

THE BOOK WAS DRENCHED

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_190382

UNIVERSAL
LIBRARY

المغرب وارض السودان ومصر والاندلس

ماخوذة من

كتاب نزهة المشنق في احتراق الافاق

دندر

الشريف الادريسي.

ضبع

في مدينة ليكن المحروسة

بمطبع بريل

سنة ١٨٧٤ المصباحية

أَنْ غَذَا الْأَفْلِيمِ الْأَوَّلُ

مبدؤه من جهة المغرب من البحر الغربى المسمى بحر^١ الظلمات^٢ و البحر الذى لا يعلم^٣ ما خلفه وفيه هناك جزيرتان تسميان بالخالداد ومن هذه الجزائر بدا بنطليميوس^٤ يأخذ الطول والعرض^٥ وهاتان الجزيرتان فيما يذكر فى كل واحدة منهما^٦ صنم مبنى بالحجارة طول كل صا منها^٧ مائة ذراع وفوق كل صنم منها^٨ صورة من نحاس تشر بيدها^٩ الم خلف وهذه الاصنام فيما يذكر ستة احدها صنم فادس التى بغرب الاندلس ولا يعلم احد شيئا من المعبود خلفها^{١٠} وفى هذا الجُر^{١١} الذى رسمناه من المدن اوليل^{١٢} وسلى^{١٣} وتكرور و^{١٤} ويريسى^{١٥} وموره وهذه الباء من ارض مقارة^{١٦} السودان^{١٧} فلما جريده اوليل فينى فى البحر وعلى مقر من الساحل وبها الملائحة المشهورة ولا يعلم فى بلاد السودان ملاحة غير ومنها بحمل الملح الى جميع بلاد السودان وذلك ان المراكب تاتى^{١٨} هذه الجزيرة فنوسق بها الملح وتسير منها الى موقع النيل وبينهما مقر ماجرى فتاجرى فى النيل الى سلى وتكرور ويريسى^{١٩} وغانة وسائر بلاد ود وكوغة وجميع^{٢٠} بلاد السودان واكثرها لا يكون لها ماوى ولا مستقر على النيل بعينه او على نهر بمذ النيل وسائر الارضين^{٢١} المجاورة لها صحار خالية لا عماره بها وهذه الصحارى بها^{٢٢} مجابات بلا^{٢٣} مياه وذ

١) B. ببحر. ٢) D. انظلمة. ٣) A. C. addunt. احد. ٤) D. بنطليميوس.

٥) A. C. om. ٦) A. D. منها. ٧) A. C. بيدها. ٨) A. اوليل. ٩) A.

١٠) مغراوة. ١١) A. C. Deinde A. مدره. ١٢) B. ويريسى. ١٣) A. سلى. ١٤) A. C. om.

١٥) A. C. om. ١٦) A. C. om. ١٧) A. C. om. ١٨) A. C. om. ١٩) A. C. om.

٢٠) A. C. om. ٢١) A. C. om. ٢٢) A. C. om. ٢٣) A. C. om.

إن الماء لا يوجد فيها^١ إلا بعد يومين وأربعة وخمسة وستة^٢ وأننى
عشر يوماً مثل مجابهة نيسر^٣ التى فى طريق ساجلماسة الى غانة وهى ١٤
يوماً لا يوجد فيها ماء^٤ وأن الفواصل تترد بالماء لسلوك هذه المجاهبات
فى الاعية على ظهور الجمال ومثل هذه المجابهة كثير فى بلاد السودان
وأكثر ارضها أيضاً رمال تنسفها الرياح وتنقلها من مكان الى مكان فلا يوجد
بها شئ^٥ من الماء وهذه البلاد كثيرة البحر^٦ حامية جداً ولذلك^٧ اهل
هذا افليم الأول والثانى وبعض الثالث لشدة البحر واحراق الشمس لهم
كانت الوانهم سوداً وشعورهم متفاغلة بضد الوان اهل الافليم السادس
والسابع^٨ ومن جزيرة اوليل الى مدينه سلى ١٩ مرحلة ومدينة سلى^٩ على
ضفة نهر النيل وبشماله^{١٠} وهى مدينة حاضرة وبها مجتمع السودان^{١١} ومتاجر
صالحه واهلها اهل نجده^{١٢} وهى من عمالة انتكرورى وهو سلطان مؤثر وله
عبيد واجناد وله حزم وجلادة وعدل مشهور وبلاده آمنة وادعة وموضع مستقرة
والبلد الذى هو مونغه^{١٣} هو مدينة تكرور وهى فى جنوب النيل وبينها
وبين سلى مقدار يومين فى النيل وفى البر ومدينة تكرور اكبر من مدينة
سلى واكثر تجارة واليها يسانر اهل الغرب^{١٤} الاقصى بالصوف^{١٥} والنحاس
والخز وبخارجون منها التبر والخدم ونعام اهل سلى واهل تكرور الذرة
والسمك والالبان واكثر مواشيتهم الجمال والمعز ولباس عامة اهلها قداوير
الصوف وعلى رؤسهم كراوى الصوف ولباس خاصنها ذياب انعلان والمأزر ومن
مدينة^{١٦} سلى وتكرور الى مدينة^{١٧} ساجلماسة ٤٠ يوماً بسير^{١٨} الفواصل واقر
البلاد اليهما^{١٩} من بلاد لمتونة الصحراء ارضى^{٢٠} وبينهما ٥٠ مرحلة ويتروك بالماء
فيها من يومين الى اربعة الى خمسة^{٢١} وستة^{٢٢} اسام وكذلك من جزيرة

وكذلك^١ A. C. D. نيسر^٣ B. تيسر ; نيسر^٤ A. C. بها^٥ A. C. D. د.^٦ د. ^٧ د. ^٨ د. ^٩ د. ^{١٠} د. ^{١١} د. ^{١٢} د. ^{١٣} د. ^{١٤} د. ^{١٥} د. ^{١٦} د. ^{١٧} د. ^{١٨} د. ^{١٩} د. ^{٢٠} د. ^{٢١} د. ^{٢٢} د.

اوليل الى مدينة ساجلماسة نحو من ٢٠ مرحلة ٥ بسير القوافل ومن مدينة
تكرور الى مدينة بريسى ٦ على النيل مشرقا ١٢ مرحلة ٥ ومدينة بريسى ٦
مدينة صغيرة لا سور لها غير أنها كالقرية الحاضرة وأهلها تجار متجولون ٧
وهم فى طاعة التكرور ٨ وفى الجنوب من بريسى ٩ أرض لملم وبينهما
نحو من ١٠ أيام وأهل بريسى ٩ وسلى ٩ وتكرور وغانة يغيرون على بلاد لملم
ويسبون أهلها وباجلبونهم الى بلادهم فيبيعونهم من التجار الداخلين اليهم
فيخرجهم التجار الى سائر الافشار ١٠ وليس فى جميع أرض لملم إلا
مدينتان صغيرتان كالقرى اسم احدهما مثل واسم الثانية ذو وبين هاتين
المدينتين مقدار ٤ أيام وأهلها فيما يذكره ١١ أهل تلك الناحية يهود
والغالب عليهم الكفر والجهالة وجميع أهل بلاد لملم اذا بلغ احدثهم الحكم
وسم وجهه وصدغاه بالنار وذلك علامة لهم ١٢ وبلادهم جملة عماراتهم ١٣ على
وادي يمد النيل وليس بعد أرض لملم فى جهة الجنوب عماره تعرف وبلاد
لملم تتصل من جهة المغرب بارض مقارة ١٤ ومن جهة المشرق ١٥ بارض ونقارة
ومن جهة الشمال بارض غانة ومن جهة الجنوب بالارض الخالية وكلامهم
كلام ١٦ لا يشبه كلام المغزاتين ١٧ ولا كلام الغانيين ١٨ ومن بريسى ١٩ المتعتم
ذكرها الى غانة فى جهة المشرق ٢٠ ١٢ يوما وهى فى وسط الطريق الى
مدينة ٢١ سلى وتكرور وكذلك من مدينة بريسى ٢٢ الى اودعشت ٢٣ مرحلة
واودعشت من بريسى شمالا ٢٤ وليس فى بلاد السودان شىء من الفواكه
الرطبة ٢٥ إلا ما يجلب اليها من التمر من بلاد ساجلماسة او بلاد الراب
يجلبه اليهم أهل وارفلان ٢٦ الصحراء ٢٧ والنيل يعبر فى هذه الارض من

بريسى B. ; ترنسى A. ٥ بريسى B. ; برنسى A. ٦ بوما A. C. ٧

وأهل سلى B. ٨ غير أن أهلها — وهى كالقرية (بتجولون) A. C. D. ٩

عمالتهم D. ١٠ لهم علامة B. ١١ يذكر A. C. D. ١٢ الامصار A. C. ١٣

ومن الشرق D. ; ومن الشرق B. ١٤ مقارة A. C. D. ١٥

١٦ A. D. om. ١٧ ومن الشرق D. ١٨ بريسى B. ; برنسى A. ١٩

٢٠ A. C. add. ٢١ A. C. om. ٢٢ الشرق D. ٢٣ بريسى B. ; برنسى A. ٢٤

٢٥ ولا اليابسة ٢٦ أ. ج. ل. ٢٧

المشرق الى المغرب وينبت على شقّيه " العصب الشركى " وشجر الابنوس
والشمشيل، والخلاف والطرء والاندل غياضاً متصلة وبها ثقل وتسكن مواشيه
واليها يميلون ويستطلّون عند شدّة الحرّ وحمة القيظ وفي غياضه الاسد
والزرافة والغزلان والصبعان والافياء والارانب والفناذ وفي النيل انواع من
السمك وضروب من الحيتان الكبار والصغار ومنه نعام اكثر السودان
يتصيدونه / وملكونه ويدخرونه * وهو فى نهاية السمن والغلط، واسلحة
اهل * هذه البلاد القسّ والشايات وعليها عمدتهم والدبابيس ايضاً من
اسلحتهم يتخذونها من شجر الابنوس ولهم فيها حكمة وصناعة متقنة وأما
فسيم فائهم من العصب الشركى وسهامهم منه وكذلك اوتارها من
العصب، وبناء اهل هذه البلاد بالطين والخشب العريض الطويل * عندهم
فيل الوجود وحليهم النحاس والخرز والنظم من الزجاج * والباقى *
ولعب الشيخ وانواع المجزّعات * من الزجاج المؤنّف، وهذه الامور والحالات
التي ذكرناها من انطاعم والمشارب والملابس * والكلى بفعلها اكثر السودان
فى جميع ارضهم لأنّها بلاد حرّ * ووجه شديد واهل المدن منها يزرعون
البصل والقرع والبتيخ وبعضهم عندهم كثيرًا ولا حنظله * عندهم ولا حبوب *
اكثر من الذرة ومنها ينتبدون وبشربون وجلّ لحومهم الكوت ولحوم الابل
المقدّدة كما قدّمنا وضعه، وها هنا انقصى ذكر ما تصنّعه الجزء الاول من
الاقليم الاول والحمد لله وحده * انّ الذى تصنّعه هذا

الجزء الثانى من الاقليم الاول

من المدن مدينه ملل وغانة وتيرفى ومداسة، وسغماره، وغياره * وغربيل *

غياضها. A. B. a) والسمسار. B. c) الشرقي. A. h. l. b) ضعفه. D. a)
Ex b) لانه. A. C. om. Deinde B. g) يصيدونه. C. f) والاثنان. D. c)
والزجاج. A. d) والطويل. D. ex corr. k) وعليه. B. i) solo D.
A. C. p) ذكرنا. A. C. D. e) المجزّعات. A. m) والباقى. A. n)
A. r) ولا حبوب. B. om. a) حنظله. A. r) حارة. A. q) والملابس
ذ عماره. A. D. r) وسغماره. C. n) ومراسه. D. B. om. C. ومارسه
وعربيل. D. n) غياروا. Beci

وسمى مدنة * فاما مدنة مثل النى هى من بلاد لم تعد ذكرنا فيما تقدم
وهى مدينة صغيرة كالفية الجامعة لا سور لها وهى على تل تراب احمر
منيع جانبه واهل مثل متحصنون فيه عن يطرفهم من سائر السودان وشربهم
من عين خراة تخرج من الجبل الذى فى جنوبها وماؤها زعاق * ليس
بصادق * الحلاوة * وبغربى هذه المدينة على ماء العين الذى يشربون
منه * ومع نزوله الى ان يقع فى النيل اسم كثيرة سودان عرا لا يستترون
بشيء * وهم يتناكحون بغير صدقات ولا حق وهم اكثر الناس نسلا ولهم
ابل ومعز يعيشون من البانها * وباكلون النخيتان * المصيدة ولحوم الابل
المقددة واهل تلكه البلاد المجاورة لهم يسبونهم فى كل الاحايين * بضروب
من الخيل ويخرجونهم الى بلادهم فيبيعونهم من النجار فتلأ * ويخرج
منهم فى كل عام الى المغرب الاقصى اعداد كثيرة وجميع من * فى بلاد
لملم موسوم بالنار فى وجهه وهى * لهم علامة كما قدّمنا ذكره * ومن
مدينة مثل الى مدينة غانة الكبرى نكو من ١٢ مرحلة فى رمال ودعاس *
لا ماء بها وغانة مدينتان على ضفتى البحر الحلو وعى اكبر بلاد السودان
قتلأ واكثرها خلأ وارسعها متجرا * واليها يقصد التجار المياسير * من جميع
البلاد المحيطة بها ومن سائر بلاد المغرب الاقصى واعليا مسلمون * وملكها
فيما يوصف من ذرية صالح بن عبد بن الحسن * بن الحسن بن
على بن ابي نالب وعو يخطب لنفسه لانه تحت ناعة امير المؤمنين *
العباسى وله قصر على ضفة النيل قد اوصف بنيانه واحكم انعانه وزينت
مساكنه بصروب من النقوشات والادعان وشمسيات الزجاج وكان بنيان هذا
القصر فى عام ١٠١٥ من سنى الهجرة وتنصل مملكته وارضة بارض ونعارة * وهى

بخالن. c) In C. var. l. زاعف. d) A. B. C. وسعد. e) A. B. C. وسعد. f) A. C. بالبانها. g) A. C. يتعيشون. h) A. C. النى — منها. i) A. C. يكون. j) B. add. الاوقات. k) A. B. المصيدة. l) B. add. باكلون اللحوم. m) A. C. بن الحسن. n) D. om. المياسير. o) A. B. ودعاس. p) A. C. موزو. q) A. C. ونقرة. r) A. C. المسلمين. s) D.

بلاد التبر المذكور الموصوفه به كبره^١ ولبيا والذى يعلمه أهل المغرب
الاقصى علما يعيننا لا اختلاف فيه أن له فى قصره لبنه من ذهب وزنها
٣٠ رطلا من ذهب^٢ تبره واحده خلعتها الله (نعلى) خلقة تامه من غير أن
تسبك فى نار او^٣ تنلحق بآله وقد فقر فيها فقبا^٤ وهى مريضة لفرس الملك
وهى من الاشياء المغربة التى ليست عند غيره ولا صحت لاحد الا له
وهو يفخر بها على سائر ملوك السودان وهو اعدل الناس فيما يحكى عنه
ومن سيرته فى قربه من الناس وعدنه فيهم أن له جملة فؤاد يركبون
الى قصره فى صباح كل يوم ولكن فائد منهم نبل يضرب على راسه فاذا
وصل الى باب العصر سكت فاذا اجتمع اليه جميع قواده ركب وساره يقدمهم
وبمشى^٥ فى ارفه المدينة ودائر البلد فمن كانت له مظلمة او نابه امر
تصدى له فلا يزال حاضرا بين يديه حتى يعصى^٦ مظلمته ثم يرجع الى
قصره ويتفرق قواده فاذا كان بعد العصر وسكن حر الشمس ركب مرة
ثانية وخرج وحوله اجناده^٧ فلا يهدر احد على قربه ولا على الوصول اليه
وركوبه فى كل يوم مرتين^٨ سيرة معلومة وهذا مشهور من عدله ولباسه ازار
حرير يتوشح به او بردة يلنق^٩ بها وسراويل فى وسطه ونعل شركى فى
قدمه وركوبه الخيل وله حلية حسنة وزى كامل يقدمه امامه فى اعياده
وله بنود كثيرة ورايه واحدة وتمشى امامه الفيلة والزراف^{١٠} وضروب من
الوحوش^{١١} التى فى بلاد السودان ولهم فى النيل زوارق^{١٢} ونبيلة الانشاء
يتصيدون فيها وينصرفون بين المدينتين بها^{١٣} ولباس أهل غانة الازر والفوط
والاكسية كل احد على قدر همته^{١٤} وارض غانة تتصل^{١٥} من غربيها ببلاد
معرزة^{١٦} ومن^{١٧} شرفها ببلاد ونقار^{١٨} وبشمالها بالصحرى المتصلة التى بين^{١٩}

١) C. D. om. ٢) من ذهب A. C. om. ٣) D. om. ٤) كبرا A. C. ٥) B. معهم ٦) A. add. ٧) وصار B. ٨) A. C. om. ٩) C. ١٠) زوارق A. ١١) الوحش D. ١٢) C. in text. ١٣) والزرايع A. ١٤) بالصيد وغيره ١٥) متصل D. ١٦) A. C. D. ١٧) معرزة ١٨) C. ونقرة A. ١٩) A. C.

ارض السودان وارض النبرير وتتصل بجنوبها بارض الكفار من " الللمية وغيرها
ومن مدينة غانة الى اول بلاد ونفارة ٨ أيام وبلاد ونفارة هذه هى بلاد التبر
المشهوره بالطيب والكثرة وهى جزيرة طولها ٣٠٠ ميل وعرضها ١٥٠ ميل والنيل
يحيط بها من كل جهة فى سائر السنة فاذا كان فى شهر اغشت وحمل
العبيط وخرج النيل وخلص غلى هذه الجزيرة او اكثرها واقام عليها مدته
التي من عادته ان يقيم عليها، ثم ياخذ فى الرجوع فاذا اخذ النيل فى
الرجوع والجزيرة رجع كل من فى بلاد السودان المنحشرين الى تلك
الجزيرة / بحثنا يبعثون طول أيام رجوع النيل فيجد كل انسان منهم فى
بعثه هناك ما اعطاه الله سبحانه كثيرًا او قليلًا من التبر وما يخيب
منهم احد فاذا عاد النيل الى حده باع الناس ما حصل بايديهم من التبر
وتاجر بعضهم بعضًا واشترى اكثره اهل وارفلان واهل المغرب ٥ الاقصى واخرجوه
الى دور السكك فى بلادهم فيصربونه دنائير ويتصرفون بها فى التجارات
والبضائع هكذا فى كل سنة وهى اكبر غلة عند السودان وعليها يعولون
صغيرهم وكبيرهم وارض ونفارة فيها بلاد معمورة ومعامل مشهورة واهلها
اغنياء والتبر عندهم وبايديهم ٥ كثير والخيرات مجلوبة اليهم من اطراف
الارض وافاصبيها ولباسهم الازر والاكسية والقداوير وعم سود جدًا، فمن مدن
ونفارة تيرفى وهى مدينه كبيره وفيها خلق كثير لاكن ليس
لها سور ولا حظيرة وهى فى طاعة صاحب غانة وله يخطبون واليه /
يتحاكمون وبين غانة وتيرفى ٩ أيام وطريقها مع النيل ومن مدينة تيرفى
الى مدينة مداسه ٦ أيام، ومدينة مداسه هذه مدينة متوسطة كثيرة
العمارة صالحة العمالات ٥ وفى اهلها معرفة وهى على شمال النيل ومنه شربهم
وهى بلد ٢ أرز وذرة كبيره ٥ الحب طعمها صالح ٥ واكثر معاشهم ٥ من الحوت

- a) Ex solo B   b) A. ونفارة؛ C. ونفارة.   c) Ex solo B.   d) D. om.
e) A. B. المتحشرين.   f) A. C. الوجهة.   g) B. الغرب.   h) A. B. والتبر بايديهم
i) A. C. الخلف (كثير).   j) A. om. لاكن.   k) B. عليها.
l) D. وليديه.   m) Cold. مراسم.   n) Ex solo B.   o) A. C. العمالة.
p) A. D. بلاد.   q) A. D. كثيره.   r) A. صالحة العمالة.   s) C. صالح الطعم
D. صالحة المطعم.   t) A. C. معيشتهم.

وتضيده وتجارتهم» بالتبر، ومن مدينة مداسة الى بلدة سغماره^١ مراحل
وبين مداسة وسغماره^٢ الى جهة الشمال مع الصحراء قوم بفال لهم بغامة^٣
وهم برابر رجالة لا يعيرون في مكان يرمون اجمالهم على ساحل نهر^٤ يأتي
من ناحية المشرق فيصب في النيل والبن^٥ عندهم كبر ومنه يعيشون
ومن مدينة سغماره الى مدينة سمغند^٦ ايام ومدينة سمغند^٧ مدينة
لخيفة على صفة البحر الكلو ومنها الى مدينة غريبيل^٨ ايام ومن
مدينة سغماره الى مدينة غريبيل جنوباً ايام ومدينة غريبيل^٩ هذه على
صفة البحر الكلو^{١٠} وعى مدينة لخيفة انقدر في سبع جبل يعلوها من
جهة الجنوب وشرب اخلاها من النيل ولباسهم الصوف واكلهم الذرة والحبوت
والبن الاب^{١١} واحلها يتصرفون في تلك البلاد بضرور من التجارات التي
تدور بين ايديهم^{١٢} ومن مدينة غريبيل^{١٣} مع الغرب الى مدينة غماره^{١٤} ١١
مرحلة^{١٥} ومدينة غماره^{١٦} هذه على صفة النيل وعليها حفير دائر بها وبها
خلف كبر وفي اخلاها ناجدة ومعرفة وهم بغيرون على بلاد لملم يسبونهم^{١٧}
ويأتون بهم ويبيعونهم من تجار غاند وبين غماره^{١٨} وارض لملم ١٣ مرحلة
وهم يركبون النجب من الجمال ويتزودون الماء ويسرون^{١٩} بالليل وبصلونه
بالنهار الى ان يغتموا^{٢٠} ويرجعوا الى بلادهم^{٢١} بما يفتح الله عليهم^{٢٢} من
السبي^{٢٣} من اعد لملم^{٢٤} ومن مدينة غماره^{٢٥} الى مدينة غانة ١١ مرحلة
وماؤها قليل وجملة هذه البلاد انني ذكرناها عى في طاعة صاحب

- ١) A. C. hic et deinde. ٢) مدينة. A. C. بلاد. ٣) وتجارتهم. A. C. سغماره.
٤) واد. B. ٥) بعامة. B. ٦) ومن مراده ومن سغماره. A. ٧) زعيبيل. D. ٨) ساحل. A. ٩) سمغند. D. ١٠) والابل. C. ١١) واكلهم الذرة. A. C. ١٢) ولباسهم الصوف et deinde النيل. A. C. ١٣) B. زعيبيل. D. زعيبيل. A. C. ١٤) وعندهم الحبوت والابان. ١٥) وهم يركبون النجب. A. C. add. ١٦) غماره. D. غماره. B. ١٧) المغرب.
١٨) غماره. D. غانه. C. ١٩) فيسبونهم. B. ٢٠) وغماره هذه. D. غماره. B. ٢١) فتنح. A. C. ٢٢) بلادهم. D. ٢٣) يغتموا. A. C. ٢٤) ويسبونهم. A. C. ٢٥) من. B. ٢٦) غماره. D. غماره. B. ٢٧) سبي. B. ٢٨) A. C. D. ٢٩) بهم غيه. A. C. D.

وقال لاهل القافلة انزلوا فانّ الماء معكم فنزل اهل القافلة هناك وعرسوا^a متاعهم وقيدوا الجمال^b وتركوها ترعى ثمّ عمد البربري الى موضع وقال احفروا هاهنا فحفر الناس هناك اقل من نصف فامة فخرج اليهم الماء الكثير العذب فعجب من ذلك اهل القافلة وهذا مشهور معلوم يعلمه تجار اهل تلك البلاد وبكونه عنهم^c وفي هذه الطريق التي ذكرنا من كوغة الى كوكو على ارض بغامة^d مجابتان لا ماء فيهما وكل مجابة منهما تفلح من خمسة ايام الى ستة ايام^e ومدينة كوكو مدينة مشهورة الذكر في بلاد السودان كبيرة وهي على ضفة نهر يخرج من ناحية الشمال فيمر بها ومنه شرب اهلهما ويذكر كثير من السودان ان مدينة كوكو هذه على ضفة الخليج وذكر قوم^f اخرون انها على نهر يمد النيل والذي صبح من القول ان هذا النهر يجري حتى ياجوز كوكو بابام كثيرة ثم يغوص في الصحراء في رمال وداس^g مثل ما يغوص نهر الفرات الذي ببلاد العراق وغوصه هناك في البطائح ثم ان ملك مدينة كوكو ملك فائم بذاته خاطب لنفسه وله حشم كثير ودخلة كبيرة وفؤاد واجناد وزى كامل وحلية حسنة وهم يركبون الخيل والجمال ولهم باس وقهر لمن جاورهم من الامم المحيطة بارضهم ولياس عامة اهل كوكو الجلود يسنون بها هوائهم وتاجارهم^h يلبسون القدامر والاكسية وعلى رؤوسهم الكرازي وحليهم الذعاب وخواصهم وجلتهم يلبسون الازر وهمⁱ يداخلون التجار ويحاسبونهم ويضعونهم بالبصائع على جهة المعارضة وينبت في ارض^j كوكو العود المستى بعدد الحية ومن خاصته انه اذا وضع على حجر الحية خرجت اليه مسرعة ثم ان ماسك هذا العود ياخذ من الحبة ما شاء بيده من غير ان يدركه شيء من الجحزع ويجد في نفسه قوة عند اخذها والصحيح عند اهل العرب^k الاقصى واهل وارقلان^l ان ذلك العود اذا لمسك ماسك

a) A. D. وعرسوا. b) A. جمالهم. c) في ذلك الموضع B. d) A. C. D. om. ايام. e) B. بغامة. f) Ex solo B. g) A. C. D. om. داس. h) B. وتاجارها. i) A. C. om. j) A. B. C. داس. k) A. B. C. داس. l) A. C. المغرب. m) Ex solo B. n) A. بارض. o) A. C. المغرب. p) A. وارجلان.

بيده أو علقه^a في عنقه لم تقربه حيّة البتّة وهذا^b مشهور وصفه هذا العود كصفة العافرقرحا مقتولاً لآكنه اسود اللون، ومن مدينة كوكو^c الى مدينة غالة شهر ونصف شهر ومن مدينة كوكو الى مدينة تلمة^d شرقاً ١٤ مرحلة وهي مدينة صغيرة من ارض كوار جامعة فيها بشر كثير ولا سور لها وفيها رجل نائر بنفسه وهي على جبل صغير لآكنه جبل منيع باجراف قد احانت به من جميع جهاته ولها نخيل ومواش واحلها هراء^e شعاه وشربهم من مياه^f الابار وماؤها بعيد الفعر عن^g وجه الارض وبها^h معدن سب ليس بالكثيرⁱ الجودة وببيعونه في كوار وبخلطه^j التجار بالشبّ الطيب وبسافرون به الى جميع الجهات^k ومن تلمة الى مدينة مانان^l من ارض كانم ١١ مرحلة ومانان^m مدينة صغيرة وليس بها شيءⁿ من الصناعات المستعملة وتجارانهم قليلة ولهم جمال وعز^o ومن مدينة مانان الى مدينة انجيمي^p أيام^q وهي ايضاً من كانم وانجيمي مدينة صغيرة جداً واحلها قليل وحسم في انعسهم انلّه^r وهم يحاربون النوبة من جهة المشرق^s وبين مدينة انجيمي والنيل ٣ أيام في جهة الجنوب وشرب احلها من الابار ومن^t انجيمي الى مدينة زغاوة^u ٦ أيام ومدينة زغاوة^v مدينة مجتمعة النور كبير البشر^w وحولها خلف من الزغاوتين يشيلون بابلهم ولهم تجارات^x يسيره وصنائع^y ينعاملون بها بين ايديهم وشربهم من الابر^z واكلهم الذرد ولحوم الجمال المقدده والحوث المصيد^{aa} والالبان عندهم كثيره ولباسهم التجلود المدهوغه يستترون بها وهم اكثر السودان حرباً^{ab} ومن مدينة زغاوة الى مانان^{ac} ٨ مراحل وفي مانان يسكن اميرها وعاملها واكثر رجاله عراء^{ad} رماد بالقسي^{ae} ومن مدينة

a) D. يعلقه. C. لملمة. b) وهو. c) د. يلملمة. D. علقه. d) علقه. e) غراه.

f) D. بالكبير. g) A. C. ولها. h) على. i) A. ماء. j) غراه.

k) D. انلّه. l) A. C. مدينة مانان. m) B. مادلان. n) semper. o) وبخلطونه.

p) D. المشرق. q) D. مدينة. r) A. C. add. u) من الابار. v) A. C. add.

w) A. C. D. حرباً. x) المصيد. y) A. C. وصنائع. z) تجارات. aa) غراء.

ab) D. غراء.

مانان الى مدينة تاجوة^١ ١٣ مرحلة وهى قاعدة التاجوين وهم مجوس لا يعتقدون شيئا وارضهم متصلة بارض النوبة ومن بلادهم سمنة ومدينة سمنة هذه مدينة صغيرة وحكى بعض المسافرين الى بلاد كوار^٢ ان صاحب بلاد^٣ توجه الى سمنة وهو امير من قبل ملك النوبة فتحرقها^٤ وهدمها وبثد شملهم على الافاق وهى الآن خراب ومن مدينة تاجوة اليها ٦ مراحل ومن مدينة تاجوة الى مدينة نوابية^٥ ١٨ مرحلة واليها تنسب^٦ النوبة وبها عرفوا وهى مدينة صغيرة واهلها مياسير ولباسهم الجلود المدبوغة وازر الصوف ومنها الى النيل ٤ ايام وشرب اهلها من الابار ونعامهم الذرة والشعير وبجلب اليهم التمر واللبان عندهم كبيرة وفى نسائهم جمال فائض وهن مختننات ولهن اعراف نيبة ليست من اعراف السودان فى شىء وجميع بلاد ارض^٧ النوبة فى نسائهم الجمال وكمال المحاسن وشفاعهم رفاق وافواهم صغار ومباسيم بيدس وشعورهم سبتة^٨ وليس فى جميع ارض السودان من المقازرة ولا من الغائبين ولا^٩ من الكانميين ولا من البجاء ولا من الكبشة والرنج^{١٠} فيبل شعور نسائهم سبتة^{١١} مرسلة^{١٢} الا من كان منهن من نساء النوبة^{١٣} ولا احسن ايضا للجماع منهن وان الجارية منهن ليبلغ ثمنها ثلاث مائة دينار واقل من ذلك ييسير^{١٤} ولهذا^{١٥} الخلل الذى فيهن يرغب ملوك ارض مصر فيهن وبنافسون^{١٦} فى ايمانهن ويتخذونهن امهات اولاد لطيب متعتهن ونفاسه حسنهن وذكر بعض الرواة انه كان بالاندلس^{١٧} جارية من هؤلاء الجوارى المتعتهم ذكرهن عند الوزير ابى الحسن المعروف بالمصطفى لما ابصرت عيناه غط باكمل منها فدا ولا اصبح خذا ولا احسن مبسما

١) B. C. بلاق. ٢) مدائن. ٣) Codd. interdum تاجرة et التاجوين. ٤) D. add. جميع. ٥) A. C. تخربها. ٦) نوابية. ٧) ينسب. ٨) A. C. om. ٩) من غيرهم. ١٠) A. C. add. من غبرهم. ١١) A. C. om. ١٢) خبيل مثل et habet والرنج. ١٣) D. مرسلة. ١٤) A. C. om. ١٥) جارية. ١٦) بالاندلس منهن. ١٧) A. C. D. وبمباسون. ١٨) A. C. D. المعدم.

ولا املح اجفانا ولا اتم محاسن^١ وكان هذا الوزير المذكور مولعا بها
 باخيلًا بمعارفها ويذكر أن شراها عليه مائتان وخمسون دينارًا من الدنانير
 الرباطية وكانت الجارية المذكورة مع تمام محاسنها وبديع جمالها
 اذا تكلمت اسحرت سامعها لعذوبة الفاظها وحلاوة منطقتها لأنها ربيت^٢ بمصر
 فكانت بذلك تامة الصفات، ومن مدينة نوايين^٣ الى مدينة كوشة^٤ نحو
 من^٥ مراحل خفاف، وهنا انقضى ما تضمنه الجزء الثالث من الاقليم الأول
 والحمد لله وحده^٦ وفي هذا

الجزء الرابع من الاقليم الأول

بلاد النوبة وبعض بلاد الحبشة وبقيّة جنوب^٧ ارض الناجوين^٨ وقطعة من
 بلاد الواحات الداخلة وفي بلاد النوبة من البلاد المشهورة والقواعد
 المذكورة كوشة^٩ وعلوة ودنقلة وبلاى^{١٠} وسولة وفي ارض الحبشة مركطة^{١١}
 والنجاغة ومن ارض الواحات الداخلة^{١٢} واعلى ديار مصر مدينة أسوان
 وأنقوا^{١٣} والردينى، وفي هذا الجزء افتراق النيلين اعنى نيل مصر الذى
 يشق ارضها وجريه من الجنوب الى الشمال واكثر مدن مصر على ضفتيه
 معًا وفي جزائرها ايضا والقسم الثانى من النيل يمر من جهة المشرق الى
 اقصى المغرب وعلى هذا القسم من النيل جميع بلاد السودان او اكثرها
 وهذان القسمان مخرجهما من جبل القمر الذى اوله^{١٤} فوى خط الاستواء
 بست عشرة درجة وذلك أن ميذاء النيل من هذا الجبل من عشر عيون
 فلما الخمسة^{١٥} الانهار منها فأنها تصب وتجتمع فى بطيخة كبيرة والخمسة^{١٦}
 الانهار الاخر تنزل ايضا^{١٧} من الجبل الى بطيخة اخرى كبيرة وينتخرج من

١) نوايد. B. ٢) ربت. A. D. ٣) هذه جارية. B. D. ٤) محاسنا. A. D.

٥) A. C. ٦) التاجرين. Codd. interdum. ٧) A. C. om. ٨) كوشة. A. C.

٩) A. om. ١٠) مركطة. A. ١١) بلاى. B. C. ١٢) وعلوة. B. D. ١٣) كوشة.

١٤) A. C. خمسة. ١٥) وانقوا. D. C. وانقوا. A. ١٦) Ex solo B.

١٧) A. C. خمسة. ١٨) B. om., sed loco ejus habet خمسة.

كل واحدة من هاتين البطليحتين ثلاثة اناهار فتمر باجمعها الى ان تصب
 في بطليحة كبيرة جدًا وعلى هذه البطليحة مدينة تسمى طرمي^١ وهي
 مدينة عامرة يزرع بها الارز^٢ وعلى ضفة البطليحة المذكورة منم رافع^٣ يديه
 الى صدره يقال انه مسح وأنه كان رجلاً ظالماً ففعل ذلك به وفي هذه
 البحيرة سمك يشبه رنوسه رعوس الطير ولها مناقير وفيها ايضاً دواب
 هائلة وهذه البحيرة المذكورة فوق خط الاستواء مماسة له وفي اسفل
 هذه البحيرة أننى بها تاجتمع الانهار جبل معترض يشق أكثر البطليحة
 ويمر منها الى جهة الشمال مغرباً فيخرج معه ذراع واحد من النيل
 فيمر في جهة المغرب وهو نيل بلاد السودان الذى عليه أكثر بلادها ويخرج
 منها مع شق الجبل الشرقى الذراع الثانى فيمر ايضاً الى جهة الشمال
 فيشق بلاد النوبة وبلاد ارض مصر وينقسم فى اسفل ارض مصر على اربعة
 اقسام ثلاثة اقسام منها تنصب فى البحر الشلمى وقسم واحد ينصب
 فى البحيرة الملحة التى تنتهى الى قرب الاسكندرية وبين هذه البحيرة
 وبين الاسكندرية ٦ اميال وهى لا تتصل بالبحر بل هى من فيض النيل
 ومع الساحل قليلاً ونستقصى ذكرها فى موضعه ان شاء الله عز وجل
 ومن تحت جبل الغمر فيما بين الانهار العشرة والبطيحات مارة مع جهة
 الشمال الى ان يتصل بالبطليحة الكبيرة مقدار ١٠ مراحل وعرض هاتين
 البطليحتين الصغيرتين من المشرق الى المغرب ٦ مراحل وفى هذه
 الارض الموصوفة ثلاثة اجبال مارة من المشرق الى المغرب فاما الجبل
 الاول فهو مما يلي جبل الغمر ويسميه كهنة مصر جبل هيكل الصور^٤ واما

a) A. C. om. b) طرمي. B. طرمي. c) D. الارزاي (eadem var. lect. infra).
 d) B. رافع. e) A. غعل. f) A. C. om. D. تشبه. g) A. لها.
 h) B. C. D. وفيه. i) B. به. j) A. om. k) A. hic add. هذه et اليها post
 الانهار. l) D. ويخرج. m) A. جند. n) A. C. h. l. om., addunt post
 النيل. o) Ex solo A. p) A. يشق. q) B. C. om. Deinde A. C. D.
 تصب. r) A. C. D. يصب. A. om. واحد. s) A. C. D. الاسكندرية.
 t) A. مع. u) A. B. حار. v) Haec inde a عرض in A. desunt. w) B. جبال.
 x) C. D. المغرب الى المشرق. y) D. ثعما. z) A. D. om. aa) C. الامور.

الجبل الثانى الذى يلى هذا الجبل مع الشمال فانهم يسمونه جبل الذهب لان فيه معادن الذهب واما الجبل الثالث الذى يلى الجبل الثانى مع الارض التى هو فيها فانهم يسمونها ارض الحيات ويزعم اهل تلك الارض ان فيها حيات عظيمة تقتل بالنظر وفى هذا الجبل الذى فى هذه الارض المذكورة عقارب على قدر العصافير سود الالوان تقتل فى الحال وقد ذكر ذلك صاحب كتاب العجائب وذكر ايضا فى كتاب الخزائن لقدامة ان جربة النيل من مبدائه الى مصبه فى البحر الشامى خمسة الاف ميل وستمائة ميل واربعه وثلاثون ميلا وعرض النيل فى بلاد النوبة ميل واحد على ما حكاه صاحب كتاب العجائب ايضا وعرضه فى اقبالة مصر ثلث ميل وفى البطيحات الصغار وما بعدها من النيل الى الحيوان المسمى بالتمساح وفيها ايضا الحوت المسمى بالخنزير وهو ذو خرطوم اكبر من الجاموس يخرج الى الجهات المجاورة الى النيل فياكل بها البرع ويرجع الى النيل وفى النيل المذكور سمكة مدورة حمراء الذنب يقال لها اللاش لا تظهر به الا نذرة وهى كثيرة اللحم طيبة الطعم وفيه ايضا سمك يسمى الابرميس وهو حوت ابيض مدور احمر الذنب وبغال انه ملك السمك وهو طيب الطعم لذيذ بؤكل ثريا وملوحا الا انه لخليف بقدر الفتر لولا ومثل نصفه عرضا وفيه الرى وهو سمك كبير لونه احمر ومنه كبير وصغير وربما كان فى وزن كبيرة ٣ ارطال واهل وهو طيب الطعم قريب من طيب السمك الذى يسمى الابرميس وفيه سمك يقال له البنى وهو كبير عجيب الطعم والطيّب وربما وجد فى الواحد منه خمسة الارطال وعشرة الارطال واكثر واهل وفيه ايضا من السمك قبيل بغال له البلى وهو مدور فى

- يسمون ايضا الارض النى هو فيها. B. h. l. om. a)
 مبدية. A. B. D. f) ايضا. D. add. g) بها. A. C. h) وزعم. A. c)
 الى الجهة. C. i) بها. B. D. om. haece inde a. h) A. C. om. g)
 انراى. A. C. ii) بها. D. om. k) الاس. D. k) من الجهة
 البلى. A. j) ارطال. A. D. Denud. A. C. D. o) الواحد.

خالقة العفر^١ الذى ببخيرة^٢ طبرية قليل الشوك طيب الطعم وقد يوجد منه الحوت الكبير الذى فى ^٣ وزنه ٥ ارطال وفيه سمك يقال له اللوطيس^٤ ويسميه أهل مصر بالفرخ^٥ وهو حوت طيب الطعم كثير الشحم ويوجد منه فى النندرة ما وزنه فنطار^٦ واقل وأكثر وفيه اللبيس وهو حوت طيب لذيذ شهي الطعم اذا طبخ لا يوجد فيه رائحة السمك ويصرف فى جميع ما يصرف فيه اللحم من انواع الطليخ^٧ ولحمه شديد ويكون كبيراً وصغيراً^٨ فمنه ما يكون وزنه ١٠ ارطال ودون ذلك ولهذا السمك كلة قشر وفيه اسماك لا تشور لها ومنها الحوت الذى يسمى السموس^٩ وهو سمك كبير الرأس كثير السمن وربما بلغ وزن الحوت منه فنطاراً واحداً^{١٠} وأكثر وافل ويبيع لحمه مغطاً وفيه سمك يسمى الثيناربات وهو سمك مائل الى الطول طويل الفم كانه منقار طائر وفيه سمكة يقال لها أم عبيد تحيى ولا تشور لها وفيه السمك الذى يقل له الجلبيرة^{١١} بغير قشر وربما كان فى وزنه الرطل والاكثر والافل وهو مسموم وفيه سمك يقال له الشال ولد شوكة فى طهره يضرب^{١٢} بها فيقتل مسرعاً وفيه أيضاً سمك فى صورة الحيات يقال لها الانكليس مسمومة وفيه ايضاً سمك اسود الظهر له شارب كبير الرأس دقيق الذنب يسمى الجرجى^{١٣} وفيه سمك مدور خشن الجلد يقال له الغافور^{١٤} بمشط النساء به الكتان وفيه ايضاً السمكة المعروفة بالرعادة وهى مثل الكره^{١٥} خشنه الجادة ذات سم اذا مسها الانسان ارتعدت يده حتى تسقط منها وهذه انخاضية^{١٦} فيها موحودة ما دامت حية فاذما ماتت كانت كسائر

١) يوجد منه (فيه) A. ما A. C. وقد Pro his inde a. السفر C. البعفر A. a)
 ٢) يوجد A. وهو حوت omisso الفرخ A. C. d) الديميس D. e)
 ٣) الواحد A. C. i) الشموس D. k) الصغير والكبير A. C. g) الطليخ
 ٤) ومنه C. D. ومنها A. l) Ex solo D. وزن et om. الواحد منه D.
 ٥) الجدى D. p) صورة A. D. o) ويضرب A. D. n) الجلبيرة D. m)
 ٦) Haeo inde a خشن in A. desunt, et in g) A. C. الغافور D. اعاقف
 ٧) A. B. C. الخاصة d) A. D. خشين العشرة e) يقال C. inde a

السمك " وفيه كلاب الماء وهي في صورة الكلاب ملونات وفيه فرس الماء وهو في خلعة الفرس لانه لطيف وحواره مثل أرجل البند تنضم اذا رفعها وتمنح اذا وضعها وله ذنب طويل وفيه ايضا السقنقور وهو صنف من التمساح لا يشاكل السمك من جهة يديه ورجليه ولا يشاكل التمساح لانه ذنبه املس مسندير وذنب التمساح مسيف وشحمه يتعالج به للجذام وكذلك ملحده انذى يملح به والسقنقور لا يكون بمكان الا في النيل من حد اسوان واتمساح ايضا لا يكون في نهر ولا بحر الا ما كان منه في نيل مصر وهو مستنيل الراس وطول راسه نحو طول نصف جسده وذنبه ملوح وله اسنان لا يبعد بها على شيء من السباع او من الناس الا وهو به في الماء وهو يرق ويحرق لانه يخرج الى البر ويقيم فيه اليوم والليلة بدب على بديه ورجليه ونظر في البر لاكن ضررا قليلا واكثر ضرره في الماء ثم ان الله نعلي سلط عليه دابة من دواب النيل يقال لها انشك وهي تتبعه وترصد حتى يفتح فمه فاذا فتحة وابت فيه فتم في حلقه ولا تزال تاكل كبده ومعه حتى تغنيه فيموت ويخرج ايضا الى النيل من البحر اناج سمك يقال له البوري حسن اللون نيب الطعم في قدر انقى يكون وزن السمك منه رطلين وثلثة ارسل ويدخل ايضا من البحر الى النيل سمك يقال له الشابل وهو بعدر طول الذراع وازيد على ذلك لذيد الطعم حسن اللحم سمين ويدخل ايضا منه حوت يسمى

- a) D. الحماون المائي: in A. et C. haec omnia desunt. In us autem post haec sequuntur haec verba: (C. حشن).
 حشور. A. b) انجلد مدور يقال له الغافور بمشط النساء به انكناج.
 D. om. ذنبه. B. f) لان. D. e) بدنه. B. d) جمعها - وضعها. B. D. r)
 تبعه به. D. ; به. A. C. z) باجري. D. h) الحيوان. C. ا. g) نصف.
 وترصد. A. Deinde A. بترعه. A. C. u) اللسط. C. l) سبكانه. B. k)
 البرى. D. ; الراى. A. C. q) لها. A. B. C. p) في. A. o) فاه. D. n)
 انشحم. A. e) A. C. om. d) الواحد. C. ; واحد. A. r)

الشبوط * وهو ضرب من الشابل ألا أنه صغير في نول الشبر * ويدخله من البحر أنواع كثيرة ويوجد * أيضاً في أسفل النيل باحثة رشيد وقوة ضرب من السمك * له صدف يتولد عند آخر النيل إذا خالط الماء التحلو الماء النملج وهذا الصدف يقال له الدلبنس * وهو صدف صغير في جوفه / لحمة فيها نعلت سوداء وعوراسها واحل رشيد يملكونه ويرفعونه الى جميع الجهات من * بلاد مصر والنيل في جوفه * اخبار وعجائب سندس منها ما تنسر * للذكر في موته من الكيب بعون الله تعالى * وأما بلاد انبوية أنى قدمنا ذكرها فمنها مدينة * نوسة * الواعلة * وبينها وبين مدنة نوابية * ١ * أبام وهي تبعد عن النيل يسيراً وموضعها سوى خفت الاستواء واحلها فليلون وتجاراتها فليله وارصها حارة جافة كمنه انجفوف * جداً وشرب احلها من عيون تمتد النيل هناك * وحى في شاعة ملك انبوية ومالك انبوية يسمى كاسل * وهو اسم نواره * ملوك انبوية وقراته * ودار ملكه في * مدنة دنقلة ومدينة دنقلة * في غربى النيل وعلى * صنعته ومنه شرب احلها واحلها السودان لاصتهم احسن السودان وحوثا واجماهم سدلاً وتعامهم انسجير والذرة وانتمر يجلب انهم من البلاد المتجاورة ليهن وسرايهم السمير المنخذ من الذرة والذبح اننى يستعملونها لحوم الابل نثرته ومعده ومكونه وبلبخونها بالبان انبوى وأما السمك فكبير عديم حذا وفي بلادهم انزائف * وانيلة والغرلان * ومن بلاد * انبوية مدينة علوه * وحى على صنع النيل اسفل من مدينة دنقلة وبينهما مسيره * ٥ * أبام في النيل وماؤهم من النيل وشربهم

- a) A. و.بوخذ. c) A. شبر. b) B. ويسمى. A. C. ; انشبنوط. A. مدنة صغيرة في جوفها. B. f) D. الدلبنس. e) A. C. et addit. انحوت. كومه. A. h) C. نقيس. i) D. جريه. h) C. D. انجفات من. B. om. g) كنيرة الخجفوف. B. Ex solo. e) نوابية. B. i) الواعلة pro المداحلة. D. A. C. q) تتوارده. D. يتواردونه. A. p) كامل. A. C. o) شمالك. A. C. n) و.دنقلة. A. C. D. A. C. r) A. C. om. و.دار pro موضع. D. و.قرات. A. C. s) مدنة. A. C. o) A. C. الازرايع. A. v) A. C. في. A. C. t) على. deinde. Codd. w) B. C. مسير. e) غلوه. plerumque

منه وعليه^١ يزرعون الشعير والذرة وسائر بقولهم من السلاجم والبصل والفجل
والقثاء والبطيخ وحال علوة في هيئاتها ومبانيها^٢ ومراتب أهلها وتجاراتهم
مثل ما هي عليه حالات مدينة^٣ دنقلة وأهل علوة يسافرون إلى بلاد مصر
وبين علوة وبلاى^٤ ١. أيام في البر وفي النيل أقل من ذلك انحداراً، ونزل
بلاد النوبة على ساحل^٥ النيل مسير^٦ شهرين وأكثر وكذلك أهل علوة
ودنقلة يسافرون في النيل بالمراكب وينزلون أيضاً إلى مدينة بلاى^٧ في
النيل ومدينة بلاى من مدن النوبة وهي بين ذراعين من النيل^٨ وأهلها
متحضرون ومعاشهم حسنة وربما وصلت إليهم الحنطة ماجلونة والشعير
والذرة عندهم ممكن كثير موجود وبمدينة بلاى يجتمع تجارة النوبة
والحبشة وتجار أرض مصر يسافرون إليها إذا كانوا معهم في صلح وعدنة
ولباس أهلها الازر والمازر وأرضها تسقى بالنيل وماء النهر^٩ الذى يأتي من
بلاد الحبشة وهو واد^{١٠} كبير جداً يمد النيل وموقعه بمفرقة من مدينة
بلاى وفي الذراع المحيط بها وعليه^{١١} مزارع أهل الحبشة وكثير من
مدنها وسنذكرها فيما بعد بعون الله تعالى، وليس في مدينة بلاى مطر
ولا يقع فيها غيث البتة وكذلك سائر بلاد^{١٢} السودان من النوبة والحبشة
والكانميين والزغاويين وغيرهم من الأمم لا يمتطرون ولا لهم من الله رحمة
ولا غياث ألا فيص النيل وعليه يعملون في زراعة أرزاقهم ومعيشتهم من^{١٣}
الذرة والالبان والحبثان والبقول وجميع ذلك بمدينة بلاى كثير موجود^{١٤}
ومن مدينة^{١٥} بلاى إلى جبل الجنادل ٦ أيام في البر وفي النيل ٤ أيام
انحداراً وإلى جبل الجنادل تحصل مراكب السودان ومنها ترجع لأتينا لا
تقدر على النفوذ في السير إلى مدينة^{١٦} مصر والعلة المانعة من ذلك أن

a) B. Pro. ex solo مدينة c) : وهنابتها D. ; وهنأتها A. b) ووه B. a)
بلاد A. حالات d) B. C. وبلاى e) A. C. om. f) B. D. om. g) B.
تاجتمع تجارة A. h) In A. haec omnium desunt inde أكثر. i) بلاى.
n) D. وعليها D. m) نهر. A. C. o) انتهى. A. A. deinde. وبالنهر A. C. f)
بلاد A. C. D. p) A. C. om. q) D. om. r) من. D. s) بلاد سائر

البلد جبل اسمه خلف هذا الجبل وجعله قليل انعلو من جهة بلاد السودان وجعل وجهه الثانى ممّا يلى ارض مصر عاليًا جدًا والنيل يمر من جانبيه وينصب من اعلاه الى اسفل صبا عظيمًا مهولًا وهناك حيث ينصب الماء احجار مكثسة وصخور مضرّة والماء يقع بينها فاذا وصلت مراكب النوبيين وغيرها من مراكب السودان وجاءت الى هذا المكان من النبل لم يمكنها عبوره لما فيه من العنبل المهلك فاذا انتهت المراكب بما فيها من التجار وما معهم من التجارات تكوّلوا عن بطون المراكب الى ظهور الجبال وساروا الى مدينة اسوان فى البرية وبين هذا الموضع اعنى الجبل واسوان نكسو من ١١ مرحلة بسير الجبال واسوان هذه من نفور النوبة الا أنهم فى اكثر الاوقات منهادنون وكذلك مراكب مصر لا تصعد فى النيل الا الى مدينة اسوان ففقدت هى اخر الصعيد الاعلى وهى مدينة صغيرة عامرة كثيرة الكنزة وسائر انواع الحبوب وانفواكه والدلاع وسائر البقول وبها اللحوم الكبيرة من البقر والحملان والمعز والخرفان وغيرها من صنوف اللحوم العجيبة البالغة فى الطيب والسمن واسعارها مع الابل رخيصة وبها تجارات وبضائع تحمل منها الى بلاد النوبة وربما اغار على انرائها خيل السودان المستمين بالبليتين وجرعون أنهم روم وانهم على دين النصرانية من ايام الفبط وجبل ظهور الاسلام غير أنهم خوارج فى انصارى يعاقبة وهم منعزلون فيما بين ارض البجة وارض الحبشة ويتصلون ببلاد النوبة وهم رجالة ينتقلون ولا يقيمون بمكان مثل ما تفعله

- ديار D. ; بلاد A. C.) فاحبة B.) عز وجل D. ; تعلّى A.)
 بينهما A. C.) فى الماء D.) من جهة اعلاه فيصّب A. C. D.)
 التجار والتجارات A. C. D.) مراكب In A. et C. desunt hacc inde a)
 وهذه هى A. C.) مهادنون A. C. D.) بلاد A. add.) الجبال A.)
 D. om. ; الغرلان A. C.) اللحم الكثير D.) عاليًا D. add.)
 B.) واسعارهم D. ; ايذا A. C.) اللحم D.) A. C. D. om.)
 وانهم D. om.) بالبليتين et deinde omne المسمون

لمقونة الصخراء الذين هم بالمغرب الأقصى، وليس نصل بمدينة اسوان من جهة المشرق، بلد للاسلام إلا جبل العلاوى وهو جبل اسفله واد جاف لا ماء به لكن الماء اذا حفر عليه وجد فربما معيناً كثيراً وبه معادن الذهب والفضة واليه تجتمع نواتف من الثلاب لهذه المعادن، وعلى مقربة من اسوان جنوباً من انبيل جبل فى اسفله معدن الزمرد فى برقة منفعة عن العمارة ولا يوجد الزمرد فى شىء من الارض باجمعها، إلا ما كان منه / بذلك المعدن وبه ثلاب كثيرة ومن هذا المعدن يخرج وتجهز به الى سائر البلاد، وأما معدن الذهب فمن اسوان اليه نحو ١٠ يوماً بين الشرق وشمال وهو فى ارض الباحة ويتصل باسوان من جهة المغرب اللواحات وهى الآن خالية لا ساكن فيها وكانت فى زمان سلف معمورة والمياه تتخترق ارضها وبها الآن بقايا سحر وقرى متقدمة لا تعمر وكذلك من ظهرها الى دياره كوار وكوكو لا تخلو تلك الارضون من جرائر النخل وبها بناء وحكى انكولتى ان بها الى يومنا هذا معر وغنم وعد توحشت فبى نواوى من الناس ونصاد كما يصاد انجويان البرى واضر الواحات ناله مع ارض مصر وبها بناء عمارة وسذكرها فيما بعد بحول الله تعالى، وعونه، ومن مدينة بلالى الى مدينة مركنة ٣٠ موحلذ وهى مدينة صغيرة لا سور لها وهى ماجمعة الخلف متحصنة وبها شعير يتعيشون به " واسمك والابن عندتم كبير واليها ندخل " انجاز من مدينة زالع الى باحر انقلم وسندكر هذه البلاد عند بلوغنا الى امكنة نضرها بعون الله ونابيد ونمرة وسندكرها، وهنا انعمى ذكر ما تضمنه الجزء الرابع من الاطليم الاول والحمد لله وحده ٥ وهذا

a) A. C. ب. اسوان. b) الشرق. c) Ex solo B. Coteri. ياجتمع. d) B. ما بين. D. من. e) A. om. f) B. om. جميع الارض. g) B. معدن. h) A. C. بلاد. i) C. D. نخل. j) A. وسندكر ما فيها. k) B. et D. om. l) A. C. D. يدخل. m) A. C. منه. n) مركنة C. موكنة. o) A. ونمرة وتسديد. p) A. om. ونمرة. q) C. ونمرة وتسديد.

تدخره لافوانها" من الشعير والذرة والدخن واللوبياء والعدس وهو نهر كبير جدًا لا يعبر إلا بالمراكب وعليه كما قلناه^٥ فرى كثيره^٦ وسمارات للحبشة ومن هذه القرى ميرة^٧ جُنَيْبِيَّة^٨ وفلجُون^٩ وبَطَا^{١٠} وسائر القرى البرية فلما^{١١} المدن الساحلية فانها تمتاز مما يجلب اليها من اليمن في الباهر^{١٢} ومن مدن الحبشة الساحلية مدينة زَالِغ^{١٣} ومنقوبة^{١٤} واقنت^{١٥} وبافطى^{١٦} الى ما اتصل بها من عمارات قرى بريرة وكل هذه القرى ممرتها مما يتصيد^{١٧} اهلها من السمك ومن الالبان وسائر الحبوب التي يجلبونها من قراقرم اثنى على ضفة النهر المذكور^{١٨} ومدينة النجاعة^{١٩} مدينة صغيرة على ضفة النهر المذكور^{٢٠} واهلها فلأحون يزرعون الذرة والشعير ويه^{٢١} يتجهزون ومنه يتعيشون ومتاجر هذه البلدة قليلة وصنائعهم النافعة لاهلها قليلة والسمك عندهم كثير يمكن والالبان غزيرة^{٢٢} وبين هذه المدينة ومدينة مركنة^{٢٣} السابق ذكرها^{٢٤} أيام انحدارًا في النهر وفي الصعود^{٢٥} ازهد من^{٢٦} أيام على قدر الامكان وزوارفهم صغار وخشبهم معدوم وليس بعد هاتين المدينتين في جهة الجنوب شى^{٢٧} من العمارات^{٢٨} ولا شى^{٢٩} يعول عليه^{٣٠} وبين مدينة النجاعة ومدينة جُنَيْبِيَّة^{٣١} ٨ مراحل وكذلك بين مركنة وجُنَيْبِيَّة مثلها وجنبيته كما حكيناه في برية منفعة^{٣٢} من الارض وشرب اهلها من الابار^{٣٣} وما^{٣٤} يجب في اكثر الاوقات حتى لا يوجد وانغلب على اهل هذه البلدة أنهم نلأب معادن الفضة والذهب وذلك جل نلبنم واكثر معايشهم منه^{٣٥} وهذه المعادن في جبل موريس^{٣٦} وهو على^{٣٧} ٤ ايام من مدينة جُنَيْبِيَّة ومن هذا المعدن

وعلى هذا النهر يردرع اهل بلاد الحبشة واكثر^{٣٨} C. ; اكثر بلاد الحبشة واكثر

- الشعير A. C. huc verba post العدس ponunt. In A. docet الشعير.
 ٥) A. C. D. علنا. ٦) B. om. ٧) A. جنبيه ; D. جنبيته. ٨) A. C. D. وأما.
 ٩) D. ومنقوبة. ١٠) A. D. وتادلى. ١١) A. النجاعة semper. ١٢) B. om.
 ١٣) A. مركنة. ١٤) A. المنصعود. ١٥) C. العمارات. ١٦) A. semper جنبيه.
 ١٧) B. et D. om. ١٨) A. et C. om. ١٩) A. سورس ; B. سورس. ٢٠) C. سورس.

ايضا الى اسوان نحو من ١٥ يوما، ومن مدينة جُنيَّة الى مدينة زالغ
 التني على الساحل من " ارض الكيشة نحو من ١٤ مرحلة ومدينة زالغ
 على ساحل البحر الملح المتصل بالعلم وقعر هذا البحر اعاصير كله متصلة
 الى باب المندب لا تعبره المراكب الكبار وربما تجاسرت عليه المراكب
 الصغار فتختطفها الرياح فتتلفها ومن زالغ الى ساحل اليمن ٣٠ مجاز مقدرة
 الجوى، ومدينة زالغ صغيرة القلتر كثيرة الناس والمسافرون اليها كثير واكثر
 مراكب القلزم تصل الى هذه المدينة بانواع من التجارات التي يتصرف بها
 في بلاد الكيشة ويخرج منها الرقيق والفضة واما الذهب فهو فيها قليل
 وشرب اهلها من الابار، ولباسهم الازر ومعندرات الصوف والعنق، ومن مدينة
 زالغ الى مدينة منقوية ٥ ايام في البر واما في البحر فاضل من ذلك
 ويصلها في البرية بلدة اسمها فلجون وبينهما ١٣ مرحلة في البرية ومن
 منقوية الى افنت ٤ ايام في البر وعى على الساحل في الجنوب ويسافر
 اليها في الرواري الصغار التي لا تحمل الشيء الكثير من الوسف لان هذا
 البحر كله من جهة ارض الكيشة نرس في اعاصير متصلة لا تجرى بها
 المراكب كما فعلنا ومدينة افنت صغيرة ليست بكبيرة ولا كثيرة الخلف
 واكثرها خراب واهلها قليل وانما اكلهم الذرة والشعير وسمكهم موجود وصيدهم
 كثير واما عامة اهلها فانهم يعيشون من لحوم الصدف المتكون في
 تلك الاعاصير من البحر يملكونه ويصبرونه اذاما لهم، ومن مدينة افنت
 الى بافلى ٥ ايام وبافلى هذه مدينة صغيرة جدا كالقرية الجامعة ليست
 بمسورة لاثها على تال رمل وبينها وبين البحر نحو من ٢ رمية سيم واهلها
 معيرون بها قليل سفرهم منها وقايلا ما يدخل المسافرون اليها لصيف

- ١) A. C. ٢) ينصرف. ٣) D. فتختطفها. ٤) A. C. ساحل. ٥) A. C. من الابار. ٦) B. D. om. الصوف. ٧) D. منقوية ut supra. ٨) A. C. قارش. ٩) D. ترش. ١٠) B. قارش. ١١) D. بافلى. ١٢) A. C. بافلى. ١٣) A. D. المكون. ١٤) A. لحوم. ١٥) A. تجر. ١٦) A. C. معيرون بها قليل. ١٧) C. نحو من. ١٨) om.

معايشها وكون متاجرعا مجالبة ويواديها شافئة^١ وجبالها جرد لا نبات فيها^٢ وليس فوقها ممّا يلى الجنوب عمارة ولا فرى ألا ما كان منها قريبا ولهم ابل بتصرفون عليها ويتعيشون^٣ منها ويتجرون بها^٤ ومنها على^٥ ايلم مدينة بقلّا وتصل بها فرى يبره وأولها جوة^٦ وهى منها قربية^٧ وجملة العبشة يتخذون الابل ويكنسبونها^٨ وشربون البانها ويستخدمون ظهورها وينتظرون^٩ لقاحها وهى اجل بضاعة عندهم ويسرق بعضهم ابناء بعض ويبيعونهم من التجار فيخرجونهم الى ارض مصر فى البر والبحر^{١٠} وتجار ارض العبشة فى جهة الشمال^{١١} ارض البجة وهى بمن العبشة والنوبة وارض الصعيد وليس بارض البجة قرى ولا خصب وإنما هى بادية جذب^{١٢} ومجتمع اهلها ومقصد التجار منها الى وادى العلامى واليه ينجلب اهل الصعيد واهل البجة وهو واد فيه خلف كبير وجمع غزير والعلامى فى ذاته كالعرية الجامعة والماء بها من ابار عذبة ومعدن النوبة المشهور متوسط^{١٣} فى ارضها فى صحراء لا جبل حوله وإنما هى رمال لينة وسبابس سائلة فاذا كان أول لمانى أشهر العربى واخره خاص الثلاب فى تلك الرمال بالليل فينظرون فيها^{١٤} كل واحد منهم ينظر فيما يليه من الارض فاذا ابصر التبر يضى^{١٥} بانايل علم على موضعه علامة يعرفها ويات هناك^{١٦} فاذا أصبح عمد كل واحد منهم^{١٧} الى علامته فى كم الرمل الذى علم عليه فاحده^{١٨} ويحمله معه على نأجيه فيمضى به الى ابار هنالك ثم يعبل^{١٩} على غسله بالماء فى جفنه عود فيستخرج^{٢٠} النبر منه ثم يولفه بالربيق وسبكه بعد ذلك فما اجتمع نهم منه^{٢١} نابعوها^{٢٢} فيما بينهم واشترها^{٢٣} بعثتهم من بعض ثم يحمله انتجار^{٢٤} الى سائر الافكار فهذا شغلهم دائما^{٢٥} لا يفترون عنه ومن ذلك معايشهم

١) D. .ويعيشون. ٢) .بيا. ٣) .ساعة. ٤) .ساعة. ٥) A. B. ? ٦) .بلاده. ٧) وينتظرون. ٨) .ويكنسبونها. ٩) قربية مقها. ١٠) .بوا. ١١) A. .الى. ١٢) .جذب. ١٣) .المتوسط. ١٤) A. D. om. ١٥) .نم. ١٦) .ياخذ. ١٧) A. .دم. ١٨) .يسمى. ١٩) .هناك. ٢٠) .ويستخرج. ٢١) A. .افبل. ٢٢) .بسفكه. ٢٣) A. .دائما. ٢٤) A. .دائما.

ومبادئ مكاسبهم وعليه يقولون، ومن وادي العلاقي^١ إلى عيذاب^٢ من ارض
البحجة ١٣ يومًا ومن بلاد الباحة بلد^٣ بختة^٤ وهي أيضًا قرية مسكونة وبها
سوق لا يقول عليها وحولها قوم بنناجون الجمال ومنها معاشهم وهي
اكثر^٥ مكاسبهم وإلى هذه القرية تنسب الجمال البختية وليس يوجد
على وجه الارض جمال احسن منها ولا اصبر على السبر ولا اسرع خنلًا وهي
بديار مصر معروفة بذلك، وبمين ارض النوبة وارض الباحة قوم رجالة يقال
لهم البليون ولهم صرامة وعزم وكُلُّ من حولهم من الامم يهادنونهم^٦ وبخافون
ضرهم^٧ وهم نصارى خوارج على مذهب اليعقوبية وكذلك جميع اهل بلاد
النوبة والكبشة واكثر اهل الباحة نصارى خوارج على مذهب اليعاقبة كما
قدّمنا ذكره، وتتصل أيضًا بارض الكبشة على البحر بلاد بربرة وهم
تحت ساعة الكبشة وهي فرى منصلة وأولها قرية جوة^٨ ومنها إلى بافتلى^٩
٩ أيام ومنها أيضًا إلى بندا البرية^{١٠} أيام ومدنة بندا المنعقد ذكرها فوق
خذ الاستواء في نهايه المعمور^{١١} وهما انقصى ما تضمنه الجزء الخامس
من الاقليم الأول وانحمد لله وحده .

الاقليم الثاني

اذا لما رَسَمْنَا الْاَقْلِيمَ الْأَوَّلَ وما احتوى عليه في عشرة الاجزاء، أنى
قسمناه بها وذكرنا في كل جزء منه حصّة^{١٢} الواجبة له^{١٣} من الامصار
والقرى والنجمال والارضين المنعمورة^{١٤} والمغمورة^{١٥} وما بها من الكيوانات والمعادن
والبخور والنجائر والملوك والامم وما نهم من السير والرق والادبان وجب
علينا ان نذكر في هذا الاقليم الثاني ما فيه من انبلاد والتلاع^{١٦} والمدن

وبخت. Deinde A. مدينة. B. om. D. عذاب. Codd. ع. علاه. A. ا) ضرهم. C. د) يهادنونهم. D. بها دونهم. A. ه) اكبر. A. و) الباحة. D. العشرة الاجزاء. C. عشرة اجزاء. A. ز) بافتلى. A. D. ح) اليعاقبة. A. ط) والباق. A. ج) المعمورات. D. والمعمورة. C. د) حصّة. D. ه) A. om. ١٦) A. om.

والامصار والبرارى وانعاز والبحار وجرائرها وامنها ومسافات طرفها « حسبما
سيف لنا من ذكر ذلك فى الافليم الأولى ، ونبتدى الآن بذكر الجزء
الأول من الافليم الثانى بحول الله وعونه فنقول ان هذا

الجزء الأول من الافليم الثانى

مبدؤه من المغرب^١ الاقصى حيث بحر انظلمات^٢ ولا يعلم
ما خلفه وفى هذا الجزء من الجزائر جزيرة مسفيان وجزيرة لغوس^٣ وهما
من الجزائر الست^٤ اتمتعتم ذكرها وتسمى الخالدات ومنها بدا بئليموس^٥
بالتعديبل واخذ اشوال البلاد وعروضها^٦ والى هاتين الجزيرتين وصل ذو القرنين
اعنى الاسكندر ومنها رجع فاما جزيرة مسفيان فحكى صاحب كتاب
العجائب ان فى وسطها جبلا مدورا عليه صنم احمر بناء اسعد ابو كرب
الحميرى وهو ذو القرنين الذى ذكره تبع فى شعره^٧ ويسمى بهذا الاسم
كأن من بلغ طرفى الارض وانما نصب ابو كرب الحميرى ذلك الصنم هناك
ليكون علامة لمن قصد تلك الناحية من البحر ليعرفه أنه ليس وراءه^٨
مسلك يسلكه ولا موضع يخرج اليه وايضا أن^٩ فى جزيرة لغوس^{١٠} المذكورة
صنم ونفق البناء لا يمكن التصعد اليه وفى هذه الجزيرة يقال مات الذى
بناه وهو تبع ذو المراند^{١١} وقبره هناك فى حيطان مبنى من المرمر والزجاج
الملون وحكى صاحب كتاب العجائب أن فى هذه الجزيرة دواب هائلة
وان فيها امورا^{١٢} تطول اوصافها وتمتع^{١٣} العفل عن قبولها وفى سواحل هذا
البحر المصادر عن هذه الجزائر وغيرها بوجد العنبر اللطيف ووجد ايضا
فى ساحله حاجر البهت^{١٤} وهو مشهور عند اهل الغرب^{١٥} الاقصى ويبيع

a) C. D. بحول الله وفوته. b) A. add. بمسافاتها وامنها ونوفيا. D. a)
A. الظلمة. D. r) الغرب. d) جافى. A. om ; B. deinde ; بحول الله
لغوس. D. et prior manus in C. لغوس. g) B. D. الستة. h) A. C. D. om.
بئليموس. D. i) B. خلفه. A) A. شعرة. D. ii) بئليموس. D. ii)
فيها يقال. D. om. Expectares. C. D. لغوس. A. n) غار. in C.
امور. A. C. r) المرمر. A. D. q) دى المراند. C. مدائر. B. مرار. A. n)
المعرب. A. C. n) البهت. D. d) ومنه. A. D. i)

الحاجر منه بقيمة جيدة لا سيما في بلاد لمتونة وهم يحكون من هذا الحاجر أن من أمسكه وسار في حاجته قضيت له باوفاً عنايةً ونسج فيها وهو جيد عندهم في عهد الاسنة على زعمهم ويوجد أيضاً بساحل هذا البحر احجار كثيرة ذات اللون شتى وصفات مختلفات يتنافسون في ايمانها ويتوارثونها بينهم وبذكرون أنها تتصرف في انواع من العلاجات الطبية الفاعلة بالخاصية فمن ذلك احجار تعلق على الندى الوجعة فنبها من وجعها مسرعاً ومنها احجار تعلق للولادة فتسهل واحجار بمسكها الماسك ببدن وبشير على من شاء من النساء والاطفال فيتبعه ومثل هذه الاحجار عندهم كثيرة وهم بالرقى عليها مشهورون وبه معروفون وفيما تضمنه هذا الحجر بعثة من ارض مفزارة السودان واروا قليلاً ولا عماره بها ولا سالك فيها الا في النادر لقلّة وجود الماء كما قلنا وسالكها لا يمكنه سلوكها الا ان يعدّ مع نفسه الماء لدخول هذه الارض مع بعض ما يلبيها من ارض فمّورية وارض فمّورية منها في جهة الشمال متصلة من غربتها بالبحر المظلم وتتصل من جهة شرفتها بصحراء تيسر وعلى هذه الصحراء طرف تجار اهل اعمات وساجلماسة ودرعة والنول الافصى الى بلاد غانة وما اتصل بها من ارض ونعارة التبر وأما ارض فمّورية المذكورة فكانت بها مدن للسودان مشهورة وقواعد مذكورة لكن اهل زغارة واهل لمتونة الصحراء الساكنون من جهتي هذه الارض طلبوا هذه الارض اعنى ارض فمّورية حتى افنوا اكثر اهلها وقتلوا دابهم وبنّوا شملهم على البلاد واهل بلاد فمّورية سيما بذكره النجار يدعون أنهم يهود وثى معتقدنم نشوييس ولسوا بشى ولا على شى ولا ملك فيهم ولا ملك عليهم بل هم محتونون من جميع الطوائف المجاورين لهم المحمدون بارصهم

a) A. C. D. om. ونواذونها. c) A. D. مخلفه. d) نوات. e) A. C. D. om. at A. C. deinde الموجعة. B. الوجع. f) A. C. D. الغالطة. A. D. الطيبة. g) A. C. D. فمّورية. h) A. C. D. فمّورية. i) A. C. D. فمّورية. j) A. C. D. فمّورية. k) A. C. D. فمّورية. l) A. C. D. فمّورية. m) A. C. D. فمّورية. n) A. C. D. فمّورية. o) A. C. D. فمّورية. p) A. C. D. فمّورية. q) A. C. D. فمّورية. r) A. C. D. فمّورية.

وكانت ه في القديم من الزمان السالف لاهل قمنورية مديننتان عامرتان واسم
 احدهما قمنوري ه واسم الاخرى نغيرا و كانت هاتان المديننتان تحتوبان
 على امم من القمنورية وبشر كثير وكان لهم رؤس وشيوخ بديرون امهم
 وبحكمون في مثلالمهم وما وقع بينهم فاشتتهم ا الابام وتوالت عليهم الفتن
 والغارات من جميع الجهات فغلوا في تلك الارض وفروا عنها واعتصموا في
 الجبال و تفرقوا في الصكارى ودخلوا في نمة من جاورهم وتسترأ في
 اكناهم فام ر يبق من اهل قمنورية آلا نوم فلائل متفرقون في تلك
 الصكارى وبقرية من الساحل عيشهم من* الالبان والحقوت وهم في نكد من
 كد ه العيش وضيق الحال وهم يننعلون في تلك الارض مع مهانته من
 جاورهم وبقطعون اباهم مسالمة الى حين ه و بين بلاد قمنورية وسلى ه
 وتكرر نرق مجهولة الانار دارسة المسالك قليلة السالك ماوها غائر وعلامانها
 خفية ه و بين قمنورية وسلى وتكرر مسير ه يوما ه ومن نغيرا ه الى سلى
 نحو من ١١ يوما وكذلك منها الى بلد ه ارضي من بلاد لمتونة ١٢ مرحلة
 وماوها قليل بتروذ لقلته من ه حفر يحتفروها ه السالكون المجتازون بنلك ه
 الارض ه و في بلاد قمنورية جبل مانان ه وتتصل بالبحر المحيط وهو جبل
 منيع عالى ه الذروه احمر التربة وفيه احجار لماعة تغشى ه البصر اذا سلعت
 عليها ه الشمس لا يكاد الناظر ينظر اليها لشعاعها وبريق حمرتها و في اسفله
 ينابيع بانماء العذب بتروذ وبحمل في الوعية الى كل جهة ه وما يلى
 مدينة نغيرا ه و في شريقها مع ميل الى الجنوب جبل بنبوان ه وهو من

- تغبرا C. ; تغيز cl. in marg. A. نغيرا. B. ; وكان U. n)
 كبد D. ; ولم A. C. f) .بالجمال C. r) .فاشتتهم B. d) .نغبرا.
 خمسة ايام A. ١) .خبية B. k) .ويلد سلى B. e) .الى حين C. om. h)
 يغبرا D. ; تغبر C. ; تغيز A. n) .سته عشر يوما B.
 يحتفرونها A. p) .من فلتة ومن A. C. o) .ارضى D. ; ارضا C. ; ارضى A.
 تغشى B d) .على D. e) .مايان D. ; ما فان C. r) .من تلك D. g)
 بيميران D. ; بيميران A. n) .يعبرا D. ; تغبرا A. i) .عليه A. D. n)

أعلى جبال الارض^a أجرد ابيض التربة لا ينبت فيه شيء^b من النبات ألا ما كان من الشيوخ والغاسول المسمى الخرص ومن علو هذا الجبل ثى الهواء حكى صاحب كتاب العجائب عنه أن السحاب تمطر المطر دونه ولا تصيب راسه^c ويلى هذه^d الارض المذكورة صحراء نيسر^e وهى^f الصحراء التى قدّمنا ذكرها وعليها يدخل المسافرون الى اردغشت وغانة وغمرهما^g من البلاد كما قلناه^h قبل وهذه الصحراء قليلة الاتس ولاⁱ عامر بها وبها الماء القليل^j ويتروّد به^k من مجابات معلومة ومنها مجابة نيسر^l التى ذكرنا أنّها^m يوماً لا ماء بها ولا يوجد له أثر فيها وهى مشهورة بذلك وفى هذه الصحراء المعروفة بصحراء نيسرⁿ حيث كنيسة لسؤال^o القدود غلات^p الاجسام والسودان يصيدونها ويعلمون رؤسها ويرمون بها ويطبخونها بالملح والماء والشح وباكلونها وهى عندهم اطيب نعام ياكلونه^q وهذه الصحراء يسلكها المسافرون فى زمان^r انخرى وصفه السبر بها أنّهم يوقرون اجمالهم^s فى السحر الاخير ويمشون الى ان تتطلع الشمس ويكثر نورها فى الجوّ وبشتدّ الحرّ على الارض فيحترقون^t اجمالهم ويقيدون اجمالهم^u ويعرسون^v امتعتهم ويختمون على انفسهم لئلا تكتنهم من حرّ انجابير وسوم انقائله ويعبمون كذلك الى اول وقت العصر وحين^w تاخذ الشمس فى الميل والانحطاط^x فى جهة المغرب يرحلون من هناك^y ويمشون بغيّة يومهم ويصلون^z المشى الى وقت العتمة ويعرسون^{aa} ايما وصلوا ويبيتون^{ab} بغيّة ليلهم^{ac} الى وقت الفجر الاخير ثم يرحلون وهكذا^{ad} سفر التجار الداخلين الى بلاد

- هذا. A. B. c) D. om. ا) جبل خلف الله فى تلك الارض هـ
 لا. A. C. b) قلنا. A. C. g) وغيرها. A. B. D. f) وهو. D. e) تيسر. A. d)
 نيسر. A. C. iii) تيسر. A. B. l) ويمرودونه. A. k) قليل. C. j)
 النعام. D. p) القدود pro القرون. C. غليظة. A. C. o) لوبلة. A. C. D. n)
 اجمالهم in A. C. Haec inde ab اجمالهم. D. r) زمن. A. D. q)
 حين. D. وحتّى. A. v) ويعرسون. A. C. u) اجمالهم ويقيدون. D. t)
 ويعبمون. D. z) ب. add. y) ختالك. A. x) الانحطاط والميل. B. w)
 وهذا. D. ce) اول. B. bb) ليلتهم. D. يومهم. A. aa)

السودان» على هذا الترتيب لا يفارونه لأن الشمس تظفل بحرّها من تعرض للمشى فى انقائلة عند شدّه العيظ وحراره الارض وبهذا السبب يلرمون الملة على هذه الصفة التى ذكرنا ٥ وفى هذا الجزء ايضا ٦ فقلعة من شمال ارض غانة وفيها مدينة ٦ اودغشت وهى مدينة صغيرة فى صحراء ماوها قليل وهى فى ذاتها بين جبلين تنبّه مكّة فى الصفة وعامرها قليل وليس بها كثير ٧ تجارة ولاقلها جمال ومنها يتعيشون ٨، ومنها الى مدينة غانة ٩ ١٠ مرحلة وكذلك من اودغشت الى مدن وارلان ١١ ٣١ مرحلة ومن اودغشت ايضا ١٢ الى مدينة جرمة نحو من ١٣ مرحلة وكذلك من اودغشت ايضا الى جزيره ١٤ اوليل معدن الملح شهر واحد واخير بعض النفقات من متاجولى التجارة ١٥ فى بلاد السودان ان بمدينة اودغشت ينبت بارضها بقرب منافع المياه المتصلة بها كماء تكون ١٦ فى وزن الكماء ١٧ منها ٣ ارئال وايزيد وهو يجلب الى اودغشت كثيرا ١٨ يتبخونه ١٩ مع لحوم الجمال وساكونه ونزعمون ان ما على ٢٠ الارض منله وقد صدقوا ٢١ وهنا ٢٢ انقضى ذكر ما تصنّه الجزء الاول من الاقليم الثانى والحمد لله وحده ٢٣ ان هذا

الجزء الثانى من الاقليم الثانى

تصنّف فى حصته من الارضين بغيره صحراء نيسره ٢٤ وجملة ارض فزان بما فيها من المدن وكذلك ايضا تحصل فيه جملة بلاد من ارض ٢٥ زغاوة السودان واكثر هذه الارضين صحار متصلة غير عامرة وجهات ٢٦ وحشة وجبال

a) ارض السودان والى بلادهم A. b) A. om. c) كثير A. C. utramque lectionem offert. d) B. ينعمسون. e) وارحلان. f) A. D. om. g) A. فى pro الى. h) A. C. Deinde B. المتجات المتجولون. i) A. C. desunt. in ينبت. j) Haec omnia inde a تكون. k) B. الكم. l) D. تكون. m) A. add. كنير يتبخونه. n) in C. كنير يتبخونه. o) A. C. جملة من بلاد. p) A. C. جملة من بلاد. q) D. وبها.

حرس جرد لا نبات فيها والماء بها قليل جدًا لا يوجد إلا في أصل جبل
 أو في ما اطمأن من سبخها وبالجملته أنه هناك قليل الوجود يتروّد به *
 من مكان الى مكان وأهل تلك الارضين يدّلون في اكنافها وطرقاتها
 ويجولون في ساحاتها ووادعها وجبالها، وفي هذه الصحاصح * المذكورة
 يقع افوام رجالة بنتفلون في اكنافها وبرعون مواشيم في ادانيها واترافها
 وليس لهم نبوت * في مكان ولا مقام بارض * وأما يقطعون دهرهم في
 الرحلة والانتقال دائماً غير أنهم لا يخرجون عن حدودهم ولا يفارقون ارضهم
 ولا يمتزجون بغيرهم ولا يلمثون الى من رجاورهم بل كل واحد منهم
 يأخذ حذره وينظر لنفسه قدر جهده وأهل المدن الذين يجاورونهم من
 اجناسهم يسرقون ابناء * هؤلاء العموم الرجالة * الذين يعملون هذه الصكاري
 ويسرون بهم في الليل وناون بهم الى بلادهم ويخفونهم حيناً من الدهر
 ثم يبيعونهم من التجار انداخلين انهم بالبخس من الثمن ويخرجونهم *
 الى ارض المغرب الأقصى وبيع منهم في كل سنة امم واعداد * لا تحصى *
 وهذا الامر الذي جئنا به من سرفة قوم ابناء قوم في بلاد السودان طبع
 موجود فيهم * لا برون به * بأساً * وهم أكثر الناس فساداً ونكاحاً واغزهم
 ابناء وبناتاً * ولما توجد منهم المرأة * إلا ويتبعها * اربعة اولاد وخمسة وهم
 في ذاتهم كالبهايم لا يبالون بشيء من امور الدنيا * إلا بما كان من لفلة
 أو نكحة وغير ذلك لا يخطر لهم * ببال ذكرك *، وفي بلاد زغاوة من
 المدن * والفواعد سغوة وشامة وبها قوم رجالة يسمون صدرانة * يقال أنهم

- ليس C. * a) الصكاري C. ; الصكاضح A. D. b) يتروّدونه A. a)
 A. C. b) واحد B. g) لمن D. f) في ارض C. e) نبوت A. d)
 D. f) ثم يخرجهم التجار A. C. h) الرجاليين A. C. i) ابناءهم اعنى
 B. p) بها A. o) عندهم وفيهم A. n) يخصصون C. m) وهذه
 A. e) وتتبعها D. r) امرأة A. C. q) واقلمنا A. deinde وبناتاً *
 B. v) ذكرك على بال B. * u) له A. D. f) من الدنيا ولا من امورها
 A. C. om. ; البلاد w) صدرانته A. *
 —————

برابر^١ وقد تشبهوا بالزغاريين في جميع حالاتهم وصاروا جنساً من اجناسهم
واليهم^٢ يلجئون فيما عن لهم^٣ من حوائجهم وبيعهم وشرائهم^٤ ومن مدن
زغاوة شامة^٥ وهى مدينة صغيرة شبيهة بالقرية الجامعة واعلمها في هذا
الوقت^٦ فليلون وقد انتقل^٧ أكثر أهلها الى مدينة كوكو وبينهما ١٩
مرحلة وأهل شامة يشربون اللبن ومياهم زعاق^٨ وعيشهم من اللحوم الخمرية
والمقددة^٩ والاحناش بتصيدونها كثيراً ويطلبونها بعد سلقها وقطع رؤسها
والنابها^{١٠} حينئذ ياكلونها والجرب لا يفارق أعناق هؤلاء الغوم^{١١} بل هو فيهم
موجود وهم به مشهورون^{١٢} وبه يعرف الزغاريون في جميع الارض وقبائل
السودان ولولا أنهم باكلون الاحناش^{١٣} لتعطعوا جذاماً وهم عراة يسترون
عورتهم فقط بالجلود المدبوغة من الإبل والمعر^{١٤} ولهم في هذه الجلود
التي يستترون بها صروب من العنلق وأنواع من التشربف يحكمونها^{١٥} ولهم
في أعلى أرضهم جبل يسمى جبل لونيا^{١٦} وهو على المرتقى^{١٧} صعب لا كنه
ترب^{١٨} وترابه أبيض رخو وفي^{١٩} أعلاه كهف لا يقر به أحد ألا هلك ويقال أنه
فيه نعبان كبير^{٢٠} بلنهم من اعترس مكانه على غير علم منه بذنك وأهل
فلك الماحية^{٢١} يتحامون ذنك الكهف^{٢٢} وفي أصل^{٢٣} هذا الجبل مياه
فابعد^{٢٤} تجري غير بعيد ثم ترفع عليها^{٢٥} أمّة تسمى سغوة^{٢٦} من قبائل
زغاوة وهم قوم طواعن رجانة والأهل عندهم كثرة اللفاح حسنة النتائج^{٢٧} وهم
ينسجون المسيح من اوبارها وأنبيوت ألنى يعمرونيا ونازون اليها وتنصرفون^{٢٨}
في البانها واسمانها ويتعيشون من لحومها والبقول عندكم قليلة وهم برعونها

١) في نابهم D. عدلهم A. C. ٢) وانيم D. ٣) برابرة C. ٤) وهم A. om. inde ٥) الزغاريين A. C. ٦) المعددة C. ٧) أهل A. ٨) الخناش D. ٩) والبعر D. ١٠) A. in marg. لوفيا D. ١١) لوفيا (sic) omisso ١٢) أن فيه نعبان A. ١٣) في D. ١٤) تراب A. ١٥) الارتفاع B. ١٦) جبل يتنحون عن ذلك المكان A. C. ١٧) الحجية D. ١٨) أنه pro أن C. ١٩) مياه D. (؟ فابعد) فابعد A. ٢٠) أصول D. ٢١) ويتحامونه (وبخافونه) A. ٢٢) حسنة النتائج A. C. ٢٣) وسغوة C. ٢٤) A. ut supra ٢٥) وهم يتصرفون A. C.

وينتجعونها^١ وأكثر ما يزرعه أهل زغاوة الذرة ورثما جلبت الحنطة اليهم من بلاد وارفلان^٢ وغيرها^٣ وفى جهة الشمال وعلى^٤ مراحل من موضع قبيلة سَعَوَة^٥ مدينة خراب تسمى نبرتته^٦ وكانت فيما سلف من المدن المشهورة لكن فيما يذكر أن الرمل تغلب على مساكنها حتى خربت وعلى مياهها حتى نشعت وقد ساكنها فليس بها فى هذا الزمان إلا بقايا قوم تشبثوا بمقامهم فى بقايا خرابها حنافاً للموطن ولهذا^٧ المدينة فى جهة شمالها^٨ جبل يسمى غُرْغَة^٩ حكى صاحب كتاب العجايب أن فيه نملاً على قدر العصفير وفى أرزاق لحيات طوال غلاط تكون فى هذا الجبل ويحكى أن هذه الحيات قليلة الضرر والسودان يقصدون الى هذا الجبل فيصيدون^{١٠} به هذه الحيات وياكلونها كما قدّمنا ذكره قبل هذا ومن مدينة نبرتته الى مدينة تيرفى^{١١} من بلاد ونغاره التبر^{١٢} مرحلة وبلى أرض زغاوة أرض فران وبها من البلاد مدينة^{١٣} جرمة ومدينة تساوة^{١٤} والسودان يسمون تساوة جرمة انصغرى وهاتان المدينتان يقرب بعضهما من بعض ويبتعدان نحو مرحلة او دونها^{١٥} ودرهما فى العظم وكثرة^{١٦} العامر سواء ومياههم من الآبار وعندهم فتخيلات ويزرعون الذرة والشعير ونسقونهما^{١٧} بالماء نكلاً^{١٨} بالآلات يسمونها انجّفة^{١٩} وتسمى ببلاد المغرب هذه الآلة^{٢٠} بالاختطارة وعندهم معدن فضة فى جبل يسمى جبل جرجيس وفائدة قليل وقد ترك الخاليون عمله واستخرجاه لمن قصد^{٢١} ومن تساوة الى هذا المعدن نحو من^{٢٢} مراحل^{٢٣} ومن مدينة تساوة الى فييل من البربر فى جهة المشرق^{٢٤}

سعد. A. ut supra. C. سعو. e) وأرجلان. A. b) وينتجلونها. A. a)
عيان. A. c) نبرينه. D. نبرينه et mox بنبلية. C. تيرينه et mox نبلينه. A. d)
قد. C. i) غرعة. D. غوغة. C. عرعة. A. k) شمال. D. g) وينيه. A. B. f)
ومدينة et mox مدينة. A. C. n) تيرفى. A. D. l) يتصيدون. A. k)
وبينهما دون. A. C. p) بعرب أحداهما من الأخرى. A. C. o) تساوة. A. n)
A. e) Sic codd. omnes. e) ويسعونها. D. r) وقدّر. A. C. q) مرحلة.
n) B. الاختطارة. D. o) هذه الآلة بالمغرب. A. C. u) انجعة. D. الحقة.
add. لمن قصد. A. r) النرى.

نحو من ١٣ يوماً وبسّتون آزار وهم قوم رجالة وإبلهم كثيرة والبائهم غزيرة
 وهم أهل ناجدة وقوة وباس ومنعة لأكثرهم يسالمون من سالمهم ويميلون
 على من حاولهم وهم يصيغون ويبيعون حول جبل يسمى " طنطنه " وفيه
 محيطه من أسفل ينابيع وعيون " مياه جارية ومنافع " كثيرة تاجتمع بها
 المياه وينبت عليها " الكشيش كثير " وإبلهم تروى هناك وينتقلون منه " إلى
 أمكنة من عاداتهم " المقام بها " ومن هذا الجبل الذي يستدير حوله أزارة
 إلى أرض بغامة ١٠ مرحلة في أرضين خالية من الأنيس " قليلة المياه منخرقة
 الهواء " دراسة المسالك دائرة العالم ومن قبيلة أزار إلى مدينة غدامس
 ١٨ مرحلة ومن أزار أيضاً إلى مدينة شامة نحو من ٩ مراحل وبينهما
 مجابتان مياههما قليلة وربما افترط الريح بها " مع حرّ الهواء فنشفت "
 المياه حتى لا توجد البنية " وأهل أزار فيما يذكره أهل المغرب الأقصى
 أعلم الناس بعلم الخط " الذي ينسب إلى دانيال النبي عم وليس يدري "
 بجميع بلاد البربر على كثره قبائلها قبيلة " أعلم بهذا الخط من أهل
 أزار وذلك أن الرجل منهم صغيراً كان أو كبيراً إذا تلفت له ضالّة أو عدم
 شيئاً من أموره خط لها في الرمل خفّاً فيعلم بذلك موضع ضالته فيسير
 حتى يجد متاعه كما أبصره " في خطّه وربما سرق الرجل منهم متاع صاحبه
 ويدفنه في الأرض بعيداً أو حرباً فيخطّ الرجل الذي فقد متاعه ويصعد
 موضع الخبيبة " ويخطّ بازائها " خفّاً نائياً ويصعد بعلمه إلى موضع
 الخبيبة " فيستخرج منها متاعه وما ضلّ له ويعلم ما خطّه الرجل الذي
 تعدّى عليه واخذ " متاعه ويجمع أشياخ القبيلة فيخطّون له خفّاً فيعلمون
 من ذلك البري " من الفاعل وهذا عند أهل المغرب مشهور مذكور ولقد

- و. منافع. A. C. d) عيون ونبابيع. A. C. e) وهى. D. f) وعلبها ينبت. B. g) للمقام. A. et deinde عاداتهم. B. h) فية. C. i) الأنيس. A. j) منخرقة. Ceteri المياه هجرت. A. k) بهما. B. l) يدري. D. m) (علم). om. بالخط. A. D. n) فتشع. A. o) على. B. p) بازائه. C. بازاء ذلك. A. q) الخبيبة. B. r) أبصر. A. s) أخذ. A. tantum t) بذلك.

أخبر " بعض المخبرين أنه رأى رجلاً من هذه القبيلة في مدينة ساجلماسة وقد خبيت له خبيثة^١ بحيث لا يعرف فخط لها خطاً وصد موضعها فاستخرجها واعيد عليه العمل بذلك ثلاث مرّات فاستخرجها في الثانية والثالثة كما فعل في المرّة الأولى وهذا شيء عجيب من قوتهم على هذا العلم على كثرة جهلهم وغلط طبعهم وفيما جئنا به كفاية في ذلك^٢ والحمد لله على ذلك^٣ ، وهنا انقضى ما تصنّعه الجزء الثاني من الأليم الناني والحمد لله وحده^٤ أن الذي تصنّ هذا

الجزء الثالث من الأليم الناني

من الارضين بعض ارض ودان واكثر بلاد كوار وبعض بلاد التاجوس المجوس واكثر بلاد فران وإما^٥ ارض ودان فلها جزائر نخل متصلة^٦ بين غرب وشمال الى ناحية البحر وكانت فيما سلف اكنز الارض، عمارة وكان الملك في اهلها ناشئاً متوارثاً الى ان جاء دين الاسلام فخاصوا من المسلمين فنوغلوا هرباً في بلاد الصحراء ففرقوا^٧ ولم يبق بها الا^٨ مدينة داود وهي الان خراب ليس بها الا بقايا قوم من السودان معاشهم كدرة وامورهم نكد وهم في سفح جبل طنطنة وابلهم قليلة واكثر اهلها يحفرون اصول نبات يسمى أغرسئس^٩ وهو الناجيل وهو عندهم من نبات الرمال دياجفونه ويدخونه بالحجر^{١٠} ويخبزونه خبزاً يتقوتون به وساكنون منه وياكل جلتهم^{١١} وخيارهم اللحم^{١٢} الجمالية^{١٣} المقددة^{١٤} وبشرهم البان الابل واكثر نيرانهم يقدونها^{١٥} في بحر الجمال وبعض الشوك والحنطب عندهم قليل، وفي جهة الشمال من هذه المدينة مدينة زولمة بناها عبد الله بن

a) C. D. ب. مل ما. c) خبئه. D. خبيبة. B. مخبر من. A. add.

د. more نكر. C. add. f) على ذلك. A. C. om. e) شيء ذلك كفاية

A. الارضين. D. متصل. A. B. C. د. اما. g) solito haec om.

بالحجارة. D. e) غرسئس. A. n) يتعرفوا. D. د. فيها

يودونها. C. د. المعدادة. A. r) اللحم. A. g) جاتهم. D. p)

خَنَاب الهوارى وسكنها هو وهو عمه فى سنة ٣٠٩ وهى منسوبة الى هذا الرجل وبه اشتهر اسمها وهى الآن عامرة وسناتى بذكرها فى موضعها من الاقليم الثالث بعون الله ، وفى جبل لمنطقة معدن حديد جيد وفى جنوب هذه الارض مسارج ومرايع لافار^d وهم قوم من البربر رجالون فى هذه الارض كما قدمنا^e منتجعون بابلهم وقد ذكرنا لمعا من اخبارهم^f ومما جاء فى جنوب هذا الجزء^g بقية من ارض كوكو والدنم^h وهناك بقية من جبل لونيا وترابه ابيض رخو ويقال ان به حيات فصار النول فى راس كل حية منها قرنان ويقال ايضاⁱ ان به حيات ذوات راسين ، وقد اختلف قوم كثير فى نهر كوكو فبعض قال انه يخرج من جبال لونيا ويمر فى جهة الجنوب حتى يمر بكوكو فيجوز^k بها ويمر فى الصحراء وبعض قالوا انما هو نهر يمد^l نهر كوكو وان نهر كوكو على الصخرة يخرج من اسفل جبل يتصل راسه بالنيل وزعموا^m ان النيل يغوص تحت ذلك الجبل ويخرج من طرفه الآخر حيث يظهر خروجه ويمر حتى يتصل بكوكو ثم يمر مغربا فى الصحراء فيغوصⁿ فى الرمال ، ويتصل بهذه الارض من جهة المشرق اكثر كوار وهى ارض مشهورة وبلادها معصودة ومنها يخرج الشب المعروف بالشب الكوارى ولا يعدله شي^o فى النيب وبلاد كوار يحويها بطن واد يانى من جهة الجنوب مارا الى الشمال لا ماء به الا ان الماء اذا حفر عليه وجد به معيننا كثيرا وعلى هذا الوادى من البلاد مدينة صغيرة تسمى العصبه وهى مدينة حسنة البناء يحيط بها من جميع جوانبها نخل وانواع من الشجر البرى واحلها متكثرون ويلبسون^p الفوط والازر والعداوير^q المتخذة من الصوف واحلها مياسير وتاجولهم وسفرهم

a) A. add. سبحانه. b) A. add. كما قدمنا. c) B. لا فار. d) B. om. كما قدمنا. e) A. C. هذه الارض. f) D. والدنم. g) A. C. om. D. ; ان هذا النهر. h) A. C. نيم تجوز. i) B. د. جبال. j) D. بها. k) D. add. فى. l) A. C. زعموا. m) D. add. ان هذا. n) A. يغيبض. o) B. د. العنادير. p) B. D. يلبسون. q) C. om. حمينه.

الى سائر البلاد كثير^١ وشربهم من ابار فيها ماء كثير حلو، ومن هذه المدينة الى مدينة اخرى تليها في جهة الجنوب يومان واسمها قصر أم عيسى وليست بالمدينة الكبيرة لكن اهلها مياسير ولهم اهل يسافرون بها شرقاً وغرباً واكبر^٢ بصاعتهم الشب^٣ وهو راس اموالهم وحول هذه المدينة نخيلات وابار ماء حلو^٤ ومنها يشربون^٥ ومنها الى مدينة انكلاس ٤٠ ميلاً في بطن الوادي وعلى مدينة من اكبر^٦ بلاد كوك^٧ فطراً واكثرها تجارة وعندهم معادن^٨ الشب^٩ الخالص المنهأ في الطيب ويوجد في اجبلها^{١٠} كثيراً لانه يتفاضل في الجوده والطيب واعل هذه المدينة يتجولون حتى ينتهوا في جهة المشرق بلاد مصر ويتصرفون في جهة المغرب^{١١} فيصلون بلاد وارفلان^{١٢} وسائر ارض المغرب الاقصى واخيراً يلبسون المعندرات من الصوف ويربسون على رؤسهم كرازي الصوف ويتلثمون بغواصليها^{١٣} ويسمرون افواجم وهي علاه من عواندهم تواربها الاناء عن^{١٤} الالباء لم ينتفلوا عنها ولا تحولوا منها وفي هذه المدينة في هذا الوقت رجل ثائر من اهل البلد وله عقبه^{١٥} وقراة يهوم بهم وهم يعصونه^{١٦} وله فكرم مشهور وسيرة حسنة واحكامه شرعية^{١٧} وهو مسلم ومن مدينة انكلاس اسى مدينة صغيرة تسمى ابزر^{١٨} مسافة يومين وابزر عذ^{١٩} على تل تراب وحولها نخيل ومياعها^{٢٠} عذبة وبالقرب من هذه المدينة معدن شب^{٢١} فائق الجودة لانه يتجرف^{٢٢} كثير الرخاوة^{٢٣} ولباس اهل هذه^{٢٤} المدينة العود ومازر الصوف وهم شجرون^{٢٥} بالشب^{٢٦} ومن ابزر الى مدينة تلمه^{٢٧} يوم وعلى ايضا مدينة صغيرة وماعها قليلة ونخلها^{٢٨} ايضاً فليل وتمرها ثبب حليل وبها معدن شب^{٢٩} فليل

١) A. C. ماوها حلو. ٢) A. C. واكر. ٣) B. D. كنترا. ٤) A. C.

٥) A. C. om. ٦) احبانيا D. ٧) معدن. ٨) مدينة اكبر من سائر

٩) D. من. ١٠) A. C. بغواصليها. ١١) وارجلان. ١٢) بلاد inde

١٣) ابزر. C. D. h. l. ١٤) A. in marg. ١٥) نقصدونه. ١٦) عصابة.

١٧) كثيراً لرخاوته. ١٨) يتجرف. ١٩) D. وبها ابار. ٢٠) B. D. om.

٢١) ونخلهم. ٢٢) B. h. l. بلملة. ٢٣) يتجربون. ٢٤) C. om.

الفائد لأن معدنه يخالطه عروق تراب كثيرة^١ وأنما يخلط بغيره ويباع من التجار وهي من مدن كوار ومدينة تلمنة قد ذكرناها فيما سلف من الأقليم الأول^٢ وهذا الشب الذي يكون في بلاد كوار بالغ في نهاية الجودة وهو كثير الوجود ويتجهز منه في كل سنة إلى سائر البلاد بما لا يحصى كثرة ولا يقاوم وزناً ومعدنه لا تنقص كبصرة^٣ تنقص وأهل تلك الفاحية يذكرون أنه ينبت نباتاً ويزيد في كل حين بمقدار ما يؤخذ منه مع الساعات ولولا ذلك لافنوا الأرض كلها لكثرة ما يخرج منه ويتجهز به إلى جميع الأرض وعلى مقربة من أبزر^٤ وفي جهة المغرب بحيرة كبيرة عميقة الغمر طولها ١٢ ميلاً وعرضها ٣ أميال وفيها حوت كبير كثير شبه بالبورى^٥ له^٦ لحم عذب المائل^٧ بسمونه البلق^٨ ويستخرج منه من هذه البحيرة كثير ويصلح^٩ ويكمل إلى جميع بلاد كوار وهو بها رخيص موجود^{١٠} وأما ما حاز هذا الجزء^{١١} من أرض التاجوس^{١٢} وهم السودان الذين نكروا من قبل هذا^{١٣} في الأقليم الأول وقلنا أنهم مجوس لا يعتدون شيئاً فأنهم بشر كثير وجمع غزير ولهم ابل كثيرة وفي بلادهم مراع كثيرة وهم رجالة^{١٤} لا يقيمون في مكان وكل من جاورهم غروهم وبغير عليهم ويتكبل على أخذهم وليس لهم مدن إلا مدينتان^{١٥} وهما تاجوة^{١٦} وسمية^{١٧} وقد تعدم ذكرهما في الأقليم الأول ويحيط بشمال هذه الأرض جبل مقورة^{١٨} وهو جبل أغبر إلى البياض وفيه عروق ترابية ليئة تنفع من أوجاع العين الرمدة^{١٩} مثل ما ينفع رهم الغار^{٢٠} الذي بعفر^{٢١} مدينة ظليبة^{٢٢} من بلاد الاندلس النافع^{٢٣} من جرب

a) In. تنقص C. كثير A. b) A. C. om. بخالط A. c) A. haec omnia desunt unde a. ما. d) A. add. في. e) A. C. D. om. أبزر D. f) A. C. D. om. البلق an البلق sit legendum. g) A. C. D. om. الماكول D. h) A. C. D. om. الجاور هذه A. C. i) A. C. D. om. التاجوس Codd. interdum. j) B. D. جاز. k) A. C. D. om. رجالون. l) A. C. D. مدينين Codd. interdum. m) A. C. D. المرمدة A. n) معروف C. مقون B. o) سمنة supra omnes. p) الغار C. q) A. C. om. بعفر C. يعبر A. r) A. C. om.

العين وياكل ما فيها وهو غبار يوجد هناك لونه احضر ماهر (?) وهذا الغبار هو مشهور المنفعة في جميع بلاد الاندلس معروف بالتاجرية، وايضاً ان هذه الارض تتصل بها ارض الواحات الخارجية وهي الان تعرف بارض سنترية^١ وسنترية هذه محاذية وبيدة العهد سناني بذكرها بعد هذا وفيها منا يلى جنوبها مدينة هي الآن خراب وقد كانت فيما سلف عامرة بالخلف آكلة بالناس وتسمى هذه المدينة شبروه وقد تهدم بناوغا وشارت مياهها وتشرد حيوانها وتنتثر معالمها فلم يبق منها الا نخل دارس^٢ واثر طامس وبها بغايا نخل ماحلة وربما بلغتها العرب عند تصرفها في اكناف هذه الارض، وبشرقي هذه المدينة مع الشمال جبل وعمر ليس بكثير العلو لكنه ممتنع الصعود اذ لا يعلو^٣ احتجاره وفي اسفله بحيرة كبيرة دورها نحو من ٢٠ ميلاً ماؤها عذب لانه قليل انعم وفي وسطها نبات وبها حوت كثير الشوك سهك^٤ الناعم ويمتد هذه البحيرة عين^٥ ماء ثانيها^٦ من جهة الجنوب وتقع فيها وعلى^٧ هذه البحيرة بنزل رجالة اهل^٨ نوار وربما زاحمهم العرب عليها فادفعوا الصر بهم، وبهذه الارض هي^٩ ومننا هذا مدينة مرندة وهي مدينة عامرة باهلها والداخل انما قليل نعلم بضاعتهم واختصار صنائعهم وعدم التحير^{١٠} لديهم لاحتياجها ملاجئ ومسكن^{١١} للوارد والصادر من رجالتهم وضواعتهم، وينسب الى هذه الارض متصل^{١٢} مدينة زانة^{١٣} ومدينة زالة^{١٤} هذه بها حتم منبع فيه رجل نائر بنفسه وبين هذه المدينة ومدينة^{١٥} سرت^{١٦} ايام بين^{١٧} عرب وسما^{١٨} الى ناحية البحر ومن زانة ايضا الى ارض ودان^{١٩} ايام

١) B. سنترية. ٢) H. l. Codd. ٣) A. om. ٤) وناخل. ٥) A. B. D. ٦) ننرو. ٧) D. ننرو. ٨) C. ننرو. ٩) D. ننرو. ١٠) A. om. ١١) وناخل. ١٢) A. B. D. ١٣) وناخل. ١٤) A. B. D. ١٥) وناخل. ١٦) A. B. D. ١٧) وناخل. ١٨) وناخل. ١٩) وناخل. ٢٠) وناخل. ٢١) وناخل. ٢٢) وناخل. ٢٣) وناخل. ٢٤) وناخل. ٢٥) وناخل. ٢٦) وناخل. ٢٧) وناخل. ٢٨) وناخل. ٢٩) وناخل. ٣٠) وناخل. ٣١) وناخل. ٣٢) وناخل. ٣٣) وناخل. ٣٤) وناخل. ٣٥) وناخل. ٣٦) وناخل. ٣٧) وناخل. ٣٨) وناخل. ٣٩) وناخل. ٤٠) وناخل. ٤١) وناخل. ٤٢) وناخل. ٤٣) وناخل. ٤٤) وناخل. ٤٥) وناخل. ٤٦) وناخل. ٤٧) وناخل. ٤٨) وناخل. ٤٩) وناخل. ٥٠) وناخل. ٥١) وناخل. ٥٢) وناخل. ٥٣) وناخل. ٥٤) وناخل. ٥٥) وناخل. ٥٦) وناخل. ٥٧) وناخل. ٥٨) وناخل. ٥٩) وناخل. ٦٠) وناخل. ٦١) وناخل. ٦٢) وناخل. ٦٣) وناخل. ٦٤) وناخل. ٦٥) وناخل. ٦٦) وناخل. ٦٧) وناخل. ٦٨) وناخل. ٦٩) وناخل. ٧٠) وناخل. ٧١) وناخل. ٧٢) وناخل. ٧٣) وناخل. ٧٤) وناخل. ٧٥) وناخل. ٧٦) وناخل. ٧٧) وناخل. ٧٨) وناخل. ٧٩) وناخل. ٨٠) وناخل. ٨١) وناخل. ٨٢) وناخل. ٨٣) وناخل. ٨٤) وناخل. ٨٥) وناخل. ٨٦) وناخل. ٨٧) وناخل. ٨٨) وناخل. ٨٩) وناخل. ٩٠) وناخل. ٩١) وناخل. ٩٢) وناخل. ٩٣) وناخل. ٩٤) وناخل. ٩٥) وناخل. ٩٦) وناخل. ٩٧) وناخل. ٩٨) وناخل. ٩٩) وناخل. ١٠٠) وناخل.

ومن زائدة الى زويلة ١٠ أيام منكثرة الى الجنوب مع الغرب وقد ذكرنا
في هذا الجزء ما يحتاج اليه مستقصى بحول الله وتأييده ، وهنا انقضى
ذكر ما تضمنه الجزء الثالث من الاقليم الثاني والحمد لله وحده ٥ أن
في هذا

الجزء الرابع من الاقليم الناني

مما تضمنته بقية من ارض الواحات الخارجة بما اتصل بها في جنوبها من
ارض التاجوين ٥ واكثر بلاد الجفار والبحرين راجعا في ارض سنريذ / التي
عرضنا بذكرها قبل هذا وذهبا في مساكن بنى هلال نازلا مع الجبل
المسمى جبل جالوت البريق وانما سقى به لان جالوت هزم عسكره به
ولجأ هو وجملة من خيله الى هذا الجبل فسقى بذلك الى الان وفي
المشرق ٥ من هذا الجبل جملة من بلاد مصر على صفة النمل النازل اليها
من اعلى بلاد النوبة وسنذكر هذه البلاد عند وصفنا لها بلدا بلدا وقطرا
قطرا مع ذكر ما يليق بها من الاخبار الكائنة بها بعون الله وما خلف
النيل من العمارات المتصلة من ارض مصر الى نواحي اعريت وسرونة ٥ ونياص
التي تلى منار بلتي وجهبنة وصغاره الى أقصى الصعيد مع اتصاله بالعلافي
وايضا ما يلي اسفل الجزء من منازل التيم والنجوم ٥ والعبط ٥ فقول ان
اعلى هذا الجزء من جهة المغرب حيث بقية ارض التاجوين كله خلاء
صحار متصلة وان كانت المياه بها كثيرة والغدير موجوده فليس بها ساكن
لان بها رمالا ٥ سائلة تنقلها الرياح من مكان الى مكان وليس لاحد بها
مستقر اعتداء الرمال ٥ عليها وكنزه حرق الرياح بها وكذلك يتصل هذا

a) B. منكثرة. b) A. المغرب. c) D. more solito haec om. d) B. om.

هـ. سنريذ. f) A. D. التاجوين. g) D. التاجوين. e) A. نصمى et legu et مما في

و. سرونة. h) B. الشرق. i) C. الى هذا الجبل. j) A. C. add. الله et om.

ز. رمال. ٥. B. والغور. ٦. D. والنجوم. ٧. C. B. و. والنجوم. ٨. A.

٩. لا عمدا ل الزمان. A.

الرمال بأعلى^a أرض الواحات الخارجة فيعدو عليها ويغير ما فيها من الأمار وتتصل هذه الرمال بالغرب^b إلى أرض ساجلماسة إلى البحر، وبلاد الواحات الخارجة^c الآن صحراء لا أنيس بها بلقع^d لا عامر لها^e والمياه بها موجودة وكانت على القدم^f معمورة متصلة النمار^g والعمارات وكان فيما سبق^h من الزمان الدخول عليها ومنها إلى مدينة غانة في طريقⁱ مسلوكة ومناهل معلومة^j لكنها انقلعت ودرست وبالواحات الخارجة^k اغنام وأبقار^l متوحشة كما قدّمنا ذكره فيما سبق وبين الواحات وحدّ النوبة مسير^m ٣ أيام في مفاوز غير عامرةⁿ وتسمى أرض الواحات الخارجة^o جبل غلساني^p المعترض بها وهو جبل سامي الذروة عالى القبة متساو عرضه أسفل وفوق وفيه معدن يستخرج منه^q حاجر الأزورد ويحمل إلى أرض مصر فيصنع^r بها ويصرف وفي أرض الواحات يكون^s النعبان ولا يكون البتة في غيرها من الأرضين والنعبان على ما يحكيه أهل تلك النواحي يرقى كالتلّ الكبير يلتقم العاجل والكبش والانسان وهو حيوان على صورة الحية ينساب على بطنه وله اذنان^t بارزتان وأنياب وأسنان وحركته بثئة^u وباقى إلى الكهوف والدعاس فمن قصده أو اعترضه^v بمساء^w المعمد وامضى^x عليه ولا يخرج عن^y هذه الأرض ألا ويموت وهذا^z مشهور الذكر شائع الخبر، وأما الواحات الداخلة^{aa} فإن بها قوماً^{bb} من البربر غرباً متحصرون يزعمون هناك^{cc} حيث المياه النيل^{dd} نيلياً والنيلج^{ee} اللواحي^{ff} معروف بالنليب والنجوده يغرق^{gg} كثيراً

- a) A. C. على. b) A. D. بالغرب. c) B. الداخلة ex correct. d) C. سلف. e) A. C. بها. f) D. العرم. g) B. C. D. النمار. h) D. سبق. i) A. C. طريق. j) B. معلومة. k) A. C. om. من الزمان. l) A. C. أبقار. m) B. مسير. n) A. C. غير عامرة. o) A. C. om. من الزمان. p) A. C. غلساني. q) D. om. به. r) A. C. يصنع. s) B. يكون. t) A. C. اذنان. u) Var. lect. in A. تكون. v) A. C. اعترضه. w) A. D. بمساء. x) A. C. وامضى. y) A. C. عليه. z) A. C. وهذا. aa) B. الداخلة ex corr. bb) C. قوماً. cc) B. هناك. dd) Pro النيلج C. semper النيلج. ee) C. وأن. ff) C. يغرق. gg) A. C. يغرق.

من النيلج الذى بغيرها وتنتج بهد الارض مع ما اتصل بها من اعلى
ارض اسوان حمير صغار المعادير فى مقدار الكباش مئة بصاد فى بياض
لا تحمل الركوب عليها وان اخرجت عن ارضها فلكنت لا محالة وباعلى
صعيد مصر حمير ليست بكثيرة اللحم لانها فى غاية من السير وسرعة
المشى وبرمال الواحات وما اتصل بها من ارض الجفار حيات كثيرة نستتر
فى الرمل فاذا مرت بها الجمال فارت من الرمل ومرت بانفسها حتى تقع
فى المحامل فتنهش هناك من وافقت فيموت فى الحال، وايضا ان ارض
الجفار باسفل الواحات وهى ارض خالية فجرة وكانت فيما سلف من
الزمان متصلة العمارات كنيرة البركات مشهورة الخيرات وكان اكثر زراعتها
اهلها الزعفران والنيلج والعصفور وقصب السكر واما الان ففيها مدينتان
معمورتان اسم احدهما الجفار والثانية البحرين وهما قربان كالحصنين
قد احدثت الدخيل بهما من كل المواحي وماؤها غري عذب ومن البحرين
الى الجفار يومان ومن الجفار الى الواح ٣ اسم لا ماء فيها والواج هذه
المذكورة الان فى وقتنا هذا فى كثيرة صغار وفيها ناس اخلاط يزرعون
النيلج وقصب السكر وفى ضفة الجبل الكبير الحاجز بين ارض مصر
والصقارى المتصلة بارض السودان ومن البحرين الى مدينته سنترت ٤ مراحل
ومدينته سنترت ٢ صغيرة وبها منبر وقوم من البربر واخلاط من العرب
المتحضرة وهى على اول الصحراء ومنها الى البحر انسلمت فى جهة الشمال
١ مراحل وهناك تكون لك الساحلية وشرب اهل سنترت من ابار وعيون

والنيلج المعروف بها يفوق كثيرا من النيلج فى الخشب والجمود B. D. a)
A. C. D. وينج. b) واليهما ينسب النيلج اللواحي وسو بها معروف
A. B. c) واذا B. d) وتوجد الحمير ببرية عذاب Ann. in C. وبياض
قفر A. C. e) وقعت به C. f) المحافل A. C. g) فارت A. f) لانها
A. fero m) فان بها B. C. D. فيها A. z) الازمان D. * وهذا كانت
الان هذه المذكورة A. C. e) قربتان C. قربان A. n) البحرين
سنتريه A. r) الحاجز B. g) فيها A. C. p) الان هى المذكورة D.
ب. سنترت d) صغيرة فيها قوم. سنترت B.

قليلة وبها نخل كثير ومنها الى جبل فلمرى^١ ٤ أيام وفي هذا الجبل معدن حديد جيد^٢ ومن سنتريد يسير من اراد^٣ الدخول الى ارض كوار وسائر بلاد السودان وكذلك من سننرية الى اوجله مغرباً ١٠ أيام وفي هذه الناحية جبل بدسم^٤ الاحمر يقال^٥ ان مسلتى الاسكندرية نحتنا^٦ منه، وأما مدينة انعيس^٧ أنسى على نعه النيل وبغريبه فهي مدينة قديمة حسنة البناء جميلة الجهات فيها فصب الستر الثبر وانواع اثمار والخيرات الكثيرة وبينها وبين دغروند^٨ في جهة الشمال نحو من ١٨ ميلاً، ومن مدينة انعيس الى منية ابن^٩ انخصيب مقدار نصف يوم وفي فريد^{١٠} عامرة حولها جنات وارص^{١١} متحلة العمارات ومصب واعناب كبره ومنزعات ومبان حسان وهي في الضفة الشرقية^{١٢} من النيل، ومن مغبة ابن انخصيب الى مدينة الاسمونى^{١٣} مسافة نصف يوم او اكر قليلاً وهي مدينة صغيرة حسنة عامرة بها جنات وبساتين وتخليل ورزق وضروب من الحبوب والعواك^{١٤} والنعيم السابعة^{١٥} ويعمل بها بواب معروفه وامامها من شمال النيل بوصير^{١٦} وهي مدينة صعبة العذر والعمارات بها متصلة وفيها يحكى ان اكر^{١٧} ساكره فرعون كانوا من هذه المدينة وبها الان بقية من نلأب السكر^{١٨} ومن بوصير الى انصنا بشرقى النيل ٦ اميال وهي مدينة قديمة البناء^{١٩} حسنة البساتين والمنزعات نهر الممار غيرة انخصيب والعواك^{٢٠} وهي المدينة المشهورة بمدينة الساكره ومنها جلبيم فرعون في يوم الموعد للقاء موسى النبى عم^{٢١} وضاك بلاد نغار يكون ببنا وبين البهل مبلان وانمر واهل^{٢٢} ومنها النجاسية وهي قرية عامرة جامعة كبره انخصيب والممار ومنها ممّا يعابها في انعرى من

١) ا. فلمرى. ٢) جديد. ٣) C. D. ٤) A. C. om.; D. ٥) نريد. ٦) A. C. D. ٧) B. ٨) A. C. D. ٩) Maerizi I, ١٩. ١٠) مريم. ١١) D. ١٢) B. ١٣) D. ١٤) A. C. om. ١٥) B. ١٦) A. C. D. ١٧) A. C. D. ١٨) A. C. D. ١٩) A. C. D. ٢٠) A. C. D. ٢١) A. C. D. ٢٢) A. C. D.

النيل بلد يسمى مسنوة^١ لها^٢ نخل وزرع وبتاتين وجنات ومنها مدينة نخا وهي أسفل من^٣ مدينة الاشمونى^٤ وهي مدينة مشهورة يعمل بها وفي طرزها^٥ ستور صوف واكسية صوف منسوبة اليها ويقال ان^٦ التمساح يصير في عدوة الاشمونى^٧ ولا يضرب بعدوة انصا ويقال انها مظلسة^٨ ومن مدينة انصا المتعدّم ذكرها الى بلد صغير يسمى المراغة به نخل وقصب سكر وزراعات وجمل بساتين وبينهما نحو من ٥ اميال والمراغة بغرب^٩ النيل ومنها الى مدينة تزمنت^{١٠} نحو من ٥ اميال وهي بغرب^{١١} النيل كثيرة البساتين والجنات متصلة العمارات والخيرات^{١٢} ومنها الى قرية صول نحو من يوم وهي قرية كبيرة بها اسواق وجماعات من الناس والنخيل^{١٣} والنمار وبها منافع^{١٤} جمّة وهذه القرية على فم الخليج المسمى بخليج المنهى وهو الخليج الذي يتصل بشرفى ارض الواحات وبصرف في سفى كثير من الارضين هناك ومن عذا الخليج احتفرت خلجان العيوم وسناتى بذكر ذلك^{١٥} في موضعه بحول الله وقوته^{١٦} ومن قرية^{١٧} صول الى^{١٨} اخميم يوم ومدينة اخميم^{١٩} في شرفى السيل وتبعد عنه نحو ميلين واخميم والبليتا مدينتان متقاربتان في كره اعماردها وبها نخيل^{٢٠} كثير وقصب سكر ومدينة^{٢١} اخميم البناء المسمى بربا وخوييت بماه هرمس الاكر قبل الدلفان وذلك انه راي في علمه ان الارض يهلك من^{٢٢} فيها غير انه لم يتحقق من ذلك ما السبب في هلاك الامم هل يكون^{٢٣} بالنار او بالماء فامر ان تبني له ببوت من اثنين من غير ان توقد النار^{٢٤} عليها فلما جفت امر ان ينفس له فيها ما احب من الصور والعلوم ففعل ذلك وقال ان كان المهلك للعالم

١) C. من. ٢) C. om. ٣) A. D. بها et deinde. ٤) B. منساره. ٥) B. والنجيل. ٦) A. D. بزممت. ٧) A. D. طرفها. ٨) A. الاشمونين. ٩) B. C. بلد كره. ١٠) D. om. ١١) A. D. بلاد. ١٢) B. C. والنخيل ودمار ومنافع. ١٣) A. C. add. قرية. ١٤) A. C. add. واخميم. ١٥) A. من. ١٦) A. C. add. مدينة. ١٧) A. B. ايكون. ١٨) A. C. نهلك بهم. ١٩) A. C. وبغربة. ٢٠) A. C. نخل. ٢١) A. B. النار omissio يوقد.

فأراً صبرت هذه البيوت على النار وحسنت بها وكان ما فيها من النفوش
بضروب العلوم^١ باقياً نابئاً بقرو^٢ من يأتى^٣ بعده ثم أمر أيضاً أن تبنى له
بيوت غيرها^٤ من الحجارة ويستودق^٥ منها وينفش فيها جميع العلوم^٦ التي
رأى الاحتياج إليها ففعل ذلك وقال أيضاً أن كان المهلك للعالم ماء فأن^٧
البيوت التي بنيت بالطين تمحل^٨ وتبلى البيوت بالحجارة^٩ بما فيها
من العلوم فلا يصغر بها الماء فلما كان الطوفان وغمر الأرض الماء وحلك كل^{١٠}
من^{١١} فيها تحللت تلك البيوت المبنية من الطين وبقيت البيوت المبنية
بالحجارة بما فيها من العلوم وهي الآن باقية ثابتة^{١٢} وهي تراب كثيرة منها
برها أسنا وبرها نادرة وبرها أحمر وهو ابتها بناء واحسنا رسوماً وذلك
أن في هذا البيت بعض^{١٣} صور الكواكب وبعض صور الصنائع وصناعاتها^{١٤}
وجمل من الكتابات^{١٥} وسائر العلوم وهذا البناء المسمى برها هو في مدينة
أخميم متوسلها كما فلنا^{١٦} وفي الضفة الغربية من النيل وفوق قم الخليج
المسمى^{١٧} المنهى مدينة تسمى زماخر^{١٨} وهي مدنه حسنة المباني^{١٩} كثيرة
البساتين غرسه المياه تحنو على دروب من الفواكه وجمل من أنواع
الحبوب وهي في ذاتها جميلة حسنة ومنها مع شقة غربي أنيل إلى جبل
الطيلمون^{٢٠} مقدار^{٢١} أميال وهذا أنجيل يأتى من جهة المغرب بتاريف^{٢٢}
فيعترض ما جرى النيل والماء تنصب إليه بقو جرى ومخرج عنه بغير والضغط
يمنع المراكب الصاعدة^{٢٣} من مصر إلى أسوان وغيره لأن صب أنيل وقوه
جره هناك يمنع الصعود في وجبه^{٢٤} وبذلك عمل زماخر أن باعلى هذا
أنجيل كانت دهية^{٢٥} الساحره ساكنة في قصر لم يبق منه الآن إلا رسم

١) A. ٢) A. C. om. ٣) يأتى. et om. بقرو. C. ٤) من العالم. A. ٥) ما. B. ٦) الحجارة. C. ٧) تنحلل. B. ٨) العالم. A. ٩) يستودق. ١٠) A. ١١) A. C. D. om. ١٢) سائبة بأحد. B. ١٣) تحللت. C. ١٤) البناء. B. ١٥) أواخر. A. C. ١٦) فدمناه. B. ١٧) B. om. ١٨) المظليمون. D. ١٩) من الصعود. A. C. add. ٢٠) بتاريف. Ex D.; ceteri. ٢١) ينف في وجهها. A. C. ٢٢) حمية. C.

محييل^a ويشيعون من امرها^b أنها كانت تتكلم على المراكب فلا تغدر على الجواز عليها البتة مع عون قوة جرى الماء وانصبابه وانزعاج قوته عند الجبل وهذا المكان من النيل الى الان صعب المجاز جدًا وهو معروف، ومن هذا الجبل الى جبل تانسف نكحو من^c مرحلتين وهذا الجبل المسمى تانسف^d في جانبه حافة ملساء فيها شق صغير ضيق يجتمع اليه في يوم ما^e من السنة جمل من اللير المسمى بوير وهو طير ملون من طيور الماء فيأتي كل ضائر منها فيدخل رأسه في ذلك الشق^f ويخرجه ويمص طائرًا على حاله الى ان ينثبط ذلك الشق على رأس احدها^g فيبقى مضطربًا حتى يموت ويتساقط ريشه ويطير الهادي من الطير فلا تعود الا لمثل ذلك اليوم من السنة الآتية^h وهذا مشهور معلوم في ديار مصر وقد اثبتⁱ ذلك في كثير من الكتب، ومن جبل النيلين المتقدم ذكره^j الى مدينة أسبوت وهي على الضفة الغربية من النيل ماجرى يوم ومدينة أسبوت مدينة كبيرة عامرة آهلة جامعة لصروب المحاسن كثيرة الجنات والبساتين مذكورة لصروب الحبوب واسعة الارضين جميلة حسنة ومن مدينة أسبوت الى اخميم صاعدًا مع النيل نصف ماجرى ومن مدينة اخميم الى مدينة فقط ماجرى نصف يوم بالغلاع^k ومدينة فقط منباعدة عن ضفة النيل من الجهة الشرقية داخلها شبعة وسمى مدينه جامعة متحصنة بها اخلائد من اناس وفيها بعدى بغايا من الروم ونها مزارع كمرد للبقول مثل اللفت والخس وذلك لانهم يجمعون^l برورها ويطبخونها ويستخرجون

a) مال الكمبت : حال. cf. Djaubari in v. محال B. ; ونحيل A. C.

b) A. om. ويشيعون D. ; ومن امرها A. C. om. الم نلّم على النيل المحييل

c) B. om. تانسفت D. ; تانسف B. semper. d) A. om. من النيل الى

وهيل أن بعض اللير. Annot. in C. أحدهم D. e) من الجبل B. add.

f) A. C. D. خلدن فلازمه الطير بالضرب حتى مسك بالشق فولت عنه

المتقدم ذكره A. om. ثبت A. k) B. om. الى الى مثل

يمعون D. n)

ادخلناها^١ ويصنعون منها^٢ انواعاً من الصابون يتصرفون به في جميع ارض مصر ومنها يتجهز به الى كل الجهات وصابونها معروف النظافة^٣، ومنها الى مدينة قوص بالجهة الشرقية من النيل ٧ اميال ومدينة قوص مدينة كبيرة بها منبر واسواق جامعة وتجارا ودخل وخرج والمسافر اليها كثير والبصاعات بها^٤ نافذة والمكاسب رابحة^٥ والبركات ظاهرة وشرب اهلها من ماء النيل ولها^٦ بقول طيبة وضروب من الحبوب كثيرة ممكنة ولحوم سدينة^٧ حسنة المنظر للذئبة^٨ الماكل ولكثرة نعمها كان هواؤها وبائها واغائها مصفوة الوانهم وقليلاً ما دخلها غريب وسلم^٩ من المرض^{١٠} الا نادراً، ومن مدينة قوص الى دمايل بشرقي النيل نحو من ٧ اميال^{١١} ومدينة دمايل محدنة حسنة البناء طيبة الهواء كثيرة الزراعات ممكنة الحنطة وسائر الحبوب واهلها اخلاق والغالب عليهم اهل المغرب والغريب عندهم مكرم محفوظ^{١٢} مرضى الجانِب وفي اهلها مواساة بالجملة، ومنها الى قرية قمولة^{١٣} ٥ اميال وهي كالمدينة جامعة متحصرة^{١٤} مكتنفة^{١٥} نكل^{١٦} نعمه ونصيلا واخير بعض الثغرات في هذا العصر فقال رابت بها انواعاً من الفواكه وضروباً من الثمر^{١٧} ومن جملتها غنم ما توقعت ان على الارض مثله طيباً وحسناً وكبيراً حتى انه دعتنى نفسى الى^{١٨} ان وزنت منه حبة فوجدت في زنتها ١٢ درعماً وفي هذه القرية من الدلاع وانواع الموز ما يجل^{١٩} عن المقدار المعهود وكذلك من الرمان والسفرجل والاجاص وسائر الفواكه ما لا يكون الا بمنزلها وكل شيء من ذلك كثير يباع بابسر الانمان، وبشمال هذه القرية جبل بمر^{٢٠} من الجنوب الى الشمال الى ان يغارب مدينة اسبوط وعذا الجبل بسمى

وبها. In marg. C. add. منه. B. C. d) ويستخرجونها شاعنا. A. e) ا. g) وبها. A. f) مريحة. A. C. e) Ex solo B. بيرة عظيمة ايضاً. d) الامراض. D. 7) وسلم. A. C. D. 8) قليل. A. 9) طيبة. B. 10) مدنة. 11) In marg. C. add. وبها بيرة ايضاً. 12) D. كبير ومكرم وم محفوظ. 13) A. C. o) الثمار. D. r) مكتنفة. A. 14) متحصرة. D. 15) قمولة. C. 16) e) A. om. 17) ناكل. B. D. 18) جبل.

يُرآن^a يقال أن فيه كنوز ولد اشمون^b بن مصرائم وفيه مطالب وطلّاب الى الان، ومن هذه القرية الى مدينة أسنا بغربي النيل ماجرى يوم وهى من المدن القديمة من بناء القبط الأوّل وبها مزارع وبساتين حسنة وبها رخاء شامل وامن وادع وبها اعناب كثيرة ولكنزته هناك يعمل منه زبيب كثير ويحمل الى جميع ارض مصر فيعمّها^c وهو بالغ فى الطيب وجودة العلاوة وبها بقايا بنيان للقبط^d وانثار عجيبه^e ومنها الى ارميت فى الضفة الشرقية^f ماجرى يوم وهى مدينة من بناء القبط حسنة وبها نخيل وشجر تحمل^g انواعا من الثمر^h المعروفة المحمودⁱ القليل الوجود^j مثلها^k فى كثير من الاقطار طيبا وحسنا^l ومن مدينة ارميت الى مدينة اسوان ماجرى يوم فى النيل وقد ذكرنا مدينة اسوان فيما صدر من ذكر الاقليم الأوّل فى موضعه من الكتاب، ولنرجع الان الى ذكر التخليج الخارج من معظم النيل كما قدّمنا القول فيه بعون الله فنقول أن هذا التخليج يخرج الى جهة المغرب عند مدينة صول ويسمى هناك المنهى فيمرّ جاريًا^m نحو المغرب والشمالⁿ فيصل الى مدينة البهنسا على^o مراحل وهى بالجهة الغربية من هذا التخليج وهى مدينة عامرة بالناس جامعة لأمم شتى ومن هذه المدينة الى مصر^p أيام كبار وبهذه المدينة كانت والى الان طرز ينسج بها للخاصة^q الستور المعروفة بالبهنسية والمفاتيح السلطانية والمتنارب الكبار والثياب المتخيرة^r وبها طرز كثيرة للعامّة يقيم بها التجار الستور الثمينة^s طول الستر منها ٣٠ ذراعًا وازيد وانقص ممّا قيمة الروح

^a فيبيع بها C. ^b العربية A. ^c اسمون A. B. D. ^d برار C. ; مراز A. ^e A. B. D. ^f والان بالغرب C. in marg. add. ^g القبط A. ^h وفيها A. ⁱ المعروف المحمود A. C. ^j الثمر A. C. D. ^k بحمل C. ^l وهو ^m وبها برية عظيمة جدا C. in marg. add. ⁿ مثله A. C. ^o الموجود D. ^p A. ^q تنسج بها الخالصة A. ^r الى الشمال B. ^s خارجا A. ^t المنكيدة B. C. ; المتخيرة Macrizi I, ٣٣٧, sed Cod. Lond. 372a, p. 463 ^u المنكيدة D. ^v المنية D.

منها « مائتا مثقال وأكثر من ذلك وأقل ولا يصنع فيها شيء من الستور والاكسية وسائر أثواب المتخذة من الصوب والقطن ألا وفيها اسم الطرز المتخذة بها كانت من طرز الخاصة أو من طرز العامة سمة مكتوبة فعلها الجليل المتعظم وتبعهم على ذلك من خلفهم من الصنائع التي حينئذ وقتنا هذا وهذه الستور والفرو والاكسية مشهورة في جميع الأرض، وينزل هذا أنخليج مع الشمال إلى مدينة اخناس وذلك مرحلنان وهي مدينة صغيرة متحصنة كثيرة الأهل واسعة الخيرات جامعة للمركبات ناهية الزراعات وكل شيء من المأكول بها كثير رخيص ومتاجرها فائقة وأسواقها مريحة ومنها إلى اللافون مرحلنان، ومنها إلى مدينة دلاس وعلى في الضفة الشرقية من معظم النيل وعلى بعد ميلين منه نحو من مسير يومين وبمدينة دلاس هذه تصنع اللاجم اندلاصية المنسوبة صنعتها إليها وعلى مدينة صغيرة عامرة جليلة وصناعة الحديد بها فائدة الذات كثيرة المصنوعات ومدينة دلاس كانت في أيام الفبط كثيرة الدمار منبتة في ذكر الأمصار ألا أنها الآن في وقتنا هذا ليست بالكبيرة لأن البرابر من لواتة وشرار العرب تسلطوا عليها فافنوا عمارات أطراف هذه البلاد وأفسدوها فعل ساكنوها لذلك، وينتهي هذا الخليج إلى الفيوم ويصل إلى بحيرة أفسي وتنهت وسننقصي ذكر ذلك في موضعه من الأقليم الثالث، فأما ترقه وسيننا فصياح وقصور بعيدة من معظم النيل وعلى مسافة ميلين منه وحما عامرتان بالناس وفيهما مزارع للعصب السكرى ويعمل بيماء من السدر والغانيذ ما

- a) A. om.   b) A. om.; C. انطراز.   c) A. C. به كان.   d) C. نراز.
 e) A. C. D. om. من نرز.   f) D. om.   g) A. C. والفرو   h) A. C. D. om. من نرز.
 i) In A. C. et D. hacc omnia indo a desunt.   k) A. مسيرة.
 l) A. C. G. et deinde حسنات المصنوعات.   m) B. على أطراف.   n) A. C. ساكنيا.
 o) B. om.   p) A. C. وسيننا.   q) B. add. بحول الله.   r) B. D. وتيهت.
 s) A. C. om. مسافة.   t) A. habet على.   u) A. وفيها.   v) A. العصب.
 w) A. B. D. بها.   x) A. C. om.

يعوم باكثر ديار مصر ويستغنى به عن غيره، وجميع بلاد مصر تتقارب مسافاتنا فلا يكون بين البلد والبلد أكثر من يوم او يومين وهى لا تغارى صفنى النيل من كلتى الناحيتين وعماراتها متصلة ومن مصر الى اسوان مسافة ٢٥ مرحلة وقد ذكرنا فى هذا الجزء ما فيه كفاية وبلاغ^٥، وهما انقصى ذكر ما تضمنه الجزء الرابع من الاقليم الثانى والحمد لله^٥

ذكر الاقليم الثالث

اذا لما تكلمنا فيما سبق من ذكر المدن الواقعة فى الاقليمين المتقدمين قبل هذا^٥ راينا ان نأتى بمثل ذلك فى هذا الاقليم الثالث ونذكر ما فيه من المدن والاكوار والقرى والامصار ونأتى بمسافاتها وطرفاتها على ما هى عليه من الاميال والمراحل ونذكر كل بلد من تلك ذكرنا مفردا^٥ وكيف هو فى حاله وداخله وخارجه وما جاوره من البحار والادية والمناقع والبرك ونأتى بصفات الجبال الواقعة فيه واسوالها وعروضها^٥ وما تحتوى عليه من الثبات والاشجار والمعادن والحيوانات^٥ ونصنف مبادئ الانهار ومواقعها وحدود مسافاتها^٥ حسبما سبق ذكره ونقدم الاخبار عنه^٥ ونأتى بكل ذلك فى موضعه مبينا ملخصا^٥ روية رسم واخبار على توال ونسب بعون الله^٥ فنقول ان هذا

الجزء الاول من هذا الاقليم الثالث

مبدؤه من البحر الكبير المحيط بالجهة الغربية من كره الارض وفيه من الجزائر جزيرة سارة^٥ قرب البحر المظلم يقال ان ذا القرنين نزلها قبل ان تدخلها الظلمة وبات بها^٥ وكانوا يرمون بالحجارة واودى بذلك جماعة من اصحابه^٥

٥) C. D. بهول الله سبحانه. ٦) B. D. om.; D. add. وعمارها. ٧) D. om. واطوالها. ٨) A. C. om. ٩) Ex solo B. haec om. ١٠) A. C. وحيوات. ١١) A. C. ومسافاتها. ١٢) A. om. ex solo B. ١٣) A. om. ١٤) D. مخلصا; doinde G. وروية. ١٥) in A. et C. add. ١٦) A. om. ١٧) A. فيها. ١٨) A. شاره. ١٩) A. شاره.

وجزيرة السعالي فيها خلف كخلف النساء لهم انياب بادية وعيونهم كالبرق وسودهم كالخشب المحرق^a يتكلمون بكلام لا يفهم ويحاربون الدواب البحرية ولا فرق بين الرجال منهم والنساء الا بالذكور والفروج لا غير ورجالهم لا لحى^b لهم ولباسهم ورق الشجر ومنها جزيرة خسران^c وهي ارض واسعة وفيها جبل عال في سفحه^d ناس سمر قصار ولهم^e لحى تبلغ ركبهم ووجوههم عراض ولهم اذان كبار^f ونعامهم وعيشهم مما تنبت في الارض هناك من العشيش وموافق النبات مثل ما تاكله^g البهائم وعندهم نهر صغير عذب يجري من تحت الجبل وفيه جزيرة الغور وهي كبيرة الطول والعرض كثيرة الاعشاب والنبات وفيها انهار وغدران وآجام تاوى^h اليها حمير ويقر لها فردون تلوال جداⁱ وفيها^j جزيرة المستشكين^k يذكر انها جزيرة عامرة فيها جبال وانهار واشجار ونمار وزروع وعلى المدينة حصن عال وفيما يحكى من امر هذه الجزيرة انه كان فيها فيما سلف من قبل عهد الاسكندر تينين عظيم يتلع^l كل من مر به من انسان او نور او حمار او ما اشبهها فيقال ان الاسكندر لما دخلها استغاث به اخليها وشكوا اليه اضرار التينين بهم وانه قد اتلف مواشيهم وابعارهم حتى انهم جعلوا له ضريبة في كل يوم^m ثورين ينصبونهما بمقربة من موضعه فيخترخ اليهما فيبتلعهما ثم يعود الى موضعه وكذلك ياتي من الغد فيفعلون له ذلك فقال لهم الاسكندر ياتيكم هذا التينين من مكان واحد او من امكنة كثيرة قالوا من مكان واحد قال لهم اروني مكانه فانطلقوا به الى قرب من موضعه ثم نصبوا له الثورين فاقبل التينين كالسحابة السوداء وعيناه تلمعان

- a) A. C. المحرق. b) Codd. لحى. c) A. add. الى. d) B. خسران.
 e) D. تنبته. f) A. C. D. قصار لهم. g) B. كبيرة. h) B. د. وفيه.
 i) C. للنبات. j) A. C. ياكله. k) A. C. D. تاوى. l) B. D. او ما يشبهه. m) C. وما اشبه ذلك. n) A. المستشكين. o) A. ييلع. p) A. ذلك. q) A. انه. r) B. ضريبة. s) D. يورين. et deinde ذلك.
 t) A. اوروئى. u) C.

تقابل مرسى آسفى ويقال أن الصفاء * إذا عمّ البحر ظهر دخانها من البر
وكان أخبر بذلك أحمد بن عمر المعروف برقم * الأوز وكان والياً لأمير
المسلمين على بن يوسف بن تاشفين على جملة من استولوا فعزم على
الدخول إليها بما معه من المراكب فادركه قبل الدخول إليها الموت *
ولم يبلغ أمه في ذلك ولهذا الجزيرة قصة غريبة أخبر عنها المغررون * من
أهل مدينة اشبونة بالاندلس حين استولوا إليها بمركبهم * وكيف * سميت
آسفى بهم وهى مرسى وحديثها طويل وسنأتى به فى موضعه عند ذكرنا
لمدينة * اشبونة أن شاء الله * وفى هذا البحر جزيرة الغنم وهى جزيرة
كبيرة والثلمات * محيطة بها وفيها من الغنم ما لا يحصى عددها وهى
صغار ولا يقدر أحد أن يأكل لحومها لمرارتها وقد أخبر بذلك أيضاً
المغررون * ، ونليها جزيرة راقا وهى جزيرة الخيول ويقال أن فيها جنساً من
الطيور فى خلف العقبان حمراء ذوات مخالب تصيد دواب البحر وتأكلها
ولا تخرج من هذه الجزيرة ويعلم أن بها * تمر * يشبه اللبن الكبير وأكله
ينفع من جميع السموم وحكى صاحب كتاب العجائب أن ملكاً من ملوك
افرنجة * أخبر بذلك فوجه إليها * بمركب معد ليحلب * له من ذلك
أشهر * وصاد له من تلك الخيول لأنه كان له علم فى دمنها * ومرارتها
فنفذ المركب الذى أنفذته ولم يعد إليه * ومنها جزيرة أنصافند * نولها
١٠ يوماً فى عرض ١٠ أيام وكان فيها ثلاث مدن كبار * وبها قوم يسكنونها
وكانت المراكب تجناز بهم ونحت عليهم وتشتري منهم العنبر والحجارة
المولدة فوكتت بمن أهل تلك البلاد * شرور وناب بعضهم بعضاً حتى فنى

a) D. الصفى. b) C. يدوم. c) A. C. أجله. d) Ille et infra
(Clim. IV. Sect. I, vers. Jaubert II. p. 27) C. المغررون. D. المغررون.
e) A. B. بهراكيم. f) A. وحين. g) A. ذلك المدينة. h) C. D. add.
فيها. i) A. حمرا. j) B. C. add. مينا. k) D. والظلمة. l) تعالى.
Deinde D. تمر. m) A. افرنجة. n) B. D. إليه. o) A. بمراكب معدة.
A. ومرارتها. Deinde D. هيئانها. p) C. التمر. q) D. للحلب.
المدن. A. C. n). صغار. D. e). الشاصلند. B. ; انصافندو

أكثرهم وانتقل جماعات منهم إلى عذوة البحر من الأرض الكبيرة للروم وبها الآن من أهلها خلف كثير وسنذكر هذه الجزيرة عند ذكرنا جزيرتي أزلاندة، وفي هذا البحر جزيرة لاقية ويقال أن فيها شجر العود كثير، ولاكنه لا راتحة له فإذا خرج عنها وحمل في البحر طابت رائحته وهو في ذاته أسود رزين وكان التجار يقصدونها ويستخرجون العود منها وكان يباع في أرض الغرب الأقصى من ملوكها بتلك النواحي ويذكر أيضاً أنها كانت مسكونة عامرة بالناس لآكنها خربت وتغلبت الحيات على أرضها فلا يمكن الآن دخولها لهذا السبب، وفي هذا البحر من الجزائر على ما ذكره بطليموس الأفلودى سبعة وعشرون ألف جزيرة ما بين عامرة وغامرة وإنما ذكرنا منها قليلاً من كثير مما قرب مكانه من البر ووصلت العمارات إليه وأما غير ذلك فلا حاجة بنا إلى ذكرها هنا ٥

وأيضاً أن في عذوة الجزر من بلاد الصحراء نول لمطة وتازكاغت وأغرغو وفيه من بلاد السوس الأقصى مدينة تارودنت ونيوبون وتامملت وهي بلاد السوس وفيه من بلاد البربر ساجلماسة ودرعة وداى وتاندنة وقلة مهدى ابن تواله وفاس ومكناسة وسلا وسائر المراسى التي على البحر الاعظم ومدينة تلمسان وتطن وبرى وصفروى ومغيلة وأرسيف وكرانطة ووجدت ومليلة ووهران وتاغرت وأسير وفيه من بلاد الغرب الأوسط تنس ونرسك وجرائر بنى مزغنا وتسدلس وبجاية وجيجل ومليانة والقلة والمسيلة والغدير ومقره

- ١) كثير. ٢) A. C. om.; D. من خلفها قوم. ٣) جماعة. ٤) D. أعليها. ٥) A. ملوك. ٦) A. C. D. بارض. ٧) B. راتحته. ٨) D. واذ. ٩) A. C. مكانها. ١٠) B. D. ما. ١١) A. C. D. B. C. D. الأفلودى. ١٢) A. C. العمارات. ١٣) B. D. الصحراويون. ١٤) A. ذكره عافنا. ١٥) D. إليها. ١٦) A. العمارات. ١٧) A. B. وتوبون. ١٨) C. وديون. ١٩) A. وأغرو. ٢٠) h. l. تازكاغت. ٢١) A. B. وصفروى. ٢٢) A. مكناس. ٢٣) D. وتامملت. ٢٤) C. وتامت. ٢٥) A. تيمهرت. ٢٦) A. Codd. وكرانطة. ٢٧) C. وأرسيف. ٢٨) A. والعود. ٢٩) A. B.

ونقلاوس ولبنة والفسنطينية وتيجس^١ وباغاية^٢ وتيفاش^٣ ودور مدين ويلمز^٤
 ودار ملول وميلة^٥، والغالب على ما ذكرناه من البلاد البربر وكانت ديار
 البربر فلسطين وكان ملكهم جالوت بن صررس بن جانا وهو أبو زناتة
 المغرب^٦ وجانا هو ابن لوى^٧ بن بر بن فيس بن الياس بن مضر فلما
 قتل داود عم جالوت البربرى رحلت البربر^٨ الى المغرب حتى انتهوا الى
 أقصى المغرب فتفرقت هناك ونزلت مرانة ومغيلة وضربسة الجبال ونزلت
 لواتة ارض برقة ونزلت تلافقة من هواره بالجبال نعوسة ونزل الغير منهم
 بالمغرب^٩، الأقصى ونزلت معهم قبائل مصمودة^{١٠} فعمرو تلك البلاد، وقبائل
 البربر زناتة وضربسة ومغيلة ومقدر وبنو عبد ربه وورفاجوم ونفرة ونفراوة
 ومطمانلة ولمنة وصنهاجة^{١١} وهواره وكتامة ولواتة ومزانة وصدراثة^{١٢} وبصلايين^{١٣}
 ومديونة^{١٤} وربووجة^{١٥} ومداسة^{١٦} وفالمة^{١٧} وأوربة^{١٨} وخليلطة^{١٩} ولبطة^{٢٠} وبنو منهوس
 وبنو سنجون وبنو أرفلان^{٢١} وبنو يسدران^{٢٢} وبنو زرجى^{٢٣} وورناسا وزرهون^{٢٤}
 وسائر قبائل البربر ممن سناتى^{٢٥} بذكرهم فى عمارات بلادهم بحول الله
 فأما بلاد نول الأقصى وتازكاغت^{٢٦} فبى بلاد لمتونة الصحرآء ولمتونة قبيل
 من صنهاجة وصنهاجة ولمنة أخوان لاب واحد وأم واحد^{٢٧} وأوعم لمت^{٢٨} بن
 زعراع^{٢٩} من أولاد حمير وأميم تازكنى^{٣٠} العرجاء وابوها زناتى وهوار أيضا
 اخ لصنهاج ولمت^{٣١} من أم وابوه المسور بن المننتى بن كلاع^{٣٢} بن ابن بن
 سعيد بن حمير وأما قبيل لده هوار لكلمة^{٣٣} تفونها^{٣٤} فسمى بها هواراً وذلك

B. ودمعاوس. A. c) وباغاي. A. C. d) وتنجس. B. والخصس. A. e)
 ومليلة. A. C. D. e) ودار. Deinde Cold. وننعاوس. C. وتبعاش.
 بارض الغرب. B. f) البربر. A. h) لوا. B. D. g) المعربى. A. f)
 C. وصدراثة. B. u) ومغيلة. A. inde a Desunt haec in. f) A. C. om. k)
 وربووجة. D. وربووجة. C. وربووجة. B. وربووجة. A. o) وبصلايين
 يسدران. A. C. d) وأرفلان. A. e) ولوربة. D. وأوربة. C. r) وفالمة. D. g)
 A. ut supra. e) ناتى. C. n) وورغون. B. v) زرجى. C. ورجو. A. x)
 تازكاني. C. aa) زعراع. B. C. D. z) ولمنة. A. y) وتازكاغت
 فاتها. A. C. d) بكلمة. D. cc) cf. Ibn Khaldun I. p. 1. a. d) D.

أَنْ قَبَائِلَ الْعَرَبِ نَزَلَتْ عَلَى قِبَائِلِ الْبَرْبَرِ فَغَلَبُوهُمْ إِلَى السَّنْتِمْ * بِدَوْلِ
 الْمَجَاوِرَةِ لَهُمْ حَتَّى صَارُوا جَنْسًا وَاحِدًا وَأَنْ أَمِيرًا مِنْ أَمْرَاءِ الْعَرَبِ يَسْمَى
 الْمِسُورَ كَانَ سَاكِنًا مَعَ قَوْمِهِ فِي بِلَادِ الْحِجَازِ فَصَاعَتْ لَهُ أَبِلٌ فَخَرَجَ
 يَطْلُبُهَا وَيُبَحِّثُ عَنْهَا إِلَى أَنْ عَبَرَ النِّيلَ بِمِصْرَ * وَسَارَ فِي بِلَادِ الْمَغْرِبِ طَالِبًا
 لَهَا فَمَرَّ بِحِجَالِ طَرَابُلُسَ فَعَالَ لِفُلَامِهِ أَيْنَ نَحْنُ مِنَ الْأَرْضِ فَقَالَ لَهُ الْغُلَامُ
 نَحْنُ بَارِصٌ * أَفْرِيقِيَّةٌ فَقَالَ لَقَدْ تَهَيَّرْنَا وَالتَّهَيَّرَ عِنْدَ الْعَرَبِ هُوَ * الْحَمَفُ
 فَسَمَى بِهَذِهِ اللَّفْظَةَ حِوَارًا * وَنَزَلَ الْمِسُورُ الْمَذْكُورُ بِقَوْمٍ مِنْ زَنَانَةٍ فَصَالَفَهُمْ
 وَرَأَى بَارِصَهُمْ تَارُكَآيَ * أَمَ صِنْهَاجَ * وَلَمَطَ أَلْتَنَى ذِكْرُنَا * وَكَانَتْ جَمِيلَةً
 حَسَنَةً بِدَنَةِ تَلِيعَةٍ * بَارِعَةُ الْكَمَالِ فَوَلَعَ بِهَا الْمِسُورُ فَسَالَ عَنْهَا وَرَغِبَ * فِي
 زَوَاجِهَا فَتَرَوَّجَهَا وَكَانَتْ تَارُكَآيَ * يَوْمَئِذٍ * خَلَوْا مِنْ زَوْجٍ وَمَعَهَا ابْنَا عَا
 صِنْهَاجَ وَلَمَطَ وَهِيَ ابْنَا لَمَطَ الْأَكْبَرِ فَوُلِدَ لِلْمِسُورِ مِنْهَا وَلَدٌ سَمَّاهُ * الْمُتَنَّى
 ثُمَّ مَاتَ الْمِسُورُ عَنْهَا وَبَقِيَ وَلَدُهُ * الْمُتَنَّى مَعَ أَخُوهِ لَمَطَ وَصِنْهَاجَ عِنْدَ أُمِّهِمْ
 تَارُكَآيَ * وَعِنْدَ أَخْوَالِهِ مِنْ زَنَانَةٍ فَوُلِدَ لِلَمَطَ أَوْلَادٌ كَثِيرَةٌ * وَوُلِدَ لَصِنْهَاجَ *
 كَذَلِكَ * فَكَتَرَ نَسَائِمُ وَنَسَلُوا عَلَى الْأُمَمِ فَاجْتَمَعَ عَلَيْهِمْ قِبَائِلُ الْبَرْبَرِ
 فَازْعَجَوْهُمْ إِلَى الصَّحَارَى الْمَجَاوِرَةِ لِلْبَحْرِ الْمَظْلَمِ فَزَلَوْهَا * وَبِهَا قِبَائِلُهُمْ إِلَى
 الْآنَ مَتَفَرِّقَةٌ بَنُو أَحِبَاءٍ وَحَمِ اصْحَابِ أَبِلٍ وَنَجِبَ * عَتَايَ رَجَائَهُ لَا بَقِيْمُونَ
 بِمَكَانٍ وَاحِدٍ وَلِبَاسُ الرِّجَالِ مِنْهُمْ وَالنِّسَاءُ * أَكْسِيَّةُ الصَّوْفِ وَبِرَبْلُونَ عَلَى
 رَعُوسِهِمْ عِمَائِمُ الصَّوْفِ الْمَسْمُوهُ بِالْكَرَازِيِّ وَعَيْشُهُمْ مِنَ الْبَلَاءِ الْأَبِلِ وَلِحُومِهَا
 مَعْدُونَةٌ وَمَعْلُكُونَةٌ * وَرَبُّهَا جَلَبَتِ إِلَيْهِمُ الْكَهْنَةُ وَالزَّبِيبُ لِأَكْنَ الزَّبِيبِ أَكْمَرُ

- a) B. نسائيم. b) B. (D.) h. l. المسور. c) A. نمحر. d) A. C. om.
 e) B. حوار. f) C. هو. g) G. om. له. h) B. adul. شى أرض. i) A. م.
 j) B. فسال. k) B. بليغة. l) A. ذكرنا. m) A. فخرنا. n) A. تاصكى.
 o) C. deinde; اذا. p) A. C. تحنكاني. q) B. ناصكى. r) B. اخليا.
 s) B. صنهاج. t) D. كبير. u) B. ناصكى. v) B. ولدا سمي. w) A. p
 والنساء. x) A. C. اصحاب نجيب. y) A. C. فزلوا بها. z) B. مثل ذلك
 منهم. aa) B. معلكونه.

لأنهم كثيراً ما ينفعون^a الزبيب في الماء بعد الدق ويشربون صافوه نقيعاً
 حلواً وفي بلادهم العسل كثيراً وجلّ طعامهم واحمله^b الطعام المستقى
 بالبربرية^c آسأوا وهو أنهم يأخذون الكنفلة فيقلونها قليلاً معتدلاً ثم يدقونها
 حتى تصير^d جريشاً ثم يمزجون العسل بمثلها سمناً وبعاجنون به تلك
 الكنفلة على النار ويضعونها^e في مرادهم^f فيأتي^g نلعماً شهياً وذلك أن
 الانسان منهم اذا اخذ من هذا الطعام ملاء^h كفه واكله وشرب عليه
 اللبنⁱ ثم مشى بقية يومه ذلك لم يشته نلعماً الى الليل^j وليس لهم^k مدينة
 يارون اليها ألا مدينة نول لمطة ومدينة آرفى^l للمطة ايضاً^m فأما مدينة
 نولⁿ فمنها الى البحر ٣ أيام ومنها الى ساجلماسة ١٣ مرحلة ومدينة نول
 مدينة^o كبيرة هامة على نهر باتى اليها من جهة المشرق وعليه قبائل
 لمتونة ولمطة^p وبين هذه المدينة تصنع الدرر اللطيفة التي لا شيء ابداع منها
 ولا اصلب منها شيئاً ولا احسن منها شيئاً وبها يقاتل اهل المغرب لخصائنها
 وخفة محملها وبهذه المدينة قوم يصنعون السروج واللاجم والاقتاب المعقاة
 لخدمه الابل وتباع بها الانسيده انسماء بانفسارنة والبرابيس^q التي يساوى
 الروج منها حمسين ديناراً واصل واندر^r وعند اهلها البقر وانغم كثيرة جداً
 والالبان والسمن عندهم موجود^s والى هذه المدينة يلدجا اهل تلك الجهات
 فيما بين لهم من ميم حواكجهم وشمون مثالبهم^t ومن قبائل لمطة مسوفة
 ووشان ونمائه ومن قبائل صنهاجة بنو منصور ونمية^u وجدانة ولمتونة وبنو
 ابراهيم وبنو نانتغين وبنو محمد وجمل من صنهاجة^v وأما مدينة آركى

د تعود. B. د. بالبرية. B. واحمله. D. واحمله. C. ينفكون. A. a)
 نانى. C. g) مرادهم لهم. B. f) ويضعونها. B. D. حتى تصير. om. D.
 A. d) عندهم. D. k) ومشى. Deinde A. C. اللبى. B. i) ملى. A. h)
 الغربية. B. add. n) ابصا للمطة. A. C. u) آرفى. D. آرفى. C. ل. آرفى
 B. haec omnia. e) والبرانس. B. q) لمتونة. A. C. p) A. B. om.
 II. 1. i) عندهم موجود. A. C. D. om. e) om. et infra inseruit. a) انسماء
 B. وبنه. A. D. n) وبتخرج منها الانسيده انسماء الخ. B.

فأنها من بلاد مسوغة ولمطة^٥ وهى أول مراضى الصحراء ومنها الى ساجلماسة^٦ مرحلة ومنها الى نول^٧ مراحل وهذه المدينة ليست بالكبيرة لكانها متحصرة وأهلها يلبسون مقندرات ثياب الصوف ويستمنونها بلغتهم العداور^٨ وقد اخبر بعض من دخل هذه المدينة أن النساء اللواتي لا أزواج لهن بها اذا بلغت المرأة منهن أربعين سنة تصدعت بنعسها على من ارادها من الرجال فلا تدفع عن نفسها ولا تمنع من بريدها وتسمى هذه المدينة بالبريئة آزفي^٩ وبالجنابوة فوادم^{١٠} ومن اراد الدخول الى بلاد سلى وتكرور وغانة من بلاد السودان فلا بد له من هذه المدينة وأما مدينة ساجلماسة فمدينة كبيرة كثيرة العامر وهى مقصد للوارد^{١١} والصادر كثيرة القصر والجنات رائقة البقاع والجهات ولا حصن عليها وإنما هى قصور وديار وعمارات متصلة على نهر لها كثير الماء ياتى إليها من جهة المشرق من الصحراء يزرع فى الصيف كزباد^{١٢} النيل سواء^{١٣} وتررع^{١٤} بمائه حسبما يزرع^{١٥} فلاخو مصر ولزراعته اصابة كثيرة معلومة وهى بعض^{١٦} الاعوام الكبيرة المياه المتواترة بخروج^{١٧} هذا النهر ينبت لهم ما حصده فى العام السابق من غير بذر وفى الأكثر من السنين اذا فاص المهر عندهم ثم رجع بذروا على تلك الارضين^{١٨} زرعهم ثم حصده عند تماهيه وتركوا جدره الى العام القادم^{١٩} فينبت ذلك من غير حاجة الى بذر زراعته^{٢٠} وحكى الحوفلى أن البذر بها يكون عامًا والحصاد فيه فى كل سنة الى تمام سبع^{٢١} سنين لاكن^{٢٢} تلك الحفلة التى تنبت من غير بذر تتغير عن حالها حتى تكون بين الحفلة والشعير وتسمى هذه الحفلة برتن تيزواو^{٢٣} وبها نخل كثير وانواع من التمر لا يشبه بعضها بعضا وبها الرطب المسمى بالبرنى^{٢٤} وهى حضراء جدا

التى C. e) . انعواد A. d) . A. C. om. c) . تسع A. b) . بلاد لملة D. «)
 A. C. om. e) . الوارد D. k) . فوادم D. ; نوادم A. g) . . آزفي D. f)
 كثرة D. ; أكثر B. «) . بزرع A. C. «) . ويزرع B. l) . سواء D. om. k)
 تسع A. e) . زراعته C. r) . العليل C. q) . الارض A. p) . عن خروج B. o)
 يبرتن تسرواو D. ; ببرتن تيزوا C. indist. ; بمرتن ييزوار A. «) . ولكن D. l)
 بالبرنى D. ; بالبرنى B. ; البونى A. U. v)

وحلاوتها تفوق كد حلاوة ولواها صغار في غاية الصغر ولاهل هذه المدينة غلات القطن وغللات الكمون والكروياء والحناء ويتجهز منها الى سائر بلاد المغرب وغيرها * وبناءها حسنة غير ان المخالفين في زماننا هذا اتوا على اكثرها هدمًا وحرًا واهل ساجلماسة ياكلون الكلاب والحيوان المسمى الحردون ويستمنونه بلسان البربر آفريم ^١ ونساوهم يستعملونه * في السمن وخصب البدن ^٢ ولذلك هن في نهاية السمن وكثره اللحم وقد ما يوجد من * اهلها صعيح العينين ^٣ بل اكثرهم عمش ^٤ * ومن مدينة ساجلماسة الى مدينة اغمات وريكة نحو من ^٥ ٨ مراحل ومن مدينة ساجلماسة الى مدينة درعة ^٦ ٣ مراحل ودرعة ليست بمدينة يعولها سور ولا حفير وانما هي فرى متصلة وعمارات متقاربة ومزارع ^٧ كثيرة يتناول ذلك فيها جمل واخلاط من البربر وهي على نهر ساجلماسة النازل اليهم وعليه يزرعون غلات الحناء والكمون والكروياء والنيلج ونبات الحناء يكبر ^٨ بها حتى يكون ^٩ في فوام الشجر يصعدون اليه ومنها يؤخذ بذرة ويتجهز به الى كد الجهات ونبات الحناء لا يؤخذ ^{١٠} بذرة الا في هذا الاقليم فقط * ولا يؤخذ ^{١١} بغيره * من الافاليم البنة واما النيلج ^{١٢} المزروع ^{١٣} في درعة * فليس طيبه هناك ولكنه يتصرف به في بلاد الغرب لرخصه ورثما خلط مع غيره * من النيلج * الغليب ونباح معه * ومن ارض درعة الى بلاد السوس الاقصى ^{١٤} ايام ومدينته هي تارودنت ^{١٥} وبلاد السوس فرى كثيرة وعماراتها متصلة بعضها ببعض وبها من الفواكه الجليلة اجناس مختلفة وانواع كثيرة كالجوز والتين والعنب

يستعملونه A. C. ^١ آفريم D. لغرم A. ^٢ البلاد من المغرب وغيره A. ^٣ e

صحيحًا D. ^٤ في C. ^٥ وكذلك Deinde A. B. D. والخصب A. ^٦ d

C. ^٧ كيار B. add. ^٨ A. om. ^٩ بل — عمش A. om. ^{١٠} g للعينين

A. C. ^{١١} يصير A. ^{١٢} عندهم C. add. ^{١٣} كبيرة Deinde A. وزراعات

A. C. ^{١٤} بغير ^{١٥} p وينزر الحنأ بمصر ايضاً كثير C. in حاشية ^{١٦} e يوجد

المغرب D. ^{١٧} مدينة درعة B. ^{١٨} e المزروع A. C. ^{١٩} r النيل B. ^{٢٠} g

تارودنت B. corrupte ^{٢١} v انليل C. D. ^{٢٢} e بغيره A. C. ^{٢٣} n

العذارى والسفرجل والرمان الامليسي^١، والآنرج الكبير المقدار الكثير العدد وكذلك الشمس والتعلق المنهد وقصب السكر الذي ليس على قرار الارض مثله نولاً وهرصاً وحلاوة وكثرة ماء وبعمل ببلاد السوس من السكر المنسوب اليها ما يعم اكثره الارض وهو مساوي السكر السليماني^٢ والطبرزد بل يشق على جميع^٣، انواع السكر في الطيب والصفا^٤ وبعمل ببلاد السوس من^٥ الاكسية الرقاي والثياب الرفيعة^٦ ما لا يعذر احد على عمله بغيرها من البلاد^٧، ورجالها ونسأوها سمر^٨ وفي نسائهم جمال فائق وحسن بارع وجمال ظاهري وحذق صناعات بايديهن وهي بلاد حنطة وشعير وازر^٩ ممكن بايسر قيمته واسعارها رخيصة والغالب على اهلها الجفأ وغاز الطبع وفله الانقياد^{١٠} وهم اخلاط من البربر المصامدة^{١١}، وزيم لباس الاكسية من الصوف التفافا وعلى رءوسهم السعور الكثيرة ولهم بها اهتمام وحفظ وذلك انهم يصبغونها في كدل جمعة بالحناء وبغسلونها في كدل جمعة مرتين^{١٢}، فييف^{١٣} الببص وبالحل^{١٤} الاندسي^{١٥} ويحترمون في اوس^{١٦} انهم بمارر^{١٧} صوف ونسجونها اسفاس^{١٨} ولا يمشي الرجل منهم ابدا الا وفي يده رمحان قصار العصي نوال الاسنان رافعها وينتخبونها من انيب الحديد^{١٩}، وباكلون الحجرد اكلًا كثيرًا مقلوا وملوحا^{٢٠} واخذل انسوس فردنان فاحل^{٢١} مدينة ناروندنت يتمذهبون بمذهب المالكية من المسلمين وهم حنوبية واخذل تيوبوين^{٢٢} يقولون بمذهب موسى ابن جعفر وبينهم ابدا القتل والعند وسفك اندماء ونسلب البار غير انهم ارفه الناس^{٢٣} وانذرهم خصبا^{٢٤} وشرايهم المسمى آرنز^{٢٥} وهو حلو يسكر سكرًا عظيمًا وبفعل بشاربه ما لا يفعله^{٢٦}، الخمر لمتانته وغلظ مراجه وذلك انهم

١) الدقان ; D. الرفيعة. A. om. c) A. add. ا. امل. b) A. املسي. a) البرابر. A. ا. انقياد. g) A. الانوان. f) B. من البلاد. e) A. C. om. ٢) C. والطيب. B. k) بدعيف. C. i) البرابر المصامدة. C. ٣) اسفاس. D. آسفاس. C. سفاس. B. اسفاس. m) بارار. D. بيمبر. ٤) In A. om. ٥) D. وملحا. ٦) A. C. واهل. p) B. ٧) بلد تيوبوين. ٨) C. يفعله. ٩) A. المسمى احربر. n) B. add. عيشا. r)

طرابلس ثم يندق هناك^١ ويخفى أثره وقد حكى غير واحد من الفيوج
أن طرف هذا الجبل يصل الى البحر حيث الطرف المسمى اوتان^٢، وفي
كل هذا الجبل كل طريقه من النمار وغرائب من الاشجار والماء يطرد منه
ويوسطه وحوافيه يوجد النبات ابداً مختصراً في كل الارض وعلى اعلاه
جبل من فلاح وحصون تشق على نيف وسبعين حصناً ومنها الحصن
المنيع الغليل مثله في حصون الارض بنية وتحصناً ومنعة وهو في اعلى
الجبل ومن حصائنه ونقائمه مكانة أن اربعة رجال يسكنونه^٣ ويمنعون الصعود
اليه لأن الصعود اليه على مكان ضيق وعمر المرتقى لأنه يشبه الدرج الحرج
ولا ترتقى اليه دابة البتة الا بعد جهد ومشقة واسم هذا الحصن^٤
تاملت وهو كان عمدة المصمودي محمد^٥ بن تومرت حين طهر بالمغرب
وهو الذي زاد في تشييده ونظر في تحصينه وجعله مدخراً لامواله وبه
الان قبره لأنه امر بذلك فلما مات بجبل الكواكب احتمله^٦ المصامدة اليه
وحمله ودفنوه بهذا الحصن وقبره في هذا الوقت ببت^٧ جعله المصامدة
حاجاً يقصدون اليه من جميع بلادهم وعليه بناء منقن كالقبعة العالية لاكتها
غير مزخرفة ولا مزينه كل ذلك على طريق الناموس^٨ وفي هذا الجبل من
الفواكه النين الكثير الكبير^٩ النبيب المتناهي في الطيب البالع انحلوه
وفيه العنب المستطيل العسل^{١٠} الذي لا يوجد في اكنه نوى ومنه يتخذ
الزبيب الذي عليه يتنقل^{١١} ملوك المغرب لرقته فشرته^{١٢} وعذوبته طعمه^{١٣}
واعتدال غذائه وفيه العجوز والولوز وأما السفرجل والرمان فيكون به منهما
ما يبلغ الحمل منه بغير اكل واحد وبه من الاجاص والكمثرى والمشمش كل

١) A. D. اوتان. D. الفنوج. ٢) A. G. الفنوج. ٣) A. D. همالك. ٤) A. om. الجبل. ٥) B. ترقي. ٦) C. om. محمداً. ٧) A. C. احتملته. ٨) D. وجنوده. ٩) C. D. يتنقل. ١٠) A. يتنقل. ١١) A. C. om. ; D. post الطيب ponit. ١٢) D. ببتا. ١٣) C. وعذوبته. ١٤) A. C. العرب. ١٥) C. بشرته. ١٦) quod idem valet. ١٧) وعذوبته طعم.

غريبة وكذلك الانرج والقصب الصلوح حتى ان اهل هذا الجبل لا يبيعونه بينهم ولا يشترونه لكثرة وعندهم شجر الزيتون والخرنوب والمشتى^١ وسائر الفواكه وبهذا الجبل شجر كبير يسمى بالبرية آران^٢ وهى تشبه شجر الاجاص اغصاناً وفروعاً وارفاً ولها ثمر شبيه بثمر العيون فى اول نباته قشرته العليا رقيقة خضراء اذا تناهت اصفرت لاكتها فى نهاية العفونة والحمضة^٣ وداخله نوى شبيه بالزيتونة المحددة الراس صلب ولا يطيب طعم هذا الثمر البتة فاذا كان فى اخر شهر شتنبر جمع ووضع بين يدى المعز فتبلعه بعد ان تاكل قشرته العليا ثم تلعبه بعد فيجمع ويغسل ويكسّر^٤ ويدق لبه ويصغر فيخرج منه دهن كثير^٥ صافى اللون^٦ عاجيب المنظر الا انه ليس بعذب الطعم فيه^٧ ادنى حرافة وهذا الزيت كثير جداً معروف ببلاد الغرب الاقصى^٨ ولكثرته يسرجون به فناديلهم ويقل^٩ به الدخانيون^{١٠} الاسفنج فى الاسواق وله اذا مسته^{١١} النار رائحة كريهة حريفة^{١٢} ولاكنه يعذب طعمه فى الاسفنج ونساء المصامد تدهن رؤسهن به^{١٣} على المشط فتحسن شعورهن بذلك وتطول^{١٤} وتنكسر وبمسك الشعير^{١٥} على لونه من الاسود^{١٦} ومدينة اغمات وريكة اسفل^{١٧} هذا الجبل من شماله^{١٨} فى فحص افيج^{١٩} طيب التراب كثير النبات والاعشاب والمياه تخترقه ميمناً وشمالاً وتلدز بساحانه^{٢٠} لبلاً ونهاراً وحولها جنات محدقة^{٢١} وبساتين واشجار ملتفة ومكانها احسن مكان من الارض فرجة الارعاء طيبة الرقى عذبة الماء صكيحة الهواء وبها نهر ليس بالكبير يشق المدينة وبانيها من جنوبها

آران B. ; آران A. c) والمشتى D. ; والمشتى A. b) om. A. a)

جدا A. C. h. l. inserunt g) om. A. f) والخمصة C. e) وله D. d) الجوز A. C. h) المعروف ببلاد المغرب (الغرب C) الاقصى وهو دهن

A. m) وبغلي A. D. d) وهذا A. C. haec om. inde a k) وفيه D. f)

om. A. C. g) به رؤسهن A. D. p) حريفة A. o) مسه D. n) الطباخون

A. n) جهة الشمال B. e) من C. add. e) لونها et deinde الشعير C. r)

(قِرْفَة i. c. عرفة C. ; عذقة A. m) العيون A. C. add. v) انسج

فيتر الى ان يخرج من شمالها وعليه ارجاؤهم^١ التي يملكون بها الحنطة وهذا السير يدخل المدينة يوم الخميس وبوم الجمعة ويوم السبت والاحد^٢ وباسى^٣ الجمعة ياخذونه لسعى جناتهم وارضيهم ويعطونه عن البلد فلا يجرى منه اليها شىء^٤ ومدينة اعمات مدينة تكتفها^٥ جبل درن كما قلناه فاذا كان^٦ زمن الشتاء تحللت النلوج النازنة بجبل^٧ درن فيسيل دوانها^٨ الى مدينة^٩ اعمات وربما جمد به المير فى وسط^{١٠} المدينة حتى يجتاز الانغال عليه وعو جامد فلا يمكسر لشدة جموده^{١١} وهذا شىء عايقاه بها^{١٢} غير ما مرّ ومدينة اعمات أهلها هواره من فبائل البربر المتبريرين بالمجاورة^{١٣} وهم املياء تجار مباسر يدخلون الى بلاد السودان باعداد الجمال الكاملة لغنائير الاموال من النكاس الاحمر والملون والاكسينه وباس الصوف وانعمائم والسمارر وجنوف النظم من الرحاج والاصداق والاحجار وضروب من الافاوية^{١٤} والعنر وآلات الحديد المصنوع وما معهم رجل^{١٥} سعر عبيده ورحائه الا ولد فى فواليم المائة^{١٦} جمل وانسبعون وانسانون جملا^{١٧} كلها موفده^{١٨} ولم يكن فى دولة اعلنت^{١٩} احد اكسر منهم اموالا ولا اوسع منهم احوالا^{٢٠} وبابواب منازلهم علامات تدل على مقادير اموالهم^{٢١} وذلك ان الرجل منهم اذا ملك اربعة الاف دينار^{٢٢} نمسكيا مع نفسه^{٢٣} واربعة الاف يصرفها فى تجارته امام على بمن باب^{٢٤} وعن سارة^{٢٥} عرضن من الارص

يوم omissio والسبت B. quoque ; وبوم الاحد A. D. b) ارجاع A. C. a) ا. احد. A. C. o. مدينة A. يدعها c) فى. A. add. f) ا. جمد فى داخل B. d) غير B. h) (دونييا i. e. دونيا C. g) من جبل. Ann. in C. B. للمجاورة ; للمجاورة A. m) A. C. om. f) حمودعا D. k) صبح ان هواره منبريرين بالمجاورة ل بالامالك لان اصلهم من حمير marg. ا. احد. A. C. o. الافاوية C. n) اليمين لما صححه علماء الانساب فى محله ه B. C. موفده A. r) A. C. om. المائة الجمل C. مائة B. p) A. C. om. et لا A. haec om. inde a q) A. C. om. المعاديرجم B. n) A. C. om. et deinde inverso online habent بمسدها r) A. C. مع. m) يصرفها — بمسدها et deinde عرصتين.

الى اعلى السقف وبنيتهم بلاجر والطوب والطين^a اكثر فلذا مَرَّ الخاطر
بدار ونظر الى تلك^b العرس مع الابواب قائمة^c عدها فيعلم من عددها
كم مبلغ^d مال صاحب الدار لانه قد يكون من هذه العرس خلف الباب
اربع وست^e مع كل عصاة اثنتان^f وولاب^g وأما الان في وقت تأليفنا
لهذا^h الكتاب فقد انى على اكثر اموالهم المتصادمة وغبرت ما كان بايدهم
من نعم اللهⁱ ولاكنهم مع هذا املاء ميلسير اغنياء لهم فاختاره واعتزاز
لا يتحولون عنه وبمدينة اعمات عمارب ضميره وكتيرا ما تلسب الناس
فتوزيهم وربما مات من لسبته وبمدينة اعمات صروب من الفواكه وانواع من
النعم وكل شيء بها من الماكول^j رخيص ممكن^k ويشمال هذه المدينة
وعلى ١٢ ميلا منها مدينة بناها يوسف بن تاشفين في صدر سنة ٤٧٠^l بعد
ان اشترى ارضها من اهل اعمات باجملة اموال واحتثها له ولبنى عمه
وعى في ولاء من الارض ليس حولها شيء من انجبال الا جبل صغير
يسمى ايجلبير^m ومنه قطع الحججر الذي بنى منه قصرⁿ امير المسلمين
على بن يوسف بن تاشفين وهو المعروف بدار الحججر ونمس في
موضع مدينته^o مراس حاجر البنة^p الا ما كان من هذا الجبل وانما بناوها
بالطين والصلوب والخرابي المعانة من الشراب وماوعا الذي^q تسعى به
البسانين مستخرج بصنعه غمدسبة حسنة استخرج ذلك عبيد^r الله بن
يونس المهندس وسبب ذلك ان ماء عم ليس يبعد انغور موجود^s اذا
احمر فربما من وجه الارض وذلك ان هذا^t ارجل المذكور وهو عبيد^u
الله بن يونس جاء^v الى مراس في صدر بناها ونبس بها الا بستان

a) A. C. والنوب والطين. b) وينمن والنوب. c) والنوب وبالطين. d) A. C. بلع. e) D. قائمة مع الابواب. f) Deinde A. انعوض. g) A. C. om. haec omnia inde مع. h) A. C. او ست. i) A. C. امان. j) B. هذا. k) D. f.v. من الماكول بها. l) C. add. نعانى. m) A. C. ايجلبير. n) D. قصر. o) A. C. مدينته. p) A. C. om. القعر موجودا. q) A. B. C. النسي. r) عبيد. s) A. C. اتى. t) A. C. om.

واحد لاهى الفصل مولى امير المسلمين * المقدم ذكره فقصده الى اعلى الارض مما يلى البستان فاحتفره فيه بئرًا مربعة كبيرة التريبع ثم احتفر منها ساقية متصلة الحفر على وجه الارض وسمّى يحفره بتدريج من ارفع الى اخفض متدرجًا الى اسفله بميزان حتى وصل الماء الى البستان وهو منسكب مع وجه الارض يصب فيه فهو جار مع الايام لا يغتر وإذا نظر الناظر الى مسطح الارض لم ير بها كبير ارتفاع يوجب خروج الماء من قعرها الى وجهها وإنما يميز ذلك عالم بالسبب الذى به استخراج ذلك الماء والسبب هو الوزن للارض فاستحسن ذلك امير المسلمين * من فعل عبيد الله ابن يونس المهندس واعطاه مالا وانوابًا واكرم مثواه مدة بغائه عنده ثم ان الناس نظروا الى ذلك ولم يزلوا يحفرون الارض ويستخرجون مياهها الى البساتين حتى كثرت البساتين والجنتات واتصلت بذلك عبارات مراکش وحسن قنطرة ومنظرها * ومدينة مراکش فى هذا الوقت من اكبر مدن المغرب الاقصى لانها كانت دار اماره لمتونة ومدار ملكهم وسلطتهم جميعهم وكان بها اعداد قصور لكثير من الامراء والفقّاد وخدام الدولة وازقتها واسعة ورحابها فسيحة ومبانيها سامية واسواقها مختلفة وسلعها ناعمة وكان بها جامع بناه ابرها يوسف بن تاشفين فلما كان فى هذا الوقت وتعلّب عليها المصامدة * وحاصر الملك لهم تركوا ذلك الجامع عتلاً مغلق الابواب ولا يرون الصلاة فيه ونوا لانفسهم مساجدًا جامعًا يصلّون فيه بعد ان نهبوا الاموال وسفكوا الدماء وباعوا الحرم كلّ ذلك بمذّعب لهم يرون ذلك فيه حلالاً وشرب اهل مراکش من الابار ومياها كلبا عذبة وابارهم قريبة معينة وكان على بن يوسف قد جلب الى مراکش ماء من عين ببنها وبين

سطح A. d) يحفره A. G. e) واحفره C. f) المومنين C. g) واستحسن D. h) السبب D. i) A. B. om. j) C. om. inde ab اليسانين. k) A. om. l) C. m) D. وسلط. n) B. D. مختلفه. o) المصاميد B. p) لا B. q) وصنعوا B. r) A. om. الى مراکش.

المدينة اميال * ولم يستتم ذلك فلما تغلب * المصامدة على الملك وصار
لهم وبأيديهم تموا جلب ذلك * الماء الى داخل * المدينة وصنعوا به
سقايات بقرب دار الحجر وهي الحظيرة * ألتى فيها القصر منفردا متحيزا
بذاته والمدينة بخارج * هذا القصر وطول المدينة أشف من ميل وعرضها
قرب ذلك وعلى ٣ اميال من مراكش نهر لها يسمى تانسيفت * وليس
بالكبير لكنه دائم الجرى وإذا كان زمن الشتاء حمل بسيل كبير لا يبقى
ولا يذر وكان امير المسلمين على بن يوسف بنى * على هذا النهر فنظرة
عاجية البناء متقنة الصنع بعد ان جلب الى عملها صناع الاندلس وجملا
من اهل المعرفة بالبناء فشيّدوها واتقنوا بنائها حتى كملت ثم لم
تلبث * غير اعوام بسيرة حتى اتى عليها السيل فاحتمل اكثرها واقلت *
عهدا وهدمها ورمى بها فى البحر الزخار وهذا الوادى ياتى اليه * الماء
من عيون ومياه منبعنة * من جبل درن من ناحية مدينة * اغمات ايلان
واغمات ايلان مدينة صغيرة فى اسفل جبل درن المذكور وهي فى الشرق
من اغمات وربكة السابق ذكرها وببيهما ٦ اميال وبهذه المدينة يسكن *
يهود تلك البلاد وعى مدينة حسنة كثيرة الخصب كاملة النعم وكانت
اليهود لا تسكن مدينة مراكش عن امر امبرها على بن يوسف * ولا تدخلها
الا نهارا وتنصرف * عنها عشبة وليس دخولهم فى النهار * اليها الا لأمور
له وخدم * تختص به ومتى عثر على واحد منهم بات فيها استبيح ماله
ودمه فكانوا ينافرون المبيت فيها * حيانة على اموالهم وانفسهم واهل مراكش
باكلون الجراد ويأج منه بها * كل يوم التلانون حملا * فما دونها وفوقها *

١) D. om. ٢) D. om. ٣) المصاميد C. et تغلبت A. C. ٤) اميالا D. ٥) D.
٦) بنا A. D. ٧) تانسيفت A. ٨) بساحل A. ٩) الحظيرة D. ١٠) D.
وذلك B. add. ١١) A. om. ١٢) اليها A. ١٣) واقلب C. ١٤) تنبت.
١٥) D. ١٦) بن تاشفين A. add. ١٧) وهذا — يسكنها A. C. ١٨) D.
منه D. بها A. om. ١٩) بها B. ٢٠) وحزم D. ٢١) بالنهار A. ٢٢) D.
عما دونها D. ; واكثر واقل A. C. ٢٣) A. om.

فقبالة^٥ عليه وكانت^٦ أكثر الصنع بمراكش^٧ متقبلة عليها مال لازم مثل سوق الدخان وانصابون والصفر والمغارل^٨ وكانت القبالة على كل شيء يباع دق أو جدل كل شيء على قدره فلما ولي المصامدة^٩ وصار الأمر إليهم قطعوا القبالات بكل وجه وأراحوا منها واستحلوا قتل المتقبلين لها ولا تذكر الآن القبالة ذكرًا في شيء من بلاد المصامدة^{١٠} ويسكن بقبلة مراكش من قبائل البربر ابلان وهم مصاميد وحولها من القبائل نغيس وبنو يدنر^{١١} ودكالة ورجسراجة وزونة وعسؤورة وهزرجة^{١٢} ويسكن بغربى اغبات وشرقيها مصاميد وركنة^{١٣} ومن مدينة مراكش إلى مدينة سلا على ساحل البحر ٩ مراحل أولها نونين وتونين فريفة على أول فحس افيج^{١٤} لا عوج به ولا أمنا^{١٥} وطول هذا الفحص مرحلتان ويسكنه من قبائل البربر فزولة^{١٦} ولعملة^{١٧} وصدراته^{١٨} ومن تونين إلى فريفة تيفطس^{١٩} مرحلة^{٢٠} إلى فريفة غفسيف مرحلة وهي فريفة على آخر الفحص المذكور وصحن هذا الفحص كله نبات الشوك^{٢١} المسماة بالسدر الثمر^{٢٢} بالنيف وفيه السلاحف البرية التي تفوق السلاحف البحرية كبراً وعظماً وأصل تلك النواحي يتخذون من صدفها^{٢٣} نساثر^{٢٤} للفصل ومعاجن للديف^{٢٥} ومن فريفة غفسيف إلى فريفة أم ربيع مرحلة وهي فريفة كبيرة جامعة وبها اخلاص من برابر زقونة^{٢٦} وبعض زناتة وتامسنا وقبائل تامسنا شتى^{٢٧} معزقة منهم برغوانة ومعلمانة وبنو نسلت^{٢٨} وبنو ويعمران^{٢٩} ورفادة^{٣٠} وبعض من زناتة وبنو داجعس من زناتة^{٣١} وكذلك

٥) بمدينة مراكش B. ٦) وكان A. C. ٧) بعبادة D. ; بُعبادة A. ٨) ودكالة B. Deinde A. C. ٩) المصامدة B. ١٠) والمغاريل A. ١١) وهزرجة C. ١٢) وهزرجة A. ١٣) Sunt verba Coránica (Sur. 20. vs. 106). ١٤) وصدراته B. ١٥) يتفتس A. ١٦) جزولة A. ١٧) Ex solo D. ١٨) بالسدر الثمر B. ١٩) بالبدن الثمر D. ٢٠) بالبدن الثمر B. ٢١) بالبدن الثمر D. ٢٢) بالبدن الثمر B. ٢٣) بالبدن الثمر D. ٢٤) بالبدن الثمر B. ٢٥) بالبدن الثمر D. ٢٦) بالبدن الثمر B. ٢٧) بالبدن الثمر D. ٢٨) بالبدن الثمر B. ٢٩) بالبدن الثمر B. ٣٠) بالبدن الثمر B. ٣١) بالبدن الثمر B.

هذه العوائل اصحاب حرث ومواس وجمال والغالب عليهم الفروسيّة وآخر
سكناهم مرسى فضالده ومرسى فضالده على البحر المكيط الغربى وبينه وبين
وادى ام ربيع ٣ مراحل وام ربيع على واد كبير خزار يجاز بالمراكب سريع
الجرى كثير الانحدار كبير الصخور والجنادل وبهذه القرية البان واسمان
ونعم رعدده وحفنة فى نهايه الرخص وبها بعول ومزارع العلفانى والفلن
والكمون وعلى فى جنوب الوادى وبجاز هذا الوادى الى غيضة كبرى من
الطرفاء والانشام وكثير العلبف وعلى غابة كبيرة ملتقى والاسد بها كثيرة
وربما اصرت بالمار وانجائى غير ان اصل تلك الفواحي لا بهاونها وقد
تمتروا فى معانلتها بانفسهم من غير سلاح وانما تلعبونها بانفسهم عرا
يلفون ا كسيتهم على اذرعهم ويمسكون معهم فئات من شوك اسدرة
وسكاكينهم باندبهم لا غير وقد لعبت الاسود منهم هناك نكابت فلا مهابة
بذلك لها عندهم بل يخاف صرهم وتجنبن نرفهم وربما نجحت على
الضعفاء من الناس ممن يفتك حمارا او غير ذلك ومن ام ربيع الى قرية
الجبيل ١ مرحلة وعلى قرية حسنة وبها عيون كثيرة دفاعة بالماء بين
صخور صلبة وهذا الماء ينصرف فى سقى كبير من زروعهم ومن هذه
القرية الى قرية آتال ٥ مرحلة وبعل لها دار المرافطين انا وبها عين
عليها ابناء وماوحا معين وعلى حسنة فى موضعها كمبرد الزرع والمواسى
والابل والنبع وانعم وبالتنا فحس نوبل وقد انكسرت اليه نيور انعام
دهى فى الفاعة سارحة وعلى مرافه دارجه وعلى آلاف لا نحد ولا نعد
واهل سلك النواحي بصيدونها نردا بالتحمل فيقبضون منها جملا كبارا
وصغارا واما ببضيا الموجود فى هذا الفتح فلا يحاط به كثره ولا يحصل

- a) A. C. om. فضالده. b) Cold. غيضة. c) D. آخرت. d) C. هنالك. e) A. C. om. وبلغون. f) A. C. السدر. g) A. C. اذرعهم. D. اذرعهم. e) C. وبلغون. h) A. C. add. قرية. i) A. C. عليهم. j) A. C. الجبيل. k) A. C. دفاعة. l) A. C. بها. m) A. C. الجبيل. n) A. C. سعبا. o) D. عد. p) A. C. om. q) A. C. الزرع. r) B. D. om. s) A. C. انكال. t) A. C. انعام. u) A. C. انكافها.

ومنه يحمل الى كل البلاد وطعامها وخيم يفسد المعدد^a وأما لحوم النعام
فلاحوم باردة يابسنة وشحومها نافعة عندهم من الصمم تفتيطاً ومن سائر
الارجاع البهنية^b ومن آقال^c الى قرية مكول مرحلة وقرية مكول^d على بطح
ويتصل^e بها فحس يقال له^f فحس خراز^g وطوله ١٣ ميلاً لا ماء به وقرية
مكول كالحصن الكبير عامرة^h بالبربر ولها سوق نافقة بما يجلب اليها من
جميع المجلوبات من السلع والمتاجر التي يضطر الاحتياج اليها وبها زروع
كثيرة ومواش وانعامⁱ ومن مكول الى قرية ايكسيس^j مرحلة صغيرة والطريق
على فحس خراز^k وفي آخر الفاحس^l وإد فيه ماء جبار دائماً وعليه غابات
ثمار^m والاسود فيهاⁿ ظهرة للناس عادية عليهم بالليل والنهار^o لا تستتر في
غياضها وبهذه^p القرية المسماة ايكسيس^q بيت متخذ لصيد الاسود حتى أنه
ربما صيد منها في الجمعة الثلاثة والأربعة والأكبر من ذلك والافل^r والاسود
تقر^s من النار اذا رانها^t ولا سبيل لها على صاحب النار^u ومن قرية
ايكسيس^v الى مدينة سلا مرحلة ومدينة سلا الحديثة على ضفة البحر
وكانت في العديم من الرمان مدينة^w شالة على ميلين من البحر وموضعها^x
على ضفة نهر أسير الذي يتصل الآن بمدينة سلا الحديثة^y وهناك مصبها^z
في البحر وأما شالة^{aa} القديمة فهي الآن خراب وبها بقايا بنيان قائم وحياتل
سامية ويتصل بخربها عمارات متصلة وزروع ومواش ولاهل سلا الحديثة وسلا
الحديثة على ضفة البحر^{ab} منيعه من جانب البحر^{ac} لا بعدد احد من أهل
المراكب على الوصول اليها من جهته وهي مدينة حسنة حصينة في ارض

om. مرحلة a. A. d. انكال. c. لحوومها. b. A. C. المعدد. c. A. om. حراز. D. حران; حرار. g. A. om. f. يتصل; يتصل. e. A. عامر. h. حراز. C. حرار. h. l. A. ايكسيس. C. ايكسيس. B. ايكسيل. A. D. خزان; خراز. k. B. D. add. ظهرة. o. A. ثمار. m. فيه. A. C. ثمار. C. خراز. D. A. النار. q. B. D. رانه. j. ايكسيس. C. ايكسيس. B. D. ايكسيل. p. انكيش. C. ايكسيس. B. D. ايكسيل. r. in D. om. سلا مرحلة a. inde. q. ايكسيس. C. ايكسيس. B. D. ايكسيل. s. لا بعدد احد من أهل. t. رانها. u. صاحب النار. v. ايكسيس. C. ايكسيس. B. D. ايكسيل. w. مدينة. x. موضعها. y. الحديثة. z. هناك. aa. القديمة. ab. من جانب البحر. ac. منيعه. ad. لا بعدد احد من أهل. ae. في ارض. af. المراكب. ag. الوصول. ah. اليها. ai. من جهته. aj. مدينة. ak. حسنة. al. حصينة. am. في ارض.

رمل ولها اسواق نافقة وتجارات ودخل وخرج وتصرف لاعلمها وسعة اسواق
ونمو احوال والطعام بها كثير رخيص جدًا وبها كروم وغلّات وبساتين
وحداثق ومزارع ومراكب اهل اشبيلية وسائر المدن الساحلية من الاندلس
يقلعون عنها ويحطون بها بضروب من البضائع واعلم اشبيلية يقصدونها
بالزيت الكثير وهو بضاعتهم ويتجهزون منها بالطعام الى سائر بلاد الاندلس
الساحلية والمراكب الواردة عليها لا ترسى منها في شيء من البحر لان مرساها
مكشوف وانما ترسى المراكب بها في الوادي الذي قدّمنا ذكره وتجاوز
المراكب على فمه بدلل لان في فم الوادي احجار وتروش تنكسر عليها
المراكب وفيه اعطاف لا يدخلها الا من يعرفها وهذا الوادي يدخله المد
والجزر في كل يوم مرتين، واذا كان المد دخلت المراكب به الى داخل
الوادي وكذلك تخرج في وقت خروجها وفي هذا الوادي انواع من السمك
وضروب من الحيتان والكوت بها لا يكاد يباع ولا يشتري لكثرة وجوده
وكل شيء من المأكولات في مدينة سلا موجوده بابسر الفيلة واعون
الشمع، ومن مدينة سلا مع البحر، الى جرائر الضبر ١٢ ميلًا ومنها في جهة
الجبوب الى مرسى فضالة ١٣ ميلًا ومرسى فضالة تدره المراكب من بلاد
الاندلس وحادث البحر الجنوبي فتحمل منه اوسافها نوعًا حنطة وشعيرًا
وثولًا وسمًا وتحمل منه ك ايضا الغنم والمعز والبقر، ومن فضالة الى مرسى
آلفا ٤٠ ميلًا وهو مرسى مقصود تانى اليه المراكب وتحمل منه الحنطة
والشعير وتصل به ٤ في ناحية النبر عمارات من البرابر من بنى بدثر
ودكال، وغرهما، ومن آلفا الى مرسى مازنغن ٥٠ ميلًا رؤسبة ومن مازنغن
الى البصاء جون ٣٠ ميلًا ومن البصاء الى مرسى انغنط ٥٠ ميلًا وهو
جون نان ٨٠ ومن العيد الى آسفى ٥٠ ميلًا ومن آسفى الى طرف جبل

١) B. incertum ان تروش. Deinde A. تنكسر. ٢) A. C. D. وفيها.
٣) A. om. ميتين. C. ponit ante يوم. ٤) A. C. om. ٥) B. add.
الملح. ٦) A. D. om. ٧) A. الغنم ايضا et deinde منها B. ٨) C. دفر. ٩) A.
وكرال. B. وكرال. A. ١٠) D. انفى. ١١) A. انفا. ١٢) D. ناننى. ١٣) Codd. آلفا.

الحديد ٩. ميلًا ومن طرف جبل الحديد الى الغيظ الذي ١٠ في الجون
 ١١. ميلًا وكذلك من طرف مازغن الى آسفي ١٢ رُسيَّة ١٣ ميلًا وتغورًا ١٤
 ميلًا، ومرسى آسفي كان فيما سلف آخر مرسى تصل اليه المراكب وأما الآن
 فهي تجوزة بأكثر من ٤ مجار وآسفي عليه عمارات وبشر كثير من البرابر ١٥
 المستمين رجاجة وزينة واخلاط من البرابر ١٦ والمراكب تحمل منه اوسافها
 في وقت السفر وسكون حركة البحر المظلم وأما سفي ١٧ هذا المرسى بآسفي
 لأمرك سناتي به ١٨ عند ذكرنا لمدينة ١٩ اشبونة من غربي ٢٠ بلاد الاندلس
 وذكر الشيء في موضعه اليك واثقف والحمد لله كثيرًا، ومن مرسى آسفي
 الى مرسى ماست في طرف ٢١ الجون ٢٢ ميلًا، ومرسى الغيظ مرسى حسن
 مكن ٢٣ من بعض الرياح ٢٤ والمراكب تصل اليه فنخرج منه الكنتة والشعير
 ويتصل به من قبائل انبرسر دكئة ٢٥ وأرض دكئة ٢٦ كأها مساكن وقرى
 ومنازل ومياتها قليلة وتتصل دكانة الى مرسى ماست الى ناروندت السوس
 ويسكنها قوم من المصاميد ٢٧ نيم حرب وزرع ٢٨ ومواس كثير وقد ذكرنا
 ذلك قبل هذا ٢٩ ومن مدينة اغمات مع السرى والشمال الى مدننتى داي ٣٠
 وتادلة ٣١ أيام وبين داي وتادنة مرحلة ومدينة داي في أسفل جبل خارج
 من جبل درن وهي مدينة بها معدن النحاس الخالص الذي لا يعدله
 غيره من النحاس بمشارق الارض ومغاربها ونحو نحاس حلو لونه الى اليباص
 يتحمل ٣٢ التزويج ويدخل في لجام ٣٣ الفضة ونحو اذا ٣٤ طرف جاد ولم يتشع
 كما يتشع غيره من انواع النحاس وهذا المعدن ينسب العوام الى السوس
 وليست مدينة داي من بلاد السوس لان بينهما مسافات ٣٥ أنام كثيرة ومن

١) A. B. D. اننى. ٢) B. العبد cum signo loci corrupti. ٣) B. ثاما.

٤) A. C. بذلك. ٥) D. لان من. ٦) A. تسمى. ٧) C. البربر. ٨) D. لذكرنا عند مدينة

٩) C. طرفي. ١٠) D. مغربي. ١١) D. بعربي. ١٢) B. لذكرنا عند مدينة

١٣) C. D. المصاميد. ١٤) D. semper. ١٥) A. دكئة. ١٦) B. انبرسر. ١٧) B. تكن

١٨) C. واذ. ١٩) D. يحكم. ٢٠) A. داية. ٢١) A. h. l. ووروع

٢٢) A. C. مساف. ٢٣) A. فاذ.

هذا المعدن يحمل الى سائر البلاد ويتصرف به في كثير من الاعمال
ومدينة داي صغيرة لاكنها كثيرة العلم والقوافل عليها وارده وصادرة
وتزرع بها وبارضها كثير القطن ولكن بمدينة تادلا يزرع اكثر مما يزرع
بمدينة داي ومن مدينة تادلا يخرج القطن كثيرا ويسافر به الى كل
الجهات ومنه كل ما يعمل من الثياب القطنية ببلاد المغرب الامصى ولا
يحتاجون مع قطنها الى غيره من انواع القطن المحلوب من سائر الاقنار
وبهاتين البلدتين اراضي ومعاش وخصب ونعم شتى واعلها اخلاط من البربر
وشي شرفى تادلا وداي من البرابر بنو وليم وبنو ويزكون ومنداسة
ويسكن بهذا الجبل النازل الى داي قوم من صنباجة يقال لهم املو
ومن مدينة تادلا الى مدينة قلن وقرى مراحل وهي مدينة صغيرة لاكنها
متحصنة يسكنها قوم من اخلاط البربر وبها مزارع وحنطة كثيرة ولها مواش
واعنام ومن مدينة قلن وقرى الى مدينة سلا التي على الساحل يومان
وقد ذكرنا مدينة سلا قبل هذا ومن مدينة سلا الى مدينة فاس
مراحل ومدينة فاس مدينان بينهما نهر كبير يانى من عيون تسمى عيون
صنهاجة وعلمه في داخل المدينة ارحاء كثيرة تتلصق بها الحنطة بلا
من له خضر والمدينة الشمالية منهما تسمى انقروتين وتسمى الجنوبية
الاندلس والاندلس ماوثا فلبل لكن بشقها نهر واحد يمر باعلها وينتفع
منه ببعضها واما مدينة انقروتين فبساتين كثيرة تنحدر منها في كل شارع
وفي كل زقاق سافية منى شاء اهل الموضع فاجروها فغسلوا مكانهم
منها لبا فتصبح ازقنهم ورحابهم مغسونه وفي كل دار منها صغيرة كانت
او كبيرة سافية ماء نعيما كان او غير نقى وفي كل مدينة منهما جامع

a) A. add. عامرة. b) B. صادر ووارده. c) A. فيها. d) A. C. haec omnia om. inde a ولكن. e) A. C. om. haec inde من. f) A. C. البربر. g) D. ويزكون. C. ويزكون. وليهم. C. D. وليهم. h) A. ويزكون. i) A. منها. j) A. ارحى. k) A. داخل. l) B. البرابر. m) A. ويقال. n) A. om. o) A. om. p) A. يسقيها. q) Codd. ببعضها. r) A. D. om. s) A. C. D. om. t) A. C. منها; D. om.

ومنبر وامام وبين المدينتين ابداً فتن ومعانلات وبالجملة ان اهل مدينتي " فاس يقتل فتيانهما بعضهم بعضاً وبمدينة فاس ضياع ومعايش ومبان سامية ودور وقصور ولاهلها اهتمام بحوائجهم ومبانيهم وجميع آلاتهم ونعمها كثيرة والكنعنة بها رخيصة الاسعار جداً دون غيرها من البلاد القريبة منها^١ وثواكها كثيرة وخصبها زائد وبها في كل مكان منها عيون نابغة^٢ ومياه جارية وعليها فباب مبنية^٣ ودواميس محنّية ونفوس وضروب من الزينة وبخارجها الماء منلرد نابغ^٤ من عيون غريبة وجباتها منحصرة مرفعة وبسانينها عامرة وحدائقها ملتفة ونس اشلها عزّة ومنعة^٥ ومنها الى ساجلماسة^٦ ١٣ مرحلة والطريق على صفروى الى قلعة مهدى الى تاذل الى داي / الى شعب الصعا ويشق الجبل الكبير الى جنوبه ومن هناك الى ساجلماسة ثاماً مدينة صفروى فمنها الى فاس مرحلة وكذلك منها الى قلعة مهدى مرحلتان وصفروى مدينة صغيرة منحصرة بها اسواق قليلة^٧ وانتشر اشلها فلاحون وزروعهم كثيرة ولهم جمل مواش وانعام ومياهم عذبة غدقة وآما قلعة مهدى فهي حصن حصين^٨ فوق جبل سامخ ولها اسواق وعمارات ومزارع وغلات وبقر وغنم واحوال^٩ واسعة^{١٠} ومن قلعة مهدى الى^{١١} تاذل مرحلتان ويسكن في قبله^{١٢} قلعة مهدى قبائل من^{١٣} رنانة من بنى سماجون وبنى عجلان وبنى تسكدلت^{١٤} وبنى عبد الله وبنى موسى وبنى ماروى^{١٥} وبنكلمان واريلوشن^{١٦} وانتعفاكن^{١٧} وبنى سامرى^{١٨} وكذلك بنى مدينة فاس ومكناسة ١٤. وبلا في جهة الغرب^{١٩} ومكناسة مدائن عدد وهي في شريف سلا والطريق اليها من فاس الى مدينة مغيلة ومغيلة^{٢٠} كانت قبل هذا الوقت متحصرة

١) ناعمة. D. يناعه. A. c) نهيا. A. b) فباديا. B. C. D. et مدينة B. a)
 ٢) D. tantum. A. جلييلة. g) الى داي. A. f) نابغ. A. e) متعبد. A. d)
 ٣) A. D. om. مدينة. B. add. e) صالحه. C. add. i) C. om. h) السوي
 ٤) Deinde C. ماروني. B. o) بسكرلت. C. فسكدلت. A. n) من. B. m)
 ٥) وادمعافكن. A. 2) واريلوشن. C. D. واريلوشن. D. وبنكلمان. D. وبنكلمان
 ٦) المغرب. B. e) مدبننى. D. r) واسعافنى. D. وادمعافكن. C. وانتعفاكن. B.
 ٧) مغيلة. C. ; مدينه معيلا. B. f)

كثيره التجارات متصلة العمارات وهي فى فحوص افيج^١ كثير الاعشاب والخصر والنواثر^٢ والاشجار والثمار وهي الان فيها بقايا عمارات وخراباتها متصلة والمياه تختري^٣ فى كدّ جانب منها ومكانها حسن وهواؤها معتدل^٤ ومن مغيلة^٥ الى وادى سنات^٦ الى فحوص النخلة^٧ الى مكناسة ومدينة مكناسة هي المسماة تافرت^٨ وهي الان باقية على حالها لم يدركها^٩ كبير تغير وهي مدينة حسنة مرتفعة على الارض يجرى فى شرفها نهر صغير عليه^{١٠} ارحاء وتتصل بها عمارات وجنات وزروع وارضها ثلينة للراعات^{١١} ولها مكاسب واحوال طائلة ومكناسة سميت باسم مكناس البربرى لما نزلها مع بنيه عند حلولهم بالمغرب واطلع لكدّ ابن من بنيه بعة^{١٢} بعمرها مع ولده وكلّ هذه المواضع التى احلّم فيها تتجاور وتتعارب امكنتها بعضها من بعض وبلاد مكناسة منها التى تعرف بنى زباد وحى مدينة عامرة لها اسواق عامرة وحمامات وديار حسنة والمياه تختري ارقيا ولم تكن فى ايام الملم^{١٣} بعد تافرت^{١٤} اعمر قلا من بسى زباد وبينهما نحو من ربع^{١٥} ميل ومنها الى بنى تاورة^{١٦} نحو ذلك وبين تاورة وتافرت نحو ذلك وكانت مدينة تاورة منحصرة جامعة عامرة واسواقها كسرة والصناعات بها نافعة والنعم والفواكه لا تقصى بها حاجة^{١٧} والماء بانها من جنوبها من نهر كبير فينقسم فى اعلاها ويسمى ما انقسم هناك^{١٨} من المياه فيختري جميع ارقنتها وشوارعها واكثر دورها وبين ناورة وبنى زباد مدينتان صغيرتان احداهما الفجر وهي مدينة صغيرة فى انطريف من تافرت الى السوق القديمة على ريمتى سهم وهذه المدينة بناها امر من امراء الملمانيين وجعل لها سوراً حصيناً وبنى^{١٩} بها قصرًا حسنًا^{٢٠} ولم تكن بها اسواق كثيرة ولا تائل تجارات وأما كان

C. e) . النملة . A. d) . سمات . U. e) . والواوير . B. b) . السج . A. a) .
الراعات . A. b) . وعليه . C. g) . نصبتها . A. C. f) . تافرت . D. تعرفت .
D. h. i. n) . ماء . B. m) . تافرت . D. l) . الملم . B. k) . دعتة . C. o) .
هالكن . A. C. p) . واسواقها . A. C. D. haec omnia om. inde a . o) . تاورة .
لم . C. deinde . حصينا . A. r) . وينا . A. D. q)

ذلك الأمير يسكنها مع جنة بنى عمه والمدينة الأخرى فى شرقى هذه
 المدينة تعرف بنى عطوش وهى ديار متصلة وعمارات فى بساتين لهم
 هناك ولهم أشجار وغللات وزيتون كثير وشجر تين وأعناب وفواكه جنة
 وكذلك بها ممكن رخيد ومن أسفل هذه المنازل الى قبيلة من مكناسة
 على ماجرى الماء الذى ياتى من بنى عطوش وتسمى هذه القبيلة بنو
 بُرنوس وهى منازل وديار لهم وبها مزارع وكروم وعمارات وشجر زيتون
 كثير وفواكههم موجود تباع بالنمن / اليسير وفى شمال قصر أبى موسى
 سوى بقصد اليها فى يوم كذل خميس يجتمع اليه جميع قبائل بنى
 مكناس وهى سوى نافذة لما جلب اليها ويعصد اليها من قريب وبعيد
 وتسمى السوق القديمة ومن قبائل بنى مكناس المجاورة لهذه البلاد بنو
 سعيد وبنو موسى ويسكنها من غير قبائل مكناسة بنو بسيل ومغيلة وبنو
 مسعود وبنو على وورباغل ودمر واربعة وصنعاوة وعى من اخصب البقاع
 ارضا وانماها زرعاً واكثرها خيراً وانجبها نجاها وهم يرار يلبسون الاكسية
 ويربطون التراوى ومن بلاد مكناسة فى جهة الغرب الى قصر عبد الكريم
 ٣ مراحل وقصر عبد الكريم بسكنه قوم من البربر يسمون دنهاجة وعى
 مدينة صغيرة عامرة باخلاط دنهاجة وعى على نهر اولكس وياجى منها فى
 جهة الجنوب وبينها وبين البحر نحو من ٨٠ اميال فى ارض اكثرها
 رمل ولها مزارع وخصب وصيود ير وبحر وبها سوق عامرة وجمل صناعات ومن
 قصر عبد الكريم الى مدينة سلا التى على البحر الملح مرحلتان من
 العصر الى المعمورة ومن المعمورة الى سلا ونهر اولكس نهر كبير من انهار

- وعملات A. d) حى C. بنى B. e) به D. add. f) جنالك A. a)
 وسوى A. g) الخييد A. add. f) كنبر C. A. e)
 بنو A. C. d) بسيل C. h) بعيد وريب B. i) بنو A. C. om. into a
 العماثم B. m) وصنعاوة D. وصنعاوة C. وصنعاوة A. m) مسعود ومغيلة
 بلانة B. D. r) وبينهما D. g) وجه C. p) ابن B. D. addunt h. l. e)
 كلها A. C. e) A. B. om. f)

المغرب المشهورة وتمتد أنهار كثيرة وعيون نابغة وعليه عبارات وقرى وديار،
ومدينة فاس قطب ومدار لمدن المغرب الأقصى ويسكن حولها قبائل من
البربر ولاكنهم يتنكلمون بالعربية وهم بنو يوسف وفندلاوة^a وبهلؤل وزوارة^b
ومجاصة وغياثة^c وسلالجون^d ومدينة فاس حسي^e حضرتها الذبيري ومفصدها
الاشهر وعليها تشدد الركائب واليهما تفصد القوافل وبجلب الى حضرتها
كل غريبة^f من الثياب والبصائع والامتنعة الحسنة واعلها مياسبر ولها من
كل شيء حسن اكبر نصيب واوفر حظ^g ومن مدينة فاس الى مدينة سبتة
التي^h على بحر الرقاي شمالاⁱ مراحل^j ومن^k فاس الى تلمسان^l مراحل^m
والطريق بينهما هو ان تخرج من فاس الى نهرⁿ سبو وهو نهر عثليم ياتي
من نواحي جبل القلعة^o لابين^p تواله^q ويمر حتى يحاذي فاس من جهة
شرفها وعلى^r اميال منها وهناك يقع نهر فاس مع ما اجتمع معه من سائر
العيون والانهار الصغار وعليه قرى وعبارات ويمر الطريق منه الى نمالته^s
مرحلة وهي قرية وعبارات على نهر لها بابها من جهة الجنوب يقال له
وادي ابنان^t ومنها الى كرانطة^u مرحلة وكانت ايسر فيما سلف من
الزمان مدينة لها كروم كثيرة وثواكه^v ومزارع على السعى ومنها الى باب
زناتة نكح من^w اامبال وهو واد عليه حرت يسقى به وبه اغنام وابهار وزروع
كثيرة تغرب من نهر ابنان^x ومنها الى قلعة كرمطة مرحلة وبها سوق
وزروع^y وضرع وهذه القلعة مطلّة على نهر ابنان^z ومن كرمطة^{aa} في اسفل

a) A. quoque. وبندلاوة. D. وبندلاوة. b) D. وزوارة. c) B. وغياثة. D. وغياثة. d) A. وسلالجون. D. وسلالجون. e) معنى. D. وغياثة. f) A. C. i) وكذا. B. h) B. om. g) غرب. A. f) وفاس هذه هي. D. (تواله olim) تواله. B. دواله. A. التي. A. add. k) وادي. D. نماله. C. نمالته. B. نماله. A. D. aa) ابنان et ابنان A. h. l. * كرانطة. A. C. D. o) ابنان. D. (انماوز corr.) ابنان. C. انماوز. B. انماوز. D. حاشية قلعة وتعرف كرنط في زمان حاشيته بالموحدة. C. in marg. p) وبه سوق وزرع. D. haec om. كثيرة. A. inde q) كروم وثواكه كثيرة. r) A. كرنطه.

الجبل الى مزارع^١ وهى قلعة صغيرة اكثرها خلا مرحلة وبها الفمخ والشعير
كثيراً^٢ ومنها الى وادى مسون^٣ مرحلة والطريق اليه على تاييداً^٤ وهو
حصن منيع على اكمة مطلّة على وادى ملوبة وادى ملوبة يقع على وادى
صاع فيجتماع^٥ معا وبصبيان فى البحر ما بين جراوة^٦ ابن حيمس ومليلة
ومنها الى^٧ صاع مرحلة وهى مدينة لطيفة صغيرة باسفل كدية تراب مدلّة
على نهر كبير بشق ارباضها^٨ وبخترق ديارها وعلى الان مهذمة خربها
المصاميد^٩ ومنها الى جراوة مرحلة وبين جراوة والبحر^{١٠} اميال وكانت
عامرة ومنها الى ترنانة^{١١} مرحلة وهى قلعة عليها حصن منيع ولها سوق^{١٢}
عامر وبها مياه كثيرة ولها جنات وكروم ومنها الى العلوتين^{١٣} مرحلة وهى
قرية كبيرة على نهر ناتبة من العبلّة وفواكهها فاضله^{١٤} وخيراتنا شاملة
ومنها الى تلمسان مرحلة لطيفة وتلمسان^{١٥} ارضية ولها سور حصين^{١٦} متين
الوثاقّة وهى مدينتان فى واحدة يفصل بينهما سور^{١٧} ولها نهر باينها من
جبلها المسمى بالصخرتين^{١٨} وعلى هذا الجبل حصن بناه المصمودى قبل
اخذ^{١٩} تلمسان ولم تزل المصامدة^{٢٠} فانيين به الى ان فتكحو تلمسان
وهذا الوادى يمر فى شرقى المدينة وعليه ارحاء كثيرة وما جاورها من
المزارع كلها سعى^{٢١} وغلاتها ومرارها كثيرة^{٢٢} وفواكهها جمّة وخبراتها شاملة^{٢٣}
وتحكومها شحيمه سمينه وبالحجمه أنّها حسنة لرخص اسعارها ولعمى اشغالها
ومراتج تجارتانها ولم يكن فى بلاد المغرب بعد مدنة اغمات وفاس اكثر
من اغلبها اموالاً ولا ارفه منهم حالاً^{٢٤} ومدنة فاس ابر من تلمسان فطراً

١) A. د. حور. ٢) A. كثير. ٣) B. مزارع. ٤) A. C. مزارع. ٥) A. د. حور. ٦) A. حور. ٧) A. د. حور. ٨) A. د. حور. ٩) A. د. حور. ١٠) A. د. حور. ١١) A. د. حور. ١٢) A. د. حور. ١٣) A. د. حور. ١٤) A. د. حور. ١٥) A. د. حور. ١٦) A. د. حور. ١٧) A. د. حور. ١٨) A. د. حور. ١٩) A. د. حور. ٢٠) A. د. حور. ٢١) A. د. حور. ٢٢) A. د. حور. ٢٣) A. د. حور. ٢٤) A. د. حور.

واجل منها * قدراً واكثر خيراً ومالاً واعلى همة^١ في المباني واتخاذ الديار
الحسنة، والطريق من مدينة فاس الى بني تاودا^٢ مرحلتان وهذه
المدينة بناها امير من قبل الملثم^٣ وكانت مدينة قائمة^٤ بذاتها لكثرة
زروعها^٥ ومفيد غلاتها وغزر البانها وسمنها وعسلها واسواقها عامرة وخيراتها
وافرة. وكانت على مقربة من جبل غمار^٦ وكانت بمكانها شبه النفر سداً
مانعاً من طغاة غماره العابثين بتلك النواحي المغيرين على جوانبها وبينها
وبين طرف جبل غماره^٧ ٣ اميال وبين بني تاودا^٨ وفاس برية يشق في
وسطها وادي سبو وبين وادي سبو في طريق بني تاودا^٩ وبين فاس ٢٠ ميلاً
ويسكن هذه البرية قبائل من البربر يسمون لملثة وحد همارتهم^{١٠} من
بني تاودا الى وادي سبو المذكور ويمتدّون بالعمارة الى قرية عكاشة
وبين هذه القرية وبني تاودا يوم وبينها^{١١} وبين مدينة فاس يومان وعلى
اول مدينة من مدن الغرب^{١٢} انتهى حل بها الفساد ونزل بها التغيير^{١٣}
واستاصلها المصامدة وهدموا اسوارها وصيروا فاسم مساكنها ارضاً ولم يبق
منها الا مخازنها وقد تراجع الى مكانها فحو من مائة رجل فعمرها وزرعوا
في ارضها لليب نوابها ونمو زروعها^{١٤} وجودة حنثتها^{١٥} واما من اراد انطريق
الى تلمسان من مدينة ساجلماسة بالفواجل^{١٦} تسر من تلمسان الى فاس
ومن فاس الى صفروى الى تادلة الى اغمات^{١٧} الى بني^{١٨} درعة الى ساجلماسة
والطريق الاخير تاخذ الفواجل ابناً^{١٩} لادن في انذار لانه مفارقة فمن شاء

a) A. C. om. b) A. اخمه. c) D. om. d) A. C. add. مدينة. e) A.
h. l. (D. om. بومي). f) C. الملثم. g) A. فديمة. D. فديمة. h) A.
المدينة. i) A. تاودى. j) B. h. l. تشبه. k) C. زرعها.
l) C. D. عمارة. m) B. مدن. n) A. hacc omnia om. inde a تاودا et habet deinde
تاودا. o) A. وبينها. p) A. المعرب. q) A. انتغير. r) B. من.
s) D. زرعها. t) D. om. u) B. om. v) D. هذه امدننه المنسوبة لبني تاودا
الى اغمات. w) A. C. om. x) A. C. om. y) A. om. Deinde
C. ولكن.

ذلك سار من ^٥ تلمسان الى قرية تارو ^٦ مرحلة ومنها الى جبل تامديت ^٧ مرحلة ومنها ^٨ الى غايات وهي قرية خراب مرحلة وبها بئر ماء معينة ^٩ ومنها الى صدرات ^{١٠} مرحلة وهي ارض قوم من البربر ^{١١} ومنها الى جبل تيوي ^{١٢} مدينة خراب وبها عين ماء خراة ^{١٣} وهي في اسفل جبل مرحلة ومنها الى فتات ^{١٤} بئر في وسط صحراء ^{١٥} مرحلة ومنها الى شعب الصفا مرحلتان وهذا الشعب هو بين جبل درن ومجرى ^{١٦} نهر يانئ من هناك والطريق بينهما مرحلة ومنه الى تندلي ^{١٧} وهي قرية عامرة مرحلة ومنها الى قرية تمسنان ^{١٨} مرحلة ومنها الى تقرت ^{١٩} مرحلة ^{٢٠} ومنه الى ساجلماسة ^{٢١} ٣ مراحل وهذا الطريق قليل سالكوه الا ندره في الدهر، ومدينة تلمسان فغل بلاد المغرب وهي على رصيف للداخل والخارج منه ^{٢٢} لا بد منها والاجتياز بها على كل حال ^{٢٣} والطريق من تلمسان الى مدينة تنس ^{٢٤} مراحل تخرج من تلمسان الى قرية العلويين وهي قرية كبيرة عامرة على صفة نهر ولهم بها جنات ومياه جارية من عبون ومنها الى قرية بابلوت ^{٢٥} مرحلة وهي قرية جبلية كثيرة الاهل والعمارة على نهر لبس به ^{٢٦} ارحاء وتسعى منه ^{٢٧} مزارع ومن بابلوت الى قرية سي ^{٢٨} اثنى على نهر مرغيت ^{٢٩} مرحلة وهو صغير والعبون بها والمياه تنزل في كل وجية ^{٣٠} ومنها اثنى رحل الحفاف مرحلة وهو رحل عامر آغل على نهر ياتي من افكان من جهة المشرف ومن ^{٣١} الرحل اثنى افكان مرحلة وافكان هذه مدينة كانت لها ^{٣٢} ارحاء وحمائم وفصور وفواكه كبيرة وكان عليها

١) B. add. مدينة. ٢) A. تارو. C. تاروا. ٣) A. تامدنت. C. تامديت. ٤) B. C. D. om. ٥) B. h. l. مرحلة quod antea omisit. ٦) A. C. صدراته. ٧) C. قياي. ٨) D. h. l. مرحلة, post جبل om. ٩) A. تيوي. C. D. تبوي. ١٠) A. hacc inde a وهي om. ١١) B. بين مجرى. ١٢) A. بولي. ١٣) C. D. مسان. D. ومنسان. C. تمسنان. B. مسان. ١٤) A. تيدلي. ١٥) A. حارة. B. ١٦) D. om. ١٧) A. om. inde a. ١٨) A. مرغيت. ١٩) A. om. ٢٠) A. سمى. B. سنى. ٢١) A. سمى. ٢٢) A. سمى. ٢٣) A. سمى. ٢٤) A. سمى. ٢٥) A. سمى. ٢٦) A. سمى. ٢٧) A. سمى. ٢٨) A. سمى. ٢٩) A. سمى. ٣٠) A. سمى. ٣١) A. سمى. ٣٢) A. سمى.

سور تراب لاكنه الان تهدم وبقي انوره ووالدنها يشقها نصفين * ويمضى منها الى تاهرت * ومنها الى المعسكر مرحلة والمعسكر قرب عظيمه لها انهار ونمار * ومنها الى جبل فرحان * ماراً مع اسفله الى قرية عين الصفاصاف وبها فواكه كثيرة وزروع وسعم دائرة مرحلة ومنها الى مدبنة يلل * مرحلة ومدبنة يلل بها عيون ومياه كثيرة وفواكه وزروع وبلادها جبنة للفلاحة وزروعها نامية نم الى مدينة غرة * وحى مدبنة صغيرة القدر فيها سور مشهور مشهورة * لها يوم معلوم وبها حمام وديار حسنة ولها مزارع ومنها الى مدينة سور ابراهيم مرحلة وحى على ندر غرة وموضعها على نهر شلف ومن سور ابراهيم الى باجة * مرحلة وحى مدينة حسنة صغيرة لها اقليم به شجر التين كبير جداً ويعمل بها * من التين شرائح * على مثال الطوب وبذلك تسمى ونحمل منها الى كبير من الاقطار ومنها الى مدينة تنس مرحلة ومدينة تنس على مقربة من صنع الباهر الملح على * ميلين منه وبعضها على جبل وقد احاط به * السور وبعضها فى سهل الارض وحى مدينة قديمة ازلها عليها سور حصين وحنبرة مانعة دائره بها وشرب اهلها من عين ولها فى جنة انشروق * وان كبير الماء وشربهم منه فى ايام الشتاء والربيع وبها * فواكه وخصب واصلاخ وحقل * ولها اقليم واعمال ومزارع وبها الحفنة * ممكنه جداً وسائر الكبوب موجودة وتخرج منها الى كل الافاق فى المراكب وبها من الفواكه كل نريفة ومن السفرجل الطيب المعتف ما يفوت * الوصف فى صغته وكبره * وحسنه * والطريف من تلمسان الى مدينة

a) A. C. hacc. نبهت A. ut semper. b) D. ; بنصفين. c) A. C. omnia om. inde a ومنها. d) A. C. ; فرحان. e) D. بلل. f) C. D. انفلحة. g) A. semper غدا. h) B. om. مشهورة. A. D. مشهورة. Deinde A. C. فى pro لها. i) B. add. صنع. k) Becri et Ibn Hauc. تلجئة. l) A. C. D. كبيراً. m) A. om. et add. به post الذين. n) Codd. شرائح. o) B. وفيها. D. l. المشرق. A. C. q) فيها. Codd. p) وعلى. D. e) فى B. tantum. v) يفوت. A. w) حفنة. A. e) وبها افلاخ وحقل (sic) كبره.

وهران الساحلية وهما مرحلتان كبيرتان وفيل بلد هـ ٣ مراحل وذلك
أنك تخرج من تلمسان الى وادي وآرو فتتول بد وبينهما مرحلة ومنها الى
قربة تانيث فتتول بها وهي مرحلة ومن هذه القربة الى مدينة وهران
وهران على مقربة من صفة البحر وعليها سور تراب متين وبها اسواق
مقدرة وصنائع كثيرة وتجارات نافعة وهي تغايل مدينة المربة من ساحل
بر الاندلس وسعة البحر بينهما مجربان ومنها اكثر مبرة ساحل الاندلس
ولها على بابها مرسى صغير لا يستر شيئاً ولها على ميلين منها المرسى
الكبير وبه ترسى المراكب الكبار والسفن السفينة وغذا المرسى يستر من
كل ريح وليس له مثال في مراسى حائط البخر من بلاد البربر وشرب
اغلها من وان يجرى اليها من البر وعليه بساتين وجنات وبها فواكه
ممكنة واغلها في حصب والعسل بها موجود وكذلك السمن والزبد والبقر
والغنم بها رخيصة بالثمن اليسير ومراكب الاندلس اليها مختلفة وفي اغلها
دهنة وعصرة انفس ونخوة والطريق من مدينة تنس الى المسيلة من
بلاد بنى حماد بالغرب الاوسط تخرج من مدينة تنس الى بنى وارلغن
مرحلة لطيفة في جبال وعرة وشواهد متصلة وبنو وارلغن قرية كبيرة لها
كروم وجنات ذوات سوان يزرعون عليها البصل والشهناج والحنا والكثون
ولها كروم كثيرة ومعلمها على نهر شلف ومن تنس الى شلف مرحلتان
ومن بنى وارلغن الى الخضراء مرحلة وهي مدينة صغيرة حصينة على نهر
صغير عليه عمارات متصلة وكروم وبها من السفرجل كتل بدع ولها سوق
وحمام وسوقها يجتمع اليها اهل تلك الناحية ومن الخضراء الى مدينة
مليانة مرحلة وهي مدينة قديمة البناء حسنة البقعة كريمة المزارع ولها

المطلع. a) B. add. d) A. om. e) A. om. f) A. C. om. g) البحر. h) A. om. i) A. C. add. j) جربة. k) A. C. D. l) وية. m) والمراد. n) C. o) وانفس. p) D. om. q) و. r) اليه. s) A. C. t) مليانة. u) A. C. v) اريية. w) A. C. add.

البرية. a) A. om. b) من اريية. c) A. C. add. d) جربة. e) A. C. f) وية. g) A. C. D. h) و. i) A. C. j) و. k) A. C. l) و. m) A. C. n) و. o) A. C. p) و. q) و. r) و. s) و. t) و. u) و. v) و. w) و. x) و. y) و. z) و. aa) و. ab) و. ac) و. ad) و. ae) و. af) و. ag) و. ah) و. ai) و. aj) و. ak) و. al) و. am) و. an) و. ao) و. ap) و. aq) و. ar) و. as) و. at) و. au) و. av) و. aw) و. ax) و. ay) و. az) و. ba) و. bb) و. bc) و. bd) و. be) و. bf) و. bg) و. bh) و. bi) و. bj) و. bk) و. bl) و. bm) و. bn) و. bo) و. bp) و. bq) و. br) و. bs) و. bt) و. bu) و. bv) و. bw) و. bx) و. by) و. bz) و. ca) و. cb) و. cc) و. cd) و. ce) و. cf) و. cg) و. ch) و. ci) و. cj) و. ck) و. cl) و. cm) و. cn) و. co) و. cp) و. cq) و. cr) و. cs) و. ct) و. cu) و. cv) و. cw) و. cx) و. cy) و. cz) و. da) و. db) و. dc) و. dd) و. de) و. df) و. dg) و. dh) و. di) و. dj) و. dk) و. dl) و. dm) و. dn) و. do) و. dp) و. dq) و. dr) و. ds) و. dt) و. du) و. dv) و. dw) و. dx) و. dy) و. dz) و. ea) و. eb) و. ec) و. ed) و. ee) و. ef) و. eg) و. eh) و. ei) و. ej) و. ek) و. el) و. em) و. en) و. eo) و. ep) و. eq) و. er) و. es) و. et) و. eu) و. ev) و. ew) و. ex) و. ey) و. ez) و. fa) و. fb) و. fc) و. fd) و. fe) و. ff) و. fg) و. fh) و. fi) و. fj) و. fk) و. fl) و. fm) و. fn) و. fo) و. fp) و. fq) و. fr) و. fs) و. ft) و. fu) و. fv) و. fw) و. fx) و. fy) و. fz) و. ga) و. gb) و. gc) و. gd) و. ge) و. gf) و. gg) و. gh) و. gi) و. gj) و. gk) و. gl) و. gm) و. gn) و. go) و. gp) و. gq) و. gr) و. gs) و. gt) و. gu) و. gv) و. gw) و. gx) و. gy) و. gz) و. ha) و. hb) و. hc) و. hd) و. he) و. hf) و. hg) و. hh) و. hi) و. hj) و. hk) و. hl) و. hm) و. hn) و. ho) و. hp) و. hq) و. hr) و. hs) و. ht) و. hu) و. hv) و. hw) و. hx) و. hy) و. hz) و. ia) و. ib) و. ic) و. id) و. ie) و. if) و. ig) و. ih) و. ii) و. ij) و. ik) و. il) و. im) و. in) و. io) و. ip) و. iq) و. ir) و. is) و. it) و. iu) و. iv) و. iw) و. ix) و. iy) و. iz) و. ja) و. jb) و. jc) و. jd) و. je) و. jf) و. jg) و. jh) و. ji) و. jj) و. jk) و. jl) و. jm) و. jn) و. jo) و. jp) و. jq) و. jr) و. js) و. jt) و. ju) و. jv) و. jw) و. jx) و. jy) و. jz) و. ka) و. kb) و. kc) و. kd) و. ke) و. kf) و. kg) و. kh) و. ki) و. kj) و. kk) و. kl) و. km) و. kn) و. ko) و. kp) و. kq) و. kr) و. ks) و. kt) و. ku) و. kv) و. kw) و. kx) و. ky) و. kz) و. la) و. lb) و. lc) و. ld) و. le) و. lf) و. lg) و. lh) و. li) و. lj) و. lk) و. ll) و. lm) و. ln) و. lo) و. lp) و. lq) و. lr) و. ls) و. lt) و. lu) و. lv) و. lw) و. lx) و. ly) و. lz) و. ma) و. mb) و. mc) و. md) و. me) و. mf) و. mg) و. mh) و. mi) و. mj) و. mk) و. ml) و. mm) و. mn) و. mo) و. mp) و. mq) و. mr) و. ms) و. mt) و. mu) و. mv) و. mw) و. mx) و. my) و. mz) و. na) و. nb) و. nc) و. nd) و. ne) و. nf) و. ng) و. nh) و. ni) و. nj) و. nk) و. nl) و. nm) و. nn) و. no) و. np) و. nq) و. nr) و. ns) و. nt) و. nu) و. nv) و. nw) و. nx) و. ny) و. nz) و. oa) و. ob) و. oc) و. od) و. oe) و. of) و. og) و. oh) و. oi) و. oj) و. ok) و. ol) و. om) و. on) و. oo) و. op) و. oq) و. or) و. os) و. ot) و. ou) و. ov) و. ow) و. ox) و. oy) و. oz) و. pa) و. pb) و. pc) و. pd) و. pe) و. pf) و. pg) و. ph) و. pi) و. pj) و. pk) و. pl) و. pm) و. pn) و. po) و. pp) و. pq) و. pr) و. ps) و. pt) و. pu) و. pv) و. pw) و. px) و. py) و. pz) و. qa) و. qb) و. qc) و. qd) و. qe) و. qf) و. qg) و. qh) و. qi) و. qj) و. qk) و. ql) و. qm) و. qn) و. qo) و. qp) و. qq) و. qr) و. qs) و. qt) و. qu) و. qv) و. qw) و. qx) و. qy) و. qz) و. ra) و. rb) و. rc) و. rd) و. re) و. rf) و. rg) و. rh) و. ri) و. rj) و. rk) و. rl) و. rm) و. rn) و. ro) و. rp) و. rq) و. rr) و. rs) و. rt) و. ru) و. rv) و. rw) و. rx) و. ry) و. rz) و. sa) و. sb) و. sc) و. sd) و. se) و. sf) و. sg) و. sh) و. si) و. sj) و. sk) و. sl) و. sm) و. sn) و. so) و. sp) و. sq) و. sr) و. ss) و. st) و. su) و. sv) و. sw) و. sx) و. sy) و. sz) و. ta) و. tb) و. tc) و. td) و. te) و. tf) و. tg) و. th) و. ti) و. tj) و. tk) و. tl) و. tm) و. tn) و. to) و. tp) و. tq) و. tr) و. ts) و. tt) و. tu) و. tv) و. tw) و. tx) و. ty) و. tz) و. ua) و. ub) و. uc) و. ud) و. ue) و. uf) و. ug) و. uh) و. ui) و. uj) و. uk) و. ul) و. um) و. un) و. uo) و. up) و. uq) و. ur) و. us) و. ut) و. uu) و. uv) و. uw) و. ux) و. uy) و. uz) و. va) و. vb) و. vc) و. vd) و. ve) و. vf) و. vg) و. vh) و. vi) و. vj) و. vk) و. vl) و. vm) و. vn) و. vo) و. vp) و. vq) و. vr) و. vs) و. vt) و. vu) و. vv) و. vw) و. vx) و. vy) و. vz) و. wa) و. wb) و. wc) و. wd) و. we) و. wf) و. wg) و. wh) و. wi) و. wj) و. wk) و. wl) و. wm) و. wn) و. wo) و. wp) و. wq) و. wr) و. ws) و. wt) و. wu) و. wv) و. ww) و. wx) و. wy) و. wz) و. xa) و. xb) و. xc) و. xd) و. xe) و. xf) و. xg) و. xh) و. xi) و. xj) و. xk) و. xl) و. xm) و. xn) و. xo) و. xp) و. xq) و. xr) و. xs) و. xt) و. xu) و. xv) و. xw) و. xx) و. xy) و. xz) و. ya) و. yb) و. yc) و. yd) و. ye) و. yf) و. yg) و. yh) و. yi) و. yj) و. yk) و. yl) و. ym) و. yn) و. yo) و. yp) و. yq) و. yr) و. ys) و. yt) و. yu) و. yv) و. yw) و. yx) و. yy) و. yz) و. za) و. zb) و. zc) و. zd) و. ze) و. zf) و. zg) و. zh) و. zi) و. zj) و. zk) و. zl) و. zm) و. zn) و. zo) و. zp) و. zq) و. zr) و. zs) و. zt) و. zu) و. zv) و. zw) و. zx) و. zy) و. zz)

من الارض ولها مزارع ممتدة اكثر مما يحتاج اليه ولاهلها سوائم خيل^٥ واغنام وابعار وجنات وعيون وثواكه وبعول ولحوم^٦ ومزارع فئس وفتح وشعير وبسكنها من البربر بمو^٧ بزال ورنذاج وعوارة وصدراثة^٨ ومزاة وهذه المدينة ايضا عامرة بالماس وانتجار وحى على نهر فيه ماء كثير مستنبط^٩ على وجه الارض وليس بالعميق^{١٠} وهو غلب وثبه سمك صغير فيه نرى حمر حسنة ولم ير في بلاد الارض المعورة سمك على صفته واهل المسيلة يفتخرون به ويكون مقدار هذا السمك من شبر الى ما دونه^{١١} وربما اصطيد منه الشيء الكبير فاحتمل الى قلعة بنى حمان وبنيها ١٢ ميلا^{١٣} ومدينة الالعنة من اكبر انبلاد دنرا واكثرها خلفا واغزرها خبرا واوسعها اموالا واحسنها فصورا ومساكن واعينها فواكه وخصبا وحنثها^{١٤} رخيصة ولحومها لطيفة سميكة وحى في سند جبل سامى العلو صعب الارتفاع وقد اسندار سورها بجميع الجبل وبسمى تافريست واعلى هذا الجبل متدل ببسيط من الارض ومنه ملكة^{١٥} الالعنة وبنيها المدينة^{١٦} عمارب كثيرة سود تغل في الحال واهل الالعنة يتحززون^{١٧} منها ويتحصنون^{١٨} من ضررها ويشربون لها نيات العوليون الحرالي^{١٩} يزعمون انه ينفع شرب درجين منه نعام كامل^{٢٠} فلا يصيب شاربها شي^{٢١} من الم تلك العمارب وهذا عندهم مشهور وقد اخبر بذلك من بونف به في وقتنا هذا وحكى عن هذه التحشيشة^{٢٢} انه شربها^{٢٣} وقد لسبته العفر فسكر الوجع مسرعا ثم انه لسبته العمارب في سائر العام ثلاث مرات فما وجد^{٢٤} لذلك اللسب^{٢٥} لما وهذا اننبات ببلد^{٢٦} الالعنة كبير^{٢٧} والطريق من مدينة تلمسان الى مدينة المسيلة من تلمسان الى مدينة^{٢٨} تاهرت^{٢٩} ٤

٥) A. C. ولحم. ٦) A. om. et post ابعاد. ٧) A. B. واكثر.

٨) وصدرات. ٩) B. ورنذاج. ١٠) D. ورنذاج. ١١) A. بنى.

١٢) A. دون ذلك. ١٣) D. بالعميق. ١٤) A. منبسط. ١٥) A. وحنطة.

١٦) A. om. منها ويتحصنون. ١٧) A. C. الملكة. ١٨) A. واحد.

١٩) A. B. om. ٢٠) A. شربها. ٢١) D. واحد.

٢٢) A. C. om. ٢٣) B. om. ٢٤) A. hanc inde a من om.

ومنها الى شرشال ٢٠ ميلاً ويصل ^د بينهما جبل منيع يسكنه قبيلة من البربر تسمى ^ب ربيعة ومدينة شرشال صغيرة اللدنة لاكثرها متحصنة وبها مياه جارية وابار معينة عذبة وبها فواكه حسنة كثيرة وسفرجل كبير الجرم ذو اعناق كاعناق القرع الصغير وهو من الطرائف غريب في ذاته وبها كروم وبعض شجر تين وما دار بها بادية لاهلها مواش واغنام كثيرة والنحل ^{هـ} عندهم كثير والعسل بها ^و ممكن واكثر اموالهم الماشية ولهم من زراعة الحنطة والشعير ما يزيد على الحاجة ^ز ومن شرشال الى الجزائر لبنى ^ح مزغنا ^و ٧٠ ميلاً ومدينة الجزائر على ضفة البحر وشرب اهلها من عيون على البحر عذبة ومن ابار وهي عامرة آهلة وتجاريتها ^د مربحة واسواقها فائمة وصناعاتها نافعة ^{هـ} ولها بادية كبيرة وجبال فيها فبائل من ^و البربر وزراعتهم ^ز الحنطة والشعير واكثر اموالهم المواشى من البقر والغنم وتتخذون النحل كثيراً ^ح لذلك العسل والسمن في بلادهم كثيرة وربما يتاجروا بها الى سائر البلاد والافطار المجاورة لهم ^ط والمتباعدة عنهم واهلها فبائل ولهم حرمة مانعة ^ي ومن الجزائر الى تامدقوس شرقاً ١٨ ميلاً وتامدقوس مرسى حسن عليه مدينة صغيرة خراب واكثر سورها قد تهدمت وكل اهلها وبها بقايا بناء قديم وهياكل واصنام حجارة ويذكر انها كانت من اعظم البلاد كبراً ^ك واوسعها ^ل وطراً ^م ومن تامدقوس الى مرسى الدجاج ^ن ٢٠ ميلاً ومدينة مرسى الدجاج كبيرة الفطار لها حصن دائر بها ^س وبشرها قليل وربما فرّ عنها اكثر اهلها في زمن انصياف ومدة السفر خوفاً من قصد الاساطيل اليها ولها مرسى مأمون ولها ارض ممتدة وزراعات متصلة وادابها اهلها في زرعهم ^ع واسعة وحنظلمهم مباركة وسائر الفواكه والالحوم بها كثيرة وتباع ^ف بالسمن اليسير والتبن خاصة بحمل منها شرايح ^ج

د) A. om. و. والنخل A. B. D. وتسمى A. ب) ويصل D. ; وفضل A. هـ)

هـ) A. B. om. فائمة A. و. وتاجارتها A. ز) جزائر لبنى A. D. ع)

كثير B. ; في بلادهم كثير A. د) الكثير D. ; كثير C. هـ) وزراعتهم D. و)

و) C. D. الجزائر A. و. واسواقها A. م) A. C. om. ن) في بلادهم

Deinde شرائح Codd. هـ) تباع B. ز) زرعهم D. ; وزراعتهم C. و) دائرها

طربا C. ; طوبيا A.

طوباً ومنشوراً الى سائر الاقطار وافاصى المدائن والامصار وهى بذلك مشهورة، ومن مدينة مرسى الدجاج الى مدينة تدلس ١٤ ميلاً وهى على شرف متحصنة لها سور حصين ودار ومتنزهات * وبها من رخص الفواكه والاسعار والبطاعم والمشارب ما ليس يوجد بغيرها مثله وبها الغنم والبقر موجودة كثيراً وتباع † جملتها بالاثمان اليسيرة وبُخِرج من ارضها الى كثير من الافاق، ومن تدلس الى مدينة بجاية فى البر ٧٠ ميلاً وفى البحر ١٠٠ ميلاً ومدينة بجاية على البحر لاكنها على جرف حاجر ولها من جهة الشمال جبل يسمى مسبون ‡ وهو جبل سامى العلو صعب المرتقى وفى انكافه جبل من الثمات § المنتفع ¶ فى صناعة السلب † مثل شاجر الخوص والسقولوفندونون والبربارس ‡ والعنطربون اندبير والرواند † والعستلون والافسنتين ‡ وغير ذلك من الحشائش وفى هذا الجبل كثير من العفارب صفراء اللون لائن سررها قليل، ومدينة بجاية فى وعتنا هذا مدينة الغرب الاوسط وعين بلاد بنى حماد والسفن اليها مغلقة وبها العوائل منحتة † والامتعة اليها يرا ويكر ‡ مملوئة والمضائع بها ناعمة واعلها مياسر تجار † وبها من الصناعات والصناعات ما ليس بكثير من البلاد واعلها بحالسون تجار المغرب الاقصى وتجار الصاخرى وذخاير المشرق وبها نخل انسود ونباع المضائع بالاموال المعنطرة ولها بوان ومزارع والكنزلة والشعير بها موجودان كثيران † والتبن وسائر † العواكه بها منها ‡ ما بكعى لكثير † من البلاد وبها دار صناعة لادشاء الاساخيل والمراكب والسفن والكرابى لان الخشب فى اوديتها وجبالها † كثير موجود † ويحلب اليها من اقاليمها الرث † البالغ الجودة والفقران وبها

G. ; امسينون. A. †) D. v. . c) .دياج. D. ‡) ومنمرجات. A. D. a) .
الصناعات الطبية. A. g) .المستنفع. B. f) .النباتات. A. †) .ميسون.
ايضا. B. ‡) .الرواند. D. ; والرواند. C. †) .البربارس. A. C. ‡) .
A. C. n) .والسلع اليها. A. C. add. m) .والاسعار. A. C. Deinde. ‡) .
B. om. g) .وكنير من سائر. A. C. p) .A. C. om. †) .تجار مياسير.
جبالها واوديتها. B. †) .الكثير. C. †) .منهما. C. D. منها. A. ; بها منها.
الذهب. C. ; الذهب. A. n) .A. om. †)

معادن الحديد الطيب موجودة وممكنة وبها من الصناعات كل غريبة ولطيفة وعلى بعد ميل منها نهر ياتيها^١ من جهة المغرب من نحو جبال جرجرة وهو نهر عظيم بهجاز عند فم البحر بالمراكب^٢ وكلما بعد من البحر كان ماؤه قليلاً وبهجز^٣ من شاء في كل موضع منه^٤ ومدينة بجاية قطب لكثير من البلاد وذلك أن من بجاية الى ايكجان^٥ يوم وبعض يوم ومن بجاية الى بلزمة^٦ مرحلتان وبعض ومن بجاية الى سليف يومان وبين بجاية وبلاغية^٧ أيام وبين بجاية وفلعة بشرة^٨ أيام وهي من عمالة بسكرة وبين بجاية وتيفاش^٩ مراحل وبين بجاية وفالسة^{١٠} مراحل وبين بجاية وتبسة^{١١} أيام وبين دور مدين وبجاية^{١٢} مرحلة وبين بجاية والعصرين^{١٣} أيام وبين بجاية وتبسة^{١٤} مراحل، وأما مدينة بجاية في ذاتها فاتها عمرت بخراب العلعة التي بناها حماد بن بلعبن^{١٥} وهي التي تنسب دولة بني حماد اليها والعلعة كانت في وسطها وقيل عمارة بجاية دار الملك لبني^{١٦} حماد وفيها كانت ذخائرهم مذكورة وجميع اموالهم مخزنته ودار اسلحتهم والكنفلة تختزن بها فنبقى العام والعامين لا يدخلها الفساد ولا يعتريها تغيير^{١٧} وبها من انقوائه المأكولة وانعم المسحبة ما يلحقه الانسان^{١٨} بالنمن^{١٩} اليسير ولحومها كتبره وبلادها وجميع ما ينصف اليها تصلح فيها^{٢٠} السوائم والدواب لأهلها بلاد ررع وخصب وفلاحهم اذا كبرت اعنت واذا قلّت كفت فاعلها ابد الدهر شجاع واحوائهم صانحة وقد ذكرنا حالها وصفه^{٢١} بناتها فيما تقدم لنا وهي منعافه بجبل عظيم مثل عليها وقد احتوى سورها المبنى على جميع الاجبل المذكور شولاً وعرضاً وامامها في^{٢٢} جهة الجنوب ارض سهله متصلة الانفراج لا يرى انما نرى فيها جبلاً عاباً ولا شرفاً مظللاً^{٢٣} الا على

١) اريكان. ٢) و.ب.ج. ٣) و.ب.ج. ٤) و.ب.ج. ٥) اريكان. ٦) و.ب.ج. ٧) و.ب.ج. ٨) و.ب.ج. ٩) و.ب.ج. ١٠) و.ب.ج. ١١) و.ب.ج. ١٢) و.ب.ج. ١٣) و.ب.ج. ١٤) و.ب.ج. ١٥) و.ب.ج. ١٦) و.ب.ج. ١٧) و.ب.ج. ١٨) و.ب.ج. ١٩) و.ب.ج. ٢٠) و.ب.ج. ٢١) و.ب.ج. ٢٢) و.ب.ج. ٢٣) و.ب.ج.

بعد منها وعلى مسير ٤ مراحل يرى جبلاً لا تبين^١، وعلى ١٢ ميلاً منها المسيلة ألتى تقدّم ذكرها غرباً والمسيلة فى ارض طبنه^٢ وفى جهة المغرب^٣ من مدينة القلعة ومن القلعة ايضاً فى جهة المشرق^٤ مدينة محدثه تسمى الغدير وبينها وبين القلعة ٨ اميال^٥ والغدير مدينة^٦ حسنة واهلها يذوّ ولهم مزارع وارضون مباركة والحوت بها فائم الذات والاصابة فى زرعها^٧ موجوده والبركات فى معاملتهم كثيره^٨ وبين المسيلة والغدير ١٨ ميلاً^٩، والطريق من مدينة بجاية الى القلعة تخرج من بجاية الى المصيف الى سوى الاحد الى وادى وقت^{١٠} الى حصن تاكلات^{١١} وبه^{١٢} المنزل وهو^{١٣} حصن منيع^{١٤} على شرف مثل على وادى بجاية وبه سوى دائمه وبه فواكه ولحم كثيره رخيصة وبحصن تاكلات قصور حسان وبساتين وجنات ليعبى ابن العزيز ومن حصن تاكلات الى تادرفت^{١٥} الى سوى الخميس الى حصن بكر^{١٦} وبه^{١٧} المنزل وحصن بكر^{١٨} حصن حصين على مراع^{١٩} ممتده والوادي الكبير يجرى^{٢٠} مع اصله وبجنوبه^{٢١} وفيه سوى وبيع^{٢٢} وشراء ومن حصن بكر الى حصن وارفو ويسمى ابناً وافوا^{٢٣} الى القصر وهو ايضاً قرية وعناكه تترك وادى بجاية غرباً ونمر فى^{٢٤} الجنوب الى حصن الحديد مرحله الى الشعراء الى قصر بنى تراکش^{٢٥} الى تاورت^{٢٦} وهى قرية كبيره عامره على نهر ملح وبها المنزل وشرب اهلها من عيون مختلفه يبلن^{٢٧} وادى ياتيها من جهة المشرق وهذا الوادى لا ماء به^{٢٨} ومن ناورت^{٢٩} الى الباب وهى جبال بتخترق

وفى جهة الشرق. A. d) الغرب. A. e) طبنه. B. D. f) تبين. D. n)
ومدينة الغدير. A. C. f) ايام. C. e) من مدينة القلعة ; C. hacc om.
D. رخت B. fortasse الى A. om. inde ab i) مرحله. D. k) زرعها. D. g)
و حصن تاكلات B. m) وبها. B. l) تبيلات. A. k) هوب. A. h)
C. p) بادروت ; تادرفت. C. q) A. B. soc. meum apogr. وهو. B. n)
يخروج. A. r) مراع. A. q) الى حصن برونه المنزل وحصن بكرويه
D. رافو. B. n) بيع. D. e) اصلها وبجنوبها. D. اصلها وبجنوبها. B. e)
D. قبور بنى تراکش (sic) B. ; تراش. C. m) جهه. B. v) وارفو. B. add.
ناورت. B. h. l. y) بناء فيه. A. r) قصور بنى تراش.

بينها الودى الملح وهناك مضيق وموضع مخيف والى هاهنا تصل غارات العرب وضررها ومنه الى السعنة وهو حصن ثم الى حصن الناظر الى سوى الخميس وبه المنزل وهذه الارض كلها تجرلها العرب وتصر باهلها وسوى الخميس حصن فى اعلى جبل وبه مياه جارئة ولا تغدر العرب عليه لمنعته وبه من المزارع والمنافع قليل ومنه الى الثماننة وهو فخذ فى اعلى جبل ومنه الى سوى الاننين وبه المنزل وهو فصر حصين والعرب محدنة بارضة وفيه رجال يحرسونه مع سائر اهله ومنه الى حصن تافلكانت^د وهو حصن الى تاركا وهو حصن صغير ومنه الى فصر علبنة وهو حصن على اعلى جبل ثم الى حصن الى حصن الى حصن الى حصن الفلعة مرحلة وجميع هذه الحصون اهلها مع العرب فى مهادنة وربما اضر بعضهم ببعض غير ان ايدى الاجناد فيها مقبوضة وايدى العرب مطلعة فى الاضرار وموجب ذلك ان العرب لها دية مغنولها وليس عليها دية فيمن تقتل^ه ومن المسيلة الى ثبنة مرحلنان وثبنة مدينه الراب وعى مدينه حسنة كنيه المياه والبساتين والزروع والحقن والكننة والشعير وعليها سور من تراب واهلها اخلاط وبها صنائع وتجارات واموال لاهلها متصرفه فى صروب من التجارات والنمر بها كتبر وكذلك سائر الفواكه ونخرج من المسيلة الى مقرة مرحله وهى مدينه صغيره وبها مزارع وحبوب واهلها يزرعون الكتان وهو عندهم كبير ومن مقرة انى ثبنة مرحله وبين ثبنة ومدينه باجايه ٦ مراحل وكذلك من ثبنة الى باغى ٤ مراحل ومن ثبنة شرقا الى دار ملول مرحلة كبيرة وضانت فيما سلف من اندهر مدينه عامره واسواقها قائمه ولها مزارع وغلات جمه وفيها حصن منزل فيه مرصد من البلد بنظر الى مجال العرب فى بلادهم ويتطلع منه^ف الى ما بعد من الارض^ج وشربهم من ماء عيون بها جارئة وبين دار ملول ونعاوس ٣ مراحل وجبل اوراس منيا على

a) A. om.   d) A. تافلكانت ; B. تافلكايت ; D. ناملكانت.   e) A. C.

haec post sequentia om.   d) C. يعتل.   e) C. والنمر.   f) A. الغرب

منه.   g) A. C. add.   D. quoque.   الح) الغرب منه ويطلع ; C. منه ويططلع

مرحلة ورائد وكذلك من دار ملول الى الغلعة ٣ مراحل ٤ وجبل اوراس
قطعة ٥ يقال انها متصلة ٥ من جبل درن المغرب ٦ وهو كاللام معنى الانراف
وتلوه نحو من ١٢ يومًا ٧ ومياهه كثيرة وعماراته ٨ متصلة وفي اهله نخوة
وتسلط على من جاورهم من الناس ٩ ومن مدينة تلينة الى مدينة نعاوس
مرحلتان ومدينة نعاوس ١٠ صغيرة كثيرة الشجر والبساتين واكثر فواكهها
التجوز ١١ ومنها يتجوز ١٢ به الى ما جاورها من الاقطار وبها ١٣ سوى قائمة
ومعاش كيرة ١٤ ومن نعاوس الى المسيلة ١٥ مراحل وفيل ١٦ ٣ ومن مدينة
نعاوس ايضا الى حصن بسكرة مرحلتان وهو حصن منيع في كدية ١٧ تراب
عال وبه سوى وعمارة ١٨ وثبه ايضا ١٩ من التمر كل غريبة ٢٠ وتريفة ٢١ ومنه الى
حصن بادس ٢٢ وهو في ٢٣ اسفل نرف جبل اوراس ٢٤ مراحل وهو حسن ٢٥ عامر
باهله ٢٦ والعرب تملك ارضه ٢٧ وتمنع اهله من الخروج عنه الا بخفارة رجل
منهم ومنه الى مدينة المسيلة ٢٨ اميال ٢٩ وفي الشرق ٣٠ من مدينة ٣١ قلعة
بنى حماد مدينة ميلة ٣٢ وهي على ٣٣ مراحل منها ومدينة ميلة حسنة
كثيرة الاشجار ممكنة الممار وفواكهها ٣٤ كثيرة ومحاسنها ظاهرة ومياهها غضة ٣٥
واهلها من اخلاط البرابر ٣٦ جملة والعرب تحكم بخارجها وتناوت في ناعة
يحبى بن ٣٧ العزيز صاحب باجينة ومنها في الشرق الى ٣٨ فسنينة الهواء
٣٩ مبلًا ويصل ٤٠ بينهما جبل والطريق به ومدينة العسنتبنة عامرة وبها

a) A. C. haec om. inde a وجبل. b) A. C. om. c) A. C. فتلعة; D. om.
d) A. C. وهي — مكنية. Deinde A. C. D. متصل به D. متصل به. sed tantum
D. وتلوه. e) C. om. من. f) D. ميلة. g) D. وعماراته. h) B. add.
i) D. ونبيها. j) B. يتجوز. k) A. om. l) D. ونعاوس. m) D. مدينة
add. مراحل. n) C. كدى. o) A. C. وعمارات. Deinde B. وبه. p) D. om.
q) B. وتريفة. r) A. C. om. ماوس. D. ماوس; B. C. ناوس. s) A. آهل. t) A. C. حصن
u) A. C. ميلة. v) A. C. فواكهها. w) A. عذبة. x) A. C. البرابر. y) A. semper
z) B. D. male add. عبد. aa) D. مدينة. ab) A. D. ويفصل. ac) B. D. ويفصل.

أسواق وتجار وأهلها ميسير ذوو أموال وأحوال^a واسعة ومعاملات للعرب وتشارك في الحوت والأدخار والحنطة تغيم بها في مظاهرها مائة سنة لا تفسد والعسل بها كثير وكذلك السم يتجهز به منها إلى سائر البلاد ومدينة القسنطينة على دلتة جبل منقطع مرتفع فيه بعض الاستدارة لا يتوصل إليه من مكان إلا من جهة باب في^b غربيتها ليس بكثيره السعة وهناك مقابر أهلها حيث^c يدفنون موتاهم ومع المقابر أيضاً بناء قائم من بناء الروم الأول وبه قصر قد تهدم كله إلا قليل منه وبه دار ملعب من بناء الروم شبيه بملعب نرمة^d من بلاد صقلية وهذه المدينة أعنى القسنطينة^e يحيط^f بها الوادي من جميع جهاتها كالعهد مستديراً^g بها وليس للمدينة من داخلها سور بل هو أكثر من نصف قامة إلا من جهة باب ميلا^h وللمدينة بابان باب ميلا في الغرب وباب العنطرة في الشرق وهذه العنطرة من أعجب البنات لأن علوها يشق على مائة ذراع بالذراع الرشاشي وهي من بناء الروم فسىⁱ عليها على فسى^j وعلى وعددا^k في سعة الوادي خمس والماء يدخل على ثلاث منها مما يلي جانب الغرب وهي كما وصفناها^l فوس على فوس والعوس^m الأولى تجري بها الماء أسفل الوادي والفوس الأخرى فوقها وعلى ظهرها المشى والجواز إلى السمⁿ الثاني وباقي الفوسين الثمن^o من جهة المدينة فأنماهما مفردتين على أنجبل وبسبب الفوس والعوس أرجل تدفع^p مضرة الماء ومصادرتها^q عند^r حماد بسموله وعلى رقاب الأرجل فسى^s فارغة^t كائناً صغاراً فربما زاد الماء في بعض الأوقات عند سبله فعلا^u الأرجل ومتر^v في تلك الفرجات^w وهي من أعجب

a) A. C. ; أحوال وأموال (D. نو). b) D. om. c) A. om. d) A. C.

e) A. C. ; المقابر et sic D. المقابر et ميسير B. altera manus ; وبها B. f) A. بكمبر.

g) A. C. ; قسنطينة. h) A. قننة. i) A. وهو. j) A. قدسم.

k) A. C. om. haec inde ab. l) A. C. ; مستدير. m) A. C. ; وصفنا.

n) A. C. ; الفوس. o) A. C. ; الفوس. p) A. C. ; الفوس. q) A. C. ; الفوس.

r) A. C. ; الفوس. s) A. C. ; الفوس. t) A. C. ; الفوس. u) A. C. ; الفوس.

v) A. C. ; الفوس. w) B. D. ; الفرجات. C. utramque habet lectionem.

ما رثى^١ من البناء، وليس فى المدينة كلها دار كبيرة ولا صغيرة ألاّ
وعتبه بابها حاجر واحد وكذلك جميع عصابات^٢ الأبواب فمنها ما يكون
من حجرين ومنها ما يكون من أربعة أحجار وبناؤها من التراب^٣ وأرضها
كلها حاجر صلد وفى كل دار منها مظهرتان وثلاث وأربع منقورة فى الحاجر
وكذلك تبغى بها الحفلة لبرودتها واعتدال هوائها وواديها يأتى من
جهة الجنوب فيحيط^٤ بها من غربتها وبمر^٥ شرقاً مع دائرة المدينة ويستدير
فى^٦ جهة الشمال ويمر^٧ مغرباً الى أسفل الجبل ثم يسير شمالاً الى أن
يصب^٨ فى البحر فى غربى^٩ وادى سهر^{١٠} والقسنطينية من احصن بلاد الله
وهى مظلة^{١١} على فحوص متصلة ولها مزارع الحفلة والسعير ممتدة فى
جميع جهاتها ولها فى داخل المدينة ومع سورها مسعى يستفون^{١٢} منه
ويتصرفون منه^{١٣} عند اوقات الحصار لها مشن^{١٤} لتركها، وبس^{١٥} القسنطينية
وباغاي^{١٦} ٣ مراحل وكذلك من القسنطينية الى مدينة^{١٧} بجاجة ٦ ايام ٤
مها الى جيجل ومن جيجل^{١٨} الى بجاجة ٥٠ ميلاً وكذلك من قسنطينية
الى ابرس^{١٩} ٥ مراحل ومنها الى بجاجة ٥٤ مراحل ومنها الى قلعة بشر
يومان ومنها الى تيفاش يومان كبيران ومنها الى فالمة يومان كبيران ومنها
الى العصرين^{٢٠} ٣ ايام ومنها الى دور^{٢١} مدين ٦ ايام ومنها الى مرسى القل^{٢٢}
يومان فى ارض العرب^{٢٣}، والطرقي من قسنطينة الى بجاجة من قسنطينة
الى النهر الى فحوص غاره^{٢٤} الى قرية بنى خلف الى حصن كلدس وحصن
كلديس^{٢٥} حصن منبع جدنا ومنه الى القسنطينة ٢٠ ميلاً وليس بينهما جبل
ولا خندق وكلدس على جرف مثل^{٢٦} على نهر القسنطينة ومن حصن

١) A. بالتراب. C. A. C. عصابات جميع. B. A. C. رابناه. B. ٢)
٣) A. C. D. haec omnia om. inde a من. C. ٤) Deinde D. محيط. ٥) A. C. G. يسعون. ٦) B. om.; D. utrum-
que منه om. ٧) A. C. om. ٨) A. C. ومنها. ٩) D. مرسى; C. مدينى. A. ١٠) A. C. D. المغرب. ١١) B. الغرب. ١٢) A. C. دار. ١٣) A. C. الفصر. ١٤) A. C. ابرس.
١٥) D. كلدس. ١٦) C. كلدس. ١٧) B. كلدس. ١٨) C. كلدس. ١٩) A. C. كلدس. ٢٠) D. كلدس. ٢١) A. C. كلدس. ٢٢) A. C. كلدس. ٢٣) A. C. كلدس. ٢٤) A. C. كلدس. ٢٥) A. C. كلدس. ٢٦) A. C. كلدس.

كلديس^١ الى جبل سحاو^٢ ٨ اميال وهو من اعظم الجبال علوا واسماعا
ارتفاعا واصعبها مسلكا وعلى اعلاه حصن يسمى ..... ويصعد الى
اعلاه نحو من ٥ اميال ويسار في اعلاه ايضا نحو من ٣٨ اميال وهذا
الجبل لا تمتداه العرب الى غيره ولا تاجوزه وينحدر منه الى اسفل وان
هناك يسمى وادي شال^٣ ويمر معه الى سوي يوسف وهي قرية في سندا^٤
جبل ممتنع السلوك ١٢ ميلا وهو جبل تختزفه مياه عذبة ومنه الى سوي
بنى زندوى^٥ وهو حصن في بسيند قليل الحصانة وهي سوي لها يوم
في الجمعة واهل تلك الناحية يفصدونها في ذلك اليوم وهذه القبيلة^٦
عم قوم يعمرون هذه الجبال ولهم منعة وتحصن^٧ وهم اهل خلاف وقيام
بعض على بعض والجبالبات التي تلمهم لا تؤخذ منهم الا بعد نزول الخيل
والرجال عليهم في تلك النواحي ومن عوائدهم التي عم عليها ان صغيرهم
وكبيرهم لا يمشي من موضعه الى موضع غيره الا وضو شاكي السلاح
بالسيف والرمح والدفة اللطيفة ومن هذا الحصن الى تالة^٨ وهو حصن
خراب وبه المنزل ومنه الى ٢ المغارة الى ساحل البحر الى مسجد بهلول
الى المزارع الى مدينة جييجل وهي مدينة صغيرة على ضفة البحر
والبحر محيط بها ولها رين ولما طغر بها اسطول الملك المعظم رجار
ارفع اعلاها الى جبل على بعد ميل من المدينة وينوا هناك مدينة
حديثة فاذا كان زمن الشتاء سكنوا المرسى والساحل واذا كان زمن الصيف
ووقت سفر الاسطول نزلوا امتعتهم وجملته بضائعهم الى الحصن الاعلى البعيد
من البحر ونفى الرجال باليسير من التجائر في الضفة يتجرون وهي

a) B. h. l. كلديس. b) C. سحاو. c) In A. C. statum sequitur
post حصن, in B. et D. lucuna indicata est. d) A. C. ٤. e) D. وتتحدّر.
f) A. C. add. وحو وان. g) D. شرسال. h) C. مسند. i) A. C. منيع.
k) A. مزدوى; C. برندوى; D. بيرندوى. l) A. C. om. m) B. add. من.
n) D. Deinde A. B. om. ضم. o) A. وتحصين. p) A. C. ناله; C. ناله.
q) A. om. r) A. C. وجييجل. s) B. D. om. t) B. ينجيد. u) D. om.
v) B. addit المدينة. w) B. منيا. x) A. هنالك. y) A. بالير.
من التجار في الضفة.

الى^١ لان خراب مهذمة الديار مثلثة الاسوار ليس بها ساكن ولا بقربها^٢ قاطن وهي مدينة حسنة بها الالبان والسمن والعسل والزروع الكثيرة وبها الحوت الكثير العدد المتناهي^٣ الطيب والفدر^٤ ومن مدينة جبجل الى طرف مزغيطن^٥ الى جزائر العافية الى فج^٦ الزرور^٧ الى حصن المنصورة على البحر الى متوسة^٨ وهي قرية عامرة وبها معادن البخت ومنها يحمل الى باجاية وبينهما ١٢ ميلاً وكذلك من جبجل الى باجاية الناصرية^٩ ٥٠ ميلاً ومدينة جبجل لها ايضاً مرسى مرسى منهما^{١٠} في جهة جنوبها وهو مرسى وعر الدخول اليه^{١١} صعب لا يدخل الا بدليل حاذق واشأ مرسعا^{١٢} من جهة الشمال ويسمى مرسى الشعراء وهو ساكن الحركه كالحوص حسن الارساء به لاكنه لا يكتمل الكثير من المراكب لصغره وهو رمل ومن جبجل الى مدينة العلق^{١٣} ٧٠ ميلاً وهو اخر مدن^{١٤} هذا البحر المرسوم والعلق قرية عامرة وكانت في سالف الدهر مدينة صغيرة عامرة والآن هي مرسى وعليه عمارات والجبيل تكنفه من جهة البحر ومن العلق الى مدينة^{١٥} العسقلانية مرحلتان جنوباً والتريف في ارض تغلبت^{١٦} العرب عليها وعلى مقربة من مدينة باجاية الى جهة الجنوب حصن سليف وبينهما مرحلتان^{١٧} وحصن سليف^{١٨} كبير القلعة نعيم الخلق كالمدينة وهو كثير المياه والشجر المنمر^{١٩} بضرب من الفواكه ومنها^{٢٠} يحمل الجوز لكثرة بيا الى سائر^{٢١} الاقطار وهو بالغ النليب حسن ونباع بها رخيصاً^{٢٢} وبين سليف وعسقلانية^{٢٣} ٢٠ مراحل ويقرب^{٢٤} سليف جبل يسمى ايكجان^{٢٥} وبه فبائل كتامة وبه حصن حصين ومقل منيع^{٢٦} وكان قبل هذا من عمالة بني حماد وبمصل بطرفة من جهة

a) A. D. om. b) D. يعربها. c) B. add. ثي. d) A. مرسلن. B. مرليغن. e) A. C. الفصرائية. D. منوسة. f) D. الزرور. g) C. مرعبتنا. h) A. D. om. منها. i) A. C. om. مرسى. j) A. C. om. وبينهما مرحلتان. k) A. om. نعلب. l) D. Deinde A. عسقلانية. m) A. وهو. n) C. رخيص. o) A. لسائر. p) D. ومنه. q) B. المتمره. r) C. ايكجان. B. ايكجان. A. D. ويغرب. C. والنسقلانية. x) D. فلبع.

الغرب جبل يسمى جلالة^٥ وبينه وبين بجاية مرحلة ونصف، وقبيلة كنامة تمتد عمارتها^٦ الى ان تجاوز ارض القل وبوثة وفيهم كرم وبذل طعام لمن فصدعهم او نزل باحدهم^٧ وهم اكرم الرجال للاضياف حتى استسهلوا مع ذلك بذل^٨ اولادهم للاضياف النارلين بهم^٩ ولا تتم عندهم الكرامة البالغة الا بمبيت انثائهم مع الاضياف ليتلقوا^{١٠} منهم الارادة ولا ترى كنامة بذلك عاراً ولا ترجع عن ذلك البينة وقد اصابنيهم^{١١} الملوك بذلك وابلغت في نكاياتهم^{١٢} فما افعلوا^{١٣} ولا امتنعوا عن عاقبتهم في ذلك ولا تحوّلوا عن شيء منه ولم يبق من كنامة في وقت تأليفنا لهذا الكتاب الا نحو اربعة الاف رجل وكانوا قبل ذلك عدداً كثيراً وقبائل وشعوباً واعقب^{١٤} قبائل كنامة واملهم فعلاً^{١٥} لهذا القى^{١٦} من كان في جهة سطيف لانهم من العدم^{١٧} لا يرون ذلك ولا يساجبرونه ولا يستحسنون فعل شيء من هذه المنكرات التي تاتيها قبائل كنامة الساكنون باجيه^{١٨} انقل^{١٩} وباجيلها^{٢٠} المتصلة بافاليم فسنطينة الهواة^{٢١} وبمقرية من فسنطية حصن يسمى بلومة وبينهما يومان وهو حصن لطيف وفي اقله عرة ومنعة ولبنا ريدس وسوق وبها ابار نائية وماؤها ايضا غدي وخوفي وسد فحصى ابيض^{٢٢} وبماؤه الاحجار^{٢٣} الكبار القديمة ويذكر اهل تلك الاحياء انه^{٢٤} من ايام السيد المسيح وهذا السور يراه الراون من خارج عليا^{٢٥} والمدينة في ذاته^{٢٦} مردومة بانزواب والاحجار فاذا نظر انماظر الى السور من خارج^{٢٧} راي سوراً كاملاً واذا دخل المدينة لم يجد لها سوراً لأن^{٢٨} ارض الحصن مساو للشرفات وهي مردومة كما ذكرنا وهذا غريب في البناء^{٢٩} وأما حصن بشر فهو قلعة عامرة من اعمال بسكرة وهو في

a) A. D. جلالة. b) عماراتها. c) A. C. بهم. d) A. om. e) D. om.
 f) انتقلوا. g) A. C. نكايتهن. h) A. G. واصابهم. i) A. C. ليبلغوا.
 j) من انعدم. k) A. om. العمل. l) منهم. m) C. D. add. واعقب. n) A. k)
 o) C. D. وافاليمها واجبانها. p) D. وادليمها واجيلها. q) A. C. D. جهة.
 r) G. بالاحجار. s) في الاحجار. t) C. امسح. u) A. semper الهوى.
 v) من خارج. w) A. om. من داخل. x) B. add. جدا. y) انهم.
 z) والا. A. n) ponit post كمالاً.

ذاته حصن جليل ومغلل جميل * وله عمارات هـى الان فى ايدى العرب
وبينها وبين بجاية ٤ أيام وهى الى القسنطينة ارب وبينهما مرحلتان * وقد
ذكرنا من صفات البلاد وغرائب البقاع مـا * تصفه هذا الجزء ما فيه
كفاية * وبقي علينا ان نذكر سواحل البحر بهذا الجزء * واجوانه
وجباله وعدد امياله تقوياً وروسية ان ليس يمكننا ذكر سواحل هذا
البحر * بجملة لانه * منه ما ياتى فى الادليم انثالث ومنه ما ياتى فى
الادليم الرابع فوجب لذلك ان نذكر منه ما نحصل فى كل جزء من
هذه الاجزاء المرسومة وناتى بذلك كله على توال * بحول الله وعونه * فمن
ذلك ان وهران من هذا الجزء على ضفة البحر الملح كما ذكرنا * ومنها
الى طرف مشانه روسية ٢٥ ميلاً * وعلى التقويم ٣٣ ميلاً * ومن طرف مشانه
الى مرسى ارزاء ١٨ ميلاً وهى قرية كبيرة تاجلب اتبها الكنتلة فيسير بها
التجار ويحملونها الى كثير من البلاد ومنها الى مستغانم * على البحر مع
الحجون وهى مدينة صغيرة لها اسواق وحمامات وجنات وبساتين ومياه
كثيرة وسورها على جبل مثل الى ناحية الغرب وهذا الحجون تقويم ٣٤
ميلاً تقوياً * وروسية ٢٤ ميلاً ومن مستغانم الى حوص فوج * تقوياً ٢٤ ميلاً
وروسية ١٥ ميلاً * وهو مرسى حسن وعليه قرية عامرة وبلى حوص فوج * فى
البر مع الشرق * مدينة مازونة ومدينة مازونة حلى * * اميال من البحر وهى
مدينة بين اجيل وهى اسفل خندق ولها * انبار ومزارع وبساتين واسواق
عامرة ومساكن مونة * ولسوفها يوم معلوم باجتماع اليه اصناف من البربر

- ١) البحر. ٢) A. D. حليل. ٣) B. add. ايضاً. ٤) A. البلاغ ما. ٥) A. D. حليل. ٦) B. add. هاندا. ٧) A. البحر. ٨) B. على جملة لان. ٩) D. تعالى. ١٠) C. D. add. ونسب. ١١) A. الموالى. ١٢) B. ونذكر. ١٣) A. D. om. ١٤) C. D. om. ١٥) A. D. om. ١٦) C. D. om. ١٧) A. D. om. ١٨) A. D. om. ١٩) A. D. om. ٢٠) A. D. om. ٢١) A. D. om. ٢٢) A. D. om. ٢٣) A. D. om. ٢٤) A. D. om. ٢٥) A. D. om. ٢٦) A. D. om. ٢٧) A. D. om. ٢٨) A. D. om. ٢٩) A. D. om. ٣٠) A. D. om. ٣١) A. D. om. ٣٢) A. D. om. ٣٣) A. D. om. ٣٤) A. D. om. ٣٥) A. D. om. ٣٦) A. D. om. ٣٧) A. D. om. ٣٨) A. D. om. ٣٩) A. D. om. ٤٠) A. D. om. ٤١) A. D. om. ٤٢) A. D. om. ٤٣) A. D. om. ٤٤) A. D. om. ٤٥) A. D. om. ٤٦) A. D. om. ٤٧) A. D. om. ٤٨) A. D. om. ٤٩) A. D. om. ٥٠) A. D. om. ٥١) A. D. om. ٥٢) A. D. om. ٥٣) A. D. om. ٥٤) A. D. om. ٥٥) A. D. om. ٥٦) A. D. om. ٥٧) A. D. om. ٥٨) A. D. om. ٥٩) A. D. om. ٦٠) A. D. om. ٦١) A. D. om. ٦٢) A. D. om. ٦٣) A. D. om. ٦٤) A. D. om. ٦٥) A. D. om. ٦٦) A. D. om. ٦٧) A. D. om. ٦٨) A. D. om. ٦٩) A. D. om. ٧٠) A. D. om. ٧١) A. D. om. ٧٢) A. D. om. ٧٣) A. D. om. ٧٤) A. D. om. ٧٥) A. D. om. ٧٦) A. D. om. ٧٧) A. D. om. ٧٨) A. D. om. ٧٩) A. D. om. ٨٠) A. D. om. ٨١) A. D. om. ٨٢) A. D. om. ٨٣) A. D. om. ٨٤) A. D. om. ٨٥) A. D. om. ٨٦) A. D. om. ٨٧) A. D. om. ٨٨) A. D. om. ٨٩) A. D. om. ٩٠) A. D. om. ٩١) A. D. om. ٩٢) A. D. om. ٩٣) A. D. om. ٩٤) A. D. om. ٩٥) A. D. om. ٩٦) A. D. om. ٩٧) A. D. om. ٩٨) A. D. om. ٩٩) A. D. om. ١٠٠) A. D. om.

بضروب من العواكه والالبان والسمن والعسل كثير بها وهي من احسن البلاد
صفة واكثرها فواكه وخصباً، ومن حوص فروج الى طرف جوج^د وهو انف
خارج في البحر تقویراً ٢٤ ميلاً وفي البر ١٢ ميلاً ومن هذا الطرف تاخذ
جوناً الى جهة الجنوب فمن هذا الطرف مع الجون الى جزائر الحمام
٢٤ ميلاً تقویراً ١٨ ميلاً روسية ومن جزائر الحمام الى مصب^ه وادي شلف
٢٢ ميلاً ومنه الى فلوع الفراتين^ع في وسط الجون ١٢ ميلاً والفلوع جبلة
بيتن ومن الفلوع الى مدينة تنس ١٢ ميلاً مع الجون ومنها الى طرف
الجون ٩ اميال فذلك^ك من طرف جوج الى طرف الجون^ه تقویراً ٢١ ميلاً
وروسية ٤٠ ميلاً، ومن الطرف الى مرسى امنكوا ١٠ اميال ومن^ه امنكوا نالفا
في الجون الى مرسى^ك وقور^ه تقویراً ٤٠ ميلاً ورؤية ٣٠ ميلاً وهو مرسى
ضيق يستر من الريح الشرقية ولا يستر من غيرها ووقور^م في اخر الجون
ومن وقور الى مدينة پرسك ٢٠ ميلاً وقد ذكرنا برشك وشرشال^ه فيما
تقدم وبين برشك وشرشال^ه على البحر يفصل بينهما جبل كبير منبع
سكنه قوم من البربر يسمون ربيعة^ه ومن شرشال الى طرف البدال وهو
خارج في البحر ١٢ ميلاً وبغابل هذا الطرف جزيرة صغيرة في البحر^ه ومن
طرف البطل ابتدا جون نور وهذا الجون يقطع روسية ٤٠ ميلاً وتقویر^ه ٦٠
ميلاً وهو قرية صغيرة في وسط الجون وعلى^ه بعد من البحر وبها قوم
صبيادون للحوت ومكانها اقصار لا يسقط فيه احد ويتخلص منه البتة ومن
آخر جون نور الى جزائر بنى مزغنا ١٨ ميلاً وقد ذكرناها فيما مضى من

C. ياخذ جون جوج. A. جوج. D. جوج. B. جوج. A. وحصب. A. ا)
B. العواسين. A. فحصب. A. د). (ناخذ pro ياخذ. D). ياخذ جون
A. ا). A. om. g). كذلك. C. فكذلك. A. الف). الفريين. C. والغرابين
C. د). مرسى. C. om. ك). اسكوا. B. اسك. A. ه). مرسى. om. haec inde a
B. tantum. D. رفرور. د). رفرور. D. ورفور. C. م). رفرور. D. ورفور
D. A. C. D. g). Lacuna tantum in C. indicata est. ٢٠ ميلاً. Codd. om. پ). شرشال
om. C. ه). علي. A. د). ومن. A. haec omnia om. inde a ه). ربيعة. C. ر).
ذرية صغيرة عامرة على

الذكر فى صفات البلاد * ومنها الى تامدغوس ١٨ ميلاً وهو مرسى وعليه
عمارة ^٤ ومزارع متصلة ومنه الى مرسى الدجاج * ٢٠ ميلاً وقد ذكرناه قبل
هذا ومنه الى طرف بنى * جناد وهو انف بدخل البحر ١٢ ميلاً ومن طرف
بنى جناد الى مدينة تدنس ١٣ ميلاً وقد ذكرناها قبل هذا ومن
مدينه تدنس الى طرف بنى عبد الله ١٤ ميلاً تعويراً وروسيّة ٢٠ ميلاً ومن
طرف بنى عبد الله الى جون زفون ^٤ روسيّة ٢٠ ميلاً وتعويراً ٣٠ ميلاً ومن
زفون ^٤ الى الدهس الكبير تعويراً ٣٠ ميلاً وروسيّة ٢٥ * ميلاً ومنه الى الدهس
الصغير ^٨ اميال ومن الدهس الى طرف جربة ^٤ ٥ اميال وهى مزارع كثيره
ومن طرف جربة ^٤ الى مدينة ^٤ بجايه فى البر ^٨ اميال وفى البحر ١٢ ميلاً
ومدينة بجايه فى جون ينظر الى الشرق ومن * مدينة بجايه الى منوسة *
١٢ ميلاً على التعوير وروسيّة ^٨ اميال ومن منوسة الى المنصوره فى وسط
الحجون على التعوير ١٠ اميال ومن المنصوره الى فتح السرزور ^٥ ١٢ ميلاً ومنه
الى مزغيتن ^٨ وهو طرف خارج فى البحر ١١ ميلاً فمن هذا الطرف الى
بجايه ٤٥ ميلاً ومن مزغيتن ^٨ الى مدينة جيجل ^٥ اميال ومن منوسة *
الى فتح السرزور روسيّة ٢٥ ميلاً ومن فتح السرزور الى جيجل على التعوير ٢٠
ميلاً ومن جيجل الى وادى الغصب ٢٠ ميلاً وهناك مسقط وان بنى من
ظهر ميله مع الجنوب ومن وادى الغصب الى مرسى الريتونه ^٧ على التعوير
٣٠ ميلاً وروسيّة ٢٠ ميلاً مرسى الريتونه اول جبال ^٢ الرحمان وهى جبال وجباه
عاليه مشرفه على البحر ومنها الى العلى وبه ^٢ دبار وناس ساكنون بها وهم
الان فى ايام ^٤ سفر الاسطول يدخلون الى الجبال ولا يبيعون بها ^٢ شيئاً

ومرسى الدجاج B. d) . الزجاج A. c) . عمارات D. b) . اولاً B. add. a)
ذكرناه C. g) . ومن A. om. hacc omnia inde a f) . A. om. e) . قد.
A. C. om. z) . جربة B. k) . A. o. o. i) . ازفون D. اصفون A. h)
B. مزغيتن A. p) . السرزور C. o) . منوسة B. et A. n) . وبين A. m)
B. pro his inde a q) . جيل A. r) . B. D. الريتون h. l. y) . مزغيتن
فى tantum بها A. C. q) . A. C. pro his inde a e) . et ومنه D. بها tantum ومنها
بها A. e) . ب.يرحلون B. n) . زمن

عذبة وكانت لها بؤاد وقري وسمارات والآن كل ذلك قليل فيها وحولها
 عمارات برابر يعاملون العرب وأكثر غلاتهم الكعنة والشعير وقبص معاونها
 وتصرف احوالها لاشياخها وتتصل بها وعلى اميال منها جبل اوراس وطوله
 نحو من ١٢ يومًا واهله مسلمون على من جاورهم ومن مدينته باغاي الى
 قسنطينة ٣ مراحل ومن باغاي الى طينة الزاب ٤ مراحل ومن باغاي الى
 مدينته قسطنطينية ٤ مراحل وهي تسمى توزر ولها سور حصين وبها نخل
 كثير جدًا وتمرها كثير بعم بلاد افريقية وبها الاترج الكبير الحسن الطيب
 واكثر الفواكه التي بها في حال معتدلة ويقولها كثيرة موجودة متناهية في
 الكثرة والجودة وماؤها غير طيب ولا مروي وسعر الطعام بها في اكثر الاوقات
 غال لانه يجلب اليها وزوج الكعنة والشعير بها قليل يسير وتتصل بها
 بين جنوب منها وشرق مدينته الحمة وبينهما مرحلة صغيرة هاء الحمة
 ليس بطيب لانه شروب منع به اكلها وبها نخل كثير وتمر غرر ومنها
 الى تفيوس نحو من ٢٠ ميلًا وهي مدينته حسنة تقع بينها وبين قفصة وهي
 مدينته عامر لها غلات الحنّاء والكمون والكرواء وبها نخل وتمر حسن
 وجملته بعول طيبة ناعمة ومن تفيوس الى مدينته قفصة مرحلة ومدينته
 قفصة مدينته حسنة ذات سور ونهر جارٍ مائه انيب من ماء قسنطينية
 ولها في وسطها العين المسماة بالخرميد ولها اسوان عامر ومتاجر كثيرة
 وصناعات فائقة ويطيف بها نخل كثير يشتمل على صروب من التمر
 العاجيب ولها جبل جئات وبسانين وقصور فائقة معمورة برزق بها صروب من
 غلات الحنّاء والقطن والكمون واعلها متبررون واكثرهم ينكّم باللسان

١) قسنطينة. ٢) الى قسنطينة. ٣) A. D. haec om. inde ab. ٤) نخل. B. ٥) فستيليه. A. ٦) A. add. ٧) A. ٨) A. ٩) A. ١٠) A. ١١) A. ١٢) A. ١٣) A. ١٤) A. ١٥) A. ١٦) A. ١٧) A. ١٨) A. ١٩) A. ٢٠) A. ٢١) A. ٢٢) A. ٢٣) A. ٢٤) A. ٢٥) A. ٢٦) A. ٢٧) A. ٢٨) A. ٢٩) A. ٣٠) A. ٣١) A. ٣٢) A. ٣٣) A. ٣٤) A. ٣٥) A. ٣٦) A. ٣٧) A. ٣٨) A. ٣٩) A. ٤٠) A. ٤١) A. ٤٢) A. ٤٣) A. ٤٤) A. ٤٥) A. ٤٦) A. ٤٧) A. ٤٨) A. ٤٩) A. ٥٠) A. ٥١) A. ٥٢) A. ٥٣) A. ٥٤) A. ٥٥) A. ٥٦) A. ٥٧) A. ٥٨) A. ٥٩) A. ٦٠) A. ٦١) A. ٦٢) A. ٦٣) A. ٦٤) A. ٦٥) A. ٦٦) A. ٦٧) A. ٦٨) A. ٦٩) A. ٧٠) A. ٧١) A. ٧٢) A. ٧٣) A. ٧٤) A. ٧٥) A. ٧٦) A. ٧٧) A. ٧٨) A. ٧٩) A. ٨٠) A. ٨١) A. ٨٢) A. ٨٣) A. ٨٤) A. ٨٥) A. ٨٦) A. ٨٧) A. ٨٨) A. ٨٩) A. ٩٠) A. ٩١) A. ٩٢) A. ٩٣) A. ٩٤) A. ٩٥) A. ٩٦) A. ٩٧) A. ٩٨) A. ٩٩) A. ١٠٠) A. ١٠١) A. ١٠٢) A. ١٠٣) A. ١٠٤) A. ١٠٥) A. ١٠٦) A. ١٠٧) A. ١٠٨) A. ١٠٩) A. ١١٠) A. ١١١) A. ١١٢) A. ١١٣) A. ١١٤) A. ١١٥) A. ١١٦) A. ١١٧) A. ١١٨) A. ١١٩) A. ١٢٠) A. ١٢١) A. ١٢٢) A. ١٢٣) A. ١٢٤) A. ١٢٥) A. ١٢٦) A. ١٢٧) A. ١٢٨) A. ١٢٩) A. ١٣٠) A. ١٣١) A. ١٣٢) A. ١٣٣) A. ١٣٤) A. ١٣٥) A. ١٣٦) A. ١٣٧) A. ١٣٨) A. ١٣٩) A. ١٤٠) A. ١٤١) A. ١٤٢) A. ١٤٣) A. ١٤٤) A. ١٤٥) A. ١٤٦) A. ١٤٧) A. ١٤٨) A. ١٤٩) A. ١٥٠) A. ١٥١) A. ١٥٢) A. ١٥٣) A. ١٥٤) A. ١٥٥) A. ١٥٦) A. ١٥٧) A. ١٥٨) A. ١٥٩) A. ١٦٠) A. ١٦١) A. ١٦٢) A. ١٦٣) A. ١٦٤) A. ١٦٥) A. ١٦٦) A. ١٦٧) A. ١٦٨) A. ١٦٩) A. ١٧٠) A. ١٧١) A. ١٧٢) A. ١٧٣) A. ١٧٤) A. ١٧٥) A. ١٧٦) A. ١٧٧) A. ١٧٨) A. ١٧٩) A. ١٨٠) A. ١٨١) A. ١٨٢) A. ١٨٣) A. ١٨٤) A. ١٨٥) A. ١٨٦) A. ١٨٧) A. ١٨٨) A. ١٨٩) A. ١٩٠) A. ١٩١) A. ١٩٢) A. ١٩٣) A. ١٩٤) A. ١٩٥) A. ١٩٦) A. ١٩٧) A. ١٩٨) A. ١٩٩) A. ٢٠٠) A. ٢٠١) A. ٢٠٢) A. ٢٠٣) A. ٢٠٤) A. ٢٠٥) A. ٢٠٦) A. ٢٠٧) A. ٢٠٨) A. ٢٠٩) A. ٢١٠) A. ٢١١) A. ٢١٢) A. ٢١٣) A. ٢١٤) A. ٢١٥) A. ٢١٦) A. ٢١٧) A. ٢١٨) A. ٢١٩) A. ٢٢٠) A. ٢٢١) A. ٢٢٢) A. ٢٢٣) A. ٢٢٤) A. ٢٢٥) A. ٢٢٦) A. ٢٢٧) A. ٢٢٨) A. ٢٢٩) A. ٢٣٠) A. ٢٣١) A. ٢٣٢) A. ٢٣٣) A. ٢٣٤) A. ٢٣٥) A. ٢٣٦) A. ٢٣٧) A. ٢٣٨) A. ٢٣٩) A. ٢٤٠) A. ٢٤١) A. ٢٤٢) A. ٢٤٣) A. ٢٤٤) A. ٢٤٥) A. ٢٤٦) A. ٢٤٧) A. ٢٤٨) A. ٢٤٩) A. ٢٥٠) A. ٢٥١) A. ٢٥٢) A. ٢٥٣) A. ٢٥٤) A. ٢٥٥) A. ٢٥٦) A. ٢٥٧) A. ٢٥٨) A. ٢٥٩) A. ٢٦٠) A. ٢٦١) A. ٢٦٢) A. ٢٦٣) A. ٢٦٤) A. ٢٦٥) A. ٢٦٦) A. ٢٦٧) A. ٢٦٨) A. ٢٦٩) A. ٢٧٠) A. ٢٧١) A. ٢٧٢) A. ٢٧٣) A. ٢٧٤) A. ٢٧٥) A. ٢٧٦) A. ٢٧٧) A. ٢٧٨) A. ٢٧٩) A. ٢٨٠) A. ٢٨١) A. ٢٨٢) A. ٢٨٣) A. ٢٨٤) A. ٢٨٥) A. ٢٨٦) A. ٢٨٧) A. ٢٨٨) A. ٢٨٩) A. ٢٩٠) A. ٢٩١) A. ٢٩٢) A. ٢٩٣) A. ٢٩٤) A. ٢٩٥) A. ٢٩٦) A. ٢٩٧) A. ٢٩٨) A. ٢٩٩) A. ٣٠٠) A. ٣٠١) A. ٣٠٢) A. ٣٠٣) A. ٣٠٤) A. ٣٠٥) A. ٣٠٦) A. ٣٠٧) A. ٣٠٨) A. ٣٠٩) A. ٣١٠) A. ٣١١) A. ٣١٢) A. ٣١٣) A. ٣١٤) A. ٣١٥) A. ٣١٦) A. ٣١٧) A. ٣١٨) A. ٣١٩) A. ٣٢٠) A. ٣٢١) A. ٣٢٢) A. ٣٢٣) A. ٣٢٤) A. ٣٢٥) A. ٣٢٦) A. ٣٢٧) A. ٣٢٨) A. ٣٢٩) A. ٣٣٠) A. ٣٣١) A. ٣٣٢) A. ٣٣٣) A. ٣٣٤) A. ٣٣٥) A. ٣٣٦) A. ٣٣٧) A. ٣٣٨) A. ٣٣٩) A. ٣٤٠) A. ٣٤١) A. ٣٤٢) A. ٣٤٣) A. ٣٤٤) A. ٣٤٥) A. ٣٤٦) A. ٣٤٧) A. ٣٤٨) A. ٣٤٩) A. ٣٥٠) A. ٣٥١) A. ٣٥٢) A. ٣٥٣) A. ٣٥٤) A. ٣٥٥) A. ٣٥٦) A. ٣٥٧) A. ٣٥٨) A. ٣٥٩) A. ٣٦٠) A. ٣٦١) A. ٣٦٢) A. ٣٦٣) A. ٣٦٤) A. ٣٦٥) A. ٣٦٦) A. ٣٦٧) A. ٣٦٨) A. ٣٦٩) A. ٣٧٠) A. ٣٧١) A. ٣٧٢) A. ٣٧٣) A. ٣٧٤) A. ٣٧٥) A. ٣٧٦) A. ٣٧٧) A. ٣٧٨) A. ٣٧٩) A. ٣٨٠) A. ٣٨١) A. ٣٨٢) A. ٣٨٣) A. ٣٨٤) A. ٣٨٥) A. ٣٨٦) A. ٣٨٧) A. ٣٨٨) A. ٣٨٩) A. ٣٩٠) A. ٣٩١) A. ٣٩٢) A. ٣٩٣) A. ٣٩٤) A. ٣٩٥) A. ٣٩٦) A. ٣٩٧) A. ٣٩٨) A. ٣٩٩) A. ٤٠٠) A. ٤٠١) A. ٤٠٢) A. ٤٠٣) A. ٤٠٤) A. ٤٠٥) A. ٤٠٦) A. ٤٠٧) A. ٤٠٨) A. ٤٠٩) A. ٤١٠) A. ٤١١) A. ٤١٢) A. ٤١٣) A. ٤١٤) A. ٤١٥) A. ٤١٦) A. ٤١٧) A. ٤١٨) A. ٤١٩) A. ٤٢٠) A. ٤٢١) A. ٤٢٢) A. ٤٢٣) A. ٤٢٤) A. ٤٢٥) A. ٤٢٦) A. ٤٢٧) A. ٤٢٨) A. ٤٢٩) A. ٤٣٠) A. ٤٣١) A. ٤٣٢) A. ٤٣٣) A. ٤٣٤) A. ٤٣٥) A. ٤٣٦) A. ٤٣٧) A. ٤٣٨) A. ٤٣٩) A. ٤٤٠) A. ٤٤١) A. ٤٤٢) A. ٤٤٣) A. ٤٤٤) A. ٤٤٥) A. ٤٤٦) A. ٤٤٧) A. ٤٤٨) A. ٤٤٩) A. ٤٥٠) A. ٤٥١) A. ٤٥٢) A. ٤٥٣) A. ٤٥٤) A. ٤٥٥) A. ٤٥٦) A. ٤٥٧) A. ٤٥٨) A. ٤٥٩) A. ٤٦٠) A. ٤٦١) A. ٤٦٢) A. ٤٦٣) A. ٤٦٤) A. ٤٦٥) A. ٤٦٦) A. ٤٦٧) A. ٤٦٨) A. ٤٦٩) A. ٤٧٠) A. ٤٧١) A. ٤٧٢) A. ٤٧٣) A. ٤٧٤) A. ٤٧٥) A. ٤٧٦) A. ٤٧٧) A. ٤٧٨) A. ٤٧٩) A. ٤٨٠) A. ٤٨١) A. ٤٨٢) A. ٤٨٣) A. ٤٨٤) A. ٤٨٥) A. ٤٨٦) A. ٤٨٧) A. ٤٨٨) A. ٤٨٩) A. ٤٩٠) A. ٤٩١) A. ٤٩٢) A. ٤٩٣) A. ٤٩٤) A. ٤٩٥) A. ٤٩٦) A. ٤٩٧) A. ٤٩٨) A. ٤٩٩) A. ٥٠٠) A. ٥٠١) A. ٥٠٢) A. ٥٠٣) A. ٥٠٤) A. ٥٠٥) A. ٥٠٦) A. ٥٠٧) A. ٥٠٨) A. ٥٠٩) A. ٥١٠) A. ٥١١) A. ٥١٢) A. ٥١٣) A. ٥١٤) A. ٥١٥) A. ٥١٦) A. ٥١٧) A. ٥١٨) A. ٥١٩) A. ٥٢٠) A. ٥٢١) A. ٥٢٢) A. ٥٢٣) A. ٥٢٤) A. ٥٢٥) A. ٥٢٦) A. ٥٢٧) A. ٥٢٨) A. ٥٢٩) A. ٥٣٠) A. ٥٣١) A. ٥٣٢) A. ٥٣٣) A. ٥٣٤) A. ٥٣٥) A. ٥٣٦) A. ٥٣٧) A. ٥٣٨) A. ٥٣٩) A. ٥٤٠) A. ٥٤١) A. ٥٤٢) A. ٥٤٣) A. ٥٤٤) A. ٥٤٥) A. ٥٤٦) A. ٥٤٧) A. ٥٤٨) A. ٥٤٩) A. ٥٥٠) A. ٥٥١) A. ٥٥٢) A. ٥٥٣) A. ٥٥٤) A. ٥٥٥) A. ٥٥٦) A. ٥٥٧) A. ٥٥٨) A. ٥٥٩) A. ٥٦٠) A. ٥٦١) A. ٥٦٢) A. ٥٦٣) A. ٥٦٤) A. ٥٦٥) A. ٥٦٦) A. ٥٦٧) A. ٥٦٨) A. ٥٦٩) A. ٥٧٠) A. ٥٧١) A. ٥٧٢) A. ٥٧٣) A. ٥٧٤) A. ٥٧٥) A. ٥٧٦) A. ٥٧٧) A. ٥٧٨) A. ٥٧٩) A. ٥٨٠) A. ٥٨١) A. ٥٨٢) A. ٥٨٣) A. ٥٨٤) A. ٥٨٥) A. ٥٨٦) A. ٥٨٧) A. ٥٨٨) A. ٥٨٩) A. ٥٩٠) A. ٥٩١) A. ٥٩٢) A. ٥٩٣) A. ٥٩٤) A. ٥٩٥) A. ٥٩٦) A. ٥٩٧) A. ٥٩٨) A. ٥٩٩) A. ٦٠٠) A. ٦٠١) A. ٦٠٢) A. ٦٠٣) A. ٦٠٤) A. ٦٠٥) A. ٦٠٦) A. ٦٠٧) A. ٦٠٨) A. ٦٠٩) A. ٦١٠) A. ٦١١) A. ٦١٢) A. ٦١٣) A. ٦١٤) A. ٦١٥) A. ٦١٦) A. ٦١٧) A. ٦١٨) A. ٦١٩) A. ٦٢٠) A. ٦٢١) A. ٦٢٢) A. ٦٢٣) A. ٦٢٤) A. ٦٢٥) A. ٦٢٦) A. ٦٢٧) A. ٦٢٨) A. ٦٢٩) A. ٦٣٠) A. ٦٣١) A. ٦٣٢) A. ٦٣٣) A. ٦٣٤) A. ٦٣٥) A. ٦٣٦) A. ٦٣٧) A. ٦٣٨) A. ٦٣٩) A. ٦٤٠) A. ٦٤١) A. ٦٤٢) A. ٦٤٣) A. ٦٤٤) A. ٦٤٥) A. ٦٤٦) A. ٦٤٧) A. ٦٤٨) A. ٦٤٩) A. ٦٥٠) A. ٦٥١) A. ٦٥٢) A. ٦٥٣) A. ٦٥٤) A. ٦٥٥) A. ٦٥٦) A. ٦٥٧) A. ٦٥٨) A. ٦٥٩) A. ٦٦٠) A. ٦٦١) A. ٦٦٢) A. ٦٦٣) A. ٦٦٤) A. ٦٦٥) A. ٦٦٦) A. ٦٦٧) A. ٦٦٨) A. ٦٦٩) A. ٦٧٠) A. ٦٧١) A. ٦٧٢) A. ٦٧٣) A. ٦٧٤) A. ٦٧٥) A. ٦٧٦) A. ٦٧٧) A. ٦٧٨) A. ٦٧٩) A. ٦٨٠) A. ٦٨١) A. ٦٨٢) A. ٦٨٣) A. ٦٨٤) A. ٦٨٥) A. ٦٨٦) A. ٦٨٧) A. ٦٨٨) A. ٦٨٩) A. ٦٩٠) A. ٦٩١) A. ٦٩٢) A. ٦٩٣) A. ٦٩٤) A. ٦٩٥) A. ٦٩٦) A. ٦٩٧) A. ٦٩٨) A. ٦٩٩) A. ٧٠٠) A. ٧٠١) A. ٧٠٢) A. ٧٠٣) A. ٧٠٤) A. ٧٠٥) A. ٧٠٦) A. ٧٠٧) A. ٧٠٨) A. ٧٠٩) A. ٧١٠) A. ٧١١) A. ٧١٢) A. ٧١٣) A. ٧١٤) A. ٧١٥) A. ٧١٦) A. ٧١٧) A. ٧١٨) A. ٧١٩) A. ٧٢٠) A. ٧٢١) A. ٧٢٢) A. ٧٢٣) A. ٧٢٤) A. ٧٢٥) A. ٧٢٦) A. ٧٢٧) A. ٧٢٨) A. ٧٢٩) A. ٧٣٠) A. ٧٣١) A. ٧٣٢) A. ٧٣٣) A. ٧٣٤) A. ٧٣٥) A. ٧٣٦) A. ٧٣٧) A. ٧٣٨) A. ٧٣٩) A. ٧٤٠) A. ٧٤١) A. ٧٤٢) A. ٧٤٣) A. ٧٤٤) A. ٧٤٥) A. ٧٤٦) A. ٧٤٧) A. ٧٤٨) A. ٧٤٩) A. ٧٥٠) A. ٧٥١) A. ٧٥٢) A. ٧٥٣) A. ٧٥٤) A. ٧٥٥) A. ٧٥٦) A. ٧٥٧) A. ٧٥٨) A. ٧٥٩) A. ٧٦٠) A. ٧٦١) A. ٧٦٢) A. ٧٦٣) A. ٧٦٤) A. ٧٦٥) A. ٧٦٦) A. ٧٦٧) A. ٧٦٨) A. ٧٦٩) A. ٧٧٠) A. ٧٧١) A. ٧٧٢) A. ٧٧٣) A. ٧٧٤) A. ٧٧٥) A. ٧٧٦) A. ٧٧٧) A. ٧٧٨) A. ٧٧٩) A. ٧٨٠) A. ٧٨١) A. ٧٨٢) A. ٧٨٣) A. ٧٨٤) A. ٧٨٥) A. ٧٨٦) A. ٧٨٧) A. ٧٨٨) A. ٧٨٩) A. ٧٩٠) A. ٧٩١) A. ٧٩٢) A. ٧٩٣) A. ٧٩٤) A. ٧٩٥) A. ٧٩٦) A. ٧٩٧) A. ٧٩٨) A. ٧٩٩) A. ٨٠٠) A. ٨٠١) A. ٨٠٢) A. ٨٠٣) A. ٨٠٤) A. ٨٠٥) A. ٨٠٦) A. ٨٠٧) A. ٨٠٨) A. ٨٠٩) A. ٨١٠) A. ٨١١) A. ٨١٢) A. ٨١٣) A. ٨١٤) A. ٨١٥) A. ٨١٦) A. ٨١٧) A. ٨١٨) A. ٨١٩) A. ٨٢٠) A. ٨٢١) A. ٨٢٢) A. ٨٢٣) A. ٨٢٤) A. ٨٢٥) A. ٨٢٦) A. ٨٢٧) A. ٨٢٨) A. ٨٢٩) A. ٨٣٠) A. ٨٣١) A. ٨٣٢) A. ٨٣٣) A. ٨٣٤) A. ٨٣٥) A. ٨٣٦) A. ٨٣٧) A. ٨٣٨) A. ٨٣٩) A. ٨٤٠) A. ٨٤١) A. ٨٤٢) A. ٨٤٣) A. ٨٤٤) A. ٨٤٥) A. ٨٤٦) A. ٨٤٧) A. ٨٤٨) A. ٨٤٩) A. ٨٥٠) A. ٨٥١) A. ٨٥٢) A. ٨٥٣) A. ٨٥٤) A. ٨٥٥) A. ٨٥٦) A. ٨٥٧) A. ٨٥٨) A. ٨٥٩) A. ٨٦٠) A. ٨٦١) A. ٨٦٢) A. ٨٦٣) A. ٨٦٤) A. ٨٦٥) A. ٨٦٦) A. ٨٦٧) A. ٨٦٨) A. ٨٦٩) A. ٨٧٠) A. ٨٧١) A. ٨٧٢) A. ٨٧٣) A. ٨٧٤) A. ٨٧٥) A. ٨٧٦) A. ٨٧٧) A. ٨٧٨) A. ٨٧٩) A. ٨٨٠) A. ٨٨١) A. ٨٨٢) A. ٨٨٣) A. ٨٨٤) A. ٨٨٥) A. ٨٨٦) A. ٨٨٧) A. ٨٨٨) A. ٨٨٩) A. ٨٩٠) A. ٨٩١) A. ٨٩٢) A. ٨٩٣) A. ٨٩٤) A. ٨٩٥) A. ٨٩٦) A. ٨٩٧) A. ٨٩٨) A. ٨٩٩) A. ٩٠٠) A. ٩٠١) A. ٩٠٢) A. ٩٠٣) A. ٩٠٤) A. ٩٠٥) A. ٩٠٦) A. ٩٠٧) A. ٩٠٨) A. ٩٠٩) A. ٩١٠) A. ٩١١) A. ٩١٢) A. ٩١٣) A. ٩١٤) A. ٩١٥) A. ٩١٦) A. ٩١٧) A. ٩١٨) A. ٩١٩) A. ٩٢٠) A. ٩٢١) A. ٩٢٢) A. ٩٢٣) A. ٩٢٤) A. ٩٢٥) A. ٩٢٦) A. ٩٢٧) A. ٩٢٨) A. ٩٢٩) A. ٩٣٠) A. ٩٣١) A. ٩٣٢) A. ٩٣٣) A. ٩٣٤) A. ٩٣٥) A. ٩٣٦) A. ٩٣٧) A. ٩٣٨) A. ٩٣٩) A. ٩٤٠) A. ٩٤١) A. ٩٤٢) A. ٩٤٣) A. ٩٤٤) A. ٩٤٥) A. ٩٤٦) A. ٩٤٧) A. ٩٤٨) A. ٩٤٩) A. ٩٥٠) A. ٩٥١) A. ٩٥٢) A. ٩٥٣) A. ٩٥٤) A. ٩٥٥) A. ٩٥٦) A. ٩٥٧) A. ٩٥٨) A. ٩٥٩) A. ٩٦٠) A. ٩٦١) A. ٩٦٢) A. ٩٦٣) A. ٩٦٤) A. ٩٦٥) A. ٩٦٦) A. ٩٦٧) A. ٩٦٨) A. ٩٦٩) A. ٩٧٠) A. ٩٧١) A. ٩٧٢) A. ٩٧٣) A. ٩٧٤) A. ٩٧٥) A. ٩٧٦) A. ٩٧٧) A. ٩٧٨) A. ٩٧٩) A. ٩٨٠) A. ٩٨١) A. ٩٨٢) A. ٩٨٣) A. ٩٨٤) A. ٩٨٥) A. ٩٨٦) A. ٩٨٧) A. ٩٨٨) A. ٩٨٩) A. ٩٩٠) A. ٩٩١) A. ٩٩٢) A. ٩٩٣) A. ٩٩٤) A. ٩٩٥) A. ٩٩٦) A. ٩٩٧) A. ٩٩٨) A. ٩٩٩) A. ١٠٠٠) A.

الطليعتي الأفرقي، ومن مدينة قفصة إلى جهة الغرب» ومع الجنوب يتصل
بها هناك مدينة قاصرة وهي مدينة مذكرة ومدينة نقاوس ومدينة
جمونس، في الشرق منها وهذه البلاد كلها تنفارب في حالاتها وتتداني
في صفاتها ونخيلها ومياها وغلاتها والحنطة بها أبدًا قليلة لأنها في
الأغلب تجلب إليها، ومدينة قفصة مركز والبلاد بها دائرة فمن قفصة إلى
مدينة بيلقان على ٥ مراحل وهي الآن حراب أفسدتها العرب واستولت
على منافعها وعلى جميع أرضها ومياها كنبره ومنها إلى قفصة ٤ مراحل ٥
ومن قفصة في جهة الجنوب إلى ناحية جبل نفوسة مدينة زرو وبينها ٥
مراحل ٦، ومن مدينة قفصة إلى نعلنة مرحلتان صغيرتان وهي مدينة
متحصنة عامرة ٧ بانحلالها أسوار وتجارات ونخل ٨ وغلات ومياه جارئة
ومن قفصة إلى نغزوة جنوبًا يومان وبعض نوم ومن توزر إلى نفراوة يوم
ونصف يوم ٩ كبير، ومن قفصة إلى جبل نفوسة في جهة الجنوب نحو
من ١٠ أيام وعو جبل عال يكون نحو ١١ من ١٢ أيام طولًا أو أقل ١٣ من ذلك
وفيه منبران ١٤ لمدنيتين تسمى أحدهما شروس في الجبل ونها مياه جارئة
وكروم ١٥ وأغاب نبيية ١٦ وتمن وأكر زروعهم ١٧ أشعير النطب المتماهى نبيية ١٨
مما إذا خبز ١٩ كان أنيب من سائر النعام في سائر الأقاليم ولاهله ٢٠ في
منعة الخبز حذق وتميز فاعوا في ذلك كل الناس، ومن مدينة قفصة

جمونس A. B. C. هـ. A. د. مع. Deinde A. B. المغرب. D. a)
Sive verba مراحل على ٥ مراحل، ومنها — مراحل supervacanea sunt. ٥) A. om. ٦) A. نعلان. ٧) D. نعلان. ٨) C. نعلان. ٩) A. نعلان. ١٠) A. نعلان. ١١) A. نعلان. ١٢) A. نعلان. ١٣) A. نعلان. ١٤) A. نعلان. ١٥) A. نعلان. ١٦) A. نعلان. ١٧) A. نعلان. ١٨) A. نعلان. ١٩) A. نعلان. ٢٠) A. نعلان.

الى مدينة سفافس ٣ آيلام، وفيما بين جبل نفوسة ومدينة نفزاوة مدينة
لوحقة^٥ وتتصل بها غرباً مدينة بسكرة وباس^٦ وكل هذه البلاد تتقارب
فى مقاديرها وصفاتها وفى متاجرها^٧ واسواقها^٨ ومن جبل نفوسة الى وارقلان^٩
١٢ مرحلة^{١٠} ومن نفقة الى مدينة فابس ٣ مراحل^{١١} وبعض مرحلة وفابس
مدينة جليلية عامرة حقت بها من نواحيها غلات جئات ملتفة وحدائق
مصطفة وفواكه عامة رخصنة وبها من التمر والزروع^{١٢} والصباع^{١٣} ما ليس بغيرها^{١٤}
من البلاد وفيها زيتون وزيت وغلات وعلبها سور منيع يحيط به من
خارجة خندق ولها اسوانى وعمارات وتجارا^{١٥} وبضاعات^{١٦} وكان بها فيما
سلف نزر يعمل بيا الحبرير الحسن وبها ان مدايح^{١٧} للجلود ويتجهز بها
منها ولها وان بانها من غدير كبير وعلى هذا الغدير قصر ساجنة وبينه
وبين فابس ٣ اميال وفى مدينة صغيرة منهضرة وبها من ناحية البحر
ايضا سوف وباعة^{١٨} وحريثون^{١٩} كنبرون وشريهم من وادى فابس وماء مدينة
فابس غير نيب لانه شروب واهلها^{٢٠} بسنسيغونه ومدينة فابس بيها وبين
البحر ٦ اميال من جهة الشمال وتتصل باخر غابة اشجارها الى البحر رملية
متصلة بمقدار ميل وهذه الغابة اشجار وجئات وكرور وزيتون كنبر
ويستعمل^{٢١} منه زيت كسر بنجيز^{٢٢} به انى سائر النواحي وبها ايضا نحل
ملتف به^{٢٣} من الرنسب الذى لا يعدله شئ^{٢٤} فى ثباته انليب وذلك ان
اعل فابس بجنونها نرته ثم يودعونها فى دنان فان كان بعد مده من
ذلك خرجت لها عسله تعلق وجهها بكثير ولا يعدر على النساو منها الا^{٢٥}
بعد زوال العسل عنها من اعلاها وليس فى جميع البلاد المشهورة بالنمر

قاس. C. وناس. B. D. وناوس. A. ^٥ لوحق. D. ; لوحق. C. ; لوحق. A. ^٦ فابس. C. ^٧ ومارجرا. A. C. ^٨ A. B. D. male ^٩ وارجلان. A. ut semper ^{١٠} مرحلة. ^{١١} A. ^{١٢} مديح. A. ^{١٣} وبضائع. A. ^{١٤} لغبرجا. D. ^{١٥} والزروع. A. D. ^{١٦} B. ^{١٧} يستسيغونه. C. ^{١٨} واعله. A. C. D. ^{١٩} وباعة. C. ^{٢٠} وديباع. ^{٢١} يستعمل. ^{٢٢} منه. A. ^{٢٣} Deinde ^{٢٤} فيتنجز. D. ^{٢٥} به. A. om. ^{٢٦} A. B. C. ^{٢٧} الى. D. om.

شيء من النمر يشبهه ولا يحاكيه ولا يطابقه في علوكته وطيّب مذاقته^١ ومرسأها في البحر ليس بشيء^٢ لأنه لا يسر من ريح وألما ترسى الغوارب بوادبها وهو نهر صغير يدخله المد والجزر وترسى به المراكب الصغار وليس بكثير السعة^٣ وألما يطلع المد^٤ للارساء نأحو من رمية سهم وفي أهلها^٥ قلعة دمان^٦ ولهم زق ونظافة وفي باديتها عتو وفساد وقطع سبل^٧ ومن مدينة فابس إلى مدينة سفاس^٨ نازلًا مع التجون^٩ ٧٠ ميلًا ومدينة سفاس بين مدينة وبين قلعة بين جنوب وغرب^{١٠} أيام ومدينة سفاس مدينة^{١١} قديمة عامرة لها أسواق كثيرة وعمارة شاملة وعليها سور^{١٢} من حجارة وأبواب عليها صفائح^{١٣} حديد منبععة وعلى أسوارها محارس^{١٤} نفيسة للرباط^{١٥} وأسوارها محركة^{١٦} وشرب أهلها من المواجهل ويجلب إليها من مدينة فابس نفيس العواكة وعاجيب أنواعها ما يكفينا ونرى^{١٧} نثر^{١٨} ورخص قيمة ويصاد بها من السمك ما يعظم خطر^{١٩} وكبير^{٢٠} قدرة^{٢١} وأمر صيدهم بالزروب المنصوية لهم^{٢٢} في الماء المبتت بحروب حبل وتحل غلذتها أربتون وأنوت وبها منه ما ليس يوجد بغيرها مله وبها مرسى حسن مت الماء وبالجملة أتبا من عر^{٢٣} البلاد وأهلها لهم نأخوه وفي أنفسهم عر^{٢٤} وأتمسكها^{٢٥} الملك المعتم^{٢٦} رجار في عام^{٢٧} ٥٢١ من سنى النيجرة وفي الآن معمورة وليست مثل^{٢٨} ما كانت عليه من العمارة والأسوار^{٢٩} وأنماجر في الزمن القديم^{٣٠} ومن سفاس إلى مدينة المهدية مرحلمان ولها عامل من قبل الملك الممطم^{٣١} رجار والمهدية مدينة لم يزل داب افلاخ وحف^{٣٢} للسفن أنتجارتها العاصدة إليها من بلاد المشرق والمغرب والاندلس وبلاد الروم وغيرها من البلاد واليها تجلب البضائع الكبيرة

١) A. ut. ٢) A. ذمانة. ٣) D. اتله. ٤) B. add. بد. ٥) A. مذاقه. ٦) A. ut semper. ٧) A. C. om. ٨) A. سوى. ٩) B. add. من. ١٠) A. موبرى. ١١) C. ممحونة. ١٢) A. المرباط. ١٣) D. محاسر. ١٤) A. B. ويكر. ١٥) A. C. om. ١٦) D. رجار. ١٧) A. C. om. ١٨) A. C. سنة. ١٩) D. om. ٢٠) A. B. om. ٢١) A. C. addunt. ٢٢) D. واحتياط. ٢٣) A. السفن. ٢٤) A. Deinde. ٢٥) A. C. om.

بقنائلير الاموال على مرّ الآيام وقد قلّ ذلك في وقتنا هذا ومدينة المهدية
كانت مرسى وفرصة للفيروان واستحدثها المهدى عبيد الله وسماها بهذا
الاسم وهي في ناجر البحر تدخل^١ من سفاح الى رفاة الفيروان^٢ ثم
تدخل^٣ اليها من مدينة^٤ رفاة^٥ ومدينة المهدية من مدينة الفيروان على
مرحلتين وكانت فيما سلف المسافر اليها كثير والبضائع اليها مجلوبة من
سائر البلاد والافطار والامتنعة والمتاجر بها نافعة وفيها بائعة^٦ والهم على اهله
موفونة واليههم راجعة ولها حسن مبان^٧ لنظيفة نظيفة^٨ المنازل والمتبوات /
وديارها حسنة وحماماتها جليظة وبها خانات كثيرة^٩ وهي في ذاتها حسنة
الداخل والناحارج ببيتة المنظر واعلها حسن الوجوه نظاف الثياب ويعمل
بها من الثياب الحسنة الدخيلة الحديدة المنسوبة اليها ما بحمل^{١٠} وتناجز
به التجار الى جميع الافاق في كل وقت وحين ما لمس يغدر على عمل
مثله في غيرها من البلاد والامتناع^{١١} لاجودته وحسنه وشرب اهلها من
المواجل وابارها غير عذبة وبخيط بالمهدية^{١٢} سور حسن مبني من الحجارة /
وعليها بابان من حديد لعق بعضه على بعض من غير خشب ولبس
يدري في معمر الارض^{١٣} مثلها^{١٤} صمعة وروافد وحما من حاجاتها انوصوفة
وليس لها جنات ولا بساتين ولا نخل انما^{١٥} تجلب اليها شئ^{١٦} من الفواكه
من قصور المنسبر^{١٧} وبينهما^{١٨} في البحر^{١٩} ميسلا والمنسبر قصور ثلاثة^{٢٠}
يسكنها قوم متعبدون والاعراب لا تصرف في شئ^{٢١} من شجرهم ولا من
عمارهم^{٢٢} وبهذا المكان اعنى المنسبر يدين اهل المدينة^{٢٣} مودهم بحملهم
في الزوارق اليها فيدنونهم^{٢٤} بها ثم يعودون اليها بالدم ونس بالمدنة

■

a) C. نرحل. b) البحر في B. lacuna. c) D. om. d) B. add.

انفيروان. e) B. om. ; نظيفة ; D. نظيفة ; C. om. ; نظيفة. f) A. C. والممرات. g) A. خانات. h) B. يحجاب.

ايحجاب. i) B. ارض المغرب. j) A. D. بالحجارة. k) A. بالمدينة. l) A. om.

m) A. C. om. n) A. D. مبلها. o) A. C. ولا فاكهة الا ما. p) A. C. om.

ولا بغرة. q) A. C. عمارتهم. r) A. C. ثلاثة قصور. s) A. المنسبر وبينها. t) A. C.

فيدونهم. u) D. فيدونهم.

المهدية.

جبانة تعرف في وقتنا هذا، والمهدية في حين تابلغنا لهذا الكتاب
مدينتان أحدهما مدينة المهدية والثانية مدينة زويلة، ومدينة المهدية
يسكنها السلطان وجنوده وبها قصر الحسن البناء العجيب الارتفاع والارتفاع
وكان بها قبل أن يفتحها الملك المعظم رجار في سنة ٥١٣ هـ نيفان
الذهب وكانت مما يفتخر به، ملوكها واستفندت المهدية وسلطانها يومئذ
الحسن بن علي بن يحيى ك بن تميم بن المعز بن باديس بن المنصور
ابن بلقين، بن زبري الصنهاجي، وبمدينة زويلة الاسواق الجميلة والمباني
الحسنة والشوارع، الواسعة والازقة انفسيتها واحلها تجار مياسير نبلاء دوا
اذهان مافيه وافهام نضبة وجل لباسهم البياض ولهم هم في انفسهم
وملابسهم وفيهم الجمال ولهم معرفة زائدة في اتجارهم وطريقتهم حميدة
في المعاملات ولهذا المدينة اسوار عالية حصينة جدا تليق بها من
سائر جهاتها وتواحيها البرية والبحرية وجميعها مبني بالحجارة وفيها فنادق
كثيرة وحمامات جملة ولهذا المدينة من جهة البر خندق كبير تستقر به
ماء السماء وبخارجها من جهة غربيها حصى كان قبل دخول العرب ارض
افريقية واسادهم لها فيه جثث وبساتين بسائر النمار العجيبة والفواكه
التيبة ولم يبق الآن منها بهذا انحصى المذكور شي وعلى معرفة من
هذه المدينة يرى كبره منازل وقصور يسكنها قوم بوان لهم رزق كبيرة
ومواش واعنام وابعار واصابات كبره في العنخ والشعير وبها زيتون كثير
يعتصر منه زيت نيب عجيب نعم سائر بلاد افريقية وبناجيز به انى سائر
بلاد المشرق وبين هاتين المدينتين اعنى المهدية وزويلة فضاء كبير
يسمى الرملة معداره اسقف من رمية سبم والمهدية قاعدة بلاد افريقية

a) B. زويلة. b) الانعاى. c) A. يعنماحيها. d) D. om.
ه) A. يفتحها. f) D. om. بن يحيى. g) B. بلقين. h) A. بلقين.
i) D. add. الحسنة. j) A. om. ولهم هم. k) A. وقبهم. l) A. B. حميدة.
m) A. وبهذا. n) A. بالحجارة. Deinde C. وبها. o) A. ولها. Deinde
A. C. om. فيه. p) B. add. الى. q) D. om. r) B. om. s) B. h. l.
زويلة. t) A. C. معدار.

وخطب مملكتها^٥. وان حد انتهى بنا القول في ذكر بلاد افرنجية فلنرجع الان الى ذكر بلاد^٦ نغزاه فنقول ان مدينة سبيثلة كانت مدينة جرجيس ملك الروم الافارقة وضادت من احسن البلاد منظرًا واكثرها قطرًا واكثرها مياهاً واعذبها^٧ هواءً واطيبها نرى وكانت بها بستين وجنات وافتتحها المسلمون في صدر الاسلام وفنلوا بها ملكها العظيم^٨ المسمى جرجيس ومنها الى مدينة قصته مرحله وبعض ومنها ايضاً الى انفيروان^٩ v. ميلًا ومدينة انفيروان ام امصار وقاعدة افطار وضادت اعظم مدن الغرب قطرًا وانثرها بشرًا وابسرها اموالًا واوسعها احوالًا وانعنها بناء وانفسها صمًا واربعها تجارة واكثرها جباية وانعها سلعة وانما ربحًا واجهرهم عصيانًا وانعاعهم اغمارًا^{١٠} والغالب على فضلاتهم التمسك بالحكم والنوفا بالعهد والتخلي عن الشبهات واجتناب المحارم وانتعن في محاسن العلوم والهدى الى القصد فسلط الله سبحانه^{١١} عليها العرب وتوانت الكوائج عليها حتى لم يبق منها الا اطلال دارسه وادار ثامسه وصى الان في وقتنا هذا على جزء منها سور تراب وولاه امورها ان عرب ونم بقبصون ما يتوثر من جباياتها^{١٢} وبها اقوام قليلون تجار انهم بسيرة ومناعها نوره وفيما بذكر عمل السطر آتاه عما قريب ستعود الى ما كانت عليه من العماره وغير ذلك وماعها قليلة وشرب اعلمها من ماء الماجل الكبير الذي بها وهذا الماجل من عجب البناء لانه مبنى على تربيع وفي وسطه بناء دئم^{١٣} دائصومه وذرع كل وجه^{١٤} منه^{١٥} مائتا ذراع وضو كله معلو ماء وانفيروان كانت مدبنتين^{١٦} احداهما انفيروان والمائنة صيرة^{١٧} وصيره ذات دار الملك وضان فيها اسام عمارتها ثلاثمائة حتمام واكثرها للديار وبافيهنا مبرر لباس دافه وصيره الان في

a) A. haec omnia om. mule ab وخطب وافرعية. b) واعدبها. c) A.

واطلولهم. d) C. ربحًا. e) A. احواما. f) قصرًا. g) A. المعتم.

h) D. تعالى. i) A. واما حلي. j) D. والنجلي. k) A. C. اعمارا.

l) مدينتان. m) A. منها. n) واجنة. o) U. مددم. p) A. جبايتها.

q) A. صيرد.

وفتتا هذا خراب ليس بها ساكن وعلى ٣ اميال منها قصور رقانة الشاهقة
الذرا الحسنه البناء الكثيرة البساتين والتمار وبها كانت الاغالب تربع ه فى
ايام دولتها وزمان تهيجتها وهى الان خراب لا ينتظر جبرها ولا يعود خيرها
ومن مدينة القيروان الى مدينة تونس مرحلتان وبعض بسير القوافل وهى
مدينة حسنة يحيط بها من جميع جهاتها فحوص ومرارح للمخفلة والشعير
وهى اكبر غلّانها وجلّ معاملات اعاليها مع دعاء العرب وامرائها وعى الان
فى وقت د تاليعنا لهذا الكتاب معمورة موعرة الخيرات يلجأ اليها الغريب
والبعيد وعليها سور نراب وثيف ولها ابواب ثلاثة وجميع جنتها ومرارح
بعولها فى داخل سورها وليس لها خارج السور شئ بعول عليه والعرب
تجاور ارضها وناتى بانواع الحبوب اليها والعسل والسمن ما يكفى اعلاها
غداً ويعمل بها من الكبر وانواعه ما لا يمكن عمله فى غيرها من البلاد
ومدينة تونس فى ذاتها قديمة ازلت حصينة اسمها فى التواريخ طرشييس
ولما افندتها المسلمون واحددوا النساء بها سموها نونس وسرب اهليها من ابار
شئى لان اعظمها قدراً واحلاها ماء بئران احتريهما بعض سيدات الاسلام
ابتعاه ابوابهما فى نهانه من سعة اندر وضرة الماء وهذه المدينة
مُصافيه لفرنانجيه المشهور بالنسب وكثرة انغواكه وحسن الجهة وجوده
الثمار واتساع العلات ومن غلّانها العنق والعنب والفرّوباء والعُصفر وفرنانجيه
فى وقتنا هذا خراب لا ساكن بها ومدينة نونس فى وسط جون خارج
عن البحر وعى على بحيره محفورة وعرضها اكثر من طولها وذلك ان نولها
٦ اميال وعرضها ٨ اميال ولها فم يمتد بالبحر نحو المسمى م الوادى
وذلك ان هذا الكبر لم تكن جبل وانما حفر فى البر حفره انتهى به الى

حين. A. C. (f) اكثر. A. (g) الحفنة. A. (d) نرفع. D. ترجع. A. (e)
D. البلاد omissa بغيرها عمله. A. C. (g) بما. D. (f) ومن العسل. A. C. (e)
A. (h) ترشييس. D. طرشييز. B. (i) حصينة. B. (h) غير
بفهم. C. (n) ايام. D. (m) وهما. A. haec omnia om. inde a (l) احتفرهما.
A. (o) حفر.

مدينة تونس لأن بين تونس والبحر ٩ أميال كما وصفناه قبل وسعة هذا
النهر^١ المحفور نحو من ٤٠ ذراعاً وعمقه من ٤ قيم إلى ٣ وقعره طين
وطول هذا الحفر المسمى نهراً^٢ ٤ أميال ثم اجتروا ماء البحر في ذلك
النهر^٣ فعلا على الحفر حتى جاوز اعلاه بربع^٤ فامة واحد^٥ واكثر الى ان
بلغ الماء حده فوقف وعند اخر هذا الحفر يتسع فيه الماء ويعمق واسمه
وقور واليه تحمل المراكب الحمالة والنواشى^٦ والكرابى^٧ وترسى هناك
وأنصل فيض الماء الحافى^٨ في هذا النهر^٩ المحفور الى مدينة تونس فهي
على نحر^{١٠} البحيرة^{١١} وأوساى المراكب تفرغ بوقور في زوارف صغار تعم^{١٢} في
افاصير المياه الى مدينة تونس ودخول المراكب من البحر الى النهر^{١٣} حتى
تصل الى وقور واحداً^{١٤} بعد واحد لأن سعة النهر لا يحتمل اكثر من
ذلك ويتصل بعذر^{١٥} من هذه البحيرة في جهة المغرب^{١٦} حتى يكون بينها
وبين قرطاجنة ميلان^{١٧} ومن ثم هذه البحيرة الى مدينة^{١٨} قرطاجنة ٣
اميال ونصف وهى الآن خراب وأما بعمر منها فطبيعة^{١٩} مرتفعة تسمى المغلفة
يحيط بها سور تراب وبسكنها رؤساء من العرب يعرفون ببني^{٢٠} زيان ومدينه
قرطاجنة كانت فى وقت عمارتها من غرائب البلاد المذخورة بما فيها من
عجائب البناء وانهار العدره فى ذلك وبها الآن بفسا من بنيان الروم
المشهور بها مثل القليانتر^{٢١} اتنى لبس منها فطبر فى مباني الارض قدره
واستطاعة وذلك أن هذه انطيانتر^{٢٢} عى بماء فى اسنذاره وعى نحو من ٥٠
قوساً فاقمة فى البواء^{٢٣} سعة دل قوس منها اربى من ٣٠ شبراً ويسكن كل
هوس واختها^{٢٤} ساربه وعلمها يسعة انسارية والعصادين ٢ اشبار ونصف وعموم

١) D. الحفر. ٢) C. نهر. ٣) A. نهر. ٤) A. C. D. البحر. ٥) A. ١٣. ٦) A. ١٣. ٧) A. ١٣. ٨) A. ١٣. ٩) A. ١٣. ١٠) A. ١٣. ١١) A. ١٣. ١٢) A. ١٣. ١٣) A. ١٣. ١٤) A. ١٣. ١٥) A. ١٣. ١٦) A. ١٣. ١٧) A. ١٣. ١٨) A. ١٣. ١٩) A. ١٣. ٢٠) A. ١٣. ٢١) A. ١٣. ٢٢) A. ١٣. ٢٣) A. ١٣. ٢٤) A. ١٣.

على كل قوس من هذه الاقواس ه اقواس قوس على قوس صفة واحدة وبناء
واحدًا ه من الحجر الكذان الذي لا يجانسه شيء في الجودة وعلى
اعلى ه كل قوس من هذه القسي بخر دائر وقد صور في البحر الدائر على
القسي السفلى ه انواع من الصور وضروب من التماثيل العجيبة الثابتة في
الصخر من صفات الناس والصفات والحيوانات والمراكب وكل ذلك قد
أثقف ه بإبداع صنعة واحدة حكمة وسائر البناء الاعلى املس لا شيء به ز
ويقال ان هذا البناء كان ملعبًا ومجتمعًا ه في فصل ما ويوم ما ه من السنة
ومن عجائب البناء بقرطاجنة الدواميس التي يبلغ ه عددها ١٤ داموس في
سطر واحد طول كل داموس ١٣٠ خطوة في عرض ٣١ خطوة ولكل داموس
منها اقباء في اعلاه وبين كل داموس منها وصاحبه اقباب وزراقات ه تصل
منها المياه من بعض ه الى بعض كل ذلك بهندسة وحكمة وكان الماء
يجرى الى هذه الدواميس من عين شوفار ه التي هي بقرب القيروان
وتلوي مسافة جرى هذا الماء ه من العين الى الدواميس ٣ مراحل وكان
جرى الماء من هذه العين الى هذه ه الدواميس على عدة قنابر ه لا
يخصى لها عدد وجرى الماء بوزنة معتدلة وهذه القنابر ه قسي مبنية
بالصخر ه فما كان منها ه في نشر الارض كان قصيرًا وما كان منها ه في
بطن ه الارض واخاديدها ه كان ه في نهاية العلو وهذا ه من اقرب شيء أبصر
على وجه الارض والماء في وقتنا هذا مفتوح عن ه هذه الدواميس لا يصل
اليها منه شيء ه كل ذلك اوجبه خراب مدينة قرطاجنة ومع ذلك انها من

- ا) A. C. D. واحد. ب) A. C. D. اعلا. ج) A. om. د) A. D. النابتة. ه) C. A. om. ه) A. om. ز) A. C. D. مجتمعًا. ح) A. om. ط) A. C. D. اعليه. ث) A. C. D. اتعق. ج) A. om. الئائية
ووزرات. د) (sic) وزوامات. ه) B. مبلخ. و) D. تبلخ. ز) B. وبوم ما
ad جرى A. inde ا) B. بقرب. ب) C. شوفار. ج) D. بعضها. د) A. C. ١)
A. C. om. ٢) C. ابلم. ٣) B. om. ه) B. om. هذا. ٤) هذا البحر. ٥) C. om. وكان
منه B. D. ه) غي الصخر. ٦) A. D. القنابر. ٧) A. D. القنابر. ٨) B. D. من. ٩) A. C. add. تلويلا. ١٠) A. C. احاديدها. ١١) A. C. بطلون. ١٢) A. C. فيها. ١٣) C. وهى. ١٤) A. C. من. ١٥) A. C.

البحر التي ذكرناها هي البورى والعاجوج^١ والمحل والطنط والاشبيلينيات^٢ والشلبة^٣ والغاروس واللاج والجوجة^٤ والدعلاء والنفلو والعلاء^٥ ويتصل بهذه البحيرة من جهة الجنوب مع انحراف الى الغرب بحيرة ثانية تسمى بحيرة تينجة^٦ ولولها ٤ اميال فى عرض منلها وبينهما فم تتصل^٧ منه مياه احداها بالآخرى وفى ٨ هاتين البحيرتين^٨ امر عجيبي وذلك ان ماء بحيرة تينجة^٩ عذب وماء بحيرة بنرت^{١٠} ملح وكلا واحده من هاتين البحيرتين^{١١} تصب في اخنها ستة اشهر ثم ينعكس جريهما فتمسك البحيرة عن الجرى وتصب البحيرة^{١٢} الثانية الى هذه^{١٣} الاولى ستة اشهر اخرى^{١٤} فلا بحيرة تينجة^{١٥} يتملح ماؤها ولا بعذب ماء بحيرة بنرت^{١٦} وهذا ايضا عجب اخر من عجائب هذا الصنع^{١٧} والسمك ببنرت^{١٨} وتونس ايضا كثير رخيص جدا^{١٩} ومن بنرت^{٢٠} الى مدينة نفرة^{٢١} ميلًا وطريقه حصن على البحر قليل العمارة وحوله عرب لا خلى لبس ولا يحفظون في احد من الناس الا ولا ذمة وبها مرسى للمراكب ومراكب الاندلس تطفى^{٢٢} اليها وتأخذها في قلعها روسية^{٢٣} وعلى بعض الطرف من نفرة الى تونس مدينة باجة^{٢٤} وهي مدينة^{٢٥} حسنة فى بناء من الارض كثيرة الفمخ والشعير^{٢٦} ولها من غلات ذلك ما ليس بالمغرب مله ندره وجوده فى المواضع المتناحية لباجة وعى صحبيحة^{٢٧} الهواء كثيره الرخاء واسعة الدخل على واليها والعرب مائكة لخارج فخرها^{٢٨} ومتصل ارضها وبها عين فى وسطها ينزل اليها بادراج ومنها

والنملبة A. c) والاشبيلينيات C. والاشبيليمات A. d) العاجوج A. a) A. D. e) وانجرجه C. والخرجه A. d) والغاروس Deinde A. C. والسلبه C. يتصل C. ومصل A. f) نوليا Deinde D. تينجة vel نينجة B. نينجة A. om. h) نينجة A. C. D. i) البخرتين A. k) بعصيا ببعض وفى امر B. g) A. om. مء. A. C. add. n) A. C. om. آخر B. m) A. om. مدء. D. بنى D. وبنى زرت B. q) الصنع A. C. p) بنى زرت B. o) ماؤها تصفى Codd. e) بنى زرت B. D. r) وتونس Deinde A. C. بنرت D. وطردها A. v) الفمخ كثيرة الشعير A. C. w) ومدينه باجة A. C. d) قصرها (sic).

شرب أهلها وليس لها في خارجها عود نابت ألا فحوص ومزارع وبين باجة وطبرقة مرحلة وبعض^٥، ويقابل باجة في جهة الشمال وعلى نحر البحر^٦ مدينة مرسى الخرز وبينهما مرحلة كبيرة وهي^٧ مدينة صغيرة عليها سور حصين ولها قصبة وحولها عرب كثير^٨ وعمارة أهلها لها على صيد المرجان والمرجان يوجد بها كثير^٩ وهو اجل جميع المرجان الموجود بسائر الاقطار مثل ما يوجد منه بمدينة سبتة وصقلية وسنذكر^{١٠} سبتة التي على بحر الزقاق المتصل ببحر الظلمات ويقصد التجار من سائر البلاد الى هذه المدينة فيخرجون منه الكثير الى جميع^{١١} الجهات ومعدن هذا^{١٢} الجوهري في هذه المدينة مخدم في كل سنة ويعمل به في كل الاوقات الخمسون غاربا والزائد^{١٣} والناقص وفي كل غارب العشرون رجلا وما زاد ونقص والمرجان ينبت^{١٤} كالشجر ثم يتحجر^{١٥} في نفس البحر بين جبلين عظيمين ويصاد بآلات ذوات^{١٦} ذوات كثيرة تصنع من القنب تدار هذه الآلة في اعلى المراكب فتلتف الخيوط على ما فاربها من نبات المرجان فيجذبها الرجال الى انفسهم ويستخرجون منه الشيء الكثير مما يباع بالاموال الطائلة وعمدة أهلها على ذلك وشرب أهلها من الابار وهي قليلة الزرع وانما يجلب اليها قوتها من بوانى العرب المجاورة لها وكذلك الفواكه ربما جلبت اليها من بوننة وغيرها وبين مدينة مرسى الخرز ومدينة بوننة مرحلة خفيفة وفي البحر ٢٤ ميلا روسية^{١٧} ومدينة بوننة^{١٨} وسنة ليست بالكبيرة ولا بالصغيرة^{١٩} ومقدارها في رفعتها^{٢٠} كالاريس وهي على نحر البحر وكانت لها اسوار^{٢١} حسنة وتجارة معصودة وأرباح موجودة وكان فيها كثير من الخشب موحد^{٢٢}

a) D. add. مرحلة. b) B. add. الملح. c) A. C. الخرز. d) A. C. om.

e) B. D. بمدينة صقلية وبمدينة. f) B. البحر المسمى بالزقاق. g) A. سائر. h) A. om. Deinde C. D. المرجان. i) A. C. السنة. j) A. عليها. k) B. نبت. l) A. C. omitto ثم يتحجر. m) A. C. D. om.

add. بين. n) D. ذوات. o) B. add. مدينة. p) B. C. D. الصغيرة. q) B. C. D. اسوار. r) B. C. D. اسوار. s) B. C. D. اسوار. Deinde A. كالاريس. t) B. C. D. اسوار. u) B. C. D. اسوار.

v) B. C. D. اسوار. w) B. C. D. اسوار. x) B. C. D. اسوار. y) B. C. D. اسوار. z) B. C. D. اسوار.

aa) B. C. D. اسوار. ab) B. C. D. اسوار. ac) B. C. D. اسوار. ad) B. C. D. اسوار.

ae) B. C. D. اسوار. af) B. C. D. اسوار. ag) B. C. D. اسوار. ah) B. C. D. اسوار.

ai) B. C. D. اسوار. aj) B. C. D. اسوار. ak) B. C. D. اسوار. al) B. C. D. اسوار.

am) B. C. D. اسوار. an) B. C. D. اسوار. ao) B. C. D. اسوار. ap) B. C. D. اسوار.

aq) B. C. D. اسوار. ar) B. C. D. اسوار. as) B. C. D. اسوار. at) B. C. D. اسوار.

au) B. C. D. اسوار. av) B. C. D. اسوار. aw) B. C. D. اسوار. ax) B. C. D. اسوار.

ay) B. C. D. اسوار. az) B. C. D. اسوار. ba) B. C. D. اسوار. bb) B. C. D. اسوار.

أهلها من الحنونة والشعير المقدار الكثير، وبين الأربس وتلمديت مدينة صغيرة تسمى مرماجنة وهي لأهلها وللعرب عليها^١ ضريبة ويصيبون من القمح والشعير المقدار الكثير ما يعم بالكفاف وزيادة، ومن تياجس^٢ إلى بونة الساحلية^٣ مراحل ومن تياجس إلى مدينة باغاي^٤ ٣ مراحل وكذلك من مدينة الأربس إلى القيروان ٣ مراحل ومن مدينة الأربس إلى تونس مرحلتان ومن تياجس إلى فسطنطينة يومان وبين الأربس ومدينة بجاية ١١ مرحلة، ومن مرماجنة إلى مدينة مجانة مرحلتان خفيفتان بل هي مرحلة كبيرة وهي مدينة صغيرة عليها سور تراب وكان بها قديماً بزرع^٥ يصل الزعفران^٦ ولهم وإن غزير^٧ الماء باني من جبل بمفرقة منها يزرعون عليه غلاتهم وهو جبل شاقق ومنه تنقلح أحجار المطاحن التي إليها الانتقاء في^٨ الجودة وحسن الناحين، حتى أن الحاجر^٩ منها ربما مر عليه^{١٠} عمر الإنسان فلا يحتاج إلى نفس ولا إلى صنعته هذا لصلابته ودقة أجراته^{١١} وأرض مجانة تغلبت العرب عليها وبها^{١٢} تآخرون طلعها وبينها وبين فسطنطينة ٣ مراحل ومنها إلى بجاية الناصرية^{١٣} ٩ مراحل، ومن تونس والحمّامات مرحلة كبيرة وهذه المرحلة^{١٤} هي عرض الجزيرة المسماة بجزيرة باشو^{١٥} وهي أرض مباركة ونبيبة ذات شجر زيمون^{١٦} وعمارات متصلات وبركات وخيرات وغلّات ومياه ليست بكتيرة الجري على وجه الأرض لأنّها مكنته مياه الأنهار وفيها بالجمل خصب زائد وهذه الجزيرة أفليم لها مدينة باشو ولم يبق الآن منها إلا مكانها وفيه^{١٧} قصر معمر ومنها قصر على البحر يسمى نابل^{١٨} وكان بالعرب من هذا القصر في أيام الروم مدنه بمره عامرة فخرت وبقي الآن

a) A. عليها. b) B. om. انمقدار الدبر. c) A. B. C. semper ; D. h. l. تياجس، deinde ut A. et B. d) A. (1^a manus), B. C. D. المسيلة et deinde B. e, D. a. e) ممرورع. f) B. add. نبرأ. g) A. B. عزيز. h) A. C. تنتهي. i) A. C. اللحن. k) A. C. add. الواحد. l) A. عليها. m) A. C. ودخته. n) C. وجه. o) B. adl. والنّي وصفتها. p) A. D. باشو. q) A. C. نين وزيتون. r) A. وفيها. s) A. بابل

مكانها وهو قصر صغير^١ وكذلك قصر نُرسِيهان^٢ بالقرب منها اثر مدينه كانت عامرة فى ايام الروم فخربت وبقي مكانها^٣ وبين^٤ تونس ومدينه القيروان جبل زغوان^٥ وهو جبل عال جدًا تقصد اليه المراكب من ظهر البحر لعلوه وارتفاعه^٦ فى البحر وهو أكثر الجبال ماء وفيه خصب ومزارع وعمارة وبعم منه فى^٧ اماكن قوم عباد مسلمون متفردون^٨ وكذلك جبل واسلكت^٩ وتلوه يومان ومنه الى تونس يومان وبينه وبين القيروان ١٥ ميلًا وفيه عمارات كثيرة ومياه جارئة وفيه من الحصون حصن الجزوات وحصن تيفاف^{١٠} وحصن القبطنة^{١١} ودار اسماعيل ودار^{١٢} الدواب وكل هذه البلاد يعمرها قبائل من البربر وهم^{١٣} اهل هذه الناحية وهم فى^{١٤} خصب ولهم مواش ابقار واغنام^{١٥} وبغال وراك^{١٦} والعرب متعلّمون على سهل نذ^{١٧} الارض كلها^{١٨} ولنذكر الان التلقات المملوكة بين هذه البلاد فمن ذلك الطريق من القيروان الى ناهرت^{١٩} فمن القيروان الى الجبنيين^{٢٠} وهى قرية مرحله الى^{٢١} مدينه سبيبة^{٢٢} مرحله وحى مدينه ارنه^{٢٣} ننيه^{٢٤} الماء والجئات وعليها سور^{٢٥} من حجارة حصين ولها ريد^{٢٦} فيه الاسواق والتخانات وشربهم من عين جارئة كبيرة عليها جئاتهم ونسائينهم وعلائيم من الكمون والكروان والبقول ومنها انى^{٢٧} مراحنة وحى قرية لبواره^{٢٨} مرحله وميا الى مدينه مجانة التى قدّمنا ذكرها مرحله ثم الى مسكنة^{٢٩} مرحله وحى قرية عامرة قديمة ازيلت^{٣٠} وبها زروع ومكاسب وعمون ولها سوى ممتد كالسمانط وهى اكر من مراحنة ومنها الى باغاي وهى مدينه عامرة وقد قدّمنا ذكرها فيما سلف

١) B. add. معمور. ٢) A. توسيان. ٣) A. add. مدينه. ٤) C. زعفران.

٥) C. D. Deinde D. الى البحر. ٦) A. C. om. ٧) B. معرفون. ٨) D. منعرون.

٩) A. وسلا. ١٠) D. وسلا. ١١) A. وسلا. ١٢) A. وسلا. ١٣) A. وسلا.

١٤) B. ماء. ١٥) C. (sic) انه. ١٦) B. ودور. ١٧) C. هم. ١٨) A. ولهم.

١٩) A. الجبنيين. ٢٠) A. ut semper. ٢١) B. ودور. ٢٢) C. وسلا.

٢٣) A. وسلا. ٢٤) D. الجبنيين. ٢٥) A. وسلا. ٢٦) D. وسلا.

٢٧) A. وسلا. ٢٨) A. وسلا. ٢٩) A. وسلا. ٣٠) A. وسلا.

٣١) A. وسلا. ٣٢) A. وسلا. ٣٣) A. وسلا. ٣٤) A. وسلا.

٣٥) A. وسلا. ٣٦) A. وسلا. ٣٧) A. وسلا. ٣٨) A. وسلا.

٣٩) A. وسلا. ٤٠) A. وسلا. ٤١) A. وسلا. ٤٢) A. وسلا.

من هذا الجزء والطريق ٤ يتصل من مدينة ٤ باغاي الى المسيلة كما
 قدمناه ٥ فيما سلف ٥ وطريق ثانٍ يأخذ من القيروان الى المسيلة على
 غير الطريق الذي قدمنا ذكره وهو يخرج من القيروان الى جلولة مرحلة
 خفيفة وهي مدينة صغيرة عليها سور وبها ٤ عين ماء جارية عليها ٥ بساتين
 كثيرة وتخل كثير ومنها الى آخر ٤ مرحلة وهي قرية حسنة مأواها من الابر
 وفيها زروع وحنطة وشعير كثير ٤ ومنها الى قرية طامجننة ٤ مرحلة ولها فحس
 كبير وحنطتها وشعيرها ممكن كثير ٤ رخيص جدًا ومنها الى الاربس مرحلة
 ومن الاربس الى تيفاش مرحلة وهي ايضًا مدينة ازليّة فديمة عليها سور
 قديم بالحجر والجبّار وبها عين ماء جارية ولها بساتين ورباضات واكثر
 غلاتها الشعير ومن تيفاش الى قصر الافرنج مرحلة ولا سور لها وبها ٤ مزارع
 واصابات ٤ جمّة في الحنطة والشعير ومنها الى قرية اركو ٥ مرحلة ولها
 جنات وعيون ومياه وبساتين وغلّات قمح وشعير وخبر ٥ واسع ومنها الى
 قرية البردوان ٥ مرحلة وكانت قرية كبيرة وهي من اقاليم الفمخ والشعير
 ومنها الى قرية النهروين ٥ مرحلة وهي في ولاء من الارض وفيها ابار ماء
 عذبة وكان لها سور ٥ والغالب عليها البربر من كتامة ومزاتة ٥ ومنها الى
 قرية تامسيت ٥ مرحلة وبها اشجار وعمارات ومنها الى دكّة مرحلة وهي
 قرية لها سوق واهلها ٥ من كتامة ومنها الى اوساخيت ٥ مرحلة وهي قرية
 للبربر ٥ وبها مياه جارية ومزارع حنطة وشعير ومنها الى المسيلة اصل من
 مرحلة ٥ ومن مدينة المسيلة الى وارقلان ٥ ١٢ مرحلة كبار ٥ وهي مدينة فيها

a) A. B. D. addunt من. b) A. D. om. c) A. D. om. Nempe ad
 Tobnam 4 dies, inde ad al-Masilam 2 dies. d) B. وفيها. e) B. وعليها.
 f) A. B. D. احدى; C. اخرى. g) D. add. كل ذلك. h) D. طامجننة.
 Ibn Hauc. طامجننة. i) A. C. om. k) A. له وبه. l) A. add. ورباضات.
 m) A. D. البردوان. n) A. وخبر. o) A. D. اركو. p) A. B. النهروين;
 A. تامسيت. q) A. دكّة. r) B. مزاتة. s) C. سور. t) A. النهروين.
 البربر. u) A. اوساخيت. Ibn Hauc. اوساخيت. v) A. اوساخيت. w) A. ولها.
 x) A. C. om. كبار. y) A. ut semper وارقلان. Deinde D. ١٥.

قبائل مياسير وتجار اغنياء يتجولون في بلاد السودان الى بلاد غانة وبلاد ونفارة فيخرجون منها التبر ويصربونه في بلادهم باسم بلدهم وهم وحيثة اباضية نكاره خوارج في دين الاسلام ومن وارقلان الى غانة ٣٠ مرحلة ومن وارقلان الى كوغه نحو من شهر ونصف ومن وارقلان الى قصبة ١٣ مرحلة فلنرجع الان الى ذكر مدينة قابس التي في نحر البحر وهي مدينة الافارقة التي تقدم ذكرها وذلك من مدينة قابس الى الغوارة ٣٠ ميلاً وكانت فيما سلف قرية وهي الان خراب ومنها الى ابار خبت ٣٠ ميلاً ومن ابار خبت الى قصر السدرق ٢٨ ميلاً ومن قصر السدرق الى بئر نجمالين ٣٠ ميلاً ومنها الى صبرة ١٤ ميلاً ومن قصر صبرة الى انرابلس مرحلة وكل هذه المنازل التي ذكرناها في هذه الطريق خلاه بلقع قد انت العرب على عمارتها وتلمست اثارها واخرت عشارها واخذت خيراتها فليس بها الان انيس فانن ولا حليف ساكن وهي مستباحة لعبيدة من العرب تسمى مرداس ورباج وتربف آخر من قابس الى وادي احناس ثم الى بئر زناتة ثم الى تامدبنت الى ابار العباس الى تافانت الى بئر الصفا الى انرابلس ومدينة انرابلس مدينة حصينة عليها سور حجارة وهي في نحر البحر ببضاء حسنة الشوارع متفنة الاسوار وبها صناعات وامتعة بتأجهز بها الى كثير من الجهات وكانت قبل هذا مقصلة العمارات من جميع جهاتها كثيرة شجر التين والزيتون وبها فواكه جمدة ونخل الا ان العرب امرت بها وبما حولها من ذلك واجلدت اهلها واخذت بواديتها وغبرت احوالها وابادت اشجارها وغورت مباحها واسفنتحها الملك

١٥. Deinde D. كوغه. A. C. د). نكاره. D. ع). الى بلاد. B. om. د). من. B. ع).
 أ). الحمالين. C. د). ابارخت. C. hic et deinde. ف). الملح. B. add. ع).
 D. B. C. د). عماراتها. C. D. ه). هذا. B. د). من ابار خبت. A. haec inde a
 D. تامدبنت. B. ن). احناس. D. حانس. A. م). (وخربت. A. C. عشارها
 A. ماماب. A. پ). نم. A. add. ع). نم. A. add. Deinde A. بلد فيت
 B. د). واغورت. B. ه). الزيتون والتين. B. ر). انرابلس. ut semper

رُجَّارَه في سنة ٥٤٠ هـ فسبى ٥ خرمها واقنى رجالها وهي الآن له في طاعته
ومعدوده في جملة بلاده وارض مدينة انرابلس عديمة المثال في اصابت
الزرع ولا يدرى ان على معمر الارض مثلبا في ذلك وهذا مشهور معلوم
ومن مدينة انرابلس في جهة الشرق ٤ الى مدينة صرت ٣٣٠ ميل وهي ١١
مرحلة وذلك ان السائر يخرج من مدينة انرابلس ٢ الى المجتنى ٢٠ ميلا
ومن المجتنى الى ورداسا ٣٣ ميلا ٤ ومن ورداسا الى رغوغا ٤ ٢٥ ميلا ومن
رغوغا الى تاورغا ٣٣ ميلا ثم الى المنصف ٢٥ ميلا ثم الى قصور ٤ حسان
ابن النعمان الغساني ٤٠ ميلا ثم الى الاصنام ٣٠ ميلا ثم الى صرت ٣٩ ميلا
وهذا الطريق ببعد عن الساحل ناره وعرب اخرى وكل ذلك في ملك
قبيلتين من العرب وحما عوف وديباب، وبين مدينة صرت والبحر ٤ مسلمان
وعليها سور تراب وما استدار بها رمل وبها بقايا نخيل ٥ ولا زيتون بها ٥ وبها
كثير من شجر التوت وبها من ٥ شجر السن ٥ كثير غير ان العرب تاتي
على اكثر ذلك بافسادها وليس بها من العشب ٤ ما باوحلة ولا من
التمر ما بؤدان وكان نخيلهم فيما سلف فوق الكفاف لهم وكانت لهم
اعناب وفواكه الا انها قد تلفت في وقتنا هذا ولم يبق بها ٤ شي الا ما
كان في بطون الاديبة ورؤوس الناجيل ومباحيا من المنظر في المواجل وابارها
قليلة وعليها فبائل من الثبرير، وعلى مدينة انرابلس جبل معدة ٥ وبينها
٣ مراحل ومن مدينة انرابلس الى جبل نفوسة ٦ مراحل وكذلك من جبل
نفوسة الى سفانس ٩ مراحل ومن جبل نفوسة انصاء الى فسنديلية ٩
مراحل ٥ واشل جبل نفوسة كلهم اسلام لا كنيزم خوارج نثار على مذهب ابن

المشركى B. د) . وسبى B. ع) . A. ٧٤٠ . د) . لعنه الله D. add. ا)

ومن روعا الى A. pro his د) . في جهة الشرق A. C. add. ف) . A. ١٣٠٠ . ع)
B. د) . قصور A. هـ) . تاورغا B. ز) . زوعا A. ح) . تاورغا تاورغا ٣٣ ميلا
D. om. ا) . لها A. و) . نخيل A. م) . ومدينة صرت بيننا وبين البحر
معدة B. ب) . منها B. ر) . العناب A. ق) . بها D. add. ; ايضا B. د)
A. haec omnia om. inde a ن) . فسنديلية C. om. et habet deinde د) . مفرة C.
وذلك

منبأ اليماني وقد ذكرنا هذا المذهب في ذكرنا^١ اهل جزيرة جربة^٢ ومن جبل نفوسة الى جبل دمر^٣ مراحل في رمل متصل وفي انحراف هذا الجبل قوم من البربر يستقون رهانة وهم قوم^٤ يفتنجون الابل ويركبون امضاها واسرعها خلاء وبسببهم فرقا الى ما تباعد منهم^٥ من فياتل العرب فيضربون عليهم وبغيرون على ابلهم ويعودون بغنائهم الى جبلهم ومواضع^٦ مساكنهم التي لا دون اليها وليس لهم شغل الا هذا وليس احد من العرب المجاورين^٧ لهم الا ويتشكى / انهم وعليل^٨ ما يظفر باحد منهم^٩ لسرعة جري^{١٠} نجيبهم ودلالهم بتلك الارض^{١١} وتحصتهم في امكنتهم كما قلناه وتتصل هذه البلاد في جهة الجنوب ببلاد ودان^{١٢} ونحن الان ذاكرون ما تضمنه هذا الجزء^{١٣} من مراسي البحر وقرايل^{١٤} وما عليه من انفسور العمورة والبلاد المقصودة حسبما وصل اليه انقلب والبحر وبلعه الجعيد والضاة وبالسلة^{١٥} الارشاد فاقول ان من مدينة بونة الغربية^{١٦} الى انحراف^{١٧} اميال الى جون الاراف وهو جون صغير وفي احرا^{١٨} مرسى النحرز وهذا القرنييل داخل في البحر ٤. ميلا ومن مرسى النحرز الى نيرة^{١٩} ١٤ ميلا ومنها الى نرف الجون ١٠ ميلا روسية وعلى انعمور^{٢٠} ١٤ ميلا وضاح رملية تسمى^{٢١} انمنشار ١٦ ميلا ومن نرف المنشار الى قلعة ابي حليفة^{٢٢} ١٠ اميال ومنها قطع جون روسية ٢٠ ميلا ونعمورا^{٢٣} ٢٠ ميلا والى راس انحراف^{٢٤} ١٢ ميلا ومنها الى بنرت^{٢٥} ٨ اميال وقد سبق ذكرنا ومنها الى مرسى بنى وجاص^{٢٦} ١٢ ميلا ومن نرف بنى وجاص الى راس النجبل^{٢٧} ١٣ ميلا وجونا وعلى هذا الجون قصور ثمن اول راس بنى وجاص^{٢٨} الى قصر مرسى الوادى^{٢٩} ٣ اميال وهو مسعد نهر صغير

١) B. وموضع. ٢) A. C. D. ذكر. ٣) D. om. ٤) منهم. ٥) A. C. ٦) B. وبشكنى. ٧) D. وبشكنى من. ٨) B. المجاوره. ٩) A. C. الذى نحن فى. ١٠) B. add. الارصبي. ١١) A. C. om. ١٢) A. C. نعالى. ١٣) A. om. ١٤) وصفه. ١٥) A. C. semper. ١٦) D. حنعة. ١٧) D. نرف تسمى. ١٨) B. حصن نيرة. ١٩) A. C. ٢٠) B. وفاض. ٢١) B. om. بنى. ٢٢) h. l. om.

ومنه الى قصر قرشة^a دارون^٣ اميال ومنه^b الى قصر صونين^٥ اميال ومنه^c الى طرف الجبل ميلان وهذا الطرف يعرف بالكنيسة وهو ارض الحجون الذي في وسطه^d مدينة تونس وبحيرتها فمن^e طرف الجبل مع التفوير الى موقع نهر بجردة^f ١ اميال ومن موقع الوادي الى قصر جلّة على مقربة منه نحو من^g ٤ اميال ومنه الى قصر جردان^٨ ميلان ومنه الى مدينة قرطاجنة ميلان ومدينة قرطاجنة خراب كما قدّمنا^٩ ذكرها ومن قرطاجنة الى حلف وادي تونس^{١٠} ٣ اميال وهذا الوادي هو في نصف الحجون ومن فم الوادي الى قصر جهّم^{١١} ١٢ ميلاً ومن قصر جهّم^{١٢} الى قصر قريص^{١٣} ميلاً ومن قصر قريص^{١٤} الى طرف افران^{١٥} ١٤ ميلاً وهو قرطيل داخل في البحر فجميع تقوير^{١٦} هذا الحجون^{١٧} ٧٤ ميلاً وقطعه روسية من راس الجبل الى طرف افران^{١٨} ٢٨ ميلاً وكذلك من وسط الحجون حيث^{١٩} فم وادي تونس الى طرف افران اذا قطع روسية^{٢٠} ٢٨ ميلاً وتقويراً^{٢١} ٥١ ميلاً ومن طرف افران الى مرسى عصر النخلة^{٢٢} ٦ اميال ومنه الى قصر بنزرت^{٢٣} ١٢ ميلاً ومنه الى قصر نوبة^{٢٤} ٣٠ ميلاً فذلك من فم^{٢٥} وادي تونس الى نوبة^{٢٦} ٧٠ ميلاً ونوازي^{٢٧} نوبة في البحر الجامور الكبير والجامور الصغير وبينهما^{٢٨} ٧ اميال ومن الجامور الكبير الى نوبة^{٢٩} ١٢ ميلاً ومن نوبة^{٣٠} روسية الى راس الرخيمة^{٣١} مبل واحد جون^{٣٢} وهذا الحجون على التفوير^{٣٣} ٦ اميال وهو قصر كتله ومن راس الرخيمة الى طرف البقلة وهو طرف الجبل المسمى ادارون^{٣٤} وهو من ناحية افليبية^{٣٥} في المشرق

a) A. ومن قصر صونين B. وترسه A. b) ومنها B. c) ب.ترسه B. وترسه A. d) A. على A. C. D. om. haec inde ab الحجون. e) B. ب.حجاء B. f) A. C. D. om. haec inde ab حجون. g) D. جهنم C. h) ومنها B. i) D. ومنها B. j) D. ومنها B. k) D. ومنها B. l) D. ومنها B. m) Ex marg. B. addidi جهنم. n) A. C. D. om. ومن قصر جهنم. o) C. افران semper. p) D. تقويره اعني. q) D. جنب. r) A. C. haec om. inde a حيث. s) A. litterae ز duo puncta imposita sunt; D. بسورة. t) A. B. plerumque بونة; C. interdum بونة; D. semel بونة. u) B. h. l. بونية. v) A. الوادي. w) B. add. الوادي. x) B. add. الوادي. y) D. باجون. z) C. D. ادار. aa) C. افليبية.

ومن رأس الرخيمة الى الجامور الصغير ٩ اميال وهذه الجوامير جبلان قائمان في البحر ويرسى بهما عند انقلاب الرياح فجميع ما بين نوبة واقليبية ٣٠ ميلاً، ومن نurf اقليبية الى المنستير محجى فمن سار من اقليبية الى قصر ابي مرزوق ٥ ٧ اميال ومنه الى قصر لبنه ٨ اميال ومن لبنه الى قصر سعد ٤ اميال ومن قصر سعد الى قصر قرية ٨ اميال الى طرف توسيهان ١٠ اميال، ونurf توسيهان يدخل في البحر ميلاً ونصفاً وهو كالنرس الخارج ومن هذا النرس الى قصر توسيهان في الجون ٤ اميال ومن توسيهان الى قصر نابل ٨ اميال ونابل كانت مدينة للروم كبيرة جداً عامرة فلما استغنت الجزيرة في صدر الاسلام استبيحت مصالحها ومحاسنها حتى لم يبق ليا ٥ رسم ولا اثر الا مكان قصر فقط وبقيت بقايا خرابها دالة عليها ومن قصر نابل الى قصر الخياط ٨ اميال وبينه وبين البحر نحو من ميلين ومن قصر الخياط الى قصر انخيل ٤ اميال ثم الى نurf الحمامات ٧ اميال ومن هذا النurf راجعاً في البر الى مدينة تونس مرحلة كبيرة وهذه المرحلة هي عرض الجزيرة المسماة بجزيرة باشو المنفرد ذكرها، وهذا النurf المسمى بنurf الحمامات هو قصر مشيد على نurf يدخل في البحر نحو ٨ مس ميل ومن الحمامات الى المنار وهو قصر ٥ اميال وهذا القصر على بعد من البحر ومنه الى قصر المرصد ثم الى قصر المرابطين ٩ اميال وهذا القصر في فاع جون المدتون ومنه الى نurf فرطيل المدتون ٩ اميال ومن نurf العرطل المدكور الى حصن اعرفلة ٨ اميال ومن اعرفلة الى مدينه سوسة ١٨ ميلاً وعى مدينة عامرة بالناس كثيرة المتاجر والمسافرون اليها فاصدون وعنها صادرون بالمتاع الذي يُعَدَم دونه من انواع الثياب والعمائم المنسوبة اليها وضو ٣ من جبّ الدناع ونفيسة وبها اسواق عامرة ومياضهم من المواجل وعليها سور من حاجر حصين، ومن سوسة الى قصر

١) ونصف. ٢) توسيها A. semper. ٣) قرية. C. ٤) مروان. A. ٥) Hinc incipit. ٦) نحو. A. ٧) ياشو. B. ٨) وعى. B. ٩) بيا. B. ١٠) lacuna in A. unius folii. ١١) B. om. ١٢) اعرفيلة. D. ١٣) وعى. C.

شقانس ٨ اميال ومن شعانس الى قصر ابن الجعد ٩ اميال ومنه الى قصور
المنستير ميلان فذلك من حصن اقليبييه الى المنستير قطع روسية ١٠ ميل
وهو ماجرى وعلى النفوير ١٢ ميل، ويعابل المنستير الى البحر جزيرة
فورية ومنها الى المنستير ٩ اميال ومن هذه الجزيرة الى لمطة ١٠ اميال
ومنها الى الديماس ١٢ ميلاً ومنها الى المهدية ٢٠ ميلاً وكذلك ايضا
من المنستير الى المهدية ٣٠ ميلاً ومن المنستير الى قصر لمطة ٧ اميال
ومن قصر لمطة الى الديماس ٨ اميال ومن الديماس الى المهدية ٨ اميال،
والمهدية بحيد بها البحر كما قدمنا ذكره ومنها يبدأ البحر يتجوز
في جهة الجنوب ومن المهدية الى قصر سلقطة ٦ اميال ومنه الى قصر
العالية ٦ اميال الى قبوذية ٨ ميلاً وقبوذية قصر حسن وبعاد به من
البحر كل طرفه نحو بها كنبر رخيص ومن قبوذية الى قصر مليان ٨
اميال ومن قصر مليان الى قصر الربحانة ٤ اميال الى قصر فائنة ٤ اميال
ويعمل بقصر فائنة فخار كثير ساج بناجر به الى المهدية وغيرها وتبينه
احمر ثم الى قصر اللوزة ٤ اميال الى قصر زبد ٦ اميال ومن قصر زباد الى
قصر متجدونس ٨ اميال ومن قصر ماجدونس الى قصر فاساس ٨ اميال ومن
قصر فاساس الى قصر فرل ميلان فذلك من قصر زباد الى طرف فرل ١٨ ميلاً
ومن طرف فرل الى قصر حبله ميلان في جوف ومنه الى مدينة سفاس
في التاجون ٥ اميال التاجون من ذلك من قصر زباد الى سفاس ٤٨ ميلاً
نفويراً وروسية ٣٠ ميلاً، وبعاد قصر زباد الى البحر مع المشوي جريه فرقة
ومكانها وموضعها بين قصر زباد وسفاس وذلك ان من فرقة الى قصر
زباد ٢٠ ميلاً ومن فرقة الى سفاس نحو من ١٥ ميلاً وحى جزيرة حسنة

a) D. om. b) C. الجزيرة. Deinde D. om. جزيرة. c) In B. haec inde a
يعابل in margine adscripta sunt, hic autem lacerus est ut non amplius legi
possint. d) D. ومنه. e) Hinc incipit lacuna unius folii in D. f) C. om.
قصر. g) C. ومنها. h) C. حصن. i) C. فرقة. j) C. add. وسفاس.
k) C. قصر. l) Codd. perperam قبوذية. m) C. من. n) C. add. وسفاس.
o) B. لان. p) C. om. من.

عامرة باخلها وليس بها مدينة وأنما سكانها حتى اخصاص وهي خصبة «
 كثيرة الكروم والاعناب وغلات الكمون والانيسون وهي الحبّة الحلوة «
 واستفتحها الملك المعظم رجار في سنة ٥٤٨ وفي الطرف الغربي « منها كهوف
 وغيران يتحصنون فيها مثنى مثنى يرندهم وتسمى القربدى والقربدى « هناك
 يتصل به حاجر قصير ٢٠ ميلاً ومن القربدى الى بيت الفصير ٣٥ ميلاً ولول
 هذه الجزيرة ١٩ ميلاً وعرضها ٦ اميال، ثم نرجع الآن الى ذكر سفاس
 فنقول انّ منها الى طرف الرملة ٤ اميال ومن طرف الرملة راجعاً في جهة
 الجنوب وهو أول النجون الى قصر « المجوس ٤ اميال ومنه الى قصر بنقة ٢
 ١٠ اميال ومن قصر بنقة الى قصر تنيذ « ٨ اميال ومنه الى قصر الروم ٢
 اميال ومنه الى مدينة فابس ٧٥ ميلاً وقد وصفنا فابس فيما تقدم ذكره
 بما هي عليه من الصفة « فمن فابس مع الساحل الى قصر ابن عيشون
 ٨ اميال الى قصر زخونة ٨ اميال ومن قصر زخونة الى قصر بنى مامون «
 ٢٠ ميلاً ومن قصر بنى مامون الى أمّود ١١ ميلاً ومنه الى قصر الجرف ١٨
 ميلاً فذلك من قرنييل رأس انزله الى هذا الطرف المسمى بالجرّف على
 النخلة ٤ ١٠ ميلاً وعلى انعمور ١٠ ميلاً ومن طرف الجرف الى جزيرة
 في البحر ٤ اميال وعلى جزيرة عامرة بعبائل من البربر والسمر تغلب على
 اللوان اخلبا « والنشر والنفاى موجود فى حلماتيم وكلاميم بالبربرنة خاصيم
 وعاميم وهم اعمل ثمنه وخروج عن الطلعة وانسحبها الملك المعظم رجار
 باستول بعنه اليها وذلك فى اخر سنة ٧٩٩ ثم استقر من بهى فيها الى سنة
 ٧٩٨ ثم نافقوا وخرجوا عن ناعة الملك المعظم رجار فعراهم فى هذه السنة
 بالاستول فاستعصحبها ثائمه ورفع جمع سبيها الى المملنة ونول جزيرة
 جزيرة ٩ ميلاً من المغرب الى المشرق وعرض الراس الشرقى ١١ ميلاً ومن

١) C. العبر « العبر B. « وعى - اخلوة C. om. b) حصينة B. «
 el sic deinde القربدى والغربدى C. « قصور C. «
 Jaubort legit نعمه C. « فصور C. «
 التحلية C. « بامون C. « قصور B. «
 تنيذ C. « بنقة C. «
 الشورر Deinde عليهم C. «

هذا الطرف الى البر الكبير ٢٠ ميلاً ويسمى هذا الطرف الضيف رأس^١ كرين
ويسمى الطرف الواسع انتيجان^٢ ويتصل بهذه الجزيرة الى جهة المشرق
جزيرة زيزو^٣ وهى صغيرة جداً وفيها نخل وكروم وبين جزيرة زيزو والبر نحو
من ميل ونقابها قصر بنى خطاب^٤ وهذه الجزيرة عامرة باهلها وهم قوم نكار
خوارج فى الاسلام مذهبهم^٥، الوهبة وكذلك جميع الحصون والقصور التى
تلى هاتين الجزيرتين يتمذهيون بمثل ذلك وذلك أنهم لا يماسح ثوب
احدهم ثوب رجل غريب ولا يمسك بيده ولا يواكله ولا ياكل له فى آنية
ألا أن تكون آنية محفوظة لا يبرها احد سواء رجالهم ونسأولهم يتنظرون
فى كل يوم عند الصباح ويتوضئون ثم يتيمنون لكل صلاة وان اسقى عابر
سبيل شيئاً من مياه ابارهم وعائنه طردوه واستخرجوا ذلك الماء عن البر
وثياب الجنب لا يقربها الطاهر وثياب الطاهر لا يبرها الجنب وهم مع ذلك
كله ضيافون يتلعمون الطعام ويندبون الى نعامهم^٦ وبسالمون الناس فى
اموالهم^٧ وفيهم عدالة بينة لمن نزل ييم^٨ ومن طرف الجزيرة اعنى جزيرة
المسمى انتيجان الى قصر البيت ٩٠ ميلاً وكذلك من طرف انتيجان
الى الفطره^٩ التى فى فرقة ٩٣ ميلاً، ورجع بنا القول الى طرف التجرف
المنعتم ذكره^{١٠} فمنه الى رأس الودد على الساحل ٢٤ ميلاً ومنها الى قصور
الزرات ٢٠ ميلاً وهذه القصور الثلاثة تلى طرف جزيرة^{١١} جزيرة وبنيها فى
البحر ٢٠ ميلاً ومن قصور الزرات الى قصر بنى ذكومين^{١٢} ٢٥ ميلاً ومن
بنى ذكومين الى قصر البرى^{١٣} ٩ اميال ومنه الى قصر جرجيس ٦ اميال
ومن قصر جرجيس^{١٤} الى قصر بنى^{١٥} خطاب ٢٠ ميلاً وقصر بنى خطاب هو على
آخر سباح الكلاب من جهة المغرب ونقابل قصر بنى خطاب فى البحر اسفالة

١) C. زيزو B. ٢) انتيجان C. semper ٣) وحدا - يسمى رأس C. ٤) اهلها C. ٥) مذهبهم C. ٦) خنار B. h. l. ٧) زيزو
٨) من طرفها add. جزيرة et post هذه C. ٩) احوالهم C. ١٠) Hic desinit
١١) A. ١٢) ذكومين C. ذكرومن A. ١٣) A. C. om. ١٤) lacuna in A. ١٥) A. C. om. ١٦) A. C. om. ١٧) الهوا C. ١٨) الهوا C. ١٩) A. C. om.

جريدة زيزو^١ ونولها ٢٠ ميلاً وعرضها نحو نصف ميل وبعضها معمور بالقصور
والنخيل والكروم وبعضها^٢ تحت الماء كما قدّمنا ذكره^٣، والماء يشق على
وجهها نحو قامة وزيد من ذلك واقل^٤، ومن قصر بنى خطاب الى قصر
شماخ ٢٥ ميلاً وبينهما جون صغير ويسمى جون صلب^٥ الحبار ومن قصر
شماخ الى قصر صالح ١٠ اميال وقصر صالح على فرتليل ياخذ من المشرق الى
المغرب نولها ٥ اميال ويسمى راس المتخيز^٦ ومنه الى قصر كوتلين ٢٠ ميلاً
ومن قصر كوتلين الى قصر بنى ولول^٧ ٢٠ ميلاً ومن قصر بنى ولول^٨ الى
مرسى مركبا^٩ ٢٠ ميلاً ومن قصر^{١٠} مركبا الى قصر عفسلات^{١١} ٢٠ ميلاً ومن
قصر عفسلات الى قصر سربة^{١٢} ٤ اميال ومنه الى قصر سنان ميلان ومنه الى
قصر اليندأرى^{١٣} ٣ اميال ثم^{١٤} الى قصر غرغرة ١٠ اميال ومن قصر غرغرة الى
قصر صياد ٩ اميال ثم الى مدينة انرابلس^{١٥} ٢٠ ميلاً ومنه وصفنا مدينة
انرابلس فيما مر على استقصاء^{١٦} وصفها وحائها شى ذاتها^{١٧}، ومن مدينة
انرابلس الى قصر على راس قاليوشا^{١٨} ١٤ ميلاً ومنه الى قصر الكتاب ٨ اميال
ومنه الى قصر بنى عسان ١٣ ميلاً الى مصب وادى لادس^{١٩} ١٨ ميلاً ومنه
الى طرف راس الشعراء^{٢٠} ١٤ ميلاً فذلك من راس قاليوشا الى راس الشعراء
روسية ٢٠ ميلاً وعلى النعور^{٢١} ٢٠ ميلاً، ومن راس الشعراء الى قصر شريكس^{٢٢}
١٤ * ميلاً الى فرنسل المسن^{٢٣} وهو طرف داخل فى البحر * ٤ اميال ومنه
الى لبد^{٢٤} ٤ اميال، وكانت مدينة لبد^{٢٥} كبيرة العمارات مشتملة الخيرات
وحى على بعد من البحر فنسلطت العرب عليها وعلى ارضها فغيرت ما كان

١) A. om. ب. بالنخل وانكروم وبافينا. ج. زيزو. د. زيزو. هـ. زيزو. ٢) A. C. زلول. ٣) A. C. كوتلب. ٤) A. C. المجرى. ٥) A. C. حب. ٦) A. C. عفسلات. ٧) A. C. لادس. ٨) A. C. عفسلات. ٩) A. C. عفسلات. ١٠) A. C. عفسلات. ١١) A. C. عفسلات. ١٢) A. C. عفسلات. ١٣) A. C. عفسلات. ١٤) A. C. عفسلات. ١٥) A. C. عفسلات. ١٦) A. C. عفسلات. ١٧) A. C. عفسلات. ١٨) A. C. عفسلات. ١٩) A. C. عفسلات. ٢٠) A. C. عفسلات. ٢١) A. C. عفسلات. ٢٢) A. C. عفسلات. ٢٣) A. C. عفسلات. ٢٤) A. C. عفسلات. ٢٥) A. C. عفسلات.

بها من النعم واجلّت اهلها الى غيرها فلم يبق الا منها الا قصران كبيران
وعمارهما وسكانهما « قوم من هؤارة البربر ولها على نحر البحر الان قصر كبير
عامر آهل به صاعات وسوى عامر وللبدة ناخلة كثير وزيتون يستخرجون
زيتهم في وقتهم ومن لبدة الى قصر بنى حسن ١٧ ميلاً ومنه الى مرسى
باكرو١ ميل واحد وهو مرسى حسن يُكنّى من كلّ الرباح ٢ ومنه الى قصر هاشم
الى قصر سامية ١٢ ميلاً ومن قصر سامية الى سويقة ابن منكود ١٢ ميلاً ومن
السويقة الى طرف فانان ٢ المشهور ٢٠ ميلاً فذلك من انطرابلس الى طرف
فانان على التخليّة ١٨٠ ميل وعلى القوير ٢٠ ميل، وهنا انقصى ذكر
ما تحقّق في هذا الجزء من ساحل البحر الشامى حسبما اوجبهت التسمية
له وسنأتى بذلك ما بقى منه فيما نأتى بحول الله تعالى، والسويقة التى
ذكرناها تنسب الى ابن منكود ويسكن حولها وبها ٨ قبائل من هؤارة بربر ٤
تحت سطة انعرب وبها سوى مشهود ٢ ونسب قصور كبيرة واعلها يحرقون
الشعير على النسي والعرب يخزنون ٤ بها طعامهم، وهنا انقصى ما تضمنه
الجزء الثانى من الاعليم الثالث والحمد لله ان الذى تضمنه هذا

الجزء الثالث من الاعليم الثالث

من الاربعين اكبرها خلاء وعمارها قليل وانلها عرب مفسدة ٢ فى الارض
مغبرة على من جاورها وفيها ٢ من البلاد زويلة ابن ختّاب ومُستبح ٢ ورالة
واوجلة وبرفة وعلى ساحل البحر الشامى ٢ من الفصور جمل يحكى بها
التفصيل ومنها ٢ من انبلاد المسعود صرب واجدادية اما وان كانا فى

١. باكرو. D. ناكفروا. C. ماكروا. B. داندو. A. ٢. وعمارها وسكانها. D.

٣. النخليّة. C. ٤. فانان. C. ٥. منكود. C. منكود. A. ٦. ربح. A.

٧. A. C. D. om. ٨. مشهود. A. ٩. البربر. A. ١٠. Deinde D. ١١. ١٢. ١٣.

١٤. معسور. D. ١٥. وعمارتها. A. ١٦. D. haec more -olito om. ١٧. يحرقون.

١٨. ومستبيح. D. ١٩. ومستبح. C. ٢٠. ومستبح. A. ٢١. و. B. ٢٢. جاورهم. A.

٢٣. A. B. C. ٢٤. وبها. D.

زماننا هذا^١ في نهايته ضعف وقلة^٢ عامر^٣ فقد بقي لهما ومنها توقم^٤ رسم
وحلية^٥ اسم والمراكب ترد عليهما^٦ بالامتعة النافعة فيهما ومنافعها على
فدرهما وها نحن^٧ ذاكرون لئذ^٨ المدن والارضين والفصور والبحور واصفون^٩
لحالاتها والحول والقوة^{١٠} لـه^{١١} سبحانه، فاما مدينة يرفه فمدينة متوسطنة
المقدار ليست بكبيرة العطر^{١٢} ولا بصغيرة^{١٣} غير انها في هذا الوقت^{١٤} عامرها
قليل واسواقها كسدة^{١٥} وكانت فيما ساف على غير هذه الحفة^{١٦} وهي اول
منبر ينزل^{١٧} انعام من بلاد^{١٨} مصر الى انقروان ونها كور عامره بالعرب^{١٩}
وهي في بقعة^{٢٠} فسيحة يكون مسيرنا يوما وكسرا^{٢١} في مثله وبحيط
بهذه البقعة^{٢٢} جبل وارصها حمراء خلوية انراب^{٢٣} وسياب اهلها ابدا حمراء
وبذلك نعرف اهلها في سائر البلاد انمحيطه بها والصادر عنها والوارد اليها^{٢٤}
كثير في الاحابين لانها بعيدة عن البلاد المجاورة المتقارفة لها في جميع
حالاتها وهي برية بحرية^{٢٥} وكان لها من الغلات في سائر^{٢٦} الزمان القطن
المنسوب اليها الذي لا يحاسبه نصف من اصناف القطن وكان بها والى
الان ديار لدباغ الجلود البعثة^{٢٧} والتمور^{٢٨} التواصله انيها من اوجلة وهي الان
يناجثر منها^{٢٩} انراب والمسافرون اتواصلون اسميا من^{٣٠} الاسكندرية وارض
مصر بالصفوف وانعسل وانربت ونخرج^{٣١} منها انربة المنسوبة انيها فبنافع^{٣٢}
بها اللباس وينعلاجون بها مع الرطب للمجرب والحكة وداء^{٣٣} انحية وهي
قربة غبراء وانا انعبت في انراب فاحس نبا رائحة كرائحة الكبريت وهي

١) A. om. ٢) A. عامر. ٣) In B. indistincte, fortasse علمه. ٤) A. عليها.
٥) D. وحلتها. Deinde A. D. وواصفون. ٦) B. حدة. ٧) D. ونحن. ٨) A. C. D. صغيرة. ٩) A. C. D. لا. Deinde A. om. ١٠) A. C. D. انقروان. ١١) A. C. D. عامرها. ١٢) A. C. D. انراب. ١٣) A. C. D. انراب. ١٤) A. C. D. انراب. ١٥) A. C. D. انراب. ١٦) A. C. D. انراب. ١٧) A. C. D. انراب. ١٨) A. C. D. انراب. ١٩) A. C. D. انراب. ٢٠) A. C. D. انراب. ٢١) A. C. D. انراب. ٢٢) A. C. D. انراب. ٢٣) A. C. D. انراب. ٢٤) A. C. D. انراب. ٢٥) A. C. D. انراب. ٢٦) A. C. D. انراب. ٢٧) A. C. D. انراب. ٢٨) A. C. D. انراب. ٢٩) A. C. D. انراب. ٣٠) A. C. D. انراب. ٣١) A. C. D. انراب. ٣٢) A. C. D. انراب. ٣٣) A. C. D. انراب.

فصيفة^a الدخان كربة^b الطعم^c، ومن برقة الى مدينة اوجلة في البرية^d ١. مراحل يسير الفواول وكذلك من برقة الى اجدايية^e ١ مراحل وهى من الاميال ١٥٢ ميل ومن برقة الى الاسكندرية ٢١ مرحلة وهى من الاميال ٥٥٠ ميل^f والارض التى بينهما يعال لها ارض برنيق واجدايية مدينة^g فى صحصح من حاجر مستو^h كان لها سور فيما سلف وأما الان فلم يبق منها الا قصران فى الصحراء والبحر منها على ٤ اميال وليس بها ولا حولها شىء من النبات واهلها الغلب عليهم يهود ومسلمون تجار وبنوفⁱ بها من احياء البربر^j خلق كثير وليس باجدايية ولا^k ببرقة ماء جار وأما مياههم من المواجل والسوانى التى بررعون عليها قليل الكثرة والاكثر الشعير وضروب من القطن والكبوب^l، ومن اجدايية الى اوجلة^m ٥ مراحل ومدينة اوجلة مدينة صغيرة منحصرة فيها قومⁿ ساكنون كبرو التجارة وذلك^o على قدر احتياجهم واحتياج العرب وهى فى ناحية البرية يثيف بها نخل وغللات لاهلها ومنها يدخل الى كثير من ارض السودان نحو بلاد كوار وبلاد كوكو وهى فى رصيف ترينق والوارد عليها^p والصادر كثير وارض اوجلة وبرقة ارض واحدة ومياها قليلة وشرب اهلها من المواجل^q، ومن اوجلة الى مدينة زالة^r ١٠ مراحل غربا وهى مدينة صغيرة ذات سوق عامرة وبها اخلاط من البربر من^s هوارا وتجارا وفى اهلها غماسة ومرو^t ومن زالة يدخل الى بلاد السودان ايضا وكذلك من مدينة رانة^u الى مدينة روبله ١٠ أيام وبين زالة وزوبله مدينة صغيرة تسمى مستنج^v ومن رانة الى ارض وذان^w ٣

a) فصيفة. b) الرابحة والطعم. c) A. C. haec om. inde ab ٢١. Pro seqq. A. C. D. (أ. ب. ق. ن. د.) (أ. ب. ق. ن. د.) (أ. ب. ق. ن. د.) (أ. ب. ق. ن. د.)
 d) البرية. e) اجدايية. f) ١٥٢ ميل. g) مدينة. h) مستو. i) بنوف. j) البربر. k) ولا. l) الكبوب. m) ٥ مراحل. n) قوم. o) ذلك. p) عليها. q) المواجل. r) زالة. s) من. t) مرو. u) رانة. v) مستنج. w) وذان.
 B. صحصح. C. البرابر. D. العرب والبربر. E. ويثيف. F. ومن البربر. G. احوام. H. زالة. I. ومن الكبوب. J. لا ولا. K. من. L. اهلها. M. من. N. من. O. من. P. من. Q. من. R. من. S. من. T. من. U. من. V. من. W. من.

أيام ودان جزائر نخل متصلة وعمارات كثيرة ومن زالة الى مدينة صرت^١ ١
أيام ومن مدينة صرت الى ارض ودان ٥ مراحل، ودان هذه ناحية في
جنوب مدينة صرت وهما فصران بينهما ٥ معدار رمية سنم والفصر الذي بلى
الساحل خال، والذي مع البرية مسكون ولها ابار كثيرة وبزرعون^٢ بها الذرة
وبغريبها غابات وحولها شجر النوت كثير^٣ وشجر نين ذاعب ونخل كثير
وتنمر لينة حلوه اما وان كانت نمر اوجلة اكسر فنمر ودان انيب ومنه
يدخل الى بلاد السودان وغبرها^٤، واما مدينة زويلة ابن خطاب فمنها الى
صرت^٥ ٥ مراحل كبار ومنها الى السوفه المسماه بسوفه ابن مذكود^٦ ١٩
مرحلة ومدينة زويلة ابن خطاب في صحراء وهي مدينة صغيرة وبها اسواق
ومنها يدخل الى جمل^٧ من بلاد السودان وشرب اقلها من ابار عذبة ولها
نخل كثير وتمرحا حسن والمسافرون ياتونها بامتعة من جهارها وجمل من
امور يحتاج اليها^٨ والعرب تجول في ارضها وتصبر باقلها قدر انطافة، وكل
هذه الارضين التي^٩ ذكرناها ملك بالدي العرب فمن صرت^{١٠} العنيس الى
فاقره هي لفصرة وعيميرة وحما فيلنان من العرب ومن فاقر الى ثلمية^{١١} الى
لك^{١٢} هي^{١٣} لعييلة من البربر مغربين يقال لهم مائة وزبانه وفرارة وهم
يركبون الخيول^{١٤} ويعملون الرماح النوال ويحكمون تلك الارض^{١٥} عن العرب
ان تدوس^{١٦} ديارهم ولهم حرة وفخوة وجلادة^{١٧} فاما البحر الذي تضمنه هذا
الجزء فهو لمن فندع روسية^{١٨} ٧ مجار وامباله ٧٠٠ ميل وهذا النجور على
تفويبه^{١٩} ١٣ مجرى وامبيانه ١٣٠٠ ميل وذلك لان من نرف فانان^{٢٠} الى

١) B. h. l. صرت. Deinde semper صرت C. h. l. سول. ٢) وبينهما B.

٣) حولها et وبغريبها A. C. ٤) بزرعون B. ٥) خلا A. C. ٦) دخل D.

٧) متكون B. منكون A. ٨) صرت B. ut semper ٩) كثيرا B. ١٠) A. om.

١١) Cold. ١٢) الذين A. ١٣) (نحناج C.) اقلها A. ١٤) جملة A. C.

١٥) لكه وهي A. ١٦) ثلمية B. C. h. l. ١٧) semper فاقر D. ١٨) فصرور

١٩) A. الخيل D. ٢٠) ذيبانه s. ونيانته C. ; وزبانه B. ; ورمية A.

تعيير Codd. ٢١) A. om. ٢٢) تدرس B. ٢٣) من D. Deinde الارضين

٢٤) C. فافان.

مدينة صرت ٣ مجار وقد ذكرنا مدينة صرت فيما سلف ومن مدينة صرت الى قصر مغدش " مجرى ونصف" ومنه الى الجريه البيضاء مجرى ونصف الى قصر سريون مجرى ومن قصر سريون " الى قصر قانز نصف مجرى " الى برنيق نصف مجرى الى الابراج الاربعة " مجرى ثم الى توكرا ٥. ميلًا ثم الى شلميند ٨. ميلًا ثم الى الطرف مجريان " وهذا ذكر مجمل ونريد ان نذكر ما عليه من القصور فاذا خرج الخارج " من طرف " فانان " صار الى قصر حسان فتلعا في البرية " مراحل كبار ليس " بها شيء من الماء وهو ولاء لا عوج به ولا امتا وقصور حسان لا علمر بها وانما هي الان في وقتنا هذا خراب لم يبق منها الا امر غابر وبها ماء يشرب من بئرين قريبتي " الغر ومنبما " يتروى بالماء المار بها " والحجاي " وناخذ منها ما يكفيه لشربه في مسافة سفره ومنها " الى الاصنام ٣٠ ميلًا ويسمى هذه الحلول " جون رديق " والماء يوجد بها في خرو " احساء محفورة في الرمل على ضفة البحر " وسميت الاصنام " لان بالقرب " منها في البرية عده اصنام وهي من بناء الروم الاول " ومن الاصنام الى القرنين " وهو قصر كبير علمر وفي وسطه بئر عميق والبهنا نصب " مبه الامتار في زماننا " ومنه الى صرت ١٣ ميلًا ومدينة صرت ذكرناها قبل غذا بما فيه كفاية ومبها " انى قصر العبادى على النبحر ٣٤ ميلًا ومن قصر العبادى انى اليهودية ٣٤ ميلًا وهو قصر علمر

ومن قصر سرحون (indist.) الى قصر C. مقداس. b) Deinde sequitur in B. c) Pro his inde a. ومن A. C. د. (سريون). d) Deinde seq. العشرة بروج D. f) سريون A. e) ومن ... مجرى الى الاربعة البروج in B. انعامد B. i) طامينة B. D. h) اوكرا D. ; الوكرا C. ; لندكوه A. g) B. ثريينين A. C. j) وليس A. B. k) A. C. om. l) قصر A. k) A. ويسمى غذا الحون A. D. m) منبما C. n) منبما C. p) ومنها B. add. n) احسى B. om. Deinde C. D. q) حزون A. r) ردى B. ; ردى الاولى A. s) منها بالقرب D. ; بالقرب C. t) بالاصنام C. u) الملح Distantia omnia. v) زمانها D. ; زمانها B. aa) نعمب A. C. b) القرن D. y) est. bb) A. ومنه.

وهو قصر ١٠ أميال ومنه إلى أوثلبيط وهو قصر نصف يوم ٥ وهو قصره عامر
بالباس ومنه إلى الأبراج الأربعة ٥ وهو قصر يوم ومنه إلى قصر العين ١٠ أميال
ومنه إلى قصر ثلمية وهو حصن جيد عليه سور حجارة ١٠ أميال وهو عامر
بالباس والمراكب تفصد البه بالمتاع الحسن ٥ من الفطن والكتان وينجهاز منه
بالعسل والقطران والسم في المراكب الواصلة ٥ إليه من الاسكندرية وحوله
قبائل راحة من جهة المغرب ١ ومن ثلمية إلى جهة المشرق قبائل هيب
وسناتي بما اتصل بهذه البلاد والأرضين ٥ بعد هذا ان شاء الله تعالى ٥ وهنا
انقضى ذكر ما تصبئه الجزء الثالث من الاقليم الثالث والحمد لله
وحده ٥ ان الذي تصبئ هذا

الجزء الرابع من الاقليم الثالث

من البلاد البرية سنترية وحجاز متصلة إلى اعمال الاسكندرية ومع ٥ ذلك
ديار مصر وبعض بلادها العليا وبلاد اسفل الارض منها متصلة بمعظم النيل
وبلاد الفيوم والريف ثم اسفل الارض وما تكونه من الاقاليم والبلاد المعبورة ٥
التي هي من اعمال مصر ومنسوبة اليها ونذكر ذلك ذكرًا متصلاً شافياً
ونذكر من ٥ اخبار مصر وحجائب بنيانها ومشاهير عجائبها والداخل فيها
والخارج عنها ومعايير ٥ مياعيا كل ذلك على توالي ونسب ان شاء الله
تعالى ٥ فنقول ان من مدينة بركة إلى الاسكندرية على نريق مستقيم ٣١
مرحلة وذلك من ٥ بركة إلى قصر الندامة ٦ أميال ومنها إلى تاكنست ٣١
ميلاً إلى مغارة الرقيم ٢٠ ميلاً وهنا يجتمع هذا الطريق بالطريق الاعلى
ومن مغارة الرقيم ٩ إلى جب حليمه ٣٠ ميلاً ومن جب حليمه إلى وادي

الخشش. B. d) .الريعد. B. e) .C. om. b) .دومان. A. D. a)
A. om. e) .ومن. C. b) .والارض. C. g) .الغرب. B. f) .A. om. o)
B. om. n) .ومقابس. D. m) .مشاهد. A. r) .D. om. k)
in margine إلى ad إلى B. haec inde ab مغير. D. h. l. p) .مدينة.
معار رقيم. B. q) .cripta folio agglutinato oblecta sunt.

مخيل ٣٥ ميلًا ومن وادي مخيل الى جب الميدان ٣٥ ميلًا ومن جب الميدان الى جناد الصغير ٣٥ ميلًا الى جب عبد الله ٣٠ ميلًا ثم الى مرج الشيخ ٣٠ ميلًا ثم الى العقبة ٢٠ ميلًا ثم الى حوانيت ابي حليمة ٥ ٢٠ ميلًا ومن حوانيت ابي حليمة الى خربة الفوم ٣٥ ميلًا ثم الى قصر الشمس ١٥ ميلًا ومن قصر الشمس الى سكة الحمام ٢٥ ميلًا ومن سكة الحمام الى جب العوسج ٣٠ ميلًا ومن جب العوسج الى كنائس الكرب ٥ الى الطاحونة ٢٤ ميلًا ومن الطاحونة الى حنية الروم ٣٠ ميلًا ومن حنية الروم الى ذات الحمام ٣٤ ميلًا ومن ذات الحمام الى ثونية ١٨ ميلًا ثم الى الاسكندرية ٢٠ ميلًا وهذه الطريق هي الطريق العليا في الصحراء، وأما طريق الساحل فانه من الاسكندرية الى رأس الكنائس ٣٠ متجارب ومن مرسى الكنائس الى مرسى الطرفى ٤ مجرى ومن مرسى الطرفى الى أول جون رملة ٥٠ ميلًا ومنه الى عقبة السلم ٥٠٠٠٠٠ ومن عقبة السلم الى مرسى عماره ١٠ اميال ومن مرسى عماره الى الملاحة ٣٠ ميلًا ومن الملاحة الى لكة ١٠ اميال ومما يلي لكة فى البصرة فهران يسمى احدهما كعب والنانى فماره ومن لكة الى مرسى طبره ٥٠ ميلًا ومن طبره الى مرسى رأس تينى ٩ مجرى ونصف ومن رأس تينى الى البندرية ٢٠ مجريان ومن البندرية بنعلف ١٠ البحر مراً، فى جهة المغرب علق استواء الى صرف ٥ المتعددة مجريان لا عماره بهما ٥ وأما هناك ٥ مما يلي البحر جبال وشعاب لا يقدّر

الى جب عبد الله. In B. haec inde ab. A. C. om. ثم. مداف. B. h. l. a)
 حريه. A. C. ; جريه. B. D. حليم. C. b)
 رأس. B. k) ومن ثونية. B. i) ومن. A. D. haec inde a. j) ٢٤. A. C. om. f) A. C. ثم. g) Distantia ٣٠، deist, vid. *Descriptio cel.*
 طبرونه. C. p) كعب — سان. A. o) لكنه. C. n) lacuna non est indicata. B. D. haec inde ٥ ومنه. In C. semel. D. الطرفى. A. l) والى. A. r) البندرية. A. B. inter. A. s) تينى. D. semel. A. q) المسقط. A. B. D. الى طرف. A. C. om. ; رأس. D. s) راجعا. A. C. e) مسقط. A. B. D. هناك. B. u) بها.

أحد على سلوكها لصعوبة مراقبتها وخشونة طرفاتها وتعذر منافذها ومن طرف التعديية يأخذ جون رديف في الابتداء إلى آخره وهذا الجون الذي يأتي البندرية في أوله إلى أن ينتهي إلى الاسكندرية فنقله روسية ١ مجار وهو ٩٠ ميل ولول هذا الجون إلى الاسكندرية على النفوس ١١ مجرى ونصف وهي من الأميال ١٥٠ الف ميل، ومن آخر عمالة للمليثة المتفقد ذكرها تكون أول عمالة هيبي ورواحة ٥ وهم قبائل من العرب أهل ايل واغنام وضروة وبلادهم آمنة وادعة. وبحيال اوسان ٤ حروث كثيرة وأهلها يتصيدون فيها وينبت بها البطم والعرج والحنوبر كثيراً وفي هذه الجبال زراعات ومعاش ويدخل كثير وعسل عاقيب وآخر عمل هيبي لكثرة وبعد البندرية على نحو ١٠ أميال قصر كبير يسكنه قوم من لخم ويسمى العصر بهم وأهل كلهم عماله يتخذون الدحل ويشترون عسلها وأكثرهم بسنعملون ٥ دناج العرج ثم يستخرجون منه القلتران ويسافرون به إلى ديار مصر ٥

وأما الاسكندرية فهي مدينة بناها الاسكندر وبه سميت وهي مدينة على نحر البحر الملح ٥ وبها أمار عجيبة ورسوم قائمة تشهد لبانيها بالملك والقدرة وتعرب عن تمكن وبحر ٥ وهي حصينة الأسوار نامية الأشجار جليلة المقدار كثيرة العمارة ٥ رابحة التجارة ٥ شامخة البناء راقعة ٥ المعنى شوارعها فساح ٥ وعقائد بنيانها صالح وفرش دورها بأرخام والمرمر وحتى ٥ ابنتها بالعمد المشتم ٥ واسواقها كثيرة الاتساع وزراعتها واسعة الانفعال والنيل الغربي يدخل منها ٥ تحت ابدن ٥ دورها كلها وتتصل دوايس بعضها ببعض وهي في ذاتها

B. ; ردين. A. ٥) إلى آخر. A. B. c. ٥) منافعها. A. B. ٥) هرامها. C. D. ٥) B. D. om. ٥) في أوله. A. ٥) في أوله إلى أن يأتي. A. B. ٥) مزيين. ٥) فيها. A. C. ٥) أوتان. cf. Abulfeda p. ١٢٧, Bekr p. ١٥. ٥) أوتان. C. ٥) أوتان. A. ٥) يستعملونه. D. ٥) ونخل كثيرة. D. ٥) هذا الجبل. A. ٥) نيل. C. ٥) Cod. Ibn Hauc. ٥) نصر. A. ٥) (نصر. D. om. ٥) الاسكندرية. A. C. ٥) Deinde. ٥) رايقه. A. ٥) التجارات. A. C. ٥) العمارات. A. ٥) نصره. Hauc. B. C. ٥) حنابا. B. ٥) وحتى. A. C. D. ٥) فصاح. D. ٥) المعنى. B. C. ٥) A. ٥) منها يدخل. B. ٥) المسمر. Cod. Ibn Hauc. ٥) وجل. Hauc. ٥) احمد. D. ٥) ابنية.

كثيرة الصيآء متقنة الاشياء وفيها المنارة ألتى ليس على قرار الارض مثلها
 بنيانآ ولا اوثف منها * عقدآ احجارها من صميم الكدآن وقد افترغ الرصاص
 فى اوصالها فبعضها مرتبط ببعض بعقوده لا ينفك التيامها والبحر يصدم
 احجارها من الجهة الشمالية وبين هذه المنارة وبين المدينة * ميل فى
 البحر وفى البر ٣ اميال وارتفاع هذه المنارة ٣٠٠ ذراع بالرشاشى وهو ٣ اشبار
 وذلك أن طولها كله مائة قامة منها ٩١ قامة الى العبة ألتى فى اعلاها
 وتلول القبة ٤ فلمات ومن الارض الى الحرام * الاوسط ٧٠ قامة سوائه ومن
 الحزام الاوسط الى اعلاها ٣١ قامة ويصعد الى اعلاها من درج
 عريض فى وسطها كالعادة فى ادراج الصوامع ومنتهى الدرج الأول الى
 نصفها ثم ينقبض البناء فى نصفها من الاربعة الوجة * وفى جوف هذا البناء
 وتحت ادراج بيوت مبنية ومن هذا الحزام الاوسط ينطلع بناؤها الى
 اعلاها مقبوضا عن مقدار البناء الاسفل بمقدار ما يستدير به * الانسان من
 كل ناحية وبصعد ايضا الى اعلاها من هذا الحزام فى ادراج اقل اقبية *
 من الادراج السفلى وفيه زرافات * اضواء فى كل وجه منها يدخل الضوء
 عليها من خارج الى داخل بحيث يبصر الصاعد فيها حيث * يصع
 قدميه * حتى يصعد وهذه المنارة من عجائب بنيان الدنيا علوا ووناة
 والمنفعة فيها أنها علم توفد انار بها تى وسطها بالليل والنهار * فى اوقات
 سفر المراكب فىرى اعل المراكب تلك النار بالليل والنهار فيعملون * عليها
 وترى من بعد ما جرى لأنها تظن بالليل كالنجم والنهار يرى منها دخان
 وذلك أن * الاسكندرية فى احرا * البحر متصلة بها اوتبة وبحار متصلة
 لا جبل بها ولا علامة يستدل بها عليها ولولا تلك النار * لصلت اكر المراكب

دعائها كان. A. om. د) والمعود. C. D. هـ) والمدينة. A. و) A. om. ز) الخرام. D. semper
 ح) A. om. ح) A. om. ح) A. B. ز) زرافات. A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B.
 مدينة. B. add. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B.
 ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B. ح) A. B.

من انقصد اليها وهذه النار^١ تسمى فانوسا^٢ ويقال ان الذي بنى هذه
المنارة^٣ هو الذي بنى الاهرام التي^٤ في حد مدينة القسطاط ومن غربي
الفييل ويقال ايضا انها من بنيان الاسكندر عند بنيان الاسكندرية والله
اعلم بصحة ذلك^٥ وبلاسكندرية المستتان وهما حجران على طولهما
مربعان واعلاهما اضيق من اسفلهما وطول الواحدة منهما ٥ قيم وعرص
مواعدهما في كل واحد من وجوهها ١٠ اسبار محيط^٦ الكل ٤٠ شبرا^٧ وعليها
كتابات بالخط السرياني وحكى صاحب كتاب العجائب انها منحتوتان^٨
من جبل بديم^٩ في غربي بلاد مصر وعليها مكتوب انا نعمر بن شداد
بنيت هذه المدينة حين لا هرم فانس ولا موت ذريع ولا شيب ظاهر واذا
الحجارة كالطين واذا^{١٠} الناس لا يعرفون لهم ربا^{١١} فاعمت اسفلواناتها وفجرت
انهارها وغرست اشجارها واردت ان اطول^{١٢} على الملوك الذين كانوا بها
بما اجعله فيها^{١٣} من الانار المعجرة فارسلت الثبوت^{١٤} بن مرة العلقى ومعدام
بن القمر^{١٥} بن ابي رغال^{١٦} الثمودى الى جبل بديم^{١٧} الاحمر فافتلعا^{١٨} منه
حجرين وحملهما على اعناقهما فانكسرت صلح الثبوت فوددت ان اهل
مملكتي كانوا فداء^{١٩} له^{٢٠} واما هما لى^{٢١} القطن^{٢٢} بن جارد الموثقى^{٢٣} فى يوم
السعادة وهذه المسئلة الواحدة فى ركن البلد من الجهة الشرقية والثانية
من حد^{٢٤} المسلات^{٢٥} فى بعدن المدينة وقيل ان المجلس الذى بجانب
الاسكندرية^{٢٦} المنسوب الى سليمان بن داود ان نعمر بن شداد بنى^{٢٧} ونفال
ايضا ان ساين بن داود بنى^{٢٨} واسفلواناته وعصاداته^{٢٩} بايديه الى اذن وصعته

a) D. om. b) هذا المنار. c) يسمى فانوسا. d) المنار. e) منحتوتان. f) A. C. محيط. g) فى كل وجه. h) بصحيح. i) D. قريم. j) يدبم. k) ندبم. l) B. add. حاجر. m) Deindo D. جبال. n) B. add. واذ. o) v. supra p. ٤٥. p) تدبم. q) زغال. r) A. C. D. العمر. s) A. C. D. القطن. t) B. D. بديم. u) رغال. v) D. لهما. w) فاعننوا. x) الن. y) A. C. المسلات ايضا. z) A. C. الى. aa) عصادته. ab) المدينة.

أنه « مجلس مربع الطول في كذ رأس منه ١١ سارية وفي الجانبيين المتناولين منه ١٧ سارية وفي الركن الشمالي منه اسطوانة عظيمة ورأسها عليها وفي أسفلها قاعدة رخام في محيط تربيع ^٤ وجوفها ^٥ شبراً في عرض كذ وجه ٢٠ شبراً في ارتفاع ^٥ شبراً ودور محيط هذه السارية ٢٠ شبراً ^٦ وتلوها من القاعدة إلى رأسها ١ فيم والراس ^٧ منقوش مخرم باحكم صنعة واتفن وضع ولا اخت لها ولا يعلم احد من أهل الاسكندرية ولا من أهل مصر ما المراد بوضعها مفردة في مكانها وهي الآن مائلة ميلاً كثيراً لاكتها نابتة آمنة من السقوط ^٨ والاسكندرية من عماله مصر وقاعد من قواعدها وارص مصر تتصل حدودها من جهة الجنوب ببلاد النوبة ومن ^٩ جهة الشمال بالبحر الشامي ومن جهة الشام بفحص التيه ومن جهة الشرق ببحر افلزم ومن جهة المغرب بالواحات ^{١٠} وأما طول النيل فمن ساحل بحر الروم ^{١١} حيث ابتدأه إلى أن يتصل بأرض النوبة من وراء الواحات نحو ٢٥ مرحلة ومن حد النوبة مما يلي الجنوب مصاباً لبلاد النوبة نحو ٨ مراحل وبمنذ من هناك إلى أول الحد الذي ذكرناه نحو ١٣ مرحلة ^{١٢} ومدينة الفسطاط هي مصر سميت ^{١٣} بذلك لأن مصرأم؛ بن حام بن نوح ^{١٤} بناها في الأول وكانت مدينة مصر أولاً عين شمس فلما نزل عمرو بن العاصي والمسلمون معه في صدر الاسلام واقتنحها اختلّت ^{١٥} المسلمون حول فسطاطه فعمروا مكان مصر الآن وهو المكان الذي هي الآن فيه ^{١٦} ويقال أنما سميت بالفسطاط لأن عمرو ابن العاصي لما استعزج مصر واراد ^{١٧} المسير إلى الاسكندرية امر بالفسطاط أن يحفظ ويسار به امامه فنزلت ^{١٨} حملة في اعلاه ^{١٩} وباضت ببصتها فاخبر بذلك عمرو فامر أن يترك الفسطاط على حاله إلى أن تخلص ^{٢٠} الحامية ببصتها ^{٢١}

في عرض ^a A. C. D. haec om. inde a ^b A. C. D. ^c نزع. ^d C. om. ^e هو. ^f A. C. ^g ^h ⁱ ^j ^k ^l ^m ⁿ ^o ^p ^q ^r ^s ^t ^u ^v ^w ^x ^y ^z ^{aa} ^{ab} ^{ac} ^{ad} ^{ae} ^{af} ^{ag} ^{ah} ^{ai} ^{aj} ^{ak} ^{al} ^{am} ^{an} ^{ao} ^{ap} ^{aq} ^{ar} ^{as} ^{at} ^{au} ^{av} ^{aw} ^{ax} ^{ay} ^{az} ^{ba} ^{bb} ^{bc} ^{bd} ^{be} ^{bf} ^{bg} ^{bh} ^{bi} ^{bj} ^{bk} ^{bl} ^{bm} ^{bn} ^{bo} ^{bp} ^{bq} ^{br} ^{bs} ^{bt} ^{bu} ^{bv} ^{bw} ^{bx} ^{by} ^{bz} ^{ca} ^{cb} ^{cc} ^{cd} ^{ce} ^{cf} ^{cg} ^{ch} ^{ci} ^{cj} ^{ck} ^{cl} ^{cm} ^{cn} ^{co} ^{cp} ^{cq} ^{cr} ^{cs} ^{ct} ^{cu} ^{cv} ^{cw} ^{cx} ^{cy} ^{cz} ^{da} ^{db} ^{dc} ^{dd} ^{de} ^{df} ^{dg} ^{dh} ^{di} ^{dj} ^{dk} ^{dl} ^{dm} ^{dn} ^{do} ^{dp} ^{dq} ^{dr} ^{ds} ^{dt} ^{du} ^{dv} ^{dw} ^{dx} ^{dy} ^{dz} ^{ea} ^{eb} ^{ec} ^{ed} ^{ee} ^{ef} ^{eg} ^{eh} ^{ei} ^{ej} ^{ek} ^{el} ^{em} ^{en} ^{eo} ^{ep} ^{eq} ^{er} ^{es} ^{et} ^{eu} ^{ev} ^{ew} ^{ex} ^{ey} ^{ez} ^{fa} ^{fb} ^{fc} ^{fd} ^{fe} ^{ff} ^{fg} ^{fh} ^{fi} ^{fj} ^{fk} ^{fl} ^{fm} ^{fn} ^{fo} ^{fp} ^{fq} ^{fr} ^{fs} ^{ft} ^{fu} ^{fv} ^{fw} ^{fx} ^{fy} ^{fz} ^{ga} ^{gb} ^{gc} ^{gd} ^{ge} ^{gf} ^{gg} ^{gh} ^{gi} ^{gj} ^{gk} ^{gl} ^{gm} ^{gn} ^{go} ^{gp} ^{gq} ^{gr} ^{gs} ^{gt} ^{gu} ^{gv} ^{gw} ^{gx} ^{gy} ^{gz} ^{ha} ^{hb} ^{hc} ^{hd} ^{he} ^{hf} ^{hg} ^{hh} ^{hi} ^{hj} ^{hk} ^{hl} ^{hm} ^{hn} ^{ho} ^{hp} ^{hq} ^{hr} ^{hs} ^{ht} ^{hu} ^{hv} ^{hw} ^{hx} ^{hy} ^{hz} ^{ia} ^{ib} ^{ic} ^{id} ^{ie} ^{if} ^{ig} ^{ih} ⁱⁱ ^{ij} ^{ik} ^{il} ^{im} ⁱⁿ ^{io} ^{ip} ^{iq} ^{ir} ^{is} ^{it} ^{iu} ^{iv} ^{iw} ^{ix} ^{iy} ^{iz} ^{ja} ^{jb} ^{jc} ^{jd} ^{je} ^{jf} ^{jj} ^{jk} ^{jl} ^{jm} ^{jn} ^{jo} ^{jp} ^{jq} ^{jr} ^{js} ^{jt} ^{ju} ^{jv} ^{jw} ^{jx} ^{ky} ^{kz} ^{la} ^{lb} ^{lc} ^{ld} ^{le} ^{lf} ^{lg} ^{lh} ^{li} ^{lj} ^{lk} ^{ll} ^{lm} ^{ln} ^{lo} ^{lp} ^{lq} ^{lr} ^{ls} ^{lt} ^{lu} ^{lv} ^{lw} ^{lx} ^{ly} ^{lz} ^{ma} ^{mb} ^{mc} ^{md} ^{me} ^{mf} ^{mg} ^{mh} ^{mi} ^{mj} ^{mk} ^{ml} ^{mm} ^{mn} ^{mo} ^{mp} ^{mq} ^{mr} ^{ms} ^{mt} ^{mu} ^{mv} ^{mw} ^{mx} ^{my} ^{mz} ^{na} ^{nb} ^{nc} nd ^{ne} ^{nf} ^{ng} ^{nh} ⁿⁱ ^{nj} ^{nk} ^{nl} ^{nm} ⁿⁿ ^{no} ^{np} ^{nq} ^{nr} ^{ns} ^{nt} ^{nu} ^{nv} ^{nw} ^{nx} ^{ny} ^{nz} ^{oa} ^{ob} ^{oc} ^{od} ^{oe} ^{of} ^{og} ^{oh} ^{oi} ^{oj} ^{ok} ^{ol} ^{om} ^{on} ^{oo} ^{op} ^{oq} ^{or} ^{os} ^{ot} ^{ou} ^{ov} ^{ow} ^{ox} ^{oy} ^{oz} ^{pa} ^{pb} ^{pc} ^{pd} ^{pe} ^{pf} ^{pg} ^{ph} ^{pi} ^{pj} ^{pk} ^{pl} ^{pm} ^{pn} ^{po} ^{pp} ^{pq} ^{pr} ^{ps} ^{pt} ^{pu} ^{pv} ^{pw} ^{px} ^{py} ^{pz} ^{qa} ^{qb} ^{qc} ^{qd} ^{qe} ^{qf} ^{qg} ^{qh} ^{qi} ^{qj} ^{qk} ^{ql} ^{qm} ^{qn} ^{qo} ^{qp} ^{qq} ^{qr} ^{qs} ^{qt} ^{qu} ^{qv} ^{qw} ^{qx} ^{qy} ^{qz} ^{ra} ^{rb} ^{rc} rd ^{re} ^{rf} ^{rg} ^{rh} ^{ri} ^{rj} ^{rk} ^{rl} ^{rm} ^{rn} ^{ro} ^{rp} ^{rq} ^{rr} ^{rs} ^{rt} ^{ru} ^{rv} ^{rw} ^{rx} ^{ry} ^{rz} ^{sa} ^{sb} ^{sc} ^{sd} ^{se} ^{sf} ^{sg} ^{sh} ^{si} ^{sj} ^{sk} ^{sl} ^{sm} ^{sn} ^{so} ^{sp} ^{sq} ^{sr} ^{ss} st ^{su} ^{sv} ^{sw} ^{sx} ^{sy} ^{sz} ^{ta} ^{tb} ^{tc} ^{td} ^{te} ^{tf} ^{tg} th ^{ti} ^{tj} ^{tk} ^{tl} ^{tm} ^{tn} ^{to} ^{tp} ^{tq} ^{tr} ^{ts} ^{tt} ^{tu} ^{tv} ^{tw} ^{tx} ^{ty} ^{tz} ^{ua} ^{ub} ^{uc} ^{ud} ^{ue} ^{uf} ^{ug} ^{uh} ^{ui} ^{uj} ^{uk} ^{ul} ^{um} ^{un} ^{uo} ^{up} ^{uq} ^{ur} ^{us} ^{ut} ^{uu} ^{uv} ^{uw} ^{ux} ^{uy} ^{uz} ^{va} ^{vb} ^{vc} ^{vd} ^{ve} ^{vf} ^{vg} ^{vh} ^{vi} ^{vj} ^{vk} ^{vl} ^{vm} ^{vn} ^{vo} ^{vp} ^{vq} ^{vr} ^{vs} ^{vt} ^{vu} ^{vv} ^{vw} ^{vx} ^{vy} ^{vz} ^{wa} ^{wb} ^{wc} ^{wd} ^{we} ^{wf} ^{wg} ^{wh} ^{wi} ^{wj} ^{wk} ^{wl} ^{wm} ^{wn} ^{wo} ^{wp} ^{wq} ^{wr} ^{ws} ^{wt} ^{wu} ^{wv} ^{ww} ^{wx} ^{wy} ^{wz} ^{xa} ^{xb} ^{xc} ^{xd} ^{xe} ^{xf} ^{yg} ^{yh} ^{yi} ^{yj} ^{yk} ^{yl} ^{ym} ^{yn} ^{yo} ^{yp} ^{yq} ^{yr} ^{ys} ^{yt} ^{yu} ^{yv} ^{yw} ^{yx} ^{yz} ^{za} ^{zb} ^{zc} ^{zd} ^{ze} ^{zf} ^{zg} ^{zh} ^{zi} ^{zj} ^{zk} ^{zl} ^{zm} ^{zn} ^{zo} ^{zp} ^{zq} ^{zr} ^{zs} ^{zt} ^{zu} ^{zv} ^{zw} ^{zx} ^{zy} ^{zz}

فَعَدَلَ وَقَالَ وَاللَّهِ مَا كُنَّا نُنْسِيْ لِمَنْ أَلْفَنَّا وَاطْمَأَنَّ إِلَى جَانِبِنَا ۖ حَتَّى نَفْجَعَ ۖ
هَذِهِ الْحِمَامَةُ بِكَسْرِ بِيضَتِهَا فَتَرَكَ الْفَسْطَاطَ وَأَقَامَ بِمِصْرَ إِلَى أَنْ تَخْلُصَ لُزْخُ
الْحِمَامَةِ ثُمَّ ارْتَحَلَ، وَتَسْمَى مَدِينَةُ ۖ مِصْرَ بِاللِّسَانِ الْعَجَمِيِّ ۖ بَنِبُلُونَةَ وَهِيَ
الآن مَدِينَةُ كَبِيرَةٌ عَلَى غَايَةِ مِنَ الْعِمَارَةِ وَالْخَصْبِ وَالطَّيِّبِ وَالْحَسَنِ فَسَبِيحَةُ
الطَّرِيقَاتِ مِنْفَعَةٌ الْبَنَاءَاتِ قَائِمَةٌ الْأَسْوَى نَافِقَةُ التَّجَارَاتِ مُتَّصِلَةُ الْعِمَارَاتِ نَامِيَّةُ
الزَّرَاعَاتِ لَاهِلُهَا هَمٌّ سَامِيَةٌ ۖ وَنَفْسُوسٌ تَقِيَّةٌ ۖ عَالِيَةٌ ۖ وَأَمْوَالٌ مَبْسُوتَةٌ نَامِيَّةٌ
وَأَمْتَعَةٌ رَافِعَةٌ لَا تَشْتَغَلُ نَفْسُهُمْ بِهِمْ وَلَا تَعْقِلُ قُلُوبُهُمْ عَلَى غَمٍّ لِكَثْرَةِ أَمْنِهِمْ ۖ
وَرَفَاعَةُ عَيْشِهِمْ وَأَنْبَسَاطُ الْعَدْلِ وَالْحِمَامَةِ فِيهِمْ وَلِئُولِ الْمَدِينَةِ وَمَقْدَارُهَا ٣
فَرَسَاجٍ وَالنَّيْلُ بِأَتْيِهَا مِنْ أَعْلَى أَرْضِهَا فَيَجْتَازُ بِهَا مِنْ نَاحِيَةِ جَنُوبِهَا وَيَنْعَطِفُ
مَعَ غَرَبِهَا فَيَنْقَسِمُ دُمَامُهَا ۖ فَمُسَيِّمٌ يُعَدَّى ۖ فِي الْمَدِينَةِ مِنَ الذَّرَاعِ الْوَاحِدِ
إِلَى الْآخَرِ وَثَى هَذِهِ الْجَزِيرَةُ مَسَاكِنَ كَثِيرَةً جَلِيلَةً وَمِيَانٍ مُتَّصِلَةً عَلَى صَفَا
النَّيْلِ وَهَذِهِ الْجَزِيرَةُ تَسْمَى دَارَ الْغَفِيلِيسَ وَسَنُصِفُهُ بَعْدَ هَذَا بِحَوْلِ اللَّهِ ۖ
وَهَذِهِ الْجَزِيرَةُ ۖ يَجْتَازُ إِلَيْهَا عَلَى جِسْرِ فِيهِ نَحْوُ مِنْ ٣٠ سَفِينَةٍ وَبِحِجَازِ
الْقِسْمِ الثَّانِي وَهُوَ أَوْسَعُ ۖ مِنَ الْأَوَّلِ عَلَى جِسْرِ آخَرَ وَسَفِينَةٍ أَكْثَرَ مِنْ سَفِينِ
الْأَوَّلِ أَضْعَافًا ۖ وَبِأَرْفِ هَذَا الْجِسْرِ يَتَّصِلُ بِالشَّيْخِ الْمَعْرُوفِ بِالْجَزِيرَةِ ۖ وَهَنَاقِ
مِيزَانٍ حَسَنَةٍ وَمَصُورٍ شَاهِدَةٍ الْعُلُوِّ وَسُوقٍ وَعِمَارَةٍ ۖ وَأَرْضٌ مِصْرَ سَبِيحَةٍ غَيْرِ
خَالِصَةٍ الثَّرَابِ وَبَنِيَانٍ دَوْرًا كُلَّهَا وَفُصُورًا نُبْعَاتٍ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ وَالْأَعْمَ
مِنْ ذَلِكَ يَكُونُ نُبْعَاتُهَا ۖ فِي الْعُلُوِّ خَمْسَةٌ وَسِتَّةٌ وَسَبْعَةٌ ۖ وَرَبْمَا سَكَنَ فِي
الدَّارِ الْمَائَةِ مِنَ النَّاسِ وَآكْثَرُ وَآخِرُ الْخَوَافِلِيِّ فِي كِتَابِهِ أَنَّهُ كَانَ بِمِصْرَ عَلَى
عَهْدِ تَالِيْفِهِ لِكِتَابِهِ دَارٌ تَعْرِفُ بِدَارِ عَبْدِ الْعَزِيزِ فِي الْمَوْقِفِ يَصْبُ لِمَنْ فِيهَا

a) B. b) A. D. تعجج. c) A. C. om. d) B. لجانينا C. D. بجانينا B. e)
عالية. f) D. نعيم. g) A. haec om. inde ab سارية. h) D. انيوناني
من المدينة في. Deinde Codd. يغدى C. تعدى A. i) A. امامها. D. A.
k) A. add. تعالى. D. سبكانه. l) In B. repetuntur quae praecedunt inde a
وتضاعفة. m) B. add. واسع. n) D. o) B. add. تسمى. Deinde D. يحجاز. p) B. om.
q) A. C. وسنا وسبعا. r) A. C. حبانها. s) D. بالجزيرة. p)

فى * كَلْ يوم اربع مائه راوبه ماء ^١ وفيها خمسة^٢ مساجد وحنامان وثُرَان
ومعظم بنيان مصر بالطلوب واكثر سفلى ديارهم غير مسكون ولها مساجدان
جامعان للجمعة والخطبة ^٣ فيهما احدهما بناه عمرو بن العاصى فى وسط
اسوان تحيط به من كل جهة وكان هذا^٤ الجامع فى اوله كنيسة للروم
فسار به عمرو فقلب مسجداً جامعاً والمسجد الجامع الثانى هو باعلى
الموقف بناه ابو العباس احمد بن طولون ولاين طولون ابناً جامع اخر
بناه فى القراة وهو موضع / يسكنه العناد ^٥ وجمل من اهل الخير ^٦ والعفاف
وفى الجزيرة ^٧ التى بين ذراعى النيل جامع وكذلك فى الضفة ^٨ الغربية
المسماة بالكبير ^٩ ومصر بالجملة ^{١٠} عمره بالناس نافعة بصروب المتاعم والمشارب
وحسن الملابس وفى اعلاها رفاة وظرف ^{١١} شامل وحلاوة ولها فى * جميع
جوانبها بساتين وجنات ^{١٢} وتخلل ووصب سكر وكذلك يسمى بماء النيل
ومراعها ممتدة من اسوان الى حد الاسكندرية ونعيم الماء ^{١٣} فى ارضهم
بالريف منذ ابتداء الحر ^{١٤} الى الخريف ثم تنصب فيروع عليه ثم لا يسمى
بعد ذلك ما زرع عليه ولا يحتاج الى سقى اشنة وارص مصر لا تملر ولا
تكلج البنة ^{١٥} ولبس بارص مصر مدينه باجرى فيها الماء من غير حاجة الا
القيوم واكثر جرى انيل الى جهة ^{١٦} الشمال وعرض العمارة عليه فى ^{١٧} حد
اسوان ما بين نصف يوم الى يوم الى ان ينتهى القسطا ثم تعرض ^{١٨}
العمارة وتنسع فيكون عرضها من ^{١٩} الاسكندرية الى الجرف الذى يتصل
ببحر ^{٢٠} العزم نحو ٨ ايام وليس فى ارض مصر مما يحوز صفتى النيل

- a) D. om.   b) A. om.   c) A. C. خمس.   d) D. والخطبة.   e) A. om.
f) B. مكان.   g) B. المتعبد.   h) D. add. والعافية.   i) B. وبالجزيرة.
j) B. وفى.   k) A. C. وظرف.   l) B. بالحمل.   m) A. بالصفة.
n) B. عند افتاء A.   o) بارصهم A. et deinde A. ونعيم المياه.   p) A. C. وشجر add.
q) A. C. add. cum.   r) C. add. اما: صبح.   s) A. C. الخز.
t) A. om. ; C. باسافها كرشيد ودمياط فانها تعطر كثيراً كالشام والروم.
u) B. add. حد.   v) C. تفوض.   w) C. فى كل.   x) B. من.   y) A. الماء الى.
z) B. بعمارة.

شيء قفر وإنما هو كله معمور باليسانيين والاشجار والمدن والقرى^a والناس
والاسواق والبيع والشراء وبين طرفي النيل فيما ثبت^b في الكتب^c ٣٣٤ ميل
وفي كتاب الخزائن أن طولها ٤٠٥ ميل وعرضها في بلاد النوبة والكبشة ٣
اميال فما دونها وعرضها ببلاد مصر ثلثها^d ميل وليس بشبه نهر^e من الانهار
وأما^f الجزيرة التي تقابل مصر وهي التي قدّمنا ذكرها حيث المبانى
والمتنزهات^g ودار المقياس فإنها جزيرة عرضها بين القسمين من النيل مائة
مع المشرق^h إلى جهة المغرب وتطولها بالصد وهو من الجنوب إلى الشمال
وطولها الأعلى حيث المقياس عربص ووسطها اعرض من رأسها والطرف الناني
محدود وتطولهاⁱ من رأس إلى رأس ميلان وعرضها مقدار رمية سهم ودار
المقياس هي في الرأس العربص من الجهة الشرقية ممّا بلى الفستاط وهي
دار كبيرة يحيط بها من داخلها في^j كل جهة اقبة^k دائرة على عمد
وفي وسط الدار فسقية كبيرة عميقة بنزل انبيا بدرج رخام على الدائر
وفي وسط الفسقية عمود رخام قائم وفيه رسوم اعداد الذرع واصابع بينها^l
وعلى رأس العمود بنيان متفن من الحجارة وعو ملون مرسوم^m بالذهب
اللازوردⁿ وانواع الاصباغ المحكمة^o والماء يصل إلى هذه الفسفة على
قناة عريضة تصل بينها وبين ماء النيل والماء لا يدخل هذه الحجابة ألا
عند زيادة ماء^p النيل وزيادة ماء النيل تكون في شهر اغشت والوفاء من
مائة^q ذراعاً هو الذي يروى ارض السلطان باعندال فاذا بلغ النيل ١٨
ذراعاً اروي جميع الارض التي هناك فان بلغ ٢٠ ذراعاً فهو ضرر واقل
زيادته تكون ١٢ ذراعاً والذراع ٢٤ اصبعاً فما زاد على الثمانية عشر ذراعاً^r

a) A. C. والمدن والقرى. b) يثبت. c) A. ٥٥٥. d) A. B. sea.
meum apogr. ٣. e) يشبهه نهر. f) غاما. g) A. C. المتنزهات.
h) A. الشرق. i) B. add. جهة. j) C. وطولها. k) A. C. من. l) B.
المحكّمة. m) A. واللازورد. n) C. موسم. o) بينهما. p) وجه اقبة.
q) A. om. r) Codd. وهو. s) B. haec om. inde ab على. t) A. add. Deinde D. ضرر.

ضرر لأنه يقطع الشجر ويهدم وما نقص عن ١٢ " كان بذلك النقص القليل
والجذب " وفلة الزراعة " ومما يلي جنوب الفسطاط ضربة منف وبناحية
شمالها المدينة المسماة عين شمس وهما كالتريتين مما يلي جبل المقطم "
ويقال أنهما كانتا " متزعتين لفرعون لعنه الله فاما منف فهي الآن خراب
أكثرها وأما عين شمس فهي الآن معمورة وهي " أسفل جبل المقطم وعلى
مقربة منها على رأس جبل المقطم " مكان يعرف بتنور فرعون وكانت فيه "
مرآة تدور على لولب " فكان إذا خرج من أحد الموضعين أعنى منف "
أو عين شمس اصعد في هذا المكان الآخر من يعدله " ليعاين شخصه ولا
تغفد هيئته " والنمساخ لا يضرب بشيء مما جاور الفسطاط ويحكى عنه أنه
إذا انحدر من أعلى " الميل أو صعد من أسفل وأنى قبالة الفسطاط انقلب
على ظهره وعلم كذلك حتى يجاوز الفسطاط وحماه ويقال أن ذلك ينالسم
صنع له وكذلك أيضا بعدوه " بوصير لا يضرب وبصر بعدوه الأشمونى " وبينهما
عروس النيل وهذا " اعجب عجيب " ويعين شمس مما يلي الفسطاط "
بنبت انبلسان وهو النبات الذى يستخرج منه دهن انبلسان ولا يعرف
بمكان من الارض الا هناك " وبأسفل الفسطاط " ضيعة سيبروا وهي ضيعة
جليلة يعمل بها شراب العسل المتخذ بالماء وانعسل وهو مشهور فى جميع
الارض " وبشمال بارص انفسطاط جبل المنعم وبه جمل من قبور الانبياء عم
كيوسف ويعقوب والاسباط " وعلى " امبال من مصر الهرمان وهما بنآن " فى
مستوى من الارض ولا يعرف مما جاورهما " جبل نعنن منه حنجر يصلح للبناء

- a) B. om. ١٢ عن. b) B. العجيب tantum. c) A. D. h. l. et deinde
وعلى f) Haec inde ab. وفى A. e) كان. d) A. B. (جبال). B. ; المعظم
إذا خرج C. tantum. g) A. om. h) A. C. بلولب. in A. omissa sunt.
أسفل. m) A. C. (نقير). n) A. D. هيئته. k) A. C. add. من منف
عجيب. Deinde D. وهو من C. p) الأشمونين. C. o) بعدوه. B. D. n)
D. om. haec inde a. q) A. C. add. المعظم. r) A. C. add. وحماه. g)
بجاورهما. A. C. s) وذلك أن هذين البرمين مبنيان. B. f) كيوسف.

وطول كذ واحد من هذه الاحرام ارتفاعاً مع الجوّ اربع * مائة ذراع وعرضه
فى الدائر كارتفاع الكذ مبنى بالحجارة الرخام * النسي * ارتفاع كذ حاجر
منها * اشبار وحولها * ذراعاً الى العشرة فرائداً ونافصاً على قدر ما توجهه
الهندسة وموقع الحجر من جوار لصيفه وكثماً ارتفع بناؤه على وجه الارض
ضاق حتى بصبر اعلاه نحو مبرك جمل ومن شاء الخروج اليهما * فى البر
جاز الى الجيرة * على الجسر ومرفق من الجزيرة الى قرية دهشور * اميال
وهناك سجن يوسف * عم ومنها * الى الهرميين وبين الهرم والهرم نحو من
* اميال وبينهما وبين اذرب موضع الى النيل * اميال وفى بعض حيطانه
كتابة * قد درس اكثرها وفى داخل كل هرم منهما طريق يسير فيه الناس وبين
هذين الهرمين طريق مخترق فى الارض واضح بقصى * من احدهما الى
الآخر ويحكى انهما علامت على قبور ملوك وبذكر انهما من قبل ان يكونا
قبوراً كانا اهرآ للغلات * ويتصل بمصر فى الجانب * الغربى منها مدينة
القيوم وبينهما مرحلتان * والقيوم مدينة كبيرة ذات بساتين واشجار وفواكه
وغلات ولها جانبان على وادى اللاهون وهو فيما يقال ان يوسف عم اتأخذ
له * مجريان للماء فى وقت الفس ليدوم لهم الماء فيها وقومهما * بالحجارة
المنصدة ومدينة القوم فى ذاتها مدينة نسيبة كثيرة الفواكه والغلات واكثر
غلاتها الارز وهو الاكثر فى سائر حبوبها وفواها وبني * غير موافق منك
لمن دخلها من الناريين * والغرباء النازلين بها وبها آثار بنيان عظيم ونواحيها
مسمّاة بها منسوبة اليها وصانف هذه العمارة المحيطة بها كلها تحت سور
يجتمع * على جميع اعمالها ويحيط بجميع مدنها وبناحها وما بقى منه

a) A. om. b) Corr. in C. الكدان. c) A. الذى. d) A. B. D. اليها.
Deinde B. من. e) D. الجزيرة. f) وهو A. D. om. sed habet deinde
B. g) دهشور. h) D. add. الصديق. i) A. C. ومنه. j) B.
بناحها. k) A. D. للغلات. l) B. om. m) ودرس. n) A. كتابات.
o) A. C. om. بينهما مرحلتان. p) لها. q) B. C. D. وقومها. r) A. C.
تحتها. Deinde A. C. D. يجمع. s) D. الطارئين. t) D. وبني. u) D. وبنا

الآن شيء ألا ما لا يرى بشيء ونهر اللاهون اخترقه وأجرى الماء فيه يوسف
النصيف عم وذلك لما كبره سنة وأراد الملك راحته وانتزاعه عن الخدمة
وقد كثرت حاشيته وأهله من ذريته وذرية أبيه^١ فاعلمه أرض الفيوم وكان
الفيوم بحيرة تنصب^٢ إلينا المياه وكانت ذات آجام وقصب وكان الملك
يكره^٣ ذلك منها لأنها كانت قريبة منه فلما وهبها ليوسف عم نهض إلى
ناحية صول واحتفر الخليج المسمى بالمنهى حتى أتى به إلى موضع
اللاهون ثم بنا اللاهون وأونعه^٤ بالحجارة^٥ والكلس واللبن والصدف
كالخائط المرتفع وجعل على أعلاه في الوسط بئرا وحفر من ورائه خليجا
يدخل إلى الفيوم شرفيا^٦ وعمل خليجا غربيا متصلا بهذا الخليج يمر به
من خارج الفيوم يقال له تنهت^٧ فخرج الماء من التجوئة إلى الخليج
الشرقي فجري^٨ إلى الميل وخرج ماء الخليج العربي بصب إلى صحراء^٩
تنهت^{١٠} فلم يبق من الماء شيء ألا وخرج وكذلك^{١١} ذلك في أيام يسيرة
ثم أمر أنفعه فعملوا^{١٢} أنصب^{١٣} هناك وأنصب^{١٤} وعُمد الابداس والنظر^{١٥}
وكان ذلك في وقت جرى الماء في الميل فدخل في رأس الخليج
المسمى بالمنهى فجري حتى وصل اللاهون فنعنه إلى خليج الفيوم
وسار^{١٦} الماء إليها وسفعا وعم^{١٧} جميعها وصارت لتجئة وكان ذلك في سبعين
يوما فلما نفرت إليها الملك حل هذا عمل ألف يوم فسميت بذلك الفيوم
ثم أن يوسف عم قال للملك أن عندي من الحكمة^{١٨} أن تعطيني^{١٩} من
كث كوره من أرض مصر أهل بيت واحد فاعطاه ذلك فأمر يوسف العوم^{٢٠}
بان يبنى لكل بيت منهم قرية ففعلوا ذلك^{٢١} وكان عدد هذه البيوتات

١ تنصب B. ; ينصب A. ٢ وادئعه C. Deinde. ٣ ولد D. ٤ كبرت A. B. ٥ شرفا A. ٦ بالجنس B. ٧ وأونعه B. ٨ للملك تكيد A. ٩ ماجرى D. ١٠ ماجرى A. B. D. ١١ تيهت C. ; تيهت A. ١٢ بالغرب B. add. ١٣ كل A. ١٤ فعملوا A. ١٥ وأنصب A. C. ١٦ وعمر A. ١٧ الخكم C. ١٨ الأناس والصلوفا A. ١٩ ففعلوا ذلك A. C. D. om. ٢٠ أن A. D. om. Deinde A. C. D. ٢١ تعطي.

خمسة وثمانين بيتًا فكانت * قراهم على عدد ذلك فلما فرغوا من بنين
القرية ضرب لكل قرية من الماء بقدر ما يصير إليها من الأرض لا يكون
لها في ذلك زائد ولا ناقص ثم صير لكل قوم شربًا في زمان ما لا ينالهم
الماء ألا فيه فائدة صفة الفيوم، ومن خرج من مصر على معظم النيل يريد
الصعيد سار من القسطنطينية إلى منية السودان وهي منية جليظة تتصل بها
عمارات بصروب من الغلات وهي في الضفة الغربية من النيل ومنها إلى مصر
نحو من ١٠ ميلًا ومنها إلى بياض ٢٠ ميلًا وهي فرى وضياع عامرة وغلّات
حسنة وبساتين تشتمل على صروب من الفواكه ومنها إلى الحمى الصغير ٢٠
ميلًا ثم إلى الحمى الكبير في الجهة الشرقية ١٠ أميال وهي غربة عامرة
ولها بساتين وكروم ومزارع فصب ومنها إلى دير الفيوم في الجهة الشرقية
٢٠ ميلًا ثم إلى قرية تونس في الجهة الغربية ميلان وهي منطحية عن
النيل ومنها إلى دقروط نصف يوم ودقروط في الجهة الغربية من النيل
ومنها إلى مدينة العباس في الجهة الغربية نحو من ٢٠ ميلًا ومدينة أفيس
مدينة قديمة أثرية وقد تقدّم ذكرنا لها فيما سلف من ذكر بلاد مصر في
الأقليم الثاني والطريق منها إلى مدينة أسوان على النيل ولا حاجة
بنا إلى إعادة ذكر ذلك، وأمّا أسفل الأرض من مصر فمن أراد المسير
إليها سار منحدراً مع النسل إلى المنية ٨ أميال ومنها إلى مدينة الفائد
٥ أميال وهي مدينة كبيرة عامرة ذات مزارع وبساتين وحطب وحطب ستر ومنها
إلى شبره ٥ أميال وهي قرية وضياع كالمدينة يعمل فيها سربان تعمل
المقوة المشهور في جميع الأرض وبها خيمة ٧ أشتنن ومنها إلى بيموس ٥

١) A. C. فريف. ٢) لها. ٣) A. C. ذلك. ٤) B. وكانت. ٥) A. C. D. ومنها إلى الحمى C. inde ٦) ومنها إلى بياض a. haec inde om. قبل B. add. ٧) متحيزة. D. متحيزة. ٨) يونس. ٩) A. C. D. om. منية. B. ١٠) صار. D. ١١) على النيل. A. C. om. ١٢) هذا. B. وبصباح خمسة. ١٣) وبصباح خمسة. ١٤) سيرة. A. ١٥) ٥ أميال. B. om. ١٦) الفنيش. B. العبيبين. A. indist. Deinde (من cam duobus punctis sub) وسا خيمة. ١٧) بيموس. A. C. ١٨) الغبيش. D. الغبيش. C.

أميال وهي قرية عامرة حسنة ومنها إلى قرية الخرقانية ه أميال وهي قرية عامرة لها مزارع وضياع وبساتين كثيرة للملك ومنها إلى قرية سروت ه أميال ومنها إلى شلقان ه أميال وهي قرية كبيرة عامرة ومنها إلى قرية زبيطة ه أميال وبها تجتمع المراكب التي يصاد بها الحوت بأسرها وهذه القرية على رأس الجزيرة حيث ينقسم النيل خلجانا وهذه القرية تصاحب مدينة شنطوف التي على رأس الخليج الذي ينزل إلى تنيس ودمياط وفي ه أعلى شنطوف ينقسم النيل ه على قسمين فينزلان ه إلى أسفل ويتصلان بالبحر ويتفرع من كل واحد من هذين القسمين خليجان يصلان بالبحر فلما الخليجان الكبيران فإن مبداهما من شنطوف فيمر الواحد في جهة الشرق حتى يصل نيس ويتفرع من هذا الخليج ثلاثة خلجان فاحدها ه يخرج عند أنتوى ه من جهة المغرب فيمر بتقويس ه إلى أن يرجع ه إلى معطمة عند دمس وينفرع ه أسفل ذلك منه خليج في جهة المغرب ه فيمر حتى يصل دمياط ه وأما الخليج الآخر فانه يمر من نحو شنطوف في جهة المغرب ه إلى قرب فيس انمار ه فينقسم منه قسم يمر في جهة المغرب فيصطف ه إلى قرية بيج ه ثم ينزل ويتفرع منه هناك ه خليج يصل إلى الاسكندرية وهذا الخليج يسمى خليج شابور وفتح وابتداء مخرجه ه من أسفل بيج ه ولا يكون الماء فيه ه في كل سنة ه وأما يكون فيه الماء مدة

حسنة. add. C. ومبها. A. haecom. inde. ب) الخرقانية. D. الخرقانية. B.

D. سنطوف A. semper. زبيطة. B. شلقان. D. سروتس. B. A. ودميانل في. D. سطنوف Dehuisset scribere Edrisi. سيظوف. h. l. add. المشوى. B. بنزلان. D. خلجانا وأولا. C. خلجانا فازلا. add. دمر تقويس. A. أيتوى. A. فاحدهما. Codd. sec. meum apogr. الغرب. A. B. وسفرغ. D. رجع. A. تقويس. C. A. G. دمس انمار. D. دمس انمار. A. الغرب. A. G. إلى دمياط. هناك منه. B. (ut semper). تنيخ. D. بيج. B. نمة. A. فينقسم قوله ولا. In marg. A. lector: حكر. D. نمة. A. مخرجه. A. سنة. A. B. C. يكون الماء فيه إلى واحد فيه مكرّر زان بعده يذكر أيضا

خروج النيل فإذا رجع ماء النيل جف مأوه حتى لا ينحدر احد فيه ويخرج من معظم هذا القسم المتصل برشيد أسفل سنديون * وسنديسي وأسفل فوهة وفوق رشيد ذراع من النيل فيمتر الى مستقره بحيرة تتصل بغرب الساحل ثم تمتر ممتدة مع الغرب الى ان يكون بينها وبين الاسكندرية نحو من ١ أميال ومن هناك تتحول الامتعة من المراكب الى البر الى الاسكندرية وعلى هذه الخلجان كلها مدن كثيرة متحضرة وهى عامرة متصلة بها / نحن لا نذكرها ذاكرون وبالله التوفيق، فمن اراد النزول من مصر الى تنيس وبينهما ١ أيام ومن تنيس الى ذمياط، ماجرى ومن ذمياط الى رشيد يومان ٤ ومن رشيد الى الاسكندرية ماجرى ومن الاسكندرية الى مصر ١ أيام ومن مصر الى قرية زقية، التى قدّمنا ذكرها وقلنا ان بها ناتج جمع مراكب صيد السمك = بأسرها ومبلغ مقدار = عددها مائة مركب نيف * وخمسون ميلاً وتغالها من الضفة الغربية شنتوف وهى مدينة حسنة ومن شنتوف الى شنوان ٢ ١٥ ميلاً تنزل ٤ منها الى قرية الشاميين ٢ ١. أميال وهذه القرية يزرع فيها، قصب السكر والبصل والفناء وهذه اكبر غلاتها واكثرها، وهى بذلك مختصة وهى فى الضفة الشرقية وتغالها فى الضفة الغربية تلنت وهى قرية حسنة كثيرة المزارع والغلات ومن تلنت الى شنوان وهى مدينة صغيرة * ١٥ ميلاً ومنها متحدراً = الى فسيحة الابراج نحو من ١٢ ميلاً وهى قرية عامرة وفيها غلات وعمارات كبيرة وتغالها قرية

-
- سنديسي pro سونس Deinde Codd. سنديون B. C. D. مندمون A. e)
 f) C. بينهما D. C. e) بغرب A. d) ستغر A. c) فوهة C. بعده A. b)
 D. interdu s) ١. ميلا C. ١ أميال A. h) الى مصر ومن D. g) دوما
 A. C. الصيد a) رقية D. زقية A. i) يوسين B. k) ذمياط
 D. C. D. Deinde C. خمسون ونييف Codd. o) (مبلغ om.) ومقدار C. n)
 الشاميين B. D. والنسفس A. r) تنزل A. q) شنوان A. p) مركبا
 حسنة A. add. v) شنوان D. u) اكثر - واكثرها A. C. k) بها A. e)
 كبيرة D. k) قشيرة D. قسييرة Deinde A. C. منحدر A. C. om. w)

شيوخة^c ومنها منحدرة^d الى الصالحية نحو^a اميال وهي مدينة متحصرة وفيها عمارات وزراعات واحلها لصوم لهم اذنية فاشية وهم بالشتر موسومون واسفل الصالحية منية العنلق في الغربية وهي قرية كثيرة الخيرات ومنها الى شيوخة^e ا. اميال ومنها منحدرة^f الى مدينة جدوة^g مائلا وهي مدينة صغيرة متحصرة لها اسوار عامرة وزراعتها متصلة وخيراتها كثيرة وفي هذه المدينة مراكب كثيرة معدة لتعدية العساكر^h مختصنة بذلك ومن جدوةⁱ منحدرا الى منية العنلق^j مائلا وهي قرية صغيرة وبها بساتين وجنات وغلات ويغالبها من الضفة الغربية مدينة انتوى وهي مدينة صغيرة وبها بساتين وجنات وزراعات وغلات معلومة ولها سوق يوم معلوم ومن منية العنلق السابق ذكرها الى قرية شمير^k ا. اميال بالجهة الغربية ومن قرية شمير وهي تعادل جدوة^l وباسفلها^m قليلا الى قرية انتوى السابق ذكرها نحو منⁿ اميال، واسفل انتوى ينقسم الذراع من النيل على قسمين فيمر منه القسم الواحد الى ناحية المغرب والقسم الثاني يمر بالجهة الشرقية فيكون بينهما حوزة^o ثم باجتماع بشيرة^p ونفسيس ثم بمران غير بعيد فينقسمان قسمين ويمر القسم الشرقي الى تنيس^q ويمر القسم

a) B. h. l. شيوخة D. سنوحه (A. sine punctis). b) A. D. منحدرة. c) D. شيوخة. d) A. C. سيوخة. e) D. سيوده. f) A. C. سيوخة. g) A. C. سيوخة. h) A. C. سيوخة. i) A. C. سيوخة. j) A. C. سيوخة. k) A. C. سيوخة. l) A. C. سيوخة. m) A. C. سيوخة. n) A. C. سيوخة. o) A. C. سيوخة. p) A. C. سيوخة. q) A. C. سيوخة.

الى ٢٠ مائلا ومنها In A. B. C. sequitur. a) الساكن. b) وخيرات. c) ومن جدوة ٢٠ مائلا انى مدينة العنلق وهي D. in G. lacuna non indicata; D. Nihil autem desideratur, ut e seqq. apparere videtur. d) شيوخة. e) A. C. شيوخة. f) B. ومن سفلها. g) C. وباسفلها. h) شمير. i) D. شيوخة. j) A. C. شيوخة. k) A. C. شيوخة. l) A. C. شيوخة. m) A. C. شيوخة. n) A. C. شيوخة. o) A. C. شيوخة. p) A. C. شيوخة. q) A. C. شيوخة.

المران ثم الى منية ابن كسيل (٢) ثم يمر نازلا الى اول ارض المنزلة المعروفة بمنزلة ابن خون ثم دعسم فسمان فيمر القسم الشمالي الى ان يمر على بعد (٢) المنزلة المذكورة والقسم الثاني منه يمر مائلا ثم ينعطف شرقا الى الباكيرة التي بها تنيس ودور هذه الباكيرة نحو من ٣٠ ميل

الثانى وهو الغربى الى نعياط؛ ثم نرجع بالقول الى مدينة أنتوهى حيث ينقسم النيل فمن انحدر على الدراع الشرقى ساره من أنتوهى الى منية العطار وهما متقابلتان وانحدر^د الى منية^{هـ} العسل وهى منية جليظة كثيرة الاشجار والفواكه وتتصل بها عمارات وتقابلها فى الضفة الغربيه منيتها الكبرى^ز المنسوبة الى بنت^ح ومنها الى قرية اقريب^ف فى الشرقيه وهى قرية لها سوق عامرة ومنها الى قرية جنجر^و وهى كثيرة الغلات والمزارع وبقابلها فى الجهة الغربيه منية الكوفى وهى قرية ومنبة كبيرة ومنها الى قرية سنيت^ك فى الشرقى وبقابلها من الجهة الغربيه^ل قرية ورور^م وهى قرية كثيرة الخصب عامرة بالناس ولها سوق حسنة ومنها الى قرية الحمامية وبقابلها فى الغربيه منية الكرون^ن وينحدر منها الى قرية صكرشت^س الكبرى فى الجهة الشرقيه ومنها الى^ع صكرشت الصغرى فى الجهة الغربيه وهى قرية عامرة وبها من غلات السمس والفنب وانواع الحبوب كل^ط حسنة ومنها الى قرية منية عمرو^ي بجهة الشرق وهى قرية لها سوق ومتاجر ودخل وخرج فائمه وبقابلها فى الجهة الغربيه منية زفتة^ق ومن منية زفتة الى منية الفيوان^ر فى الجهة الغربيه وهى قرية يزرع بها غلات الكمون والبصل والنوم

وفيها نحو من ٥٠ جزره بنبت فيها قصب العباب (?) الغاب (١) وقليل من العرفاء وغير ذلك وكل هذه الجزائر خاليه لا ساكن بها غير من باني لعبيد وهو. A. ٥). السمك.

الكبيرة C. ٥). بنت^ح B. ٥). فانحدر B. ٥). حار B. ٥). يسار A. ٥). جنكو A. B. ٥). اقربت Codd. ٥). بنها Vulgo. منية C. D. ٥). in A. C. D. desunt. منية الكوفى Haec inde a ٥). سنيت B. ٥). حبكو D. صكرشت C. ٥). الكرون C. ٥). والكرون B. ... ٥). (ورور B. ٥). وزور Codd. ٥). Haec inde a صكرشت in A. desunt. Deinde D. صكرشت Meracid صهرجت ٥). السعة B. ٥). صكرشت من C. ٥). عمرو Codd. ٥). جمل D. ٥). زفتة A. B. ٥). جفة الفيوان D. ٥). القيروان A. ٥). زفتا vulgo. ٥). رفة A. B. ٥). جهة

برسم قصر الملك ويحاذيها في الشرق ^a قرية دقدقوس ^b وهي قرية كبيرة جدًا ذات بساتين وزروع ولها سوق نافذة وهي يوم الأربعاء ومنها ينحدر إلى منية فيماس ^c وهي قرية حسنة كثيرة الخيرات كثيرة الغلات ^d ويقابلها في الجهة الغربية قرية حانوت وهي قرية ذات مياه جارئة وعمارات وهي برسم زراعة ^e الكتان وهو غلتها وعليها يعول ^f وبسات الكتان يوجد فيها ومنها إلى منية أشناس ^g بالشرفى من الخليج وهي قرية حسنة ولها سوق يوم معلوم ومنها إلى قرية دسيس المقدم ذكرها وهي قرية عامرة أهله وبها ^h سوق وهو يوم السبت ⁱ يباع بها ويشترى من الثياب والامتعة كل طريقة والتجار يقصدونها لغناها ^j ومن أراد النزول إلى الخليج الغربى من انتهى إلى مدينة مليج ^k ٢٠ ميلًا وهي مدينة عامرة ولها أسواق وتجار وتقابلها في الضفة الشرقية منية عبد الملك وهي قرية عامرة كبيرة كثيرة الخيرات مفيدة الزراعات ومن مليج نازلًا إلى نخلية ^l في جهة الغرب ١٥ ميلًا وهي مدينة ^m منحصرة صغيرة لاكتها ذات سوق وأزاق دارًا وأحوال صالحة وأهلها ⁿ في رفاعة وخصب ومن طنطنة ^o إلى مدنة نخلية في الضفة الغربية ١٥ ميلًا ويقابلها في الجهة ^p الشرقية الجعفرية وهي قرية ذات مزارع وغلات ومن مدنة نخلية إلى قرية بلوس في الضفة العربية ويقابلها في الضفة الشرقية قرية السننة وهي قرية جلييلة عامرة ومن قرية بلوس إلى مدينة سنباط في الغربى ومزارعها ^q كتان ^r وفيها سوق عامرة وتجار وأرباح وأموال ممدودة ^s ونعم ومنها بالمكاذاة في الضفة الشرقية إلى مدينة ونعاصر ^t ومن مدينة

a) A. C. دقدقوس Meracid; دمرقوس A. قرية. et om. المشرى D. b) c) d) اهله A. C. add. f) زراعات A. g) اهلات D. h) فيماس ad ومنها A. inde a ولها C. D. k) الشرفى et اسباط C. اسنا B. D. اسما Codd. l) سار من أنتوهى D. add. m) وسوقها B. add. n) om. سوق o) طنطننة B. C. D. p) قرية C. q) طنطننة B. C. D. r) الكتان C. s) معدودة C. t) ونعاصر A. ونعاصر D. ونعاصر.

سنباط الى مدينة شيرة التي على فم الخليج المقابل لدمسيس المتقدم ذكرها قبل ذلك، فمن اراد المسير من دمسيس الى تنيس على النيل نزل في النيل الى منية بذر نحو ميلين ومنها يخرج خليج شنشا في الجهة الشرقية فيمر الى مدينة شنشا وهي مدينة حسنة كثيرة الاشجار والمزارع وبها معاصير، قصب السكر وخيرات شاملة وينحدر منها الى مدينة البوقات في الشرقى ٢٤ ميلاً وهي مدينة عامرة ذات اسواق ومنافع جمّة وعليها سور قديم مبنى بالصخر ومنها الى سفناس ١٨ ميلاً وهي مدينة صغيرة متحصنة، ومنها الى جهة الغرب في البر الى مدينة لنناج التي على خليج تنيس في الضفة الشرقية منه ٢٥ ميلاً ثم الى بحيره الزار وهي على مقربة من القراء، وبحيره الزار متصلة ببخيرة تنيس وبينها وبين البحر الملح ٨ أميال وهذه البحيرة التي ذكرناها ببخيرة كبيرة واسعة القطر وبها من الجزائر غير مدينة تنيس جربة حصن الماء وهي مسا على ناحية القراء وبغرب منها واليها وصل الملك برذون الذي استفتح بلاد الشام بعد الاسلام وغرب بغرسة بقربها ومنها انصرف الى ما خلفه وبالشرق من تنيس ومع الجنوب قليلاً جزيرة تونة ٢ وهي في بحيرة تنيس وفي جنوب تنيس وببحيرتها ٢ جزيرة نيلية ٢ وفي غربى خليج شنشا الذي ذكرناه انما ترى وصياع وشوارع متصلة بصروب من الغلات وجمل من المنافع، ومن احب النزول من دمسيس على معظم الخليج الى تنيس سار من دمسيس الى منية بذر التي قدمنا ذكرها قبل ذلك ومنها الى بنا في الضفة الغربية ١٠ أميال وهي قرية حسنة لها بساتين وقنادين

- ١) سفناس C. ; سماباس A. ٢) الباقوت D. (sic). ٣) مزارع A. C. D. ٤) متحصنة صغيرة B. ٥) المغرب A. C. ٦) وعلى B. D. ٧) C. in marg. ٨) جزيرة A. ٩) A. om. ١٠) D. ١١) صارتا ببخيرة واحدة B. ١٢) وبالجنوب A. C. D. ١٣) بغربها A. D. ١٤) برذون A. ١٥) وبغرب D. ; شنشا C. ١٦) تبلتة C. ١٧) ببخيرتها B. ١٨) نويرة D. ١٩) سفنة A. B. ٢٠) صار A. B. ٢١) A. C. D. add. صفة ٢٢) A. D. om. ٢٣) C. وهذا ابن

غلّتها وافرّة وفوقها ينقسم النيل على فرقتين فيصير^١ بينهما جزيرة صغيرة على غربتها قرية بوصير وهي عامرة وعلى الذراع الثاني ممّا يلي المشرق رحل جراح وهي^٢ مدينة صغيرة عامرة ولها دخل وخرج ومنافع وغلل وبين رحل جراح وبين قم^٣ خليج شنشا ٤٠ ميلاً وكذلك بين بوصير وبنا ومن منية ابن^٤ جراح نازلًا في النبل إلى سنود ١٢ ميلاً وهي في الضفة الشرقية وبقابلها في الضفة الغربية مدينة سنود وهي مدينة حسنة كثيرة الداخل والخارج عامرة آهلة وبها مرافق وأسعار رخيصة ومن مدينة سنود في البرية في جهة الغرب بالمعابلة إلى مدينة سندفة أتت على خليج بلقين^٥ ٨ أميال ومن مدينة سنود إلى مدينة الثعابية ١٨ ميلاً وهي مدينة عامرة وبها أسواق وعمارات وتجارات وهي في الغربى من الخليج ومنها إلى منية عساس ١٢ ميلاً وهي قرية كثيرة البركات جامعة لضروب من الغلات ومنها نازلًا إلى جوجر^٦ ١٢ ميلاً وبقابلها في الضفة الشرقية ونس^٧ الحاجر وهي مدينة صغيرة بها بساتين وأشجار ومن ونس الحاجر إلى مدينة سنود المقدم ذكرها ٣١ ميلاً ومن ونس الحاجر نازلًا إلى مدينة صرخا^٨ وهي بالضفة الغربية من النيل وبينها وبين جوجر ١٢ ميلاً وأسفل صرخا ينقسم هذا الخليج^٩ فسمين يصل أحدهما إلى بحيره تنس شرقًا والثاني يصل غربًا إلى مدنه لمباط^{١٠} فمن شاء أن ينزل إلى تنيس ينزل^{١١} من طرخا إلى منية شهار في الغربى وهي مدينة صغيرة عامرة بها تجارات وأموال دائمة وبقابلها في الضفة الشرقية محلة دمنه^{١٢} وبينهما ٥ أميال ومنية دمنه أسفل من مدينة شهار ومن محلة دمنه إلى فباب الباربار^{١٣} ١٢ ميلاً

a) A. C. om.   c) جراح.   D. hinc ad.   b) وهو.   d) تقتصير.   e) D. i. .
 f) النجفة.   B.   e) ومن pro إلى.   D. وبنا إلى مدينة.   A. C.   d)
 ويش.   C.   ورنس.   A.   i) جرجر.   B. C.   جرجوا.   A.   h) مدينة.   A.   g)
 النيل.   A.   m)   D.   A. C.   سنود.   haec om.   A.   k)
 من محلة دمنه.   D.   p)   من.   C.   o)   n) A. B. om.
 Moschlarik, البابانار; A.   g)   in A. desunt.

وهى قرية كبيرة ومنها نازلاً الى صباب العريف ١٩ ميلاً * ومنها الى قرية دمو^٦
 ١٥ ميلاً ومن دمو الى مدينة طماخ ميلان فى الصفة الشرقية وهى مدينة
 حسنة * كثيرة العمار فيها اسواق ومتاجر قائمة ومنها الى شمس^٧ ١٠ اميال
 وهى قرية عامرة ومنها الى قرية الانصار فى الصفة الغربية ٢٠ ميلاً ومنها الى
 قرية وييدة ٢٠ ميلاً فى الصفة الشرقية ومنها الى برتبلين^٨ ٢٠ ميلاً وهى فى
 الصفة الغربية ثم^٩ الى سبسة^{١٠} ٤٠ ميلاً ثم غرنا الى بحيرة تنيس ١٥ ميلاً،
 وبحيرة تنيس اذا مده النيل فى الصيف غلب ماؤها واذا جرد فى الشتاء
 الى اوان، البحر غلب ماء البحر عليها فملح^{١١} ماؤها وفيها مدن مثل الجزائر
 تطيف^{١٢} البحيرة بها وهى نبلى^{١٣} ونونة وسبسة وحسن الماء ولا طريق
 الى واحدة منها الا بالسفن، وبمدينة تنيس ودمياط يتخذ رفيع اثياب
 من الدببى والشرب والمصنعات^{١٤} من الحلل التنيسية التى ليس فى جميع
 الارض ما يذانيها فى الحسن والقيمة وربما بلغ النوب^{١٥} من ثيابها اذا
 كان مذهياً الف دينار ونحو ذلك^{١٦} وما لم يكن^{١٧} فيه ذهب المائة والمائتين
 ونحوها واصولها من الكتان اما وان كانت شتاً ودبقوا^{١٨} ودميرة وما قاربها من
 تلك الجزائر يعمل بها الرفيع من الاجناس فليس ذلك بمعارب^{١٩} للتنيسية
 والذميانية، وفيما يذكر ان بحيرة تنيس بها كانت الجيتان^{٢٠} التى
 ذكرت فى الكتاب^{٢١} وكانت لرجلين من وفد اسرب^{٢٢} بن مصر^{٢٣} وكان
 احدهما مؤمناً والاخر كافراً فافترقا الكافر بكثرة مائه وولده فقال له اخوه^{٢٤} فما

٦) D. add. دمو. وهى قرية كبيرة. Jacut. دمر. دمو. B. دمو. A. دمو.

٧) A. C. add. كبير. ٨) D. شمس. ٩) C. D. indist. ١٠) B. om.

١١) C. omisso تملح. ١٢) A. اول. ١٣) B. امتد. ١٤) D. سنينة. ١٥) C. سنينة.

١٦) A. تحيط. ١٧) A. C. عليها. ١٨) C. pro عليها. ١٩) D. عليها.

٢٠) et او نحوها. ٢١) D. الشرب. ٢٢) A. والمصنعات. ٢٣) D. نبلى.

٢٤) deinde ونحو ذلك. ٢٥) Codd. دبقوا. ٢٦) cf. Beeri p. ٨٩, Merloid

٢٧) in. ٢٨) C. فيها. ٢٩) A. C. ديعو. ٣٠) Macrizi I, p. ١٧٧ دبيق. ٣١) Vulgo scribunt دبقا.

٣٢) A. C. الكتاب. ٣٣) Codd. الجيتان. ٣٤) B. C. يغارب.

٣٥) B. add. المومن.

أراك شاكراً على ما رزقت فزرع ذلك منه ويقال أنه دعا عليه فغرق الله
جميع ما كان للكافر في البحر حتى كلفها لم تكن في ليلة واحدة وهذه
البحيرة قليلة العمق يسار فيها بالمعدى وتلتقى فيها السفينتان فتجانب
أحدهما الأخرى هذه صاعدة وهذه نازلة يربح واحدة وكلهما مملوء القلاع
بالريح وسيرهما في السرعة سيّء، وأما ذمياط، فإنها مدينة على الضفة
البحر وبينهما مسافة وذيملاط يعمل من غريب التياب الدبيقية وغيرها ما
يعارب التنيسبة وذرّاع أنيل بنصب إليها من الذراع النازل إلى مدينة
تنيس وخروجه أسفل نرخوا التي قلنا نذرنا فمن شاء النزول إليها
من مصر سار على ما وصفناه من القرى والمدن والعمارات حتى يصل
نرخوا فيأخذ في الذراع الغربي الواصل إلى نمباط فينحدر إلى مدينة
دميرة ١٠ أميال وهي في غربي الخليج وهي مدينة صغيرة ويعمل بها ثياب
حسنة يتجهز بها إلى كثير من البلاد وبها صنّاع كثيرة وتجار قاصدين وبيع
وشراء ومن دميرة نازلاً مع الخليج إلى شرنفاس في الضفة الغربية ١٧
ميلاً وهي مدينة صغيرة عامرة حسنة ذات مزارع وغلّات وصناعات ومنها إلى
مدينة شرمساح في الضفة الشرقية ٢٠ ميلاً وهي مدينة جميلة لاكتها ليست
بالكبيرة ولها سوى جامعة لضروب بيع وشراء واخذ واعطاء ٣٠ ومنها إلى مدينة
العلوق ٢٠ ميلاً وهي قرية متحصنة لها معاصر قصب وغلّات قائمة
نامية ٢ وهي في الضفة الشرقية من الخليج ومنها إلى قرية فارسكور ١٠
أميال في الضفة الشرقية من الخليج ومن فارسكور إلى بورة ٢ وهي قرية
جامعة ذات زراعات وغلّات وجنّات وبساتين وخبرات ١١ ميلاً ومن بورة إلى

١) B. add. ٢) C. semper. ٣) مسيرهما. ٤) C. في أكثرها. ٥) B.

نرخوا. ٦) A. C. سيّء. ٧) B. add. ٨) التياب. ٩) B. add. ١٠) الصنع في
شرنفاس. ١١) شرنفاس. ١٢) B. مزارع. ١٣) D. ضياع. ١٤) D. صار. ١٥)
ولها غلات. ١٦) C. معاصر. ١٧) A. مدينة العلوق. ١٨) A. وعطاء. ١٩) D.
C. و نورة. ٢٠) A. فارسكور (= Merâci). ٢١) فارسكور. ٢٢) فارسكور. ٢٣) فارسكور. ٢٤) فارسكور. ٢٥) فارسكور. ٢٦) فارسكور. ٢٧) فارسكور. ٢٨) فارسكور. ٢٩) فارسكور. ٣٠) فارسكور. ٣١) فارسكور. ٣٢) فارسكور. ٣٣) فارسكور. ٣٤) فارسكور. ٣٥) فارسكور. ٣٦) فارسكور. ٣٧) فارسكور. ٣٨) فارسكور. ٣٩) فارسكور. ٤٠) فارسكور. ٤١) فارسكور. ٤٢) فارسكور. ٤٣) فارسكور. ٤٤) فارسكور. ٤٥) فارسكور. ٤٦) فارسكور. ٤٧) فارسكور. ٤٨) فارسكور. ٤٩) فارسكور. ٥٠) فارسكور. ٥١) فارسكور. ٥٢) فارسكور. ٥٣) فارسكور. ٥٤) فارسكور. ٥٥) فارسكور. ٥٦) فارسكور. ٥٧) فارسكور. ٥٨) فارسكور. ٥٩) فارسكور. ٦٠) فارسكور. ٦١) فارسكور. ٦٢) فارسكور. ٦٣) فارسكور. ٦٤) فارسكور. ٦٥) فارسكور. ٦٦) فارسكور. ٦٧) فارسكور. ٦٨) فارسكور. ٦٩) فارسكور. ٧٠) فارسكور. ٧١) فارسكور. ٧٢) فارسكور. ٧٣) فارسكور. ٧٤) فارسكور. ٧٥) فارسكور. ٧٦) فارسكور. ٧٧) فارسكور. ٧٨) فارسكور. ٧٩) فارسكور. ٨٠) فارسكور. ٨١) فارسكور. ٨٢) فارسكور. ٨٣) فارسكور. ٨٤) فارسكور. ٨٥) فارسكور. ٨٦) فارسكور. ٨٧) فارسكور. ٨٨) فارسكور. ٨٩) فارسكور. ٩٠) فارسكور. ٩١) فارسكور. ٩٢) فارسكور. ٩٣) فارسكور. ٩٤) فارسكور. ٩٥) فارسكور. ٩٦) فارسكور. ٩٧) فارسكور. ٩٨) فارسكور. ٩٩) فارسكور. ١٠٠) فارسكور.

نمياط ١٣ ميلاً فذلك من طرخا الى نمياط ١٥ ميل وكذلك من طرخا الى مدينة دمسيس ١١ ميل ومن دمسيس الى انتوى نحو من ٩ ميلاً ومن ثم انتوى الى قرية شنطوف ١٠ ميل ومن شنطوف الى الفسطاط ٥ ميلاً، ورجع بالقول الى خليج المَحَلَّة وفوقه تخرج من اسفل طُنْطَى فيمر في جهة الغرب نازلاً حتى يحدى شرمساح^١ التى على خليج نمياط ومن فوقه الى منية غزال في الشرق ٢٠ ميلاً وهي قرية جامعة لمحاسن^٢ شتى وضروب غلات مختلفة^٣ وتقابلها محلة ابى الهيثم في الضفة الغربية ومنها الى ترعة بلعينة ١٥ ميلاً وهي قرية كثيرة البساتين والجنات متصلة العمارات والغلات^٤ ومنها يخرج ابصاً خليج آخر باخذ في الغرب مستقيماً الى صاخا وعليه من اولد قرية دار البحر في الغرب واسفلها في الغرب^٥ ايضاً قرية المعتمدية ومنها الى متبول^٦ في الغرب وهي قرية عامرة لها سوق في يوم معلوم ومنها الى صاخا وصاخا في البرية وليسا اقليم متصل ومنها في جهة الجنوب في البرية الى محلة صرت ومنها الى منوف^٧ العليا وهي قرية عامرة ولها اقليم معمور وبها غلات وخير كثير ومن منوف العليا الى سكاك وهي قرية حسنة شاملة لاهلها محدثة بخيرها^٨ متصلة عماراتها^٩ ومنها الى شنطوف، ورجع بالقول الى ترعة بلعينة السابق نضرها فيها منحدرًا الى المَحَلَّة. وهي مدينة كبيرة ذات اسواق عامرة وناجارات فائمه وخيرات شاملة وبها^{١٠} بقرب من المَحَلَّة على ٢٥ ميلاً في البرية مدينة صنهور^{١١} واليها تصل ترعة بلعينة وبها في جهة الشرق مدينة سندفة^{١٢} وبينهما نحو

١) شرمساح. A. B. C. om. ٢) دمسوس. B. h. l. ٣) منفرة. C. متفرقة. A. ٤) بمحاسن. C. المحاسن. B. محاسن. A. ٥) مستقيماً. om. (In A. quoque في الغرب desideratur). Deinde post addunt ايضاً. ٦) متبول. D. منتون. A. ٧) منوف. C. سرف. D. ٨) عمارتها. D. ٩) وخيرها. A. ١٠) وهي. A. D. om. haec inde ١١) صنهور. B. D. ١٢) سندف. D. سندية. A. B. C. Vulgo صنهور. سندفون.

ميل ونصف وهى مدينة جميلة كثيرة الفواكه والنعم وبين سندفة «
ومدينة سمود فى البرية ١٥ ميلاً ومدينة سمود على خليج تيس وذيماط
ومن سندفة الى مدينة المحلة ومنها الى محلة الداخل وهى قرية ٤ حسنة
لها بساتين وجنات فى غربى الخليج ومنها الى ديرة التى ترسم ٤ بها
الثياب الشروب ٤ وهما مدينتان كبيرتان فيهما طرز للخاصة وطرز للعامة
ومنها يخرج الى ذيماط كما قدّمناه، وقد ذكرنا من ٤ اوصاف الخلاجان
الشرقية وتشعبها ٤ على ما فى عليه ما فيه كفاية وبقي علينا ان نذكر
الخليجين الغربيين حسبما يجب ونأذى بما ٤ عليهما من البلاد وكيفية
تشعبها فنقول ٤ من شاء الانحدار من مصر الى الاسكندرية خرج من مصر
منحدراً الى جزيرة افلاس ٤ وانابنة ٤ وهما مدينتان بين شقلى النيل كانا
يرسم تربية الوحوش فيهما فى مده ٤ الامير صاحب مصر ١٠ اميال ومنها الى
الاخصاص وهى قرية حسنة لها ٣ بساتين وجنات وروصات ومبان ومتفرجات
٢٠ ميلاً ومنها منحدراً فى النيل الى دروه ٣ ٥ اميال ومنها الى شتلوف ٢٠
ميلاً وشتلوف مدينة صغيرة متحصنة لها مزارع وخصب ومنها فى الضفة
الغربية الى مدينة ٥ تسمى ام دينار وهى قرية ٢ حسنة ومن ام دينار الى
اشمن جرش ٩ ١٥ ميلاً وهى مدينة صغيرة فى الغرب ٢ كثيرة العبارات ٤
والبسانين والجنات ومنها الى مدينة الجرش ٤ ١٨ ميلاً وهى فى الضفة
الشرقية ٣ وهى مدينة حسنة ٣ على اقليم جليل كبير ٣ وهى كثيرة النجارات

a) In A. desunt haec inde ٤ وبينهما ٤. b) C. مدينة. c) A. ترسم. d) D. B. add. ٤) B. add. ٤) C. فى. f) D. ونشعبها ٤. g) A. C. على ما ٤. h) B. وبانه. i) B. وبانه. j) D. وبانه. k) B. وبانه. l) B. وبانه. m) C. بها. n) C. الدروه. o) Jacut ; اشمن جرش. p) B. اسمى جرش. q) A. مدينة. r) D. قرية. s) B. ذروا. t) A. C. الغربى. u) Vulgo اشمون جرش. v) D. اشمن حديث. w) A. C. اشمن جرش. x) A. C. العبارات. y) D. الجرش. z) A. om. ٣) C. جميلة. ٤) A. كبيرة.

والعمارات والكروم والأشجار ومنها إلى رمال الصنيم^a وبها آية من آيات الله سبحانه وذلك أنه يؤخذ العظم فيدخل في هذه الرمال^b أيام فيعود حجراً صلداً باذن الله^c ومن رمال الصنيم إلى ابى يحسن^d وهي قرية كبيرة عامرة لها سوق وحولها بساتين وغراسات وكذلك منها إلى ترنوط وهي مدينة صغيرة متحصنة لها سوق وتجار ميسير ومن ترنوط هذه إلى شنتوف^e ٥ ميلًا وبمدينة ترنوط معدن النطرون^f الجيد ومنه يحمل إلى جميع البلاد ومدينة ترنوط على نهر شابور^g وذلك أن هذا الذراع من النيل إذا وصل إلى رمال الصنيم انقسم قسمين فيمر القسم الأول إلى ناحية المغرب إلى أن يصل إلى ترنوط ثم إلى بستمارة^h إلى طنوتⁱ ومنها إلى شابور^j وهي مدينة كالعرية الجامعة ومنها إلى محلة السبد^k ثم إلى دنشال^l ثم إلى فريسا^m ثم إلى سوق ابى منا ومنها إلى فرنجيلⁿ ثم إلى الكريون ومنها إلى قرية الصبر^o ثم إلى الاسكندرية وهذا الخليج لا يدخله الماء ولا يسافر فيه إلا عند زبلاه النيل لأن فوهته مرتفعة على مجرى النيل فلا يصل إليه الماء إلا في الوقت الذي ذكرناه وذلك أن فوهة هذا الخليج إذا وصل إلى ترنوط انعطفت إلى جهة المشرق حتى يجتمع باخيه^p عند بيج^q ونسير بينهما جزيرة ببار وفم الخليج الشرقي يخرج من نحو رمال الصنيم فيمر في جهة الشمال إلى أن يتصل بصاحبه عند بيج وعلى فوهته وأسفل منه^r مزارع وقرى متصلة في ضفة المشرق متصل بأعلى منوف السفلى ومنها إلى قرية منا ومن قرية^s منا إلى قرية^t فيشة إلى

a) A. بالذن الله. om. A. b) A. تعالى. c) A. om. بالذن الله. d) A. et C. h. l. e) A. الصنيم. f) A. محلة يَحْسَن. Est, ut vid. g) A. دجنس. h) A. دجنس. i) A. دجنس. j) A. دجنس. k) A. دجنس. l) A. دجنس. m) A. دجنس. n) A. دجنس. o) A. دجنس. p) A. دجنس. q) A. دجنس. r) A. دجنس. s) A. دجنس. t) A. دجنس.

البندارية^١ ويقابلها المنار في الضفة الغربية ببج^٢ وهناك يجتمع الخليجان فيصيران واحدًا ونوف ببج قرية^٣ قليب العمال وينزل النيل مع الشمال الى صاه في الضفة الشرقية ويقابلها من الجهة الغربية^٤ محلة شكلا ١٥ ميلًا ومن صاه الى قرية اصطافية^٥ في الضفة الشرقية ٢٠ ميلًا وهي قرية حسنة عامرة ومنها الى محلة العلوق ١٥ ميلًا^٦ وهي قرية كبيرة ذات بساتين وضياع ويقابلها في الضفة الغربية قرية سرنى^٧ وهي قرية عامرة حسنة^٨ ومن^٩ محلة العلوق الى قو^{١٠} ١٥ ميلًا وهي مدينة حسنة كثيرة الفواكه والخضب وبها اسواق وتجارات وينقسم النيل امامها قسمين فتكون بينهما جزيرة الراهب وعلى اخرها مدينة سنديون^{١١} وكانت قبل هذا^{١٢} مدينة لاكتها دثرت وبقي منها معالم وفرى متصلة ومن قو^{١٣} الى^{١٤} سنديون في الضفة الشرقية نحو من ١٥ ميلًا ويقابلها في الجهة الغربية قرية سمديسى^{١٥} وبين سمديسى وسرنى ١٥ ميلًا^{١٦} وعلى مقربة من اسفل سمديسى يخرج نراع من النيل ليس بالكبير فيتصل ببكيرة مارة^{١٧} ما بين غرب وشمال طولها ٤٠ ميلًا في عرض ميلين او نحوهما^{١٨} وماؤها ليس بعقيق حتى تاتى ساحل البحر الملح وتعتطف هذه البكيرة مع الساحل وعلى بعد ٦ اميال من رشيد ثم ترجع الى قم صيف في اعلى سعتها^{١٩} مقدار ١٠ ابواغ في نول رمية حاجر ثم تتصل هذه البكيرة ببكيرة اخرى نولها ٢٠ ميلًا وسعتها اقل من سعة الاخرى وماؤها ايضا ليس بعقيق فيسار فيها الى اعلاها ومن هناك الى الاسكندرية^{٢٠} ٦ اميال ثم يتحول الناس عن المراكب الى البر فيسيرون على الدواب الى الاسكندرية^{٢١} واما النزول الى رشيد فعلى معظم الخليج تسير^{٢٢} من

١) D. om. ٢) تنينج. D. ببج. ٣) A. B. ٤) ut Codd. Ibn Hauc. البندارية. ٥) D. om. ومن ٦) A. C. D. hace inde a. ٧) Cod. Ibn Hauc. الصافية. ٨) B. الشرقية. ٩) om. صاه ١٠) A. C. D. سرنى. ١١) A. C. om. ١٢) B. om. ١٣) A. C. B. ١٤) D. مدينة. ١٥) D. add. ذلك. ١٦) B. سنديون. ١٧) ومنها الى ١٨) In A. desunt haec inde a. سمديسى C. سرنى et deinde سمديسى. ١٩) ما. Deinde D. om. ٢٠) كارة. ٢١) A. C. نحوها. ٢٢) A. شعبها. ٢٣) B. فيسار. D. om.

سميديسى^١ الى قرية الحافر ٢٠ ميلاً ويقابلها في الضفة الشرقية قرية نطوليس
الرومان ومن الحافر الى الحديدية ١٥ ميلاً وهي قرية عامرة ومن الحديدية
الى رشيد وهي مدينة متحصنة بها سوق وتجار وعللة^٢ ولها مزارع وغلات
حنطة وشعير وبها جبل^٣ بقول حسنة كثيرة^٤ وبها نخيل كثير وأنواع من
الفواكه الرطبة وبها من الحيتان وضروب السمك من البحر الملح والسمك
النيلي كثير وبها يصاد الدنيس^٥ ويملحونه ويسافرون به الى كل الجهات
وهو من بعض تجاراتهم^٦ وأكثر رساتيق مصر وفراغا في الحوف والريف
والريف هو ما كان من النهر جنوباً وأكثر أهل هذه القرى يبط نصارى
بعقوبية ولهم الكنائس الكثيرة ولهم قلعة شر^٧ وهم أهل يسار وأخبر الحوقلى
في كتابه أن المرأة العظيمة من نساء القبط ربما ولدت الاثنين^٨ والثلاثة
في بطن واحد وبحمل واحد ولا يجدون لذلك علّة إلا ماء النيل^٩ ومن
رشيد الى مدينة الاسكندرية ٩٠ ميلاً وذلك أنك تسير من رشيد الى
الرمال^{١٠} الى بوقير ٣٠ ميلاً الى العصريين الى الاسكندرية ٣٠ ميلاً ولاصل
الاسكندرية في بحرهم سمكة مخططة لذيلة الطعم تسمى القروس اذا اكلت
مشوية ومطبوخة^{١١} رأى آكلها في نومه كأنه يوتى أن لم يتناول عليها شيئاً
من الشراب أو يكثر من أكل العسل^{١٢} فإما الطريق من مصر الى أسوان
وأعلى الصعيد فقد ذكرناه وكذلك الطريق من مصر الى افرعيه قد
ذكرناه على مسافة فنريد الآن أن نذكر الطريق من مصر الى البهنسا
ثم الى مدينة ساجلماسة مرحلة مرحلة وهو الطريق الذي أخذه المرابطون في
سنة ٥٣٠ هـ فخرج من مصر الى البهنسا ٩٧ أيام ومن البهنسا الى جبّ مناد

١ ولها جملة أ. د) وبها أ. ج) ونعلا أ. د) سميديسى D. h. l. ا)
الدنيس G. ; الدليس B. ; الرمس أ. ج) حسنة كثيرة ١٥ ميلا C. ا)
تجارتهم C. د) A. C. om. ج) الدنيس D. ; الدنيلس et in marg.
والثلاثاء D. contra om. ; الاثنين أ. د) في شماله D. د) A. C. om. ا)
أو مطبوخة C. د) وذلك In A. C. desunt haec inde a ب) D. الرمل. ا)
أ. د. ا) C. ٩. ب)

مرحلة ثم الى فيندلا * مرحلة ٤ ثم مرحلة بلا ماء ثم مرحلة بلا ماء * ثم الى
عين قيس مرحلة ٥ ثم الى غيات * مرحلة ٦ الى جبل امطلاس مرحلة ٥ الى
نسبات ٤ مرحلة ٥ الى وادي قسطرة مرحلة الى جبل سرواي * مرحلة الى
صعراء تيديت ٣ مراحل ٤ بلا ماء الى غدير شناوة ١ - وارة شروب مرحلة *
الى جبل تاتي * مرحلة الى ساملا * مرحلة الى سيرو * في الجبل مرحلة
الى صعراء امتلاوت ٩ وهي ٦ مراحل لا ماء فيها ثم الى نقاوة مرحلة ثم
الى سلولن جبل مرحلة ثم الى جبل وجد مرحلة ثم الى ندرمة * ثم الى
جبل قزول * مرحلة ثم الى جبل ايدمر ٣ مراحل صعراء بلا ماء الى
سكلايا * مرحلتان ثم الى تلتمت * مرحلة ثم الى ساجلماسة مرحلة * وهذا
الطريق قليل ما يسلكه احد وانما سلكه * الملتزمون بدليل، وكذلك من
مصر الى بغداد ٥٧ فرسخ تكون ١٧٠ ميل والطريق من مصر الى مدينة *
يثرب تخرج من مصر الى الجبب ثم * الى البويب ثم الى منزل ابن *
صدقة ثم الى هجرود ثم الى الدوينة ٤ ثم الى الكرسي ثم الى الحوثة
الى منزل ثم الى ايلة ثم الى حقل * ثم الى مدجن ثم الى الاعداء ٤ ثم
الى منزل ثم الى الكلاية * ثم الى شعب ثم الى البيضاء ثم الى وادي

- ثم مرحلة. C. add. d) Cf. *Merdeid* in فندلا. C. فندلا. A. فندلا. e)
A. add. f) غيات. D. e) A. om. d) om. ثم A. D. inde * وباء. A. c)
Fortasse legendum est. A. حسناس. B) ثم. A. g) ابطلاس. A. Deinde. ثم.
بتدنت مرحلة. D. e) سرواي. D. i) كسنتات. nam D. habet قسنتات.
ثماني. C. a) om. الى صعراء ab inde A. h) شادة. D. شنارة. C. f)
A. C. امتلاوت. D. g) سيروا. A. C. D. p) ساملا. A. e) تاتي. D.
سكلايا. C. سكلاي. A. q) نزول. A. C. f) بدرقة. D. ندرمة. A. e) معار
وهذا الطريق الذي اخذه المرابطون. A. add. * تلتمت. D. ناست. C. g)
يسلكوه. C. يسلكه. A. * كما ذكرنا. D. om. y) D. om. plerum-
que. A. dd) الدوينة. C. D. B. الدوينة. A. dd) ابى. A. aa) ثم
انكلاية. A. C. ee) الاعراء. D. dd) جعل. D. حمل.

القرى ثم إلى الرحبية * ثم إلى ذى المروة * ثم إلى مز * ثم إلى السوهداء
ثم إلى ذى خشب * ثم إلى المدينة يثرب، وطريق آخر على ساحل البحر
القلزمي من مصر إلى عين شمس إلى قرية المطرية إلى بركة العجب وهو
عديم يفرغ فيه خليج القاهرة إلى جنب عجرود إلى جنب العجوز إلى
القلزم ثم إلى بطن مغيرة / وهو مرسى عليه بركة ماء ثم إلى جون *
فاران ثم إلى مديد * ثم إلى تبران، وهو مكان خبيث تعطب فيه المراكب
عند الهول وذلك أنه جون على ضفته جبل قائم فالريح إذا هبت عليه
تلوث / ونزلت إلى البحر فهاجت موجه * فالتفت ما لقيت هناك من السفن
وإذا هبت الريح الجنوب فلا سبيل إلى سلوكه ومقدار هذا المكان * الصعب
نحو من ٦ أميال ويقال أن في هذا الموضع غرق فرعون * لعنه الله وبالقرى
من فاران موضع صعب إذا سلك والريح الصبا مغربا أو الدبور * مشرقا
وهسقى جيلان * ومن جيلان إلى جبل الطور إلى أيلة * إلى الحقل * إلى
مدين إلى الحوراء * إلى الحجار إلى حديد * إلى عسفان إلى بطن مز إلى
مكة، الطريق من مصر إلى الفراء من مصر إلى بلبيس * مرحلة إلى فاقوس *
مرحلة وهي مدينة ثم إلى جرجير * مرحلة وسنذكر حال الفراء بعد هذا
أن شاء الله تعالى، وهنا انقضى ذكر ما تضمنه الجزء الرابع من الأقليم
الثالث والحمد لله وحده * أن هذا

D. المدد. C. أبى المرو A. b) الرحبية. D. الرخبية. C. الرحبية. A. a)
العجون. D. B. e) شعب. A. d) D. om. مرم. C. مدم. A. e) ذى المرو
C. A. f) (فاران) فرن. A. D. g) معيد. B. f) ثم. Deinde C. add.
B. h) بثران. D. تبران. C. بثران. B. تبران. A. i) (مدبد) حديد
A. O. n) التفت. D. B. D. Deinde A. C. m) تقوت. A. i) صبت
جيلان. A. B. C. g) والدبور. A. D. p) يجرى لفرعون. D. o) الموضع
C. f) الحقل. C. الحقل. A. e) الأيلة. D. الأيلة. B. r) جيلان. D.
C. تنيس. A. v) حديد. D. قلهر. C. يزيد. A. w) الحوارة. D. الحوارة
(ثم. A. B. om.) خرخير. B. جرجير. A. x) فاقوس. Codd. w) بلبيس. D.

الجزء الأول من الاقليم الرابع

مبدؤه من المغرب الأقصى حيث البحر المظلم ومنه يخرج خليج البحر الشامي مأراً^١ الى المشرق وفي هذا البحر المرسوم بلاد الاندلس المسماة باليونانية اشبانيا وسميت جزيرة الاندلس بجزيرة^٢ لانها شكل مثلث وتضيف من ناحية المشرق^٣ حتى تكون بين البحر الشامي والبحر المظلم المحيط بجزيرة الاندلس^٤ أيام ورأسها العربى نحو من ١٧ يوماً وهذا الرأس هو فى أقصى المغرب فى نهاية انتهاء المعمور من الارض محصور فى البحر المظلم ولا يعلم احد ما خلف هذا البحر المظلم ولا وقف بشر منه على خبر صحيح لصعوبة عبوره وظلام أنواره وتعالم امواجه^٥ وكثرة أهواله وتسلط دوابه وهيجان رياحه وبه جزائر كثيرة ومنها معمورة ومغمورة وليس احد من الرهائين يركب عرضاً ولا ملجأً وأما يمر منه بطول الساحل لا يفارقه وامواج هذا البحر تندفع متغلغة^٦ كالجبال لا ينكسر ماؤها وألأ فلو تكسر موجة لَمَا قدر احد على سلوكه^٧ والبحر الشامى فيما يحكى أنه^٨ كان بركة منخازة مثل ما هو عليه الآن بحر خبرستان لا يتصل ماؤه بشئ من مياه البحار^٩ وكان اهل المغرب الأقصى من الامم السالفة يغيرون على اهل الاندلس فيصرون بهم كل الاضرار واحل الاندلس ايضاً يكابدونهم^{١٠} ويحاربونهم جهد الطاقة الى ان كان زمان الاسكندر ووصل^{١١} الى اهل الاندلس فاعلموه^{١٢} بما هم عليه من التناكر مع اهل السوس فاحصر الفعلة والمهندسين وخصد مكان الرقاي وكان أرضاً جافة فامر المهندسين بهوزن الارض ووزن ستلوج ماء البحرين ففعلوا ذلك^{١٣} فوجدوا البحر الكبير يشف^{١٤} علوه على البحر الشامى بشئ يسير فرفعوا البلاد التى على

١) C. om. ٢) A. C. جزيرة. ٣) شرقى الاندلس. C. ٤) بالاندلس. C.

٥) B. C. موجة. ٦) A. C. متغلطة. ٧) نولا. A. ٨) C. om. ٩) A. om.

١٠) A. C. واعلموه. ١١) B. وصل. ١٢) بكايدونهم. A. ١٣) C. البهور.

١٤) C. نشف. ١٥) فعلوا ذلك. om.

الساحل من بحر الشام ونقلها من اخفض الى ارفع ثم امر ان تحفر الارض
التي بين طنجة وبلاد الاندلس فحفرت حتى وصل الحفر الى الجبال
التي في اسفل الارض وبنى عليها رصيفاً بالحجر والجيار افراعاً وكان
طول البناء ١٢ ميلاً وهو الذي كان بين البحر من المسافة والبعد وبنى
رصيفاً اخر يقلبه مما يلي ارض طنجة وكان بين الرصيفين سعة ٦ اميال
فقط فلما اكمل الرصيفين حفر للماء من جهة البحر الاعظم فمر ماءه بسيله
وقوته بين الرصيفين ودخل البحر الشامي فغاص ماءه وهلكت مدن
كثيرة كانت على الشطآن معاً وغرق أهلها وطغاف الماء على الرصيفين نحو
١١ قلعة فلما الرصيف الذي يلي بلاد الاندلس فأنه يظهر في اوقات صفاء
البحر في جهة الموضع المسمى بالصفيحة ظهوراً بيناً طوله على خط
مستقيم والربيع قد نرعه وقد رايناه عياناً وجرينا على طوله بطول الرقاي
مع هذا البناء وأهل الجزيرتين يسمونه القنطرة ووسط هذا البناء يوافق
الموضع الذي فيه حاجر الايل على البحر وأما الرصيف الاخر الذي بناه
الاسكندر في جهة بلاد طنجة فلان السماء حمراء في صدره واحترق ما
خلفه من الارض وما استقر ذلك منه حتى وصل الى الجبال من كلتي
الناحيتين وطول هذا المجاز المسمى بالرقاي ١٢ ميلاً وعلى طرفه من جهة
المشرق المدينة المسماة بالجزيرة الخضراء وعلى طرفه من ناحية المغرب
المدينة المسماة بجزيرة طريف ويقابل جزيرة طريف في الضفة الثانية
من البحر مرسى القصر المنسوب لمصودة ويقابل الجزيرة الخضراء في

In B. حفر. a) A. haec om. inde a. من ناحية. b) A. C. واهله. c) C. fere detrita sunt. d) A. بغاص; B. ut vid. e) B. pro فجر. f) A. عليه. g) A. ut al-Maccari I, p. ٨٧. h) In B. add. طغاف. i) A. مع طوله; C. ظهوراً. j) A. C. om. هذا. k) A. C. om. خلفها; C. خلفها. l) A. B. جعله. m) B. om. بناء الاسكندر. n) A. C. الجزيرة المسماة بطريف. o) A. C. جهة. p) A. C. المرسى المسمى بالقصر.

تلك العُدوة مدينة سبتة وعرص البحر بين سبتة والجزيرة الخضراء ١٨ ميلاً وعرص البحر بين جزيرة طريف وقصر مصونة ١٤ ميلاً ١٩ وهذا البحر في كل يوم وليلة يبحر مرتين ويمتلى مرتين فعلاً دائماً لذلك تقليد العزيز الحكيم ٢٠ وأما ما على شفاة البحر الكبير من المدن الواقعة في هذا البحر المرسوم فهي طنجة وسبتة ونكور ٢١ وبلاس والمرجة ولبيلة وهنيين وبنو زرار ٢٢ وقران ومستغانم ٢٣ فأما مدينة سبتة فهي تعاليل الجزيرة الخضراء وهي سبعة اجبل صغار متصلة بعضها ببعض ممدودة طولها من المغرب الى المشرق نحو ميل ويتصل بها من جهة المغرب وعلى ميلين منها جبل موسى وهذا الجبل منسوب لموسى بن نصير وهو الذي كان على يديه انتاج الاندلس في صدر الاسلام وتجاوره جنات وبساتين واشجار وفواكه كثيرة وقصب سكر واترج يتجهز به الى ما جاور سبتة من البلاد لكثرة الفواكه بها ٢٤ ويسمى هذا المكان الذي جمع هذا كله بليونش ٢٥ وبهذا الموضع مياه جارية وهيون مطردة وخصب زائد ٢٦ ويلي المدينة من جهة المشرق جبل عال يسمى جبل المينة ٢٧ واعلاه بسيط وعلى اعلاه سور بناء محبب بن ابي عامر عند ما جاز اليها من الاندلس واراد ان ينزل المدينة الى اعلى هذا الجبل فمات ٢٨ عند فراغه من بنيان اسوارها وهجر اهل سبتة عن الانتقال الى هذه المدينة المسماة بالمينة ٢٩ فمكثوا في مدينتهم وبقيت المينة خالية واسوارها قائمة وقد نبت حطب الشعاء فيها وفي وسط المدينة باعلى الجبل عين ماء لطيفة لاكنها لا تحف البتة وهذه الاسوار التي تحيط بمدينة المينة ٣٠ تظهر من عدوة ٣١ الاندلس لشدة بياضها ومدينة سبتة سميت بهذا الاسم

١٨) In A. desunt haec inde ١٩) وعرص. ٢٠) A. العليم. Ad h. l. in margine B. quaedam annotata sunt ab eadem manu, quorum haec supersunt: ليس المدن ٢١) C. فاما B. ٢٢) والجزران في يوم وليلة وأما في في دورة القمر ... الخ ٢٣) C. om. ٢٤) A. om. ٢٥) واران A. hic et infra ٢٦) ونكور ٢٧) A. المينا C. ; المنية A. ٢٨) بالفوش C. ; بليونش A. ٢٩) A. om. ٣٠) A. المينا C. ; بالمينا C. ٣١) A. البر. ٣٢) A. المنية.

لأنها جزيرة منقطعة * والبحر يطيف^د بها من جميع جهاتها ألا من ناحية المغرب * فإن البحر يكاد يلتقى بعضه ببعض هناك ولا يبقى بينهما إلا أقل من رمية سهم واسم البحر الذي يليها شمالاً يسمى^{هـ} بحر الزقاق والبحر الآخر الذي يليها في جهة الجنوب^ز يقال له بحر بسول وهو مرسى حسن يرسى به فيمكن من كل ريح * ومدينة سبتة مصادد للحوت ولا يعدلها بلد^ح في اصابة الحوت وجليه ويصاد بها من السمك نحو من^ا مائة نوع ويصاد بها السمك المسمى التن^ك الكبير الكثير ويصيدهم له يكون زرقاً بالرماح وهذه الرماح لها في استنها اجنحة بارزة تنشب في الحوت ولا تخرج وفي اطراف عصيتها شرائط القنب الطوال ولهم في ذلك ذرية وحكمة سيفوا فيها جميع الصيادين^ل لذلك ويصاد بمدينة سبتة شجر المرجان الذي لا يعدله صنف من صنوف المرجان المستخرج بجميع اقطار البحار^و ومدينة سبتة سوى لتفصيله وحكم^م وصنعه خرواً ونقبه وتنظيمه ومنها يتجهز به الى سائر البلاد واكثر ما^ن يحمل الى غانه وجميع بلاد السودان لأنه في تلك البلاد يستعمل كثيراً^ي ومن مدينة سبتة الى قصر مصمود^ب في الغرب ١٢ ميلاً وهو حصن كبير على ضفة البحر ننشأ به المراكب والحراريق^ج انسى يسافر فيها^د الى بلاد الاندلس وهي على رأس المآجاز الاقرب الى ديار الاندلس ومن قصر مصمود الى مدينة طنجة غرباً ٢٠ ميلاً ومدينة طنجة قديمة^{هـ} ليلاً وارضها^و منسوبة اليها وهي على جبل عال منئل على البحر وسكنى اهلها منه^ز في مستند الجبل الى ضفة البحر وهي مدينة حسنة لها اسوار وصناع وفعلة وبها انشاء المراكب وبها اصلاخ وحط وهي على ارض متصلة

- د) A. C. om. هـ) A. C. محيط. و) A. C. جهة الغرب. ز) A. C. om.
 شيء B. يغفل له omisso جنوباً A. C. ف) A. C. مواسم البحر. ح) A. C. يسمى
 B. السمك الكبير المسمى التن وبها كثير منه A. C. د) C. om.
 واكثرها A. ح) وحكمه A. م) الارض وبحارها A. ل) الصيادين
 مدينة A. C. (الى بلاد الاندلس B. om.) بها A. پ) والزواقي A. هـ)
 منها B. د) B. om. ر) A. om.

بالبر فيها مزارع وغلات وسكانها براير ينسبون الى صنهاجة، ومن مدينة طنجة ينقطع البحر المحيط الاعظم آخذاً في جهة الجنوب الى ارض تَشْمَش وتَشْمَش كانت مدينة كبيرة ذات سور من حجارة تشرق على نهر سَعْدَة وينتهي وبين البحر نحو ميل، ولها قري عامرة باصناف من البهرو وقد افنتهم الفتنه وابادتهم الحروب المتواليه عليهم، ومن تَشْمَش الى قصر عبد الكريم وهو على مغربة من البحر وبينه وبين طنجة يومان وقصر عبد الكريم مدينة صغيرة على ضفة نهر لكس، وبها اسواق على مدرها يباع بها ويشترى والارزاق بها كثيرة والرخاء بها، شامل، ومن مدينة طنجة الى مدينة ازيل مرحلة خفيفة جداً وعلى مدينة صغيرة جداً وما بقى منها الان الا نزر يسير وفي ارضها اسواق ه قريبة وازيلا هذه ويقال اصيلا عليها سور وهي متعلقة على راس الخليج المسمى بالرفدي وشرب اهلها من مياه الابر وعلى مغربة منها في شرب العصر مصب نهر سَعْدَة وهو نهر كبير عذب تدخله المراكب ومنه يشرب اهل تَشْمَش التي تقدم ذكرها وهذا الوادي اصله من مائتين يخرج احدهما من بلد دنهاجة من جبلى البصره والماء الثانى من بلد كنانه ثم يلتقيان فيكون منهما نهر كبير وفي هذا النهر تركب اهل البصرة في مراكبهم باصنعتهم حتى يصلوا البحر فيسيروا فيه حيث شاؤوا، وبين تَشْمَش والبصرة دون المرحلة على الظهر والبصرة كانت مدينة مفتقدة عليها سور ليس بانحصين ولها درى وعمارات وغلات واكثر غلاتها الفلن والقمح وسائر الحبوب بينا كثيرة، وهي عامرة الكجيات وهواؤها معتدل واغلها اعقا، ولهم حمال وحسن ادب، وعلى نحو ١٠ ميلاً منها مدينة

a) B. وبها. Deinde A. الميل. c) A. C. سَعْدَة. d) A. نشر. e) A. ماء. f) A. C. صغيرة. g) A. C. اسواقها ارض. h) A. C. B. om. i) A. C. لكوس. j) A. C. على. k) A. C. om. l) A. C. سَعْدَة; B. سَعْدَة pro quo lector in margine adnotans ... هنا سَبَوْد وقد ... في الكتاب من ... videtur voluisse rescribere سَبَوْد (Margo semi-abscissus est). كثير. m) A. C. مفتصرة. n) A. C. كنانه.

بالبقلام وهي من بناء عبد الله بن ادريس بين جبال وشعار متصلة والمدخل اليها من مكان واحد وبالجبل أنها حصينة^٥ كثيرة المياه والفواكه، وعلى مقربة منها مدينة قرت^٦ وهي على سفح جبل منيع لا سور عليها ولها مياه كثيرة وعمارات^٧ متصلة وأكثر زراعتهم القمح والشعير واصناف الحبوب وكذا هذه البلاد منسوبة الى بلاد طنجة ومحسوبة منها، وفي جنوب البصرة على نهر سبو الاتى من ناحية فاس^٨ قرية كبيرة كالمدينة الصغيرة^٩ يقال لها ماسنة وكانت قبل هذا مدينة لها سور واسوار وهي الآن خراب وعلى مقربة منها مدينة الحاجر وكانت مدينة محدثة لآل ادريس وهي على جبل شامخ^{١٠} الذرى حصينة منعة لا يصل احد اليها الا من طريق واحد والطريق صعب المجاز يسلكه الرجل بعد الرجل وهي حصينة رفهة كثيرة الخيرات وماؤها فيها ولها بساتين وعمارات^{١١} ومن مدبنة سبتة السابق ذكرها^{١٢} بين جنوب وشرق الى حصن تطلون مرحلة صغيرة وهو حصن فى بسيط الارض وبينه وبين البحر الشامى^{١٣} اميال وتسكنه قبيلة من البربر تسمى مجكسة^{١٤} ومنه الى أنزلان وهو مرسى فيه عماره نحو من ٥ ميل^{١٥} وأنزلان مرسى عامر وهو أول بلاد غماره^{١٦} وبلاد غماره^{١٧} جبال متصلة بعضها ببعض كثيرة الشجر والغياص وتولها نحو من ٣ أيام ويتصل بها من ناحية الجنوب جبال الكواكب وهي ايضا جبالا عامرة كثيرة الغصب وتمتد فى البرية^{١٨} مسيرة ٤ أيام حتى تنتهى قرب مدينة فاس وكان يسكنها غماره الى ان ظهر الله منهم الارض^{١٩} وافنى جمعهم^{٢٠} وخرّب ديارهم لكثرة ذنوبهم وضعف اسلامهم وكثرة جرأتهم واصرارهم على الزناء المباح والمواربة الدائمة وقتل النفس التى حرم الله^{٢١} بغير الحنف وذلك من الله جراء الظالمين^{٢٢}

الاتى A. haec om. inde ab ٥) وبها عمارات A. C. ٦) حصينة A. ٧)

٨) A. om. كالمدينة الصغيرة A. C. ٩) على A. C. ١٠) ما A. add. ١١)

البلاد A. ١٢) البر A. ١٣) وبلاد غماره A. om. ١٤) متجسكة B. C. ١٥) محكمه

١٦) جميعهم A. ١٧) تعالى A. add. ١٨)

وبين سبتة ولباس على طريق زحان ٨ أيام، وعلى مقربة من انزلان ٩ حصن
تيفساسة ١٠ على البحر وبينهما ١١ نصف يوم وهو حصن معمور في غمارة ١٢
لاكن اهل بينهم وبين غمارة حرب دائمة ومن تيفساسة الى قصر تازكا ١٣
ميلاً وله مرسى ومنه الى حصن مستطاسة نصف يوم وهو لغمارة ١٤ ومن
مستطاسة الى حصن كركال ١٥ ميلاً وهو أيضاً لغمارة ومن حصن كركال
الى مدينة بادس مقدار نصف يوم، ولباس مدينة متحضرة فيها اسواق
وصناعات قلائل وغمارة يلجئون اليها في حوائجهم وهي اخر بلاد غمارة
وتتصل بها هناك طرف الجبل وينتهي طرفه الاخر ١٦ في جهة الجنوب الى
ان يكون بينه وبين بلد بنى تازدا ١٧ ٤ اميال وكان بهذا الجبل قوم من
اهل مراكلة اهل جرة ١٨ وسفاعة وتجاسر على من جاورهم فابادهم سيف
الفتنة وارج الله ١٩ منهم، ومن مدينة يادس الى مرسى بوزكور ٢٠ ميلاً
وكانت مدينة فيما سلف لآكنها خربت ولم يبق لها رسم وتسمى في كتب
التواريخ نكور ٢١ وبين بوزكور ولباس ٢٢ جبل متصل يعرف بالاجراف ليس
فيه مرسى ومن بوزكور الى المزمة ٢٣ ميلاً وكانت به قرية عامرة
ومرسى ٢٤ توسف المراكب منه ومن المزمة الى واد بقرها ومنه الى طرف
بغلل ٢٥ ١٣ ميلاً وهذا الطرف يدخل في البحر كثيراً ومنه الى مرسى كوط
٢٦ ٢٠ ميلاً وبشرقي ٢٧ كوط ٢٨ واد ياتي من جهة صاع ومن كوط الى طرف جون
داخل في البحر ٢٩ ٢٠ ميلاً ومن كوط الى مدينة مليلة في البحر ٣٠ ١٢ ميلاً وفي
البر ٣١ ٢٠ ميلاً ومدينة مليلة مدينة حسنة منوشطة ذات سور منيع وحال
حسنة ٣٢ على البحر وكان لها قبل هذا عمارات متصلة وزراعات كثيرة

١) (A. C. B. h. l.) وايضا ان مرسى انزلان بقرب منه. ٢) تيفساسة. ٣) A. add. وعمارات، deinde om. ٤) B. om. ٥) عمارات. ٦) C. بعمارة. ٧) A. add. تعالى. ٨) مدينة تازدا. ٩) وينتهي. ١٠) A. C. om. inde ١١) قلائل. ١٢) ومدينة يادس. ١٣) B. تكون؛ C. نكور؛ B. تكون. ١٤) C. مراكون. ١٥) بغلل؛ C. بعلان. ١٦) وهو مرسى. ١٧) A. om. ومن بوزكور. ١٨) وادى. ١٩) C. add. ٢٠) ٢٠ ميلاً. ٢١) A. haec om. inde ٢٢) وشيع. ٢٣) B.

ولها بئر فيها عين ازليّة كثيرة الماء ومنها شربهم ويحيط بها من قبائل البربر
 بطون بَطَوِيَّة، ومن مليلة الى مصب الوادي الذي ياتي من آفريسيف ٢٠ ميلًا
 وامام مصب هذا النهر، جزيرة صغيرة ويقابل هذا الموضع من البريّة مدينة
 جراز ومن مصب وادي آفريسيف الى مرسى تافركنييت على البحر
 وعليه حصن منيع صغير ٢٠ ميلًا ومن تافركنييت الى حصن تابكريت
 ٨ اميال وهو حصن حصين حسن، عامر أهل وله مرسى مقصود ومن تابكريت
 الى فنين على البحر ١١ ميلًا ومنها الى تلمسان في البر ٢٠ ميلًا وفيما
 بينهما مدينة ندرّمة وهي مدينة كبيرة عامرة اهله ذات سور وسوى
 موضعها في سند ولها مزارع كثيرة ولها واد يجرى في شرفها وعليه
 بساتين وجنات وعمارة وسقى كثير، وفتين مدينة حسنة صغيرة في زكر
 البحر وهي عامرة عليها سور متقن واسواق وبيع وشراء وخارجها زراعات
 كثيرة وعمارات متصلة ومن فتين على الساحل الى مرسى الوردانية ٦
 اميال ومنها الى جزيرة القشقر ٨ اميال ومنها الى جزيرة ارشقول وبروي
 ارجكون وكانت فيما سلف حصنًا عامرًا له مرسى وبادية وسعة في الماشية
 والاموال السائمة ومرسها في جزيرة فيها مياه وموادل كثيرة للمراكب
 وهي جزيرة مسكونة وبصت بحداثتها نهر ملونه ومن مصب الوادي الى
 حصن آسَلَن ٦ اميال على البحر ومنه اثني نرف خارج في البحر ٢٠ ميلًا
 ويقابل الطرف في البحر جزيرة الغنم وبين جراز الغنم وآسَلَن ١٢ ميلًا
 ومن جراز الغنم الى بني وراز ١٧ ميلًا وبين وراز حصن منيع حسن في
 جبل على البحر ومنه الى الدخانسي وشونسرف خارج في البحر ١٢

a) Haec in A. desunt inde a ٢٠. ميلًا. c) C. om. d) Haec
 in A. desunt inde ab اميال ٨. e) واسواق وموضعها. f) A. C. وعليها.
 g) A. C. om. h) A. C. om. i) A. om. كثيرة وعمارات. k) الى. l) A.
 m) Haec in A. desunt inde a له. n) C. ومداخل. o) A. add.
 p) على. q) B. C. آسَلَن. r) A. في. السند. وآسَلَن. وآسَلَن. وآسَلَن. وآسَلَن.
 البحر.

ميلاً^١ ومن نون الدخالي^٢ الى طرف الحوشاء^٣ ١٢ ميلاً^٤ ومنه الى وهران
١٣ ميلاً^٥ وقد ذكرنا وهران واحوالها فيما صدر من ذكر^٦ الاقليم الثالث
والله المستعان^٧.

فلنرجع^٨ الآن الى ذكر الاندلس * ووصف بلادها^٩ ونذكر^{١٠} طرقاتها
وموضوع^{١١} جهاتها ومقتضى^{١٢} حالاتها ومبداى اوديتها وموانعها من البحر
ومشهور جبالها وعجائب بقعها ونأتى من ذلك بما يجب بعون الله تعالى^{١٣}
فنعول^{١٤} أما الاندلس فى ذاتها فشكل مثلث يحيط بها البحر من جميع^{١٥}
جهات الثلاث فجنوبها يحيط به البحر الشامى وغربها^{١٦} يحيط به البحر
المظلم وشمالها يحيط به بحر الانغليشين^{١٧} من الروم^{١٨} والاندلس نزلها من
كنيسة الغرب^{١٩} التى على البحر المظلم الى الجبل المسمى ببيكل^{٢٠} الزهرة
الف ميل ومائه ميل وعرضها من كنيسة شنت ياقوب^{٢١} التى على اقص^{٢٢} بحر
الانغليشين الى مدينة المريه^{٢٣} التى على بحر الشام ست مائة ميل^{٢٤} وجزيرة
الاندلس مقسومة من وسطها فى^{٢٥} النول بجبل طويل يسمى الشارات وفى
جنوب هذا الجبل تاتى مدينة نليطلة^{٢٦} ومدينة نليطلة مركز لجميع
بلاد الاندلس وذلك ان منها الى مدينة فرتله بين غرب وجنوب تسع مراحل
ومنها الى^{٢٧} لشبونة غربا^{٢٨} ١ مراحل ومن نليطلة الى شنت ياقوب على بحر
الانغليشين ١ مراحل ومنها الى جافا شرقا^{٢٩} ١ مراحل ومنها الى^{٣٠} مدينة
بلنسية بين شرق وجنوب ١ مراحل ومنها ايضا الى مدينة المريه على
البحر الشامى ١ مراحل^{٣١} ومدينة نليطلة كانت فى ايام الروم مدينة الملك
* ومدارا^{٣٢} لولانها^{٣٣} وبها وجدت مائده سليمان^{٣٤} بن داود^{٣٥} مع جملة ذخائر

١) In A. C. desunt inde وهو. ٢) الدخالى A. ٣) الحوشاء C. ٤) B.

٥) B. والله المستعان. ٦) C. om. ٧) A. om. ٨) ومنه a inde A. B. om.

٩) ومعنى A. ١٠) موضوع. ١١) A. C. ١٢) ولنذكر. ١٣) Ex solo B. ١٤) ولنرجع.

١٥) Om. B. ١٦) وغربها C. ١٧) Om. A. ١٨) B. hic et infra pro a; C.

١٩) الانغليشين. ٢٠) بيكل A. ٢١) B. ubique باقر. ٢٢) B. من. ٢٣) Ilacc

omnia om. A.; C. جافا pro حافة. ٢٤) ومدار الملوك A. ٢٥) Om. B.

كثيرة منها مرشانة وبرشانة ودرجالة وبالش * ، وبنلوة في جهة الجنوب اقليم
البيرة وفيه من المدن اغرنائلة ووالى آش والمنكب وحصون وقرى كثيرة *
* ومنها اقليم قريوة وهو يتصل باقليم البشارت وفيه مدينة بسطة وحصن
طشكر الموصوف بالمنعة وفيه حصون كثيرة * وسناتى بها بعد ، ثم كورة
تدمير وفيها من المدن مرسية واوربولة وقرنلجنة ولسوقة ومولة وجنحالة * ،
ويتصل بكورة * كونكة * وفيها / اوربولة * والش ولقنت * وكونكة وشعورة * ،
ويليه اقليم ارغيرة * وفيه من البلاد شاطبة وشقر ودانية وفيه حصون كثيرة *
ويليه اقليم مرياطر وفيه من البلاد بلنسية ومرياطر وبربانة وحصون كثيرة *
ويليه مع الجوف * اقليم العوانم * وفيه من البلاد * الفنت * وشنت مارية
المنسوية لابن رزين ، ويتصل به * اقليم النونجة وفيه من البلاد سرتة * وقتة *
وقلعة رباح ، ولى هذا الاقليم اقليم البلائكة وفيه حصون كثيرة منها ومن *
اكبرها بطروش وغافق وحصن ابن هارون وغيرها دونها في الكبر ، ولى هذا
الاقليم غربا اقليم اعقر * وفيه من البلاد شنت * مارية ومارتلة وسلب وحصون
كثيرة وقرى ، ولى هذا الاقليم اقليم العصر * وفيه انصر * المنسوب لابي * .
دانس وفيه يابورا وبثليموس وشريشة وماردة وفنطرة السيع ودورة ، ولبه اعلم
البلائ وفيه مدينة البلائ وقديين ، ولى هذا الاقليم اقليم بلانة وفيه
شنترين ولشبوثة * وشنترة * ، ولبه اقليم البشارت وفيه نلبيرة ونلبينلة
ومجرند والقهمين ووالى الحجازة وابلس وبنانة * ، ولبه ايضا اقليم

- a) A. وبالس. b) Haec omnia in solo B., qui pro تيره (cf. *Morāciā* in voce) habet غمره. c) C. وجماحلة. d) B. بقر. e) A. فونكة. f) B. وفيه. g) A. اوربولة. h) Deest in A. et C. i) C. العوانم. C. اغزانم. A. المنسوب. l) A. الجنوب. m) C. اربعوة. n) C. وسقورة. o) A. المدن. p) B. بها. q) A. سربة. r) Deest hoc nomen لابن ابي. s) B. sino. t) Puncta in Codd. non satis distincte scripta sunt. u) B. صنت. v) A. العصر. w) Haec tantum in B. x) A. وبنانة. y) A. واشبوثة. z) A. وسيرة. aa) C. وبنانة.

أربيط * وفيه من البلاد قلعة أيوب وقلعة دروكة ومدينة سرقسطة وشقة
وتظيلة * ثم يليه إقليم الزيتون * وفيه جاقنة ولادة * ومكناسة وافرغة *
وبليه إقليم البرنات * وفيه طرطوشة وتلكونة وجرشونة، وبلى هذا الإقليم
غرباً إقليم مرمية / وفيه حصون خالية ومما يلي البحر حصن تلشكر
وكشطالي وكتندة * فهذه كلها إقاليم اشبانيا المسمى جبلتها
الاندلس؛ *

فاما جزيره تريف فهي على البحر الشلمى فى أول المجاز المسمى
بالزراف ويتصل غربها ببحر الظلمة وهى مدينة صغيرة عليها سور تراب
وبشقها نهر صغير وبها أسواق وفنادق وحمامات وامامها جزيرتان صغيرتان *
تسمى احداهما القنتير * ومما على مقربة من البر * ومن جزيره تريف الى
الجزيرة الخضراء ثمانية عشر ميلاً تخرج من الجزيرة الى وادى النساء وهو
نهر جار ومنه الى الجزيرة الخضراء وهى مدينة متحصنة لها سور حجارة
مفرغ بالبحار ولها ثلاثة ابواب ودار صناعة داخل المدينة ويشقها نهر * يسمى
نهر العسل وهو حلو عذب * ومنه شرب أهل المدينة * ولهم على هذا النهر
بساتين وحباب بكلتى صقته معاً، وبالجزيرة الخضراء أنشاء وأقلاع وحلج
وبينها وبين مدينة سبتة مجاز البحر وعرضه ثمانى عشر ميلاً وامام
المدينة جزيرة تعرف بجزيره أم حكيم وبها امر عجيب وهو ان فيها بئر *
عميقة كثيره الماء حلوه والجزيرة فى ذاتها صغيرة مسنونة السنج يمكن
البحر يركبها، والجزيرة الخضراء أول مدينة امتنحت من الاندلس فى
صدر الاسلام وذلك فى سنة ١٠ من الهجره وافتتحها موسى بن نصير من
قبل المروانيين ومعه نزار بن عبد الله * بن ونمو * اتراننى ومعه قبائل

a) A. inverso ordine.   b) الرخون. A.   c) أربيط. A. (sic)   d) B.   e) A. الزراف.   f) مرمية. B.   g) Ex B. : A. وكنمة. A. (sic) ;
h) Derst in A. C.   i) اندلس. C.   j) Derst in A.   k) اشبانية. B.   l) وكفنة. C.   m) Om. A.   n) Decst in A
o) البلى. A.   p) فناء. A.   q) ما يلى. C.   r) Onnes بئر
s) A. om. و.   t) Ex B. (qui vocales addit) et C.; A. وهو.

الجزيرة أول مدينة* افتتحت في ذلك الوقت وبها على
 د يسمى بمسجد الرايات ويقال أن هناك اجتمعت رايته
 عن وصولهم اليها من جبل طارق وأما سمي بجبل طارق
 ن عبد الله * بن ونمواء الزنقي لما جاز بمن معه من البرابر
 بهذا الجبل احس في نفسه أن العرب لا تثق به فاراد أن
 ك عنه فامر باحراق المراكب التي جاز فيها فتبرأ بذلك عما أنهم
 وبين هذا الجبل والجزيرة الخضراء ستة أميال وهو جبل منعطف * عن
 الجبال مستدير في أسفله من ناحية البحر كهوف وفيها مياه قاطرة جارية
 بمقربة منه مرسى يعرف بمرسى الشجرة، ومن الجزيرة الخضراء الى مدينة
 اشبيلية خمسة أيام وكذلك من الجزيرة الخضراء الى مدينة مالقة
 خمس مراحل خفاف وهي مائة ميل، ومن الجزيرة الخضراء الى مدينة
 اشبيلية نريهان طريق في الماء ونريق في البر فلما طرقت الماء فمن
 الجزيرة الخضراء الى الرمال في البحر الى موقع نهر برباط ثمانية وعشرون
 ميلا ثم الى موقع نهر بكة ستة أميال ثم الى الخلف المسمى شنت بيطر
 اثنا عشر ميلا ثم الى انفاثر وحى تفايل جزيرة فادس اثنا عشر ميلا
 وبنهما مجاز سبعة ستة أميال ومن انفاثر تصعد في النهر الى رابطة روضة
 ثمانية أميال ثم الى المساجد ستة أميال ثم الى مرسى نريشانة الى
 العنوف انى فيتور الى فيطال * وفيبور وفيطال * فريتان في وسط النهر * ثم
 الى جزيرة بنشتالة، ثم الى انحصن الراغر الى مدينة اشبيلية * فذلك من
 اشبيلية الى البحر ستون ميلا، وأما نريق البر فالطريق من الجزيرة الى
 الرتبة ثم انى نهر برباط انى قرية فيسانة وبها المنزل وحى قرية كبيرة
 ذات سوق عامرة وخلف كثير ومبها مدينة ابن السليم انى جبل منت ثم

أ. حذيرة. أ. iterum وهو. أ. وإراد. Deest in A. أ. B. inverso ordine; A. male وكذلك من B. ف. بلد. أ. pro his بمسألة. أ. Om. A.; C. ومن اشبيلية. أ. المدينة. أ. مسألة.

الى قرية عَسْلوكَة وبها المنزل ثم منها الى المدائن ^١ .
 وبها المنزل ثم الى اشبيلية مرحلة ومدينة اشبيلية مد
 ذات ^٢ اسوار حصينة ^٣ واسواق كثيرة وبسبع وسراء ^٤ واحلج
 تجاراتهم بالزيت يحتاجون به منها الى اقصى المشارق والمعارف
 وهذا الزيت عندهم يُجتم ^٥ من الشرف وهذا الشرف هو مسافة
 وهذه الاربعون ميلا كلها تمشى في ثلث شجر الزيتون والنخس اوله .
 اشبيلية واخره بمدينة نبله ^٦ وكذلك شجر الزيتون وسعده اسنا عشر
 واكثر ونبيه فيما بلذكر ثمانية آلاف قرية عامرة آهلة بالحمامات والديار
 الحسنة وبين الشرف واشبيلية ثلاثة اميال، والشرف سمي بذلك لانه مشرف
 من ناحية اشبيلية ممند ^٧ من الجنوب الى الشمال وعونل تراب احمر وشجر
 الزيتون مغروسه به من هذا المكان الى فنطره نبله واسمائه على النهر
 الكبير ^٨ وهو نهر فرنبة، ومدينة نبله مدينة حسنة ازليته وهي ^٩ منوسنة
 العدر ولها سور منيع وبشرقيها نهر بانيتها من ناحية انجبل ويجار عليه
 في فنطره ^{١٠} الى مدينة ^{١١} نبله وبها اسواق وفجارات ومنافع جمه ^{١٢} وشرب
 احلها من عمون في مرج من ناحية غربيها ^{١٣} وبس مدينة نبله والبحر
 المحيط ستة امال وهناك على ذراع من البحر دندل ^{١٤} مدينة ولبة ^{١٥} وهي
 مدينة صغيرة منحصرة عامها سور من فجارة وبها اسواق وصناعات وهي
 مثله على حريرة سلفيس ^{١٦} وجريرد سلفنس بحيدل بينا البحر من كل
 ناحية ونها من ناحية العرب ^{١٧} اتصال باحد حرفيها الى مغربه من البر وذلك

١) Om. A.   ٢) B. fortasse المرائي.   ٣) Hoc nomen plane incertum est.
 ديود الحيينه A. ; (انجمانه B. (qui tamen fortasse habet
 ذات سوي A.   ٤) A. لها.   ٥) A. addit عاليه, quod deest in B. et C.
 مدينة B. om.   ٦) B. om.   ٧) يجتمع C. ; يهتتم A. et B.   ٨) عامرة وخلف كثير
 Om. A.   ٩) فنطره A.   ١٠) Om. B.   ١١) الاعظم B.   ١٢) B. pro «
 A.   ١٣) هناك Codd. hic repetunt   ١٤) حصل B.   ١٥) غربيها A.   ١٦) حسنة C.
 الشرفي A. ;   ١٧) Ex B. et C.   ١٨) A. et sic in seqq.   ١٩) ولبد

واديها البحارى * بجنوبها * وعليه أرحاء البلد والبحار
 اميال ولها مرسى فى الوادى * وبها الانتشاء والعون بآ
 منها الى كل الجهات والمدينة فى ذاتها حسنة الهيئة
 مرتبة الاسواق واعلمها وسكن فراها عرب من اليمن وغيرها و
 بالكلام * الغربى الصريح ويقولون بالشعر وهم ثصحاء نبلاء
 وعلمتهم * واهل بواى عذا البلد فى غاية من الكرم لا يجاريهم فيه
 ومدينة شلب على اقليم الشنشيين ^١ وهو اقليم بد * غلات اثنتين
 يُحمل * الى افطار الغرب * كلها وهو تين طيب * عليك لذيق شهى * ومن
 مدينة شلب الى بطليموس ^٢ مراحل وكذلك من شلب الى حصن مارتلة
^٣ أيام ومن مارتلة الى حصن ولبة مرحلتان خفيفتان * ومن مدينة شلب
 الى حلف الزاوية ^٤ ميلا وعو مرسى وحرية * ومنه الى قرية شفرش على
 مقربة * من البحر ^٥ ميلا * ومنه الى نرف الغرب * وهو نرف خارج فى
 البحر الاعظم ^٦ ميلا * ومنه الى كنيسة * الغراب ^٧ اميال وهذه الكنيسة من
 عهد الروم الى اليوم لم تتغير من حالها ولها اموال يتصدق * بها عليها
 وكرامات يحملها الروم الواردون عليها وهى فى قرنيل خارج فى البحر وعلى
 رأس الكنيسة عشرة * افرجة لا يعرف احد قلدها ولا عهد زوالها وقسيسو
 الكنيسة يخبرون عن تلك الافرجة بغرائب يتهم المخبر بها ولا سبيل لاحد
 من المجتازين بها أن يخرج منها حتى ياكل من * صياغة الكنيسة صريجة *
 لازمة وسيرة * دائمة لا ينتقلون عنها ولا يتحولون منها ورثها الخلف عن
 السلف * امر معتاد متعارف دائم والكنيسة فى ذاتها كنيسة * عامرة

اليها من جنة (بجهد C.) جنوبها A. et C. male. a) الجائى C.
 e) Om. A. d) A. بكلام. c) A. inverso ordine. f) Vocalis in B.
 g) B. عليه. h) B. add. منها. i) A. الارص. k) A. add. كلة. l) B.
 حرب. m) Sic legendum est; sed A. العرب, B. et C. العرب. n) In A. ubi-
 que كنيسة. o) A. بمصدقون. p) B. عشر. q) Om. B. r) A. صريجة.
 s) A. وعاد. t) B. pro his. u) Om. A.

وبها أموال متخزنة واحوال واسعة واكثر هذه الاموال
 في انظار الغرب وبلاد وينفق منها على الكنيسة * وخدامها
 ون بها مع ما يكرم به الاصفياء الواردون على الكنيسة ه
 موا اوة كثروا، ومن كنيسة الغرب الى العصر مرحلتان وكذلك
 الى العصر ٢ مراحل، والعصر مدينة حسنة متوسطة على ضفة
 نهر شلوير، وهو نهر كبير تصعد فيه السفن والمراكب السفينة
 را وفيما استندار بها من الارض كلها اشجار الصنوبر وبها الانشاء الكثير
 وهي في ذاتها رطبة العيس خصيبة كثيرة الالبان والسمن والعسل واللحم
 وبين العصر والبحر ١٠ ميلا ومن العصر الى يبور مرحلتان، ومدينة يبور ه
 كبيرة عامرة بالناس ولها سور وقصبة ومسجد جامع وبها الخصب الكثير
 الذي لا يوجد غيرها من كمر الكندل واللحم وسائر البقول والفواكه وهي
 احسن البلاد بقعة وانزعا فائدا والتجارات اليها داخلة وخارجة، ومن مدينة
 يبور الى مدينة بظليوس مرحلتان في شرق، ومدينة بظليوس مدينة ه
 جبلية في بسط الارض وعليها سور منيع وكان لها ركن كبير اكبر من
 المدينة في شرفها فخلا بالعشي وهي على ضفة نهر بانة وهو نهر كبير
 ويسمى النهر الغور لانه يكون في موضع يحمل السفن ثم بغور تكنت
 الارض حتى لا يوجد منه فتحة فسمي الغور لذلك وبنتهى جريه الى حصن
 مارتنه ويصب * في قريب ه من جريه شلنيس، ومن مدينة بظليوس الى
 مدينة اسبيلية ٦ ايام على طريق ه حاجر ابن ابي خالد الى جبل العيون
 الى اسبيلية، ومن مدينة بظليوس الى مدينة فرنبة على انجادة ٦ مراحل،
 ومن بظليوس الى مدينة ماردة على نهر يانه شرقا ٣٠ ميلا وبينهما حصن
 على نهر المار الى مارده، * ومدينة مارده، كانت دار مملكة لمارده بنت

a) Haec om. A.; C. وانوردون. b) B. ام. c) Ex B.; C. سنوبر، et sic
 etiam A., in quo tamen prima litera indistincte scripta est. d) Ex A. et C.;
 B. ويبور مدينة. e) Om. A. f) C. بالمهر. g) A. فريبا. h) Om. A.
 i) A. وماردة مدينة.

عروس^١ الملك وبها من البناء آثار^٢ ظاهرة تنطق عن
 عن نخوة وعزّة^٣ وتفصح عن غبطة^٤ فمن هذه^٥ البنات أن^٦ ذر
 قنطرة كبيرة ذات فسّ^٧ عالية^٨ الذروة كثيرة العدد عريضة الله
 على ظهر الفسّ^٩ اقباء تتصل^{١٠} من داخل المدينة الى آخر القوس
 الماشى بها وفي داخل هذا الداموس فناء ماء تصل المدينة ومه
 والدواب^{١١} على أعلى تلك الدواميس وهي متقنة البناء ونهضة^{١٢}
 حسنة الصنعة والمدينة عليها سور حجارة مناجورة من^{١٣} أحسن ص
 وأوثق بناء^{١٤} ولها في قسبتها قصور^{١٥} خربة^{١٦} وفيها دار يقال لها دار الطبيب^{١٧}
 وذلك أني^{١٨} في شهر مجلس العصر وكان الماء يانى دار الطبيب في ساقية
 هي الآن بها باقية الأثر لا ماء بها فتوضع صحائف الذهب والعصّة بأنواع
 الطعام في تلك الساقية على الماء حتّى تخرج^{١٩} بين يدي الملكة تفرّج
 على الموائد ثم إذا فرغ عن أكل ما فيها وضعت في الساقية فنستدير الى
 أن تصل^{٢٠} الى بد الطبخ^{٢١} بدار^{٢٢} الطبيب فيرفعها بعد غسلها^{٢٣} ثم يمرّ ببقية^{٢٤}
 ذلك الماء^{٢٥} في سروب العصر^{٢٦} ومن أغرب^{٢٧} أغريب جلب الماء الذي كان
 يانى أني^{٢٨} تعصر على عمد مبنية تسمى الأرجلات وهي أعداد كثيرة باقية
 السى الآن قائمة على قوام^{٢٩} سم نخيل^{٣٠} بها الأزمان ولا عشرينها الدور
 ومنها^{٣١} قمار ومنها طوال بحسب الأمان^{٣٢} لتنى وجب منها أنساء^{٣٣} وأنولها^{٣٤}
 يكون غلوة^{٣٥} منهم وهي على خط مسعّم وكان الماء يانى عليها في فسّ
 مصنوعة خربة وفنبت وبعثت تلك الأرجلات قائمة^{٣٦} بتخبّل^{٣٧} أني الغائر إليها^{٣٨}
 أني^{٣٩} من حاجر واحد نحكمه اعانها وتجاويد صنعها وفي وسط هذه

١) A. عنة وعبرة B. عبنته C. امر. ٢) A. عروس. ٣) B. عنة وعبرة. ٤) A. عنة وعبرة. ٥) A. عنة وعبرة. ٦) A. عنة وعبرة. ٧) A. عنة وعبرة. ٨) A. عنة وعبرة. ٩) A. عنة وعبرة. ١٠) A. عنة وعبرة. ١١) A. عنة وعبرة. ١٢) A. عنة وعبرة. ١٣) A. عنة وعبرة. ١٤) A. عنة وعبرة. ١٥) A. عنة وعبرة. ١٦) A. عنة وعبرة. ١٧) A. عنة وعبرة. ١٨) A. عنة وعبرة. ١٩) A. عنة وعبرة. ٢٠) A. عنة وعبرة. ٢١) A. عنة وعبرة. ٢٢) A. عنة وعبرة. ٢٣) A. عنة وعبرة. ٢٤) A. عنة وعبرة. ٢٥) A. عنة وعبرة. ٢٦) A. عنة وعبرة. ٢٧) A. عنة وعبرة. ٢٨) A. عنة وعبرة. ٢٩) A. عنة وعبرة. ٣٠) A. عنة وعبرة. ٣١) A. عنة وعبرة. ٣٢) A. عنة وعبرة. ٣٣) A. عنة وعبرة. ٣٤) A. عنة وعبرة. ٣٥) A. عنة وعبرة. ٣٦) A. عنة وعبرة. ٣٧) A. عنة وعبرة. ٣٨) A. عنة وعبرة. ٣٩) A. عنة وعبرة.

المدينة احناء* فوس يدخل عليه الفارس بيده علم قائم عدد احجاره ١١
 حجاراً ففط في كل عضده منها ثلاثة احجار وفي الغوس ٤ احجار
 * حنّيات وواحد فعل ١ فدانن الجملة ١١ حجاراً وفي الجنوب من سور
 هذه المدينة قصر اخر صغير وفي برج منه كان مكان امرأة كانت الملكة
 ماردة تنظر الى وجهها فيه ومحبطة دورة عشرون شبراً وكان يدور على
 حرفه وكان دورانه قائماً ومكانه انسى الآن باي ٢ ويعمال انما صنعته ماردة
 لتحاكي به امرأة ذي القرنين التي صنعها في منار الاسدندرية، ومن مدينة
 ماردة الى فطره السيف يومان، وفننره السيف من عكائب الارض وهو
 حصن منيع على نفس الفننره واعلها منحصنون فيه ولا يعذر لهم احد
 على شيء والفننره لا باخذها الفغال ٤ الا من بانها ففط، ومن مدينة فطره
 السيف الى مدينة دورية مرحلتان خفيفتان، ودورية الآن مدينة في ملك
 الروم ولها سور منيع وهي في ذاتها اربعة ابناء واسعة البناء من احصن ٤
 المعادل * واحسن المنارل ولها بواب شريفة خصيمه ١ وضباع نثبة عجيبة
 واصناف من الفواكه كثيرة وانزها الكروم وشجر المين، ومن دورية الى
 فلمونة ٣ ٤ أيام، ومدينة فلمونة مدينة على جبل مسدس وعلها سور
 حصن ولها ٣ ابواب وهي في نهايتها من الحصنة وهي على نهر مديف ٥
 وجربه * على غربيها * * وتصل جري ٦ هذا النهر انسى انبحر وعلى مصبه
 هناك حصن منيع مبور ولها على النهر ارجاء وعليه كروم كثيرة وجنات ولها
 حרות كثيرة متصلة بانغريتي منها انسى ناحية البحر ٧ ولها زعنم ومواب
 قلها اهل سوتنة في الروم، ومن العصر المتقدم نذر الى * مدينة
 ٨ وفة ٩ مرحلمان، ومدينة نسونة على شمال النهر المسى باجه وخوذير

جَنّات وحاجر. a) Vocalis s in B. b) A. ع. pro . c) Om. A. d) B. واحد عن فعل
 قتال. e) A. واخذ. f) C. بانجه. g) A. واحد عن فعل
 واحصنها وبها وان شريف. h) A. احسن. i) Ex B. et C.; A. Om. A.
 بغربيها. j) B. مديف. k) A. فلمونة. l) A. hic et deinde. m) A. خصب
 n) B. جربة (sic). o) A. addit. p) A. om. مدينة. et habet
 hic et in seq. اشونة.

طليلة وسعة امامها ١ اميال ويدخله المد والجزر كثيرًا وهي مدينة
 حسنة ممتدة مع النهر ولها سور وقصبة منيعة وفي وسط المدينة حمامات
 حارة في الشتاء والصيف ولشبونة على نهر البحر المظلم وعلى سفلة النهر
 من جنوبه قبالة مدينة لشبونة حصن المعدن وسمى بذلك لأنه عند هيجان
 البحر يهذف هناك بالذهب والتبره فاذا كان زمن الشتاء فصد الى هذا
 الحصن اهل تلك البلاد فيخدمون المعدن الذي به الى انقضاء الشتاء
 وهو من عجائب الارض وقد راينا عيائنا ومن مدينة لشبونة كان خروج
 المغربين في ركوب بحر الظلمات ليعرفوا ما فيه والى اين انتهوا كما
 تقدم ذكره ولهم بمدينة لشبونة بموضع * من قرب الحامة درب منسوب
 اليهم يعرف بدرب المغربين الى اخر الابد، وذلك أنهم اجتمعوا رجال
 كلهم ابناء عم فأنشؤا مركبا حملا ودخلوا فيه من الماء والراد ما يكفيهم
 لاشهر ثم دخلوا البحر في اول ناروس الريح انشرفيه فاجروا بها نحو من
 ١١ يوما فوصلوا الى بحر غليظ الموج كدار الروائح كبير المروس فليل الضوء
 فايقنوا بالنف فردوا فلاحهم في ابد الاخرى وجروا في البحر في ناحية
 الجنوب ١٢ يوما فخرجوا الى جزيرة العم وفيها من الغنم ما لا باخذ
 عددا ولا تحصيل وهي سارحة لا راعي لها ولا ناصر اليها فقصدوا الجزيرة
 فنزلوا بها فوجدوا عين ماء جارئة وعليها شجرة * نحن بقی فاحذوا من
 تلك الغنم فذبحوها فوجدوا لحومها مرة لا يقدر احد على اكلها فاحذوا
 من جلودها وساروا مع الجنوب ١٣ يوما الى ان لاحت لهم جزيرة فنظروا
 فيها الى عماره وحرث فقصدوا اليها لبروا ما فيها فما كان غير بعد
 حتى احيط بهم في رواق هناك فاحذوا وحملوا في مركبهم الى مدينة
 على سفلة البحر فانزلوا بها في دار * ثاروا بها رجالا سقرا * زعرا شعور

d) C. حملات. C. حماة. Ex B.; c) مملوءة. C. a) والحصن. A. sine. e) A. في. f) Ex C.; A. et B. المغربين. g) بعبرة. B. h) Ex B. et C.; A. الحامة. i) A. البير. j) مع. B. k) حد. A. l) In B. فيها. B. m) A. add. n) A. شجرة. C. o) ري. est post عليها.

روسهم^١ شعورهم سبلة^٢ ونسم^٣ طوال الفديون ولنسائهم جمال عجيب فاعتقلوا منها^٤ في بيت ٣ أيام ثم دخل عليهم في اليوم الرابع رجل يتكلم باللسان العربي فسألهم^٥ عن حالهم وفسما^٦ جارا وابن^٧ بلدهم فاخبروه بكل خبرهم فوعدهم خيرا واعلمهم أنه ترجمان المالك / فلما كان في اليوم الثاني من ذلك اليوم احتضروا بين يدي الملك فسألهم^٨ عما سألهم الترجمان عنه فاخبروه بما اخبروا به الترجمان بالامس من أنهم افتتحوا البحر لبروا ما به من الاخبار والعجائب ويقفوا على نهايته^٩ فلما علم الملك ذلك ضحك وقال للترجمان خبر^{١٠} القوم أن ابى أمر^{١١} فيما من عبيده بركوب^{١٢} هذا البحر وأنهم جزوا^{١٣} في عرضة شبرا الى ان انقنع عنهم الصو^{١٤} وانصرفوا من غير^{١٥} حاجة ولا^{١٦} فائدة تاجدي^{١٧} ثم امر الملك الترجمان ان يبعدهم^{١٨} خيرا وان يحسن نيتهم بالملك ففعل^{١٩} ثم صرخوا^{٢٠} الى موضع حبسهم الى ان بدأ جرى الريح الغربية فعمر بهم زورق وعصبت^{٢١} اعينهم وجرى بهم في البحر برفة من الدهر قال القوم قد رنا انه جرى بنا^{٢٢} انا^{٢٣} بلياليها حتى جى بنا الى البر فاخرجنا^{٢٤} وكثفنا الى خلف وبرزنا بالساحل الى ان تصاحى النهار وضلعت الشمس ونحن في صنك وسوء حال من سده^{٢٥} الاكتاف^{٢٦} حتى سمعنا صرصة^{٢٧} واصوات ناس فصبحنا باجمعنا^{٢٨} فاصبل^{٢٩} العموم اليها فوجدونا بتلك الحال السيئة فكللونا من ونافنا وسألونا فاخبرناهم بتخبرنا^{٣٠} وكانوا يراون فقال لنا احدهم انعلمون كم بينك وبين بلدكم فقلنا لا فعال ان نبيكم ونيس^{٣١} باندكم مسير^{٣٢} شهرين فقال زعم^{٣٣} العموم وا أسفى فسمى المكان الى اليوم أسفى وهو^{٣٤} المرسى الذي في أقصى المغرب وقد ذكرناه قبل هذا^{٣٥} ومي مدينة لسبونذ مع المتر ائى مدينة سنفرنس سرفا^{٣٦} ملا وانثريف بمنزما لمن شاء

من. A. c). وفيهم. C. d). ثم سألهم. B. e). Om. A. f). غيرا شعورهم. A. g). جدوا. A. h). بركبون. A. i). اخر. B. j). نهاية. A. k). Om. A. l). انصرفوا. B. m). يبعد القوم. B. n). تتجرو. A. o). الضاحكا. A. p). Ex B. et C.; و. q). وعصب. B. et C. r). الكاف. B. et C. s). في. pro و. t). وسجملنا. B. u). مسير. A. v). فخرنا. A. w). وهذا. C. x).

فى النهر او فى البر وبينهما فحصى بلانله ويخبر أهل لشبونة واكثر أهل الغرب أن الحنطة تزرع بهذا الفاحص فنقيم فى الارض ٢٠ يوما فتحصده وان الكيل الواحد منها يعطى مائة كبل وربما زاد ونقص، ومدينة شنتريين على جبل عال كثير العلو جدا ولها من جهة القبلة حافة، عاتمة ولا سور لها وباسفلها ربح على طول النهر وشرب اعلاها من مياه عيون^د ومن ماء^ه النهر ايضا ولها بسانين كثيرة وفواكه عاتمة ومبازل^ف * وخير شامل^ز ومن مدينة شنتريين الى مدينة بتليوس^٢ مراحل وعلى يمين نزلها مدينة بليس^٤ وهى فى سفح جبل ولها سور منبع ورفعة فرجة وبها عمارة واسواق * وديار كثيرة ونسائها جمال فانق^٤ ومنها الى بتليوس ١١ ميلا، ومن ماردة الى حصن كركوى^٤ ٣ مراحل، ومن كركوى الى مدينة فلعد رباح^٤ على صفة نهر ناند وهذا النهر ياتى من مروج فوقيا فمر^٤ * بقرية ناند الى فلعد رباح^٤ ثم بصير^٤ منها^٤ الى حصن ارند^٤ ومما الى ماردة ثم يمر بمدينة بتليوس فيحصر^٤ منها الى مغربة من شرسنة ثم دمبر^٤ الى حصن مارتله فيدب^٤ فى الساحر المقلم، ومن فلعد رباح^٤ الى قلعة ارليه بومان وهو حصن منع ومنه الى ثلثيلة مرحلد، ومن فلعد رباح^٤ فى جهة الشمال الى حصن انبلاط مرحلمان، ومن حصن انبلاط الى مدينة نلسره بومان وكذلك من مدينته فينتره السيف الى المتخاصه^٢ انام^٤ ومما المتخاصه الى ثلييرو بومان وكذلك من مدينته مازده الى حصن مدنن مرحلمان خفيفتان وهو حصن عامر آغل وشه خميل ورجال لهم سرايا ونرفان فى بلاد الروم، ومن حصن مدنن الى برحاند مرحلمان وشما^٤ حصفنان^٤ ومدينته

...

d) G. جافه. e) A. فيحصروا. C. وف pro و. B. ب. B. شدا. n) اوعيون.

بلش A. h) Om. A. g) Om. A. ومبازل A. f) Om. A. e) اوعيون.

رباح C. d) كركوى Ex B. et C.; A. hic et deinde. b) كنيرة وديار A. e)

Ex B. g) Om. A. e) بصير A. n) بعلعة رباح وديارها بعلعة ناند A. m)

Om. A. e) فديسير A. r) مدينة B. om. g) اويده A. (cum vocal.); Haec om. A. a) Om. B.

d) Haec om. A. a) Om. B.

فرجالته كبيرة* كانحصن المنيع ولها* اسوار منيعة وبها^١ اسواق عامرة وخيل
ورجل يعطون اعمارهم فى الغارات على بلاد الروم والاعلب عليهم اللصوصية
والخدع^٢، ومنها الى حصن فاصرش مرحلتان خفيفتان وهو حصن منيع
ومحرس رفيع يسه خيل ورجل يغاورون^٣ شى بلاد اثوم^٤ ومن مناسنة الى
مخاصة البلاد سومان^٥ ومن البلاد الى نلبيرة يومان^٦ ومدينة نلبيرة على
صق^٧ نهر تاجه وهى مدينة كبيرة وفلعنها ارفع العلاص حصنا ومدينها اشرف
البلاد حسنا وهو بلد واسع انمساحه شريف المنافع وبه اسواق جميلة
الترتيب وديار حسنة التركيب ولها على نهر تاجه ارجاء كبيرة ولها عمل
واسع المجال وافليم شريف الكمال ومرارعيها زائبة وجهاتها حسنة مرتبة اربطة
انعمارة قديمة الانار وهى من مدينة ناينلثة على ٧٠ ميلا^٨ ومدينة نلبيلثة
من نلبيرة شرفا وهى مدينة عظيمة الغلظ كثيرة النشور حصينة الذات لها
اسوار حسنة ونها قصبة فيها حصانة ومنعة وهى اربطة من بناء العمالعة
وقيل^٩ ما رى^{١٠} مملها اعدانا وسماحة بنين وهى صائبة انذرى^{١١} حسنة
البعثة زاكية^{١٢} الرفع وهى على صق^{١٣} امير انكبير المسمى تاجه ولها قلعة
من عاجيب انبنان وهى قوس واحد وانما^{١٤} بدخل تحت ذلك القوس
كتلة بعنف وسده شربى ومع اخر انعمته^{١٥} باعوره ارتفاعها فى الجوّ^{١٦}
دارها وهى تسمى انما الى اعلى انعمته وانما^{١٧} اخرى على شرفها ويدخل
المدينة^{١٨} ومدينة نلبيلثة كانت فى ايام الروم دار ملكهم وموضع قصدهم
ووجد^{١٩} اهل الاسلام فيها^{٢٠} عند اصحاب الاندلس ذكر^{٢١} كانت^{٢٢} تغرت الوصف
نمر^{٢٣} فمنها آفة وجد بها^{٢٤} ١٧٠ ناجا من انذعب مرقعه بالدر^{٢٥} واصناف
انحاجارد^{٢٦} انهممه وجد بها^{٢٧} انب^{٢٨} سيف منجوت ملكى ووجد بها من الدر^{٢٩}

١) Ex. ٢) Om. A. ٣) A. hic habet. ٤) Om. A. ٥) Om. A. ٦) Ex G.; A. et B. ٧) اخصيصة. ٨) Ex G.; A. et B. ٩) اخصيصة. ١٠) Ex G.; A. et B. ١١) اخصيصة. ١٢) اخصيصة. ١٣) اخصيصة. ١٤) اخصيصة. ١٥) اخصيصة. ١٦) اخصيصة. ١٧) اخصيصة. ١٨) اخصيصة. ١٩) اخصيصة. ٢٠) اخصيصة. ٢١) اخصيصة. ٢٢) اخصيصة. ٢٣) اخصيصة. ٢٤) اخصيصة. ٢٥) اخصيصة. ٢٦) اخصيصة. ٢٧) اخصيصة. ٢٨) اخصيصة. ٢٩) اخصيصة.

والياقوت اكيل واسان ووجد بها من انواع * انبة الذهب والفضة ما لا يحيط به تحصيل ووجد بها مائدة سليمان بن دادر وكانت فيما يذكر من زمره وهذه المائدة اليوم * في مدينة * روما * ولمدينة طليطلة بساتين محدودة بها وانهار جارية * مختزنة ودواليب دائرة وجنات يلانة وفواكه عديدة المثال لا يحيط بها تكليف ولا تحصيل ولها من جميع جهاتها اقاليهم رفيعة وقلاع منيعة تكنفها * وعلى بعد منها في جهة الشمال الجبل العظيم المتصل المعروف بالشارت وهو يأخذ من ظهر مدينة سالم الى ان ياتي قرب مدينة * فلورية في اخر المغرب وفي هذا الجبل من الغنم والبقر الشيء الكثير الذي يتجهز به الجلابون الى سائر البلاد ولا يوجد شيء من اغنامة وابقار * مهزولا بل عي * في * نهاية من * السم * ويضرب بها في ذلك المثل * في جميع اقطار * الاندلس * وعلى مقربة من طليطلة قرية تسمى بمقام * وجبالها وترباها الطين الماكن الذي ليس على قرارة * الارض مثله يتجهز به منها الى ارض مصر وجميع بلاد الشام والعراقات * وبلاد الترك وهو نهاية في لذاته * الاكل وفي تنظيف * غسل الشعر * ولطليطلة في جبالها معادن الحديد والنحاس ولها من المناير في سفح هذا الجبل مخربط * وهي مدينة صغيرة وقلعة منيعة معمورة وكان لها في زمن الاسلام مسجد جامع وخطبة قائمة * ولها ايضا مدينة الفهمين وكانت مدينة متحصنة حسنة الاسوار والمباني وبها * مسجد جامع ومنبر * وخطبة قائمة * وعسى اليوم ضلها مع طليطلة في اسدى الروم وملكيها من الفشتاليين * وينتسب * الى الالفولش الملك * وفي الشرق من مدينة طليطلة الى مدينة

- محدودة. A. d) بمدينة. A. c) وانواعها. A. add. b) Om. A. a)
 الا وهو. A. e) Om. B. A) وتكتنفها. B. C. g) المثل. B. f) Om. B. e)
 المثل في ذلك. A. m) ولا يوجد مهزولا اليته. A. add. d) غاية. A. k)
 قرار. A. p) Vide *Mardcid* in v. C. بعام. A. o) بلاد. A. add. n)
 وفي طليطلة. A. e) نظافة. B. s) لذات. C. r) وانعراق. A. g)
 الفشتاليين. B. x) Om. B. w) منبر و. A. hic add. v) مخربط. A. u)
 وينسب. A. y)

وادي الحجارة ٥. ميلا وهي مرحلتان، ومدينة وادي الحجارة حصينة * حسنة كثيرة الارزاق والخيرات جامعة لاشتات المنافع والغلات وهي مدينة ذات اسوار حصينة ومياه مَعيّنة ويجرى منها بجهة غربيتها نهر صغير لها عليه بساتين وجنات وكروم وزراعات وبها من غلات الزعفران الشيء الكثير يتجهّر به منها ويحمل الى سائر انعمالات والجهات وهذا النهر يجري الى جهة الجنوب فيقع في نهر تاجه الاكبر فيمده ونهر تاجه المذكور، يخرج من ناحية الجبال المتصلة بالقلعة والفنت فينزل ماراً * مع المغرب الى مدينة طليطلة ثم الى طليبرية ثم الى المخاضة ثم الى القنطرة ثم الى قنيطرة محمود ثم الى مدينة شنتربن ثم الى لشبونة فيصب هناك في البحر، ومن مدينة وادي الحجارة الى مدينة سالم شرقا ٥. ميلا، ومدينة سالم هذه مدينة جلييلة في ولاء من الارض كبيرة القلتر كثيرة العمارات والبساتين والجنات، ومنها الى مدينة * شنت مارية ابن رزين ٢ مراحل خفاف، ومنها الى الفنت ٢ مراحل، وبين شنت مارية والفنت مرحلتان، وشنت مارية والفنت مدينتان جبلتان عامرتان بهما، اسواق فائمه وعمارات متصلة دائمة وفواكه عامّة وكانا في الاسلام منارل الفواطم، ومن مدينة سالم الى مدينة قلعة أيوب ٥. ميلا شرقا وهي مدينة راقلة البقعة حصينة شديد المنعة بهيئة الاقلار كثيرة الاشجار والثمار وعيونها * مخترقه وبناييعها مغنونة كثيرة الخصب رخيصة الاسعار وبها يصنع القداره المذهب ويتجهّر به الى كل انجھلت، ومن مدينة قلعة أيوب في جهة الجنوب الى قلعة دروفة ١٨ ميلا، ودروفة مدینه صغيره متحصّره كثيره العمار غزيرة البساتين والكروم وكل شيء بها كثير رخيص، ومن دروفة الى مدينة سرقسطة ٥.

الى الغرب. A. d) المسمى. B. e) لاسباب. B. f) خصبية. A. g)
 Om. B., qui h) محمود. A. i) Om. B. j) مارا. B. k) العمارات. B. l) انفرانم. A. m) بها. A. n) شانت مارية. B. o) والعمارات. B. p) العمار. C. q) Sic A.; B. الضار; neutra vox est in Lexico. و. om.
 عريضة. A. q) المياه.

ميلا وكذلك ايضا من مدينة قلعة ايوب الى مدينة سرقسطة ٥٠ ميلا،
ومدينة سرقسطة قاعدة من قواعد مدن الاندلس كبيرة القطر آهلة ممتدة
الاطناب واسعة الشوارع والطرفات، حسنة الديار والمساكن متصلة البساتين
والمساقين ولها سور مبنى من الحجارة حصين وهي على شفاة نهر الكبير
المسمى ابره وهو نهر كبير ياتي بعضه من بلاد الروم وبعضه من جهة جبل
قلعة ايوب وبعضه من نواحي قلعة، فنجتمع في موانئ هذه الانهار كلها فوق
مدينة تطيلة، ثم تنصب الى مدينة سرقسطة الى ان تنتهي الى حصن
جبيرة الى موقع نهر الزيتون ثم الى طرطوشة فيجتاز بغيرها الى البحر،
ومدينة سرقسطة هي المدينة البيضاء وسميت بذلك لكثرة جصها
وجبارها ومن خواصها انها لا تدخلها حية البتة وان جلبت اليها وأدخلت،
المدينة ماتت وحيث بلا تأخير، ولمدينة سرقسطة جسر عظيم يجاز عليه
الى المدينة ولها اسوار منيعة ومبان رفيعة، ومن مدينة سرقسطة الى وشقة
٤٠ ميلا، ومن وشقة الى لاردة ٧٠ ميلا، ومن سرقسطة الى تطيلة ٥٠
ميلا، ومدينة لاردة مدينة صغيرة متحصنة ولها اسوار منيعة وهي على نهر
كبير، ومن مكانها الى نرطوشة مرحلتان وهما ٥٠ ميلا، ومدينة طرطوشة
مدينة على سفح جبل ولها سور حصين وبها اسوار وحصانات ونبات وفيلة
وانشاء المراكب الكبار من خشب جبالها ولجبالها يكون خشب الصنوبر
الذي لا يوجد له نظير في الطول والغلظ ومنه تتخذ الصواري والقرى، وهذا
الخشب الصنوبر الذي بجبال هذه المدينة احمر صافي البشرة دسم لا يتغير
سربا ولا يفعل فيه السموم ما يفعله في غيره وهو خشب معروف منسوب
ومن طرطوشة الى موقع النهر في البحر ١٢ ميلا، ومن مدينة طرطوشة

١) A. فيجتمع. ٢) A. تلوه. ٣) Om. A. والرحاب. ٤) B. بتلية.
٥) A. حمدة. ٦) Ex B. et C.; A. ينتهي. ٧) A. بتلية.
٨) A. في الحصن دون. ٩) Ex B. et C.; A. وكلة. ١٠) Ex B. et C.; A. حصينة. ١١) B. add. والعزى.
١٢) Ex B. et C.; A. وعمل. ١٣) Om. A.

الى مدينة طَرْكونة ٥٠ ميلا، ومدينة طَرْكونة على البحر وهي مدينة
اليهود ولها سور رخام وبها ابنية حصينة * وابراج منيعة * ويسكنها قوم قلائد
من الروم وهي حصينة منيعة * ومنها الى برشلونة في الشرق ٦٠ ميلا، ومن
مدينة طَرْكونة غربا الى موقع نهر ابر ٢٠ ميلا وهذا الوادي هاهنا يتسع
سعة كثيرة * ومن موقع النهر الى رابطة كشتالي غربا على البحر ١٩ ميلا
وهي رابطة حسنة حصينة منيعة * على نحر البحر الشامي يمسكها قوم
اخيار * وبالقرب منها قرية * كبيرة ويتصل بها عمارات ومزارع ومن رابطة
كشتالي غربا الى قرية ٢ يانه قرب البحر ٩ اميال، ومنها الى حصن بنشكلة
٩ اميال وهو حصن منيع على ضفة البحر وهو عامر أهل وله قري وعمارات
ومياه كثيرة * ومن حصن بنشكلة الى عقبة ابيشة ٥ اميال وهو جبل معترض
عال على البحر والغربى عليه ولا بُدَّ من السلوك على راسه وهو صعب
جدا، ومنه الى مدينة بريانة غربا ٢٥ ميلا، ومدينة بريانة مدينة جليلة
عامرة كثيرة الخصب والاشجار والكروم وهي في مُسْتَوٍ من الارض وبينها وبين
البحر نحو من ٣ اميال، ومن بريانة الى مريانة وعى قري عامرة واسجار
ومستغلات * ومياه متدفقة * ٦٠ ميلا وكل هذه الصياع والاشجار على مفرقة
من البحر، ومنها الى بلنسية غربا ١٢ ميلا، ومدينة بلنسية فاعده من قواعد
الاندلس وهي * في مُسْتَوٍ من الارض عامرة انظر لغيره التجار والعمار وبها
اسواق وتجار وحظ وافلاخ وبينها وبين البحر ٣ اميال مع انهو وهي
على نهر جار ينفع به ويسقى المزارع ولها * عليه بساتين وجنات وعمارات
متصلة * ومن مدينة بلنسية الى سرقستلة ٩ اميال على كنف * * * وبين
بلنسية وكنف * ٣ ايام * ومن كنف * الى حصن الرباحين * مرحلنان وهو
حصن حسن كثير الخلف عامر بساتنه * ومن حصن الرباحين * الى الفنت

a) Ex B. et C. ; A. حسنة. b) Haec om. A. c) Om. A. d) A.

مدينة A. iterum A. f) مدينة A. e) يسكنها قوم اخيار على نحر البحر

g) C. ايشة. h) Om. B. مدفقة A. i) و sine مستغلات A. j) ايشة C.

k) B. om. لها. l) Ex B. et C. ; A. ٢. m) et sic etiam in sqq. كنثرة A.

n) Haec om. A.

يوهان ، ومن مدينة بلنسية الى جزيرة شقر ١٨ ميلا وهي على نهر شقر ،
وجزيرة شقر المذكورة حسنة البقاع كثيرة الاشجار والثمار والانهار وبها ناس
وجنلة وهي على قارعة الطريق الشارع الى مرسية ، ومن جزيرة شقر الى
شاطبة ١٢ ميلا ، ومدينة شاطبة مدينة حسنة ولها قصاص يضرب بها المثل
فى الحسن والمنعة وبعمل بها من الكاغذ ما لا يوجد له نظير بمعمور
الارض ويعم المشارق والمغرب ، ومن شاطبة الى دانية ٢٥ ميلا وكذلك من
شاطبة الى بلنسية ٣٣ ميلا وكذلك من بلنسية الى مدينة دانية على
البحر مع الجون ٦٠ ميلا ، * ومن بلنسية الى حصن قلييرة ٢٥ ميلا وحصن
قلييرة قد احدى البحر به وهو حصن منيع على موقع نهر شقر ، ومنه
الى مدينة دانية ٤٠ ميلا ، ومدينة دانية على البحر عامرة حسنة لها ربض
عامر وعليها سور حصين وسورها من ناحية المشرق فى داخل البحر قد
بُنِي بِنْدسة وحكمة ولها فصبة منيعة جدا وهي على عبارة متصلة
وشجرات تبين كثيرة وكروم وهي مدينة تسافر اليها السفن * وبها ينشأ
اكثرها لانها دار انشاء السفن ، ومنها تخرج السفن الى اقصى المشرق
ومنها يخرج / الاستنول للغزو ، وفى الجنوب منيا جبل عظيم مستدير يظهر
من اعلاه جبال يابسة فى البحر ويسمى هذا الجبل جبل فاعون ، ومن
مدينة شاطبة الى بكيان غربا ٤٠ ميلا ، وحصن بكيان حصن منيع عامر
كالمدينة وله سوق مشهورة وحوله عمارات متصلة وتُصنَع به دياب بيص
تُبَلع بالانمان الغالبة ، وبغير الثوب منها سنين كثيرة وهي من ابداع الثياب
عناقة ورقة حتى لا يغرق بينها وبين الكاغذ فى الرقة والبياض ، ومن
بكيان الى دانية ٤٠ ميلا ، ومن حصن بكيان الى مدينة الس ٤٠

a) B. ومدينة. b) Haec om. A. Caeterum B. hic قلبه، sed in sqq. ut
edidi, et addit (quae infra in A.) ميلا ٤٠ دانية. c) ومن قلييرة الى دانية ٢٥ ميلا. d) A.
et الى الغزو. e) A. تخرج. f) Haec om. A. g) بفي. h) A. قلييرة
addit hic: وبها ينشأ اكثرها لانها دار انشاء السفن. i) B. مشهورة. j) B.
الكاغذ. k) A. بينهما. l) B.

ميلاً، ومدينة الش مدينة في مُستوى من الارض ويشقها خليج ياتي اليها من نهرها يدخل المدينة من تحت السور فيتصرفون فيه^١ ويجرى في حتماها^٢ ويشق اسواقها وطرقاتها وهو نهر ملح سبخي^٣ وشرب اهل هذه المدينة من الخواوي يجلب اليها من خارجها ومياها المشروبة من مياه^٤ السماء، ومن مدينة الش الى مدينة اريواله^٥ ٢٨ ميلاً ومدينة^٦ اريواله على صفة النهر الابيض^٧ والنهر الابيض هو^٨ نهرها ونهر^٩ مرسية وسورها من ناحية الغرب على جريته^{١٠} ولها^{١١} قنطرة على قوارب يُدخل اليها منها^{١٢} ولها قصبة في نهاية من الامتناع على قمة جبل ولها بستين وجنات ورياضات دائية وبها من الفواكه ما لا تحصيل له وبها^{١٣} رَحَا شامِل وبها اسواق وضياع، وبين اريواله^{١٤} والبحر ٢٠ ميلاً وبين اريوانه^{١٥} ومدينة مرسية ١١ ميلاً، ومن مدينة اريواله الى قرطاجنة ٤٥ ميلاً، ومن مدينة دائية المتقدم ذكرها على الساحل الى مدينة لغنت غرباً على البحر ٧٠ ميلاً، ولقنت مدينة صغيرة عامرة وبها سوق ومسجد جامع ومنبر وبنائهم منها بالحلفاء الى جميع بلاد البحر وبها فواكه وبقل كثير وتين واعناب ولها قصبة منبعه عالية جداً في اعلى جبل بُصعد اليه^{١٦} بمشقة ونعب وهي ابضا مع صغرها تنشأ بها المراكب السفينة والزوارق^{١٧} وبالقرب من هذه المدينة^{١٨} وبالغرب منها^{١٩} جزيرة تسمى^{٢٠} ابناضة وهي على ميل من البر وهي مرسى حسن وهي مكن لمراكب السعدو وهي تقابل^{٢١} طرف الناطور^{٢٢}، ومن طرف الناطور الى مدينة لقنت ١٠ اميال، ومن مدينة لغنت في البر الى مدينة

١) Ex C.; A. et B. مستوى. ٢) A. حتماها. ٣) Ex B. حماماتها. ٤) Om. A. اريواله. ٥) Ex B. et C.; A. ماء. ٦) A. سبخي. ٧) B. جريته. ٨) B. نهرها. ٩) B. و. ١٠) A. add. ميلاً. ١١) B. و. ١٢) B. و. ١٣) B. و. ١٤) B. و. ١٥) B. و. ١٦) B. و. ١٧) B. و. ١٨) B. و. ١٩) B. و. ٢٠) B. و. ٢١) B. و. ٢٢) B. و.

الش مرحلة خفيفة، ومن مدينة لقنت^١ الى حلوى بالش ٥٧ ميلا، وبالش
مع^٢ مراسى افواه اودية تدخلها المراكب، ومن بالش الى جزيرة الفيران
ميل وبين هذه الجزيرة والبر ميل ونصف، ومنها الى طرف القبطال ١١ ميلا،
ومنه الى برتمان^٣ الكبير وهو مرسى ٣٠ ميلا، ومنه الى مدينة قرطاجنة ١٢
ميلا، ومدينة قرطاجنة هي فرصة^٤ مدينة مرسية وهي مدينة قديمة ازيلت لها
مرسى^٥ ترسى بها المراكب الكبار والصغار وهي كثيرة الخصب والرخاء
المتتابع^٦ ولها اقليم يستوى الغندون وفليل^٧ ما يوجد مثاله في طيب
الارض وجودة نمو الزرع فيه، ويحكى ان الزرع فيه يثمر بسفى مطر واحدة
واليه المنتهى في الجوده، ومن مدينة قرطاجنة على^٨ الساحل الى شجانة^٩
٢٤ ميلا وهو مرسى حسن وعليه بقية قرية، ومنه الى حصن آقلة ١٢ ميلا
وهو حصن صغير على البحر وهو فرصة لورقة وبينهما في البر ٢٥ ميلا، ومن
حصن اقله الى وادى بيره في قعر الجون ٢٢ ميلا وعلى مصب النهر جبل
كبير وعليه حصن يبره مطل على البحر، ومن الوادى الى الجزيرة المسماة^{١٠}
قرنبيرو^{١١} ١٢ ميلا ثم الى الرصيف^{١٢} امبال ثم الى الشامة البيضاء ٨ اميال
ثم الى طرف دابنة ابن اسود^{١٣} ١ اميال ومن طرف العابطة الى المربة ١٢
ميلا، ومن مدينة قرطاجنة الى مرسية في البر ٤٠ ميلا، ومدينة مرسية
قاعدة ارض تدمير وهي في مستو^{١٤} من الارض على النهر الابيض ولها روض
هامر آهل وعليها وعلى روضها اسوار حصينة^{١٥} وحظائر متفنة والماء يشك
روضها وهي على صفه انهر المعروف^{١٦} ويجاز^{١٧} اليها على فنطره مصنوعة من
المراكب ولها ارجاء ضاحنة في المراكب مثل طواحين سرقسطة التي
هي^{١٨} تركب في مراكب تنقل من موضع الى موضع وبها من البساتين

١) Ex B. et C.; om. A. ٢) Delet in B. ٣) A. add. كبيره. ٤) A.

المتتابع. ٥) Ex B. et C.; A. قوصه vel فرصة. ٦) A. بريمان.

٧) Om. B. ٨) C. قليلا. ٩) A. مثله. ١٠) مع. ١١) B. شجانة. ١٢) A.

١٣) Vocales in B. ١٤) Ex B. et C.; A. مستوى. ١٥) Om. A. ١٦) Om. A.

١٧) A. وبجواز. ١٨) Om. A.

والاشجار والعمارات ما لا يوجد بتحصيل ولها كروم وبها شجر التين كثير ولها حصون وقلاع وقواعد واقاليم معدومة المثال، ومن مدينة « مرسية الى مدينة بلنسية » مراحل ٥ ومن مرسية الى المرية على الساحل ٥ مراحل، ومن مرسية الى قرطبة ١٠ مراحل، ومن مرسية الى حصن شقورة ٤ مراحل، ومن مرسية الى جنجاله ٥ ميلا، ومدينة جنجاله متوسطلة القدر حصينة القلعة منيعة الرقعة ولها بستين واشجار وعليها حصن حسن ويعمل بها من وطاه الصوف ما لا يمكن صنعه في غيرها بانفاق الماء والهواء ولنسائها جمال فائقة وحصانة، ومن جنجاله الى كونكة / يومان وهي مدينة اقلية صغيرة على منقح ماء مصنوع قصدا ولها سور وليس لها ربح ويصنع بها من الاولية المتخذة من الصوف كل غريبة، ومن كونكة الى فلسة ٣ مراحل شرقا، وقلعة حصن منبع تتصل به اجبل كثيرة بها شجر الصنوبر الكثير، ويقلع بها الخشب ويلقى في الماء ويحمل الى دانية والى بلنسية في البحر وذلك انها تسير في النهر من فلسة الى جزيرة شفر ومن جزيرة شفر الى حصن فلبيرة، وتفرغ هناك على البحر فتملأ منها المراكب وتحمل الى دانية فتنشأ منها السفن الكبار والمراكب الصغار ويحمل الى بلنسية منه ما كان عريضا فيصرف في الابنية والديار، ومن فلسة الى شنت مارية ٣ مراحل وكذلك من فلسة الى الفنت ايضا مثل ذلك، ومن كونكة الى وبدي ٣ مراحل، وببدي وابلش مدينتان متوسطتان ولهما اقاليم ومزارع عامرة، ومن وبدي ٢ وابلش ١٨ ميلا، ومن ابلش الى شقورة ٣ مراحل، وشقورة حصن كالمدينة عامر بأقله وهو في رأس جبل عظيم متصل منبع الجهة حسن البنية ويخرج من اسفله نهران احدهما نهر قرطبة

C. وحصانة A. e) Om. B. d) ليس B. e) الرقعة A. b) Om. C. e) اقلية A. وحصانة A. f) كونكة A. g) Etiam in B. h) prima litera est في. h) A. ويحمل Codd. m) منه B. d) A. et C. فلبيرة k) Om. A. i) يتصل A. وبيدي n) Sic in C. et in sq. phrasi in B., qui, hie habet A. منه B. e) وبدي et B. وبيدي A. p) وبدي. g) Om. A.

المسمى بالنهر^٥ الكبير والثاني هو النهر الأبيض الذى يمر^٦ بمرسية وذلك
أن النهر الذى يمر^٧ بقرطبة يخرج من هذا الجبل من مجتمع مياه كالغدير^٨
ظاهر فى نفس الجبل ثم يغوص تحت الجبل ويخرج من مكان فى أسفل
الجبل فيتصل^٩ جريه غربا الى جبل نجدة الى غادرة الى قرب مدينة
ابنة الى أسفل مدينة بياسة الى حصن اندوجر الى القصير الى قنطرة
اشتشان الى قرطبة الى حصن المدور الى حصن الجرف الى حصن لورة
الى حصن الفليعة الى حصن قطينانة الى الزرارة الى اشبيلية الى قبطل
الى قبتور الى طرشانة الى المساجد الى قانس ثم الى بحر الظلمات^{١٠}
وأما النهر الأبيض الذى هو نهر مرسية فإنه يخرج من أصل الجبل ويهكى
أن أصلها واحد أعنى نهر قرطبة ونهر مرسية ثم يمر^{١١} نهر مرسية فى عين^{١٢}
الجنوب الى حصن الفرد ثم الى حصن مولة ثم الى مرسية ثم الى اوريوالة
الى المدور الى البحر ومن شقورة الى مدينة سرتة^{١٣} مرحلتان كبيرتان
وهى مدينة متوسطة القدر حسنة البقعة كثيرة الخصب وبالقربة^{١٤} منها
حصن ... ومن حصن ... الى طليطلة مرحلتان ومن أراك من مرسية
الى المرية سار من مرسية الى فطرة اشكابة الى حصن لبرالة الى حصن
الحمة الى مدينة لورقة^{١٥} وهى مدينة غراء حصينة على ظهر جبل ولها
أسواق وربض فى أسفل المدينة وعلى الربض سور وفى الربض السوف
والرهادة^{١٦} وسوى العطر وبها معادن ترينة صفراء ومعادن مغرة تحمل الى
كثير من الاطمار ومن حصن لورقة الى مرسية f. ميلا ثم من لورقة الى
أبّار الرتبة الى حصن بيرة مرحلة وهذا الحصن حصن منيع على حافة^{١٧}

٥) Sic. ٦) ويتصل A. ٧) مثل الغدير A. ٨) Om. A. ٩) النهر A. ١٠) عنق A. ١١) Om. A. ١٢) فطينانة B.; C. ١٣) كبتور A. ١٤) سور A.; B. ١٥) Ex B. et C.; كبيرة A. ١٦) Sic B.; A. ١٧) افرد A. ١٨) فية C.; فية et قية B.; قية A. ١٩) أشكابة A.; Ex B. et C. ٢٠) الرتبة B. ٢١) والرهاد B.; A.; Sic B. et C. ٢٢) لورقة B. ٢٣) الحامة C. ٢٤) حافته A. ٢٥) الرتبة.

مطلّة على البحر، ومن هذا الحصن الى عقبة شَقْر* وهي عقبة صعبة المرقى لا يقدر احد على جوارها راكباً وانما ياخذها الركبان رجالة، ومن العقبة الى الرابطة مرحلة وليس هناك حصن ولا قرية وانما بها قصر فيه قوم حُرّاس للطريق، ومن هذه الرابطة الى المربة مرحلة خفيفة، ومدينة المربة كانت* في ايام المثلث مدينة الاسلام وكان بها من كل الصناعات كل غريبة وذلك انه كان بها من طرز الحرير... طراز يعمل بها الحُكَل والدبياج والسفلاطون والاصبهاني والجرجاني، والستور المكللة والثياب المعينة^١ والخمر^٢ والعتابي^٣ والمعاجر^٤ وصنوف انواع الحرير وكانت المربة قبل الآن يُصنع بها من* صنوف الات^٥ النحاس والحديد الى سائر الصناعات ما لا يحُد ولا يُكَيّف وكان بها من فواكه ولديها الشيء الكثير الرخيص وهذا الوادي المنسوب الى هجانة بينه وبين المربة ٤ اميال وحوله جَنَات وبساتين وارحاء وجميع نعيمها وفواكهها تجلب الى المربة وكانت المربة اليها تقصد مراكب البحر من الاسكندرية والشام كند ولم يكن بالاندلس كلها ايسر من اهلها مالا ولا اتجر منهم في* الصناعات واصناف التجارات تصريفاً واتخاراً والمربة في ذاتها جبلان وبينهما خندق معمور وعلى الجبل الواحد قصبته المشهورة بالحصانة والجبل الثاني منها فيه ٧ رصصا وبسمى جبل لاقم ٧ والسور يحيط بالمدينة والربص ٧ ولها ابواب عدة، ولها من الجانب الغربي ربح كبير عامر يسمى ربح الحوض وهو ربح له سور عامر بالاسواق والديار والفنادق والحمامات والمدينة في ذاتها مدينة كبيرة كثيرة التجارات والمسافرون اليها كثيرون وكان اهلها ميسير ولم يكن في

مدينة الاسلام. d) فيد. A. c) المرها. A. b) شعرا. A. شَقْر. B. e) A. والسكر. B. a) A. والسكر. C. g) والمعينة. A. f) والمرجاني. A. e) في ايام المثلث. A. i) الات صنوف. A. h) والمعاجر. A. i) والعتابي. B. j) والحديد. A. o) الصناعات و. G. am. جميع انواع. B. n) الطريق. B. m) هو. add. A. r) لايم. A. Ex B. et C. q) في. B. فيها. A. Ex C. p) والمربة. والربص.

بلاد أهل^د الأندلس احتضرة^{هـ} من أهلها نقدا ولا أوسع منهم أحوالا^و وعدد^ز فنديتها التي أخذها عدده^ح الديموان في التعقيب^ج ألف فندق ألا ثلاثون^د فنديتا وكان بها من الطرز^ب أعدادا كثيرة^ا فقدمنا ذكرها وموضع المربة من كل جهة استدارت به^ز صخور مكدسة وأحجار صلبة مضرسة لا تراب بها كأنها غربت أرضها من التراب وقصد موضعها بالحجر^و والمربة في هذا الوقت الذي ألفنا كتابنا هذا فيه صارت ملكا بأيدي الروم وقد غيروا محاسنها وسبوا أهلها وخرّبوا^د ديارها وهدموا مشيد بنيانها ولم يبقوا على شيء منها^ز وللمربة منابر منها مدينة^ج برجة ودلاية وبين المربة وبرجة مرحلة كبيرة وبين برجة ودلاية^ب نحو من ٨ أميال وبرجة أكبر من دلاية وبها أسواق وصناعات وحروث ومزارع^و ومن المربة لمن^ز أراد مائة طريقان طريق في البر وهو تحليف وهو ٧ أيام^و والطريق الآخر في البحر وهو ١٨ ميلا وذلك أنك تخرج من المربة إلى قرية البجانس^و على البحر ٦ أميال^ز ومن قرية البجانس يمر الطريق في البر إلى برجة ودلاية^و ومن قرية البجانس إلى آخر الحجون وعليه برج مبنى بالحجارة مصنوع لوقييد النار فيه عند ظهور العدو في البحر ٦ أميال^و ومن هذا الطرف إلى مرسى النيرة^ج ٢٢ ميلا^و ومنه ٧ إلى قرية عذرة على البحر ١٢ ميلا^و وقرنة عذرة مدينة صغيرة لا سوى^ز لها وبها الحكماء والفندين^و وبها بشر كثير وبغربيها ينزل نهر كبير منبعه^و من جبل شلير^و ويجتمع بمياه^ز برجة وغيرها فيصب^و عند عذرة في البحر^و ومن عذرة إلى قرية بليسانة ٢٠ ميلا وفي قرية آهلا على شاطئ البحر^و ومنها إلى مرسى العروج^ج ١٢ ميلا وهو مرسى كالخوص صغير^و ومنه

د) عدد. هـ) من أهلها حالا. و) Ex B. et C.; A. أكثر. ز) Om. A. ج) التعقيب. د) Hoc prorsus^١ incertum vocabulum sic scriptum est in A.; B. وقربوا. هـ) كأنها. و) بها. ز) أعدادا كبيرة. ح) ثلاثين. د) Sic. هـ) البجانس. و) B. ubiquitous. ز) Om. A. ج) Om. A. د) Om. A. هـ) منبعه. و) سوراً. ز) ومنها. ح) B. (sic) المعصرة. د) A. العروج. هـ) A. فخصب. و) ويتجمع مياه. ز) om. C.

الى. قرية بطرزة ١ اميال وبها معدن التوتيا التي فاقت جميع معادن التوتيا
طيبيا، ومنها الى قرية شلونية ١٢ ميلا، ومن شلونية الى مدينة المنكب
فى * البحر ٨ اميال، والمنكب مدينة حسنة متوسطة كثيرة مصايد السمك
وبها فواكه جمّة وفي وسطها بناؤ مربع قائم * كالصنم اسفله واسع واعلاه ضيق
وبه حفيران من جانبيه متصلان من اسفله الى اعلاه وبازايد من الناحية
الواحدة فى الارض حوض كبير يأتى اليه الماء من نحو ميل على ظهر
فناظر كثيرة معفونة من الحجر الصلب فيصب مأوا فى ذلك الحوض،
وبذلك اهل المعرفة من اهل المنكب ان ذلك الماء كان يصعد الى اعلى
المنار وينزل من * الناحية الاخرى فيجرى هناك الى رحى صغيرة كانت
وبقى موضعه * الآن على جبل مثل على البحر ولا * يعلم احد ماء المراد
بذلك، ومن مدينة المنكب * فى البر الى اغرناطة * ٢٠ ميلا، ومن المنكب
على البحر الى قرية شاط ١٢ ميلا، وقرية شاط زبيب حسن الصفة كبير
المقدار احمر اللون يصحب * نعمة مزارعة * ويتجهز به الى كل البلاد
الاندلسية وهو منسوب الى هذه القرية، ومن قرية شاط الى قرية طروش
على ضفة البحر ١٢ ميلا، ومنها الى قصبة مربة * بلس ١٢ ميلا وهو
حصن على ضفة البحر صغير المقدار ويصب بمقربة منه فى جهة المغرب *
نهر الملاحة وهو نهر يأتى من ناحية الشمال فيمر بالحكمة ويتصل باحوار
حصن * صالحه فيقع فيه هناك جميع مياه صالحه وتنزل * الى قرية
الغشاش * تصب * هناك فى غربى حصن مربة بلس فى البحر، ومن مربة
بلس الى قرية الصيرة * ولها طرف يدخل فى البحر * ٧ اميال، ومن طرف

الى A. e) الى A. C. d) جنبيه B. e) Om. A. f) على C. g) B. add. h) يعلم ما C. يدري B. i) اثرا A. j) كان B. k) لونه مزارعة A. l) كثير A. m) مدينة A. n) Sic recte B.; vide *Marápid*, III, p. 89, vs. 2. A. ubique o) Om. A. p) الغرب A. q) Om. A. r) وينزل A. s) Ex B. et C.; A. الفساط. t) وبصب A. u) Hasc om. A.

قرية الصيرة الى قرية بزليانة ٧ اميال وهي قرية كالمدينة في مستوى من الارض وارضها رمل وبها الحمام والفنادق وشباك يصاد بها الحوت الكثير * ويحمل منها الى تلك الجهات المجاورة لها، ومن بزليانة الى مدينة مالقة ٨ اميال، ومدينة مالقة مدينة حسنة عامرة آهلة كثيرة الديار متسعة الاقطار بهيئة كاملة سنية اسواقها عامرة ومتاجرها دائمة ونعمها كثيرة ولها فيما استدار بها من * جميع جهاتها شجر التين المنسوب الى ربة وتينها يحمل الى بلاد مصر والشام والعراق وربما وصل الى الهند وهو من احسن التين طيبا، وعدوبا، ولمدينة مالقة ريسان كبيران ريسان فتنالذف وربص التبانين وشرب اهلها من مياه الابار وماؤها قريب الغور كثير عذب، ولها وان يجرى في ايام الشتاء والربيع وليس بذاتم العجى وسنذكرها بعد هذا بحول الله تعالى وقوته، ونرجع الآن الى ذكر مدينة المربة فنقول ان الطريق من مدينة المربة الى اغرناطة البيرة فمن اراد ذلك خرج من المربة الى بجانة ٩ اميال، ومدينة بجانة كانت المدينة المشهورة قبل المربة فانقل اهلها الى المربة فعمرت وخربت بجانة فلم يبق منها الآن الا اثار بنائها ومسجد جامعها قائم بذاته وحول بجانة جنات وبساتين ومتنزهات وكريم واموال كثيرة لاهل المربة، وعلى بيمين بجانة وعلى ٦ اميال منها حصن الحمة والحمة في راس جبل وبذكر القنجلون في افكار الارض ان ما مثل هذه الحمة في المعمور من الارض لا اتقن منها بناء ولا اسكن منها ماء والمرضى والمعلون، يقصدون اليها من كل الجهات فيلرمون المقام بها الى ان تستقل عليهم * وبشغوا من امراضهم وكان اهل المدينة في ايام الربيع يدخلون اليها مع نسائهم واولادهم باحتفال في المظالم والمشارب * والتوسع في الانفاق وربما بلغ المسكن بها في الشهر ٣ دنائير مرابطية واكثر

- ٥) A. رلوبة. A. ديار. C. جهاتها كلها. D. الكبير. E. A. hte et
 ٦) A. بذانها. B. المربة. G. قساله. F. ومدينة
 المربة. C. G. عليهم. M. والمعلولون. I. B. ولا. K. الحامة
 ٧) A. Ex B. et C.; A. والمشربات. P. برحلون. O. C.

واقبل وجبال هذه الجهة كلها حص يحتفر ويحرق وينقل * الى المربة وبه جميع عقد بنيانهم وتاجيبيصهم وهو بها وعندهم * كثير رخص لكثرتهم ومن مدينة * بجانة الى قرية بنى عبدوس ١ اميال، ومنها الى حصن مندوجر ١ اميال وبه المنزل لمن خرج من المربة وهي * مرحلة خفيفة، وحصن مندوجر على جبل تراب احمر والجبل على ضفة نهر والمنزل في الغربة منها ويباع بها للمسافرين * الخبز والسمك وجميع الفواكه كل شئ * منها في اثنائه، ثم الى حمة * غششرة ثم الى الحمة المنسوبة الى وشتن ٢، ومنها الى مرشانة وهو على مجتمع النهرين وهو من امنع الحصون مكاناً واثقلها بنيانا واكثرها عماره، ومنها الى قرية بلذول ثم الى حصن القصير وهو حصن منيع جداً على قم مصيف في الوادي وليس لاحد جوار الا بأسفل هذا الحصن، ومنه الى خندق قبيير * ثم الى الرتبة ثم الى قرية عيلة * وبها المنزل ومن قرية عيلة * الى حصن فنيانة ثم الى قرية صنصل * ثم الى اول فحس عيلة وطول هذا الفحص ١٢ ميلا وليس به عوج ولا امت * وعن شمال * المار جبل شليير الثلج، وفي حصين هذا الجبل حصون كثيرة منها حصن قريه * ينسب اليها العجوز وذلك ان بها من العجوز شيئاً ينفرط * من غير رض * ولا يعدله * في طعمه شئ؟ من العجوز من غمرها من الافطار *، ومن حصون هذا الجبل حصن دلو * وبه من الكمثرى كل عجيبة وذلك ان الكمثرى به يكون منها في وزن الحبة * الواحدة رطل اندلسي واما الاعم منها * فكمثراتان * في * رطل واحد * ولها مذاق عجيبي، ومن اخر

ا) وبها. B. d) قرية. A. c) Ex B. et C.; om. A. b) وتنقل جملة. B. a)
 ١) Ex B. et C. ٢) مشى. A. ٣) المسافرين. A. ٤) نل. A. ٥) وهو. A. ٦) الحامة et حامة. A. ٧) غششتر. B. ٨) Sic A. et C.; B. fortasse
 ٩) Haec om. A. ١٠) منو. B. ١١) Sic A. distincte cum vocal.; B. fortasse. ١٢) رشتن
 ١٣) قريه و. C. ١٤) يمين. A. ١٥) اما. A. ١٦) منصر. A. ١٧) Ex B. et C.; A. ١٨) يتفرك. A. ١٩) يتفرك. C. ٢٠) ينفرط. B.
 ٢١) دار. A. ٢٢) دكر. C. ٢٣) الامصار. C. pro ultimā voce طعمه جوز غيرها من البلاد
 ٢٤) الرطل. A. ٢٥) فكمثراتان. A. ٢٦) Om. A. ٢٧) الجبل. A.

مدينة بياسة ٢٠ ميلا، وبياسة تظهر من جيان وجيان تظهر من بياسة وبياسة على كدية تراب مطلّة * على النهر الكبير المنحدر الى فزلبية وهي مدينة ذات اسوار واسوارى ومتاجر وحولها * زراعات * ومستغلات الرعفران بها كثيرة، ومنها الى أبدة في جهة الشرق * اميال وهي مدينة صغيرة وعلى مقربة من النهر الكبير لها * مزارع وغلات قمح وشعير كثيرة جدًا، وفيما بين جيان وبسطة وادى آش * حصون كثيرة * عامرة * مدينة آهلة لها خصب وغل نافعة كثيرة فمن ذلك ان بشرقى جيان وقبالة بياسة * حصنا عظيما * يستى شوذر واليه ينسب الخلط * الشورى ومنه فى الشرق الى حصن طوية * ١٢ ميلا، ومنه الى حصن قيشالة * وهو حصن كالمدينة له اسوار وربض عامر وحمام وفنادق وعليه جبل يُقنّع به من الخشب الذى تخرب * منه القصاع والمخابى والاطباق وغير ذلك ما * يعم بلاد * الاندلس واكثر بلاد المغرب ايضا وهذا الجبل يتصل ببسطة وبين جيان وهذا الحصن مرحلتان، ومنه الى وادى آش مرحلتان، ومنه الى اغرناطة مرحلتان، ومن وادى آش المتقدم ذكرها الى اغرناطة ٤٠ ميلا، ومدينة اغرناطة محدثة من ايام الثوار بالاندلس وانما كانت المدينة المقصودة البيرة فخلت وانتعل * اهلها منها الى اغرناطة ومدينة حصن * اسوارها وبنى فصبتها حبوس الصنهاجى ثم خلفه ابنه باديس * بن حبوس فكملة فى ايامه وعمرت الى الآن وهي مدينة يشقها نهر يسمى حدرو * وعلى جنوبها نهر الثلج المسمى شنييل ومبدؤ * من جبل شليمر وهو جبل الثلج وذلك ان هذا الجبل نزوله يومان وعلوه فى غاية الارتفاع وانتلج به دائما فى الشتاء والصيف وادى آش واغرناطة * فى شمال الجبل * وجه الجبل الجنوبي مطل * على انبحر،

ا) مظلّة. A. b) C. sine و. c) زراعة. C. d) Ex A. et C.; B. ولها. e) B. ياش. f) A. حصن عظيم. B. g) A. كبيرة. h) A. ياش. i) A. طوية. j) A. قيشالة. k) A. يخرب. l) A. مما. m) Om. A. et B. n) حدرو. B. o) Om. A. وحصن. B. p) C. وانتلجت. q) A. بادس. r) حدرو. B. s) A. وادى آش. t) A. وادى آش. u) A. وادى آش. v) A. وادى آش. w) A. وادى آش. x) A. وادى آش. y) A. وادى آش. z) A. وادى آش.

برى من البحر على مجرى ونحوه وفى أسفله من ناحية البحر برجاً ودلاية
وقد ذكرناهما فيما سبق، ومن أغرناطة الى مدينة المنكب على البحر ٢٠
ميلاً، ومن أغرناطة الى مدينة لوشة مع جربة النهر ٢٥ ميلاً، ومن المنكب
الى مدينة المرية ١٠٠ ميل فى البحر، ومن المنكب الى مدينة مالقة ٨٠
ميلاً، ومدينة مالقة مدينة حسنة حصينة، ويعلوها جبل يسمى جبل فار،
ولها قصبة منيعة وريضان لا أسوار لهما وبهما فنادق وحمامات وبها من
شجر التين ما ليس بارض وهو التين المنسوب الى ربة ومالقة قاعدة ربة،
ومن مالقة الى قرطبة فى جهة الشمال ٢ أيام، ومن مالقة ايضا الى أغرناطة
٨٠ ميلاً، ومن مالقة الى الجزيرة الخضراء ١٠٠ ميل، ومن مالقة الى اشبيلية
٥ مراحل، ومن مالقة الى مربة فى طرف الجزيرة الخضراء ٢٠ ميلاً،
ومربة مدينة صغيرة متحصنة ولها عمارات واشجار تين كثيرة وفى الشمال
منها قلعة ببشتر وهى قلعة فى نهاية الامتناع والتحصين والصعود اليها على
طريق صعب، وأما ما بين مالقة وقرطبة من الحصون المائعة التى هى
حواضر فى تلك النواحي فمنها مدينة أرشونة وانغيرة وبينهما وبين
مالقة ٣٥ ميلاً وكانت أرشونة هذه وانغيرة مدينتين اختلفتا فى
زمان الثوار بالاندلس بعد دولة ابن أبى عامر العائم بدولة بنى أمية، ومن
ارشونة الى حصن أشرة ٢٠ ميلاً وهو حصن حسن حصين كثير العمارات
أهل ولد سوى مشهود، ومنه الى باغة ١٨ ميلاً، وباعة مدينة صغيرة القدر
لاكتها فى غاية الحصن لكنوا مياهها والماء يشق بلدها وعليه الارحاح
داخل المدينة ولها من الكروم والاشجار ما لا مزيد عليه وهى فى نهاية
الخصب والرخاء يليها فى جهة المشرق الحصن المسمى بالبذاني
وبينهما مرحلة خفيفة، وحصن العبداني كبير عامر وهو فى سفح جبل ينظر

د) وبها. B. d) Vocalis in B. e) خصيبة. A. e) فى البحر. ١٠٠ ميلاً. A. e)
ف. فى B. C. om. e) حواضر. A. e) العامة. B. f) Om. B. e)
المشرق. A. e) ومن الاشجار. A. e) مشهود. A. e) Vocales in A. e)
الفنداني et deinde بالفنداني. A. e)

الى جهة الغرب وبه سوق مشهودة^١ ومنه الى حصن بيتانة مرحلة صغيرة^٢ وبيتانة حصن كبير في اعلى كدبة تراب قد حقت بها^٣ اشجار الزيتون الكثيرة ولها^٤ مزارع الحنطة والشعير، ومن حصن بيتانة الى قبرة مرحلة خفيفة^٥ وحصن قبرة كبير^٦ كالمدينة حصين المكان وثيف البنيان وهو على متصل ارض وطيثة وعبارات ومزارع^٧ ومنه^٨ الى مدينة قرطبة ٤٠ ميلا ويتصل به بين^٩ جنوب وغرب مدينة اليسانة وهي مدينة اليهود^{١٠} ولها روض يسكنه المسلمون وبعض^{١١} اليهود وبه المسجد^{١٢} الجامع وليس على الروض سور والمدينة مدينة متحصنة بسور حصين ويطوف^{١٣} بها من كل ناحية حفير عميق^{١٤} الفعر والسروب وفاص مياها قد ملأ الحفير واليهود يسكنون بحوف^{١٥} المدينة ولا يداخلهم فيها مسلم البتة واهلها اغنياء مياسير^{١٦} اكثر غنى^{١٧} من اليهود الذين^{١٨} بسائر بلاد^{١٩} المسلمين ولليهود بها تحذير^{٢٠} وتحصن من مضدهم^{٢١} ومن اليسانة الى مدينة قرطبة ٤٠ ميلا، وبلى هذا^{٢٢} الحصون حصن^{٢٣} بلای^{٢٤} وحصن منترك^{٢٥} وهي^{٢٦} في ذاتها^{٢٧} حصون يسكنها البربر من ايام الامويين^{٢٨} ومن حصن بلای^{٢٩} الى مدينة قرطبة ٢٠ ميلا وبالعرب^{٣٠} من بلای حصن شنت ياله وهو حصن على مَدْرَة واناء منه بعيد^{٣١} ومنه الى استنجة^{٣٢} في الغرب ١٥ ميلا، ومن حصن شنت ياله الى قرطبة ٣٣ ميلا، ومدينة استنجة على نهر اغرناطة المسمى شنييل وهي مدينة حسنة ولها قنطرة عجيبة البناء من الصخر المنحور وبها اسواق عامرة ومتاجر قائمة ولها بساتين وجنات ملفنة وحدائق زاهية^{٣٣} ومن استنجة الى قرطبة ٣٥

من بين A. ١) ومنها B. ٢) Om. A. ٣) وله A. ٤) به A. ٥) الجيرة A. pessimo ٦) اليهود وبها المسجد B. اليهودية والمسجد A. ٧) الجوف A. ٨) غميق A. ٩) بطيخ B. ١٠) est ex G. ١١) جوف A. ١٢) حور C. ١٣) حذر B. ١٤) بيلاد B. ١٥) اغنى (ل. ١٦) تصدهم B. ١٧) A. ١٨) حصون مسوك A. ١٩) Om. B. ٢٠) B. et C. ٢١) حصون Codd. ٢٢) هذا ٢٣) Vocales in B. ٢٤) وبالعرب C. ٢٥) اسنجة A. quod etiam bonum (Astigi, Ecija).

ميلا، ومن استنجة في جهة الجنوب الى حصن اشونة نصف يوم، وحصن اشونة حصن ممدّن كثير الساكن، ومنه الى بلشانة ٢٠ ميلا، ومدينة بلشانة حصن كبير عامر له حصانة وثيقة يحيط به شجر الزيتون، ومن استنجة الى مدينة قرْمونة ٢٥ ميلا وهي مدينة كبيرة * يصاهى سورها سور اشبيلية وكانت فيما سلف بأيدي البرابر ولم يزل أهلها ابتداء أهل لغاي وهي حصينة على رأس جبل حصين منيع وهي على فحس ممتدّ جيّد الزراعات كثير الامانة في الكنطة والشعير، ومنه في الغرب الى اشبيلية ١٨ ميلا وقد ذكرنا اشبيلية فيما سبق، ومن مدينة قرْمونة الى شريش من كورة شذونة ٣ مراحل وكذلك من مدينة اشبيلية الى شريش مرحلتان كبيرتان جدّا، ومدينة شريش متوسطة حصينة * مستورة العجنات حسنة الجهات وقد اضافت بها الكرم الكثيرة وشجر الزيتون والتين والكنطة بها مكنة واسعارها موافقة، ومن شريش الى جزيرة قانس ١٣ ميلا فمن شريش الى القناطر ٦ اميال ومن القناطر الى جزيرة قانس ٦ اميال، ومن اشبيلية المتقدّم ذكرها الى قرْمونة ٣ مراحل ولها ٣ طرق طريق الزنجار وطريق لورة وطريق الوادي فاما طريق الزنجار فقد ذكرناها وهي ر من اشبيلية الى قرْمونة مرحلة، ومن قرْمونة الى استنجة مرحلة، ومن استنجة الى قرْمونة مرحلة، واما طريق لورة ه فمن اشبيلية التي منزل امان ثم الى مرلش ه ثم الى حصن القليعة وبه المنزل وعند مسيرك من مرلش الى القليعة تبصر حصن قطينانة ه على الشمال والمنزل القليعة وهي ه على صفّة النهر الكبير يجاز اليها في المركب، ومن حصن القليعة الى الغيران الى حصن لورة وهو يبعد م عن الطريق نحو رمية سهم وعلى يمين المارّ حصن كبير عامر على صفّة النهر الكبير، ومن لورة الى قرية صدف ه ويقابلها على يسار

ا. منسورة. ج. ومن. د. وعلى. ه. تصاهى بسورها. ا. ذكرناه وهو. ر. الزنجار. Sic B. cum vocali; ا. مستورة العجنات. ج. حصن omissa. د. شريش. ا. Ex B. et C.; ب. الوادي. ج. يبعد. د. وهو. ه. قطينانة vel بطينانة. ا. Ex B. et C.; ب. وبها. ج. صاف. ا. Ex B. et C.;

السالكه على جبل عال حصن منيع وقلاع متحصنة تسمى * شند فيلة *
وهي معقل للبربر من قديم الزمان ، ومن صدف الى قلعة مليل * وهي على
نهر مليل وهو نهر مدينة * فرنجولش * ، ومن هذه القنطرة الى مدينة فرنجولش
١٢ ميلا ، ومن القنطرة الى قرية شوشيل * وهي قرية كبيرة على نهر قرطبة
المستى بالنهر الكبير ، ومنها الى حصن مراد وبه المنزل * ومن حصن مراد
الى الخنادق الى حصن المدور ثم الى السواني ثم الى قرطبة وهي المنزل *
وبين اشبيلية وقرطبة ٨٠ ميلا على هذا الطريق ، ومن حصن المدور الذي
ذكرناه الى فرنجولش ١٢ ميلا وهي مدينة حصينة ، منيعة كثيرة الكروم
والاشجار ولها على مقربة منها معادن * الفضة بموضع يعرف بالمرج ، ومنها
الى حصن قسطنطينة / الحديد * ١٢ ميلا وهذا الحصن حصن جليل عامر
آهل ويجباله معادن الحديد * الطيب المتفان على طيبه وكثرته ومنه *
يتجهز به الى جميع * افطار الاندلس * ويقرب منه حصن فيرش * وبه مقطع
للرخام * الرقيق الجليل الخليلي المنسوب اليه * ، الرخام القيشي * اجل
الرخام بيضاء واحسنه ديباجا واشده صلابة ، ومن هذا الحصن الى جبل
العيون ٣٠ مراحل خفاف ، ومن شاء المسير * الى قرطبة ايضا من اشبيلية *
ركب المراكب * وسار * صاعدا في النهر الى ارجاء الداراة * الى عطف

٥) *Prima vox in A. sine punctis diacriticis, altera* قبله. *Vocales in B.* ٦) *Hoc incertum nomen sic scriptum est in C.; B. مليل (sic); A. مليل (et deinde مليل)*. ٧) *Om. A.* ٨) *Om. A.* ٩) *قزنجولش A. , et sic hic etiam B. et C.; attamen in sqq. omnes habent ut edidi.* ١٠) *Sic cum vocalibus B.; C.* ١١) *Om. B.* ١٢) *وهي pro وهو. A. C. Hæc om. A.; C.* ١٣) *سوشان A. وشوشيل*. ١٤) *Ex A. add. الذهب, quod B. et C. non habent.* ١٥) *Ex A. et C.; B. قسطنطينة, quod etiam bonum.* ١٦) *Hæc om. A.; C. pro وهذا* ١٧) *فريش B.* ١٨) *الافطار A.* ١٩) *ومنها A.* ٢٠) *وهو الحصن* ٢١) *الرخام* ٢٢) *الخطل A.* ٢٣) *اليها Codd.* ٢٤) *Sic hic etiam B.* ٢٥) *A.* ٢٦) *وسار B.; C. Ex C.* ٢٧) *المركب A.* ٢٨) *Ex B. et C.; A.* ٢٩) *ايضا من ا الى ق* ٣٠) *Ex A. et B. (qui tamen fortasse habet) C.* ٣١) *الواردة*.

منزل ابلان الى قطنيانة الى القليعة الى لورة الى حصن الجوف الى
 شوشبيل الى موقع نهر مليل الى حصن المدور الى وادي الرمان الى
 ارجاء ناصح الى قرطبة، ومدينة قرطبة قاعدة بلاد الاندلس وأمّ مدنها ودار
 الخلافة الاسلامية وقصائل اهل قرطبة أكثر واشهر من ان تذكر ومنافهم
 اظهر من ان تستر واليهام الانتهاء في السناء والبهاء بل هم اعلام البلاد
 واهيان العباد ذكروا بصحة المذهب وطيب المكسب وحسن الرزق في
 الملابس والمراكب وعلو الهمة في المجالس والمراتب وجميل التخصّص في
 في المطاعم والمشارب مع جميل الخلائف وحبيد الطرائف ولم تخل قرطبة
 قط من اعلام العلماء وسادات الفضلاء وتجارها ميسير لهم اموال كثيرة
 واحوال واسعة ولهم مراكب سنية وهم عليه وفي ذانها مدن يتلو
 بعضها بعضا بين المدينة والمدينة سور حاجز وفي كل مدينة ما يكفيها
 من الاسواق والفنادق والحمامات وسائر الصناعات وفي طولها من غربيها
 الى شرقيها ٣ اميال وكذلك عرضها من باب الفنطرة الى باب اليهود
 بشمالها ميل واحد وفي في سبع جبل مطّل عليها يسمى جبل العروس
 ومدينتها الوسطى هي التي فيها باب الفنطرة وبها المساجد الجامع الذي
 ليس بمساجد المسلمين مثله بنية وتنميكا وطولا وعرضا وتطول هذا الجامع
 مائة باع مرسلة وعرضه ٨٠ باعا ونصفه مسقف ونصفه صحن للهواه وعدد
 قسّ مسقف ١٩ قوسا وفيه من السورى اعنى سورى مسقف ببن اعمدته
 وسورى قبلته مغاراً وكباراً مع سورى القبة الكبرى وما فيها الف سارية
 وفيه ١١٣ قبة للوفيد اكبرها واحدة منها تحمل الف مصباح واقلها تحمل
 ١٢ مصباحا وسقفه كنه سماءات خشب مسورة في جوائز سقفه وجميع

A. d. مليل. A. e. شوشيل. C. شوشبيل. A. f. الجوف. A. a.
 B. b. والمراكب. C. g. واعين. A. f. أكثر. B. om. e. وفيائل.
 A. m. وبين. A. d. وتجارهم. A. et B. h. Om. A. i. التخصيص.
 Ex g. وتنميكا. A. p. سفل. B. o. ونولها. C. n. ومن الحمامات
 B. om. e. الكبيرة. B. f. باعا ونصف. A. باعا. B. om. C. ه.
 مسقف. A. n. سموات. A. i.

خشب هذا المسجد الجامع من عيدان الصنوبر الطروشى * ارتفاع حد *
 الجائز * منه شهر والف * فى عرض شبر ألا ثلاثة أصابع فى طول كل جائز *
 منها ٣٧ شبرا وبين الجائز * والجائز * غلط جائز * والسموات التى ذكرناها
 هى كلها مسطحة فيها ضرب من الصنائع * المنشأ * من الصروب * المستنة
 والموربى * * وهى صنع * الفص * وضنح الدوائر والمدافع لا يشبه بعضها * بعضا
 بل كل سماء منها مكتف بما * فيه من صنائع قد أحكم ترتيبها وأبدع تلويها
 بأنواع * الحيرة * الزنجيرية * والبياضى * الاسفيداجى * والزرق * اللازوردية * والزرقون
 الباروقى * والخضرة * الزنجارية * والتكحيل * النقشى * تروق العين وتستميل *
 الدفوس بالتان ترسيمها ومختلفات ألوانها وتقسيمها وسعة كل بلاط * منها
 اعنى * من بلاطات مسطحة ٣٣ شبرا وبين العمود والعمود ١٥ شبرا وكذلك * عمود
 منها * رأس رخام وقاعدة رخام وقد عقد بين العمود والعمود حلى اعلى
 الرأس قسنى غريبة فوقها قسنى آخر على عمد من الحجر المنجور متقلبة
 وقد جُصص الكل منها بالحجص * والحجار * ورُكبت * عليها نحور * مستديرة
 فائية * بينها ضرب من صناعات الفص بالمفر * وتحت كل سماء منها أزار * خشب
 فيه * مكتوب آيات القرآن * ولهذا المسجد الجامع قبلة * يعجز الواضحين
 وصفها * وفيها اتقان يبيهر العقول تنميقها * وكل * ذلك من الفسيفساء * المذهب
 والملون مما بعث صاحب القسطنطينية العظمى الى عبد الرحمن المعروف
 بالناصر لدين الله الامرى * وعلى هذا الوجه اعنى وجه المكرب سبع قسنى
 قائمة * على عمد وضول كل قوس منها آشف * من قائمة وكل * هذه *

Ex ١) B. الصنع. ٢) واحد. C. ٣) خد. A. ٤) الطروشى. B. ٥)
 بعضه. A. وهو صنعة. A. ٦) والمورب. A. ٧) A. et C.; A. الصندون. ٨) A. ٩) A. ١٠) A. ١١) A. ١٢) A. ١٣) A. ١٤) A. ١٥) A. ١٦) A. ١٧) A. ١٨) A. ١٩) A. ٢٠) A. ٢١) A. ٢٢) A. ٢٣) A. ٢٤) A. ٢٥) A. ٢٦) A. ٢٧) A. ٢٨) A. ٢٩) A. ٣٠) A. ٣١) A. ٣٢) A. ٣٣) A. ٣٤) A. ٣٥) A. ٣٦) A. ٣٧) A. ٣٨) A. ٣٩) A. ٤٠) A. ٤١) A. ٤٢) A. ٤٣) A. ٤٤) A. ٤٥) A. ٤٦) A. ٤٧) A. ٤٨) A. ٤٩) A. ٥٠) A. ٥١) A. ٥٢) A. ٥٣) A. ٥٤) A. ٥٥) A. ٥٦) A. ٥٧) A. ٥٨) A. ٥٩) A. ٦٠) A. ٦١) A. ٦٢) A. ٦٣) A. ٦٤) A. ٦٥) A. ٦٦) A. ٦٧) A. ٦٨) A. ٦٩) A. ٧٠) A. ٧١) A. ٧٢) A. ٧٣) A. ٧٤) A. ٧٥) A. ٧٦) A. ٧٧) A. ٧٨) A. ٧٩) A. ٨٠) A. ٨١) A. ٨٢) A. ٨٣) A. ٨٤) A. ٨٥) A. ٨٦) A. ٨٧) A. ٨٨) A. ٨٩) A. ٩٠) A. ٩١) A. ٩٢) A. ٩٣) A. ٩٤) A. ٩٥) A. ٩٦) A. ٩٧) A. ٩٨) A. ٩٩) A. ١٠٠) A. ١٠١) A. ١٠٢) A. ١٠٣) A. ١٠٤) A. ١٠٥) A. ١٠٦) A. ١٠٧) A. ١٠٨) A. ١٠٩) A. ١١٠) A. ١١١) A. ١١٢) A. ١١٣) A. ١١٤) A. ١١٥) A. ١١٦) A. ١١٧) A. ١١٨) A. ١١٩) A. ١٢٠) A. ١٢١) A. ١٢٢) A. ١٢٣) A. ١٢٤) A. ١٢٥) A. ١٢٦) A. ١٢٧) A. ١٢٨) A. ١٢٩) A. ١٣٠) A. ١٣١) A. ١٣٢) A. ١٣٣) A. ١٣٤) A. ١٣٥) A. ١٣٦) A. ١٣٧) A. ١٣٨) A. ١٣٩) A. ١٤٠) A. ١٤١) A. ١٤٢) A. ١٤٣) A. ١٤٤) A. ١٤٥) A. ١٤٦) A. ١٤٧) A. ١٤٨) A. ١٤٩) A. ١٥٠) A. ١٥١) A. ١٥٢) A. ١٥٣) A. ١٥٤) A. ١٥٥) A. ١٥٦) A. ١٥٧) A. ١٥٨) A. ١٥٩) A. ١٦٠) A. ١٦١) A. ١٦٢) A. ١٦٣) A. ١٦٤) A. ١٦٥) A. ١٦٦) A. ١٦٧) A. ١٦٨) A. ١٦٩) A. ١٧٠) A. ١٧١) A. ١٧٢) A. ١٧٣) A. ١٧٤) A. ١٧٥) A. ١٧٦) A. ١٧٧) A. ١٧٨) A. ١٧٩) A. ١٨٠) A. ١٨١) A. ١٨٢) A. ١٨٣) A. ١٨٤) A. ١٨٥) A. ١٨٦) A. ١٨٧) A. ١٨٨) A. ١٨٩) A. ١٩٠) A. ١٩١) A. ١٩٢) A. ١٩٣) A. ١٩٤) A. ١٩٥) A. ١٩٦) A. ١٩٧) A. ١٩٨) A. ١٩٩) A. ٢٠٠) A. ٢٠١) A. ٢٠٢) A. ٢٠٣) A. ٢٠٤) A. ٢٠٥) A. ٢٠٦) A. ٢٠٧) A. ٢٠٨) A. ٢٠٩) A. ٢١٠) A. ٢١١) A. ٢١٢) A. ٢١٣) A. ٢١٤) A. ٢١٥) A. ٢١٦) A. ٢١٧) A. ٢١٨) A. ٢١٩) A. ٢٢٠) A. ٢٢١) A. ٢٢٢) A. ٢٢٣) A. ٢٢٤) A. ٢٢٥) A. ٢٢٦) A. ٢٢٧) A. ٢٢٨) A. ٢٢٩) A. ٢٣٠) A. ٢٣١) A. ٢٣٢) A. ٢٣٣) A. ٢٣٤) A. ٢٣٥) A. ٢٣٦) A. ٢٣٧) A. ٢٣٨) A. ٢٣٩) A. ٢٤٠) A. ٢٤١) A. ٢٤٢) A. ٢٤٣) A. ٢٤٤) A. ٢٤٥) A. ٢٤٦) A. ٢٤٧) A. ٢٤٨) A. ٢٤٩) A. ٢٥٠) A. ٢٥١) A. ٢٥٢) A. ٢٥٣) A. ٢٥٤) A. ٢٥٥) A. ٢٥٦) A. ٢٥٧) A. ٢٥٨) A. ٢٥٩) A. ٢٦٠) A. ٢٦١) A. ٢٦٢) A. ٢٦٣) A. ٢٦٤) A. ٢٦٥) A. ٢٦٦) A. ٢٦٧) A. ٢٦٨) A. ٢٦٩) A. ٢٧٠) A. ٢٧١) A. ٢٧٢) A. ٢٧٣) A. ٢٧٤) A. ٢٧٥) A. ٢٧٦) A. ٢٧٧) A. ٢٧٨) A. ٢٧٩) A. ٢٨٠) A. ٢٨١) A. ٢٨٢) A. ٢٨٣) A. ٢٨٤) A. ٢٨٥) A. ٢٨٦) A. ٢٨٧) A. ٢٨٨) A. ٢٨٩) A. ٢٩٠) A. ٢٩١) A. ٢٩٢) A. ٢٩٣) A. ٢٩٤) A. ٢٩٥) A. ٢٩٦) A. ٢٩٧) A. ٢٩٨) A. ٢٩٩) A. ٣٠٠) A. ٣٠١) A. ٣٠٢) A. ٣٠٣) A. ٣٠٤) A. ٣٠٥) A. ٣٠٦) A. ٣٠٧) A. ٣٠٨) A. ٣٠٩) A. ٣١٠) A. ٣١١) A. ٣١٢) A. ٣١٣) A. ٣١٤) A. ٣١٥) A. ٣١٦) A. ٣١٧) A. ٣١٨) A. ٣١٩) A. ٣٢٠) A. ٣٢١) A. ٣٢٢) A. ٣٢٣) A. ٣٢٤) A. ٣٢٥) A. ٣٢٦) A. ٣٢٧) A. ٣٢٨) A. ٣٢٩) A. ٣٣٠) A. ٣٣١) A. ٣٣٢) A. ٣٣٣) A. ٣٣٤) A. ٣٣٥) A. ٣٣٦) A. ٣٣٧) A. ٣٣٨) A. ٣٣٩) A. ٣٤٠) A. ٣٤١) A. ٣٤٢) A. ٣٤٣) A. ٣٤٤) A. ٣٤٥) A. ٣٤٦) A. ٣٤٧) A. ٣٤٨) A. ٣٤٩) A. ٣٥٠) A. ٣٥١) A. ٣٥٢) A. ٣٥٣) A. ٣٥٤) A. ٣٥٥) A. ٣٥٦) A. ٣٥٧) A. ٣٥٨) A. ٣٥٩) A. ٣٦٠) A. ٣٦١) A. ٣٦٢) A. ٣٦٣) A. ٣٦٤) A. ٣٦٥) A. ٣٦٦) A. ٣٦٧) A. ٣٦٨) A. ٣٦٩) A. ٣٧٠) A. ٣٧١) A. ٣٧٢) A. ٣٧٣) A. ٣٧٤) A. ٣٧٥) A. ٣٧٦) A. ٣٧٧) A. ٣٧٨) A. ٣٧٩) A. ٣٨٠) A. ٣٨١) A. ٣٨٢) A. ٣٨٣) A. ٣٨٤) A. ٣٨٥) A. ٣٨٦) A. ٣٨٧) A. ٣٨٨) A. ٣٨٩) A. ٣٩٠) A. ٣٩١) A. ٣٩٢) A. ٣٩٣) A. ٣٩٤) A. ٣٩٥) A. ٣٩٦) A. ٣٩٧) A. ٣٩٨) A. ٣٩٩) A. ٤٠٠) A. ٤٠١) A. ٤٠٢) A. ٤٠٣) A. ٤٠٤) A. ٤٠٥) A. ٤٠٦) A. ٤٠٧) A. ٤٠٨) A. ٤٠٩) A. ٤١٠) A. ٤١١) A. ٤١٢) A. ٤١٣) A. ٤١٤) A. ٤١٥) A. ٤١٦) A. ٤١٧) A. ٤١٨) A. ٤١٩) A. ٤٢٠) A. ٤٢١) A. ٤٢٢) A. ٤٢٣) A. ٤٢٤) A. ٤٢٥) A. ٤٢٦) A. ٤٢٧) A. ٤٢٨) A. ٤٢٩) A. ٤٣٠) A. ٤٣١) A. ٤٣٢) A. ٤٣٣) A. ٤٣٤) A. ٤٣٥) A. ٤٣٦) A. ٤٣٧) A. ٤٣٨) A. ٤٣٩) A. ٤٤٠) A. ٤٤١) A. ٤٤٢) A. ٤٤٣) A. ٤٤٤) A. ٤٤٥) A. ٤٤٦) A. ٤٤٧) A. ٤٤٨) A. ٤٤٩) A. ٤٥٠) A. ٤٥١) A. ٤٥٢) A. ٤٥٣) A. ٤٥٤) A. ٤٥٥) A. ٤٥٦) A. ٤٥٧) A. ٤٥٨) A. ٤٥٩) A. ٤٦٠) A. ٤٦١) A. ٤٦٢) A. ٤٦٣) A. ٤٦٤) A. ٤٦٥) A. ٤٦٦) A. ٤٦٧) A. ٤٦٨) A. ٤٦٩) A. ٤٧٠) A. ٤٧١) A. ٤٧٢) A. ٤٧٣) A. ٤٧٤) A. ٤٧٥) A. ٤٧٦) A. ٤٧٧) A. ٤٧٨) A. ٤٧٩) A. ٤٨٠) A. ٤٨١) A. ٤٨٢) A. ٤٨٣) A. ٤٨٤) A. ٤٨٥) A. ٤٨٦) A. ٤٨٧) A. ٤٨٨) A. ٤٨٩) A. ٤٩٠) A. ٤٩١) A. ٤٩٢) A. ٤٩٣) A. ٤٩٤) A. ٤٩٥) A. ٤٩٦) A. ٤٩٧) A. ٤٩٨) A. ٤٩٩) A. ٥٠٠) A. ٥٠١) A. ٥٠٢) A. ٥٠٣) A. ٥٠٤) A. ٥٠٥) A. ٥٠٦) A. ٥٠٧) A. ٥٠٨) A. ٥٠٩) A. ٥١٠) A. ٥١١) A. ٥١٢) A. ٥١٣) A. ٥١٤) A. ٥١٥) A. ٥١٦) A. ٥١٧) A. ٥١٨) A. ٥١٩) A. ٥٢٠) A. ٥٢١) A. ٥٢٢) A. ٥٢٣) A. ٥٢٤) A. ٥٢٥) A. ٥٢٦) A. ٥٢٧) A. ٥٢٨) A. ٥٢٩) A. ٥٣٠) A. ٥٣١) A. ٥٣٢) A. ٥٣٣) A. ٥٣٤) A. ٥٣٥) A. ٥٣٦) A. ٥٣٧) A. ٥٣٨) A. ٥٣٩) A. ٥٤٠) A. ٥٤١) A. ٥٤٢) A. ٥٤٣) A. ٥٤٤) A. ٥٤٥) A. ٥٤٦) A. ٥٤٧) A. ٥٤٨) A. ٥٤٩) A. ٥٥٠) A. ٥٥١) A. ٥٥٢) A. ٥٥٣) A. ٥٥٤) A. ٥٥٥) A. ٥٥٦) A. ٥٥٧) A. ٥٥٨) A. ٥٥٩) A. ٥٦٠) A. ٥٦١) A. ٥٦٢) A. ٥٦٣) A. ٥٦٤) A. ٥٦٥) A. ٥٦٦) A. ٥٦٧) A. ٥٦٨) A. ٥٦٩) A. ٥٧٠) A. ٥٧١) A. ٥٧٢) A. ٥٧٣) A. ٥٧٤) A. ٥٧٥) A. ٥٧٦) A. ٥٧٧) A. ٥٧٨) A. ٥٧٩) A. ٥٨٠) A. ٥٨١) A. ٥٨٢) A. ٥٨٣) A. ٥٨٤) A. ٥٨٥) A. ٥٨٦) A. ٥٨٧) A. ٥٨٨) A. ٥٨٩) A. ٥٩٠) A. ٥٩١) A. ٥٩٢) A. ٥٩٣) A. ٥٩٤) A. ٥٩٥) A. ٥٩٦) A. ٥٩٧) A. ٥٩٨) A. ٥٩٩) A. ٦٠٠) A. ٦٠١) A. ٦٠٢) A. ٦٠٣) A. ٦٠٤) A. ٦٠٥) A. ٦٠٦) A. ٦٠٧) A. ٦٠٨) A. ٦٠٩) A. ٦١٠) A. ٦١١) A. ٦١٢) A. ٦١٣) A. ٦١٤) A. ٦١٥) A. ٦١٦) A. ٦١٧) A. ٦١٨) A. ٦١٩) A. ٦٢٠) A. ٦٢١) A. ٦٢٢) A. ٦٢٣) A. ٦٢٤) A. ٦٢٥) A. ٦٢٦) A. ٦٢٧) A. ٦٢٨) A. ٦٢٩) A. ٦٣٠) A. ٦٣١) A. ٦٣٢) A. ٦٣٣) A. ٦٣٤) A. ٦٣٥) A. ٦٣٦) A. ٦٣٧) A. ٦٣٨) A. ٦٣٩) A. ٦٤٠) A. ٦٤١) A. ٦٤٢) A. ٦٤٣) A. ٦٤٤) A. ٦٤٥) A. ٦٤٦) A. ٦٤٧) A. ٦٤٨) A. ٦٤٩) A. ٦٥٠) A. ٦٥١) A. ٦٥٢) A. ٦٥٣) A. ٦٥٤) A. ٦٥٥) A. ٦٥٦) A. ٦٥٧) A. ٦٥٨) A. ٦٥٩) A. ٦٦٠) A. ٦٦١) A. ٦٦٢) A. ٦٦٣) A. ٦٦٤) A. ٦٦٥) A. ٦٦٦) A. ٦٦٧) A. ٦٦٨) A. ٦٦٩) A. ٦٧٠) A. ٦٧١) A. ٦٧٢) A. ٦٧٣) A. ٦٧٤) A. ٦٧٥) A. ٦٧٦) A. ٦٧٧) A. ٦٧٨) A. ٦٧٩) A. ٦٨٠) A. ٦٨١) A. ٦٨٢) A. ٦٨٣) A. ٦٨٤) A. ٦٨٥) A. ٦٨٦) A. ٦٨٧) A. ٦٨٨) A. ٦٨٩) A. ٦٩٠) A. ٦٩١) A. ٦٩٢) A. ٦٩٣) A. ٦٩٤) A. ٦٩٥) A. ٦٩٦) A. ٦٩٧) A. ٦٩٨) A. ٦٩٩) A. ٧٠٠) A. ٧٠١) A. ٧٠٢) A. ٧٠٣) A. ٧٠٤) A. ٧٠٥) A. ٧٠٦) A. ٧٠٧) A. ٧٠٨) A. ٧٠٩) A. ٧١٠) A. ٧١١) A. ٧١٢) A. ٧١٣) A. ٧١٤) A. ٧١٥) A. ٧١٦) A. ٧١٧) A. ٧١٨) A. ٧١٩) A. ٧٢٠) A. ٧٢١) A. ٧٢٢) A. ٧٢٣) A. ٧٢٤) A. ٧٢٥) A. ٧٢٦) A. ٧٢٧) A. ٧٢٨) A. ٧٢٩) A. ٧٣٠) A. ٧٣١) A. ٧٣٢) A. ٧٣٣) A. ٧٣٤) A. ٧٣٥) A. ٧٣٦) A. ٧٣٧) A. ٧٣٨) A. ٧٣٩) A. ٧٤٠) A. ٧٤١) A. ٧٤٢) A. ٧٤٣) A. ٧٤٤) A. ٧٤٥) A. ٧٤٦) A. ٧٤٧) A. ٧٤٨) A. ٧٤٩) A. ٧٥٠) A. ٧٥١) A. ٧٥٢) A. ٧٥٣) A. ٧٥٤) A. ٧٥٥) A. ٧٥٦) A. ٧٥٧) A. ٧٥٨) A. ٧٥٩) A. ٧٦٠) A. ٧٦١) A. ٧٦٢) A. ٧٦٣) A. ٧٦٤) A. ٧٦٥) A. ٧٦٦) A. ٧٦٧) A. ٧٦٨) A. ٧٦٩) A. ٧٧٠) A. ٧٧١) A. ٧٧٢) A. ٧٧٣) A. ٧٧٤) A. ٧٧٥) A. ٧٧٦) A. ٧٧٧) A. ٧٧٨) A. ٧٧٩) A. ٧٨٠) A. ٧٨١) A. ٧٨٢) A. ٧٨٣) A. ٧٨٤) A. ٧٨٥) A. ٧٨٦) A. ٧٨٧) A. ٧٨٨) A. ٧٨٩) A. ٧٩٠) A. ٧٩١) A. ٧٩٢) A. ٧٩٣) A. ٧٩٤) A. ٧٩٥) A. ٧٩٦) A. ٧٩٧) A. ٧٩٨) A. ٧٩٩) A. ٨٠٠) A. ٨٠١) A. ٨٠٢) A. ٨٠٣) A. ٨٠٤) A. ٨٠٥) A. ٨٠٦) A. ٨٠٧) A. ٨٠٨) A. ٨٠٩) A. ٨١٠) A. ٨١١) A. ٨١٢) A. ٨١٣) A. ٨١٤) A. ٨١٥) A. ٨١٦) A. ٨١٧) A. ٨١٨) A. ٨١٩) A. ٨٢٠) A. ٨٢١) A. ٨٢٢) A. ٨٢٣) A. ٨٢٤) A. ٨٢٥) A. ٨٢٦) A. ٨٢٧) A. ٨٢٨) A. ٨٢٩) A. ٨٣٠) A. ٨٣١) A. ٨٣٢) A. ٨٣٣) A. ٨٣٤) A. ٨٣٥) A. ٨٣٦) A. ٨٣٧) A. ٨٣٨) A. ٨٣٩) A. ٨٤٠) A. ٨٤١) A. ٨٤٢) A. ٨٤٣) A. ٨٤٤) A. ٨٤٥) A. ٨٤٦) A. ٨٤٧) A. ٨٤٨) A. ٨٤٩) A. ٨٥٠) A. ٨٥١) A. ٨٥٢) A. ٨٥٣) A. ٨٥٤) A. ٨٥٥) A. ٨٥٦) A. ٨٥٧) A. ٨٥٨) A. ٨٥٩) A. ٨٦٠) A. ٨٦١) A. ٨٦٢) A. ٨٦٣) A. ٨٦٤) A. ٨٦٥) A. ٨٦٦) A. ٨٦٧) A. ٨٦٨) A. ٨٦٩) A. ٨٧٠) A. ٨٧١) A. ٨٧٢) A. ٨٧٣) A. ٨٧٤) A. ٨٧٥) A. ٨٧٦) A. ٨٧٧) A. ٨٧٨) A. ٨٧٩) A. ٨٨٠) A. ٨٨١) A. ٨٨٢) A. ٨٨٣) A. ٨٨٤) A. ٨٨٥) A. ٨٨٦) A. ٨٨٧) A. ٨٨٨) A. ٨٨٩) A. ٨٩٠) A. ٨٩١) A. ٨٩٢) A. ٨٩٣) A. ٨٩٤) A. ٨٩٥) A. ٨٩٦) A. ٨٩٧) A. ٨٩٨) A. ٨٩٩) A. ٩٠٠) A. ٩٠١) A. ٩٠٢) A. ٩٠٣) A. ٩٠٤) A. ٩٠٥) A. ٩٠٦) A. ٩٠٧) A. ٩٠٨) A. ٩٠٩) A. ٩١٠) A. ٩١١) A. ٩١٢) A. ٩١٣) A. ٩١٤) A. ٩١٥) A. ٩١٦) A. ٩١٧) A. ٩١٨) A. ٩١٩) A. ٩٢٠) A. ٩٢١) A. ٩٢٢) A. ٩٢٣) A. ٩٢٤) A. ٩٢٥) A. ٩٢٦) A. ٩٢٧) A. ٩٢٨) A. ٩٢٩) A. ٩٣٠) A. ٩٣١) A. ٩٣٢) A. ٩٣٣) A. ٩٣٤) A. ٩٣٥) A. ٩٣٦) A. ٩٣٧) A. ٩٣٨) A. ٩٣٩) A. ٩٤٠) A. ٩٤١) A. ٩٤٢) A. ٩٤٣) A. ٩٤٤) A. ٩٤٥) A. ٩٤٦) A. ٩٤٧) A. ٩٤٨) A. ٩٤٩) A. ٩٥٠) A. ٩٥١) A. ٩٥٢) A. ٩٥٣) A. ٩٥٤) A. ٩٥٥) A. ٩٥٦) A. ٩٥٧) A. ٩٥٨) A. ٩٥٩) A. ٩٦٠) A. ٩٦١) A. ٩٦٢) A. ٩٦٣) A. ٩٦٤) A. ٩٦٥) A. ٩٦٦) A. ٩٦٧) A. ٩٦٨) A. ٩٦٩) A. ٩٧٠) A. ٩٧١) A. ٩٧٢) A. ٩٧٣) A. ٩٧٤) A. ٩٧٥) A. ٩٧٦) A. ٩٧٧) A. ٩٧٨) A. ٩٧٩) A. ٩٨٠) A. ٩٨١) A. ٩٨٢) A. ٩٨٣) A. ٩٨٤) A. ٩٨٥) A. ٩٨٦) A. ٩٨٧) A. ٩٨٨) A. ٩٨٩) A. ٩٩٠) A. ٩٩١) A. ٩٩٢) A. ٩٩٣) A. ٩٩٤) A. ٩٩٥) A. ٩٩٦) A. ٩٩٧) A. ٩٩٨) A. ٩٩٩) A. ١٠٠٠) A.

النفسى مرجحة * صنعة القوط قد اصبحت الروم والمسلمين * بغريب اعمالها
ودقيق تكوينها ووضعها وعلى اعلى الكتل كتابان مسجوران * بين بحرین
من الفسيفساء المذهب فى ارض الزجاج * اللازوردى * وكذلك تحت
هذه * النفسى التى نكرناها كتابان مثل الاولین مسجوران *
بالفسيفساء المذهب فى ارض اللازورد * وعلى وجه المحراب انواع كثيرة من
التزيين والنقش وفى عبادتى المحراب * اعمدة * ٢ اخضران * و١ رزوريان *
لا تقوم بهال وعلى راس المحراب خصة رخام قطعة واحدة مشبكة محفورة
منقطة بابدع التنميق من الذهب واللازورد وسائر الالوان وعلى وجه المحراب
مما استدار به حظيرة خشب بها من انواع النقش كل غريبة ومع يمين
المحراب المنبر الذى ليس بمعمور الارض مثله صنعة خشبة ابنوس وبقيس
وعود المجبر ويحكى فى كتب تواريخ بنى امية انه صنع فى ناجارته
ينقشه * ٧ سنين وكان عدد صناعه * رجال غير من يخدمهم تصرفا ولكن
صانع منهم * فى اليوم نصف مثقال مكيلى وعن شمال المحراب بيت فيه
صند وطشوت ذهب وفضة وحسك وكلها لوقيد الشمع فى كل ليلة ١٧
من شهر * رمضان المعظم * ومع ذلك نفسى * هذا المتخزن مصحف يرفعه
رجلان لثقله فيه * اوراق من مصحف عثمان بن عفان * وهو المصحف *
الذى خطه يمينه ربه * ولديه نقط هن دمه وهذا المصحف يخرج فى
صبيحة كل يوم جمعة * ويتولى اخراجه رجلا * من قومة المسجد وامامهم
رجل ثالث * بشمعة وللمصحف غشا * بدع الصنعة منقوش باغرب ما يكون

٥) Sic haec vox, quae corrupta videtur, in A. scripta est; B. مرجحة. ٦) A.

المذهب. A. add. ٧) الفص. B. ٨) مسجوران. A. ٩) والمسلمون.

B. ١٠) بالفص. B. ١١) مسجوران. A. ١٢) هذا. A. ١٣) اللازورد. G. ١٤)

A. رزوريان. B. ١٥) خضران. B. ١٦) سوار. B. ١٧) من الفص الملون. add.

B. ١٨) Om. B. ١٩) Om. A. ٢٠) Om. A. et B. ٢١) رزوريان.

٢٢) Om. A. et C. ٢٣) Om. B. ٢٤) Om. A. ٢٥) فى. A. ٢٦)

منهم. A.

من النقش وادقة واحكيه وله بموضع المصلى كرسى يوضع عليه ويتولى
الامام قراءة نصف حزب منه ثم يركع الى موضعه وعن يمين المحراب والمنبر
باب يفضى الى القصر بين حائطي الجامع في سباط متصل وفي هذا
السباط ٨ ابواب منها ٤ تنغلق من جهة القصر و٤ تنغلق من جهة
الجامع، ولهذا الجامع ٢٠ بابا مصفحة بمصافح النحاس وكواكب النحاس
وفي كل باب منها ٢ حلقتان في نهاية من الاتقان وعلى وجه كل باب
منها في الحائط صروب من الفضة المتخذ من الاجر الاحمر المحكوك
الزهر شتى واجناس مختلفة من الصناعات والترييش وصنوبر الموزة وفيها
استدار بالجامع في اعلاه لتمدد الضوء ودخوله الى المسقف متكتت رخام
طويل كل متكا منها قدر قامه في سعة ٤ اشبار في غلط ٤ اصابع وكلها
صنع مستدسة ومثمنة مخزومة منفوذة لا يشبه بعضها بعضا وللجامع في الجهة
الشمالية الصومعة الغربية الصنعة الجلييلة الاعمال الرائعة الاشكال التي ارتفعها
في الهواء مائة ذراع بالذراع الرشاشي منها ٨ ذراعا الى الموضع الذي
يقف عليه الموثن بقدميه ومن هناك الى اعلاها ٢٠ ذراعا ويصعد الى اعلى
* هذه المنارة بدرجتيين ٨ احدهما من الجانب الغربي والثاني من
الجانب الشرقي اذا افترق الصاعدان اسفل الصومعة لم يجتمعا الا اذا
وصلا الاعلى منها، ووجه هذه الصومعة كله مبطن بالكدان اللكي منقوش
من وجهه الى الارض الى اعلى الصومعة صنع مفسمة تكتوى على انواع من
الصنع والتزييف والكتابة والملون * وبالأوجه الاربعة الدائرة من الصومعة
صقان من قسي دائرة على عمد الرخام الحسن والذي في الصومعة من
العمد بين داخلها وخارجها ٣٠٠ عمود بين صغير وكبير وفي اعلى الصومعة
بيت له ٤ ابواب مغلقة يبيت فيه كل ليلة موثقان وللصومعة ١٢ موثق
يوثقون فيها بالدولة لكل يوم موثقان على توال وفي اعلى الصومعة

١) A. hic et deinde تتعلق. ٢) Haec om. A. ٣) B. الفصيص. ٤) A.

اسفل. ٥) A. مدرجين. ٦) A. هذا المنار. ٧) Om. A. ٨) واصلنا

٩) A. نية. ١٠) A. نسبت. ١١) وبالأربعة الواجه. ١٢) B.

على القبة التى على البيت ٣ تفاحات ذهب ٢ من فضة وأوراق سوسنية
تسع الكبيرة من هذه التفاحات ٩. رطلا * من الزيت * ويخدم الجامع كله
٩ رجلا وعليهم قائم ينظر فى أمورهم وهذا الجامع متى سبأ امامه لا يسجد
لشهو قبل السلام بل يسجد بعد السلام، ومدينة قرطبة فى حين تاليفنا
لهذا الكتاب طعنتها رحيمة الفتنة وغيرها حلول المصائب والاحداث مع
اتصال الشدائد على أهلها فلم يبق بها منهم إلا الخلف الهسير ولا
بلد اكبر اسما منها فى بلاد الاندلس، ولقرطبة القنطرة التى علت القناطر
فخراً فى بنائها واتقانها وعدد قسبها ١٧ قوسا بين القوس والفوس ٥ شبرا
* وسعة القوس مثل ذلك ٥ شبرا وسعة ظهرها المعبور عليه ٣ شبرا ٢ ولها
ستائر من كل جهة تستر القنطرة ٤ وارتفاع القنطرة من موضع المشى الى
وجه الماء فى أيام جفاف الماء وقلته ٣ ذراعا ٤ وإذا كان السيل بلغ الماء
منها الى نحو حلقها وتحت القنطرة يعترض الوادى رصيف سد مصنوع
من الاحجار القبطية ٤ والعمد الجاشية ٤ من الرخام وعلى هذا السد ٣
بيوت ارعاء فى كل بيت منها ٤ مطاحن ٤ ومحاسن هذه المدينة وشماختها
اكثر من ان يحاط بها خبرا ٥ ومن مدينة قرطبة الى مدينة الزهراء ٥
اميال وهى قائمة الذات بأسوارها ورسوم قصورها ولها قوم سكان باهلهم
ولاربيهم وهم قليلون وهى فى ذاتها مدينة عظيمة مدرجة البنية مدينة
فوق مدينة سطح الثلث الأعلى يوازي ٤ على الجزء الاوسط وسطح الثلث
الاوسط يوازي على الثلث الاسفل وكل ثلث منها له سور فكان الجزء
الأعلى منها قصوراً يقصر الوصف عن صفاتها ٤ والجزء الاوسط بستين
وروضات والجزء الثالث ٤ فيه الديار والجمع وهى الآن خراب فى حال الذهاب،
ومن مدينة قرطبة الى المريجة ٨ ايام، ومن قرطبة الى اشبيلية ٨ ميلا،

١) وقرطبة. A. ٢) Om. A. ٣) حدث. A. ٤) أرحا. A. ٥) زيتا. B. ٦)
٧) Haec om. A. ٨) بالقامة. A. ٩) وأن. A. ١٠) Om. A. ١١) Vocales
in A. ١٢) Sic omnes. ١٣) Om. A. ١٤) Vocales in A. ١٥) C. باهلهم.
١٦) A. hie et deinde يوازي. ١٧) صفاته. A. ١٨) الاسفل. A.

ومن قرطبة الى مالقة مائة ميل، ومن قرطبة الى طليطلة ١ مراحل فمن ارادها ٢ سار من قرطبة في جهة الشمال الى عقبة ارلش ٣ ١١ ميلا، ومنها الى دار البقر ٤ ٩ اميال، ثم الى بطروش ٥ ٩ ميلا، وحصن بطروش حسن ٦ كثير العماره شامخ الحصانة لاهله جلالة وحزم على مكافئة ٧ اهلانهم ويحيط باجبالهم وسهولهم ٨ شجر البلوط الذي فاق طعمه طعام كل بلوط على وجه الارض وذلك ان اهل هذا الحصن لهم اعتماد بحفظه وخدمته لانه لهم غلة وغيث في سنى الشدة والمجاعة ٩ ومن حصن بطروش الى حصن غافق ١٠ ٥ اميال، وحصن غافق حصن حصين ومقل جبل ولحق اهله ناعمة وحزم ١١ وجلالة وعزم وكثيرا ١٢ ما تسرى اليهم ١٣ سرايا الروم فيكتفون بهم في اخراجهم عن ارضهم وانقاذ غنائمهم منهم والروم يعلمون باسمهم وبسالتهم فينافرون ارضهم ويتحلمون عنهم ١٤ ومن قلعة غافق الى جبل عافور ١٥ مرحلة ثم الى دار البقر مرحلة ثم الى قلعة رباح وهي مدينة حسنة ولقد سبق ذكرها ١٦ وكذلك الطريق من قرطبة الى بطليوس من قرطبة الى دار البقر المتقدم ذكرها مرحلة ١٧ ومنها الى حصن بينذر ١٨ مرحلة ١٩ ثم الى زواغة مرحلة ٢٠ وزواغة حصن عليه سور تراب وهو على كدية تراب ٢١، ومنه الى نهر اثنه ٢٢ مرحلة ٢٣ ومنه ٢٤ الى حصن ٢٥ الحنش مرحلة ٢٦ وحصن الحنش منبع شامخ الذروة مطل الغلوة ٢٧ شاقب البنية حامى الافنية ٢٨ ومنه الى مدينة ماردة مرحلة لطيفة ٢٩ ثم الى بطليوس مرحلة خفية فلذلك من قرطبة الى بطليوس ٣٠ مراحل وشمال قرطبة الى حصن ابل مرحلة وهو الحصن الذي به معدن الزبيب ومنه يتجهز بالزبيب والزنجفور الى جميع

١) اراد طليطلة. ٢) Ex B. et C.; A. ارلش. ٣) Vocales in B. (ut in *Mardid*). ٤) حصن. ٥) Ex B. et C.; A. مكافئة. ٦) A. وسهولهم. ٧) Sic B.; B. hic et deinde وحزم. ٨) B. كثير. ٩) A. لهم. ١٠) B. male hic addit عاموا. ١١) Sic B.; A. سر. ١٢) Om. B. ١٣) B. male hic addit. ١٤) ومنه الى الحنش مرحلة. ١٥) Sic B.; A. انية. ١٦) Om. B. ١٧) Om. A. والزنجفور. ١٨) A. العلوة. ١٩) A. الزنجفور.

اقطار الارض وذلك ان هذا المعدن يخدمه ازيد من الف رجل يقوم للنزول فيه * وقطع الحجر وقوم لنقل الحطب لبحرى المعدن وقوم لعدل اواني سبك الزيف وتصعيده وقوم لشان الاقران والبحرى * قال المؤلف وقد رايت هذا المعدن فاخبرت ان من وجد الارض الى اسفله اكثر من مائتى * قامة وخمسين قامة^٢ ومن قرطبة الى اغرناطة ٤ مراحل * وهى مائة ميل^٣ وبين اغرناطة وجيان ٥ ميلا وهى ٤ مرحلتان ، واما بحر الشام الذى عليه جنوب بلاد الاندلس فمبدؤ^٤ من الغرب * واخره حيث انطاكية ومسافة ما بينهما ٣١ مجرى فاما * عروضه لمختلفة * وذلك ان مدينة مالقة يقابلها من الضفة الاخرى المزملة وبادس وبينهما عرض البحر مجرى يوم بالريح الطيبة المعتدلة وكذلك المرسية يوازئها فى الضفة الاخرى فطين وعرض البحر بينهما مجريان ، وكذلك ايضا مدينة دائية يقابلها من الضفة الاخرى تنس وبينهما ٣ مجار^٥ وكذلك مدينة برشلونة * تقابلها من عدوة الغرب الاوسط بجاية وبينهما ٤ مجار^٦ فى عرض البحر والمجرى مائة ميل ، واما جزيرة يابسة فانها جزيرة حسنة كثيرة الكروم والاصناف وبها * مدينة حسنة صغيرة متحصنة واقرب بئر^٧ اليها مدينة دائية وبينهما مجرى وهى شرقى جزيرة يابسة جزيرة ميورقة وبينهما مجرى وبها مدينة كبيرة لها مالک وحارس ذو رجال وعدد واسلحة^٨ واموال وبالشرقى * منها ايضا جزيرة منورقة تقابل مدينة برشلونة وبينهما مجرى ، ومن منورقة الى جزيرة سردانية ٤ مجار فذلك ما اردنا ذكره * ٢

١) A. قد. ٢) A. السبك والتسعين. ٣) A. والتصعيد. ٤) Om. A. ٥) O. وهما. ٦) Om. A. ٧) Om. B. ٨) A. عرضة لمختلف. ٩) B. A. ف. pro و الى بجاية وهى التى تقابلها: A. pro his. ١٠) B. A. عرضة لمختلف. ١١) A. B. A. وهى. ١٢) B. A. من عدوة الغرب ٤ مجار وبالشرق. ١٣) B. A. الاندلس. ١٤) B. A. وهى. ١٥) B. A. من عدوة الغرب ٤ مجار وهنا انقضا ذكر ما تضمنه الجزء الاول من الاقليم الرابع: Subscriptio in A: والحمد لله نجز الجزء الاول من: In B. والحمد لله كثيرا كما هو اوله الاقليم الرابع والحمد لله ويملؤوا الجزء الثانى منه ان شاء الله *

فهرست الاسماء

- بنو ابی حکیم ۸۵
 بنو ابی خلیفة ۸۵
 بنو ابی خلیل ۸۵
 ابی یحسین ۲۰
 عقبة ابیسة انظر عقبة ۵۱ ۵۷ ۵۹ ۳۰ ۳
 اتریب ۱۵۲
 اتریب بن مصر ۱۵۹
 اتقو ۱۴
 اتکجان انظر ایکجان
 نهر ائنة ۲۱۳
 اجدابنة ۱۳۰ ۱۳۲
 الاجراف انظر جبل
 اجر ۱۲۰
 احمد بن طولون ۱۴۳ (۱۵۹)
 احمد بن عمر انظر رقم الاوز
 الاختصاص ۱۵۹
 اخیم ۴۹ ۴۷ ۴۸
 جبل اداون (ادار) ۱۳۴
 ادیس بن عبد الله ۸۵ ۱۷۰
 الازغوش ۱۸۸
 الاریس ۱۰۳ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۲۰
 الاربعة البروج انظر الابراج
 ارچکون انظر ارشقول
 ارجاء الدرادة ۲۰۷
 ارجاء فاصح ۲۰۸
 ارزو ۱۰۰
 ارشدونة ۱۷۴ ۲۰۴
 ارشقول ۱۷۲
 ارض الحیات ۱۹
 الارض الکبيرة ۵۹
 آرتار ۳۳ ۳۸
 آزقی (آزکی، تازکاغت) ۳۰ ۳۱ ۵۷ ۵۹
 آرکی ۵۹ (انظر آزقی)
 آسفی ۵۵ ۷۳ ۷۴ ۱۸۵
 آسلان ۱۷۲
 خندی آش انظر خندی
 آفرسیف ۵۹ ۱۷۲
 حصن آفلة ۱۹۴
 مرسی آنفا ۷۳
 آفقال ۷۱ ۷۲
 ابار خبت ۱۲۱
 ابار الرتبة ۱۹۹
 ابار العباس ۱۲۱
 حصن ابال ۲۱۳
 ايلة ۱۱۷
 ايلة ۱۹۹ ۲۰۳
 الابراج الاربعة ۱۳۴ ۱۳۹
 ابوس ۲۱
 نهر ابرة ۱۹۰ ۱۹۱
 بنو ابرهیم ۵۹
 ابزر ۳۹ ۴۰
 جزيرة ابلماسة ۱۲۳
 بنو ابی بلال ۸۵

أشعر (أشعر زكري)	٨٧ ٨٥ ٥٩
أصطافية (أصطافية)	١٩١
الأصنام ١٣٣ ١٣٤ وأنظر مغدداش	
أصيلا أنظر أزيلا	
أطرابلس ٥٨ ٩٤ ١٠٣ ١٢١ ١٣٣ ١٣٩ ١٤٣	
أعبر ٨٧	
الأعداء ١٩٣	
الأغالب (بنو الأغلب) ١١١	
أغرناطة (البيرة) ١٧٥ ١٩٩ ٢٠٠ ٢٠٢ ٢٠٣	
٢٠٤ ٢١٤	
أغرنو ٥٩	
أغمات أيلان ٩١ ٧٠	
أغمات وريكة ٢٩ ٩١ ٩٣ ٩٥ ٩٧ ٩٩ ١٠٠	
٧٤ ٨٠ ٨١	
الأفارقة ١٢١	
أفراغة ١٧١	
أفريقية ٢٠٢	
أطرف أفران ١٢٤	
أحصن أفران ١٢١	
أفريقية ٥٥	
أفكان ٨٢ ٨٣	
أفلام أنظر باباقلام	
أفليبية ١٠٣ ١٢٤ ١٢٥ ١٢٩	
أفليس ١٧٥ ١٢٩	
أفكت ٢٤ ٢٥	
أقنى أنظر بحيرة	
أكنفيس ٩٣	
البيبة ٢٠٣	
أفليم البيرة ١٧٥	
أش ١٧٥ ١٢٢ ١٢٣ ١٢٤	
أم دينار ١٥٩	
أم ربيع ٧٠ ٧١	
وادي أم ربيع ٧١	
موسى أمتكوا ١٠١	
صحرَاء امتلاوت ٢٣٣	
أمود ١٢٧	
جبل أمطلاس ١٩٣	
أملو ٧٥	
أنبابة ١٥٩	
أرم ٩٣	
أقليم أرغيرة ١٧٥	
أحصن أركش ١٧٤	
أركو ١٢٠	
أزيرة أزلندة ٥٩	
أقلية أركش أنظر عقبة	
أقلية أركش ١٨٩	
أرميت ٥٠	
أزلندة ١٨٩	
أقليم أرنيط ١٧٣	
أريلوش ٧١	
أزون الأناضول أنظر جون	
أزيلا ١٢٩	
أستجة ١٧٤ ٢٠٥ ٢٠٦	
أمرسى أستورة ١٠٢	
أسجة أنظر أستجة	
أسعد أبو كرب الحميري ٢٨	
ألكندر ذو القرنين ٢٨ ٥٢ ٥٣ ٥٤ ٥٥ ٥٦ ٥٧ ٥٨ ٥٩	
١٢٠ ١٢١ ١٢٣ ١٢٤	
ألكندرية ١٥ ٢٥ ٣٥ ٤٥ ٥٥ ٦٥ ٧٥ ٨٥ ٩٥ ١٠٥ ١١٥ ١٢٥ ١٣٥ ١٤٥ ١٥٥ ١٦٥ ١٧٥ ١٨٥ ١٩٥ ٢٠٥ ٢١٥ ٢٢٥ ٢٣٥ ٢٤٥ ٢٥٥ ٢٦٥ ٢٧٥ ٢٨٥ ٢٩٥ ٣٠٥ ٣١٥ ٣٢٥ ٣٣٥ ٣٤٥ ٣٥٥ ٣٦٥ ٣٧٥ ٣٨٥ ٣٩٥ ٤٠٥ ٤١٥ ٤٢٥ ٤٣٥ ٤٤٥ ٤٥٥ ٤٦٥ ٤٧٥ ٤٨٥ ٤٩٥ ٥٠٥ ٥١٥ ٥٢٥ ٥٣٥ ٥٤٥ ٥٥٥ ٥٦٥ ٥٧٥ ٥٨٥ ٥٩٥ ٦٠٥ ٦١٥ ٦٢٥ ٦٣٥ ٦٤٥ ٦٥٥ ٦٦٥ ٦٧٥ ٦٨٥ ٦٩٥ ٧٠٥ ٧١٥ ٧٢٥ ٧٣٥ ٧٤٥ ٧٥٥ ٧٦٥ ٧٧٥ ٧٨٥ ٧٩٥ ٨٠٥ ٨١٥ ٨٢٥ ٨٣٥ ٨٤٥ ٨٥٥ ٨٦٥ ٨٧٥ ٨٨٥ ٨٩٥ ٩٠٥ ٩١٥ ٩٢٥ ٩٣٥ ٩٤٥ ٩٥٥ ٩٦٥ ٩٧٥ ٩٨٥ ٩٩٥ ١٠٠٥ ١٠١٥ ١٠٢٥ ١٠٣٥ ١٠٤٥ ١٠٥٥ ١٠٦٥ ١٠٧٥ ١٠٨٥ ١٠٩٥ ١١٠٥ ١١١٥ ١١٢٥ ١١٣٥ ١١٤٥ ١١٥٥ ١١٦٥ ١١٧٥ ١١٨٥ ١١٩٥ ١٢٠٥ ١٢١٥ ١٢٢٥ ١٢٣٥ ١٢٤٥ ١٢٥٥ ١٢٦٥ ١٢٧٥ ١٢٨٥ ١٢٩٥ ١٣٠٥ ١٣١٥ ١٣٢٥ ١٣٣٥ ١٣٤٥ ١٣٥٥ ١٣٦٥ ١٣٧٥ ١٣٨٥ ١٣٩٥ ١٤٠٥ ١٤١٥ ١٤٢٥ ١٤٣٥ ١٤٤٥ ١٤٥٥ ١٤٦٥ ١٤٧٥ ١٤٨٥ ١٤٩٥ ١٥٠٥ ١٥١٥ ١٥٢٥ ١٥٣٥ ١٥٤٥ ١٥٥٥ ١٥٦٥ ١٥٧٥ ١٥٨٥ ١٥٩٥ ١٦٠٥ ١٦١٥ ١٦٢٥ ١٦٣٥ ١٦٤٥ ١٦٥٥ ١٦٦٥ ١٦٧٥ ١٦٨٥ ١٦٩٥ ١٧٠٥ ١٧١٥ ١٧٢٥ ١٧٣٥ ١٧٤٥ ١٧٥٥ ١٧٦٥ ١٧٧٥ ١٧٨٥ ١٧٩٥ ١٨٠٥ ١٨١٥ ١٨٢٥ ١٨٣٥ ١٨٤٥ ١٨٥٥ ١٨٦٥ ١٨٧٥ ١٨٨٥ ١٨٩٥ ١٩٠٥ ١٩١٥ ١٩٢٥ ١٩٣٥ ١٩٤٥ ١٩٥٥ ١٩٦٥ ١٩٧٥ ١٩٨٥ ١٩٩٥ ٢٠٠٥ ٢٠١٥ ٢٠٢٥ ٢٠٣٥ ٢٠٤٥ ٢٠٥٥ ٢٠٦٥ ٢٠٧٥ ٢٠٨٥ ٢٠٩٥ ٢١٠٥ ٢١١٥ ٢١٢٥ ٢١٣٥ ٢١٤٥ ٢١٥٥ ٢١٦٥ ٢١٧٥ ٢١٨٥ ٢١٩٥ ٢٢٠٥ ٢٢١٥ ٢٢٢٥ ٢٢٣٥ ٢٢٤٥ ٢٢٥٥ ٢٢٦٥ ٢٢٧٥ ٢٢٨٥ ٢٢٩٥ ٢٣٠٥ ٢٣١٥ ٢٣٢٥ ٢٣٣٥ ٢٣٤٥ ٢٣٥٥ ٢٣٦٥ ٢٣٧٥ ٢٣٨٥ ٢٣٩٥ ٢٤٠٥ ٢٤١٥ ٢٤٢٥ ٢٤٣٥ ٢٤٤٥ ٢٤٥٥ ٢٤٦٥ ٢٤٧٥ ٢٤٨٥ ٢٤٩٥ ٢٥٠٥ ٢٥١٥ ٢٥٢٥ ٢٥٣٥ ٢٥٤٥ ٢٥٥٥ ٢٥٦٥ ٢٥٧٥ ٢٥٨٥ ٢٥٩٥ ٢٦٠٥ ٢٦١٥ ٢٦٢٥ ٢٦٣٥ ٢٦٤٥ ٢٦٥٥ ٢٦٦٥ ٢٦٧٥ ٢٦٨٥ ٢٦٩٥ ٢٧٠٥ ٢٧١٥ ٢٧٢٥ ٢٧٣٥ ٢٧٤٥ ٢٧٥٥ ٢٧٦٥ ٢٧٧٥ ٢٧٨٥ ٢٧٩٥ ٢٨٠٥ ٢٨١٥ ٢٨٢٥ ٢٨٣٥ ٢٨٤٥ ٢٨٥٥ ٢٨٦٥ ٢٨٧٥ ٢٨٨٥ ٢٨٩٥ ٢٩٠٥ ٢٩١٥ ٢٩٢٥ ٢٩٣٥ ٢٩٤٥ ٢٩٥٥ ٢٩٦٥ ٢٩٧٥ ٢٩٨٥ ٢٩٩٥ ٣٠٠٥ ٣٠١٥ ٣٠٢٥ ٣٠٣٥ ٣٠٤٥ ٣٠٥٥ ٣٠٦٥ ٣٠٧٥ ٣٠٨٥ ٣٠٩٥ ٣١٠٥ ٣١١٥ ٣١٢٥ ٣١٣٥ ٣١٤٥ ٣١٥٥ ٣١٦٥ ٣١٧٥ ٣١٨٥ ٣١٩٥ ٣٢٠٥ ٣٢١٥ ٣٢٢٥ ٣٢٣٥ ٣٢٤٥ ٣٢٥٥ ٣٢٦٥ ٣٢٧٥ ٣٢٨٥ ٣٢٩٥ ٣٣٠٥ ٣٣١٥ ٣٣٢٥ ٣٣٣٥ ٣٣٤٥ ٣٣٥٥ ٣٣٦٥ ٣٣٧٥ ٣٣٨٥ ٣٣٩٥ ٣٤٠٥ ٣٤١٥ ٣٤٢٥ ٣٤٣٥ ٣٤٤٥ ٣٤٥٥ ٣٤٦٥ ٣٤٧٥ ٣٤٨٥ ٣٤٩٥ ٣٥٠٥ ٣٥١٥ ٣٥٢٥ ٣٥٣٥ ٣٥٤٥ ٣٥٥٥ ٣٥٦٥ ٣٥٧٥ ٣٥٨٥ ٣٥٩٥ ٣٦٠٥ ٣٦١٥ ٣٦٢٥ ٣٦٣٥ ٣٦٤٥ ٣٦٥٥ ٣٦٦٥ ٣٦٧٥ ٣٦٨٥ ٣٦٩٥ ٣٧٠٥ ٣٧١٥ ٣٧٢٥ ٣٧٣٥ ٣٧٤٥ ٣٧٥٥ ٣٧٦٥ ٣٧٧٥ ٣٧٨٥ ٣٧٩٥ ٣٨٠٥ ٣٨١٥ ٣٨٢٥ ٣٨٣٥ ٣٨٤٥ ٣٨٥٥ ٣٨٦٥ ٣٨٧٥ ٣٨٨٥ ٣٨٩٥ ٣٩٠٥ ٣٩١٥ ٣٩٢٥ ٣٩٣٥ ٣٩٤٥ ٣٩٥٥ ٣٩٦٥ ٣٩٧٥ ٣٩٨٥ ٣٩٩٥ ٤٠٠٥ ٤٠١٥ ٤٠٢٥ ٤٠٣٥ ٤٠٤٥ ٤٠٥٥ ٤٠٦٥ ٤٠٧٥ ٤٠٨٥ ٤٠٩٥ ٤١٠٥ ٤١١٥ ٤١٢٥ ٤١٣٥ ٤١٤٥ ٤١٥٥ ٤١٦٥ ٤١٧٥ ٤١٨٥ ٤١٩٥ ٤٢٠٥ ٤٢١٥ ٤٢٢٥ ٤٢٣٥ ٤٢٤٥ ٤٢٥٥ ٤٢٦٥ ٤٢٧٥ ٤٢٨٥ ٤٢٩٥ ٤٣٠٥ ٤٣١٥ ٤٣٢٥ ٤٣٣٥ ٤٣٤٥ ٤٣٥٥ ٤٣٦٥ ٤٣٧٥ ٤٣٨٥ ٤٣٩٥ ٤٤٠٥ ٤٤١٥ ٤٤٢٥ ٤٤٣٥ ٤٤٤٥ ٤٤٥٥ ٤٤٦٥ ٤٤٧٥ ٤٤٨٥ ٤٤٩٥ ٤٥٠٥ ٤٥١٥ ٤٥٢٥ ٤٥٣٥ ٤٥٤٥ ٤٥٥٥ ٤٥٦٥ ٤٥٧٥ ٤٥٨٥ ٤٥٩٥ ٤٦٠٥ ٤٦١٥ ٤٦٢٥ ٤٦٣٥ ٤٦٤٥ ٤٦٥٥ ٤٦٦٥ ٤٦٧٥ ٤٦٨٥ ٤٦٩٥ ٤٧٠٥ ٤٧١٥ ٤٧٢٥ ٤٧٣٥ ٤٧٤٥ ٤٧٥٥ ٤٧٦٥ ٤٧٧٥ ٤٧٨٥ ٤٧٩٥ ٤٨٠٥ ٤٨١٥ ٤٨٢٥ ٤٨٣٥ ٤٨٤٥ ٤٨٥٥ ٤٨٦٥ ٤٨٧٥ ٤٨٨٥ ٤٨٩٥ ٤٩٠٥ ٤٩١٥ ٤٩٢٥ ٤٩٣٥ ٤٩٤٥ ٤٩٥٥ ٤٩٦٥ ٤٩٧٥ ٤٩٨٥ ٤٩٩٥ ٥٠٠٥ ٥٠١٥ ٥٠٢٥ ٥٠٣٥ ٥٠٤٥ ٥٠٥٥ ٥٠٦٥ ٥٠٧٥ ٥٠٨٥ ٥٠٩٥ ٥١٠٥ ٥١١٥ ٥١٢٥ ٥١٣٥ ٥١٤٥ ٥١٥٥ ٥١٦٥ ٥١٧٥ ٥١٨٥ ٥١٩٥ ٥٢٠٥ ٥٢١٥ ٥٢٢٥ ٥٢٣٥ ٥٢٤٥ ٥٢٥٥ ٥٢٦٥ ٥٢٧٥ ٥٢٨٥ ٥٢٩٥ ٥٣٠٥ ٥٣١٥ ٥٣٢٥ ٥٣٣٥ ٥٣٤٥ ٥٣٥٥ ٥٣٦٥ ٥٣٧٥ ٥٣٨٥ ٥٣٩٥ ٥٤٠٥ ٥٤١٥ ٥٤٢٥ ٥٤٣٥ ٥٤٤٥ ٥٤٥٥ ٥٤٦٥ ٥٤٧٥ ٥٤٨٥ ٥٤٩٥ ٥٥٠٥ ٥٥١٥ ٥٥٢٥ ٥٥٣٥ ٥٥٤٥ ٥٥٥٥ ٥٥٦٥ ٥٥٧٥ ٥٥٨٥ ٥٥٩٥ ٥٦٠٥ ٥٦١٥ ٥٦٢٥ ٥٦٣٥ ٥٦٤٥ ٥٦٥٥ ٥٦٦٥ ٥٦٧٥ ٥٦٨٥ ٥٦٩٥ ٥٧٠٥ ٥٧١٥ ٥٧٢٥ ٥٧٣٥ ٥٧٤٥ ٥٧٥٥ ٥٧٦٥ ٥٧٧٥ ٥٧٨٥ ٥٧٩٥ ٥٨٠٥ ٥٨١٥ ٥٨٢٥ ٥٨٣٥ ٥٨٤٥ ٥٨٥٥ ٥٨٦٥ ٥٨٧٥ ٥٨٨٥ ٥٨٩٥ ٥٩٠٥ ٥٩١٥ ٥٩٢٥ ٥٩٣٥ ٥٩٤٥ ٥٩٥٥ ٥٩٦٥ ٥٩٧٥ ٥٩٨٥ ٥٩٩٥ ٦٠٠٥ ٦٠١٥ ٦٠٢٥ ٦٠٣٥ ٦٠٤٥ ٦٠٥٥ ٦٠٦٥ ٦٠٧٥ ٦٠٨٥ ٦٠٩٥ ٦١٠٥ ٦١١٥ ٦١٢٥ ٦١٣٥ ٦١٤٥ ٦١٥٥ ٦١٦٥ ٦١٧٥ ٦١٨٥ ٦١٩٥ ٦٢٠٥ ٦٢١٥ ٦٢٢٥ ٦٢٣٥ ٦٢٤٥ ٦٢٥٥ ٦٢٦٥ ٦٢٧٥ ٦٢٨٥ ٦٢٩٥ ٦٣٠٥ ٦٣١٥ ٦٣٢٥ ٦٣٣٥ ٦٣٤٥ ٦٣٥٥ ٦٣٦٥ ٦٣٧٥ ٦٣٨٥ ٦٣٩٥ ٦٤٠٥ ٦٤١٥ ٦٤٢٥ ٦٤٣٥ ٦٤٤٥ ٦٤٥٥ ٦٤٦٥ ٦٤٧٥ ٦٤٨٥ ٦٤٩٥ ٦٥٠٥ ٦٥١٥ ٦٥٢٥ ٦٥٣٥ ٦٥٤٥ ٦٥٥٥ ٦٥٦٥ ٦٥٧٥ ٦٥٨٥ ٦٥٩٥ ٦٦٠٥ ٦٦١٥ ٦٦٢٥ ٦٦٣٥ ٦٦٤٥ ٦٦٥٥ ٦٦٦٥ ٦٦٧٥ ٦٦٨٥ ٦٦٩٥ ٦٧٠٥ ٦٧١٥ ٦٧٢٥ ٦٧٣٥ ٦٧٤٥ ٦٧٥٥ ٦٧٦٥ ٦٧٧٥ ٦٧٨٥ ٦٧٩٥ ٦٨٠٥ ٦٨١٥ ٦٨٢٥ ٦٨٣٥ ٦٨٤٥ ٦٨٥٥ ٦٨٦٥ ٦٨٧٥ ٦٨٨٥ ٦٨٩٥ ٦٩٠٥ ٦٩١٥ ٦٩٢٥ ٦٩٣٥ ٦٩٤٥ ٦٩٥٥ ٦٩٦٥ ٦٩٧٥ ٦٩٨٥ ٦٩٩٥ ٧٠٠٥ ٧٠١٥ ٧٠٢٥ ٧٠٣٥ ٧٠٤٥ ٧٠٥٥ ٧٠٦٥ ٧٠٧٥ ٧٠٨٥ ٧٠٩٥ ٧١٠٥ ٧١١٥ ٧١٢٥ ٧١٣٥ ٧١٤٥ ٧١٥٥ ٧١٦٥ ٧١٧٥ ٧١٨٥ ٧١٩٥ ٧٢٠٥ ٧٢١٥ ٧٢٢٥ ٧٢٣٥ ٧٢٤٥ ٧٢٥٥ ٧٢٦٥ ٧٢٧٥ ٧٢٨٥ ٧٢٩٥ ٧٣٠٥ ٧٣١٥ ٧٣٢٥ ٧٣٣٥ ٧٣٤٥ ٧٣٥٥ ٧٣٦٥ ٧٣٧٥ ٧٣٨٥ ٧٣٩٥ ٧٤٠٥ ٧٤١٥ ٧٤٢٥ ٧٤٣٥ ٧٤٤٥ ٧٤٥٥ ٧٤٦٥ ٧٤٧٥ ٧٤٨٥ ٧٤٩٥ ٧٥٠٥ ٧٥١٥ ٧٥٢٥ ٧٥٣٥ ٧٥٤٥ ٧٥٥٥ ٧٥٦٥ ٧٥٧٥ ٧٥٨٥ ٧٥٩٥ ٧٦٠٥ ٧٦١٥ ٧٦٢٥ ٧٦٣٥ ٧٦٤٥ ٧٦٥٥ ٧٦٦٥ ٧٦٧٥ ٧٦٨٥ ٧٦٩٥ ٧٧٠٥ ٧٧١٥ ٧٧٢٥ ٧٧٣٥ ٧٧٤٥ ٧٧٥٥ ٧٧٦٥ ٧٧٧٥ ٧٧٨٥ ٧٧٩٥ ٧٨٠٥ ٧٨١٥ ٧٨٢٥ ٧٨٣٥ ٧٨٤٥ ٧٨٥٥ ٧٨٦٥ ٧٨٧٥ ٧٨٨٥ ٧٨٩٥ ٧٩٠٥ ٧٩١٥ ٧٩٢٥ ٧٩٣٥ ٧٩٤٥ ٧٩٥٥ ٧٩٦٥ ٧٩٧٥ ٧٩٨٥ ٧٩٩٥ ٨٠٠٥ ٨٠١٥ ٨٠٢٥ ٨٠٣٥ ٨٠٤٥ ٨٠٥٥ ٨٠٦٥ ٨٠٧٥ ٨٠٨٥ ٨٠٩٥ ٨١٠٥ ٨١١٥ ٨١٢٥ ٨١٣٥ ٨١٤٥ ٨١٥٥ ٨١٦٥ ٨١٧٥ ٨١٨٥ ٨١٩٥ ٨٢٠٥ ٨٢١٥ ٨٢٢٥ ٨٢٣٥ ٨٢٤٥ ٨٢٥٥ ٨٢٦٥ ٨٢٧٥ ٨٢٨٥ ٨٢٩٥ ٨٣٠٥ ٨٣١٥ ٨٣٢٥ ٨٣٣٥ ٨٣٤٥ ٨٣٥٥ ٨٣٦٥ ٨٣٧٥ ٨٣٨٥ ٨٣٩٥ ٨٤٠٥ ٨٤١٥ ٨٤٢٥ ٨٤٣٥ ٨٤٤٥ ٨٤٥٥ ٨٤٦٥ ٨٤٧٥ ٨٤٨٥ ٨٤٩٥ ٨٥٠٥ ٨٥١٥ ٨٥٢٥ ٨٥٣٥ ٨٥٤٥ ٨٥٥٥ ٨٥٦٥ ٨٥٧٥ ٨٥٨٥ ٨٥٩٥ ٨٦٠٥ ٨٦١٥ ٨٦٢٥ ٨٦٣٥ ٨٦٤٥ ٨٦٥٥ ٨٦٦٥ ٨٦٧٥ ٨٦٨٥ ٨٦٩٥ ٨٧٠٥ ٨٧١٥ ٨٧٢٥ ٨٧٣٥ ٨٧٤٥ ٨٧٥٥ ٨٧٦٥ ٨٧٧٥ ٨٧٨٥ ٨٧٩٥ ٨٨٠٥ ٨٨١٥ ٨٨٢٥ ٨٨٣٥ ٨٨٤٥ ٨٨٥٥ ٨٨٦٥ ٨٨٧٥ ٨٨٨٥ ٨٨٩٥ ٨٩٠٥ ٨٩١٥ ٨٩٢٥ ٨٩٣٥ ٨٩٤٥ ٨٩٥٥ ٨٩٦٥ ٨٩٧٥ ٨٩٨٥ ٨٩٩٥ ٩٠٠٥ ٩٠١٥ ٩٠٢٥ ٩٠٣٥ ٩٠٤٥ ٩٠٥٥ ٩٠٦٥ ٩٠٧٥ ٩٠٨٥ ٩٠٩٥ ٩١٠٥ ٩١١٥ ٩١٢٥ ٩١٣٥ ٩١٤٥ ٩١٥٥ ٩١٦٥ ٩١٧٥ ٩١٨٥ ٩١٩٥ ٩٢٠٥ ٩٢١٥ ٩٢٢٥ ٩٢٣٥ ٩٢٤٥ ٩٢٥٥ ٩٢٦٥ ٩٢٧٥ ٩٢٨٥ ٩٢٩٥ ٩٣٠٥ ٩٣١٥ ٩٣٢٥ ٩٣٣٥ ٩٣٤٥ ٩٣٥٥ ٩٣٦٥ ٩٣٧٥ ٩٣٨٥ ٩٣٩٥ ٩٤٠٥ ٩٤١٥ ٩٤٢٥ ٩٤٣٥ ٩٤٤٥ ٩٤٥٥ ٩٤٦٥ ٩٤٧٥ ٩٤٨٥ ٩٤٩٥ ٩٥٠٥ ٩٥١٥ ٩٥٢٥ ٩٥٣٥ ٩٥٤٥ ٩٥٥٥ ٩٥٦٥ ٩٥٧٥ ٩٥٨٥ ٩٥٩٥ ٩٦٠٥ ٩٦١٥ ٩٦٢٥ ٩٦٣٥ ٩٦٤٥ ٩٦٥٥ ٩٦٦٥ ٩٦٧٥ ٩٦٨٥ ٩٦٩٥ ٩٧٠٥ ٩٧١٥ ٩٧٢٥ ٩٧٣٥ ٩٧٤٥ ٩٧٥٥ ٩٧٦٥ ٩٧٧٥ ٩٧٨٥ ٩٧٩٥ ٩٨٠٥ ٩٨١٥ ٩٨٢٥ ٩٨٣٥ ٩٨٤٥ ٩٨٥٥ ٩٨٦٥ ٩٨٧٥ ٩٨٨٥ ٩٨٩٥ ٩٩٠٥ ٩٩١٥ ٩٩٢٥ ٩٩٣٥ ٩٩٤٥ ٩٩٥٥ ٩٩٦٥ ٩٩٧٥ ٩٩٨٥ ٩٩٩٥ ١٠٠٠٥ ١٠٠١٥ ١٠٠٢٥ ١٠٠٣٥ ١٠٠٤٥ ١٠٠٥٥ ١٠٠٦٥ ١٠٠٧٥ ١٠٠٨٥ ١٠٠٩٥ ١٠١٠٥ ١٠١١٥ ١٠١٢٥ ١٠١٣٥ ١٠١٤٥ ١٠١٥٥ ١٠١٦٥ ١٠١٧٥ ١٠١٨٥ ١٠١٩٥ ١٠٢٠٥ ١٠٢١٥ ١٠٢٢٥ ١٠٢٣٥ ١٠٢٤٥ ١٠٢٥٥ ١٠٢٦٥ ١٠٢٧٥ ١٠٢٨٥ ١٠٢٩٥ ١٠٣٠٥ ١٠٣١٥ ١٠٣٢٥ ١٠٣٣٥ ١٠٣٤٥ ١٠٣٥٥ ١٠٣٦٥ ١٠٣٧٥ ١٠٣٨٥ ١٠٣٩٥ ١٠٤٠٥ ١٠٤١٥ ١٠٤٢٥ ١٠٤٣٥ ١٠٤٤٥ ١٠٤٥٥ ١٠٤٦٥ ١٠٤٧٥ ١٠٤٨٥ ١٠٤٩٥ ١٠٥٠٥ ١٠٥١٥ ١٠٥٢٥ ١٠٥٣٥ ١٠٥٤٥ ١٠٥٥٥ ١٠٥٦٥ ١٠٥٧٥ ١٠٥٨٥ ١٠٥٩٥ ١٠٦٠٥ ١٠٦١٥ ١٠٦٢٥ ١٠٦٣٥ ١٠٦٤٥ ١٠٦٥٥ ١٠٦٦٥ ١٠٦٧٥ ١٠٦٨٥ ١٠٦٩٥ ١٠٧٠٥ ١٠٧١٥ ١٠٧٢٥ ١٠٧٣٥ ١٠٧٤٥ ١٠٧٥٥ ١٠٧٦٥ ١٠٧٧٥ ١٠٧٨٥ ١٠٧٩٥ ١٠٨٠٥ ١٠٨١٥ ١٠٨٢٥ ١٠٨٣٥ ١٠٨٤٥ ١٠٨٥٥ ١٠٨٦٥ ١٠٨٧٥ ١٠٨٨٥ ١٠٨٩٥ ١٠٩٠٥ ١٠٩١٥ ١٠٩٢٥ ١٠٩٣٥ ١٠٩٤٥ ١٠٩٥٥ ١٠٩٦٥ ١٠٩٧٥ ١٠٩٨٥ ١٠٩٩٥ ١١٠٠٥ ١١٠١٥ ١١٠٢٥ ١١٠٣٥ ١١٠٤٥ ١١٠٥٥ ١١٠٦٥ ١١٠٧٥ ١١٠٨٥ ١١٠٩٥ ١١١٠٥ ١١١١٥ ١١١٢٥ ١١١٣٥ ١١١٤٥ ١١١٥٥ ١١١٦٥ ١١١٧٥ ١١١٨٥ ١١١٩٥ ١١٢٠٥ ١١٢١٥ ١١٢٢٥ ١١٢٣٥ ١١٢٤٥ ١١٢٥٥ ١١٢٦٥ ١١٢٧٥ ١١٢٨٥ ١١٢٩٥ ١١٣٠٥ ١١٣١٥ ١١٣٢٥ ١١٣٣٥ ١١٣٤٥ ١١٣٥٥ ١١٣٦٥ ١١٣٧٥ ١١٣٨٥ ١١٣٩٥ ١١٤٠٥ ١١٤١٥ ١١٤٢٥ ١١٤٣٥ ١١٤٤٥ ١١٤٥٥ ١١٤٦٥ ١١٤٧٥ ١١٤٨٥ ١١٤٩٥ ١١٥٠٥ ١١٥١٥ ١١٥٢٥ ١١٥٣٥ ١١٥٤٥ ١١٥٥٥ ١١٥٦٥ ١١٥٧٥ ١١٥٨٥ ١١٥٩٥ ١١٦٠٥ ١١٦١٥ ١١٦٢	

ايلان ٧٠ وانظر اغمات
ايلة ٢٣٣ ١٢٤
وادي اينان ٧١

ب

بئر الجمالين (الجمالين) ١٢١
بئر زناتة ١٢١
بئر الصفا ١٢١
بئر الغنم ١٣٥
الباب ٩٣ ٩٢
بابقلام ١٧٠
باب زناتة ٧١

باب الفنطرة بقرطبة ٢٠٨
بابلوت ٨٢

باب المنذب ٢٥
باب اليهود بقرطبة ٢٠٨

باجة (تاجنة) ٨٣
باجة ١٠٣ ١١٥ ١٢١ ١١٧

بلانس (الزاب) ٩٢ ١٠٩

بلانس (غمارة) ١٢٧ ١٧١ ١٢٤

بلانس بن حيوس ٢٠٣

بلشو ١١٨ ١٢٥

بلاغية (بلاغى) ٥٧ ٩١ ٩٣ ٩١ ١٠٣ ١٠٤

١٢٠ ١١٩

باجة ٢٠٤

بافلى ٢٤ ٢٥ ٢٧

مرسى باكرو ١٣٠

بالش ١٧٥ ١٢٤

بيج ١٢٩ ١٢٠ ١٢١

بيشتر ١٧٤ ٢٠٤

بجانة ٢٠٠ ٢٠١

اقليم بجانة ١٧٤ ٢٠٠

وادي بجانة ١٢٧

قرية البجانس ١١٨

بجاية (الناصرية) ٥٩ ٩٠ ٩١ ٩٢ ٩٣ ٩٤

٩١ ٩٨ ٩٩ ١٠٠ ١٠٤ ١٠٣ ١١٨ ١٢٤

وادي بجاية ٩٢ ٩٣

نهر بجردة ١٢٤

انتفاكس ٧١
انتفيرة ٢٠٤

انتوزكيت ٢٣٣

انتروهي ١٢٩ ١٥١ ١٥٢ ١٥٣ ١٥٧

انتياجلن ١٢٨

انقى نقات ٢٣٣

انجيمى ١٠ ١٢

مدينة الاندلس انظر فاس

حصن اندوچر ١٢١

انزوان ١٧٠ ١٧١

انسطيط ٢٣٣

انصنا ٤٥ ٤٩

انقاش ١٥١

بحر الانغليشين ١٧٣

انكطوطون ٢٣٣

انكلاس ٣٣

اهرقلية انظر هرقلية

اهريت ٤٢

اعفاس ٥٥

طرف اوشان ٩٤ ١٣٨

اوجلة ٤٥ ١٢٢ ١٣٠ ١٣١ ١٣٢ ١٣٣

اودغشت ٤ ١٣١ ١٣٢

جبل اوراس ٩٣ ٩٤ ١٠٤

اوربة ٥٧ ٨٥

اوربالة (اوربولة) ١٧٥ ١٢٣ ١٢١

اوسجنت ١٢٠

اوليليط ١٣١

اوليطنة انظر حليطنة

نهر اولكس ٧٨ ٧١ ١٢٩

اوليل ٢ ٣ ٤ ١٢٢

اوماتوا ٨

اونوار ١٣٥

جبل ايجليز ٧٧

ايجبسل ٧١

جبل ايدمر ١٢٣

ايزدران انظر البردوان

ايزكروا ٨٥

ايكجان ٩١ ٩٨

ايكسيس ٧٢

بطا ٢٤ ٢٩ ٢٧
 قرية بطرنة ٢٩
 بطروش ١٧٥ ٢١٣
 بتالميسوس الأفلوني ٢ ٢٣ ٢٨ ٥٩
 بتليوش ١٧٥ ١٧١ ١٨٠ ١٨١ ٢١٣
 بطن ١٢٤
 بطن مغيرة ١٢٤
 بطوية ١٧٢
 بغامنة ٩ ١٠ ١١ ٣٣
 بغداد ١٢٣
 طرف البقلة ١٢٤
 بككة ١٧٤
 بحر بككة ١٧٧
 بكم أنظر بغامنة
 بكيران ١٢٢
 بلاد التمر ١٣
 البلاط ١٧٥ ١٨٩ ١٨٧
 افليم البلاط ١٧٥
 افليم (فحصن) بلاطة ١٧٥ ١٨٩
 افليم البلاطة ١٧٥
 بلاق ١٣ ١٤ ٢٠ ٢٣ ٣٣
 حصن بلاق ٢٠٥
 بلبيس ١٢٤
 بلدوذ ٢٠١
 بيلومة ٥٧ ٩١ ٩٩
 بلشانة ٢٠٦
 بلقينه أنظر خليج وترعة
 بلنسية ١٧٣ ١٧٥ ١٩١ ١٩٢ ١٩٥
 قرية بلوس ١٥٣
 نهر بلون ٢٠٢
 بلي ٤٢
 بليسانة ١٩٨
 البلينا ٤٩
 البليون ٢١ ٢٧
 بليونش ١٢٧
 بميلونة ١٤٢
 جبل بنيموان ٣ ٣١
 قصر البنداري ١٢٩
 البندارية ١٣٧ ١٣٨

الباجنة (الباجنة) ١٣ ٢١ ٢٢ ٣١ ٢٧
 الباجم ٤٢
 بحر طبرستان ٢٥
 بحر القلزم ١٤١ ١٤٣ ١٢٤
 البكرين ٤٢ ٤٤
 افليم البكيرة ١٧٤
 بكيرة اقنى وتنهمت ١٤٧ ١٤٧
 بكيرة تنيس ١٥٤ ١٥٥ ١٥٩ ١٥٧
 بختة ٢٧
 جبل بديم الاحمر ٤٥ ١٤٠
 جبل بران ٥
 نهر برباط ١٧٧
 بريرة ٢٤ ٣١ ٢٧
 افليم البرقات ١٧١
 برتمان الكبير ١٢٤
 برجة ١٧٤ ١٩٨ ٢٠٤
 البردوان ١٢٠
 بردوان الملك ١٠٤
 بنو برزال ٨٩
 برسمت ١٣٥
 برشانة ١٧٥
 برشك ٥٩ ٨٨ ١٥١
 برشلونة ١٧١ ١٩١ ٢١٤
 برغواطة ٧٠
 بركة ٥٧ ١٣٠ ١٣١ ١٣٢ ١٣٣ ١٣٤
 بركة النجب ١٢٤
 برنيلين ١٥٩
 بنو برنوس ٧٨
 بريغ ١٣٢ ١٣٤ ١٣٥
 بريانة ١٧٥ ١٩١
 بريسي ٢ ٤
 برليانة ٢٠٠
 بستمائة ١٩٠
 بسحلة ١٧٥ ٢٠٢ ٢٠٣
 بسكرة ٩١ ٩٤ ٩٩ ١٠٩
 ببحر بسول ١٩٨
 بنو بسيل ٧٨
 افليم البشارت ١٧٤ ١٧٥
 البصرة ١٩١

قلادة ٨٧
 قلادة ٥٩ ٧٤ ٧٥ ٧١ ٨١
 قارو ٨٢
 قاروندت ٥٩ ٩١ ٩٢ ٩٣ ٧٤
 تاركا ٩٣
 قصر تاركا انظر قصر
 تازكاغت ٥٩ ٥٧ انظر ازقي
 تازكاي (تاصكي) العرجاء ٥٧ ٥٨
 بنو تاشفين ٥١
 تاصكي انظر تازكي
 تافركنيت ١٧٢
 حصن تافلكانت ٩٣
 تافنات ١٢١
 تاقريست ٨٩
 تافورت انظر مكناسة
 حصن تاكلات ٩٢
 تاكلست ١٣٣
 قالة ٩٧
 تامدغوس ٨٩ ١٠٢
 تامدغيت ١٢١
 تامدغيت ١١٧ ١١٨
 جبل تامدغيت ٨٢
 نامزكيدة ٨٥
 تامسنا ٧٠
 تامسبت ١٢٠
 تاممت ١٣٣
 جبل تانسف ٤٨
 نهر تانسيفيت ٩٩
 تانملت ٥٩ ٩٤
 تامجنة انظر تاماجنة
 تانييت ٨٤
 تاهوت (تبهوت) ٥٩ ٨٣ ٨٥ ٨٧ ٨٨ ١١٩
 بنو تاودا ٨١ ١٧١
 (بنو) تاورة ٧٧
 تاورت ٩٣
 تاورغا ١٣٢
 قبسة ٩١
 تبع ذو القرنين انظر اسعد ابو كرب
 تبع ذو المراند ٢٨

بنزرت ١٠٣ ١١٤ ١١٥ ١١٣
 قصر بنزرت (٢) ١٢٤
 حصن بنشكلا ١٢١
 قصر بنقة (نبقة) ١٢٧
 بنا ١٥٤ ١٥٥
 بنها العسل انظر منية بنه
 بهلول ٧٩
 البهنسا ٥٠ ١٢٢
 بورة ١٥٧
 بوزكور ١٧١ انظر نكور
 بوصير ٢٥ ١٢٥
 قرية بوصير ١٥٥
 بوقير ١٢٢
 بونة ٩٩ ١٠٣ ١١٩ ١١٧ ١٢٣
 البوهات ١٥٤
 البوب ١٣٣
 جزيرة بيار ١٢٠
 بياسة ١٩٩ ٢٠٣
 بياض ٢٢ ١٤٨
 بيانة ١٧٤ ٢٠٥
 بيت القصير ١٢٧ ١٢٨
 البيدارية (البيندارية) ١٢١
 حصن بيرة ١٢٤ ١٢٩
 وادي بيرة ١٢٤
 بيسوس ١٢٨
 البيصاء (بالمغرب) ٧٣
 البيصاء (بجزيرة العرب) ١٣٣
 ببلقان ١٠٣ ١٠٥
 حصن بيندر ٢١٣

ت

تابهكربت ١٧٣
 تاهريدا ٨٠
 جبل تاقم ١٣٣
 تاجنة انظر باجة
 نهر تاجه ١٨٣ ١٨٧ ١٨٩
 تاجوه والتاجوين ١٣ ١٤ ٣٧ ٤٠ ٤٢
 تادرقت ٩٢

بحيرة تلميس انظر بحيرة	تاجين (نوجين) ٨٨ وانظر وارتجان
جبل توجان انظر فرحان	تلميس ٥٩ ١٠٢
توزر ١٠٤ ١٠٥ انظر قسطنطينية	كورة تدمير ١٧٥ ١٢٤
قصر توسيهان ١١٨ ١٢٥	قرار (تبر) انظر قرار
توكرة ١١٣٤ ١٣٥	قصر بني تراکش انظر قصر
تونس ١٠٣ ١١٢ ١١٣ ١١٤ ١١٥ ١١٨ ١١٩ ١٢٤ ١٢٥	ترجالة ١٨٩ ١٨٧
قرية تونس (يونس) ١٤٨	قصر ترشة داود ١٢٤
تونة ١٥٤ ١٥٩	ترعة بلقينة ١٥٨
تونين ٧٠	ترفة ٥٩
تييجس ٥٧ ١١٨	ترنالة ٨٠
صحرَاء تيديت ١٣٣	ترولوط ١٩٠
تيران ١٢٤	ترمنت ٤٩
تيرقي ٥ ٨ ٣٥	تساوة ٣٥
تيسر انظر نيسر	بنو تسكدلت ٧١
تيفاش ٥٧ ٩١ ٩٩ ١٢٠	بنو تسليت ٧٠
حصن تيفاف ١١٩	تشمش ١٢١
تيفطين ٧٠	تطاون ١٧٠
تيفيساس ١١	تطن وقرى ٥٩ ٧٥
التيم ٤٢	تطيلة ١٧١ ١٩٠
تيمنى ٨٨	طرف التعديفة ١٣٧ ١٣٨
تيناكة ١١٤ ١١٥	تقرت ٨٢
تينملل انظر تانملل	تقيوس ١٣٣ ١٠٤
راس تينى انظر راس	تكرور ٢ ٣ ٤ ٣٠ ٩٠
التية ١٤١	تكلمان ٧١
مجبلى تيموى ٨٢	تكوش ١٠٢
تيويوين ٥٩ ٩٣ ٩٤	تلمسان ٥٩ ٧١ ٨٠ ٨١ ٨٢ ٨٣ ٨٤ ٨٥ ٨٧
ت	١٧٢ ٨٨
التبوت بن مرة العادى ١٤٠	تلمة ٣٩ ٤٠ انظر تلمة
ثمة من صقلية ٥٠	تلماتة ٥٩
الشعبانية ١٥٥	تسنلن ٨٢
طرف تغلال ١٧١	تمطلاس ٨٨
تما ١٩٠	تلمة ١٠ ١٢ ٣٩ ٤٠
تونيعة ١٣٧	تمية ٥٩
ج	تندلى ٨٢
الجار ١٢٤	تنس ٥٩ ٨٢ ٨٣ ٨٤ ٨٨ ١٠١ ١٢٤
جاقا (جافد) ١٧٣ ١٧٥	تنهمت انظر بحيرة
	تنور فرعون ١٢٥
	قصر تنيذة ١٢٧
	تلميس ١٢٩ ١٥٠ ١٥١ ١٥٢ ١٥٣ ١٥٤ ١٥٥ ١٥٦ ١٥٧ ١٥٩

- جالوت بن صريس بن جانا ٢٢ ٥٧ ٨٨ قصر العجرف ١١٧ ١٢٨
 الجامور الكبير والجامور الصغير ١٢٤ ١٢٥ جرمة ١٣٣ ٣٥
 جانا ٥٧ ٨٨ جرعى الصغرى انظر تساو
 جاون انظر القصبة جوائر الحمام ١٠١
 جبال الرحمان ١٠٢ جوائر الطير (الطيور) ٧٣
 العجب ١٣٣ جوائر العافية ٩٨
 بركة العجب انظر بركة جوائر بنى مؤغنا ٥٩ ٨٩ ١٠١
 جب حليمة ١٣٣ جزولة انظر قرونة
 جب عبد الله ١٣٧ جزيرة الاخوين الساحرين ٥٣
 جب العاجوز ١٩٤ جزيرة ام حكيم ١٧١
 جب العرسج ١٣٧ جزيرة باشو ١١٨ ١٢٥
 جب مناد ١١٢ الجزيرة البيضاء ١٣٤
 جب الميدان ١٣٧ جزيرة خسران ٥٣
 حصن جبرة ١٩٠ الجزيرة الخضراء ١٢٦ ١٢٧ ١٢٨ ١٢٩ ١٣٠
 جبل الاجراف ١٠١ جزيرة الراهب ١٦١
 جبل جالوت البربرى ٢٢ جزيرة السعالى ٥٣
 جبل جرجيس ٣٥ جزيرة (جوائر) الغنم (ببحر الشام) ١٧٢
 جبل الجنادل انظر الجنادل جزيرة الغنم (ببحر الظلمات) ١٨٤ ٥٥
 جبل الحديد ٧٣ ٧٤ جزيرة الغور ٥٣
 جبل الذهب ١٩ جزيرة المستشكين ٥٣
 جبل طارق ١٧٧ الجعفرية ١٥٣
 جبل عاصم ٢٠٢ الجفار ٢٢ ٢٣
 جبل العروس ٢٠٨ جبل جلالة ٢١
 جبل العيون ١٧٤ ١٨١ ٢٠٧ فصر جلة ١٢٤
 جبل (جبال) الكواكب ٩٤ ١٧٠ جلولة ١٢٠
 جبل موسى ١٩٧ جمونس ١٠٥
 جبيلان ١٩٤ جناد الصغير ١٣٧
 جدالة ٥٩ طرف بنى جناد انظر طرف
 جدوة انظر دجوة الجنادل ٢٠ ٢١
 جراوة ابن قيس (ابن ابي العيش) ١٧٢ ٨١ جنبيتة ١٣٣ ١٢٤ ٢٥
 جزيرة جربة ١٢٣ ١٢٧ ١٢٨ جناجلة ١٧٥ ١٩٥
 لرف جربة (جربة) ١٠٢ جناجر ١٥٢
 جبال جرجرة ٩١ الجهنبيين ١١٩
 جرجير ١٩٤ جهينة ٢٢
 جرجيس الملك ١١٠ طرف جوج ١٠١
 جبل جرجيس انظر جبل جوجر ١٥٥
 قصر جرجيس انظر قصر حصن انجوزات ١١٩
 فصر جردان ١٢٤ جون الاوقاي ١١٣
 حصن الجرف (بالاندلس) ١٢١ ٢٠٨ جون رمادة ١٣٨

حصن ابن هارون ١٧٥
الحفر ١١٣
حافل (الحقل) ١١٣ ١١٤
حلف الزاوية ١٨٠
حلف الوادي انظر قم الوادي
بنو حماد ٨٤ ٩١ ٩٨ ١١٧
حماد بن بلقين ٩١
قرية الحماريه ١٥٢
الحملات ١١٨ ١٢٥
راس الحمراء انظر راس
الحمة (الحامة ببلاد التمر) ١٠٣ ١٠٤
الحمة (الحامة بناحية لوزقة) ١٩٩
حصن الحمة (بناحية بجاية) ١٩٩ ٢٠٠
حمة غششز ٢٠١
حمة وشتن (الحمة) ٢٠١
الحصى الصغير ١٤٨
الحصى الكبير ١٤٨
حمير ٥٧
حصن العنفس ٢١٣
حنية الروم ١٣٧
حوانيت ابي حليمه ١٣٧
الحوراء ١٩٤
حوض فروج ١٠٠ ١٠١
الحوف ١٩٢
الحوولي ٩٠ ١٤٢ ١٩٢
ارض النحياب انظر ارض

خ

(الجزائر) الخالدات ٢ ٢٨
خديد ١٩٤
فحص خرار ٧٢
خرية انقوم ١٣٨
مرسى الخرز انظر مرسى
قرية الخرقانية ١٤٩
جزيرة خسران انظر جزيرة
الخضرء ٨٤
خليج بلقيشة ١٥٨ ١٥٩
خليج شابور ١٢٩ ١٣٠

جون زديف ١٣٤
جون زديف (زرين) ١٣٨
جون صلب الحمار ١٣٩
جون المدنون ١٢٥
جوة ٣١ ٢٧
جيان ١٧٤ ٢٠٢ ٢٠٣ ٢١٤
جيجل ٥٩ ٩١ ٩٨ ١٠٢
الكبيرة ١٢٢ ١٢٣ ١٢٩
جيمي انظر انجيمي

ح

حمة الكافر ١٩٢
حامة انظر الحمة
حانة حانوت ١٥٣
الحبشة ١٣ ١٤ ٢٠ ٢١ ٢٣ ٢٤ ٢٥ ٢٧ ٢٨ ١٤٤
قصر حيلة ١٣١
حبوس الصنهاجي ٢٠٣
مدينة الحاجر (حجر النسر) ١٨٠
حاجر الايل ١٩١
حاجر ابن ابي خالد ١٧١
نهر حذرو ٢٠٣
الحديدية ١٩٢
حرسون ٨٥
طرف الحرشا ١٧٣
حرفرة ١٣٥
حسان بن المنذر صاحب كتب
العجائب ٣٣ (١٩ ٢٨ ٣١ ٣٥ ٨٥ ١٤٠)
حسان بن النعمان الغساني ١٢٢
الحسن بن علي الصنهاجي ١٠٩
ابو الحسن المصطفى ١٣ ١٤
حصن بشر انظر دلة بشر
حصن بكر ٩٢
حصن الحديد ٩٢
حصن الرباحين ١٩١
الحصن الزاهر ١٧٧
حصن صالحة انظر صالحة
حصن الماء ١٥٤ ١٥٩
حصن الناطور ٩٣

دقدقوس ١٥٣
 دكال (دكالة) ٧٤ ٧٣ ٧٠
 دكمة ١٢٠
 دلاص ٥١
 دلابة ١٩٨ ٢٠٤
 حصن دلو ٢٠١
 دماميل ٤٩
 الدمدم ٣٨ انظر لعلم
 دمر ٧٨
 جبل دمر ١٢٣ انظر درن
 دمسيس ١٤٩ ١٥١ ١٥٣ ١٥٤ ١٥٨
 دمقلا انظر دنقلا
 دمو ١٥٩
 دميرة ١٥٩ ١٥٧ ١٥٩
 دندرة ٤٧
 دنشال ١٩٠
 دنقلا (دمقلا) ١ ١٠ ١٤ ١٩ ٢٠
 دنهاجة ٧٨ ١٢٩
 دهروط ٤٥ ١٤٨
 اندفس الكبير والندفس الصغير ١٠٢
 دربة دقشور ١٤٩
 دعية الساحرة ٤٧
 دو ٢ ٤
 دور مدين ٥٧ ٩١ ٩١
 الدويئة ١٢٣
 دير الفيوم ١٤٨
 الديماس ١٢٩

ذ

ذات الحمام
 ذروة ١٥٩
 قصر بني ذكومين انظر قصر
 ذمياط ١٢٣ ١٢٩ ١٥٠ ١٥٢ ١٥٥ ١٥٩ ١٥٨ ١٥٩
 ذر خشب ١٢٤
 ذو القرنين انظر تبع والاسكندر
 ذو المروة ١٢٤
 ذهود الحباله ١٧٨

خليج شنشا ١٥٤ ١٥٥
 خليج القاهرة ١٢٤
 خليج المحلة ١٥٨
 خليج المنهى ٤٩ ٤٧ ٥٠ ٥١ ١٤٧
 الخنادى ٢٠٧
 خندى آش ٢٠٢
 خندى فيبر ٢٠١
 خيمة البشنس انظر شبيرة

د

دار اسماعيل ١١٩
 دار البقر (بمصر) ١٥٨
 دار البقر (بالاندلس) ٢١٣
 دار الدواب ١١٩
 دارسنت ٨٧
 دار الطمبخ ١٨٢
 دار عبد العزى مصر ١٢٢
 دار المراتبين انظر انتقال
 دار المقياس بمصر ١٢٢ ١٢٤
 دار ملول ٥٧ ٩٣ ٩٤
 دانيال النبي ٣٣٩
 دانية ١٧٥ ١٩٢ ١٩٣ ١٩٥ ٢١٤
 داود النبي ٥٧ ٨١
 مدينة داود انظر مدينة
 داي ٥٩ ٧٤ ٧٥ ٧٦
 دباب ١٢٢
 دبغو ١٥٩
 ديبف انظر دبغو
 مرسى الدجاج انظر مرسى
 دجوة ١٥١
 درب المغربيين (بلشبوننة) ١٨٤
 درعة ٢٩ ٥٩ ٩١ ٩١
 قصر الدرق ١٢١
 جبل درن ٢٣ ٢٤ ٢٥ ٢٦ ٢٦ ٧٤ ٨٢ ٩٤ ١٢٣
 قلعة دروفة ١٧٩ ١٨٩
 دشمة ٢٠٢
 الدفالى ١٧٢ ١٧٣

- الرمال (بمصر) ١٩٢
 الرمال (بالاندلس) ١٧٧
 رمل الصنيم ١٩٠
 الرملة ١.١ وانظر طرف
 رهانة ١٣٣
 رهونة ٧. (وانظر زرهون)
 رواحة ١٣٥ ١٣٦ ١٣٨
 رابطة روطا انظر رابطة
 رومة ١٨٨
 ريلج ١٢١
 ريغة ٨٥
 الريف ١٣١ ١٤٣ ١٩٢
 اقليم رة ١٧٤ ٢٠٠ ٢٠٤
 الزاب ٤ ٩٣ ٤٠٤
 بحيرة الزار ١٥٤
 قصور الزارات ١٢٨
 زالح ١٤ ٢٥
 زالا ٤١ ٤٢ ١٣٠ ١٣٢
 زجان ١٧١
 قصر زجونة ١٢٧
 جون زديف (زرين) انظر جون
 الزودة ١٢١
 زرهون ٥٧ (وانظر رهونة)
 زرد ١٠٣ ١٥٠
 زعارة ١٠ ١٢ ٢٠ ٣٢ ٣٣ ٣٤ ٣٨
 جبل زعوان ١١٩
 زشون ١٠٢
 قرية رقيته ١٤٩ ١٥٠
 زقارة ٧٠ ٨٨
 الزفافي ٧١ ١١٩ ١٢٥ ١٢٦ ١٢٨ ١٢٩ ١٧١
 زلهي انظر زالة
 زماخر ٩٧
 زبانة ٥٧ ٥٨ ٧٠ ٧١ ٨٧ ٨٨
 الزنج ١٣
 الزنجار ٢٠٩
 زنداج ٨٦
 الرابطة ١١٧
 رابطة روطا ١٧٧
 رأس الاودية ١٢٨
 رأس تينى ١٣٧
 رأس العجل ١٢٣ ١٢٤
 رأس الحمراء ١٠٢
 رأس الرخيمة ١٢٤ ١٢٥
 رأس الرملة انظر طرف
 رأس الشعراء ١٢٩
 رأس قانيوشا ١٢١
 رأس كرين ١٢٨
 رأس المخبر ١٢٩
 بنو راشد ٨٨
 جزيرة راقا ٥٥
 مسجد الرايات انظر مسجد
 ربض التمانين بمالقة ٢٠٠
 ربض الحوض بالمربة ١١٧
 ربض فنتنالة بمالقة ٢٠٠
 ربوكة ٥٧
 ربيعة ٩٨ ١٠١
 الرتبة ١٧٧ ٢٠١ ٢٠٢
 رجار ٨٨ ٩٧ ١٠٧ ١٠٩ ١١٧ ١٢٢ ١٢٧
 رجاجة ٧٠ ٧٤
 رحل جراح ١٥٥
 رحل الصفاصاف ٨٤
 جبال الرحمان انظر جبال
 الرحيمية ١٢٤
 رأس الرخيمة انظر رأس
 الرديني ١٤
 ابن زرين ١٧٥ ١٨٩
 رشيد ١٨ ١٢٣ ١٥٠ ١٩١ ١٩٢
 الرصيف ١٢٤
 رغوغا ١٠٣ ١٢٢
 رقادة ١٠٨ ١١١
 رقم الاوز ٥٥
 جون رملة انظر جون

جزيرة سردانية ٢١٢
سرفسكله ١٧٩ ١٨٩ ١٩٠ ١٩١ ١٩٢
سرنبي ١٩١
جبل سرواي ١٩٣
قريه سروت ١٩٩
قصر سريه (سريه) ١٩٩
سطفوره ١٩٤
سطيت ٨٧
سطيف ٩١ ٩٨ ٩٩
بنو سعيد من مكناسه ٧٨
سغماره ٩ ٥
سغوة ٣٣٣ ٣٣٤ ٣٥
سغاس ١٠٩ ١٠٧ ١٠٨ ١٣١ ١٣٧
نهر سغند ١٩١ أنظر أولكس
سغاس ١٥٤
السقائف ٩٣
سكاف ١٥٨
سكة الحمام ١٣٧
سلا ٥٩ ٧٠ ٧١ ٧٢ ٧٣ ٧٤ ٧٥ ٧٦ ٧٨
سلالجون ٧١
قصر سلفكته ١٢١
سلكايا ١٩٣
سلي ٢ ٣ ٤ ٣٠ ٤٠
سلويان ١٩٣
سلوق ١٣٥
سليم بن داود ١٢٠ ١٧٣ ١٨٨
بنو سمجون ٥٧ ٧١
سمثيسي ١٥٠ ١٩١ ١٩٢
سمسطا ٥١
سمفندة ٩ ٩ ١٠
سمنا ١٥١
سمنا (سمية) ١٣ ١٣٠ ٤٠
سمفود ١٥٥ ١٥١
وادي سنات ٧٧
سنياط ١٥٣ ١٥٤
سناكسة ٨٨
سنترية ٤١ ٤٢ ٤٤ ٤٥ ١٣١
السندلة ١٥٣
سندفلة ١٥٥ ١٥٨ ١٥٩

بنو زندي ٩٧
الزهراء ١٧٤ ١١٢
زواغلا ٢١٣
زواو ٧١ ٨٥
زودة ٧٠ ٧٤
زولات (صولات) ٨٥
زوبله ابن خطاب ٣٧ ٣٨ ٤٢ ١٣٠ ١٣٣ ١٣٣
زوبله (المهدية) ١٠٩
مدينة بني زياد ٧٧
بنو زياد ١١٤
زيبانك ١٣٣
الليم الزيتون ١٧١
نهر الزيتون ١١٠
مرسى الزيتون ١٠٢
زاب ٨٨
بنو زرجي ٥٧
جزيرة زبرو (زبرو) ١٢٨ ١٣١

س

جزيرة سارة ٥٢
جزيرة الساصند ٥٥
بنو سامري ٧١
ساملا ١٩٣
سامة أنظر شامة
قصر سامية ١٣٠
سباح الكلاب ١٢٨
سبتة ٧١ ١١٩ ١٢٧ ١٢٨ ١٧٠ ١٧١ ١٧٢
سياسة ١٥١
نهر سبو ٧١ ٨١ ١٧٠
سيبية ١٢١
سيبيلة ١١٠
سجلماسة ٣ ٤ ٢٩ ٣٧ ٤٣ ٥١ ٥٩ ٩٠ ٩١
٧١ ٨٢ ١٢٢ ١٣٣
قصر سكة ١٠٩
جبل سحوا ٩٧
قصر سريجون ١٣٤
سرت أنظر صرت
سرتة ١٧٥ ١٩١

مرسى الشجرة ١٧
 اقليم شذونة ١٧٤ ٢٠٩
 شرام ٥٤
 شرسال ٨٩ ١٠١
 اقليم الشرف ١٧٤ ١٧٨
 شرمساح ١٥٧
 شرنقاس ١٥٧
 شرهام ٥٤
 شروس ١٠٥
 شرونلا ٩٢
 شريش ١٧٤ ٢٠٩
 شريشلا ١٧٥ ١٨٦
 قصر شربكس ١٢٩
 شطلا ١٥٩
 شطونف ١٢٩ ١٥٠ ١٥٨ ١٥٩ ١٦٠
 نهر شطوبر ١٨١
 شعب الصفا ٧١ ٨٢
 الشعراء ٩٢
 رأس الشعراء انظر رأس
 مرسى الشعراء بجيجاجل ٩٨
 قصر شقانس ١٣١
 (جزيرة) شقر ١٧٥ ١٩٢ ١٩٥
 عقبة شقر انظر عقبة
 نهر شقر ١٩٢
 شغرش ١٨٠
 شقورة ١٧٥ ١٩٥ ١٩٦
 شلب ١٧٥ ١٧٩ ١٨٠
 (جزيرة) شلطيش ١٧٤ ١٧٨ ١٧٩ ١٨١
 نهر شلف ٨٤ ٨٥ ١٠١
 شلفان ١٢٩
 شلونية ١٩٩
 جبل شلير ١٩٨ ٢٠١ ٢٠٣
 قصر الشمس انظر قصر
 شمس ١٥٩
 شميرق ١٨١
 حلف شنت بيطر ١٧٧
 شنت فيلة ٢٠٧
 شنت مارية ١٧٥ ١٧١ ١٨٩ ١٩٥
 شنت ياقوب ١٧٣

سنديون ١٥٠ ١٩١
 سنهور انظر سنهور
 سنيت ١٥٢
 وادي سهر ٩١
 السواني ٢٠٧
 السوس ١٩٥
 السوس الاقصى ٥٩ ٩١ ٩٢ ٩٣ ٧٤
 سوسلا ١٠٢ ١١٤ ١٢٥
 سوق ابراهيم ٨٣
 سوق الاثنين ٩٣
 سوق الاحد ٩٢
 سوق الخميس ٩٢
 سوق الخميس ٩٣
 سوق بني زندوي ٩٧
 سوق ابي منا ١٩٠
 سوق يوسف ٩٧
 سوللا ١٤
 السويداء ١٢٤
 سويقلا ابن مذكود ١٣٠ ١٣٣
 سي ٨٤
 سيرو ١٩٣
 صبيحة سبروا ١٤٥

ش

شايدور (١٤٩) ١٩٠
 اقليم الشارات ١٧٥
 جبل الشارات ١٧٣ ١٧٤ ١٨٨
 قرية شاط ١٩٩
 شاطبة ١٧٥ ١٩٢
 وادي شال ٩٧
 شالة ٧٢ انظر سلا
 شامة ١ ٣٣ ٣٤ ٣٥
 الشامة البيضاء ١٢٤
 شيرة ١٤٨
 شيرة ودمسيس انظر دسيس
 شمرو ٩١
 شحانة ١٩٤

شنت ياله ٢٥
شنترة ١٧٥
شنترين ١٧٥ ١٨٥ ١٨٦ ١٨٩
شنشا ١٥٢ (١٥٥)
اقليم الشنشين ١٨٠
شطوف انظر شطوف
شنوان ١٥٠
نهر شنييل ٢٠٥ ٢٠٣
مدينة شمار انظر منية شمار
شولر ٢٠٣
شوشبيل ٢٠٧ ٢٠٨
شيوحة ١٥١

ص

ضريس بن لوى ٨٨
ضريسة ٥٧

ط

الطاحونة ١٣٧
طارق بن عبد الله الزناني ١٧١ ١٧٧
جبل طارق انظر جبل
طامجننة ١٢٠
طبرقة ١١٩ ١١٣
مرسى طبرقة ١٣٧
طبرية ١٧
طينة ٥٧ ٩١ ٩٣ ٩٤ ١٠٢
قبة طيبة ١٧١
طخا (طخا) ٢٩
طرابلس انظر اطرابلس
مرسى طربشانة ١٧٧ ١٧١
طرجالة ١٧٥ وانظر ترجالة
طرخا ١٥٥ ١٥٧ ١٥٨
قربة طرش ١٧١
طرشيش ١١١ انظر تونس
طرلوشة ١٧١ ١٨٠
طرف البطال ١٠١
طرف البقلة انظر البقلة
طرف التعدينة انظر التعدينة
طرف ثغالل انظر ثغالل
طرف بنى جناد ١٠٢

ص

صاع ٨٠ ١٧١
وادي صاع ٨٠
صالح بن عبد الله ٩
حصن صالح ١٢١
الصالحية ١٥١
صاه ٢١١
قربة الصبر ١٩٠
صبرة ١٠٣ ١٢١
صبرو انظر صبرو
صبرة الفيروان ١١٠
صبغارة ٧٨
الصكراء ٧ ٣١ ٣٧ ٣٨ ٥١ ٩٠ ٩٠
صكرشت الكبرى والصغرى ١٦٢
صخا ١٥٨
الصخرتان ٨٠
صدرات ٨٢
صدراثة ٣٣ ٥٧ ٧٠ ٨٢ ٨٢
قربة صدف ٢٠٧ ٢٠٩
صوت (سوت) ٢١ ١٢٢ ١٣٠ ١٣٣ ١٣٤
الصعيد ٣٩ ٢٢ ٢٢ ٢٤٨
صغارة ٢٢
صفوى ٥١ ٧١ ٨١
الصفيحة ٢٢١
صفاية ١١٩

فحصى عيلة ٢.١ ٢.٢
 قرية عيلة ٢.١
 عبيد الله بن يونس المهندس ٩٧ ٩٨
 عثمان بن عفان ١١٠
 عجرود ١١٣ ١١٤
 بنو عجلان ٧١
 عذرة ١٩٨
 جبل العروس أنظر جبل
 عسفان ١١٤
 قرية عسلوكلا ١٧٨
 بنو عطوش ٧٨
 العظوف ١٧٧
 قصر عفسلات ١١٩
 عقبة أبيشة ١١١
 عقبة أرش ٢١٣
 عقبة السلم (العقبة) ١٣٧
 عقبة شقر ١٧٧
 عكاشة ٨١
 وادي (جبل) العلافى ٣٣ ٣١ ٢٧ ٢٢ ٢١
 جبل علساني ٤٣
 علوة ١٤ ١١ ٢٠
 العلويين (بغرب تلمسان) ٨٠
 العلويين (بشرق تلمسان) ٨٢
 بنو علي من مكاسة ٧٨
 علي بن الأندلسي ٨٥
 علي بن يوسف بن تاشفين ٥٥ ٩٧ ٩٨ ٩٩
 مرسى عمارة ١٣٧
 عمرو بن العاصي ١٤١ ١٤٢ ١٤٣
 عميرة ١٣٣
 عوف ١٢٢
 عيذاب ٢٧ (٤٤)
 عين رباح ١١٧
 عين زياد ١١٧
 عين شمس ١٤١ ١٤٥ ١٢٤
 عين شوقار ١١٣
 عين الصفاصف ٨٣
 عين الطرميد بلفصة ١٠٤
 عين فرج أنظر حوض فرج
 عين قيس ١٢٣

طرف الرملة (رأس الرملة) ١٢٧
 طرف بني عبد الله ١٠٢
 طرف الغرب أنظر الغرب
 طرف الكنيسة ١٢٤
 طرف الناطور ١٢٣
 مرسى الطرفاوي ١٢٧
 مراكونة ١٧١ ١٧١
 طرمي ١٥
 جزيرة طريف ١٢١ ١٢٧ ١٧٤ ١٧١ ١٧١
 طشانة ١٧٤
 حصن طشكر ١٧٥ ١٧١ ٢٠٢
 طليبرة ٤٠ ١٧٥ ١٨١ ١٨٧ ١٨١
 تلطى ١٥٣
 تلميتة ١٣٣ ١٣٤ ١٣٩ ١٣٨
 تلميطلة ١٧٣ ١٧٤ ١٧٥ ١٨١ ١٨٧ ١٨٨ ١٨٩
 ١٢١ ١٢٣
 طلمح ١٥١
 الطماطة ٣٣
 طلمح ١٥٤
 طنت ١٥٠
 طنجة ١٢١ ١٢٧ ١٢٨ ١٢٠ ١٧٠
 جبل طنطنة ٣٩ ٣٧ ٣٨
 طنطة ١٥٣
 طنطى ١٥٨
 طنوت ١٦٠
 جبل الطور ١٢٤
 حصن طوية ٢٠٣
 تلونكة أنظر لوحنة
 جبل الطيلمون ٢٧ ٢٨

ع

جبل عافور ٢١٣
 قصر العالمة ١٣١
 بنو عبد الله من زناتة ٧١
 عبد الله بن ادريس ١٧٠
 عبد الله بن خطاب الهواري ٣٨
 بنو عبد ربه ٥٧
 عبد الرحمن الناصر ٢٠١

خندق فيبر أنظر خندق

قنات ٨٢

قننة ١٧٥ ١٩٩

قح الزرور ٩٨ ١٠٢

جبل قرحان (توجان) ٨٣

قرعون ٢٥ ١٢٥ ١٢٤

القرماء ١٥٤ ١٩٤

قرنجولش ٢٠٧

مرسى القروح ١٩٨

أقليم قربة ١٧٥ ٢٠١

حصن قربة ٢٠١

حصن قريش ٢٠٧

قزارة ١٣٣٣

قزان ٣٣ ٣٥ ٣٧

القسطاط أنظر مصر

قربة القشاط ١٩١

مرسى فضالة ٧١ ٧٣

أبو الفضل مولى أمير المسلمين ٩٨

القطن بن الجارود ١٢٠

أقليم القفر ١٧٥

فلسطين ٥٧

قم الوادي ١١١ ١٢٤

الغنث ١٧٥ ١٨٩ ١٩٥

فندلاوة ٧١

فندلة أنظر فيندلة

الفندون ١٢٤

حصن فنيانة ٢٠١

الفهمين ١٧٥ ١٨٨

الغواراة ١٢١

قوة ١٥٠ ١٩١

فيندلة (فندلة) ١٣٣

جزيرة الفيوان ١٢٤

فيس أنمار ١٢٩

قربة فيسلنة ١٧٧

فيشنة ١٩٠

الفيوم ٢١ ٥١ ١٣١ ١٢٣ ١٢٤ ١٢٧ ١٢٨

غ

غامرة ١٩١

غافق ١٧٥ ٢١٣

غانة ٢ ٢٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠ ١٢ ١٣ ٢٩ ٣١

٢٣ ٢٣ ٢٠ ١٢١ ١٢٨

غايات ٨٢ وأنظر غيابة

غدامس ٣١

الغددير ٥٩ ٩٢

غددير شتاة ١٢٣

طريف الغرب ١٨٠

غريبيل (غرنيل) ١٥ ١

قصر غرغرة ١٢٩

جبل غرغرة ٣٥

غرنيل أنظر غريبيل

غرزة ٨٣

غعسييف ٧٠

غلسانة ١٧٤

غمارة ٨١ ١٧٠ ١٧١

جبل غمارة ٨١ ١٧٠

غمرة ٨٨ وأنظر غمارة

الغورور أنظر نهر يانة

غيات ١٣٣

غياطة ٧١ وأنظر غايات

غياراة ٥ ٩

الغيران ٢٠٩

مرسى الغيط ٧٣ ٧٤

ف

فاران ١٢٤

فارسكرور ١٥٧

فاحص فارة ٢١

جبل فارة ٢٠٤

الفاروخ ١٣٥

فلس ٥١ ٧٥ ٧١ ٧١ ٨٠ ٨١ ١٧٠ ١٧١

نهر فلس ٧١

فاقوس ١٢٤

ق

الفرنين ١٣٤
 القرويين انظر فلس
 قرية الانصار ١٥٩
 قرية بنى خلف ٢١
 قرية الشاميين ١٥٠
 قرية بنى عبدوس ٢٠١
 قصر قزول ١٣١
 جبل قزول ١٢٣
 قزولة (جزولة) ٧٠
 وادي قسترة ١٢٣
 حصن قسطلة ١٧١
 القسطنطينية العظمى ٢٠٩
 قسطيلية ١٠٣ ١٠٤ ١٠٥ ١١٣
 قسنتات (كسنتات) انظر نسنتات
 القسطنطينية (قسطنطينية الهواة) ٥٧ ٩٤ ١٥
 ٩١ ٩٨ ٩٩ ١٠٠ ١٠٤ ١١٨
 حصن قسطنطينية الحديد ٢٠٧
 قشتالة ١٧٤
 القشتاليون ١٧٤ ١٨٨
 جزيرة القشقر ١٧٢
 قشيرة الايراج ١٥٠
 القصبة ٣٨
 القصر انظر قصر مصمود
 قرية القصر ٩٢
 حصن القصر ١٧٤ انظر قصر ابي دانس
 اقليم القصر ١٧٥ انظر قصر ابي دانس
 القصر (قصر ابي موسى) ٧٧ ٧٨
 قصر الاذيفى ١٢٠
 قصر تارككا ١٧١
 قصر بنى تراكش ٩٢
 قصر جرجيس ١٢٨
 قصر ابي النجعد ١٣١
 قصر جهم ١١٤
 قصر حيلة انظر حيلة
 قصر بنى حسن ١٣٠
 قصر بنى خنطاب ١٢٨ ١٣١
 قصر الخياط ١٢٥
 قصر ابي دانس ١٧٥ ١٨١
 قصر بنى ذكويين ١٢٨

قابس ١٠٣ ١٠٩ ١٠٧ ١٢١ ١٢٧
 طرف القابطة (قابطة ابن اسود) ١٢٤
 قلانس ٢ ١٧٤ ١٧٧ ١٧١ ٢٠٩
 قصر قلانس ١٣١
 قاصرش ١٨٧
 قاصرة ١٥٠
 جبل قاعون ١٢٢
 قافر ١٣٣ ١٣٤ ١٣٥
 قلانة ٥٧ ٩١ ٩٩
 راس فالبيوشا انظر راس
 طرف قانان ١٣٠ ١٣٣ ١٣٤
 خليج القاهرة انظر خليج
 قباب المازبار ١٥٥
 قباب العريف ١٥٩
 قبتور ١٧٧ ١٩١
 القبدان ٢٠٤
 قبيرة ١٧٤ ٢٠٥
 القبط ٤٢ ٥٠ ٥١ ١٢٢
 طرف القبطال (قبطال) ١٧٧ ١٢٤ ١٩١
 قبونية ١٣١
 قنة انظر قنة
 قدامة ١٩ ١٤٤
 القرافة ١٤٣
 القربدى ١٢٧
 جزيرة قربنيرة ١٢٤
 قصر قرية ١٢٥
 قصر قربص ١٢٤
 قوت ١٧٠
 قرطاجنة ١١١ ١١٢ ١١٣ ١١٤ ١٢٤
 قرطاجنة (بالاندلس) ١٧٥ ١١٣ ١٢٤
 قرطية ١٧٣ ١٧٤ ١٨١ ١٩٥ ١٩١ ٢٠٣ ٢٠٤ ٢٠٥
 ٢٠٩ ٢٠٧ ٢٠٨-٢١٤
 قرطسا ١٩٠
 جزيرة قرقنة ١٣١ ١٢٧ ١٢٨
 قرونة ١٧٤ ٢٠٩
 قرونييل ١٩٠

منية زقنة ١٥٢
 منية السودان ١٢٨
 منية تنهار ١٥٥
 منية عبد الملك ١٥٣
 منية عساس ١٥٥
 منية العسل ١٥٢
 منية العطار ١٥٢ ١٥١
 منية العطف ١٥١
 منية العلوق ١٥٧
 منية غزال ١٥٨
 منية غمر ١٥٢
 منية الغيران ١٥٢
 منية فيماس ١٥٣
 منية ابن كسيل ١٥١
 المهدي عبيد الله ١٠٨
 المهدية ١٠٣ ١٠٧ ١٠٨ ١٠٩ ١٢١ (١٢٧)
 مورة ٢
 جبل موريس ٢٤
 موسى النبي ٢٥
 بنو موسى من زقنة ٧١
 بنو موسى من مكناسه ٧٨
 موسى بن جعفر ٩٢
 موسى بن نصير ١٢٧ ١٧١
 الموقف ١٢٢ ١٢٣
 مولة ١٧٥ ١٢١
 ميله ٩٤ ١٠٢
 المينة ١٢٧
 جبل المينة ١٢٧
 جزيرة مبورقة ٢٢٤

ن

نابل ١١٨ ١٢٥
 ناصرة ١٢٣٣
 نيرتة ٣٥
 نبل (نبلية) ١٥٢ ١٥١
 مرسى النيرة ١٢٨
 النجاسية ٢٥
 النجاغة ١٤ ١٣ ٢٢

مليانة ٥٩ ٨٢ ٨٥ ٨٨
 مليتية ١٢٥
 مليح ١٥٣
 مليلة ٥٩ ٨٠ ١٢٧ ١٧٢ ١٧١
 بنو مليت ٨٥
 المنار ١٢٥
 منان ٨٨
 ابن منبه اليماني ١٢٣
 حصن منترك ٢٠٥
 جبل منت ١٧٧
 حصن منت مبور ١٨٣
 منداسه ٧٥
 مندوجر ٢٠١
 نهر منديف ١٨٣
 منزل ابان ٢٠٩ ٢٠٨
 منزل ابن صدقة ١٢٣
 المنزلة (منزلة ابن خون) ١٥١
 منسار انظر منسار
 المنستير ١٠٨ ١٢٥ ١٢٦
 المنشار ١٢٣
 المنصف ١٢٢
 بنو منصور ٥٩
 المنصورية ٩٨ ١٠٢
 منف ١٢٥
 منقوية ٢٤ ٢٠
 المنكب ١٧٥ ١٢٥ ٢٠٢
 بنو منهوس ٧٧
 منهوشة ١٣٥
 خليج المنه، انظر خليج
 جزيرة منورقة ٢١٤
 منوف العليا (ومنوف السفلى) ١٥٨
 المنية ١٢٨
 منية اشنا ١٥٣
 منية بدر ١٥٢
 منية بفا (بنا العسل) ١٥٢
 منية ابن جراح انظر رحل جراح
 منية الكرون ١٥٢
 منية الكوثي ١٥٢
 منية ابن الخصيب ٢٥

ونفارة ٢ ٤ ٦ ٨ ١٠ ١٢ ٣٥ ١٣١
 وادي وعت ٩٢
 وهران ٥١ ٨٤ ٨٨ ١٠٠ ١٦٧ ١٧٣
 بنو ويزكون ٧٥
 بنو وبغمران ٧٠

ي

جزيرة يابسا ١٩٢ ٢١٤
 نهر يانه ١٧١ ١٨١ ١٨٩
 قرية يانه ١٨٩ ١٩١
 يبور (يابورة) ١٧٥ ١٨١
 يثرب ١٩٣ ٢١٤
 بنو يبحفش ٧٠
 ياحيبي بن العزيز ٩١ ٩٤
 بنو يذفر ٧٠ ٧٣
 جبد يدوغ ١١٧
 برسني انظر يربسي
 البسالة ١٧٤ ٢٠٥
 بنو يسدران ٥٧
 البشانة انظر البسانة
 شكنصار ١٧٤
 صلاتن ٨٥
 صلاسن ٥٧
 بعقوب النبي ١٤٥
 نعيم بن شداد ١٤٠
 نغمراسن انظر وبغمران
 يلبس ١٨٩
 بلبل ٨٣
 بلومان ٨٨
 اليمى ٢٤ ٢٥
 جزيرة بنشتالا ١٧٧
 اليهودية ١٣٤ ١٣٥
 قرية يورا (يروا) ٢٠٢
 يوسف النبي ١٤٥ ١٤٩ ١٤٧
 بنو يوسف ٧١
 يوسف بن تاشفين ٩٧ ٩٨

حصن دارفو (وافوا) ٩٢
 وارقلان (وارجلان الصغراء) ٨ ١١ ٣٢ ٤
 ٣٥ ٣٩ ١٠١ ١٢٠ ١٣١
 بنو وارقلان ٥٧
 واركييت انظر اننوزكييت
 بنو وارلقن (واريقن) ٨٤
 جبل واسلات ١١٩
 بنو واسنو ٣٣
 جبل وانشريس ٨٥
 وبلذا (وبلدى) ١٧٥ ١٩٩
 قرية وبيدا ١٥٩
 جبل رجاد ١٣٣
 وجدا ٥٩
 قرية ود ٢٠٢
 ودان ٣٧ ٤١ ١٣٢ ١٣٣ ١٣٣ ١٣٣
 ورتطغير ٨٨
 ورتيد ٨٨
 ورداسا ٥٧ ١٣٢
 مرسى الوردانية ١٧٢
 ورشبان ٨٨
 ورفاجوم ٧٧
 ورماكسين ٨٨
 ورورة ١٠٢
 ورياغبل ٧٨
 وربكة ٧٠ وانظر اغمات
 بنو وراز ١٦٧ ١٧٢
 وشان ٥٩
 وشقة ١٧١ ١٩٠
 وهور ١١٢
 مرسى وصور ١٠١
 ولية ١٧٤ ١٧٨ ١٧١ ١٨٠
 افليم الولجة ١٧٥
 قصر بنى ولول انظر قصر
 وليتلة ٥٧
 بنو وليم (وليهم) ٧٥
 ونش الحكجر ١٥٨
 ونعامر ١٥٣

بيان الخطاء والصواب لتصحيح نص عذا الكتاب

خطاء	صواب	صحيحه	سفر
مبني	مبني	٢	٥
والمأزر	والمأزر	٣	١٨
حنطة	حنطة		١٥
نقبا	نقبا	٤	٤
رجاله	رجاله	١	٣
»	»	١٠	١٣
الاحياء	الاحياء	١١	٢١
نم نظريه	لا نظريه	١٢	١
الاجباه	الاجباه	»	٧
يست	يست	١٣	١٨
مبدأ	مبدأ	»	»
مبداته	مبداته	١٤	٧
وستمانه	وستمانه	»	١٠
موجود	موجود	١٥	٢١
رجاله	رجاله	٢١	١٩
»	»	٢٧	٦
مبني	مبني	٢٨	١٩
من مجابات	بمن (وي) محاسبات	٣١	٧
مرحلة	مرحلة	٣٢	٨

خلفاء	صواب	صحيحة	سنن
رَجَّالَه	رَحَّالَه	٣٣	٥
الرَّجَّالَه	الرَّحَّالَه	»	١٠
رَجَّالَه	رَحَّالَه	»	١٩
»	»	٣٤	١٧
نَكَلَا	نَعَلَا	٣٥	١٩
رَجَّالَه	رَحَّالَه	٣٣٩	١
رَجَّالُون	رَحَّالُون	٣٨	٤
عُصْبَه (في نسخة)	عُصْبَه	٣٩	١٤
رَجَّالَه	رَحَّالَه	٤٠	١٤
احصر	أخصر	٤١	١
رَجَّالَه	رَحَّالَه	»	١٣
رَجَّالَتِهِم	رَحَّالَتِهِم	»	١٩
الحبل	الحبل	٤٢	١١
اتَّصَالَه	اتَّصَالَه	»	١٥
مَسَلَّتِي	مَسَلَّتِي	٤٥	٤
بناريف	بناريف	٤٧	١٩
الأول	الأول	٥٠	٣
يعيم	يعيم	»	١٨
مباخرج	مباخرج	٥٣	١٩
الدواب	الدواب	٥٤	١٥
وربوجه	وربوجه	٥٧	١١
بمو أحياء	بمو أحياء	٥٨	١٩
رَجَّالَه	رَحَّالَه	»	»
خُشْمُه (في نسخة)	خُشْمُه	٦٢	١٧
آنزير	آنزير	»	١٩
مكانه	مكانه	٦٣	٧

خطاء	صواب	صحيحة	سفر
تَكْتَفِيهَا	يَكْتَفِيهَا	٩٩	٤
فَقَبَالَهُ	بَعْبَالَهُ	٧٠	١
الْقَبَالَهُ (في نسخة)	الْعِبَالَهُ	»	٢
الْعِبَالَات	الْعِبَالَات	»	٤
الْعِبَالَهُ	الْعِبَالَهُ	»	٥
دَسَاثِر	دَسَانِي	»	١٥
وَالْحِجَايُ	وَالْحِجَايُ	٧١	٨
فَنَات	صَاب	»	١٠
شَرَائِج	سَرَائِج	٨٣	١٠
الْبَاحِر	الْبَاحِر	٨٤	٦
رَجَّالَهُ	رَجَّالَهُ	٨٨	٥
شَرَائِج	سَرَائِج	٨٩	٢١
بَدَوُ	بَدَوُ	٩٢	٥
مَلَوُ	مَلَوُ	٩٤	١
تَنَحَّكُمُ (في نسخة)	تَنَحَّكُمُ	»	١٥
الِيهِ	الِيهِ	٩٥	٥
الْأَوَّل	الْأَوَّل	»	٧
الْعُرْجَان	الْعُرْجَان	»	٢٠
وَكَذَلِكَ	وَلِذَلِكَ	٩٦	٦
ذَاتَهُ	ذَاتَهَا	٩٩	١٨
وَحُضْبَا	وَحُضْبَا	١٠١	٢
وِبَاعَهُ	وَدَبَاغَهُ	١٠٦	١٣
مِنْ عَرَّ	مِنْ عَرَّ	١٠٧	١٤
الْمُعْظَم	الْمُعْظَم	»	١٨
الْحَاجِبَايَةِ	الْأَحْجَابِيَّة	»	١٩
مَنَاوِل	وَمَنَاوِل	١٠٩	١٧

خلفاء	صواب	صاحفة	سائر
البحوث	البحوث	١١٠	١٢
مملو	مملو	»	١٩
والنواشى	والشوائى	١١٢	٦
التابته	التابته	١١٣	٤
لا شىء	لا شىء	»	٦
جدا	جدا	١١٧	٣
واسللت	واسلات	١١٩	٦
يحيط	لا يحيط	١٣٠	١٨
مضيعة	مضيعة	١٣٢	١
والجأى	والجأى	١٣٤	١٠
خروى احساء	جرون	»	١٢
الأول	الأول	»	١٤
مبلا	مبلا	١٣٧	١
المشمر	المشمر	١٣٨	١٨
التبامها	التبامها	١٣٩	٣
وبعصد	وبعصد	»	١٣
لنسى	لنسى	١٤٢	١
الجرى	الجرى	١٤٣	١٨
مرأه	مرأه	١٤٥	٧
الطارئين	الطارئين	١٤٩	١٨
الجرنة	الجرنة	١٤٧	١٠
الشرقية - تم	الشرقية - تم	١٠١	١٤
عصب	لعصب	١٥٤	٥
مملو	مملو	١٥٧	٤
وبها	وبها	»	١٢
نريته	نريته	١٠٦	١١

خطاء	صواب	صحيحة	سطر
وتسبر	وتصبر	١٩٠	١٩
وجنحاله	وجنجاله	١٧٥	٥
بتصل	بتصل	١٧١	٧
الغربي	العربي	١٨٠	٥
ومن	ومن	١٨١	٩
غزبي	عربي	١٨٢	٢
وكذلك	وكذلك	١٨٩	١٨
عاهر	عاهر	١٩٦	٢٠
حصن الخ	حصن فته ومن حصن فته أنى	١٩٩	١٤
والزهادة	والزهادة	»	١٨
امبال	امبال	٢٠٠	١٣
ينعرك	ينعرك	٢٠١	١٥
المعنى	المعنى	٢٠٢	١
الذراة	الذراة	٢٠٧	١٩
ومدينتها	ومدينتها	٢٠٨	١٥
حد	حد	٢٠٩	١
البحاشه	البحاشه	٢١٢	١٣
على	علي	»	١٨
الغلو	الغلو	٢١٣	١٧

La prière consiste, selon Abou-Ishâc as-Chhrâsi (man. 907), en dix-huit actes obligatoires (فروض) et trente-quatre actes méritoires (سُنَن), dont le dernier est la bénédiction que l'imâm prononce sur l'assemblée (السلام على الحاضرين). Mais il est possible qu'il ait commis une faute, soit en ornant quelque chose, soit en ajoutant des mots ou des actes superflus (سها في الصلاة), et c'est un point fort contesté entre les théologiens, s'il doit faire sa prière de pénitence (ساجد السَّهْو), avant ou après la bénédiction. Bokhârî donne (I, p. 214, et 308 et suiv.) les traditions qui se rapportent à ce sujet. Les Châfêites sont d'avis que cette prière doit être faite avant la bénédiction, les Haoufites qu'elle doit être faite après; les Malékites disent avant, s'il y a eu omission, après, s'il y a eu quelque chose de superflu. L'auteur de la Hidâya dit que chacune des deux opinions (celle des Châfêites et celle des Haoufites) trouve un appui dans l'exemple du prophète, mais qu'il vaut mieux faire la prière de pénitence après la bénédiction, parce qu'il serait possible que l'imâm commit encore une erreur dans celle-ci

---

- P. 107, l. 12 : *au lieu de Bédouins lis. agriculteurs.*
- " 108, " 8 a f. : *lis. qui est une plaine à l'extrémité d'une montagne. Comp. le Glossaire sous على (p. 348).*
- " 109, " 21 : *lis. peuplée, commerçante et entourée de jardins et de champs cultivés ; elle est dominée par une citadelle, où un des habitants de la ville fait le guet pour observer les mouvements etc.*
- " 110, " 8 : *"sources de bien-être," lis. boutiques ou fabriques ; comp. le Glossaire sous عيس (p. 352).*
- " 112, " 4 : *biffer les mots "ordinairement inutiles."*
- " 116, " 7 a f. : *lis. qui se trouvent au lieu de mais elle se trouve.*
- " 117, " 3 a f. : *au lieu de au pied d'une colline lis. à l'extrémité d'un ravin.*
- " 124, " dern. : *lis. l'on compte beaucoup de tanneurs et de fabricants de soie.*
- " 126, " 5 a f. : *lis. ses habitants sont toujours pleins de nobles projets ; à chaque instant ils en forment de nouveaux.*
- " 126, " 3 a f. : *lis. les habitations jolies, comp. le Glossaire, p. 275.*
- " 134, " 7 a f. : *comp. le Glossaire sous خلف (p. 298).*
- " 136, " 14 : *au lieu de mil lis. miel.*
- " 137, " 3 a f. : *"la grande route," comp. le Glossaire sous صبع (p. 306).*
- " 148, note 1 : *comp. le Glossaire sous ذهب (p. 303).*
- " 159, l. 5 et note 1 : *lis. Locca.*
- " 161, " 5 a f. : *au lieu de lions lis. hyènes.*
- " 164, " 3 a f. : *lis. Locca.*
- " 168, " 13, 14 : *lis. et je voudrais racheter sa vie etc.*
- " 174, " 12 : *lis. sa au lieu de son.*
- " 176, " 10 a f. : *au lieu de au sommet lis. à l'extrémité.*
- " 177, " 13—15 : *lis. "puis il assigna à chaque famille une certaine quantité de cette eau pour un certain nombre de jours, à l'expiration desquels elle n'en recouvrerait rien." Ce passage, qui est emprunté, à ce qu'il paraît, à un auteur plus ancien, se trouve aussi chez Cassini, II, p. 159, et chez Macis, I, p. 246.*
- " 178, note 1, l. 9 : *"grand-hanbellan." Cette traduction est inexacte, voyez Quatremère, Hist. des sultans mamelouks, II, 1, p. 12 et suiv.*
- " 189, " 8 a f. : *au lieu de tant particulières que publiques lis. appartenant en partie aux gens de la cour, en partie à des particuliers.*
- " 190, " 2 : *au lieu de d'appriouuer lis. de nourrir.*
- " 191, " 8 a f. : *lis. Fichu (Fichtu Bani Solaim). Cet endroit porte aussi le nom de Fichato l-Manâra.*
- " 212, " 13 : *Les Arabes croient bien que Wâdi an-nisâ signifie rivière des femmes, mais cette opinion est erronée. Le dernier mot est berbère et signifie lieu où l'on passe la nuit, où l'on bivouaque. Voyez M. de Slane dans le Journ. asiat., 5e série, XIII, p. 393.*
- " 243, note 3 : *Le mot مريد se trouve dans le sens de tour d'où l'on fait le guet chez Becri, voyez notre Glossaire, p. 304.*
- " 247, l. 2 : *Liez cainte de murailles, entourée de belles prairies, abondamment etc.*
- " 262, note 1. A cette note il faut substituer celle-ci.

- P. 39, l. 11 : *au lieu de servent de guides aux voyageurs lis. connaissent le chemin dans ces déserts.*
- " 45, " 17. : *au lieu de sont à demeure fixe lis. possèdent ce dont ils ont besoin.*
- " 48, note 1 : *delectur.*
- " 52, l. 8 : *lis. Locca (Loo).*
- " 55, " 12 : *lis. qui, venant de l'ouest en ligne courbe, obstrue etc.*
- " 55, " 3 a f. : *lis. A côté de cette dernière il y a un rocher escarpé dans lequel on voit une fente etc.*
- " 57, " 17 : *au lieu de poires lis. prunes.*
- " 58, " 14 : : *« vêtements exquis », comp. le Glossaire sous خمر (p. 299).*
- " 58, " 15 et 21 : *au lieu de de particuliers lis. appartenant aux gens de la cour, et au lieu de à la commune et de la commune lis. à des particuliers et de particuliers.*
- " 61, " 8 : *au lieu de flanc lis. pied.*
- " 70, " 13 : *lis. al-barrî.*
- " 71, " 17 : *lis. imlîlî.*
- " 71, " 18 : *au lieu de pêches lis. abricots; « des pommes rondes et gonflées (comme les mamelles d'une femme), » comp. le Glossaire, p. 350.*
- " 72, " 9 : *au lieu de du blanc d'œuf lis. des œufs mollets.*
- " 72, " 11 : *lis. armés de deux lances.*
- " 72, " 7 a f. : *lis. anzi.*
- " 75, " 4 : *au lieu de pêches lis. alairots.*
- " 75, " 7 : *au lieu de mochtahâ lis. soibier.*
- " 75, " dern. : *au lieu de lustrés lis. souples.*
- " 80, " 10 : *au lieu de les parfums lis. la pâtisserie.*
- " 81, " 3 a f. : *biffez le point d'interrogation.*
- " 87, " 1 : *lis. de coupoles et de voûtes en arc qui sont ornées etc.*
- " 88, " 18 : *lis. les fruits que produit le pays ne suffisent pas aux besoins de ses habitants.*
- " 89, " 17 : *au lieu de chapeaux lis. bandes qu'on roule autour de la tête.*
- " 92, " 6 a f. : *au lieu de fait tourner — londs lis. et fait tourner plusieurs moulins. Les champs cultivés autour de la ville sont arrosés artificiellement.*
- " 94, " 8 a f. : *« sur la grande route, » comp. le Glossaire sous حىبى (p. 306).*
- " 96, " 2 : *lis. On y fuit, avec les fruits secs de cet arbre, — de briques (tonb), qu'on exporte dans les pays environnants.*
- " 96, " 14 : *« des coings, » comp. le Glossaire, p. 349 et suiv.*
- " 97, " 6 : *au lieu de du beurre, de la crème lis. du beurre frais, du beurre fondu.*
- " 97, " 9 : *au lieu de activité lis. agacité.*
- " 102, " 6 : *au lieu de ils possèdent des demeures fixes lis. ils jouissent d'une grande prospérité.*
- " 103, " 12 : *« des coings, » comp. le Glossaire, p. 349 et suiv.*
- " 103, " 15 : *au lieu de familles bedouines qui lis. d'une campagne dont les habitants.*
- " 103, " 2 a f. : *lis. défendent vigoureusement ceux qui se sont mis sous leur protection.*
- " 104, " 15 : *lis. au loin des figues sèches, soit comprimées en masses (tonb), soit entassées légèrement les unes sur les autres.*

ADDITIONS ET CORRECTIONS.

- P. 27, l. 6—9. Il faut prononcer راسد نُجَلُّ يَصْرَبُ عَلَى, comme le prouve ce passage du *Caude* (p. 236): راسد تَرْجِيْبًا لِلْعَدُوِّ.
- P. 3, l. 4 : au lieu de prince puissant *lis.* qui porte le titre d'émir.
- " 3, " 16 : *madzi* ne sont pas ici des manteaux, mais des bandes qu'on roule autour de la tête. Comp. Dozy, *Vêtements arabes*, p. 42.
- " 5, note 1 : *doletur*.
- " 6, l. 2 : après verre ajoutez taillé à facettes.
- " 6, " 7 : au lieu de concombre *lis.* courge.
- " 8, " 10 : *lis.* chacun accompagné d'un homme qui bat d'un tambour.
- " 8, " 11 : au lieu de ils cessent *lis.* on cesse.
- " 8, " 14, 15 : *lis.* il se présente au roi et reste devant lui jusqu'à ce que celui-ci ait réparé le mal, ensuite le roi etc.
- " 8, " 7 a f. : au lieu de avec une ceinture *lis.* en santon.
- " 8, " 5 a f. : au lieu de soulens garnis de courroies *lis.* sandales faites de roseau de l'espèce dite *charki*.
- " 8, " 4 a f. : comp. le Glossaire, p. 314.
- " 9, " 4 : *lis.* chacun selon ses désirs.
- " 10, " 9, 10 : au lieu de d'une industrie florissante *lis.* et dont les dépendances sont florissantes.
- " 10, " dern. : au lieu de sur la pente *lis.* au pied.
- " 13, " 13 : au lieu de absolu *lis.* indépendant.
- " 13, " 14 : au lieu de revenus *lis.* courtisane.
- " 13, " 8 a f. : au lieu de bonnets *lis.* bandes.
- " 14, " 7 a f. : *lis.* parce qu'elle est entourée partout de ravins.
- " 15, " 11 : au lieu de ont soin etc. *lis.* transportent des marchandises au moyen de leurs chameaux. Comp. le Gloss. sous شال (p. 331).
- " 20, " 13 : au lieu de Le balat *lis.* Le balât (tribot).
- " 20, " 18 : au lieu de Le lobais *lis.* Le lehis (carpe).
- " 22, " 2 : au lieu de aigue *lis.* aplatie.
- " 24, " 7 a f. : au lieu de ont des habitations fixes et *lis.* prospèrent et possèdent.
- " 29, " 3 a f. : au lieu de juste 3 journées *lis.* trois grandes journées.
- " 30, " 4 a f. : au lieu de arides *lis.* fatigants, et *biff* = la note 1

Pag. 330, l. 14 et 15. Le mot que Berggren écrit مزج, est مصع. C'est proprement le fruit du عوسج (voyez Palgrave, *Narrative of a journey through Arabia*, I, p. 50), comme le dit aussi l'auteur du *Mosta'int* (man. 15) sous مَصْع (toutes ces voyelles se trouvent dans cet ancien manuscrit); mais le même auteur atteste, à l'article زعرور, qu'en Espagne مصع signifiait néflier. Voici ses paroles: هو المعروف بالمصع. بسرفسنة ويعرف بها أيضا بالعجمية بناشبرش. Alcala écrit muzāa, avec le signe du ع sur le dernier a, sous *niespero arbol conocido*, et muzāha, pl. musāh, sous *niespero fruta deste arbol*.

Pag. 333, l. 11. Biffez la citation: p. f1, l. 1.

Pag. 335. محلّى, mosquée; ajoutez: Barth, *Reisen*, I, p. 424, 490.

Pag. 344, dernier article. Dans le *Mosta'int* (man. 15) on lit sous من العنب اصابع العذارا وهو العنب الاسود الطويل: عنب.

Pag. 351, l. 8 a f. et suiv. Le mot معونة se trouve aussi dans le *Caridās* (p. 88, l. 2, p. 108, l. 16 et 20) comme le nom d'un impôt non autorisé par le droit canon. De nos jours l'émir 'Abd-el-Kader levait aussi une ma'ouna, mais seulement en cas de nécessité absolue. Les tribus n'aimaient pas à payer une seconde fois cet impôt extraordinaire, et il a été la cause de défections nombreuses. Voyez Sandoval et Madera, *Memorias sobre la Argelia*, p. 321, 322.

Pag. 356. غمر (II). Cette forme est bonne; Boethor la donne sous couvrir.

Ibid. غوص. Ajoutez aux exemples cités: al-Mobarrad, *al-Cāmil*, éd. Wright, p. 76, l. 5.

P. 369. فنطرة. Ce mot, dans la signification de *voûte*, est classique; voyez le *Cāmil* d'al-Mobarrad, éd. Wright, p. 58, l. 5 et suiv.

Pag. 374, l. 3 a f. Ajoutez: ضَمِر (V), *devenir souple*, p. 45. Comparez Maccari, II, p. 168, l. 11, où تَكْسِير est employé en parlant de la souplesse des membres. Quand il s'agit des mamelles des femmes, تَكْسَر (Hamāsa, p. 82, l. 5) ou اِكْسَر (*Becrī*, p. 158, l. 3 a f.) est l'opposé de être ferme.

Pag. 381. La 6e forme du verbe نَبَج se trouve aussi chez Becrī p. 91: ومنها يتنابج كراع آل صالح, où M. de Slane traduit fort bien »C'est là que la famille des Saleh avait établi ses haras."

cher escarpé (*Account of Marocco*, p. 107, 192; *Account of Timbuctoo*, p. 108, 109).

Pag. 279, l. 5 a f. — 280, l. 8. Le mot que ces deux voyageurs ont en vue, n'est peut-être pas جماعة, mais جامع, que l'on prononce جامع en Afrique et dont on se sert pour indiquer toutes les espèces de mosquées, sans avoir égard à leur grandeur.

Pag. 281. جونة, dans le sens de marais, se trouve déjà chez Bokhârî, I, p. 257, l. 6.

Pag. 286. حِصْن. Berggren, sous mur, donne : muraille, fortifications, حصن حصن, et ce mot a le même sens chez Belâdzorî, p. 139, l. 8.

Pag. 290. Le mot حاندة, dans le sens de rocher escarpé, se trouve aussi dans le *Cartâs*, p. 122, l. 2.

Pag. 291, l. 21. Ajoutez avec après en paix. — Ligne 26 et suiv.; comparez chez Alcalá inquietar et turbar حَاوَلَ, rifadora cosa مُحَاوَلَ, turbado enojado مُحَاوَلَ.

Pag. 313, l. 3 a f. Ce pourrait être aussi زَرْنُون, couleur d'or, mot dont les Arabes ont fait زَرْجُون.

Pag. 318, l. 1—3. Le poison appelé solaimân est l'arsenic. Berggren, p. 813 : arsenicum album, سليمانى; Dombay, p. 102 : arsenicum شَلِيمَان (copié par Marcel sous arsenic), au lieu de سليمان, car au Maroc les lettres س et ش se permutent souvent. En espagnol soliman, en italien sulimano. Ce mot, toutefois, n'est pas d'origine arabe; c'est le latin sublimatum. Soliman est proprement du mercure sublimé, et comme cette substance est du poison, on a aussi appliqué le nom à un autre poison, à savoir à l'arsenic; voyez Cobarruvias in voce.

Pag. 319, dern. l. Lisez : سَقَف.

Pag. 323, l. 7 et suiv. Richardson atteste à différentes reprises que le mot سَانِيَة signifie jardin dans la régence de Tunis, dans celle de Tripoli et au Maroc; voyez ses *Travels in the great Desert of Sahara*, I, p. 208, 251; II, p. 457; *Travels in Morocco*, II, p. 188, 246.

Pag. 325. شَابِل. Ajoutez : *Cartâs*, p. 202, l. 5; Jackson, *Account of Marocco*, p. 71, 96; le même, *Account of Timbuctoo*, p. 27; Richardson, *Travels in Morocco*, II, p. 94.

Abbadidis, I, p. 264, n. 26; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: شَىءٌ وَإِثْرٌ وَمَوْفُورٌ وَمَوْفِرٌ وَمَتَوَفِّرٌ; Ibn-Haucal (Asie mineure), en parlant des revenus : الملك متوقر على الملك, et ailleurs (Syrie): غُلَاتٍ مَتَوَفَّرَةٍ; Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 15, l. 4 a f., p. 46, l. 3; Macrizi, I, p. 105, l. 14. (Aussi *augmenter*; voyez Dozy, *Looi de Abbad.*, III, p. 114).

(III). مَوَافِقٌ, *raisonnable*, en parlant du prix, p. 11; comparez Ibn-Djobair, p. 339, l. 13.

وَجِدٌ, comme infinitif, p. 118, 119, et comme substantif, *illumination*, p. 118; Boethor sous ce mot; de Sacy, *Chrest.*, I, p. of; Ibn-Djobair, p. 336.

وَجَعَ (I), *se trouver*, p. 33, l. 5; Nowairi, *Histoire d'Espagne*, man. 24, p. 474: وَجَعَ اسْمُهُ فِي هَذَا, »son nom se trouve dans cet édit.» — مَوْجِعٌ, pl. مَوَاجِعُ, *embouchure d'une rivière*, p. 1, 2, 113, 114, 115.

وَكَا. Le mot مَتَكَا ou مَتَكَا se prend dans le sens de *coussin*, *carreau* (Ibn-Batouta, II, p. 75) et Edrisi l'emploie pour désigner un carreau de marbre (p. 11), de sorte que le mot arabe a un double sens, de même que *carreau* en français.

وَلَدَةٌ, *femme en couche*, p. 11.

وَرْدَنٌ تَبَزْوَاوٌ, nom berbère d'une espèce de blé, p. 11; *irden* signifie blé en berbère; voyez le Dictionn. berb. sous *blé* et Hanoteau, *Grammaire de la langue tamachek*, p. 19.

S U P P L É M E N T.

Pag. 277. Macrizi (dans de Sacy, *Chrest.*, I, p. 230) parle d'une hauteur (جرف) qui portait le nom de جَرْف. Chez Barth, *Reisen*, I, p. 9, un promontoire élevé porte le nom de *djurf*, ou *tarf el djurf*, et Jackson atteste, en plusieurs endroits, que *jerf* signifie *rocher*, *ro-*

fol. 49 r., en parlant d'un canal souterrain : بتقدير موازن ; comparez وزن, mesure d'un vers.

وسق (I et IV), charger un navire, p. ۲, l. 5 a f., p. ۱۷۱, l. 7 a f. Dans ces deux passages on ne peut distinguer la 1re de la 4e forme, mais l'une et l'autre sont en usage dans cette acception ; la 1re. Beeri, p. 6, l. 8 ; Ibn-Djobair, p. 327, l. 15 ; Ibn-Batouta : امر يوسف ثلاثا مراكب ; بالمدقة لفقراء تلك الجوارر Macrizi dans de Sacy, *Chrest.*, II, p. 56, l. 12 ; *Mille et une Nuits*, IV, p. 231 éd. Habicht ; — la 4e. Alcala sous embarcar ; Casadi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 658, l. 8 ; Ibn-Batouta : فامرت اصحابي فاستقوا ما عندي من المتاع وصعد العبيد وسق ; والجوارى الى الجنك ; *Mille et une Nuits*, IV, p. 246 éd. Habicht, où l'édition de Macnaghten (III, p. 625) a la 1re. Boethor (sous charger) et Humbert (p. 129) donnent aussi la 1re et la 4e forme, Berggren et Marcel, la 1re, la 2e et la 4e. Les passages que nous avons cités montrent en outre que, pour ce qui concerne la construction (charger un navire de quelque chose), on construit وسق et اوسق soit avec l'accusatif, soit avec ب, soit avec من (dans le premier passage des *Mille et une Nuits*, il faut lire من au lieu de في). Le substantif وسف signifie cargaison ; Alcala *embarcadura* ; Marcel sous *chargement* ; Berggren sous ce mot et sous *cargaison* ; Humbert, p. 129 ; Ibn-Batouta. يسئل عن المركب ما وسعه ; *I diplomi arabi del R. archivio fiorentino* éd. Amari, p. 24, 25, 34. Boethor (*cargaison*) donne وسفا dans le même sens.

وصف (I), simplement raconter, p. ۹, l. 5 a f.

وصل (I), continuer, p. ۹, l. 4 a f., p. ۳۱, l. 3 a f. ; voyez Dozy, *Loci de Abbadidis*, II, p. 166, n. 72.

وطا a, dans ses deux significations, le pl. اَوْتَلِيَّة, p. ۱۱۴, ۱۳۹, ۱۵۰ ; ce pluriel se trouve aussi dans Alcala sous *nava campo llano*. — وَطِيي, bas, p. ۳۹, ۲۰۰ ; Boethor et Berggren sous *bas* ; en Afrique, quand un village est en partie sur une hauteur, et en partie dans une plaine, on indique ces deux parties par les mots *el-fukah* et *el-ullak* ; voyez Barth, *Reisen*, I, p. 108, 156.

وثر (V), abonder, être en grande quantité, p. ۱۱ ; Dozy, *Loci de*

هور (V), *être sot*, p. ٨٨, voyez p. 67 de la traduction; l'opposé de هَفِي, *Loco de Abbadidis* éd. Dozy, I, p. 241; Ibn-Haiyân *apud* Ibn-Bassâm, man. de Gotha, fol. 142 v.: فتى شديد التهؤ والجهالة; Ibn-Haucal, chapitre sur le Maghrib: تهؤ في أكثرهم (البربر) شديد وجنون. Aussi: *être téméraire*, comme dans l'article du *Ta'rifât* cité par Freytag; Cazwini, I, p. 309 (l'opposé de جبن).

هَوَل, en parlant de la mer, signifie *s'agiter*; voyez le Glossaire sur Ibn-Djobair; Ibn Batouta, II, p. 354, 355, IV, p. 146; *Loco de Abbad.* éd. Dozy, II, p. 178, l. 12. De là هَوَلٌ, pl. اِهْوَال, *agitation de la mer, tempête*; p. 114, 116; Marcel sous *tempête* (où la prononciation est هَوَل); Ibn Batouta, II, p. 180, 218, 219, 355; *I diplomati arabi del R. archivio fiorentino* éd. Amari, p. 130, 145, 189. Alcalá donne *remolino de viento et torbellino* (tourbillon) هَوَل, avec le nom d'unité هَوَلَة.

(III). Edrisi, p. 1٧٠, avant-dern. l., reproche aux Ghomâra اصرارهم على الزناء المباح والنوابة الدائمة, et Becri, p. 102, explique ce que cette expression signifie. En parlant des Ghomâra, il dit »qu'au moment où l'homme qui vient d'épouser une fille vierge se dispose à consommer son mariage, les jeunes gens de la localité enlèvent la mariée à la dérobée, وَارْتَبَا شَبَابُ أَهْلِ نَاحِيَتِهَا, et la retiennent loin de son époux, pendant un mois ou même davantage; ensuite ils la lui ramènent. Il n'est pas rare que la même femme soit enlevée plusieurs fois de suite; ce qui lui arrive surtout quand elle se distingue par sa beauté. Plus on la recherche de cette façon, plus elle en est heureuse." La signification primitive de وَارَبَ ou آَرَبَ est *chercher à tromper* quelqu'un, *ruser*; voyez Lane sous آَرَبَ III (chez Freytag il faut lire, sous آَرَبَ III, دَاءَ au lieu de دَاءَ).

وزن (I), non seulement *peser*, mais aussi *mesurer*, p. ٧٨, l. 8, p. 113, l. 5 a f., p. 116, avant-dern. l.; Alcalá: *nivelado al plomo* (nivelé, mesuré avec le niveau) وزن; *nivel* (niveau) ميزان et مِيزَان; Azrakî, p. 317; Ibn-Haiyân *apud* Ibn-Bassâm, man. de Gotha,

(نَقَّلَ) *en guise de dessert* avec du vin, p. ١٤, l. 3 a f.; la construction ordinaire est avec ب على الشراب, Cazwini, I, p. 257, 260, de Sacy, *Chrest.*, I, p. 464. La 8e forme se trouve dans le même sens chez Maccari, II, p. 89, et c'est la leçon de deux des man. d'Edrisi. Dans la seconde partie de Nawawî (man. 387, p. 473) on trouve ceci : قال الازهرى قال ابو العباس المغل اللقى سعل (sic) به على الشراب لا يقال بالفتح وذكر جماعات كنبرون من اهل اللغة ان ما ينتغل (sic) به على الشراب نغل بالحسم وكذا ذكر ابن فارس فى المجلد ثم قال وقال ابن ذريرد هو بالفتح.

نَكَرَ, pl. نَكَار, *hérétique*, p. ١٢١, ١٢٢, ١٢٨.

نَمَفَ (II), *arranger d'une manière élégante*, p. ٢٠٨, ٢٠٩, ٢١٠; voyez les notes de M. Dozy, *Loci de Abbadidis*, I, p. 29, 30, 426.

نَهَدَ, التفتاح المنهد, voyez plus haut sous نهف.

نَهَى (VI), *être mûr*, p. ٦٠, l. 6 a f., p. ٦٥, l. 5. Alcala a la 8e forme, car il donne : *madura cosa* مَمْنَى.

نَوَّرَ. Le plur. نَوَائِر (B. نَوَاوِير), *fleurs*, p. ٧٧; ce plur. pourrait paraître formé d'un singulier نَائِر; mais à notre connaissance ce mot n'a pas le sens de *fleur*; il semble donc formé du singulier نَوَارِد, qu'Alcala donne sous *flor*. — مَنَارٌ, *colonne, obélisque (= صَم)*, p. ١٩٩; comme nom propre d'un phare, p. ١٢٥, et comme appellatif quelquefois chez Becri, qui emploie aussi ce mot dans le sens de *tour, minaret* etc.; voyez p. 17, 20, 34, 86, 107; *phare* chez Cazwini, II, p. 19, l. 6; aujourd'hui chaque minaret de la mosquée à Médine porte le nom de مَنَار, que Burton prononce *munar* (*Pilgrimage* etc., I, p. 320).

نَسَّ, voyez sous نَس.

نَسَابَات, poisson du Nil, p. ١٧; comparez p. 21 de la traduction.

نَحَمَ, كُلُّ أَحَدٍ عَلَى حَدَرِ هَيْمَتِهِ هَيْمَةً, *chacun selon ses désirs*, p. ٧, avant-dern. l. (comparez p. e. p. ١٠١, l. 9).

فَنَدَسَةٌ « désigne les mathématiques en général, et son application au sens figuré lui donne l'acception de *calcul* et de *prévoyance* » (Bresnier, *Chrest. arabe*, p. 273), p. ١٢, l. 12.

نظف, pl. de نَظْفَى, p. 108; Alcalá sous *gentil* et sous *hermoso*; Ibn-al-Âthir, X, p. 301, l. 6.

نَذَّ (I), *percer à jour*, p. 211; Boethor sous *percer*; Alcalá, sous *hincar iraspasando* et sous *passar con tiro o herida*, a la 2e forme en ce sens. — (IV), *envoyer*, p. 60, l. 4 a f.; *Fables de Bidpai*, p. 29, 30; Belâdzorî, p. 295, 325, 341. — مَنَافِد, pl. de مَنَفِد, p. 138, l. 1.

نَفَر (III), *éviter, se tenir à distance de*, p. 49, 213; 'Abd-al-wâhid, p. 132: *Loci de Abbadidis* éd. Dozy, I, p. 255, l. 5. De même la 6e forme, *s'éviter, se fuir*, *Loci de Abbad.*, II, p. 182, n. 2.

نَفَسَةٌ نَفَاسُهُمْ, leur grande beauté, leur beauté incomparable, p. 113, l. 3 a f. Ailleurs (Clim. V, Sect. 1) Edrisi emploie نَفَاسَة dans le sens de noblesse de caractère ونَفَاسَة. — لَاقِلِيَا هُمَّةٌ وَنَفَاسَةٌ, très-noble, p. 110; comparez نَفَاسَة نَفَسُهُ chez Ibn-Badrûn et la note de M. Dozy dans le Glossaire sur cet auteur, p. 108.

نَعَفَ (III), *se révolter*, p. 117, 214; voyez la note de M. Dozy, *Loci de Abbadidis*, II, p. 15, n. 15; Maccari, II, p. 215, l. 15; p. 359, l. 1.

نَعَذَ (IV), *enlever, arracher*, p. 213.

نَعَسَ (I), *piquer une meule*, p. 118, l. 12; Alcalá *picar muela para moler*. — نَفَّسَات, p. 4, avant-dern. l., plur. du plur. de نَفَّسَ (Becri, p. 2, 66, 'Abd-al-wâhid, p. 209, Cazwini, I, p. 355), qui signifie *peinture* ou *sculpture*, car ce mot se prend dans ces deux acceptions, de même que les autres qui dérivent de cette racine. Alcalá donne: *esculpir* et *pintar con buril* نَفَّسَ, *figurada cosa con sinzel* منقوش; Cafies: *cincelar* نَعَسَ; Humbert (p. 96): *dessinateur* نَفَّاس, et (p. 87): *graveur* نَعَّس, *graver avec le burin* منقاش, *burin* منقاش, *sculpteur* نَفَّاس, *sculpter* نَعَّس. Boethor et Berggüen traduisent *ciseler* par نَفَّس et نَعَّس; le premier a en outre: *peindre, embellir, orner de figures* نَعَّس, et le second: *se peindre les mains avec tamer-henna* نَعَّس; voyez aussi Boethor sous *barioler*.

نَعَلَ (V), avec عَلَى, *se servir de quelque chose* (de confitures,

في النادر, p. ٢١, Humbert, p. 226, Berggren, Marcel, نادرًا. ندر.
 في, ٢١, ٨, Mas'oudi, II, p. 49, 230, Boethor, نَذْرَة, p. ٢١, ٨, نَذْرَة,
 النَذْرَة, p. ١٧, Ibn-al-Khatib, *Mi'yār al-ikhtibār*, p. 15, l. 3, *rarement*.
 مَتَنَزَّهَة, pl. مَتَنَزَّهَات, *lieu de plaisance*, p. ٢٥, ٩, ١٨ (note f),
 p. ١٢٢, ١٢٥, ١٢٩ etc.; Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 29.
 l. 6, p. 30, l. 2, p. 42, l. 11 (où il faut lire مَتَنَزَّهَات, car telle est
 la leçon de A. et de B.; M. Fleischer a oublié de corriger cette faute);
 Mas'oudi, III, p. 73; Ibn-Haucal, man., p. 50 et ailleurs; Ibn-Bas-
 sām, man. de Gotha, fol. 59 r.; Ibn-al-Athir, X, p. 468; Nowairi,
Hist. d'Espagne, man. 2 k, p. 473; de Sacy, *Chrest.*, I, p. v., l. 3,
 p. 282; Maccari, I, p. 359; Cazwini, II, p. 160, l. 1, p. 342, avant-
 dern. l.; Ibn-Batouta, I, p. 234.

(IV) *construire* un navire, une flotte, p. v, ٩, ٢٨, ١٧٩, ١٨٠,
 ١٨١, ١٨٢, ١٨٣, ١٨٤, ١٨٥.

نشِم, pl. اَنْشَام, *orme*, page ٧١; Alcalá sous *alamo negrilla*
 et sous *olmo*; M. Cherbonneau dans le *Journ. asiat.*, 4e série, XIII,
 p. 581: «orme, ormeau.» Le plur. اَنْشَام aussi dans les *Loci de Abbadi-
 dis* éd. Dozy, I, p. 70.

نَحَّل. A la page ٣٥, l. 4 a f., nous croyons devoir lire نَحَّلًا, au lieu
 du نَكَل qui se trouve dans tous les man., mais qui ne donne pas de sens.
 Dans les man. africains, ces deux lettres se confondent facilement, et le
 verbe نَحَّل peut signifier très-bien *arroser*, en parlant d'une machine
 hydraulique. Freytag l'a dans le sens de *doucher, donner la douche*,
 et ce qui lève tout doute, c'est qu'en Egypte مَنَحَّل ou مَنَحَّال est le nom
 d'une machine hydraulique; voyez la *Description de l'Egypte*, XII,
 p. 418.

نَظَر (I), dans le sens de *prendre soin de*, se construit aussi avec
 في, p. ٢٢, l. 11. — (VIII), *prendre soin de*, avec l'accusatif, p. ٢٦, l. 6;
 Alcalá *atender*, verbe qui, entre autres significations, a aussi celle de
prendre soin de. — اَعْمَلُ النُّظَر, *les astrologues*, p. ١١; comparez
 Freytag sous la 1re forme du verbe, n° 6.

p. f9, l. 4, p. ٦٥, l. 4 a f., p. ١٣١, l. 7; Belâdzori, p. 331, l. 6 et 8; Iqtakhri (Irâc): والجامعان منبرٌ صغيرٌ حواليها رستاقى عامر; Aboulféda, *Géographie*, p. ١٢٨, n. 1: مدينة بها منبر وسوق وعده محارس; plus petite qu'un جامع, Edrisi, p. ٧١, l. 1, p. ١٩٣, l. 13, mais plus grande qu'une جماعة (*chapelle*, voyez plus haut l'article sur ce mot), p. ١٧١, l. 3 a f. C'est par rapport au جامع que منبر signifie aussi *dépendance*, *paroisse*, p. ١٩٨.

نتج (I), *élever des animaux*, des chameaux, p. ٢٧, l. 3, p. ١٣٣, l. 3, des chevaux, Becri, p. 108, l. 4, des ânes, Edrisi, p. ٢٢, l. 1. نتاج se trouve dans le sens de *race*, en parlant de chevaux, chez Becri, p. 148, l. 6, et le collectif نتاج signifie *les petits* de certains animaux, des veaux, *Fables de Bidpai*, p. 217, l. 5 a f., des poulains peut-être chez Edrisi, *Clim. V*, Sect. 1 (Léon): ولهم معاملات وتجارات بالمكاسب (لئون) والنتاج وهم (لئون) المكاسب signifie *du bétail*, voyez plus haut), et plus loin: واصحاب نتاج وسواهم. La 6e forme du verbe, qui manque entièrement dans Freytag, se trouve chez Belâdzori, p. 82, l. 7 a f., où elle est synonyme de نَتَّاسَل, p. 83, l. 6, et dans une acception un peu différente, chez Ibn-Haiyân, man. d'Oxford, fol. 55 v.: وكان فيها (الجبررد) مائة رمانة ومائة بقرة متماسكة معها وكيل. On voit que dans ce dernier passage, le participe signifie: »qu'on élevait ensemble."

ننوى, voyez plus haut sous ننوى.

الصخر المناجور, حجارة مناجورة, *pierres équarries*, p. ١٨٢, ٢٥, ٢١; Marcel sous *pierre*; Dombay, p. 91: *lapis quadratus*, الحجر المناجور.

(VIII), *laisser manger* quelque chose (avec l'accusatif) par les chameaux, p. ٣٥, l. 1.

نَحْر, *le bord de la mer*, *passim*, p. e. p. ١٨, ١١٢, ١١٦. En parlant de colonnes, نَحْر, pl. نَحُور, semble désigner un cercle en saillie, p. ٢٩.

(I), *inviter*, *convier*, p. ١٢٨; Alcalá *conbidar*, مَنْدُوب, *conbidado*, نَدْبَة, *conbite*; Marcel *inviter*.

Câmous, au lieu de مَنَعَة. Mais cette explication nous paraît peu naturelle, et elle ne peut pas s'appliquer à des passages tels que ceux-ci : في لهم مَنَعَةٌ وَتَحْصُنَ, p. 1v, l. 9, ni à un grand nombre d'autres, qu'on peut trouver dans le Glossaire sur Ibn-Badrûn. Il nous semble beaucoup plus simple de considérer مَنَعَة comme un infinitif, qui, comme tous les infinitifs, est devenu un substantif. Il est vrai que cet infinitif ne se trouve pas dans Freytag, mais Zamakhchari le donne dans son *Asâs al-balâgha* : وَقَدْ مَنَعَ فَلَانٌ. صار ممنوعاً مَنَعِيّاً مَنَاعَةً وَمَنَعَةً. Le même lexicographe, quoiqu'il ne passe pas sous silence l'autre opinion, explique l'expression هو في مَنَعَة ou وانه لَدُو مَنَعَة comme nous croyons devoir le faire, car il dit : — مَنَعَةٌ مُصَدَّرٌ كَالْأَنْعَةِ وَالْعَظْمَةِ وَانْعَمَدَ أَوْ جَمَعَ مَانِعٍ وَنَسَمَ عَشِيرَتَهُ وَحِمَاتَهُ. — مَنِيعٌ, fort, épais, en parlant des lames de fer dont une porte est revêtue, p. 1v, l. 9.

لونه أَخْصَرَ مَاخِرَ مَخِرٍ, p. 11, l. 1. M. de Goeje rétracte le changement qu'il a proposé p. 48 de la traduction; mais nous ne sommes pas en état d'expliquer le mot مَاخِرَ.

مول. La signification de أَمْوَالٌ se modifie selon la situation dans laquelle se trouvent les peuplades arabes. Chez les Bédouins, il signifie particulièrement *des troupeaux*, parce que les troupeaux sont leur principale richesse, et dans deux passages du chapitre d'Edrisi sur l'Espagne, p. 1a, l. 14, et p. 2a, l. 7 a f., il signifie *des terres*, parce que, dans l'Espagne arabe, les propriétés territoriales étaient celles qu'on estimait le plus. Belâdzori emploie مَالٌ dans le même sens, p. 362, l. 7.

مِيل (I), avec عَلَى, voyez plus haut, p. 291, sous حَوْل (III), et comparez Belâdzori, p. 446, l. 13.

نَبِذَ (VIII), *préparer une boisson enivrante*, p. 5.

مَنْبَرٌ (proprement *chaire*), *mosquée*; Ibn-Haucal, man., p. 57 : وَبِقِلَسَيْنِ نَحْنُو عَشْرِينَ مَنْبَرًا عَلَى صَعْرِ مَوْجِعَا; Edrisi, p. 24, l. 3 a f.,

مسح (III), *toucher*, p. 128, l. 6.

مسح (I), dans le sens de *métamorphoser*, se construit aussi avec de la personne, p. 107.

مسك (I). Il est singulier que Freytag ne donne que la construction avec ب, car ce verbe se construit aussi très-souvent avec l'accusatif, p. e. Freytag, *Chrest. Arab. gramm. hist.*, p. 63; *Mille et une Nuits*, I, p. 63, 76, 79, 84. Au reste, il faut remarquer la phrase: هذا بِمِسْكٍ, *prendre avec soi*, p. 11, l. 10. — (IV). هذا بِمِسْكٍ, *ceci conserve aux cheveux leur couleur*, p. 10, l. 6 a f.

مشى (I) se dit aussi de celui qui se promène à cheval, p. 1; c'est particulièrement: aller au pas ordinaire, au petit pas, par opposition à ركض, galoper; voyez 'Abd-al-wàhid, p. 87, l. 9 et 11.

مصى (IV), avec على, *dévorer*, p. 133; Edrisi, *Clim.* I, Sect. 7, en parlant de vinges: وتعبث بمن سقط في أيديها عمتا عثما — ورثما امتصت عليه فغلته مسرعا — *superlatif, très-léger, très-agile*, p. 133, l. 3.

مع, *le long de*, p. 4, l. 6, p. 8, l. 4 a f., p. 3, l. 2, et dans un grand nombre d'autres passages; Djaubari, man. 191, fol. 84 v.: tout le monde s'étant couché, le musicien جعله مع الحانن; Ibn-Batouta, II, p. 2, 97; — *dans la direction de*, مع الغرب, p. 1, رجعنا مع البر; — *du côté de*, p. 133, l. 4. — مع الآبام, p. 11, l. 6 a f., p. 48, l. 6, مع الساعات, p. f., *sans cesse, toujours*; Ibn-Batouta, I, p. 263: لازمَ فيها; Ibn-Qāhib aḡ-ḡalāt, man. d'Oxford, fol. 10 r.: مع نول الآبام الاجتهاد. وفانم في ذلك العجيد، تتنأع مع الساعات مبلغ أحوال المباني

ماج (V), *devenir salé*, p. 110, l. 9.

منع. Freytag donne مَنَعَ comme le plur. de مانع; plusieurs grammairiens arabes expliquent en effet de cette manière la phrase هو نى منع، et dans ce cas, مَنَعَ serait, comme Freytag le dit d'après le

لف (VIII) ne se construit pas seulement avec فى, mais aussi avec ب, p. v, ١٣; *Mille et une Nuits*, I, p. 56 éd. Macnaghten.

لمع, pl. لَمَع, proprement *locus nitens*, de là *particularité remarquable*, p. ٣٨; comparez la note de M. Dozy, *Loci de Abbadi-dis*, I, p. 235. — لَمَّاعٌ, brillant, p. ٣٠, l. 4 a f.

لوح (II). مَلُوحٌ, écailleux, p. ١٠.

لَوذ (I), avec ب, s'attacher à quelqu'un, se dévouer à son service, p. ١٨; de Sacy, *Chrest.*, I, p. ١٣١.

لُوطِيس ou لُوطِيس, *latus perca*, poisson du Nil, p. ١٧; voyez la *Description de l'Égypte*, XXIV, p. 276 et suiv.

لوى (V), s'engouffrer, en parlant du vent, p. ١٢٤, l. 8.

مَتَعَ, مَتْعَةٌ, commerce charnel, p. ١٣, l. 4 a f.

مَتَانَةٌ, مَتَانَةٌ, la force enivrante d'une boisson, p. ١٣, dern. l.; Motarrizi, *al-Moghrîb*, man. 613: مَتْنُ الشِّىءِ أَشَدُّ وَهُوَ مَتَانَةٌ وَمِمَّنْ مَتْنٌ: انْشَرَابُ إِذَا اسْتَدَّ وَشَدَّ عَمْرُو قُوَّةً بِالْأَنْوَابِ وَأَمَّا أَمْتَنُهُ فَلَمْ نَسْمَعْ

بَعَابًا يَخُلُ مَحَلٌّ, poisson du lac de Bizerte, p. ١١٠. — مَحَلٌّ, مَحَلٌّ, p. ٤١, l. 8; comparez la note à la page 48 de la traduction. M. Dozy pense que la leçon du texte est bonne, et qu'on peut employer le verbe مَحَلٌّ quand on parle d'un arbre, puisqu'on dit aussi مَحَلٌّ (un homme qui ne sert à rien).

مَدَّ (I) ne signifie pas seulement *croître*, en parlant de l'eau d'une rivière, mais aussi *faire croître* (p. ١٨, l. 6; Ibn-Haucal: وَبِمَدِّ سَغْدَدِ; de là *se jeter dans*; ainsi نَهْرُ بَمَدِّ النَّبْلِ est: « une rivière qui fait croître l'eau du Nil, » c'est-à-dire, « qui se jette dans le Nil, » p. ٢, f. ١١, l. 1 etc.; Becri, p. 148. On pourrait croire que c'est la 4e forme, mais Zamakhchari, dans son *Asās al-balāgha*, dit expressément que c'est la 1re: مَدَّ أَنْتَهَرُ وَمَدَّةُ نَهْرٍ آخِرُ فَالْ

فَيْضُ خَلِيجٍ مَدَّةٌ خُلُجَانٍ

وَقَدْ مَا رَكِبْنَا فَمَدَّتْهَا رَكْبَةٌ أُخْرَى

M. de Gayangos, fol. 186 v.) emploie لَازِم dans le même sens: كَلَن لَه بِنْهَر شَاطِبَة ضَوْيَعَة ¹⁾ يَعِيش بِهَا وَكَانَ لَازِمَهَا أَكْثَرُ مِنْ فَائِدِهَا فَأَعْنَى لَازِمَهَا حَتَّى افْتَقَر. De nos jours on prononce en Afrique *lazma* ou *lezma*, et on entend par là l'impôt que les tribus arabes, campées autour des villes, payent pour avoir le droit de se rendre sur les marchés, afin d'y échanger contre des grains les produits de leur sol ou de leur industrie; voyez Daumas, *Le Sahara algérien*, p. 9, 162, 254, 259. Dernièrement on a donné le nom de *lezma* à l'impôt de capitation payé à la France; voir le prince Nicolas Bibesco dans la *Revue des deux mondes*, 13 avril 1865, p. 938. Dans la *Lettre de l'empereur Napoléon sur la politique de la France en Algérie*, on lit (p. 27): » Les tribus du cercle de Bougie, limitrophe de celui de Djidjelli, ne payent que la *lesma*, impôt unique que se répartissent les *djemmas*, suivant les usages locaux. Cet impôt, entièrement conforme aux mœurs kabyles, n'exige pas les recensements annuels, si pénibles aux populations. La *lesma* se payait, avant 1858, dans le cercle de Djidjelli; elle a été supprimée par le général Gastu et remplacée par les impôts *hokor*, *achour* et *zekkat*. »

نَشَك, *ichneumon*, *mangouste*, p. 18. Le nom ordinaire de cet animal est نَمِس; voyez Cazwini, II, p. 177. Les auteurs arabes parlent aussi d'un petit poisson qui tue la balaine et qui, chez Mas'oudi (I, p. 235), porte le nom de اللَّشَك (avec les variantes الشَك et السَّيْل; voyez p. 402); cf. *Relation des Voyages* éd. Reinaud, p. f. Dans le man. A. d'Edrisi ce poisson est aussi appelé اللَّشَك, et Jaubert (I, p. 63) a observé que » ce nom ressemble beaucoup à celui que notre auteur donne à l'ichneumon; » mais ce qu'il n'a pas remarqué, c'est que la leçon est fort incertaine, car les man. B., C. et D. portent اللَّشَك.

Chez Cazwini (I, p. 123) le nom de ce poisson est dans le texte اللَّسَك, avec les variantes اللَّشَك, اللَّسَك, اللَّسَك et اللَّسَك.

لَطَفَ (IV), avec l'accus. de la personne, *témoigner une grande affection à quelqu'un*, p. 10.

لُعَابُ الشَّيْخِ, sorte de pierre précieuse, p. 5.

1) Afin qu'on ne pense pas qu'il faut prononcer ضَوْيَعَة, nous observons que les voyelles sont dans le manuscrit Boethar donne la même forme sous *lamoua*.

traduit *alache pece* par رِيْمَة, pl. رِيْم; chez Dombay, p. 68, رِيْم (qui manque dans Freytag) est *halax*, et chez Marcel on trouve: *anchois* رِيْم (aussi سَرْدِين et سَرْدَنَة), *kareng* رِيْم. Nous pensons donc que لَاج désigne une sorte de petit poisson, le hareng, l'anchois, la sardine ou le célerin.

لَاش, poisson du Nil, p. ٣١. C'est, si nous ne nous trompons, le poisson qui en espagnol s'appelle *lacha*. Ce mot, qui manque dans le Dictionnaire de l'Académie espagnole, est considéré par Nuñez de Taboada comme le même que *alacha*, puisqu'il renvoie à ce dernier mot, mais c'est sans doute une erreur, car Victor, qui d'ordinaire est fort exact, dit ceci: » *lacha*, certain poisson quasi semblable au barbeau." Le لَاش d'Edrisi, qui est rond, à queue rouge, très-charnu et bon à manger, ressemble aussi beaucoup au barbeau.

لَبِيس, poisson du Nil, p. ١٧; Becri, p. 117; *Cartâs*, p. ١٧ et la note de M. Tornberg, p. 367; Cazwini, II, p. 119; *Description de l'Egypte*, XXIV, p. 285 (*lebis*, *lebes*); Humbert, p. 69: »carpe حوت بوليس (Tunis);" M. de Slane dans le *Journ. asiat.*, 8e série, XIII, p. 337: »Une espèce de carpe, peut-être le *cyprinus niloticus*. Le *lebis* du Nil est une espèce du genre mormyre. Je tiens d'un natif de Fez que le *lebis* est encore très-commun dans cette rivière [celle de Fez]. Selon lui, ce poisson a la tête rouge, renferme beaucoup d'arêtes, beaucoup de graisse et pèse d'une à deux livres. Pour le prendre on empoisonne les eaux avec de la noix vomique." Chez Alcalá le diminutif لَبِيس signifie *du poisson en général (pece pescado generalmente)*.

لَبْنَة من ذهب, un *blor d'or*, p. ٧.

وَبِهَاء: لَوَازِمَة, pl. لَوَازِم, *impôt*, p. ١.; Edrisi, Clim. II, Sect. 5: وَاِل من ناحيته الهانسي صاحب مَكَّة يعقب صدقاتها ولوارها ومكوسها وله (امبرها) — لَوَازِم على القوافل الصادرة والواردة من بلاد (Adjdâbia) Haucal (السودان) ولهم في شامها بربر يأخذون صدقاتهم ولوارهم: (Ceuta) ايلس; والسودان اسباب الاندلس ولوازيمها et dans le chapitre sur l'Espagne: وخراجها, et dans le chapitre sur l'Espagne: وخراجها وصدقاتها وجوانبها. Ibn-al-Khatib (man. de

كلم (V), avec على, prononcer des paroles magiques contre, p. f^a, l. 1.

كَمَل, *beauté*, p. ٥٨, l. 9; Boethor sous ce mot.

مَكْن, pl. مَكْن, lieu où l'on se cache (de manière à pouvoir surprendre quelqu'un au passage), Zamakhchari, *Asās al-balāgha*; *Loci de Abbadidis* éd. Dozy, I, p. 254, l. 6; Edrisi, p. 113, en parlant d'une île : وهى مكن لمرائب العدو. Ces mots nous mettent en état de corriger un passage d'Ibn-Djobair (p. 340), où il est aussi question d'une île et où on lit qu'elle n'est habitée que par un hermite; puis : وهو مكن للعدو. Ces paroles se rapporteraient, soit à l'hermite et alors il faudrait prononcer مَكْن, soit à l'édifice qu'il habite, et dans ce cas on devrait prononcer مَكْن; mais ni de l'une ni de l'autre manière on n'obtiendrait un sens satisfaisant, et en comparant le passage d'Edrisi, il nous semble à peu près certain qu'il faut lire : وعى مَكْن (الجزيرة c'est-à-dire وهى).

كَنف (VIII), contenir, p. f¹.

كَبَف (II). Verbe formé de كَيْف, dire le comment d'une chose, la décrire en détail, p. ٤٨, 117; Djaubari, man. 191, fol. 61 v.: ذَكَرَتْ لَهُمْ أَمْرٌ لَا تَكْبَف. La 5e forme s'emploie comme le passif de la 2e, et elle se trouve dans Maccari, I, p. 116, l. 7, et dans Hoogvliet, *Loci de Aphrasidis*, p. 51, l. 3, où il faut lire يتكَبَف, comme on trouve non-seulement dans le man. A., mais aussi dans les man. G. et Ga. d'al-Fath.

لَاج, poisson du lac de Bizerte, p. 110; Cazwini, II, p. 119. Nous croyons que c'est le même mot que *halax* en latin, *alache* ou *alèche* en espagnol. On cherche en vain ce mot dans le Dictionnaire de l'Académie espagnole; à l'article *alacha*, il renvoie à *alecha*, qu'il n'a pas; il a bien *aleche*, mais il renvoie à *haleche*, qu'il n'a pas non plus. Cependant Victor (*Tesoro de las tres lenguas*) donne: «*alache* ou *alèche*, anchois, une sorte de hareng fort petit,» et Nuñez de Taboada: «*alacha*, *alache*, célerin, poisson de mer.» D'un autre côté, Alcalá

Freytag, *Chrest. arab. gramm. hist.*, p. 75, l. 12; Kosegarten, *Chrest.*, p. 61, l. 4 (où il faut lire *صبانة*); Becri, p. 131, l. 9; Ibn-Batouta, IV, p. 158. Mais c'est aussi, s'il est permis de s'exprimer ainsi, une marque d'estime substantielle, c'est-à-dire, *un présent*, *un cadeau*, Edrisi, p. 10; Ibn-Bassâm, man. de Gotha, fol. 6 v. : *بشير*. De nos jours le mot *أكرام* désigne de même le salaire, les *honoraires*, que le sultan donne annuellement aux habitants des deux villes saintes, la Mecque et Médine; voyez Burton, *Pilgrimage* etc., I, p. 224, 345 dans la note, II, p. 7, 257. *أكرام* se trouve aussi, dans le sens de *salaire*, dans les *Mille et une Nuits* (apud Kosegarten, *Chrest.*, p. 26; l'édition de Macuaghten et celle de M. Fleischer présentent ici une autre rédaction).

كسب. Le mot *كَسَب*, *quaestus*, *lucrum* chez Freytag, a reçu au Maghrib le sens de *bétail*, car Alcalá traduit *ganado menudo* et *ganado mayor* par *كَسَب*, et *ganadero de ganado menudo* (celui qui possède du menu bétail) par *كَسَاب*. Le mot *كَسَب* répond donc exactement à l'espagnol *ganado*, car la racine *كَسَب* signifie *acquérir*, de même que *ganar*, dont *ganado* est le participe. M. Diez (*Etymol. Worterb. der rom. Spr.*, p. 494), à l'article *ganado*, observe qu'en vieux français le mot *proie* s'employait souvent dans le sens de *troupeau*, et l'arabe présente un exemple tout à fait analogue, car *عَمَّ* signifie *des moutons*, *عُمَّ* *proie*, et la racine *عَمَمَ*, *pro praedâ quid abstulit*. Le mot *مَكْسَب*, pl. *مَكاسِب*, qu'Edrisi emploie, p. 41, l. 5, dans le sens de *moyen de gagner de l'argent*, peut donc signifier aussi : *l'endroit où se trouve le bétail*, c'est-à-dire, *pré*, *prairie*, et il a certainement ce sens chez Edrisi, p. 119, avant-dern. l. : *بها زرع ومكاسب*, et p. 202, l. 2. Dans un autre passage d'Edrisi, Clim. V, Sect. 1 (Léon), le mot *مَكاسِب* a évidemment le sens de *bétail*, car on y lit : *ولهم معاملات وتجاراات بالمكاسب والنتاج*.

كسر (fraction); remarquez p. 131 : *يومًا وكسرا*; *plus d'une journée*; Belâdzoï, p. 466 : *فيبراسا ألا كسرا*; comparez p. 514, l. 5 a f.

dinaire, ce mot, chez Edrisi, en a encore plusieurs autres. Ainsi il signifie *considérable*, en parlant d'une montagne, d'un pilier, d'un édifice, d'une somme d'argent etc. (*passim*). فائمه بذانه a le même sens en parlant d'une ville, d'un marché (p. ٨١, ١١٤), ainsi que فائمه الذات (p. ٥١, ٩٢); mais فائمه بذانه signifie aussi *indépendant*, p. ١١, ce qu'Ibn-Haucal nomme très-souvent فائمه بنفسه, p. e.: وهامها فائمه (سرت) فائمه بنفسه لا من تحت أحد, et *isolé*, p. ٢٠, Mas'oudi, III, p. 5, qui emploie aussi l'expression فائمه بنفسه, III, p. 51, de même qu'Ibn-Haucal (Perse): فهذه بحيرات فائمه بانفسها. Remarquez aussi les expressions: كان دورانه فائما, *il tournait dans le sens vertical*, p. ١٨٣; — فائمه في الهواء, *très-élevé* (comme في الهواء, voyez plus haut sous ذهب), p. ١١٤; — خطبه فائمه, *celle qui a lieu régulièrement*, p. ١٨٨.

كبد (III), *résister à*, p. ١٩٠; voyez Dozy, *Loc. de Abbadidis*, I, p. 264, n. 33; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: بَعْضُهُمْ يُدَابِدُ بَعْضًا.

كنب = كِمَاب, inscription, p. ٢١٠; Azraki, p. 161; Belâdzori, p. 126, 240, l. ٦ et 7.

كحل, poisson du lac de Bizerte, p. ١١٠. Dombay (p. 68) a parmi les poissons: *sargus* كُحَيْلَة et نُحَيْلَة, ce que Marcel (sous *muge* et sous *sargo*) semble avoir copié.

كدّان, espèce de pierre calcaire, p. ١١٣, ١٣٦; voyez le Glossaire sur Ibn-Djobair et la note de M. de Slane dans le *Journ. asiat.*, 5e série, XIII, p. 556. الكدّان اللقي, p. ٢١١; voyez la note sur la traduction, p. 261.

كراري, pl. كُرْزِيَة, mot d'origine berbère, *bande de laine qu'on roule autour de la tête*, p. ٣, ١١, ٣٩, ٥٨, ٧٨; voyez Dozy, *Vêtements arabes*, p. 380—382.

كُرسِيّ, pupitre, p. ٢١١ (= Maccari, I, p. 360); comparez Lane, *Modern Egyptians*, I, p. 113 infra.

كُرَامَة a, dans les *Fables de Bidpai* (p. 141, l. 13, p. 211, l. 2), le sens de l'infinitif de la 2e et de la 4e forme de كَرَم; comparez Becri, p. 150, l. 15; de là *maryuc d'estime*, Edrisi, p. ٩١, l. 4;

langue vulgaire, on dit aussi قد au lieu de قدر. Présentée de cette manière, cette observation nous semble erronée. Nous ne nions pas que, dans l'origine, il n'y ait de l'affinité entre فعر et فاع, car on dit قعر البحر aussi bien que قاع البحر; mais ce que nous ne pouvons admettre, c'est que فاع serait une corruption moderne de فعر. M. Fleischer ne semble avoir rencontré فاع, dans le sens de *fond*, que dans les Mille et une Nuits, et s'il ne se trouvait que là, son observation aurait quelque vraisemblance; on a vu toutefois qu'il se trouve chez Edrisi, qui est beaucoup plus ancien et chez lequel on ne rencontre pas des corruptions de cette nature. Mais en outre, le mot فاع, si l'on y regarde bien, a toujours eu le sens de *fond* dans la langue classique; c'est, comme le dit Tibrizi dans son Commentaire sur la Mo'allaca d'Amrokkais (vs. 3 éd. Lette): *l'endroit où les eaux stagnantes confluent*, الموضع الذي يستجمع فيه الماء, c'est-à-dire, *le fond d'une vallée*. De même le mot فاعة signifiait à la Mecque: la partie la plus basse d'une maison, le rez-de-chaussée; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: وَاحِدٌ مَثْنٌ يَسْتَمُونَ سَعَلَ اَنْدَارِ الْفَاعَةِ وَيَعُولُونَ ثَنَرْنَ فَعَدَ نَى الْعَلْبَةِ وَوَضَعَ فَمَاشَهُ فِى الْفَاعَةِ, avec un vers.

قول (I), avec ب, قول بمذنب فلان, *être de la secte de quelqu'un*, p. ٩٣; Ibn-al-Athir, I, p. 48: بِبُورَاسِبِ اَوَّلِ مَنْ اَضْبَرَ الْعَوْلَ بِمَذْنَبِ الصَّابِنِينَ. C'est au fond la même signification que قول ب croire à; voyez Dozy, *Locs de Abbadidis*, I, p. 269, n. 60. De la قَوْلٌ, *opinion, secte, foi, religion*; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: قَوْلٌ فَلَانٌ رَأْنَهُ — عما نهم قول ولا نسى ولا امانه; Djaubari, man. 191, fol. 24 v.: وَمَذْنَبُهُ قول (V), *faire usage d'une expression* (كلمة), p. ov.

قوم (I), avec ب, *prendre soin de*, p. ١., l. 1; Belādżori, p. 33 (avec على, p. 23, 24, 48); de Sacy, *Chrest.*, I, p. ٦٦, ١٠٤, ١٣١, p. 469; Aboulféda, *Hist. anteislam.*, dans les passages cités dans l'index de M. Fleischer; — *pourvoir aux besoins de, suffire pour*, p. ٥٨, l. 1; *Fables de Bidpai*, p. 204, dern. l. — (II), *consolider*, p. ١٤٩, l. 6 a l. — (III), *évaluer*, p. ٢٠, l. 5. — فَمَمٌ, comme pl. de فامة dans le sens de *brasse, passim*, p. c. p. ١١٣, l. 2. — فَمَم. Outre le sens or-

trésors immenses." Dans l'*Appendice au Tarikh al-islâm* de Dzahabi (man. 320(2), p. 257) on lit: *وَنَالَ سَلَارٌ مِنْ سَعَادَاتِ الدُّنْيَا مَا لَا يَوْصَفُ*. *Comp. Nawawi, Tuhfat, man. 387, p. 439: فذهب جماعة الى أن الغنطار هو مال عظيم كثير غير محدود* وحكى ابو عبيد عن العرب انهم يقولون هو وزن لا يحدّ. *قنطوريون, centauree, p. 1; Boethor sous centauree; Berggron (p. 839) et Marcel donnent قنطريون, le dernier aussi قنطاريون*

(II), *suiivre les contours du golfe*; adverbialement *تَقَوَّرًا*, lo synonyme de *جَوْرًا*, *passim*. Nous croyons retrouver ce verbe dans un passage de Burckhardt, *Travels in Nubia*, p. 424, qui dit que, dans le dialecte des marins du Yémen, le verbe *كَوَّر* signifie: »to cross over, or to start in order to cross over;» il ajoute qu'ils disent p. e. نحن *كَوَّرْنَا* من النجبل الى حدّه. Il est vrai que ce voyageur écrit ce verbe avec un ك, et non pas avec un ق; mais il confond quelquefois ces deux lettres; à la page 482, p. e., il écrit *الاملاى* au lieu de *الاملاك*. Ensuite le verbe *قَوَّرَ* ne signifie pas précisément *traverser*; mais Burckhardt lui-même dit (p. 425) que les marins dont il parle ne naviguent pas directement vers Souakin; à moins que le vent ne soit extrêmement favorable, ils font un détour. C'est justement l'idée que renferme le verbe *قَوَّرَ*. Chez Alcalá c'est *redondear* (arrondir) et le substantif *قَوْر* répond chez lui à *ronda la obra del rondar* (faire la ronde); Motarriz dit dans son *al-Moghrib* (man. 613): *قَوَّرَ الشَّيْءَ تَقَوَّرًا فَتَلَعَ مِنْ وَسْطِهِ خَرْقًا كَمَا يُقَوَّرُ الْبَطْلِيخُ*, et chez Boethor *قَوَّرَ* est *échancrer, vider en arc*. Ce renseignement fournit à l'un de nous l'occasion de corriger une faute qui se trouve dans son *Dictionn. des noms des vêtements arabes*. L'expression *مَقَوَّر*, appliquée au *tailesân*, y a été traduite (p. 254, 279) par *empesé* sur l'autorité de Quatremère (c'est le *picatus, pice oblitus* de Freytag); mais un passage d'Ibn-Haual (Kirmân) montre que cette traduction est inadmissible, car il dit: *ومن طرائف ما يعمل عندكم النيايسة المَقَوَّرَة في المنسج تنسج برئاف*. Le mot *مَقَوَّر* indique donc la manière dont le *tailesân* est tissu, et

لا, poisson du lac de Bizerte, p. 116.

قَلْع. Le plur. قُلُوع signifie, d'après Edrisi, p. 1.1, جِبَّةٌ بَيْضٌ, c'est-à-dire, *des collines blanches*, car le Câmous explique حَبَّ by أَكْمَةً, et Edrisi l'emploie en ce sens p. 1.2, l. 5 a f. (جِبَّةٌ عَالِيَةٌ). Nous ne voyons pas comment قُلُوع a reçu ce sens; قَلْعٌ signifie bien *rocher* (الصخرة العظيمة dans l'*Asās* de Zamakhchari), et d'un autre côté, Alcalá donne قُلُوع dans le sens de *cesped terrou con rayzes* (motte de terre avec des racines d'herbes, gazon); mais entre une *colline blanche*, un *rocher* et un *gazon*, la différence est assez grande. Barth (*Reisen*, I, p. 44) parle d'une petite chaîne de collines, dont deux cimes portent le nom de *el guleât*; c'est peut-être la forme diminutive du même mot (القُلَيْعَات).

قَنْطَر. قَنْطَرٌ, pl. قَمَنَرٌ, *voûte, arcade*, p. 112, 113, 114, 119; Bocchor sous *arc-boutant, arceau, cintre*; Berggien sous *voûte*; Marcel sous *arcade, arche, voûte*; Mas'oudi, II, p. 385, 416, 429; Becri, p. 42, 44, 82; Maccari, I, p. 124; Cazwini, II, p. 97; Macrizi, I, p. 150, l. 6, 7, 9, p. 156, l. 12 et 10 a f., p. 246, l. 12, p. 248, l. 11 et 12; *Mille et une Nuits*, IV, p. 122 éd. Habicht. Alcalá donne قَنْطَرٌ dans le sens de *fuente del pie* (le creux du pied); c'est au fond la même signification. Le verbe قَنْطَرَ dans le sens de *voûter*, pour lequel Freytag ne cite que les *Mille et une Nuits*, se trouve déjà dans Mas'oudi, p. c. II, p. 379; Macrizi l'emploie souvent. — قَنْطَرٌ, p. 1., signifie *des sommes immenses* (= قَنْطَارِ الْأَمْوَالِ, p. 1.8); comparez Ibn-Batouta, IV, p. 378, où les mots: قَرْبَةُ تَعَارَى على حقارتها يتعامل فيها بالقَنْطَارِ الْمُقَنْطَرِ من التبر ne signifient pas, comme on lit dans la traduction: »malgré le peu d'importance qu'a le bourg de Taghâza, on y fait le commerce d'un très-grand nombre de quintaux, ou talents d'or natif, ou de poudre d'or,» mais bien: »il s'y fait un commerce qui fait passer d'une main à l'autre des quantités immenses de poudre d'or.» Dans un autre passage du même auteur (IV, p. 421), les mots الْقَنْطَارِ الْمُقَنْطَرِ sont rendus fort bien par: »des

meaux (voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, I, 1, p. 161, 162; Vullers, traduction allemande de l'*Hist. des Seldjoukides* par Mirkhond, p. 100; Barth, *Reisen*, I, p. 189), mais aussi en parlant d'une file d'esclaves, p. ٩.

قَطْع (I), avec عَلَى, dans le sens de قطع الطريق, p. of; Alcalá: robar salteando con armas قَطَعَ — قُتِلَتْ, montagne isolée, p. ٩٤, ٩٥; Iqtakhri (Arabie Pétrée): وهى جبال فى العيان متصلة حتى اذا توسطتها رابت كل قلعة منها فائمة بنفسها بطول بكل قلعة منها الطائف — وحواليها رمل لا يكاد يرتقى الى ذروه كل قلعة منها احد الا بمشقّة شديدة — قَطِيعَة, quartier d'une ville, p. ١١٤; — troupeau (p. e. de bœufs sauvages), p. ١٣٥; le Câmous donne cette signification sous la racine رَق: رَق, carrière, le lieu d'où l'on tire de la pierre, p. ٢٧; Alcalá: canteria minero de piedras مَقْطَع المَسَنَات, canteria de aguzaderas مَقْطَع الحِجَار (ce dernier mot, qu'on trouve aussi chez Alcalá sous aguzadera — مَسَن, plur. مَسَنَات — est proprement مَسَن (Berggren: pierre à aiguiser مَسَن; Boethor, sous pierre: pierre à raser المسنّ حاجر المسنّ), mais dans la langue vulgaire on dit مَسَن, comme si ce mot dérivait de la racine مَسَن; Boethor (sous aiguiser) a aussi: pierre à aiguiser حاجر مَسَن; comparez sur ces formes nouvelles, le Glossaire sur Ibn-Djohair, p. 26; pedrera et vena de piedra مَقْطَع; Berggren: carrière (à pierre) مَقْطَع الحِجَار; Mas'oudi, II, p. 381; Becri, p. 49; Cazwini, II, p. 337, l. 20; Maccari, I, p. 365, l. 9; p. 373, l. 4 a f. Le mot مَقْطَع signifie aussi: lieu où l'on coupe le bois; Ibn-Haukal (Syrie) حصن التينات — فيه حصن منيع على شرف; Edrisi, Clim. IV, Sect. 5: مَعْنَع لخشب الصنوبر. — الباجر فيه مَقْطَع خشب الصنوبر. — pièce d'étoffe en général (voyez Dozy, *Vêtem. arabes*, p. 368, Boethor sous pièce), et spécialement étoffe de lin (Dozy, p. 180, 181; Alcalá naval lienço; Ibn-Batouta, II, p. 186), p. ٥. (المغاضع السلطانية).

قَفْل, clef de voûte, p. ١٣.

قصر; comparez plus haut sous le mot دار. — Caserne, p. 11v. — Dans la description de l'Afrique par Edrisi, le mot قصر a souvent le sens que Boethor donne sous *village*, à savoir: »village de Cabyles entouré d'une muraille." On le trouve en ce sens dans *Le Sahara algérien* de Dumas presque à chaque page. Ces villages ont un mur d'enceinte, non-seulement comme moyen de défense contre les attaques de l'ennemi, mais aussi pour ne pas être engloutis par les flots de sables; voyez Dumas, p. 184. — قَصِيرٌ signifie *peu profond*; Ibn-Haucal, en parlant de la mer Caspienne: رَمَاءُ الْبَحْرِ بِهَذِهِ النَّاحِيَةِ قَصِيرٌ الْعَمْرُ; la même expression chez Becri, p. 20. Le mot قصر seul a le même sens, comme son équivalent latin *brevis* (*brevia vada*, Virgile, *Aen.* V, vs. 221, Sénèque, *Agam.*, vs. 572), p. 11f, avant-dern. l.; Ibn-Batouta, IV, p. 186. Cet adjectif a reçu le sens d'un substantif, *bas-fond*; voyez Alcalá sous *quebrador de nave*, Boethor sous *bas-fond*, et Humbert, p. 130 (qui donnent tous les deux le pl. حصائر et qui ajoutent que ce mot est usité en Barbarie); Berggren, pour *banc*, donne: »banc de sable, sous l'eau قَصَائِرُ الْبَحْرِ." Les bas-fonds de la petite Syrie s'appellent الْعَمْرُ, p. 11v, 118, et M. de Slane (*Journ. asiat.*, 5e série, XII, p. 462) a comparé fort à propos le vers de Virgile (*Aen.* I, vs. 111):

In brevibus et Syrtis igitur.

Le plur. de قَصِيرٌ est أَحْصَارٌ, *bas-fonds*, p. 11, avant-dern. l., et le plur. du plur. أَقْصَارٌ, qu'Edrisi emploie quelquefois comme un adjectif (p. 11f: فِي أَقْصَارِ الْعِمَاءِ), mais ordinairement comme un substantif, p. e. p. 10; c'est le *brevia* de Virgile et de Tacite (*Ann.*, I, 70). Freytag ne donne rien de ce que nous avons cru devoir dire sur قَصِيرٌ, si ce n'est ceci: »أَقْصَارُ Pl. *Vada*. Jac. Schult." En effet, Jean-Jacques Schultens a noté sur la marge de son Goliuz: »أَقْصَارُ *vada* Geogr. Nub. 6. 24. 25. 27." Ces citations sont tirées de l'Abrégé d'Edrisi, publié à Rome.

قَضَى (VIII) signifie *constituit* (voyez Weijers, *Loci de Ibn-Zeidouno*, p. 196, n. 355), et مُقَضًى signifie par conséquent *ad quod constitutum est*, *état*, *condition*, p. 113.

فَلَارٌ ne s'emploie pas seulement en parlant d'une file de cha-

montagnes qui s'étendent le long de la route, qui bordent la route, et l'expression قارعة الطريق على s'emploie dans le sens de : à côté de la route; voyez Dozy, *Loci de Abbadidis*, III, p. 183.

وتعمل قري، قري، pl. de قَرِيَّة (vergue), p. 11; Clim. V, Sect. I : منه الصواري للمراكب السفينة والقري (la voyelle dans B.).

فستون، *costus* (?), p. 1; Freytag a فُسْتُ en ce sens, et Berggren, p. 844, فُسْتُ et فُسْتُ.

قسم (VII), *se diviser*, p. 142, 141.

قشر، قشور، pl. فُشُور، écaille, de poisson, p. 14; Boethor et Marcel sous écaille; Humbert, p. 69; Alcalá, sous *escama de pescado*, a bien le plur. فُشُور, mais le sing. قَشْرَة; de Sacy, *Chrest.*, I, p. 50.

القصب السكرى مقصب، p. 10, et القصب الحلو، p. 10, canne à sucre.

قصد (I), avec الى، *se rendre à*, p. 1, 136, 131, 94, 78, 81, 111, 111; Belàdzori, p. 213, l. 9; p. 243, l. 2, p. 334. — انقصد، *le bon chemin, le droit chemin* (figurément), p. 11; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: هو على القصد وعلى قصد السبيل اذا كان راشداً; Maccari, II, p. 111, l. 1; Ibn-Khaldoun, *Prolégomènes*, II, p. 231, avant-dern. l. — مقصود، en parlant d'un endroit ou d'une personne (de Sacy, *Chrest.*, II, p. 29, dern. l.), signifie: *auquel ou auprès duquel tout le monde se rend*; de là المدينة المقصودة، *la capitale*, p. 133. On dit même مقصودة، *تجارة*, p. 111, dern. l. (la même expression chez Ibn-Haucal à l'article Bone), *des marchandises que tout le monde veut acheter, qui sont fort en vogue*.

قصر، قُصور، pl. فُصُور، ne signifie pas seulement *palais*, mais aussi *salle* dans un palais, p. 124; Berggren: *salle* قصر; comparez Mohammed el-Tounsy, *Voyage au Ouadây* trad. par Perron, p. 365: » Dans la saison des grandes pluies, ils tiennent leurs audiences dans le petit casr ou maisonnette qui est adossée à la face interne du mur extérieur du palais. » Dans un autre passage d'Edrisi (dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 28, l. 11 et 15) le mot قصور est employé pour désigner les parties dont se compose le قصر; de même chez Belàdzori, p. 229. قصر يضمها

فَرَّارٌ، *sur la surface de la terre*, p. ١٣, ١٣١, ١٨٨, et *على فَرَارَةِ الارض*, p. ١٨٨.

(I) فَرَب, *être d'un abord facile*, p. v, l. 7. — فَرِب, par ellipse, car القعر ou الغور a été supprimé, *peu profond*, p. ١٨, avant-dern. l.; Ibn-Batouta, II, p. 324, où les mots: وشربها من ابار بها قريبة ne signifient pas, comme on lit dans la traduction: »L'eau potable est fournie par des puits, situés dans le voisinage,» car, si telle avait été la pensée de l'auteur, il aurait écrit مِهَا; mais elles signifient: »par des puits peu profonds;» comparez t. IV, p. 118, l. 10. En parlant d'un toit, فَرِب signifie *peu élevé, bas*; Motarrizi, *al-Moghrîb*, man. 613, sous السمك اى السعف: سمك. — L'expression فَرِبَة, p. ١٢١, qu'Ibn-Haucal emploie aussi en parlant de Zaloul, a été traduite par *des marchés proches l'un de l'autre*. Il n'est pas certain que cette traduction soit la bonne, car chez les auteurs du moyen âge de la littérature arabe, فَرِب a quelquefois le sens de: *médiocre, peu considérable*, comme chez Ibn-al-Athir, I, p. 41: القدر الغربى; Ibn-Batouta, II, p. 246: مَائِهَا فَرِب المَوْتِ. De là: *facile*; Alcalá: *ligera cosa de hazer*, le synonyme de سَيء خَفِيف et de قَبِيْث; Ibn-Batouta, I, p. 267. Il semble signifier aussi: *favorablement situé*, comme chez Ibn-Haucal (Ceuta): صِيْلَغ فَرِبَة لِّحَال: لها مَرَسَى فَرِب الامر, et ailleurs (Sindjâr): فَرِبَة. Chacune de ces deux significations pourrait convenir; mais ce qui prouve que فَرِب s'emploie aussi dans le sens de مُتَعَارِب, c'est qu'Edrisi emploie (p. ١٢٣, l. 8) فَرِبَة dans le sens de مُتَعَارِب. Par conséquent, فَرِبَة peut être comparé avec مُتَعَارِبَة, p. ١١. Probablement فَرِب a le même sens dans ce passage d'Ibn-Haucal (Bone): وفواكه كثيرة: وبساتين فَرِبَة.

فَرِبِل, pl. فَرَابِل, *cap, promontoire*, p. ١٢٣, ١٢٥, ١٢٧, ١٢٩, ١٨٠; Clim. V, Sect. 2: البر (B. من) فَرِبِل منعطع عن (من) البر. Sorrento est située فَرِبِل خارج فى البحر. Comparez *cordillera* en espagnol, chez Victor: *penle de montagne*.

فَرَب, *قَارَعَة التُّرْبَة*, p. ١٢٢, signifie proprement: *les collines ou les*

مقبورة signifie: un hamza voûté, c'est-à-dire, surmonté d'un dhamma (مقبور, *voûté*, se trouve aussi chez d'autres auteurs anciens, p. e. chez Azrakî, p. 213; comparez p. 216, 217).

قداور ou قداور (plur.), *chemises larges et longues, sans manches, en laine ou en toile*, p. ٣, ٨, 11, ٣٨, ٩. (expliqué par المقندرات; à la p. ٣٨ les man. B. et D. portent اسنادير). C'est le mot berbère *ta-candour-i*, ou, sans le préfixe, *candour* (*Dictionn. berbère sous chemise de toile*), que les voyageurs écrivent ordinairement *gandoura*; voyez p. e. Daumas, *Le Sahara algérien*, p. 21, 266; le même, *La grande Kabylie*, p. 253, 410; Carrette, *Etudes sur la Kabylie*, I, p. 274, 393. Comparez M. Defrémery, *Mémoires d'hist. orient.*, p. 158. Dans des notes d'un inâm de Constantine que possède M. Dozy, on trouve cette explication: القندورة اسم بربري وهي الجبة نتخذ للرجال من الكتان والصوف وهي مثل العميص إلا أنها ليس لها ذراعان والنساء يتخذنها من سائر الأقمشة ومن المذهب وغيره. Avec l'article arabe ce mot a passé dans la langue espagnole sous la forme *alcandora*; voyez Engelmann, *Glossaire des mots esp. dérivés de l'arabe*, p. 22. Vulgairement on dit *Guedwāra* (Defrémery, *loco laud.*), et c'est de cette forme qu'Edrisi a formé le pluriel قداور ou قداور, tandis que son فنادير et son مقندرات (p. ٢٥, ٣٦, ٩.) se rapprochent plus de *gandour* ou *gandoura*.

مقدار, pl. مقدير, *grandeur*, p. ٢٢, l. 2, p. ١٦, l. 3; Boethor sous *grandeur*; Belâdzori, p. 348, l. 8 a f.; — *distance*, p. ٢٥, l. 8, p. ١٦, l. 6 a f., p. ٣٣, l. 3; Humbert, p. 44: »مقدار distance; c'est chez lui (comme chez Edrisi) le synonyme de مساند; *Mille et une Nuits*, I, p. 44 éd. Macnaghten: ستر مرتفع عن الارض مقدار ذراع; مقدار doit signifier *grand*, p. ٢٥, l. 5, p. ٨٤, l. 5. Un passage qu'on trouve Clim. VII, Sect. 2, ne laisse aucun doute sur cette signification, car l'auteur y dit d'abord en parlant de Hastings: وهي مدينة معتره الكبير كثيره; البشعر عامرة جلييلة ذات اسواق وغللة وتجار ميسير, et immédiatement après, en parlant de Douvres: وهي ايضا مدينة كبيره.

re, qui donne aussi sous *bois* : « Cet édifice est-il de pierre ou de bois? هذه العمارة قيو ولا خشب. » Sous *arcade* et sous *voûte* il a la forme قيو. Nous ignorons pourquoi M. Fleischer, dans une note sur Abou-'l-mahâsin, I, p. 8, prononce ce mot قَبِيو, et quant au pluriel اقبيا qu'il lui attribue et que nous n'avons jamais rencontré, nous nous permettrons de douter de son existence tant qu'elle n'aura pas été prouvée, et nous lirons الاقباء dans le passage d'Abou-'l-mahâsin auquel cette note se rapporte (p. f^m, l. 9), d'autant plus que cette leçon se trouve réellement dans Mas'oudi (II, p. 379) qu'Abou-'l-mahâsin a copié. En outre M. Fleischer nomme قيو un mot turc-arabe, ce qui semble vouloir dire que c'est un mot d'origine turque et adopté par les Arabes; mais il n'y avait pas encore de mots turcs dans la langue des auteurs africains, espagnols et siciliens que nous avons cités, et le mot est si peu d'origine turque, qu'on le cherche en vain dans le dictionnaire turc de Meninsky. Il y a plus: c'est en arabe un mot très-ancien, et nous ne comprenons pas pourquoi il a été omis par les lexicographes arabes, qui donnent cependant les significations dérivées. Il remonte, sinon au temps de Mahomet, au moins à celui des *tâbi'oun*, des disciples des compagnons du Prophète. C'est ce qui résulte d'un passage important du *Fâik* par Zamakhchari (man. 307, t. I, p. 205), que nous publierons ici avec les voyelles du manuscrit ('Atâ est le célèbre *tâbi'*): عطاء سُئِلَ عَنِ الْمَجَارِ إِذَا ذَهَبَ لِلخَّلَا أَيْمُرُ تَحْتَ سَقْفٍ هَالٍ لَا فِيلٍ أَفِيمُرُ نَحْتُ قَبُو مَقْبُو مِنْ لَبِنٍ وَحِجَارَةٍ لَيْسَ فِيهِ قَتْمٌ وَلَا خَشَبٌ هَالٍ نَعَمَ الْمَجَارُ الْمُعْتَنَفُ الْقَبُو الطَّائِي مَقْبُو مَعْقُودٌ وَمِنْهُ كَانَ يَمَالُ لَضَمِّ الْخَرْفِ قَبُو وَخَرْفٌ مَقْبُو الْعَتَبُ الدَّرَجُ. La fin de ce passage montre aussi que Golius, Richardson, Meninsky et Freytag ont fait, dans leurs dictionnaires, une lourde bêtise, lorsqu'ils ont traduit قَبُو par *contraction*, car le mot قَتْمٌ, par lequel l'explique Djauhari, ne veut pas dire *contraction*, mais la voyelle que nous appelons *dhamma*. Djauhari lui-même donne très-clairement à entendre que telle était sa pensée, car il dit : « الْقَبُو الْقَتْمُ هَالٍ الْخَلِيلُ تَبْرَةٌ مَقْبُوَةٌ أَيْ مَصْمُومَةٌ. » Comme Zamakhchari l'atteste, ce sens a de la liaison avec celui de *voûte*, car le *dhamma* forme une espèce de voûte au-dessus de la consonne, et نِسْرَة

pôt non prescrit par le droit canon, p. v.; voyez Dozy, *Glossaire sur le Bayân*; Engelmann, *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe*, p. 18. L'auteur le plus ancien chez lequel nous avons trouvé ce mot est Ibn-Hanbal, qui dit dans son chapitre sur l'Égypte: ويحكيت بها قُبَالَتَه (بنسْتَوَه) مياه كثيرة الصيود من السموك وعليها قبالة كبيرة للسلطان. Pour *vis-à-vis de quelqu'un*, Freytag ne donne que قُبَالَتَه, mais on dit aussi: فَي قُبَالَتِه, p. ١١, l. 9. — قبالة dans le sens de برابر, *des Berbères* (des Cabyles), p. ٨٩.

قَبْو, pl. أَقْبَاء, p. ٧١, ١١٣, ١٨٢, et أَقْبِيَّة, p. ١٣٨, ١٣٩, ١٤٤. Ce mot signifie *voûte, toit voûté, arcade, cave* etc. Aux renseignements et aux passages déjà donnés par M. Engelmann (*Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe*, p. 19), à l'occasion du mot espagnol *alcabor*, qui est une légère altération de القَبْو, on peut ajouter ceux-ci: Mas'oudi, II, p. 418 (où le techdid dans أَقْبَاء est de trop); Becrî, p. 2, 4, 8, 26, 30, 43, 44 etc.; Maccari, I, p. 362, 365; Macrizi, I, p. 156, 248; Edrisi, Clim. III, Sect. 6 (cathédrale de Jérusalem): نصفه مما بلى; انه تحراب مسقف بأقواء صخر على عمد كثيرة صفوفًا; dans un autre passage d'Edrisi, publié par M. Amari (*Bibl. Arab. Sic.*, p. 66, l. 5), où il est question d'un château, on peut lire وأوسع الأقواء, comme porte le man. A. (ce que M. Amari a oublié de noter); mais on peut aussi conserver la leçon du texte, الأثناء, et en tout cas il ne faut pas la changer en الأثناء, comme l'a fait M. Fleischer, probablement parce qu'il ne connaissait pas le pluriel أُنْمَاء, que l'on trouve très-souvent dans la partie inédite d'Edrisi, si souvent qu'il serait superflu d'en citer des exemples, et chez d'autres auteurs, p. e. chez Ibn-Batouta (II, p. 9); Berggren sous *voûte souterraine* (pl. اقبية) et sous *cave* (pl. أَقْبِيَّة); Boethor sous *cave* et sous *caveau*; Humbert, p. 191: *cave, caveau*, قَبْو النَّبِيد, Cherbonneau dans le *Journ. asiat.*, 4e série, XIII, p. 547: «قبو signifie, à Constantine: niche ou renforcement dans le milieu d'une chambre, avec un banc en pierre.» Aujourd'hui on emploie قَبْو dans le sens de *bâtisse en pierre*; voyez Boethor sous *pier-*

la véritable leçon, les autres portant incorrectement فصبغ; Cazwini, I, p. ٢٥, l. 10: فاصبغة فطبعة.

فعل (I), *exercer une action salutaire*, en parlant de médicaments, p. ٢١, l. 6; Mas'oudi, III, p. 35. — الفاعل, *le coupable*, p. ٣١; comparez Dozy, *Loci de Abbadidis*, II, p. 224, où un voleur est appelé هذا الفاعل الصانع.

فلت (IV), *dialoguer*, p. ٩١.

فلح فلح, *récolte*, p. ٩١, l. 5 a f.

فلغل (II). Freytag donne la 1re forme de ce verbe dans le sens de *crêper* d'après Jean-Jacques Schultens, qui cite deux passages d'Abou-'l-Faradj. Cette signification est classique, car Zamakhchari dit dans son *Asās al-balāgha*: هُوَ مُفْلَغُ الشَّعْرِ شَدِيدُ الْجُعْدَةِ، رُوْسُ الْحَبَشِ. مُفْلَغَةٌ. On la trouve chez Mas'oudi, I, p. 339, et chez Cazwini, II, p. 14. La 2e forme, *être crépu*, chez Mas'oudi, I, p. 163, III, p. 38, et chez Edrisi, p. ٣.

فوط, pl. فُوط, *pièce d'étoffe qui couvre les parties naturelles et les cuisses, pagne*, p. ٣٨, ٣٩; voyez Dozy, *Vêtements arabes*, p. 340 et suiv.

فوق, voyez p. 23 de la traduction, note 3.

فولجون, p. ٨٩; voyez p. 100 de la traduction.

فُيُوج, pl. فُيُوج, *voyageur*, p. ٩٤.

فائد, *revenu*, p. ١٨, l. 12; Ibn-Batouta, III, p. 400, 401, 432; comparez Ibn-al-Khatib dans notre Glossaire sous لزم. — مُفِيد, *produit*, p. ٨.

فاجوج, poisson du lac de Bizerte, p. ١٥; comparez dans Freytag فجاج, que l'on trouve chez Cazwini, II, p. 119.

فاروص, poisson du lac de Bizerte, p. ١٥; Cazwini, II, p. 119.

قافو, poisson du Nil, p. ١٧; comparez p. 21 de la traduction. Dans la *Description de l'Égypte*, XXIV, p. 177, le nom du tétrodon est écrit قفاني; Cazwini, II, p. 119, القفا.

قبَل (V). مُتَقَبَّل, *assujetti à la taxe dite قبالة*, p. ٧٠. — قِبَالَة, *im-*

فسح. plur. de فسيم, p. ١٣٨, l. 4 a f.; *Loci de Aphtasidis* éd. Hoogvliet, p. 101.

فسد, *libertinage, débauche*, p. ١٣; Boethor sous ces deux mots; Berggren sous le premier; Humbert, p. 244; Caswini, II, p. 392; Ibn-Batouta, II, p. 228, 230, 272. Mais à la p. ١٧, l. 5, le mot qui précède et celui qui suit démontrent que فساد a le sens qu'il a aussi dans le Coran et ailleurs (p. c. de Sacy, *Chrest.*, I, p. ١٧, avant-dern. l.): *commettre de mauvaises actions, se livrer au brigandage, au meurtre etc., estrago et estragamiento* chez Alcalá.

فشو (I), synonyme de شمل, عم etc., p. ١٤, ١٥; voyez une note de M. Dozy, *Loci de Abbadidis*, III, p. 152, n. 111.

فحش. On peut consulter sur les significations de ce mot une savante note de Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 270 et suiv., à laquelle on peut ajouter que Berggren traduit *mosaïque* par *مُفَحَّش*; comparez aussi Maccari, I, p. 124: *ويصنع بالاندلس نوع من المفحش المعروف في المشرق بالفسيقا*. Il semble résulter du passage d'Edrisi, p. ٢٩, que فحش désigne spécialement des mosaïques hexagones. Au reste, فحش est la transcription de *πεσσός*; voyez Fleischer, *De glossis Habichtianis*, p. 105, 106.

فصل (II), *tailler*, en parlant du corail, p. ١٧.

فضل (VI), *exceller*, p. ٣٩; Ibn-Khaldoun, *Prolégomènes*, II, p. 234. — فاضل, pl. فواضل. Freytag a noté que ce mot signifie *lacinia vestis* dans un passage de l'Anthologie publiée par Humbert; on le trouve dans le même sens p. ٣٩, l. 11.

فضى (IV), avec الى, *mener à*, p. ٢١; Ibn-Haiyân *apud* Ibn-Bassâm, man. de Gotha, fol. 143 r.: *سابان الحامع المفضى الى المعصوم*; Maccari, I, p. 361, l. 3 a f.; Ibn-Khaldoun, *Prolégomènes*, II, p. 321, l. 3 a f.; Ibn-Batouta, I, p. 202; Macrizi, I, p. 105, l. 20. Avec الى de la chose et ب de la personne, *conduire quelqu'un à*, Ibn-Khaldoun dans de Sacy, *Chrest.*, I, p. ١١, l. 1.

فطع, *puant*, p. ١٣٢, l. 1, où le man. C. a gardé la trace de

d'Ibn-Haucal), p. 114: وقد أفرغ الرصاص في اوصال الاحجار, le sens de *fondre* est encore évident («le plomb a été fondu dans les joints des pierres»); mais dans d'autres passages, c'est celui de *kier* qui prédomine, comme chez Edrisi, Clim. V, Sect. 4 (hippodrome de Constantinople): وذلك انه ملعب وزقاق يمشى منه بين سطرين من سور مغرغ بالنحاس; Ibn-Djobair, p. 213, l. 7; Ibn-Batouta, II, p. 94 (même la 1re forme se trouve chez cet auteur en ce sens, I, p. 318: مغرغ بالرصاص). Peu à peu on semble avoir oublié que ce verbe signifie proprement *fondre*, et on l'a employé dans le sens de *kier* quand on parlait de chaux; Edrisi, p. 114, l. 3, p. 141, l. 13; Clim. V, Sect. 1 (église de Saint-Jacques de Compostelle): وهذه الكنيسة مبنية بالحجر والخبير أفرغاً. Dans ce dernier passage, comme dans celui de la p. 114, on serait même tenté de traduire أفرغاً par *très-solidement*; c'est le إتقن الصابي d'un des passages d'Ibn-Batouta cités plus haut. Par laps de temps, la signification de *fondre* est tombée dans l'oubli à un tel point, qu'on lui a substitué celle de *boucher*, parce qu'en liant les pierres avec de la chaux, on bouchait les ouvertures. C'est ce que prouve le mot فُرْعَد qu'Alcala donne dans le sens de *cannelle, broche, cheville de bois qui sert à boucher le trou d'un tonneau* (sous *canilla de cuba* et sous *cañilla de cuba o de la tinaja*).

فُرْعَة, parti, secte, p. 7, l. 5 a f.; — *branche* d'un fleuve, p. 100; Cazwini, II, p. 280.

فُرْك (VII), car c'est ainsi qu'il faut lire, avec le man. C., p. 1, l. 5 a f., *se fendre, s'ouvrir*, en parlant d'une noix. Le témoignage de Zamakhchari prouve que c'est la 7e forme et non pas la 5e, que donne le man. A., car il dit dans son *Asās al-balāgha*: لَوْزٌ فُرْكٌ مُتْعَرِكٌ قَشْرُهُ.

On voit par ce passage que فُرْكٌ, qui manque chez Freytag, signifie, en parlant d'une amande, *qui s'ouvre facilement*. Ce mot est encore en usage comme un substantif, car on lit dans Mohammed el-Tounsy, *Voyage au Ouadây* trad. par Perron, p. 380: «Les amandes sont de celles qu'on appelle, en Égypte, *ferk*; c'est une variété facilement déhiscence, c'est-à-dire que le moindre effort des doigts les ouvre en deux.»

فَرَّغَ (I) être vide et فَاَرَّغَ *vide, creux*, p. 10, avant-dern. l.; Boethor, Berggren et Marcel sous *vide*; Boethor sous *creux*; Humbert, p. 17; *Kitâb al-aghânî* dans Kosegarten, *Chrest.*, p. 130; souvent chez Ibn-Haucal; Becri, p. 6; 'Abd-al-latif, p. 9 éd. White; Macrisi, II, p. 195, l. 6 a f.; *Mille et une Nuits*, I, p. 78 éd. Macnaghten. — (II) *décharger, débarquer*, p. III, l. 8; Humbert, p. 131, *décharger*, et *déchargement* المركب تفريغ; Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 38, l. 9; Ibn-Djebair, p. 327; *I diplomi arabi del R. archivio fiorentino* éd. Amari, p. 132, 146, 160. — *descendre*, en parlant de bois qui descendent dans (على) la mer, p. 10, l. 6 a f. En espagnol on emploie *desembarcar* dans le même sens, et dans le texte du passage de M. Madoz, déjà cité p. 237, n. 2, de la traduction, on lit: »Es bastante caudaloso con el aumento de los riachuelos y arroyos mencionados, lo cual facilita la conduccion de las muchas maderas de construccion naval y urbana que se cortan en los grandes bosques de la sierra de Cuenca, y van á desembarcar en el Mediterráneo en Cullera situada á la embocadura del Júcar.» Le Dictionnaire de l'Académie espagnole donne *desembarcar* dans le sens de *descendre, sortir*, p. c. d'une voiture. — (I, II et IV). فَرَّغَ et أَفَرَّغَ signifient *fondre*, même dans la langue classique, quoique Freytag ait négligé de le dire; Zamakhchari, *Asâs al-balâgha*: هَذَا أَلَا وَدَرَهُمْ مَفْرَغٌ وَمَفْرَغٌ مَحْبُوبٌ فِي الْعَالِبِ غَيْرِ مَصْرُوبٍ; comparez dans Freytag اَفْرَاغ *ars fusoria*, et مَفْرِغٌ *fusor aerarius*; أَفَرَّغَ dans le sens de *fondre*, Azrakî, p. 246, l. 2, Maccari, I, p. 372, l. 10, Ibn-Batouta, III, p. 214, et la 2e ou la 4e forme, Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 18, l. 7 a f., dans la description de Rome: وَاَرَكَانَهُ مِنْ نَحْلِيسٍ مَفْرُغٍ; quand on voulait rendre un édifice fort solide, d'en lier les pierres avec du plomb fondu; Iqta'hri, p. 22: يَنْوُثُهَا مِنْ حَجَارَةٍ مَدَّ وَنَعَتَ بِالرِّصَاصِ; Becri, p. 50: يَبْنِي نُبُعَانَا صَغَارًا وَهَقْدَ بِالرِّصَاصِ; Ibn-Batouta, III, p. 150: حَجَارَةٌ مُلَصَّفَةٌ بِالرِّصَاصِ أَتَقَنَّ الْأَصَابِي; comparez Caswini, II, p. 366, l. 2 a f. De là vient que فَرَّغَ et أَفَرَّغَ ont reçu le sens de *lier, sceller*, quand on parle de plomb fondu. Dans le passage d'Edrisi (ou plutôt

les points), Macrizî, I, p. 248, avant-d. l. (dans un autre sens chez Motarrizî, *al-Moghrib*, man. 613, sous غيض : الجمع والجمع : غيض (مغايض). Par conséquent la leçon est incertaine dans quelques passages, comme chez Ibn-Haucal dans son chapitre sur l'Egypte : البحيرة التي يغوص فيها ماء النيل (B. et Iqṭakhri par erreur يغوص).

غير, les autres, le reste, p. ov, l. 7. غير, mais; voyez plus haut sous ان; très-souvent dans les *Fables de Bidpai*.

فدان, pl. فدائين, *châmp*, p. 1of; Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, II, p. 39 (trois fois), p. 55; Caswini, II, p. 364; *Cartâs*, p. 17; Ibn-Batouta, III, p. 169.

فرج (I), avec من de la personne, *délivrer* quelqu'un, p. of, l. 10. — (VII) *être ouvert*, p. 11, où une plaine est appelée الانفراج, c'est-à-dire, *ouverte de tous côtés*. La signification primitive est *se fendre* (comparez le Glossaire sur Ibn-Badrûn sous فرج VII); de là: *s'ouvrir*, de même que فرج I signifie *fendre et ouvrir*. — فَرَجٌ, gai, riant, en parlant d'un endroit, d'une contrée etc., p. 10, 11; Zamakhchari, *Asds al-balâgha*: مَكَانٌ فَرَجٌ فِيهِ نَعْرَجٌ; Edrisi, *Clim.* V, Sect. 2: مدينة فرجة النواحي; plus loin: مدينة فرجة الامكنة; *Clim.* VI, Sect. 4: فرجة الديار عامرة الاقطار même dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 28, l. 7, p. 32, l. 4 a f., p. 39, l. 2 a f.; Maccari: « واديتها العرج، واديتها البهجة ».

فرخ, voyez فَرَخٌ, car c'est ainsi qu'il faut lire p. 10, l. dern., signifie, comme Edrisi lui-même l'explique, فوس فارغة, *arche, arceau*; Maccari, I, p. 101, 367. Dans l'Ouest la racine فرخ, aussi bien que فرغ, renfermait l'idée de *vide, creux*. Ainsi Alcalá traduit *fofo*, qu'il prend dans le sens de *creux*, puisqu'il dit *fofo que esta hueco*, par فارخ, tandis que, chez Boethor, *creux* est فارغ. On trouvera d'autres exemples de فارخ au lieu de فارغ chez Alcalá sous *encobado enbargado, envano o en vazio* etc.

فرع (V) *être dérivé*, en parlant de la branche d'un fleuve, p. 149, l. 8; Ibn-Batouta, II, p. 152.

ont adopté; mais quelle que soit l'origine du mot, Edrisi l'emploie très-souvent en ce sens; voyez p. ٩١, l. 2 et 11, p. ٧٣, l. 2, p. ٧١, l. 7 a f., p. ٧٨, l. 3, p. ٨٠, l. 4 a f., p. ٨١, l. 4, p. ٨٧, l. 5 a f., p. ٩٣, l. 3 a f., p. ١٠٤, l. 7 a f. et dern., p. ١١٨, l. 10, p. ١٣٢, l. 12, p. ١٤٨, l. 7, p. ١٥٠, dern. l., p. ١٥١, l. 8 et 9, p. ١٥٢, l. 4 a f. et dern., p. ١٧١, l. 7 a f. et dern., p. ١٨٠, l. 7, p. ٢٠٣, l. 5. On trouve le plur. غللال dans cette acception chez Macrizi, dans de Sacy, *Chrest.*, I, p. 231: وعلیه تزرع الغلال, et comme Macrizi est un auteur égyptien, nous croyons d'autant moins que le mot soit d'origine berbère. — مستغلات signifie aussi *des champs cultivés*; à la page ٢٠٣, l. 3, on pourrait le prendre dans le sens ordinaire, mais p. ١٩١, l. 15, il doit avoir l'autre sens.

غمر (II) = I (*couvrir*), p. ٢٧? Le techdid se trouve dans un ou deux manuscrits, mais peut-être est-ce une faute. — (IV). اغمار, p. ١١٠. ملان مغامر ومغير يرمى بنفسه Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: مغامرة = غمر, inhabité, p. ١٧, ١٩٥. غمر = مغمر — غمر في غمار الامر.

غورر, غورر, *souterrain, qui coule sous terre* (en parlant d'une rivière), p. ١٥١.

غوص (I), *se perdre*, se dit d'une rivière qui se perd dans les sables, dans un marais, ou dans un lac, p. ١١, ٣٨, l. 14, *Mille et une Nuits*, IV, p. 122 éd. Habicht, ou d'une rivière qui coule sous terre, p. ٣٨, l. 12, p. ١٣١; Edrisi, *Clim.* VI, Sect. 6: بها نهر يتصل بارضها ثم يغوص تحت شعبة من شعب الجبل — ثم يخرج من تحت الشعبة المذكورة. L'aoriste est aussi يَغِصُّ; Edrisi, *Clim.* VI, Sect. 6, en parlant du Volga: يغوص في بحر انخزr. De là le substantif مَغِصٌّ, *l'endroit où une rivière se perd*; Edrisi, *Clim.* V, Sect. 5: ثم يغوص في الاجمة: فمن مخرجها الى مغيص ٢٢ ميل. On emploie dans le même sens غاص Belādzori, p. 406, l. 3 a f., p. 11, l. 9, d'après le man. B., car A. porte غاص, Caswini, II, p. 340, l. 3, 4 et 5, Māwerdi, p. 311, où les man. ont غاص, et le nom de lieu مَغِصٌّ, Belādzori, p. 254, 273, 359, 272, 290, 372 (dans les trois derniers passages les man. ne donnent pas

faits de terre glaise, de la *poterie*; de même chez Abou-Douaf Mis'ar, p. 24, l. 2 et 4, et dans ce passage d'Ibn-Haucal (Tunis) : *وعمل بها* *غصار حسن الصنعة وخرف حسن كالعراقي المجلوب*. Edrisi l'emploie dans le sens de *vases de porcelaine* (الفخار الصيني chez Ibn-Batouta, I, p. 238, IV, p. 256, 261), Clim. I, Sect. 6, où il nomme *الغصار* parmi les marchandises chinoises qu'on apportait à Aden. Dans le chapitre sur la Chine, dont nous ne possédons pas le texte, on lit, d'après la traduction de Jaubert (I, p. 193) : « On y fabrique le *كدار* chinols, sorte de porcelaine dont rien n'égale la bonté. » C'est, selon toute apparence, la leçon du man. A. Chez Dombay, p. 102, et chez Marsal, *potier* est traduit par *كدار*, mot dans lequel on reconnaît aisément *كدار*. Par conséquent la leçon de B. est à peu près correcte, car on sait que, dans les man. africains, le *ā* (a) et le *ā* se confondent aisément, et la leçon de A. n'est pas mauvaise non plus, comme le prouve le *كدار* de Dombay et de Marsal.

غل. Le mot *غل*, que Freytag prononce *غلّ* d'après le Câmous, mais qui chez Alcalá est toujours *غلّ*, prononciation qui s'est conservée dans l'espagnol *guilla*, a souvent chez Edrisi la signification ordinaire, la seule que donne Freytag, *produit, rapport*, d'une terre, *récolte*, et de même que *récolte* en français, *غل* a un sens très-large, car on l'emploie en parlant de blé, de légumes, de vin, d'olives, de figues, de miel (Alcalá sous *cosecha*), d'or (Edrisi, p. 8, l. 13) etc. Le plur. n'est pas seulement *غلات*, comme donne Freytag, mais aussi *غلل*, Edrisi, p. 100, r.³, chez Alcalá, sous *encenso o renta de hazienda* et sous *esquilmo*, *غلل*, ou peut-être *غلل*, car il écrit *guillâl* et *guilâl*, et Humbert, p. 179, écrit le plur. *غلل*. Mais *غلّ* signifie aussi : *champ cultivé* ou *jardin*. Alcalá donne *quignon de credad* *غلّ*, pl. *غلل* (*guilâl*) et *غلات*, et Victor explique *quignon de credad* de cette manière : « Une part et portion de terre, arpent, on dit aussi quignon en François. » Marsal, sous *jardin*, donne : « en berbère *الغلّ*. » Nous croyons plutôt que c'est un mot arabe détourné de sa signification primitive et que les Berbères

غرس, p. ٢٤, l. 4, plur. du plur. غراس du sing. غرس, *plantations*.

غرفة, une poignée, p. ١., dern. l.; Alcalá: *puño o puñado lo que cabe* (pl. غراف et غرفات); Ibn-Batouta, IV, p. 19, 117.

غرى (I). A la page ١٥٢, l. 14, où il est question de Baudouin, frère de Godefroy de Bouillon, ce verbe ne peut pas signifier *se noyer*, car l'auteur dit immédiatement après que Baudouin quitta l'Egypte pour retourner en Syrie. Il y signifie: *s'embourber*; Alcalá *atollar, hundirse caerse algo*; غرقى *encenagamiento*; مغرقى *atollado*. Le mot غرقى répond, dans le Dictionnaire berbère, à *boue* (des rues), et chez Humbert, p. 176, à *bourbier, fange*; Boethor le signale comme un mot usité en Barbarie dans le sens de *boue*. مغرقى signifie aussi *bourbier*; Alcalá *atolladal*.

غسل, espèce d'alcali, p. ٣١; comparez p. 37 de la traduction. Marmol (*Descripcion de Affrica*, II, fol. 5, col. 1) dit en parlant des habitants de la province de Héha: « Ils n'ont point de savon et ils ne savent ce que c'est; mais ils blanchissent leurs robes de laine avec une herbe qu'ils nomment *el Gazul*. » Hurst, *Nachrichten von Marokkos*, p. 116, écrit *rgasul* et il traduit ce mot par *Seifenerde*. Chez Dombay, p. 102, غسل est *marga fullonum*, et l'on trouve chez Jackson, *Account of Marocco*, p. 78: « *El Rassul*, a small plant little known, but used by the tanners in the preparation of leather. »

غصار. A la page ١٤١, le الغنار du man. A. et le الفصار du man. B. est الغصار. Ce mot désigne une sorte de terre glaise pure, gluante et verdâtre; on s'en servait pour fabriquer de la poterie, comme le prouve le mot غصارة (au plur. غصائر, Abou-Douaf Mis'ar éd. Kurd de Schkozer, p. 24, l. 6, Cazwini, II, p. 290, l. 18, Motarrizi, *al-Moghrib*, man. 615: (الغصائر جمع غصارة وهي الطينة الكبيرة: qui désigne une espèce de grand plat ou d'écuelle. Alcalá, sous *escudilla grande*, donne *guidâr*, pl. *agdira*; Dombay, p. 93: *paropsis* غطار; Marcel (sous *plat*) *grand plat* غطار. Dans deux passages de la *Relation des Voyages* éd. Reinaud, p. ٣٥, ٣٦, le mot غصار désigne la terre très-fine que nous appelons la porcelaine. Mais dans le passage d'Elrisi, il désigne des vases

1, p. 342 et suiv. Le mot عيين seul a le même sens, Edrisi, p. 40, l. 4; Clim. V, Sect. 1, en parlant de Coïmbre: كثيرة الكروم والفواكه من التفاح والجراسيا¹⁾ والعجون. Boethor, sous *prune*, a عيين comme un mot usité en Barbarie, et le Dictionnaire berbère donne: *prune* عيين, *prunier* تَعِينَتْ. Chez Humbert (p. 52) on trouve: *pruneau* عوين, un *pruneau* هوينه (Tunis). Le mot بقر s'emploie aussi isolément dans le sens de *prunes*. Alcalá traduit *ciruelo arbol* et *ciruela fruta* par *abcára*, au plur. *abcâr*; c'est une de ces formations étranges que l'on trouve souvent dans la langue vulgaire, car de بقر, quoique ce fût un collectif (*des prunes*), on a fait le plur. أَبْقَار, et de ce pluriel, le nom d'unité صِيْبَانَة; Alcalá traduit de même *liendre de cabellos* (lente) par صِيْبَانَة, pl. صِيْبَان; or صُتْبَان (*des lentes*) est le collectif de صُتْبَانَة, et de ce collectif on a formé, comme on voit, le nom d'unité صِيْبَانَة; un troisième exemple est le mot ذُبَّانَة (*mouche*) dans la langue vulgaire, car ذُبَّان forme au plur. ذُبَّان; de ce pluriel on a formé le nom d'unité ذُبَّانَة, une *mouche*, mot que les grammairiens arabes ont improuvé (voyez Freytag), mais qui, sous la forme ذُبَّانَة (avec le *dal*), est, dans la langue vulgaire, le mot ordinaire pour *mouche*, avec le plur. ذُبَّان; voyez Alcalá sous *mosca*, Boethor, Berggren et Marcel sous *monche*. Faute d'avoir connu ce sens du mot بقر, les traducteurs d'Ibn-Batouta sont tombés dans une singulière erreur, ce qui leur est arrivé fort rarement, car leur traduction est une des meilleures qui aient été faites. En parlant d'un arbre de l'Inde, le voyageur maghribin dit (III, p. 127): «جلود تشبه جلود البقر, et l'écorce à une peau de bœuf.» Il va sans dire que cette traduction est inadmissible et que بقر a ici le sens de *prunes*; en outre le pronom dans جلود ne se rapporte pas à l'arbre, mais au fruit, de sorte qu'il faut traduire: «Le fruit ressemble à de grandes courges, et sa pelure à celles des prunes.»

1) *Des coriées, cerasum* en latin, chez Freytag قراسيا.

صدقاتها ومعاونها ووجوه اموالها عامل بنفسه لا من تحت احد Athir, VII, p. 83, l. 3; Macrizi, I, p. 103 et suiv., p. e. p. 103, dern. l., p. 104, l. 1. En Espagne c'était l'acception commune de ce mot. Aussi le commentateur espagnol de Hariri, le célèbre Cherichi, a-t-il attaché ce sens (par erreur, du reste) à l'expression صاحب المعونة de Hariri, car il dit qu'elle signifie, non pas والى الجنايات, comme on lit mal à propos dans la seconde édition de Hariri (p. 261) aussi bien que dans la première, mais صاحب الجبايات, comme porte notre man. 44 a, c'est-à-dire: *percepteur des contributions*.

عيش (I et V), بشيء ou من شيء, vivre de quelque chose, passim, p. e. p. ١, ١, ٢٢; Ibn-Batouta, II, p. 19, IV, p. 64, et la variante (p. 463) de ينتعشون, III, p. 373; *Hist. des Benou-Ziyân*, man. 24(2), fol. 98 v.: واكثر النساء بتعيشون بغسل الثياب. — معيش, pl. معاش. Edrist emploie ce mot d'une manière assez étrange. Quand il dit, p. ١٣٨, en parlant d'une chaîne de montagnes, qu'il y a زراعات ومعاش, le mot معاش ne peut guère signifier autre chose que *vivres*; mais dans d'autres passages il doit avoir un autre sens, et comme معيش signifie aussi: le moyen qu'on emploie pour gagner sa vie, il semble avoir reçu par laps de temps la signification de: endroit où l'on gagne sa vie, c'est-à-dire, *boutique* ou *fabrique*. Tel doit être le sens du mot p. 1٢, où on lit que dans une ville il y a وبمدينه فاس ضياع; p. ٧١, où l'auteur dit: ومعاش ومعايش كثيرة ومعاشها; de même Clim. II, Sect. 6: ومعاش ومعايش ومبان سامية ودور وتصور كاسدة وتصرف أهلها قليل.

عين البقر, yeux de bœuf, est proprement le nom d'une très-belle espèce de raisins grands et noirs; voyez Cazwini, I, p. 263 *in fine*. Aujourd'hui encore il y a dans l'empire de Maroc une espèce de raisin qui porte un nom analogue, à savoir celui de عين النعجة, œil de brebis; voyez Hœst, *Nachrichten von Marokos*, p. 303. Chez les Maghribins, toutefois عين البقر ne signifie pas *des raisins noirs*, mais *des prunes noires*; voyez Ibn-Baitar cité dans la traduction, p. 75, n. 2; Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 674: الاجاج وعود عين البقر; le même auteur a un chapitre sur les عين البقر.

plois ce terme, comme le montre l'ensemble de son récit. Aussi lit-on dans le Commentaire sur Hariri, intitulé *al-Audhak* (man. 911): المراد بصاحب المعونة وآلي الجرائم ويشهد له شيان أحدهما رفع الحادثة اليه والثاني خطابه بالوالى فكانت سُمى بذلك لأنه على الظالم يعين المظلوم (Dans le Commentaire intitulé *al-Mothhar* (man. 883) l'expression dont il s'agit est expliquée par المزير, ce qui n'est pas exact). Ibn-Haucal dit aussi dans son chapitre sur l'Égypte: حاكم وصاحب معونة فى عسكر. Quant au passage d'Aboulféda, le texte en est altéré. L'édition de Reiske porte: كان دار الشحنة بمصر تسمى دار المعونة يجلس فيها. Au lieu de يجلس il faut lire يحبس, comme Schultens avait fait imprimer dans son édition de la Vie de Saladin; mais en outre il manque quelque chose, comme Reiske l'avait déjà soupçonné. Il faut lire: يحبس فيها من يريد حبسه فهدمها الخ. C'est ainsi qu'on lit chez Ibn-al-Athir (XI, p. 240) qu'Aboulféda a copié. On voit donc qu'au Caire le *dār al-ma'ouna* était l'hôtel du *chikna*, c'est-à-dire, du préfet de police (voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 195), et que cet hôtel servait en même temps de prison. Macrizi parle en plusieurs endroits du دار المعونة ou du حبس المعونة, car ce dernier terme semble avoir été plus en usage que le premier. Il dit aussi que Saladin en fit une *madrassa* (II, p. 187, 188); mais dans deux autres passages (I, p. 463, II, p. 102 *infra*) il raconte au contraire que le حبس المعونة resta une prison sous les Fatimides et sous les Aiyoubides, jusqu'à ce que, dans l'année 680, le sultan Kelâoun en fit un bazar pour les marchands d'ambre. Mais le mot معونة avait encore un tout autre sens, dont le Dictionnaire ne dit rien. Il désignait dans l'origine, comme le montre un passage de Maccari (II, p. 263): une contribution extraordinaire, imposée par le prince quand le trésor public était épuisé. Toutefois la *ma'ouna*, d'extraordinaire qu'elle était, devint, dès le temps des Omayyades, une imposition fixe, comme le montre un passage de Belâdzori (p. 193, l. 9), et par laps de temps, tous les impôts reçurent le nom de معاون; voyez Edrisi, p. 1.4; Ibn-Haucal, dans son chapitre sur l'Afrique: (مرسى الخرز) فيما وللمنصور عم عاملها (عامل باعلى) على, et plus loin: امين وناظر يلى صلاتها ومعاونها

'Auwâm, *Traité d'agriculture*, II, p. 223: البطيخ — ستة أنواع منها: السكري وهو معنای, et plus loin, p. 235, en parlant des courges, il dit: عنقه طويل. Dans sa traduction d'Ibn-Haucal, M. de Slane (*Journ. asiat.*, 3e série, XIII, p. 184, 220, 234) a rendu cette expression par *à queue, des coigns à queue*; mais comme *queue*, en parlant des fruits, signifie cette partie par laquelle ils tiennent aux arbres, et que tous les fruits dont il s'agit en ont une, il est clair que معنوی ne peut pas avoir ce sens. Il indique au contraire que les fruits dont on parle ne sont pas de forme ronde, comme les pommes, mais de figure oblongue, comme les poires, et qu'ils vont en diminuant vers la queue, ou, comme on dit en botanique, qu'ils sont ellipsoïdes et non pas sphériques. Tel est le sens que les Arabes ont en vue quand ils mentionnent des fruits *à cou*, et quand ils veulent indiquer des fruits de forme sphérique, ils les appellent منهد, *à mamelle*. Ainsi Edrisi, p. 43, dit التعاج المنهد, et chez Ibn-al-'Auwâm, I, p. 327, منهد est le nom d'une des deux variétés du coign, qu'en Hollande aussi on distingue en pommes et en poires (*kwee-appelen* et *kweeperen*).

حول (II), avec على, *tirer sa subsistance de*, p. 8, 9, 24, 25 (deux fois), p. 11, 103. Comparez عونة, *vituallass* chez Alcala, *provision de vivres* (Alger) chez Humbert (p. 11); Ibn-Batouta: ويعطى لكل واحد; عولة سنة أشهر يفتات بها; *I diplomi arabi del R. archivio fiorentino* éd. Amari, p. 130, 144, 158, 176, 433. Comparez aussi مُعَوَّل chez Ibn-Haucal, là où il parle de Laribus: وعليها معولهم في سربهم. Aujourd'hui عَوَّل signifie en Barbarie *approvisionner*; voyez Boethor sous ce mot et Humbert, p. 11.

معونة. عون. Ce mot, qui signifie proprement *aide*, est expliqué inexactement dans le Dictionnaire de Freytag. On y lit que صاحب المعونة signifie: *rebus publicis gerendis praepositus*, avec la citation Hariri, p. 227, et puis معونة signifierait *praesidium militare*, Aboulféda, III, p. 632, avec la note de Reiske p. 636. Le fait est que صاحب المعونة signifie *préfet de police* (*a police-magistrate*, comme on lit dans le Dictionnaire persan de Richardson), et c'est en ce sens que Hariri em-

s'occuper de, — ان كان يستعمل له ملابس مخصوصة به بدمياط الخ
p. ٣٨, l. 11; chez Alcalá *exercitar*; le même: *exercitador de nego-*
cios مُسْتَعْمِل الوظائف (car c'est ainsi qu'il faut lire au lieu de *al gudif*;
comparez sous *negocio*) et *exercitadora cosa* استعمال; exercer un art;
'Abd-el-wâhid, p. 38: كان المستظهر شاعرا ويستعمل الصناعة فياجيد —
أعمال comme plur. de عمل, dans le sens de *district, province*, manque
chez Freytag, p. ٨٣, l. 4 a f., p. ١١, dern. l., p. ١٢٩, dern. l.; de
Sacy, *Chrest.*, I, p. ٣٨, ou etc. — عَمَلٌ, *objet fabriqué*, p. ١., l. 7;
Maccari, II, p. 105, l. 1, de même que صناعة (voyez plus haut). En
général les racines عمل et صنع, ainsi que leurs dérivés, ont les mêmes
significations; l'une et l'autre signifient *fabriquer* (Boethor), *fabrication*
est عمل et صنع (Boethor et Berggren), *fabrique* معمل (Boethor) et صناعة
(voyez plus haut), *fabricant* عامل et صانع (Alcalá sous *fabricador*),
objet fabriqué معمل et مصنوع (le même sous *fabricada cosa por arte*).
On ne s'étonnera donc pas que أعمال, de même que صنائع et صناعات,
signifie aussi: *ornements, figures*, comme dans ce passage d'Edrisi,
Clim. III, Sect. 5: وهذه الغيبة مرصعة بانعش المذهب والاعمال الحسنه من
بناء خلعاء المسلمين — عمالة, *district, étendue de juridiction, pro-*
vince, p. ٣, ١., ٩١, ٩٨, ١٣٥, ١٨٩; Boethor sous *province*; Humbert, p. 168;
Holal, man. 24, fol. 12 v.; Ibn-Batouta *passim*.

عن, *d'après la connaissance qu'ils en possèdent*,
p. ١., عن امر فلان, *sur l'ordre de quelqu'un*, p. ٩١; comparez هن
اذنك, *Mille et une Nuits*, I, p. 53 éd. Macnaghten.

عنب (II), *boire du vin*, p. ١٢٨, l. 2; Alcalá *bever vino*.

عنق (II) et عُنَى, pl. اعنأى, en parlant des fruits qui appartiennent
à la famille des cucurbitacées ou à celle des pomacées. Page ٨٣:
سفرجل نو اعنأى: p. ٨٩; (باعنأى a Haucal ou) السفرجل المعنق
Ibn-Haucal dans son chapitre sur l'Afrique:
المسيلة — ولهم سفرجل يحمل الى الغيوان اصله من سفرجل تنس معنق
Ibn-al-; المختصراء — ولها فواكه وسوانى وبها السفرجل المعنق
et plus loin:

le man. B. a الغلو, comme dans notre texte). — أَعْلَى, de même que رَأْس (voyez plus haut notre article sur ce mot), ne signifie pas seulement *le sommet*, mais aussi *l'extrémité* d'une chose. Edrisi, Clim II, Sect. 8, en parlant du désert de 'Aidzâb: وَفِي أَعْلَى هَذِهِ الصَّحْرَاءِ فِي صَفْحَةٍ: النِّجْرُ الْمِلْحُ مَدِينَةُ حَذَابٍ. Page 43: «une plaine à l'extrémité d'une montagne.» Il faut traduire de même les mots أَعْلَى الكَجِبِل chez Becri, p. 11., avant-dern. l. M. de Slane, tout en traduisant: «sur la cime la plus élevée (de la montagne), l'on trouve une grande rivière,» n'a pas manqué de sentir le contresens que présente cette traduction. «Il serait plus naturel,» dit-il, «de lire اسْفَلَ (la partie la plus basse); mais les manuscrits s'y opposent.»

عَمْدٌ; figurément: والنَّشَابَاتِ; p. 5; comparez p. 119, l. 6 a f., et p. 46, l. 10. — عَمْدُ النِّهْرِ, *le bras principal d'une rivière*, p. 5., ol; Belâdzori, p. 292 (où il faut lire من au lieu de ومن); Edrisi, Clim. VI, Sect. 6: وَبَعَالُ أُنْدٍ تَنْتَشِعُ مِنْ نِهْرِ أَدَل; Nowairi, *Encyclopédie*, man. 275, p. 62, 63: وَهُوَ عَمْدُ النَّيْلِ وَمَعْظَمُهُ; p. 64: ثُمَّ تَخْرُجُ مِنْهَا مِيَاهٌ تَجْتَمِعُ وَتَصِيرُ عَمْدًا وَاحِدًا.

عَمْرٌ se dit aussi en parlant d'un marché, p. 117, dern. l. Le plur. عُمَار de عَمْر, *habitant*, p. 13., l. 2; *Fables de Bidpai*, p. 286; Belâdzori, p. 386.

عَمِلَ (I). عَمِلَ مَعْدِنًا, *exploiter une mine*, p. 135, avant-dern. l. — عَمِلَى, *se diriger sur*, p. 139, l. 4 a f. — (VI), dans le sens indiqué par Jean-Jacques Schultens, se construit avec ب, p. 13; de Sacy, *Chrest.*, I, p. 252, l. 8, II, p. 17, l. 8 a f. — (X) *faire, fabriquer*, p. 17, l. 5 a f.; *الصناعات المستعملة*, p. 13, *des objets fabriqués* (comparez plus haut notre article sur صناعات); dans les *Notices et Extraits*, XIII, p. 218, Quatremère traduit المستعملات par *la fabrication d'objets de tout genre*; comparez aussi Nowairi, *Histoire d'Égypte*, man. 2 k (2), p. 155: وَثَلَاثُ خِرَاتِينَ مَمْلُوءَةٍ صِنَايِفَ كُلِّهَا مِنَ الدِّيْعَى وَالشَّرْبِ; et plus loin, p. 161: ارْتَفَعَ شَأْنُهُ عِنْدَ الْإِمِيرِ إِلَى: استعمال تَبَيَسَ وَحَمِيْظَ

bras principal du Nil, p. ٥١, ١٢٨, ١٥٢, ١٩١ (comme عمود النهر, p. ٥٠, ٥١). On dit aussi معظم البحر, p. ١٧١, l. 5 a f., pour indiquer qu'il s'agit de la mer même et non pas d'un golfe. معظم الطريق est *la route principale*; معظم طريق المغرب, Ya'coubi, p. 146. Dans le man. 273 de l'*Encyclopédie* de Nowairi, p. 63, l. 1, ce mot est écrit مَعْظَم (وهو عمود النيل ومَعْظَمه).

عفر, poisson du lac de Tibériade, p. ١٧.

عقد (I). Remarquez l'expression : لا تَعْقُدْ لولبهم على غم, p. ١٢٢. — *lier les pierres* d'un édifice, p. ١٣٩, l. 2; Becri, p. 50, l. 7. — De là عَقْد, pl. عُقُود, *joint*, p. ١٣٩, l. 3. Dans le même sens عَقْدَة, pl. عَقْدَات, p. ٩١, l. 11, p. ٢٠١, l. 2, et عَقِيدَة, pl. عَقَائِد, p. ١٣٨, l. 3 a f. Boethor a *jointure* (joint), عَقْدَة, pl. عَقْد. — عُقْدَة, pl. عُقْد, *touffe*, p. ١٢٧. — مُعْتَقَدٌ, *foi, religion*, p. ٢١.

علم (VI), avec ب, *prendre quelque chose comme un corroborant*, p. ١٨; Içtakhri, chapitre sur l'Egypte: السبك — ويتعالج به للججاج.

علك, délicat, p. ١٨٠. — علوكة, *bon goût, délicatesse*, p. ١٧. Comparez le مَعْلِكَات des *Mille et une Nuits*, que Freytag a noté.

علم (II). عَلَّمَ عَلَى شَيْءٍ عَلَانَةً, *mettre une marque à une chose* (pour la retrouver ou pour la distinguer d'une autre), p. ٢١; عَلَّمَ عَلَى dans ce sens, *Mille et une Nuits*, III, p. 264, 265 éd. Macnaghten, et عَلَّمَ مَوْضِعًا, XI, p. 149 éd. Fleischer; comparez Boethor sous *marquer*. — عَلُوم (pl. de عَلَم), *emblèmes scientifiques*, p. ٢١, ٢٧. — مَعْلُوم est quelquefois le synonyme de مَشْهُور et de مَحْمُود, mots auxquels on le joint, p. ٧, l. 14, p. ١١, l. 4, p. ٢٠, l. 8, p. ٢١, l. 13, p. ١٥١, l. 9.

علو (car c'est ainsi qu'il faut lire p. ٢٣٣, l. 17), synonyme de علوة. De même Clim. V, Sect. 4: حصن عَلَى الذروة حصين العلوة. (où

presser le raisin; Alcalá: *lagar de pisan uvas*; le même: *viga de lagar* مَعْصَرَة خَشَبَة; Berggren et Boethor (qui donne aussi معصار) sous *pressoir*; dans un vers cité par Ibn-al-Abbâr dans Dozy, *Notices sur quelques man. arabes*, p. 238, l. 4; — *moulin*; Boethor sous *moulin*: moulins, machines du même genre qui servent à divers usages, مَعْصَرَة, pl. معاصر; — à huile; Alcalá: *molino de azeite*, مَعْصَرَة; *Dictionnaire berbère*: *pressoir* (pour faire l'huile) مَعْصَرَة; Ibn-al-Khatib, *Min'yâr al-ikhtibâr*, p. 26, l. 2 éd. Simonet; Daumas, *La grande Kabylie*, p. 26, 27, donne une description détaillée de cette espèce de pressoir; — à sucre; Ibn-Haucal: وعمله للمعاصر وغير معصرة للسكر وعمله, et ailleurs: دمعومل — كنيرة قصب السكر والمعاصر وعمل السكر بها والقند; Becrî, p. 2; Edrisi, p. 107; Ibn-Batouta, I, p. 101; Macrizi, I, p. 270, l. 11 a f.

عَطَبٌ, danger, péril, p. 21.

عَطَرٌ, droguerie, épicerie et parfums, p. 121; voyez Alcalá sous *especia*, *especiero* et *merceria*; Boethor, Berggren et Marcel sous *drogue*, *droguerie*, *droguiste*, *épicerie*, *épicier*, *apothicaire*. En espagnol *alatar* (المَطَار) signifiait *droguiste*. Daumas, *La grande Kabylie*, p. 402: «un chargement d'épicerie (*atria*).» M. Perron, dans sa traduction du *Voyage au Ouadây*, explique '*attâr* par «marchand de drogues et de parfums» p. 625), «épicier-droguiste, ou à peu près» (p. 689). D'après M. Lane (*Modern Egyptians*, II, p. 17), le '*attâr* vend des drogueries, des parfums, des bougies etc.

عَظْفٌ, coude, l'angle que présente une rivière, un golfe, à l'endroit où sa direction change brusquement, p. 2.v, dern. l.; Berggren donne: *coude d'un fleuve*, عَظْفٌ, pl. عَظَفٌ; Ictakhri, chapitre sur le golfe Persique: وهي في عطف هذا البحر اعنى في آخر لسانه; Belâdzori, p. 588, l. 4 a f. Le plur. عَظُوفٌ, Mas'oudi, II, p. 368, et أعطاف, Edrisi, p. 3.

عَظْلٌ, dont on ne se sert pas, dont on ne fait pas usage, p. 6, l. 5 a f.

مُعَظَّمُ النِيلِ, être grand, violent, p. 120. — (VI) عَظْمٌ, le

عَرَسَ (II). عَرَسَ المتاعَ, *décharger les marchandises*, p. 11, 31.

عَرَصَ. عَرَصَة, pl. عَرَص, *soliveau, colonne*, p. 41, 1v; voyez Kasi-mirski sous عَرَص, et comparez Djauhari et le Câmous sous عَرَس. Le Dictionnaire berbère donne aussi عَرَصَة sous *colonne* et sous *pilier*. Boc-thor, sous *colonne*, signale عَرَصَة comme un mot usité en Barbarie. M. de Slane dit dans une note sur sa traduction de Becri (*Journ. asiat.*, 8e série, XII, p. 471): »M. Berbrugger a vu dans les ruines de Sabra quelques grosses colonnes tout à fait semblables à celles dont El-Bekri fait mention ici. A cause de leur couleur rouge on les nomme *arsat-ed-dem* عَرَسَات الدَّم, c'est-à-dire »les colonnes de sang" (*Voy. Revue africaine*, n°. 9, p. 195)."

عَرَضَ. عَرِض, pl. de عَرِض, p. 43.

عَرَفَ (I). عَرَفَ بَ, *tirer son nom de*, p. 13. — (VI) مَتَعَارِف, *consacré par un long usage*, p. 1v, où c'est le synonyme de مَعْتَد et de دَائِم. Becri, p. 102, l. 11, emploie مَتَعَارِف là où Edrisi, p. 1v, avant-dern. l., en parlant de la même chose, se sert du mot دَائِم.

عَرَقَ. عَرَق, pl. عَرُوق, a, en géologie, le même sens que *veine* en français, p. 4, l. 1 et avant-dern.; Mas'oudi, III, p. 46. Pl. اَمْرَاق, *qualités*, p. 13.

عَسَل. عَسَلِيَّة, *une substance mielleuse*, p. 14; Ibn-Batouta, IV, p. 187.

عَشَرَ. عَشَار, p. 11, note 1; voyez plus haut sous عَشَر.

عَصَبَ. عَصَاب, pl. de عَصَب ou عَصَب, p. 14v.

عَصَرَ. Pour *pressoir* la langue classique avait le mot مَعْصَار, dont le pluriel مَعْصَائِر se trouve p. 104, l. 5, et p. 10v, note o; mais plus tard on disait presque toujours مَعْتَصَرَة, au pl. مَعَايِر. Dans presque tous les dictionnaires de la langue moderne qui donnent les voyelles, celle de la première lettre est un fatha (chez Humbert, p. 182, c'est un kesra), et aujourd'hui on dit même *ma'aqra* (Marcel sous *presse* et le Dictionn. berbère sous *pressoir*). مَعْصَاة signifie donc *pressoir*, machine pour

mine en français, معدن s'emploie aussi dans le sens de *minerais*, p. 117; Alcala sous *metal* o *minero*; Boethor sous *mineras*; comparez le passage des *Mille et une Nuits* cité par Freytag, et Qasadi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 658, l. 3.

عدو (VIII), avec على, *envahir*, en parlant des sables, p. 112, dern. l., de même que la 1re forme, p. 113, l. 1. — عادية, *désir de nuire à quelqu'un, de lui faire du mal*, p. 111, l. 6; dans le Commentaire sur Hariri, p. 263 de la 1re édit., on lit: دُعْتُ هَكَ عَادِيَةً فَلَانَ اِيْ شَلْمَ (شلم signifie aussi *désir de nuire*, comme dans les *Mille et une Nuits*, I, p. 29 éd. Macnaghten); لم يَأْمَنِ عَادِيَتَهَا, comme chez Edrisi, Ibn-al-Abbâr dans Dozy, *Notices sur quelques man. arabes*, p. 233, l. 4. — مَعْدِيَّة, pl. معالي, *barque, grande ou petite, qui sert exclusivement pour le passage des hommes et des animaux*, p. 109; voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 156.

عذري العنب العذاري, p. 112, l. 1; Ibn-Batouta, II, p. 524; Hœst (*Nachrichten von Marokos*, p. 303) nomme aussi le عذاري (sic) parmi les différentes espèces de raisins. Les traducteurs d'Ibn-Batouta se sont trompés en pensant que عذاري signifie *perles* dans cette expression; il signifie au contraire: *jeunes filles*, et le nom du raisin appelé العنب العذاري, est proprement اُتْرَافُ الْعَذَارَى (voyez p. 71 de la traduction), ou, ce qui revient au même, اصْبَاعُ الْعَذَارَى (Cazwini, I, p. 263, dern. l.), c'est-à-dire: *les doigts des jeunes filles* (comparez Zamakhchari dans l'*Asās*: وَهِيَ اَصَابِعُهَا). D'après Zamakhchari, c'est le raisin blanc de Tâif (وهو عنب ابيض بالحنائف); dans ce cas, on l'a nommé ainsi par allusion aux doigts blancs et effilés des jeunes filles, et encore de nos jours, c'est le raisin blanc qui porte ce nom en Afrique, car on trouve dans le Dictionnaire berbère: »raisins blancs, de la plus grosse espèce, تَزْوَرِيْنُ الْعَذَارَى. Selon Cazwini au contraire, c'est un raisin rouge, qui a été nommé ainsi parce que, par sa forme allongée et sa couleur, il ressemble aux doigts des jeunes filles quand ils sont teints en rouge avec le henné. Au reste, le mot اُتْرَافُ seul signifie aussi *des raisins*, comme l'atteste Zamakhchari quand il dit: يُقَالُ هَذَا عَنْوَدٌ مِنَ الْاُتْرَافِ.

عثر (I), avec على. *trouver, découvrir*, p. 41; voyez les Glossaires sur Ibn-Badroun et sur le Bayân. — Il est difficile de dire quel mot Edrisi a en vue en écrivant, p. 171: قد اتت العرب على عمارتها وطمست: آثارها وأخربت عثارها. Il peut avoir pensé aux phrases: ما رأيت لهم أثرا, ou: ما تركت له أثرا ولا عثيرا (Zamakhchari, *Asās al-balāgha*); mais عثير ne peut pas former au plur. عثار, et en outre l'emploi de عثار serait étrange. عثار, considéré comme un pluriel de عثر, *locus pluviā rigatus*, c'est-à-dire, *endroit fertile*, conviendrait mieux peut-être; mais même la leçon est incertaine, car عثار ne se trouve que dans un seul man., tandis que les trois autres portent عشار, mot que nous ne pouvons pas expliquer non plus.

عاجر, plur. معاجر, espèce d'étoffe de soie, p. 117; comparez Mac-carî, I, p. 102.

معجن, plur. معاجن, *vase à pétrir la farine*, p. v.; Berggren: *pétrin*, coffre dans lequel on pétrit le pain, huche, معاجن; la même sous *huche*, avec le plur. معاجن. Alcalá, sous *amassadera do amasan* et sous *artesa*, donne la forme مَعَجِنَة, plur. معاجن et معجنات. Le mot معجن signifie aussi: *l'endroit où l'on pétrit*. Au nord de la Ca'ba se trouve une cavité assez large pour que trois personnes puissent s'y asseoir et qui s'appelle al-Ma'djan, parce que, selon l'opinion populaire, Abraham et son fils Ismael y pétrissaient la chaux et l'argile dont ils se servaient pour bâtir la Ca'ba; voyez Burckhardt, *Travels in Arabia*, I, p. 251.

عدل (II), *adopter pour premier méridien*, p. 28.

عدن ne signifie pas proprement *mine*, mais en général: un endroit où quelque chose se trouve en abondance, de sorte qu'on dit: معدن de bêtes de somme, de marchandises, de boucliers etc.; voyez de Goeje, *Descriptio al-Magribi*, p. 135. Dans une pièce de vers publiée par Kosegarten dans sa *Chrestomathia Arab.* (p. 142, dern. l.), les petits alvéoles où les abeilles renferment leur miel sont appelés معدن النحل. Edrisi emploie معدن en parlant d'un banc de corail, p. 114, et d'un endroit où la mer jette des paillettes d'or, p. 148. — Comme

طوبى. Dans le passage qu'on trouve p. 1., l. 1, la leçon est incertaine. On peut lire avec le man. A. طوبيا (leçon qu'on retrouve avec une légère altération dans C.; voyez p. 81, note s): والتين خاصةً يحمل منها: car طوبى s'emploie réellement en parlant de fruits secs que l'on comprime en masses, comme le prouve ce passage de Cazwini (II, p. 290): بها مشمش طيب جدًا يتخذ منه المتلوى: المجفف ويحمل للهدايا الى سائر البلاد. Le mot منثور est l'opposé de طوبى, et les paroles d'Edrisi signifieraient, par conséquent, qu'on exporte les figues sèches, soit comprimées en masses, soit entassées légèrement les unes sur les autres. Ce sens est fort naturel, et la leçon طوبيا serait certaine, si c'était celle des meilleurs man.; mais il n'en est pas ainsi; les man. B. et D., qui sont les plus corrects, portent طوبا, et cette leçon peut s'expliquer aussi, car طوب, comme nous l'avons dit plus haut en parlant de ce mot, signifie des masses de figues sèches en forme de briques. Dans ce cas, toutefois, le mot منثور doit être un substantif, et non pas un adjectif, et il ne serait pas impossible qu'il en fût ainsi, car M. Cherbonneau donne (*Journ. asiat.*, 4e série, XIII, p. 580): «منثور, figue. Terme usité dans les campagnes.» Dans l'origine ce mot signifiait peut-être: des figues entassées légèrement les unes sur les autres, par opposition aux طوب. On voit donc que chacune de ces deux leçons peut être admise et que le sens est le même.

طباطرة, *théâtre*, p. 113; Beeri, p. 43.

طبن, النمن الاندلسى, p. 43; voyez p. 72 de la traduction.

عتب, عَمْبِي, p. 116, espèce d'étoffe de soie et coton de diverses couleurs, qui tire son nom d'un quartier de Bagdad où on la fabriquait (Ibn-Djobair, p. 227). A son tour ce quartier était nommé ainsi d'après 'Attāb, un arrière-petit-fils d'Omaiya (*Lobb al-lubāb in voce*). Le mot français *tabis* est une légère altération de 'attābī. Comparez Desfrémery dans le *Journ. asiat.*, 5e série, XIX, p. 94.

عتف, عَتَاة se dit en parlant d'une étoffe molle, p. 113; comparez Freytag sous عَنَف I, 4 et sous عَنِيس. C'est le synonyme de عَتَى بعد استعلاج عَمَّا اِذَا رَقَّ جِلْدُهُ *Adas al-haligha*; رَقَّة; Zamakhchari.

عثر (I), avec *عثر* primitive, attendu qu'il ne désigne pas proprement sur Ibn-Badrout mais des figues sèches comprimées en masses, car tel Edrisi a en ce sens des paroles d'Edrisi; comparez Gesenius, *Thesaurus ling. Hebr.*, p. 311 *עָצָר*, qui cite un passage de saint Jérôme, où on lit: «massa ficuum et pinguium caricarum, quas in morem laterum figurant, ut diu illaesae permancant, calcant et compingunt,» et un autre de Maimonide, où l'on trouve que les Maures donnent aux masses de figues, soit une forme ronde, comme celle d'un pain, soit une forme carrée; dans ce dernier cas, ajoute Maimonide, on les nomme *مُسْبِي*, parce qu'elles ressemblent à des briques. Gesenius cite aussi un passage d'un rabbin qui dit que ces masses sont dures à un tel point, que, pour les rompre, il faut se servir d'une hache. Au reste Ibn-Batouta donne plusieurs termes analogues; il parle (I, p. 145) de savon *en briques*, *الاجرى*, d'un gâteau sucré briqueté, *الاجرى* (III, p. 123), d'une pâtisserie appelée *المسبي*, *en forme de briques* (I, p. 186). Comparez aussi notre article sur *نولى* — *نسبيمة*, pl. *نوابى*, *pisé*, p. 47; voyez le Glossaire sur le Bayân, p. 29 et suiv., et comparez Ibn-Khaldoun, *Prolégomènes*, II, p. 320.

النول الفصل يعال (I), avec *على*, *surpasser*, p. 14; Motarrizi: *النول* الفصل يعال (VI) = I, p. 141, l. 1; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: *وننأى علينا الليلى نال*, avec un vers; Freytag, *Chrest. Arab. gramm. hist.*, p. 69; Ibn-Sa'id dans Maccari, en parlant de la mer: *والامواج تتناول فيه*; Ibn-al-'Aithir, I, p. 83, 84, en parlant du temps. — *نائل*, *grand*, *considérable*, en parlant de sommes d'argent, *اموال نائلة*, p. 114; voyez une note de M. Dozy, *Vêtements arabes*, p. 221, n. 3. M. Dugat, dans le *Journ. asiat.* (5e série, VII, p. 65), a critiqué cette note comme étant superflue, et il a supposé que M. Dozy avait seulement voulu augmenter le Dictionnaire d'un nom d'agent, ce qui à coup sûr eût été une peine inutile. Mais il n'en est pas ainsi. Freytag ne donne pas *نائل* dans le sens de *être abondant*, comme M. Dugat le suppose, et il a *نائل*, mais non pas dans le sens dont il s'agit. Employé en ce sens, *نائل* n'est pas classique, du moins à notre connaissance; c'est un néologisme, de même que *احوال* *نائلة*, *état prospère*, p. 11, et *نائل* *نجلات*, *commerce florissant*, *ibid.*

وجه الماء (Cazwini, I, p. 265, emploie la 4e forme, qui manque chez Freytag, dans le sens de *faire flotter*). C'est pour cette raison que, dans le passage (p. 110, l. 13) où les man. portent : *وهراكب الاندلس*, l'éditeur a cru devoir changer le mot *نصعى*, qui ne semble présenter aucun sens, en *ننسى*. Il a pensé que ce dernier verbe pouvait aussi être employé dans le sens de *naviguer*; mais il avoue que le changement qu'il a proposé est contestable. En effet, il soulève trois difficultés: 1°. le changement du ط en ص. Il est vrai que ces deux lettres sont quelquefois confondues (voyez p. e. plus haut, sous طحن), même dans le verbe dont il s'agit, car à la page 111 les man. A. et B. portent *الصافى* au lieu de *الثانى*, comme donnent les deux autres; mais il serait étrange que quatre copistes eussent tous commis cette faute. 2°. *تطفى* ne peut pas être la 4e forme comme chez Cazwini, car alors l'auteur y aurait joint un substantif à l'accusatif. Il faut donc que ce soit la 1re forme; mais le verbe est *نُعا ينعو* et non pas *ينطفى*. Dans plusieurs verbes défectueux on emploie les deux formes de l'aoriste, mais quant à *طفا*, nous avons toujours trouvé l'aoriste *ينطفئ*. 3°. La signification est incertaine et nous ne pouvons la prouver par aucun exemple.

(I). *نُلب ارضا*, *entreprendre la conquête d'un pays*, p. 11, l. 18. *نُلب بعضهم بعضا*, *il y eut des guerres civiles*, p. 55. — *نُلب* pl. *نُلبون*, *chercheur d'or*, p. 11, 14, 16, 17, 55. On dit dans le même sens *اصحاب المنال*, Ya'coubi, p. 122.

نُلب, poisson du lac de Bizerte, p. 11.

نُلب pl. *نُلبون*, *محمورة*, p. 15.

نُلب, *ممتدة الانساب*, figurément en parlant d'une ville, p. 16.

نُلبو, poisson du lac de Bizerte, p. 16.

نُوب. Edrisi raconte, p. 13, qu'à Bâdja on comprime les figes sèches en masses qui ont la forme de briques, *نُوب*, et qui portent alors le nom de briques. Ce nom de *نُوب*, pour designer des figes, s'est conservé jusqu'à nos jours, car Berggren donne *figue verte*, *نُوب*, et la comparaison du passage d'Edrisi montre qu'il faut écrire ce mot avec un ن, et non pas avec un ت, *نُوب*; mais on voit en même temps qu'il a

Mille et une Nuits, l'âne dit : *لنا دأبًا للحرث والطاحين*. — De même que *moler* en espagnol, ce verbe ne signifie pas seulement *moudre*, mais aussi *piler*, *broyer*, p. 11, 58; *Alcala desmenuzar en polvo et molar colores*; Marcel *broyer*; Becri, p. 170, l. 6 a f. Humbert, p. 37, donne : il a pilé *صَحَنَ*; c'est une prononciation incorrecte de *طَحَنَ*. — *طاحنة*, pl. *طَوَاحِن*, *moulin*, p. 114; chez Becri, p. 113, l. 12, *meule*; mais il se peut que *طَوَاحِن* soit un pl. de *طَاحُون*.

Ajoutez *طَرَز* au Dictionnaire comme pl. de *طَرَزَ*; probablement il faut prononcer *طَرَزٌ*, comme on forme le plur. *كُتِبَ* du sing. *كُتِبَ*; les éditeurs d'Ibn-Batouta (I, p. 402) ont prononcé mal à propos *بَرَز*, car il n'y a pas de pluriel de la forme *فَعَلَ*; M. Dozy (*Vêtements arabes*, p. 355) a donné *بَرَز* sur l'autorité du Dictionnaire de Richardson, mais il croit à présent que cette forme n'est pas correcte, parce que le plur. *فَعَلَ* n'appartient qu'aux singuliers de la forme *فَعَلَةٌ*. Ce mot signifie *métier* (espèce de machine), p. 11v (dans le passage correspondant de Maccari, I, p. 102, on lit *فول*, mot qui a le même sens; voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 105), p. 198, et *fabrique d'étoffes de soie etc.*, p. 50, 51, 1. 6. Le plur. est aussi *أَنْسِرَة*, *Cartas*, p. 26.

طَرَف, *cap*, *promontoire*, p. 114, 115 etc.; Ibn-Djobair, p. 32 etc.; de même dans *طَرَف الغار*, aujourd'hui Trafalgar. Il ne sera peut-être pas superflu de remarquer qu'il faut prononcer *طَرَف*, et non pas *تَرَف*, car les anciens auteurs espagnols écrivent *tarfe*; voyez p. e. Barrantes Maldonado dans le *Memorial hist. esp.*, IX, p. 313. Barth (*Reisen*, I, p. 9) prononce aussi *tarf*.

طَرَفَة, pl. *طَرَفَات*, *incursion*, *razzia*, p. 121.

الماء الخافى فى هذا النهر, *couler*, en parlant de l'eau; (I), p. 112. Avec *على*, *inonder*, p. 111; Belâdzorî, p. 292. — Ce verbe signifie aussi *flotter* sur l'eau, *على الماء*; Motarrizi, *al-Moghrib*, man. 613; *السَّمَك الخافى وهو انذى يموت فى الماء فيعلو اى يظهر*; Becri, p. 54, 44, 175; Nowairi, *Encyclopédie*, man. 275, p. 57: *منعو على*

ضَيْع, *hameau, village*, p. 11, comme en espagnol *aldea*, qui en dérive; Humbert, p. 177, *village*; Berggren sous *village*; Boethor sous *hameau* et sous *village*.

ضَيْف, *hospitaher*, p. 118. — ضَيْافَة, *repas d'hospitalité, grand repas, festin*, p. 11; Alcalá sous *sala conbite*; Boethor sous *festin*, sous *régat* (festin, grand repas), et sous *repas* (grand repas, repas prié); Berggren sous *festin* et sous *repas* (repas de nocces, grand festin); Becri, p. 18, l. 17; Ibn-Batouta, IV, p. 386 et ailleurs. Dumas (*La grande Kabylie*, p. 193, 199, 203, 244, 462) écrit ce mot *ضيف* ou *difa*.

tion, que Ce mot, qui sans doute n'est pas d'origine arabe, doit si-
quand on e
» les objets *فه*, car on lit p. 114 : *وَأَوَّلُ مَارَوسِ الرِّيحِ الشَّرْقِيَّةِ*, comme
صناعات quit plus loin, p. 110 : *بَدَأَ جَرَى الرِّيحِ الْغَرْبِيَّةِ*. Ibn-Haucal l'em-
p. 11, 11; i; il dit dans son chapitre sur l'Asie mineure : *وَبَيْنَ أَنْتَالِيَّةِ*
فِي فَبْرِيقِ *وَالْعَسَلَنْطِينِيَّةِ* *أَنَامَ فِي الْبَرِّ عَلَى دَوَابِّ الْبَرِّ وَفِي الْبَحْرِ عَلَى*
sédons en S'il fallait déterminer le sens du mot d'après ce passage, on
dit dans nté de le considérer comme le nom d'une espèce de vaisseau,
صَحَّ عَلَى دَوَابِّ الْبَرِّ *ي* semble l'opposé de *الْبَرِّ* *عَلَى الطَّائِفِ* *أَنَ صَحَّ*
n'admet pas cette signification, et il serait hasardé d'en attri-
objets ceux à ce mot. Nous croyons donc que, chez Ibn-Haucal, *عَلَى*
دل. *الطَّائِفِ* signifie : quand le vent est favorable.

طَبَخَ (I), infinitif *طَبْخٌ*, p. 14, l. 6, où deux man. ont l'autre forme
de l'infinitif, à savoir *طَبَّخَ*; Boethor: *cuisson*, action, façon de cuire,
طَبَخَ et *طَبْخٌ*. De là *الطَّبْخُ*, *cuisine*, p. 114.

طَبَفَ (VII), *se fermer*, p. 118; Maccari, II, p. 77, l. 12; Cazwini,
I, p. 261, l. 10. — طَبَفَ, pl. *طَبَفَات* et *طَبَفَانِي*, *étage*, p. 114; voyez
le Glossaire de Habicht sur le 2e volume des *Mille et une Nuits*; Ibn-
Haucal, en parlant de Sirâf : *وَابْنِيَّتُهُمْ طَبَفَات*, où l'extrait que possède
la Bibliothèque de Paris, ajoute : *كَلْبَفَات مَصْرَ*; Becri, p. 28, 43, 44;
Cartâs, p. 22; Ibn-Batouta, *passim*.

طَحَنَ (I), l'infinitif *طَحْنٌ*, *moudre*, p. 111; dans l'Introduction aux

صيد (V) a le même sens que la 1re forme, p. 6, 1; Edrisi, *Clim. I*, Sect. 7: *وهم يتصيدون في البحر عوماً من غير مركب ولا وُوف في ساحل*; *Clim. V*, Sect. 3: *وأنما يتصيدون بالسباحة بشباك صغار وفي هذا الخلا*; *من الارض قوم يأدون الى غياض ومواضع يتصيدون فيها*; chez Becri, p. 105, *منصيد* est *pêcherie*, lieu où l'on a coutume de pêcher.

صير (II). » Le mot *صير* signifie primitivement *de la saumure*, et par suite, les petits poissons de diverses espèces qu'on salait et qu'on employait à faire de la saumure;” de Sacy, *Relation de l’Egypte par Abd-allatif*, p. 287, qui observe aussi que, chez les Talmudistes, le mot *סַיִר* a de même le sens de *saumure* (*صيرة*, dans le *scenopos* *سَلَسْر*, poisson, *Mille et une Nuits*, XI, p. 45 éd. Fleischer, *manents ara-Freytag*). De ce mot *صير* on a formé le verbe *صَيَّرَ*, *mettre* (Richardson, *mure*, qui s’emploie soit en parlant de poissons, Becri, p. 4 rec que le Edrisi, p. 26, soit en parlant de fruits, Ibn-Batouta, II, p. 170) *not* signifie p. 126; *Alcala curter azeitunas* (mettre des olives en saumure) *endant de* (IV). *مُصَدِّ*, *rival*, p. 25; *Alcala* a la 4e forme dans les *Quatro-competet de igualdad*. *que d’é-*

ضرب (VIII), *battre des ailes*, p. 48. — *ضريبة*, *tribut*, p. 28, p. 26. *Zamakhchari*, *Asds al-balāgha*: *الجزية* *عليهم ضريبة وحراث من الجزية* p. 32. *وغيرها*; ce *ضريبة* démontre que *ضريبة* signifie proprement *obligation, ce qu’on est obligé de donner ou de faire*; aussi Motarrizi, qui, dans son *al-Moghrib* (man. 613), donne la même définition que *Zamakhchari*, avec la variante *ضربت*, explique ce dernier mot par *أُرْجِيَتْ*. *Edrisi* emploie *ضريبة* dans le sens d’*obligation*, p. 180.

ضم (VII), *se contracter*, en parlant des pattes du canard, l’opposé de *انفتح*, p. 18; Motarrizi, *al-Moghrib*, man. 613: *الحنطة اذا فُلِيَتْ*. *رطبته انتفخت واذا فُلِيَتْ باهسة صمرت اي انصمت ولطغت*. Comparez la signification *se fermer*, en parlant des fleurs, qui est au fond la même, *Fables de Bidpai*, p. 118, l. 6, Soyouti *apud* Weijers, *Locis de Ibn-Zeidounno*, p. 87.

parlant du Djebel al-mocattâm: وفيه ايضا كنوز كثيرة نبعث ملوك مصر من المال والجواهر وتراب (ونربة B.) الصنعة والتماثيل العجيبة واصنام الكواكب (Jaubert, I, p. 131: *terres travaillées*). — صناعة, pl. صناعات et صناعات. 1°. *fabrique*, établissement où l'on fabrique, comme صناعة الحديد, p. lv, *fonderie*; p. 12, 11, 18, 14, 13, 12, 11, 10; Alcalá *fabrica*, Marcol et Berggren sous *fabrique*; le dernier n'indique pas la prononciation, mais les deux premiers donnent صناعة avec le fatha; il semble toutefois que la prononciation avec le kesra est plus correcte, voyez Macrizi, II, p. 189. — 2°. *un objet fabriqué*. Cette signification, que Macrizi (*loco laud.*) semble indiquer, ne saurait être douteuse quand on compare des passages d'Edrisi tels que ceux-ci: الصنائع وصناعاتها, » les objets fabriqués et ceux qui les fabriquent,» p. 47; les صنائع ou صناعات que l'on vend, de même que des marchandises, et qui sont jolis, p. 1, 11; Edrisi dit même, p. 12: الصناعات المستعملة, et استعمال signifie *fabriquer*; voyez plus loin notre article sur ce mot. Mais nous possédons en outre à ce sujet un témoignage formel, celui de Motarrizi, qui dit dans son *al-Moghrîb* (man. 615): الصناعة حرفه الصانع وهو الذي يعمل بيده وعن على رصه نؤخذ من كل صناعة صناعتها معناه أن صنع الحديث يؤخذ من كل ذي صناعة مصنوعة. Le mot صنائع signifie aussi *objets fabriqués* chez Ibn-al-Khatib, *Me'yâr al-ikhâtîb*, p. 6, l. 3 éd. Simonet, chez Maccari, II, p. 105, l. 1, et الصنائع العملية, *ibid.*, l. 8, est l'équivalent de الصناعات المستعملة d'Edrisi. — 3°. *ornement, figure*, p. 11, le synonyme de صنعة, puisque les man. mettent l'un pour l'autre, l. 4, note d; Becrî, p. 24, l. 8. — مصنوع, pl. مصنوعات, *un objet fabriqué*, p. 11; Alcalá *fabricada cosa por arte*; de Sacy, *Chrest.*, II, p. 10.

صنم, colonne, p. 2, 10, 14, 13, 11; voyez la note de M: de Slane sur Becrî (p. v) dans le *Journ. asiat.*, 5e série, XII, p. 452, n. 2; Cazwini, II, p. 19, l. 5, p. 186, l. 6. En Afrique on donne aussi le nom de صنم aux ruines des anciens édifices romains, surtout à celles des temples; voyez Barth, *Reisen*, I, p. 60, 84, 127. En ce sens il se trouve déjà chez Ibn-Haucal, qui dit: انار عديمة واصنام من حجارة ومبان عظيمة.

p. 1. f. l. 3: *تَحَصَّرَ الْأَحْوَالُ*, «il avait la conduite des affaires;» on lit chez Ibn-Batouta, II, p. 117, que l'émir des émirs s'empara du pouvoir *وَحَاجَرَ عَلَى السَّلْطَانِ التَّحَصُّرَاتِ حَتَّى لَمْ يَكُنْ يَبْدُو إِلَّا الْأَسْمَ*.

مُصَلًّى. Freytag ne donne ce mot que dans le sens indiqué par de Sacy dans sa *Chrestomathie*: «grande place en plein air, où le peuple se réunit pour faire la prière en certaines occasions, et particulièrement aux deux beirams,» proprement *العِيد*. Mais il désigne aussi: le lieu destiné à la prière, soit dans l'intérieur de la mosquée, p. 311, soit ailleurs; Edrisi, Clim. III, Sect. 5, en parlant de Jérusalem: *المَسْجِدُ الَّذِي كَانَ مُصَلًّى لِّلْمُسْلِمِينَ فَلَمَّا اسْتَعْتَجَلَهَا الرُّومُ حَبَرُوا هَذَا الْمَسْجِدَ*; *من المساجد بيوتاً يسكنها الحجل المعروفون بالدواينة ومعناه خُدام بيت الله*; *القُبَّةُ الَّتِي فِيهِ الْمَحَارِبُ وَيَقَالُ أَنَّهَا مِنْ بِنَاءِ الصَّابِئَةِ وَكَانَ مُصَلَّاهُمْ بِهَا*: *ibid.*: Bokhâri, I, p. 118, l. 3; Azrakî, p. 147, 401, 426, 430; Belâdzorî, p. 5, 231, 300; Maccari, II, p. 161, l. 4; Ibn-Batouta, I, p. 316 et ailleurs; Burton, *Pilgrimage to El Medinah etc.*, I, p. 378, 392. Il signifie aussi: *édifice destiné au culte, mosquée*, Belâdzorî, p. 370, l. 6 a f., p. 202, avant-dern. l., et aujourd'hui *مُصَلًّى* est en Arabe: *un oratoire, une chapelle, une petite mosquée* (ce que l'on appelait *حِجَاب* au Maghrib; voyez plus haut). On lit chez Palgrave, *Narrative of a year's journey through central and eastern Arabia*, I, p. 396: «On one side were the apartments occupied by the sovereign, his private audience room, his oratory, so to call it, or special *Musalla*, place of prayer,» ailleurs, p. 397. «the indoors *Musalla*, or oratory for the inhabitants of the palace;» plus loin, p. 445: «small oratories or *Musallas*.» Dans un autre endroit, p. 444, ce voyageur dit que dans chaque ville du Nedjd il n'y a qu'un seul *djâmi'*, et il ajoute: «the other places of prayer are entitled *mesjids*, or, if small, *musallas*.»

صَنَعَ (I), *travailler, façonner*, en parlant de certaines choses, comme le fer, les pierres précieuses etc., p. 33, 41; Boethor et Marcel sous *façonner*. — *صَنَعٌ*, pl. de *صَنَعَةٌ*, *métier*, p. v., l. 1; aussi chez Boethor sous *métier*. — *صَنَعَةٌ*, pl. *صُنَعٌ*, *ornement, figure*, p. 29 (le *dhamma*, l. 5, se trouve dans le man. A.), p. 31; Edrisi, Clim. II, Sect. 5, en

peut encore marcher en s'appuyant sur un bâton, *يَتَصَرَّفُ عَلَى خَدْمِيهِ*, Ibn-Batouta, II, p. 295, 396, III, p. 105. Ailleurs (II, p. 402) Ibn-Batouta dit: «les grands seuls vont et viennent (*يَتَصَرَّفُونَ*), en ce jour, devant le sultan.» Becri (p. 5, l. 5) nomme *الْمَتَصَرِّفُونَ فِي الْمَدِينَةِ* par opposition aux habitants de la ville; ce sont ceux qui y viennent de temps en temps pour y acheter ce dont ils ont besoin. Edrisi emploie *تَصَرَّفَ* en parlant d'un ouvrier qui va et vient (p. 41, l. 8 a f.); voyez aussi Belâdzori, p. 126. Les *تَصَرَّفَاتُ فُلَانٍ* sont les allées et venues de quelqu'un; Ibn-Batouta, III, p. 55, 97. Chez Edrisi, *تَصَرَّفَ* est souvent l'équivalent de *تَجَرَّوْا*, comme p. 41, l. 9, p. 41, l. 8. Dans le Commentaire de Tibrizi sur la *Hamâsa* (p. 365), le mot *مَنْصَرَفٌ (= نَصَرَفٌ)* est employé dans la même acception. On dit aussi *تَصَرَّفُوا بِالزَّرَارِي*, p. 7, على الأبل, p. 44 (comparez Ibn-Batouta, III, p. 386), et même *بِأَنْفُسِهِمْ*; Edrisi, Clim. I, Sect. 7: *وَلَيْسَ عِنْدَهُمْ ذَوَابٌّ وَأَمَّا فَتَصَرَّفُونَ بِأَنْفُسِهِمْ وَيَنْعَلُونَ أَمْتَعْنَهُمْ عَلَى*; *روسهم وعلى ظهورهم*; Macrizi, II, p. 187, l. 9. Figurément: faire tantôt une chose, tantôt une autre, avec *بِمَا*, *Loc. de Abbad.* éd. Dozy, I, p. 169, l. 1. On dit aussi figurément: telle chose ou tel nom *تَصَرَّفَ* dans mon livre (Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 151, l. 8), c'est-à-dire: y est mentionné à plusieurs reprises. Ce verbe s'emploie encore en parlant d'un auteur qui écrit sur plusieurs sujets, qui a un style varié, etc.; Ibn-al-Abbâr dans Dozy, *Notices sur quelques man. arabes*, p. 234: *لَهُ تَصَرَّفٌ فِي أَصَانِيَنِ الْبَيَانِ*, et plus loin, p. 237: *مَعْنَى اتَّبَعَ حَسَنَ التَّصَرُّفِ*. Dans le Dictionnaire berbère *تَصَرَّفَ* répond à *mendier*; c'est proprement: errer çà et là, comme font les mendiants, les vagabonds. — 6°. *agir* suivant les ordres de quelqu'un, avec *بِ*; Ibn-Batouta, III, p. 300: cet émir sera avec vous *بِهِ* *يَتَصَرَّفُ بِمَا نَأْمُرُهُ*, «uniquement pour agir suivant vos ordres», *Loc. de Abbad.* éd. Dozy, I, p. 18: *— وَصَارَ مِنْ جَمَلَةِ مَنْ يَصَرِّفُ بِأَمْرِ أَخِيهِ وَنَعَفَ بِبَابِهِ كَأَخِي حُجَّابِهِ*. — 7°. *administrer, gouverner, avoir la conduite de*, avec l'accusatif; Ibn-al-Khatîb: *نَحَرِّفُ الْغَضَاءَ دِلسَ وَغَمْرًا مِنْ غَرَبِي بِلَدِهِ*, «il administra la justice à Velez et ailleurs», il y remplit l'emploi de *cadi*; Edrisi,

يتصرفون (الصغير) يشرب أهل المدينة وبه يتصرفون sous usage; — avec فى, mais chez Edrisi cette construction est rare, p. ١٣, l. 2 (où le man. A donne ب); Ibn-Batouta, I, p. 422, III, p. 98, 265, 441; *I diplomi arabi del R. archivio fiorentino* éd. Amari, p. 92, dern. l.; Boethor, sous usage; sous exercer il donne: »exercer son droit, تصرف فى حق, ce qui est au fond la même signification; — avec من, Edrisi, p. ٩١, l. 11, si la leçon est bonne. — Particulièrement: 2°. employer comme nourriture, se nourrir de, avec فى, Edrisi, p. ٣٤, avant-dern. l.; Ibn-Batouta, III, p. 267. — 3°. employer comme marchandise, faire commerce de, avec ب, p. ٩, l. 10, p. ٢٥, l. 7, p. ٤٩, l. 1; Clim. I, Sect. 8: يتصرفون وليس فى ايديهم شئ; بلاد الهند اكثر تصرفهم وتجارانهم: به ونعمشون منه ألا الحديد الداخلى اليهم كل سنة كندر: Clim. I, Sect. 7: فى ب et ب بالحديد; بصروب من الامعد وجمل من البصائع اننى يمتعون فيها وبها تصرف ومنها. L'infinifitif يتصرف s'emploie absolument dans le sens de commerce, p. ٧٣, l. 1; comparez Clim. VI, Sect. 1: بينها معابس ومتصرفات ونوع وسراء. — Avec la signification du passif, ou peut-être dans la forme du passif, être employé, p. ٢٩, l. 3, p. ٧١, l. 7 a f. Le participe متصرف signifie un employé; *I dipl. ar. del R. arch. fior.*, p. 252, où العلفائع فى (les employés dans les galères) indique bien la *chiourme*, comme le pense l'éditeur (p. 449, note 1), mais l'étymologie qu'il propose nous semble inadmissible. — 4°. s'employer à, s'occuper de, avec فى; comparez l'*Asûs*, déjà cité sous la première forme: صرفه فى اعماله فمتصرف فيها; Ibn-Batouta, II, p. 25; *Loci de Abbad.* éd. Dozy, I, p. 323, l. 1. Dans l'*Histoire des Benou-Zeyân* (man. 24(2), fol. 92) on lit que quelqu'un prit pitié d'un prisonnier سوده جميع فى. Dans Macrizi (*apud* de Sacy, *Chrest.*, I, p. 1٢): تصرفوا فى تفسير هذا المشنا: «ceux-ci s'occupèrent à composer une interprétation de la Michna, conformément à leurs opinions particulières.» — 5°. se mouvoir, aller et venir. On dit en parlant d'un vieillard qui

(I). Boethor donne sous *employer*, employer son argent, son temps, à, صرف ماله وأوقاته في ; de même Edrisi, p. ٦٦, dern. l., p. ١., l. 8, et au passif, p. ٢٩, l. 11. On reconnaît encore fort bien dans cette construction la signification primitive du verbe, *vertit*; comparez *convertere* en latin. Mais صرف seul signifie aussi *employer*; le passif صُرِفَ, être employé, chez Edrisi, p. ١٧, l. 5, p. ٢٣, l. 10, p. ٦٥, l. 6 a f. Dans tous ces passages la signification est certaine; seulement on pourrait se demander, surtout si l'on fait attention à la signification de la 5e forme, dont nous parlerons tout à l'heure, s'il ne faut pas considérer ce verbe comme appartenant à la 2e forme. Il est certain que صَرَفَ signifie *employer*, même dans la langue classique. Zamakhchari donne dans son *Asās al-balāgha*: صَرَفَ فِي أَعْمَالِهِ فَتَصَرَّفَ فِيهَا. Dans un vers qu'on trouve dans les *Lori de Abbadidis* éd. Dozy, I, p. 126, et où il est question des soldats berbères: وَنَعْنَعُكُمْ أَنْ صُرِفُوا صَرَفَ (car c'est ainsi qu'il faut prononcer; voyez t. II, p. 257), c'est-à-dire: quand on les emploie, ils nuisent au lieu d'être utiles. Ainsi, s'il s'agissait d'un auteur classique, nous croirions que la 2e forme est la seule bonne; mais Edrisi n'est nullement un auteur classique, les man. de son ouvrage donnent le verbe sans techdid, et Boethor, dont l'autorité est grande, donne aussi صَرَفَ ; nous pensons donc que les auteurs du moyen âge de la littérature arabe se servent de la 1re forme aussi bien que de la 2e, que Boethor donne sous *usage* (emploi). — (V). La signification de ce verbe, indiquée par Freytag: *arbitrio et potestate liberā usus fuit in* 16 c. في r., se trouve p. e. chez Cazwini, II, p. 16, l. 2; seulement il faut observer que dans cette acception, ce verbe se construit aussi avec ب, comme dans cette phrase d'Ibn-Basām (*apud* Ibn-al-Khatib, man. de M. de Gayangos, fol. 45 r.): «تَعَرَّفَ فِي مَحَاسِنِ الدَّلَامِ، فَتَمَرَّبَ ارْتِبَاعَ بِالْعَمَلِ». Mais تَصَرَّفَ signifie aussi simplement *employer*, et se construit avec ب, p. ٨, l. 12, p. ٢٩, l. 1, p. ٦١, l. 4 a f., p. ٧٥, l. 1, p. ٨٧, l. 10, p. ٦٣, l. 15; Edrisi, *Clm.* III, Sect. ٥: وَهَذَا الْمَعْنَى الْحَقِيرُ يَتَصَرَّفُ فِي : أَلْدَرُ الْمَجَاوِرَةُ لَهُ وَيَدْعُوهُمْ لِيَتَصَرَّفُوا

que les chameliers ne prendraient rien des Francs, à moins qu'ils n'eussent transporté pour eux des marchandises." Ce verbe a le même sens chez Edrisi, p. 11, ou يشيلون بابلهم signifie: »ils transportent des marchandises au moyen de leurs chameaux."

شون. Le mot qu'on lit p. 112, l. 6, et qui doit désigner une espèce de vaisseau (النواشي dans le texte), semble une faute de l'auteur. Les copistes, comme on le voit par les variantes, n'ont su qu'en faire, mais probablement il faut lire الشوانى, les galères. Quatremère a écrit une note sur ce mot, *Hist. des sult. maml.*, I, 1, p. 142; voyez aussi le Glossaire sur le Bayân sous شينى. Freytag donne ce mot d'abord sous la forme شانية, comme s'il dérivait de la racine شنو, ensuite, d'après le Càmous, sous la forme شَوْنَة. Nous croyons devoir remarquer que le mot شانیه n'existe pas. Au plur. on dit شَوَانٍ ou شَرَانِي; au singulier شَانِي, شِينِي, شَيْنِي, شَانِي. Comme Quatremère n'a donné qu'un seul exemple de cette dernière forme, nous remarquons qu'on la trouve trois fois de suite chez Nowairi, *Encyclopédie*, man. 273, p. 61: يَصِفُ شَانِيَا: حَبَلُ الشَّانِي, et enfin, p. 62: وَرَكِبْنَا فِي شَانٍ: سَافَرْنَا.

يُصَبُّ لِمَنْ فِي الدَّارِ فِي كُلِّ: 142. (I). Remarquez l'expression, p. 142: «on apportait journellement quatre cents outres d'eau pour la consommation des personnes qui étaient logées dans cette maison;» comparez Belâdzori, p. 208, l. 11.

صَحَّ لَه الشَّيْءُ. (I). صَحَّ لَه الشَّيْءُ, la chose lui appartient, p. v; Maccari, II, p. 258, l. 5.

صدر (III) s'emploie en parlant de la pression du courant d'un fleuve, comme chez Ibn-Sa'id (dans de Sacy, *Chrest.*, I, p. 242), qui dit que le Caire a été construit à une grande distance du Nil, لَنَلَّا يَصَادِرْهَا وَيَاكُلُ, مضرة الماء ومصادرتها عند حمله بسبوله: p. 10; de même chez Edrisi, p. 10.

صَدَّقَ (V) se construit avec ب de la chose et عَلَى de la personne, p. 10; Zamakhchari, *Asās al-balāgha* تَصَدَّقَتْ بِمَالِهِ عَلَيْهِ 'Abd-al-wāhid, p. 208. En parlant d'une femme, تَصَدَّقَتْ بِنَفْسِهَا عَلَى فُلَانٍ, se prostituer à quelqu'un, p. 10.

éditeurs confondent souvent ce mot avec مشهور, auquel, du reste, on le trouve souvent réuni.

شهي, مشتهي, espèce d'arbre fruitier, p. 40; c'est le sorbier ou cormier, car Ibn-al-'Auwâm dit dans son *Traité d'agriculture* (I, p. 324): شجرة الغمبرا هي شجرة المشنهي ونمرها بغلال له اللعاج (comparez I, p. 16, II, p. 429), et chez Boethor, de même que chez Humbert (p. 83), شجر الغمبرا répond à cormier ou sorbier. Chez Alcalá (sous *serval*), le sorbier porte un nom un peu différent, mais qui cependant dérive aussi de la racine شهى, à savoir muchakla, pl. muchakl. Il traduit aussi *serval* par زعرور; c'est le nom du néflier, qui, chez Alcalá, en porte un autre; mais on sait que la saveur des sorbes ou cormes, d'astringente qu'elle était, finit par devenir en hiver douceâtre et analogue à celle des nèfles. Sous *corme*, cormier, Berggren donne aussi زعرور الحقل (à Jérusalem). Il traduit de la même manière le mot مزج (Barb.), qui, chez Alcalá, est nèfle (*niespero*).

شوك, شوكة, pl. شوك, arête, p. 14, 41; Alcalá *espina de pece o espinazo*; Humbert, p. 69; Berggren et Marcel sous *arête*; Ictakhri, p. 68; Becri, p. 106; Cazwini, I, p. 117, 142, II, p. 359.

شيل et شول (I). Le verbe شال, qui, dans la langue classique, a l'aoriste يشول, mais, dans la langue plus moderne, شيل, signifie proprement soulever. A l'idée de soulever un fardeau s'est jointe celle de le porter; شال signifie donc porter; voyez Boethor sous ce mot et Humbert (p. 88); *Mille et une Nuits*, I, p. 91 éd. Macnaghten: il arracha ces poils معه (sic) وشالهم, «et les porta avec soi» (les emporta). De là vient que شبال signifie un porte-faix; Freytag a noté ce mot qu'il a trouvé dans le Glossaire de Habicht sur le 1er volume des *Mille et une Nuits*, mais en y joignant un point d'interrogation; toutefois le mot et sa signification sont certains, car Boethor, Berggren, Marcel et Humbert (p. 88) le donnent sous *porte-faix*. Celui qui porte un fardeau, le porte d'un lieu dans un autre, le transporte: سال signifie donc aussi transporter; voyez Boethor sous ce mot et Humbert, p. 88. On dirait par conséquent: سال البضائع transporter des marchandises, et par ellipse شال seul a le même sens. On lit p. c. dans un document publié par M. Avari (*I diplomi arabi del R. archivio fiorentino*, p. 199):

Habicht, I, p. 125, porte: وَشَقَّتْ مَدِينَتِي (la note de Habicht sur ce passage est une erreur; comparez Fleischer, *De glossis Habicht.*, p. 27); de même, sans régime. Becri, p. 84: جَرِدَتَانِ تَشْقَوِ السَّغْنِ بَيْنَهُمَا. — A la page ٢١, l. 1, la leçon est incertaine. Au lieu du ساقية des man. A. et B., on pourrait lire شافية, et ce mot pourrait signifier *fatigant*, car Humbert, p. 42, dans le chapitre intitulé: du voyage, donne: *fatigue* شفاء (= نعب), et Alcalá a aussi: *fatiga del cuerpo* شفاء, *fatigado* مُشَقَّى. Mais on peut aussi lire avec le man. D. (C. ساقية) شاق, de شَق. Le sens est le même et c'est sans doute le même mot sous deux formes; comparez Eklisi, p. ١٩٣, l. 5 a f.; Içtakhrî, dans le chapitre sur le Maghrib: المملك البه صعب والاسعداد شاق جدًا; Cazwini, I, p. 305: الاعمال الشاقة وانحناء المتعب.

سَلْبَة, poisson du lac de Bizeste, p. 110; comparez p. 134 de la traduction. Geoffroy-St.-Hilaire traduit ce mot par *silurus* (voyez la *Descript. de l'Egypte*, XXIV, p. 298); M. de Slane (*Journ. asiat.*, 5e série, XII, p. 516) dit que c'est une espèce de dorade; Berggren (sous *poisson*) donne: rouget, سليه باغلي.

شَمَخَة, grandeur, magnificence, p. ٢١٢.

شَمْسِيَّة, fenêtré, p. ٩, voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 280, et Wright, Glossaire sur Ibn-Djobair; Alcalá *ventana de yeso como redada et ventana redriera*.

شَمَشَار, buis, p. ٥; voyez p. 5 de la traduction. Freytag a oublié de noter ce mot, et sous بَس il donne شَمَشَار, ce qui est une autre forme du même mot; voyez les dictionnaires persans. Berggren: buis شمشير; Alcalá, sous *box*, donne شوشار.

مَشْهُود, fréquenté, réunissant une foule nombreuse, p. ٨٣, ١٣٠, ١٢٢, ٢٠٤, ٢٠٥; comparez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, I, 1, p. 149; Zamakhchari, *Asûs al-balâgha*. مجلس مشهود; Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 18, dern. l., p. 52, l. 3 (car c'est ainsi qu'il faut lire avec les man. A. et B., comme l'observe avec raison M. Fleischer), p. 55, l. 8 (où M. Fleischer a négligé de faire la même remarque, et où M. Amari aurait dû noter que les man. A. et B. n'ont pas مشهور, comme il a fait imprimer, mais مشهود). En général les

وورقة مشرفة مثل تشريف المنشار scie." La phrase qu'on trouve p. 134, l. 11, signifie par conséquent : » ces cuirs sont coupés en diverses formes et dentelés de diverses façons avec beaucoup d'art."

القصب الشركى, espèce de roseau, p. 5, v; comparez Edrisi dans la traduction de Jaubert, I, p. 179; النعل الشركى, p. v, sandale faite de شركى.

شعب (V), le synonyme de تفرع et de انقسم, se diviser en branches, en parlant d'un fleuve, p. 101; Belâdzorî, p. 292; Ibn-Haucal, chapitre sur l'Irac: وتتشعب فوق البصرة ونحتها انبار كثيرة; Becri, p. 18, l. 9; Edrisi, Clim. VI, Sect. 6: وحمل آله تتشعب من; Boethor, sous branche le fleuve se divise en trois branches, النهر يتشعب سلاب شعاب; — d'une chaîne de montagnes; Ibn-Haucal, chapitre sur la Syrie: جبال (الجبل) منه وتتشعب منه (Kedrisi a copié ce passage et son texte se trouve dans la traduction de Jaubert, II, p. 134, n. 1; mais selon sa coutume, celui-ci l'a altéré, car au lieu de المعلىين, les man. portent العلىين, et c'est ainsi qu'il faut lire); — d'une route, Becri, p. 10, l. 6 a f.

شعل, pl. أشعال, fabrique, p. 8, l. 3 a f.; Alcalá fabrica (= صناعة); Berggren a fabriquer أشعل.

شغو (I), satisfaire, p. 134; Belâdzorî, p. 41, 260, 427, 440, Edrisi dans Amari, Bibl. Arab. Sic., p. 52, l. dern.; Clim. I, Sect. 7: ونحن; Macca-ri, I, p. 268, avant-dern. l., II, p. 103, l. dern., et la note de M. Fleischer, p. VIII; de même dans les titres de plusieurs livres que Hâdjî-Khalifa énumère sous شاعى et sous شعاء, où le sens de guérir, que donne M. Flügel, ne convient nullement à tous.

شق (I), dans le sens de traverser, ne se construit pas seulement avec l'accusatif, mais aussi avec فى, p. 8, l. 7; Mille et une Nuits, I, p. 47 éd. Macnaghten: وسقّت فى اسوان المدينة, où l'édition de

(V), *se fendre*, p. ۷۶. — شَرَّيْحَة , pl. شَرَائِح , car c'est ainsi qu'il faut lire avec les man., p. ۸۳, ۸۱, *figue sèche*; Alcalá *higo seco abierto*; Ibn-Batouta, II, p. 44, III, p. 15. Chez Macrizi, II, p. 96 et 100, on trouve à plusieurs reprises le mot شَرَّايَحِي , *marchand de figues sèches*. Au reste ce fruit s'appelle ainsi, non pas parce qu'il est séché, mais parce qu'on y a fait une incision; c'est le *abierto* d'Alcalá; comparez ce passage d'Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 686, où il est question d'olives et où le mot حَبَّة signifie *pièce*, comme nous l'avons dit plus haut: وَمِنْهَا أَنْ تُشَرَّحَ كُلُّ حَبَّةٍ مِنْهَا دَلَالٌ تَشْرِيحَاتٌ بِتَوَلُّهَا وَيُسَمَّى هَذَا الْمَشْرَحَ.

(V), *devenir farouche, sauvage*, en parlant des bêtes, p. ۶۱.

شَرْطَة , pl. سَرَائِط , *une corde, un fil*, p. ۱۹۸, de même que شَرِيط; voyez le Glossaire sur Ibn-Djobair; شَرِيط répond chez Alcalá à *cordel, cuerda de nave* (شَرِيطُ الدَّجِيعِي), *dogal, traylla de canes, traste de viguela* etc., et chez lui le plur. est سَرَائِط; Berggren: *corde de guitarre, de violon*, شَرِيط; dans le *Traité de mécanique* (man. 117) on trouve souvent شَرِيطٌ مِنْ نَحَاسٍ ou حَدِيدٍ شَرِيطٌ (voyez p. 45, 46, 47, 72, 76). Ibn-al-'Auwâm (*Traité d'agriculture*, I, p. 148 et 151) emploie سَرِيطٌ et شَرِيطٌ dans le sens de *corde*. Alcalá donne سَرِيطَة sous *coyundado yugo* et sous *inogil*. Le pl. سَرَائِط se trouve souvent chez Ibn-Batouta et dans les *Mille et une Nuits*, p. c. III, p. 325, 335, 510 éd. Macnaghten, V, p. 185 éd. Habicht, IX, p. 31 éd. Fleischer. D'après Lane, *Modern Egyptians*, II, p. 17, شَرِيط signifie *galon de soie*; Boethor, Marcel et le Dictionnaire herbère traduisent aussi *galon* par سَرِيط, et tel est le sens que le mot a dans plusieurs passages des *Mille et une Nuits*, p. c. dans le dernier de ceux que nous avons cités, où l'édition de Macnaghten (III, p. 268) donne طَرَّاز.

(II). Ce verbe, que Freytag donne dans le sens de *créneler*, en parlant d'une muraille, s'emploie aussi en parlant des parties d'une plante dont le bord est découpé en dents (comme *créneler*), d'une scie etc.; comparez Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, II, p. 385:

encore, lorsque la caravane doit se remettre en marche, le chef crie : الشدید, »from شدّ to tie fast the ropes of the loads," Burckhardt, *Travels in Nubia*, p. 387. De là la phrase شدّ اليه الرحال, *il attacha les selles* (pour se rendre) *vers lui*, c'est-à-dire, il se rendit vers lui; شدّت انى هذه ائدونه الرحال, *tout le monde se rendit à cette cour*, de Sacy, *Chrest.*, I, p. 1. Le verbe شدّ s'emploie aussi absolument, sans الرحال, dans le sens de *seller* ou *charger*, comme chez Belâdzori, p. 463, l. 3; Becri, p. 35: شدّ على فرسه, *il sella son cheval*, au lieu de شدّ السرج على فرسه, et chez Edrisi, p. ٧١: وعليها تُشدُّ الركائب, *on ne selle (ou on ne charge) les bêtes de somme que pour se rendre vers cette capitale*. — شدّ, pl. شدود, *ce que l'on attache sur le dos des chameaux, paquet, ballot*; Alcalá: *lio de qualquiera cosa* (paquet de quoi que ce soit) et *enbollarío* (*como de letras*), شدّ, pl. شدود; Edrisi, p. ١٠: وبها تُحلّ السدود, »c'est à Bougie qu'on détache les ballots." Boethor et Marcel traduisent *ballot* par شدّ, et Berggren par شدادة (Afr.), pl. شداند. — شدمد, *ferme, compacte et solide*, par opposition à *mou*, en parlant de la chair d'un poisson, p. ١٧.

الشرة والبخر, بنتر est chez Edrisi (p. ٦٣, l. 6) le synonyme de بنتر, comme on trouve souvent الأسر والبخر (voyez Dozy, *Loci de Abbad.*, III, p. 123), et أشر signifie la même chose que أشر, *petulantia*; comparez *Loci de Abbad.*, I, p. 254, l. 17; Hariri, p. 2 de la 1re édit.

شروب, pl. de شرب (espèce de tissu), p. ١٥١, ١٥١. Ce pluriel se trouve aussi chez Ya'coubi, p. 126; chez de Sacy, *Chrest.*, I, p. 199; chez Macrizi, I, p. 177, l. 9 a f. — شروب, *potable, qui se peut boire avec un peu de répugnance*, p. ١٠٤, ١٠٦, ١١٣; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: ما شروب يصلح مع بعض كراة; Edrisi, *Clim.* II, Sect. 5: ومياه مئة زعاى لا تسوغ لشارب وأكثبها ماء بئر رموم وماؤها شروب; شبة ابار ماء شروبة; et plus loin: لا يمكن اذمان شربه.

سِير = مَسِيرَة , p. ٣٠, ٤٣, ol, ٩٢; *étendue*, p. ١٣١.

سَيْف (II). مَسَيْف. Edrisi (p. ١٨, l. ٥) et Ibn-Haukal, dans son chapitre sur l'Egypte, emploient ce mot en parlant de la queue du crocodile. Il doit signifier *aplati*, car on sait que les crocodiles ont la queue aplatie, et chez Edrisi c'est l'opposé de مسندبر, *rond*.

سَيْل (I) ne se dit pas seulement en parlant de l'eau, mais aussi en parlant du sable mouvant, p. ٣١, ٤٢; Edrisi, Clim II, Sect. 5: رَمَلٌ سَيْلٌ. Le mot سَيْلٌ s'emploie aussi en parlant de sable mouvant; Froytag ne le donne pas même dans son sens propre, *coulant*, quoiqu'il soit classique; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: فَرَلْنَا بِرَمَلٍ سَيْلٍ نَبْتُهُ مَيْيَالٌ وَمَاؤُهُ سَيْلٌ وَلِبَعْصِهِم

النَّبْتُ مَيْيَالٌ عَلَى رَمَلَانِهِ وَالْمَاءُ سَيْلٌ عَلَى احْتِجَارِهِ

Ibn-Batoute, I, p. 299; en parlant de sable mouvant, Edrisi, Clim. II, Sect. 6: وَهَذِهِ الْأَرْضُ قَلْبُهَا رَمَلٌ سَيْلٌ وَالرَّيَاحُ لَاعِبَةٌ بِهِ نَنْقُلُهُ مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ. La même observation s'applique au mot مَسَيْلٌ; Edrisi, Clim. II, Sect. 5: وَهُوَ مَنْزِلٌ فِيهِ عَيْنٌ مَاءٍ فِي مَسَيْلٍ رَمَلٍ.

شَال, poisson du Nil, p. ١٧; *Description de l'Egypte*, XXIV, p. 308.

شَيْبُوط, pl. شَيْبَيْط, poisson du Nil et du Tigre, p. ٩١; voyez p. 25 de la traduction; Ġazwini, II, p. 299; *carpe*, Humbert, p. 69, et Boethor.

شُبَاع, le pl. de شُبَاع, p. ٩١.

سَبَك (I), *denteler*, p. ٢١; Boethor et Marcel traduisent *dentelle* par شَبِيكَة.

شَابِل, *alose*, p. ١٨, ٩١; *Kartās*, p. ٩ et la note de M. Tornberg, p. 364; *ibid.*, p. ١٨; Dombay, p. 68; Jackson, *Account of Morocco*, p. 4, 5, 6, 7; Marcel (شَابِل et شَابِل) sous *alose*. En espagnol *súbal*.

شَدَّ (I). Le verbe شَدَّ, *attacher*, s'emploie particulièrement en parlant des selles des chameaux et des fardeaux qu'ils portent; aujourd'hui

Ibn-al-Athir, X, p. 355: وكان في دور لملوكها عده دور على حيطانها الواح. انقصه وسوا في المياه انى البسامين من انقصه ايضا. Enfin saignée s'emploie 10°. dans le sens d'un infinitif, *arroser, irrigation*; Alcalá *regadio o regadura*. En Espagne l'emploi de celui qui était chargé de surveiller l'irrigation des champs, se nommait السائفة; و كالة السائفة; Ibn-Haiyân *apud* Ibn-Bassâm, t. III (man. de Gotha, fol. 3 r., et man. de M. de Gayangos): أن مباركا ومتقرا المذكورين كانا وليا أولا وكالة السائفة ببلد بانسية دم ضربا عنها الخ — وكان سببا لردهما الى عملهما.

سَهَكٌ signifie proprement *puant* et s'emploie en parlant d'un poisson (voyez سَهَكٌ et سَهَكٌ dans Freytag); mais Edrisî dit (p. 41): حوت سهك الناعم, *dégoûtant*.

أَرْضٌ سَهْلٌ (X), *compter pour peu de chose*, p. 41, l. 3. — سَهْلٌ subst., *plaine, rase campagne*, p. 41, dern. l.

سَهْوٌ (I). On dit: سَهْوًا في اتصال وسهوا عنها (Zamakhsharî, *Asâs al-balâgha*), et سَهْوًا, employé absolument, a la même signification, p. 42, l. 5. Nous reviendrons sur ce passage dans les Additions et Corrections.

سَوْعٌ (X), *trouver l'eau potable*, p. 44; aussi *trouver un mets mangeable*, Ibn-Batouta, IV, p. 70; comparez Macrari, II, p. 365, l. 10. C'est proprement: *trouver une chose propre à être avalée*.

سَوَافَةٌ, *مَسَافَةٌ*, p. 44, est l'équivalent de ce qu'Edrisî appelle dans la ligne suivante: مَرَجَلَةٌ مَرَجَلَةٌ, *station par station*. C'est proprement: *la distance d'une station à l'autre*, et dans le *Kartâs*, p. 4, l. 12, مَسَافَةٌ est le nom d'une mesure de longueur. Alcalá donne *jornada* (journée) مَسَافَةٌ (*sic*). Chez Içtakhri et chez Ibn-Haucal, ce mot signifie souvent *route*, comme dans cette phrase: المَسَافَةُ عَلَى سِيَاهِ كَوْهٍ, et dans celle-ci: سَاكِرٌ — وَجَوَامِعُ مِنَ الْمَسَافَاتِ الْمَسْلُوكَةِ.

سَوَاءٌ, *précisément, justement*, p. 4, 134; Boethor *juste* (adv.) et *justement*; Becri, p. 155, l. 12; Ibn-Batouta, II, p. 175; dans le passage d'Ibn-Doraid, cité par M. Wright dans son Glossaire sur Ibn-Djobair, p. 26, l. 5, il faut prononcer سَوَاءٌ, et non pas سَوَاءٌ; le sens est: *charîta* est précisément la même chose que *charîta*.

a passé dans l'espagnol et dans le portugais, où il s'écrit *aceña*, *azenha*, *asanha* etc. En espagnol et en portugais ce mot, du moins à notre connaissance, n'a pas d'autre sens. Il s'employait aussi de cette manière en arabe, car Alcalá traduit *aceña* par سانبه, et chez Edrisi, p. ۲۷, l. 6, le nom propre السوانى répond à ce que l'auteur appelle plus loin (p. ۲۸, l. 3) ارحاء ناصح, les moulins de Nâcih. 7°. une meunière; Alcalá *aceñera*. 8°. un jardin; Mohammed el-Tounsy, *Voyage au Ouadây* trad. par Perron, p. 584: » Mon père était à sa *sânieh*, c'est-à-dire, en langage de Tunis et de Tripoli, à son *jardin*, à son *pota-ger*. » L'emploi du mot en ce sens n'est nullement un néologisme, car on le trouve déjà chez un auteur du Xe siècle, à savoir chez Ibn-Haoukal, qui dit dans son chapitre sur l'Afrique: وبنو داربغن قرية — ولها كروم وسوانى; plus loin: انحصراء — ولها فواكه وسوانى; et enfin: سونى كروان وهو ساقية. Dans ces trois passages, M. de Slane (*Journ. asiat.*, 3e série, XIII, p. 234, 235) a traduit avec raison سوانى par jardins. A en croire M. Cherbonneau (*Journ. asiat.*, 4e série, XIII, p. 544), le mot سانبه signifie: » un jardin consacré exclusivement à la culture des melons et des pastèques. » Le mot ساقية signifie aussi *jardin*; Macrizi, I, p. 248: وبهذا الحى سوانى وبسانين قد خربت; comparez Alcalá: *reguera*, *lugar por do riegan*, ساقية.

Avant de terminer cet article, nous devons encore faire mention des significations du mot ساقية que nous n'avons pas pu indiquer jusqu'ici, parce qu'à notre connaissance le mot سانبه ne les a pas. ساقية signifie, comme on l'a vu: 1°. une rigole; 2°. un seau; 3°. une roue hydraulique; 4°. un puits; 5°. une fontaine publique; 6°. un jardin. Il signifie en outre: 7°. un ornement de filigrane, avec des perles etc., que les femmes portent sur le front; on l'appelle ainsi parce qu'il a la forme d'une roue hydraulique; voyez Lane, *Modern Egyptians*, II, p. 403. 8°. un arrosoir (comparez chez Freytag سقانة et مسقانا; Boethor: *arrosoir* مسقانة); Maccari, II, p. 279, cite des vers qu'un poète composa sur les سوانى et qui signifient: » On dirait que des serpents ont habité dans leur ventre depuis le temps de Noé, celui du déluge; et lorsque l'eau abonde dans ces vases, la langue d'un serpent sort de chaque trou avec des mouvements convulsifs. » 9°. un tuyau; on lit chez

4°. *un puits*; Mohammed el-Tounsy, *Voyage au Ouadây* trad. par Perron, p. 584: » *Sâniek* se dit encore des puits par lesquels on arrose les jardins ou les champs, surtout au Fezzân. On tire l'eau de ces puits par le secours d'un taureau qui s'approche et s'éloigne alternativement, pour laisser descendre et ensuite pour remonter la corde à laquelle est attaché le seau; » Iqtaḥrî, dans le chapitre sur l'Arabie: وأما الجداول ولها بسانين على سوانى; Edrisi, p. 133, l. 9, p. 135, dern. l.; Aboulféda, *Géographie*, p. 43: وأغتر إلى خدامه بخنفة ولرجه: بحاله فى بعض سوانى فصره مذبعا ببعض اوانى خمره يومه بذلك قاتله تذبذبه سكرا وهوته لفرحا ووقف عليه بالعدل عند استخراجهم وندب الناس وحسن آس وما كان من تحصين جبله: ailleurs, fol. 162 v.: بالاسوار والابراج على بعد افطاره وانخاخ جباب الماء به واحتغار السانية فى بعضه; Ibn-Batouta, I, p. 112, ce qu'on nomme aujourd'hui سبيل tout court; M. Lane, *Modern Egyptians*, I, p. 436, explique ce dernier mot de cette manière: »fontaine publique, édifice qui a été bâti et doté pour que les passants reçoivent gratuitement de l'eau." Le mot ساقية signifie aussi *fontaine publique* (Marcel sous ce mot). 6°. *un moulin*, à savoir un moulin à blé, mis en mouvement par l'eau. C'est en ce sens que le mot السانية

dans un vers cité par Maidàni (I, p. 510) : *إِذْ مِنْ السَّوَانِي* ; Maidàni lui-même donne : *إِذْ مِنْ بَعِيرٍ سَانِيَةٍ*. D'après Codàma, *Kitāb al-Kharādj*, Manz. VII, Chap. 7 (man. de M. Schefer), c'est la seule signification classique : *السَّوَانِي وَتِي الْأَيْلُ الَّتِي تَمُدُّ لَا مَا تَقْوَعُهُ الْعَامَةُ مِنْ* 2°. *le grand seau* dont on se sert pour tirer l'eau du puits, *et ce qui sert à le mettre en mouvement*, c'est-à-dire, la chaîne de fer et la poulie ; le *Cāmous* : *السَّانِيَةِ* وِبَعْلٌ لِلْغَرْبِ مَعَ أَدْوَاتِهِ ; Motarrizî, *al-Moghrib*, man. 615 : *السَّانِيَةِ* أَيْصًا. Le mot *سَانِيَةٍ* signifie de même *un seau* ; voyez Ibn-Badrūn, p. 269 ; Ibn-al-Khatib, man. de M. de Gayangos, fol. 32 r. : *فَانْشَارَ إِلَى فِدْرٍ فَمِنْهَا بَعْدَ زَمْتٍ مِمَّا يُنْتَلَى بِهِ السَّوَانِي عِنْدَهُمْ* ; Alcalá *caravar o dolar* سَوَافِي. On a vu par les paroles du Cāmous et de Motarrizî, que *سَانِيَةٍ* signifie aussi : *ce qui sert à mettre le seau en mouvement* ; il désigne donc : 3°. *une roue hydraulique*, Cherbonneau dans le *Journ. asiat.*, 4e série, XIII, p. 544 : « *سَانِيَةٍ machine à irriguer* ; » Boethor, sous *roue* » *roue hydraulique*, *سَانِيَةٍ* نَاعِرَةٌ en Barbarie ; Belādzorî, p. 71 ; Edrisî, p. 110, l. 1 ; comparez une note de Quatremère dans sa Notice sur Becri, p. 91 du tirage à part, où toutefois le passage d'Ibn-Haukal est cité mal à propos, car *سَانِيَةٍ* y a le sens que nous indiquerons sous le n°. 8. Le mot *سَانِيَةٍ* signifie de même : *une roue hydraulique* ; Berggren, sous *roue* » *roue tournée par des bœufs ou des chevaux, à puiser l'eau d'une rivière, pour arroser les champs et les jardins, en Egypte* سَانِيَةٍ ; Marcel, sous *aquatique* : « *machine aquatique*, سَانِيَةٍ ; Burchhardt, *Travels in Nubia*, p. 21 : « After the inundation has subsided, and the Dhourra harvest is finished, the soil is irrigated by means of water wheels (سَانِيَةٍ), turned by cows, which throw up the water either from the river, or from pits dug in the shore ; » comparez p. 126, 127, 129 ; Lane, *Modern Egyptians*, II, p. 31, et I, p. 115, passage où l'auteur traite des mosquées et où il dit que des serviteurs sont chargés de prendre soin du « *سَانِيَةٍ* (or water-wheel), by which the tank or fountain, and other receptacles for water, necessary to the performance of ablutions, are supplied ; » *Notices et extraits*, XIII, p. 180 ; Ibn-al-'Auwām, *Traité d'agriculture*, I, p. 5 : *السَّافِي* نَالَاتٍ مِنَ الْمَوَاعِيرِ وَالْمَوَافِي وَالْمَدَلَا أُنْتَى تَدُورُ بَيْنَ الْأَيْلِ وَالْحَمَرِ وَالْبَغَالِ.

سموس, poisson du Nil, p. 1v; *Description de l'Égypte*, XXIV, p. 279, 280; Caswini, II, p. 119 شمس.

سند = سَنَدٌ, le flanc d'une montagne, p. 128, où le man. B. porte مُسَنَدٌ; comparez p. 1v, note A. — سِنْدِيَان, châtaigne; voyez la traduction, p. 264, n. 1.

سَنَابَة. Ce mot, qui dérive du verbe سَنَا, arroser, n'a chez Freytag que deux significations. Nous lui en connaissons huit, et nous croyons faire une chose utile en les énumérant ici. Nous y joindrons les différentes significations du mot سَابِيَة, dérivé du verbe سَطَى, qui signifie aussi arroser; Freytag n'en donne qu'une seule, à savoir celle de *rigole, petit fossé qu'on fait dans la terre pour faire couler de l'eau dans un jardin, dans un champ etc.*; mais il en a au moins neuf autres, qui sont en partie les mêmes que celles de سَابِيَة. Toutefois il ne sera pas superflu de transcrire d'abord une note de M. Reinaud (*Géographie d'Aboulféda*, II, p. 125), qui dit en citant le Voyage de Burekhardt: » Dans la plus grande partie de l'Arabie et dans plusieurs contrées de l'Afrique, les terres cultivables sont arrosées avec de l'eau de puits. Chaque champ ou jardin a son puits, d'où l'eau est tirée dans de grands seaux de cuir, par des ânes, des vaches ou des chameaux: les seaux sont suspendus à l'extrémité d'une chaîne de fer passée dans une poulie; à l'autre bout est la bête de somme qu'on fait marcher à une distance suffisante pour faire sortir le seau." Pourvu qu'on veuille bien se rappeler sans cesse cette explication, les différentes significations des mots سَانِيَة et سَابِيَة s'expliqueront d'elles mêmes. Le mot سَانِيَة signifie donc 1°. la chamelle qui tire l'eau du puits; Djauhari: السَانِيَة الْمَاصِيَة والسَانِيَة الْمَاصِيَة نُسْقَى عَلَيْهَا; وهى الْمَاذِ أَنْتَى يُسْتَنَى عَلَيْهَا. Le mouvement de va-et-vient perpétuel qu'exécutaient ces bêtes de somme sur un espace très-limité, a donné naissance au proverbe: سَيَرُ السَّوَانِي سَعْرًا لَا يَنْقَطِع (بِنَقَطِع). En outre, comme on ne choisissait pour un tel travail que les plus mauvaises chamelles, on disait aussi proverbialement: أَذَلُّ مِنَ السَّانِيَة, Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: أَذَلُّ مِنَ السَّانِيَة وَهِيَ الْبَعِيرُ يُسْتَنَى عَلَيْهِ;

سمو، pl. سَمَوات (ou سَمَوات d'après le man A), *plafond, lambris de plafond*, p. ٢٠٧, ٢٠٩; al-Fath dans le *Calâyyid* (cité par M. Wright, Glossaire sur Ibn-Djobair, p. 28): قد فُتِسَتْ بِالذَّهَبِ وَاللَّزُودِ سَمَوةٌ.

En espagnol on disait *çaguiçami*, ce qui signifiait: un *plafond de plâtre* («el techo del aposento, que se labra de yeso» Cobarruvias; »le lambris d'une maison, plancher fait de lambrissure» Victor; les dictionnaires modernes donnent à ce mot le sens de *galetas, grenier*); mais ce terme n'a pas encore été bien expliqué. Les uns ont pris le second mot pour un adjectif; ainsi Diego de Urrea (chez Cobarruvias) dit que c'est سَعْفٌ سَبِيٌّ, *toit haut*, et Marina (dans les *Memorias de la Academia de la historia*, IV, p. 84) en fait سَعْفٌ السَّامِي, ce qui serait contre les règles de la grammaire, dont, au reste, Marina se soucie fort peu. Les autres ont fait du second mot un substantif; d'après le père Guadix (*apud* Cobarruvias), c'est سَعْفٌ, *toit*, et سماء, *ciel*, et M. Engelmann dit, en citant Alcalá, que c'est سَعْفٌ فِي السَّمَاء. Le fait est que le second mot est bien réellement le substantif سماء, mais que le sens technique de ce mot était inconnu. *Zaguiçami*, qu'on écrivait et prononçait *çaguiçami*, est سَعْفٌ سَمَا d'après la prononciation vulgaire, car en Espagne l'*â* se prononçait presque toujours *z*, et dans la langue vulgaire, quand il y avait annexion d'un complément, le nom qui sert d'antécédent se prononçait quelquefois avec le *lesra*. Ainsi on disait غَيْرٌ، غَيْرٌ مُسْتَعْمِلٌ، غَيْرٌ مُسْتَعْمِلٌ (Alcalá sous *patin de casa*), وَسَعْفٌ دَارٌ (le même sous *desusada* et les mots suiv.), غَيْرٌ كَذَلِ جَمِينٍ (le même sous *espesamente hazer*) etc. Par conséquent, سَعْفٌ سَمَا, dans l'arabe vulgaire, est, dans l'arabe littéral, سَعْفٌ سَمَا, *plancher plafonné*. Il est vrai qu'Alcalá, comme l'a remarqué M. Engelmann, traduit *çaguiçami* par *çayf fi çeml*, mais ce *fi* est de trop, et ce qui a échappé à l'attention de M. Engelmann, c'est qu'Alcalá traduit *techo de çaguiçami* par *çayfçaml*. Dans ce dernier mot, comme on le voit, il n'y a pas de trace de ce *fi*. Alcalá a décidément fait une faute en l'ajoutant, mais il s'est aperçu de cette faute et il l'a corrigée sous *techo de çaguiçami*. Au reste, nous observons encore que, sous les verbes, Alcalá a *çaguiçami hazer* et *techar de çaguiçami*, ce qu'il traduit par سَعْفٌ

désigne en Egypte et à Mosoul: du poison, ou une espèce de poison (Burton, II, p. 85, 86), peut-être parce qu'on administre le poison dans le breuvage dit *solaïmânî*.

آسُون مَسْمُوم, *venimeux*, p. lv; de même آسُون مَسْمُوم, *un serpent venimeux*, *Loci de Abbad.* éd. Dozy, III, et dans beaucoup d'autres passages.

سَمَر (II). A la page 138, avant-dern. l., nous croyons devoir lire, avec les man. d'Ibn-Haucal, بِالْعَمِدِ الْمَسْمَرِ, car la leçon des man. d'Edrisi, الْمَشْمَرِ, ne donne aucun sens, et on dit réellement الْعَمِدِ الْمَسْمَرِ, comme chez Cazwini, I, p. 354: دَمَ اسْنَدُهَا بِمَاتَنِينَ وَمَانِيَةٍ وَارْبَعِينَ. عَمُودًا فَمَ أَنَّهُ سَمَرُهَا الْخَبِثُ. Cependant il y a, dans le passage dont il s'agit, deux difficultés: d'abord il est étrange que le singulier الْمَسْمَرِ soit joint au plur. الْعَمِدِ, et en second lieu il s'agit de déterminer la signification de سَمَرِ. La première difficulté disparaît quand on remarque que tout ce passage est en prose rimée et que الْمَسْمَرِ rime avec الْمَمَرِ de la phrase qui précède; c'est donc une licence poétique, à cause de la rime. Quant à la signification, Boethor, sous *sceller*, donne celle de: sceller, fixer dans un mur avec du plâtre, du plomb fondu etc., qui convient parfaitement au passage d'Ibn-Haucal et à celui de Cazwini. Un autre passage, tiré de ce dernier auteur, ne laisse aucun doute sur ce sens, car on y lit (II, p. 290): وَحَاجِرَانِهَا كُنْتَ مَهْنَدَمَ مَسْمَرَةٍ بِمَسَامِيرِ أَنْحَدِيدِ لَا تَبِينُ دُرُوزَ الْأَحْبَارِ مِنْهَا وَضَحَ النَّاطِرِ أَنْبَا حَاجِرٍ وَاحِدٍ. Par conséquent, سَمَرِ est l'équivalent de فَرَعَ, فَرَعِ et أَفْرَغَ (voyez plus loin notre article sur ce verbe).

سَمَاطُ سَمَاطِ, *rangée de boutiques, bazar*, p. 119, avant-dern. l. (ces paroles sont d'Ibn-Haucal); voyez le Glossaire sur Ibn-Djobair; Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 36, l. 3 a f.: اسَاطِيقُ دُورَاتِ السَّمَاطَاتِ (car c'est ainsi qu'il faut lire, et cette leçon ne se trouve pas seulement dans C., comme l'a noté M. Amari, mais aussi dans B.); Becri, p. 25, l. 5 a f.; p. 50, dern. l.; *al-Bayân*, I, p. 153, l. 11; Ibn-Batouta et *Mille et une Nuits*, *passim*.

سَكَّ. Il est remarquable que dans le plur. de دار السَكَّة, le second mot se met aussi au plur., دُورُ السَكِّك, p. ٨.

سَكَّت (I) se dit aussi du tambour quand on cesse de le battre, p. ٧.

سَلَّ مِسْلَةً, obélisque, p. ١٥, ١٤.; Boethor sous obélisque; Humbert, p. 186; Burton, *Pilgrimage to el Medina and Meccah*, I, p. 10; Macrizi, I, p. 180, 229; le pl. مَسَال Mas'oudi, II, p. 430.

سَلَّطَ (II). Ce verbe, qui signifie: donner du pouvoir sur, comme dans le *Bayân*, I, p. 295: نَمَّ سَلَّطَهُ اللّٰهُ عَلَى كِبَارِ كِنَانَةِ الذَّهْنِ النَّجِّ; et au passif le même sens que تَسَلَّطَ; Zamakhchari, *Asâs al-balâgha*: وَسَلَّطَ عَلَيْهِمْ وَتَسَلَّطَ وَلَهُ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ; de même chez Edrisi, p. ١٠٤: اَعْلَاهَا مُسَلَّطُونَ عَلَى مَنْ جَاوَرَهُم.

سَلَكَ سَلَكًا, *fil*, p. ٦٨ et ailleurs; voyez Djauhari et la note de M. Dozy, *Locs de Abbad.*, I, p. 108, n. 191.

سَلَّمَ سَلَامًا, voyez la traduction, p. 262, n. 1. — سَلَّمَ dans le sens de مَسْلُوم, *musulmans*, p. ١٢٣, ١١٧; comparez le passage d'Edrisi que nous avons cité dans notre Glossaire sous تَجَرَّ; Clim III, Sect. ٥: نَمَّ الشَّكَّرُ السَّلِيمَانِي, سَلْمَانِي — اسْتَفْتَحَهَا الْإِسْلَامُ فَاتَّخَذُوهُ جَامِعًا. Ibn-Djaala, dans son *Minhâdj al-Bayân* (voyez le Catalogue des man. orient. de la Bibl. de Leyde, III, p. 245), donne beaucoup de renseignements sur les vertus médicales de cette espèce de sucre, mais il ne nous apprend pas d'où lui est venu son nom. Peut-être était-ce du sucre qui venait de l'Afghanistan, où se trouve le mont Salomon, dont les différentes chaînes s'étendent de tous côtés. Aujourd'hui du moins, Solaimânî est le nom ordinaire pour les Afghans (voyez Burton, *Pilgrimage etc., passim*), et leur quartier à la Mecque s'appelle as-Solaimâniya (Burton, II, p. 148). Dans le passage du *Tohfa ikhwân aṣ-ṣafâ*, que Freytag cite dans son Dictionnaire, le mot سَلِيمَانِي, employé comme un substantif, signifie un breuvage fait de cette espèce de sucre, car on y lit (p. 281 de l'édition de Calcutta): وَنَا بَعْدَ ذَلِكَ الْوَانِ الْاَشْرَهْ مِنْ: اَنْحَمِرَ وَالْبَيْدُ وَالْعَارِصُ وَالْعَقَّاعُ وَالسَّلِيمَانِي وَالْجَلَابِ

rencontré ce mot arabe et qu'il n'est pas en état de proposer une meilleure étymologie. Il aurait pu dire hardiment que celle de Marina est fausse. Elle n'explique pas la terminaison (*ia*), et le mot كَرْبَة n'a jamais été en usage en Espagne; c'est un vieux mot qui appartient à la langue du Désert. Il y a dans *carabia* une faute légère et extrêmement fréquente dans les écrits espagnols du moyen âge; la cédille a été omise et *carabia* est l'arabe سَرَبَة.

سَطْح, ou peut-être مُسَطَّح = سَطْح (leçon du man. A.), *surface, superficie*, p. ٩٨, l. 6.

سَفَر s'emploie particulièrement dans le sens de *voyager sur mer, naviguer*; فِي أَيَّامِ سَعْرِ الْإِسْطُولِ, p. ١٣٩, فِي أَوَّلَاتِ سَفَرِ الْمَرَاكِبِ, p. ١٠٢. — زَمَنُ الصَّيْفِ وَمَتَى السَّفَرِ, p. ٩٧, وَمِنْ الصَّيْفِ وَوَقْتُ سَفَرِ الْإِسْطُولِ, p. ٨٩. — السُّفُنُ السَّفَرِيَّةُ, *les bâtiments de transport*, p. ١٨١, ١٢٣, plus petite que les المراكب الكبار, p. ٨٤, l. 8.

سَفْسَارِي, pl. سَفْسَارِيَّة, sorte de manteau, de burnous, p. ٨٩; comparez Defrémery, *Mémoires d'hist. orient.*, p. 159.

سَعْفُ, de même que مَوْع (voyez l'article sur ce mot), *embouchure* d'une rivière, p. 1٢, l. 5 a f., p. ١٢٣, dern. l.

سَعْفُ, la partie couverte d'une mosquée, l'opposé de مَكْنِ, la partie découverte, p. ٢٨; chez Ibn-Batouta, I, p. 306, l. 1, où l'édition donne وَسَعْفُ, le man. de M. de Gayangos a وَمَسْعَفُ; Ibn-al-Khatib, man. de M. de Gayangos, fol. 106 r.: وَخَسَّ احْبَاسَ جَامِعٍ غَرْنَاتِلَ بِنَظَرٍ فَفَصَّلَ مَا لَمْ يَكُنْ مِنْ غَلَّتِهِ وَتَبَّهَ بِاجْتِمَاعِهِ لِيَزِيدَ بِهِ بِلَانِيْنَ فِي مَسْعَفِهِ مِنْ شَرْفِهِ وَغَرَبِهِ.

سَفْلَاتُون, étoffe de soie brochée d'or, en vieux français *siglaton*, p. ٢٧; voyez le Glossaire sur le Bayân.

سَقُولُفْدُورِيُون, *scolopendre*, p. ٩.

سَفَى, *abreuvoir*, p. ٩١; *Alcala pilar de aqua*.

السُّدَّة, comme l'a dit M. Engelmann, car dans ce cas l'*z* final ne s'expliquerait pas; السُّدَّة est l'espagnol *azud*, forme que M. Engelmann a négligé de noter, quoiqu'on la trouve dans les dictionnaires modernes, tels que celui de Núñez de Taboada, aussi bien que dans celui de l'Académie. *Azuda* est le mot arabe السُّدَّة, qui a le même sens que السُّدَّة.

Une porte du palais des califes de Cordoue s'appelait باب السُّدَّة, parce qu'elle conduisait à la digue ou écluse dont parle Edrisi. Elle se trouve souvent nommée, p. e. dans ce passage d'Ibn-Haïyân (man. d'Oxford, fol. 25 v.): سَدُّ الْعَبْلِيِّ بَابِ السُّدَّة. Selon les académiciens de Madrid, on dit *azud* dans les royaumes d'Aragon, de Valence, de Murcie et ailleurs, mais *azuda* en Andalousie, et nous croyons avoir observé qu'en arabe aussi la forme سُدَّة était exclusivement propre à cette dernière province.

سَدَّج = سادج, p. ۱۳۱, car dans les mots d'origine persane le د et le ج permutent souvent.

سَدَف, سَدَف, *gras*, en parlant de la viande, p. ۴۱.

سَرَب, سَرَب, *cloaque*; ajoutez le plur. سُرُوب (p. ۱۸۲) au Dictionnaire.

(Dans de Sacy, *Chrest.*, I, p. 203, l. 2, on trouve le pl. سِرَاب). — *canal*, conduit de l'eau (pl. اسْرَاب et سُرُوب), p. ۲۰۵; Ibn-al-Khatib, *Ma'yâr al-ikhtibâr*, p. ۶ éd. Simonet. L'espagnol a *azarbe*, qui dérive de ce mot arabe, mais selon le Dictionnaire de l'Académie espagnole, ce terme n'est en usage que dans la Huerta de Murcie, où il désigne une rigole pour faire écouler les eaux superflues à l'irrigation du terrain. M. Engelmann (*Glossaire des mots esp. dérivés de l'arabe*, p. 70) donne *azarba*; il aurait fait mieux d'écrire *azarbe*, car cette forme est plus correcte et c'est la seule que connaisse le Dictionnaire de l'Académie. Il paraît qu'on employait سَرَبَة dans le même sens. Marina, dans les *Memorias de la Academia de la Historia*, IV, p. 52, cite un passage des Ordonnances de Tolède, où on lit: »Qualquier home que quisiere cavar para facer pozo, ó canal, ó carabia" etc. Ce dernier mot serait, selon Marina, l'arabe كَرْبَة, chez Freytag »locus quo per vallem aqua fluit," et M. Engelmann (p. 78) s'est borné à dire qu'il n'a jamais

voyez une note de M. Dozy, *Loci de Abbad.*, I, p. 272, n. 79. Edrisi emploie انزعاج, en parlant de l'eau, dans le sens d'*impétuosité*, p. f^a, l. 2; de même Ibn-Batouta, II, p. 136, 336.

وله حلبة حسنة. Edrisi dit (p. v), en parlant du roi de Ghâna: وزى كامل بقدّمه امامه فى اعياده (comparez p. II, l. 14 et 15). Pour comprendre ce que زى signifie ici, il faut comparer des passages de voyageurs modernes, tels que celui-ci, que l'on trouve dans Daumas, *Le Sahara algérien*, p. 150, 151, là où il parle du sultan de Tougourt: »Le jour de la fête du prophète, quand il va faire sa visite au tombeau du saint marabout Sidi 'Abd es Selam, des cavaliers le précèdent, des fantassins le suivent, des esclaves écartent la foule, et d'autres conduisent devant lui deux chevaux magnifiquement caparaçonnés, couverts de selles brodées d'or, avec des boucles d'or aux oreilles et des anneaux d'or aux pieds." Selon toute apparence, زى chez Edrisi signifie de même: des caparaçons magnifiques et des selles brodées d'or, ou quelque chose de semblable, tandis que حلبه désigne les boucles et les anneaux d'or dont parle Daumas.

والمدينة: Edrisi, Clim. II, Sect. 5. سبخى, saumâtre, p. 113; Edrisi, Clim. II, Sect. 5. فى مستو من الارض حارة سبخية.

ستر. pl. سنائر, parapet, p. 114; voyez Engelmann, *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe*, p. 5, et comparez Becrî, p. 103: سور ليليف يستر الرجل.

ساجن (I), encastrer, p. 111.

سدّ, digue, écluse, p. 114; voyez Engelmann, *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe*, p. 72; Boethor *écluse* et *vanne*; de Sacy, *Chrest.*, I, p. 70, l. 1; Ibn-Haukal, en parlant de Bâb al-abwâb: وفى هذا المرسى بناء قد بنى على حافذ البحر كالسدّين — وهذا: où l'extrait, que possède la Bibliothèque de Paris, ajoute: وفى هذا السدّ باب مغلف على الماء قد استحكم وصيّد: Macrizî, II, p. 115, بَعْدَ قد عُدَّتْ على نَعْسِ اِثْناءَ والماء من تحتها l. 6 a f., p. 146. Au reste le mot espagnol *azuda* ne dérive pas de

orientaliste, M. Engelmann, a parlé de ce mot dans son *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe* (p. 70). Il adopte l'opinion de Cobarruvias; «c'est," dit-il, «de sa couleur bleue (زرقاء) que cette substance a tiré son nom." Cependant le *Mosta'inî*, que M. Engelmann cite lui-même, aurait pu lui montrer qu'il se trompait. Voici ce qu'on lit dans ce livre (man. 15) à l'article *هو السرفون وهو الزرقون* : *أسرنتج* : *حاجر الاسرنتج يحدث من* ; وهذا الحاجر يصنع من الاسرب بالنار الاسرب اذا ادخل النار واحمى عليه فيستكمل ويصير الى الكمره. Ainsi c'est la couleur rouge, et non pas la couleur bleue, qui est indiquée par *زرقون*. D'autres témoignages prouvent la même chose. Boethor donne : *vermillon* *سلفون*, *سلدون*; Berggren : *vermillon* *زرفون*; Humbert, p. 171 : *vermillon* *زارقون* — *سافون* (Alger). Nous croyons donc pouvoir dire que Cobarruvias n'a pas connu le véritable sens du mot *azarcon*, et que lui et ceux qui l'ont suivi ont été induits en erreur par la racine arabe *زرق*, d'où le mot *زرقون* ne dérive pas. En effet, on le retrouve en araméen. Le *Mosta'inî*, comme on l'a vu, donne la forme *سرفون*, que Richardson a notée aussi, sur l'autorité du *Borkhâni câti'*, comme un mot syriaque, et Buxtorf (*Lexicon Chald., Talmud. et Rabbin.*, p. 1558) donne *פרפס*, *minium*. Dans le grec du moyen âge on trouve *σφινδν*, *rubri coloris pigmentum* (voyez Ducange et le *Trésor* d'Henri Etienne), et on lit chez Pline (XXXV, 6) : «inter facitios (colores) est et syricum, quo minium sublimi diximus; fit autem synopide et sandyco mixtis," avec les variantes *sirucum*, *sirycum*, *siricum* (voyez l'édition de Sillig). De tout cela il résulte que le mot en question était en usage, non-seulement en Asie, mais aussi en Europe, longtemps avant que les Arabes apparussent sur la scène du monde et commençassent à se civiliser. Ce n'est donc pas dans leur langue qu'il faut en chercher l'origine, car ils n'ont fait que l'emprunter à un autre peuple, mais cette origine reste douteuse. On pourrait sans doute comparer des racines sémitiques (voyez p. c. le *Thesaurus* de Gesenius sous *פרש*, p. 1342), mais la terminaison *oun* devrait être expliquée, et d'un autre côté nous avons le mot persan *آزرگون*, couleur de feu, qui conviendrait fort bien.

زعج (VII). Ce verbe, qui signifie être inquiet, agité, a aussi le sens de marcher avec précipitation et de là fuir précipitamment,

زُرعت هذه الائمة نُرْع منها النصر اى استغلت بالزراعة وامور الدنيا واعرضت
 عن الجهاد. Ce mot signifie aussi: *ce que l'on sème, semence* (= زُرْعَة),
 p. ٩٠, ٨٩, l. 6 et 10, p. ١٢٢, ١٢٥, l. 2; mais Alcalá (sous *simiente*) le prononce
 زَرَّاعَة, avec le pl. زَرَّاع. — زَرَّاعَة. Freytag donne ce mot comme s'il était fort
 rare, puisqu'il cite la Hamāsa, et il le traduit par *locus segetis*; c'est traduire
 d'une manière peu intelligente le *مواضع الزرع* de Tibrizī (*Hamāsa*,
 p. 657), et *seges* aurait suffi. En effet, زَرَّاعَة signifie *terre labourable*, de même
 que زَرَّع, مَزْرَعَة etc., et il est d'un emploi très-commun. Zamakhcharī,
Asās al-balāgha زَرَّاعَة وَزَرَّاعَتُهُ وَزَرَّاعَتُهُ وَزَرَّاعَتُهُ وَزَرَّاعَتُهُ وَزَرَّاعَتُهُ
 Edrisī, p. ٢٩, ٨٥, l. 5 a f., p. ٨٧, ٨٩, l. 5 a f., p. ١٣٥, l. 1 et 2,
 p. ١٣٨, ١١, l. 2, 5 et 9, p. ١٣٣, ١٣٧, dern. l., p. ١٧٢, ١٨٩, ٢٠٣, ٢٠٤.
 زُرِّي, زُرِّي, *tuyau, tube*, p. ١١٣, ١٣٩; voyez Quatremère, *Hist. des*
sult. maml., II, 2, p. 147. A la page ١٣٩ c'est une ouverture en forme
 de tuyau, pratiquée dans la muraille pour donner du jour à l'escalier.
 Alcalá (*escarndor de agua*) donne زَرَّاءَة, dans le sens de *clepsydre*.

زَرَّاعُون, p. ٢٠٩. Ce terme, que l'on retrouve dans l'espagnol *azarcon*,
 donne un curieux exemple d'un mot qu'on a mal expliqué parce qu'on
 s'est laissé tromper par une fautive étymologie. Dans le *Tesoro de las*
tres lenguas par Victor, publié en 1609, le mot *azarcon* est expliqué
 de cette manière: »du plomb brûlé, ceruse rouge ou brûlée, minium.»
 Cette explication est bonne; mais deux années après Victor, Cobarruvias
 publia son *Tesoro de la lengua Castellana*, où il n'est pas question
 de *ceruse rouge*, de *minium*, mais où on lit au contraire qu'*azarcon*
 signifie: »une cendre ou terre de couleur *bleue*, faite de plomb brûlé,
 car il ne peut être douteux que, chez les Arabes, *zarcon* ne signifie
bleu, attendu qu'en espagnol on nomme *zarco* celui qui a les yeux
 bleus." Le Dictionnaire de l'Académie espagnole reproduit cette expli-
 cation et cette étymologie de Cobarruvias, qu'il cite, mais il est remar-
 quable qu'il ne donne pas d'exemples d'où il résulterait que le mot a
 été employé en ce sens, et qu'immédiatement après il dit que, dans la
 peinture, ce mot signifie: »el color naranjado muy encendido, lat. *color*
aureus," signification qu'il prouve par des citations. A son tour un

tion dérive du verbe *daraba*, »que significa *encerrar*, porque en aquel espacio del almadrava encierran los atunes." Mais comme زَب signifie, ainsi que nous l'avons vu, *une enceinte de filets*, et qu'*almadraba* désigne, entre autres choses: *une enceinte faite de câbles et de filets pour prendre des thons*, il est clair que M. Engelmann s'est trompé. *Almadraba* n'est donc pas, comme il l'a pensé, le mot arabe الْمُضْرَبَة, mais bien الْمَضْرَبَة. Au reste, le sens que Diego de Urrea a attribué au verbe زَب est le sens véritable: زَب signifie, d'après Humbert (p. 181), *clorre de haies*; Boethor (sous *clorre* et sous *clos*) donne la 2e forme, qui signifie aussi *mettre en cage* (Marcel sous *cage*).

زُرْزُرِيّ p. fl. Ce mot que Habicht, dans son Glossaire sur le 1er volume des *Mille et une Nuits*, a traduit par *couleur d'étourneau*, et Freytag par *versicolor*, signifie *gris pommelé*; Boethor: *pommelé* (marqué de gris et de blanc) زُرْزُرِيّ. Le fait est que زُرْزُرِيّ désigne bien *un étourneau*, mais aussi *une grive*, car Alcalá traduit *tordo* (ave *conocida*) (grive) par زُرْزُرِيّ (étourneau, *estornino*, est chez lui شُرْبِيّ). Ce mot زُرْزُرِيّ n'est sans doute qu'une autre forme de زُرْزُرِيّ, car Marcel (sous *étourneau*) donne زُرْزُرِيّ et زُرْزُرِيّ, et ce زُرْزُرِيّ est, pour ainsi dire, la transition de زُرْزُرِيّ à زُرْزُرِيّ. C'est de là que vient le mot espagnol *zorzal* (grive), qu'Alcalá traduit aussi par زُرْزُرِيّ et que M. Engelmann aurait dû noter dans son Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe. Dans le *Fâkha al-kholafâ* (p. 17) les *zorzor* sont nommés conjointement avec les rossignols à cause de la beauté de leur chant, ce qui s'applique fort bien aux grives, mais non pas aux étourneaux. En employant زُرْزُرِيّ pour désigner une couleur, les Arabes n'ont donc pas pensé à l'étourneau, dont le plumage noirâtre est marqué de petites taches grises, mais à la grive, et il est fort remarquable qu'en espagnol, de même qu'en arabe, le substantif *tordo* signifie *grive*, et l'adjectif *tordo*, *gris pommelé*; comparez en français *grive* et *grivelé* (tacheté de gris et de blanc). Au reste, le mot dont il s'agit s'applique à plusieurs sortes de petits oiseaux; Alcalá p. c. traduit aussi *solitario ave* par زُرْزُرِيّ.

زُرْ (I), l'infinifit زُرَاعَة, p. ۲., l. 5 a f., p. ۱۰۳, l. 5; Motarrizi, *al-Moghrib*, man. 613: ذُو زُرْعِ السَّرَّاعِ الْارْتَى اَمَارَعًا لِلزَّرَاعَةِ — وَمِنْهُ اِذَا

et qu'Edrisi (p. II, l. 3) emploie en ce sens, *émailler*, p. II. (Ce verbe signifie aussi: *vernir, plomber*, de la vaisselle de terre; Maccari, I, p. 124, l. 4: *فتحار مزجج*; Alcalá explique les mêmes mots par: *loça vasos de barro*).

زرب. Le mot زرب, pl. زروب, désigne proprement *une haie* (Humbert, p. 181, Boethor sous *haie*); mais dans un passage d'Edrisi (p. I, v) on lit qu'à Sfax on pêche beaucoup de grand poisson بالزروب المنحوبة; de même chez Ibn-Haukal, qu'Edrisi a suivi: وفي الماء الميت. Sans doute il s'agit ici de la pêche du thon, et pour comprendre comment le mot زرب a reçu le sens de *filet* qu'il semble avoir dans ce passage, il faut savoir de quelle manière le thon se pêche. » Dans la pêche dite à la thonaire, la plus pratiquée, lit-on dans l'Encyclopédie publiée chez Treuttel et Wurtz (art. *thon*), « les bateaux, disposés en demi-cercle, réunissent leurs filets de manière à former une enceinte autour d'une troupe de thons, lesquels, effrayés par le bruit, se rapprochent du rivage, vers lequel on les ramène de plus en plus en rétrécissant l'enceinte, jusqu'à ce qu'enfin on tende un dernier et grand filet terminé en cul de sac, et dans lequel on tue vers la terre les poissons capturés, que l'on tue ensuite avec des crocs. Dans la pêche à la mudrague, on construit, à l'aide de filets placés à demeure [c'est précisément le المنحوبة d'Edrisi], une suite d'enceintes, au milieu desquelles la troupe s'égare, jusqu'à ce que, contrainte à entrer dans le dernier compartiment de ce labyrinthe, elle y est tuée à coups de crocs. » On voit donc que le mot زروب, *haies* ou *enceintes* (Boethor: clôture, enceinte زريبة; » زريبة, clôture dressée à certaine distance des habitations comme enceinte extérieure, et aussi comme bercail pour les troupeaux, » Mohammed el-Tounsy, *Voyage au Darfour* trad. par Perron, p. 335), s'applique parfaitement à ces *enceintes de filets*, et d'un autre côté le passage d'Edrisi lève tout doute sur l'origine du mot espagnol *almadraba* ou *almadrava*. M. Engelmann, dans son *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe* (p. 47, 48), a tâché de prouver qu'il dérive du verbe ضرب, *battre, frapper*, parce que l'on frappe les thons à coups de harpon, et il a rejeté l'opinion de Diego de Urrea, qui avait dit que le mot en ques-

Sic., p. 31, l. 3; Belâdzorî, p. 143, l. 4 a f.; Ibn-Qâhib ag-çalât, man. d'Oxford, fol. 25 r.: ثَمَلِب في الرماة نكت فصر ابن عبّان من اسبيلية. — *banc de sable*, p. 123, et le plur. رمال, p. 124.

رهادر. A la page 191, l. 3 a f., on trouve la leçon الرهادرة comme celle de B. et de C.; mais B. a الرهادرة avec le *ra*, et le point est de C. Nous avons rencontré aussi ce mot chez Ibn-al-Athîr, IX, p. 285 *bis* (car par une inadvertance du compositeur les pages 28. ont été comptées deux fois), l. 4 a f. La leçon y est incertaine comme dans Edrisî; l'éditeur, M. Tornberg, a fait imprimer الرهادرة, mais avec les variantes الرهاورة et الرهادرة. La première leçon a pour elle les meilleures autorités; M. Tornberg l'a mise dans le texte, d'où il résulte qu'elle se trouve dans les man. qui à ses yeux sont les plus corrects, et c'est aussi celle du meilleur man. d'Edrisî; mais le sens du mot est fort incertain; chez Ibn-al-Athîr c'est le nom d'un quartier de Bagdad, et chez Edrisî celui d'un quartier de Lorca, et il serait naturel de supposer que c'est un nom de métier comme الاساعد qui précède chez Ibn-al-Athîr. M. Doziémer, que nous avons consulté à ce sujet et qui a bien voulu vérifier la leçon du man. B., pense que رَهَادَر est le plur. du mot persan راحدار, *douanier*, de même que de باردار on forme le plur. بَرَادَر (comparez aussi جمادار, pl. de جاسدار, Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, I, 1, p. 14), et nous croyons devoir adopter cette opinion.

راج (X), اسْمَرَج, *reprendre haleine*, p. 84, l. 8; chez Nowairî, *Hist. d'Espagne*, man. 2 h, p. 479, un prisonnier dit: laissez un instant mes mains libres لاسمِرج سبعة.

روحان, plur. du plur. de رُوحَة, p. 120, 123.

رى, رأى, ou راء, *saumon*, p. 19, 12; Edrisî dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 30, et la note de l'éditeur (p. 50 des Annotazioni critiche), qui cite de Sacy, *Abdallatif*, p. 285, 287; *Description de l'Egypte*, XXIV, p. 228, 259 et suiv.; Belâdzorî, p. 361, dern. l.; Macrizî, I, p. 270.

ریش (II), *peindre ou sculpter des arabesques qui représentent des plumes*, p. 111.

زج (II), dénominalif de زَجَلَج, qu'Alcala traduit par *esmalte* (émail)

شهرزور; p. 7 : أكبر منها عرصة وانسج رفة; dans la description de l'Asie mineure : قدار (الماء) على; dans celle de Damas : رفة المساجد باجمعه; de Sacy, *Chrest.*, I, p. v : وكانت دولة الرشيد من. اوسع الدول رفة مملكة. Dans quelques endroits l'emploi de ce mot est ambigu, car l'auteur peut y avoir eu en vue le sens de *contrée* aussi bien que celui d'*étendue*. Edrisi emploie avec les mêmes significations, mais seulement dans le chapitre sur la Sicile, le mot رفة, qui nous semble une contraction de رفة, car il ne peut dériver de la racine رف, qui a un tout autre sens, voyez dans Amari, p. 50, l. 10 et 11; p. 53, l. 2; p. 59, l. 6 a f.; p. 62, l. 8 a f.; p. 65, l. 2. Le plur. de ce mot, à savoir رقى, doit être restitué chez Amari, p. 29, l. 11; le dernier mot de la phrase qui précède, est رسة, car M. Fleischer a observé avec raison qu'il faut lire ain. au lieu de رسة, et nous pouvons ajouter que la bonne leçon ne se trouve pas seulement dans A., comme M. Amari l'a noté, mais aussi dans B.; ensuite il faut lire, non pas رفة, comme M. Fleischer l'a proposé, mais رفة, comme porte le man. B.; le sens est le même, mais le plur. de رفة n'est pas رقى, la leçon رقى se trouve dans le meilleur manuscrit, et ces deux phrases riment ensemble, de même que les deux suivantes (voyez plus haut dans le Glossaire sous رقة) : « وأعلنت رقة », « وقد أنتم تسعد », « وأعلنت رقة ».

رى (VIII), *être haut*, p. 1.1, l. 3, p. 11, l. 4. — مرغى, pl. مرغى, station, p. 4.

ركب (I) se dit de la mer qui couvre une île, p. ١٧, l. 3 a f. —
مركب, monture (bête de charge qui sert à porter l'homme), p. ٧, l. 6 a f.

رملة, sablonneux, p. 1., av, 18; Edrisi, Clim. III, Sect. 5: جربة دارمسة (Dancinark) في ذاتها. Clim. VII, Sect. 5. مكان حسن رمل; Ibn-al-Auwâm, *Traité d'agriculture*, II, p. 151, 158, 171 etc. — رمله, comme rambla en espagnol, grande plaine sablonneuse, p. 14, قضاء كبير, comme l'explique Edrisi, p. 14; le même dans Amati, *Bibl. Arab.*

نَمْ يَجْعُونَهُ : fol. 46 v. ; عندهم لَكَلْ مَرَضٌ وَالْمَ وَيَرْفَعُ الرَّاهِبُ مِنْهُ شَيْئًا كَثِيرًا
ثَمَّي الظَّلَّ وَيَرْفَعُونَهُ فِي وَهَاءٍ وَيَشْدُونَ رَأْسَهُ.

رَفَعَهُ , رَفِيعَةٌ , رَافِعَةٌ , comparatif de رَافَعَةٌ , p. ٩٢ , avant-dern. l. , p. ٨٠ ,
dern. l. , Ibn-Djobair, p. 329 , l. 7.

رَفِيقٌ , p. ٩٢ , semble signifier : *des œufs mollets*, des
œufs cuits de manière que le blanc et le jaune restent liquides. En ef-
fet, le mot رَفِيقٌ est le synonyme de خَفِيفٌ , et on trouve dans le *Mos-*
ta'sni (man. 15) un article : بَيْضٌ خَفِيفٌ جَدًّا , où on lit : يعرف بحسرو
الببيض وهو الذي لا يعمل فيه انار اكثر من تسخينه فقط وأريد فليلا
بحيث لا ينعد من بياضه ألا ما قرب من عشرة فقط.

رَفَابٌ , رَفَبَةٌ , pl. رَفَابٌ , chapiteau de pilastre, p. ١٥ .

رَفْعَةٌ , من الارض , pl. رَفَاعٌ , signifie proprement *morceau*; de là رَفْعَةٌ ,
لَهُم رَفْعَةٌ من الارض , *Zamakhchari, Asās al-balāgha*: رَفْعَةٌ من الارض
فَلَعَةٌ ورقاع مختلفة وتعول الارض مختلفة الرقاع متفاوتة البعاع وكذلك اختلف
شجرها ونبايا ونعاوت بنوها وبنانيا ; al-Fath, *al-Calāyid*, man. A. , I,
p. 96 : لم يَنْحَأْ رَفْعَةٌ اَرْضٍ ; 'Abd-al-wāhid, p. 49. Employé absolument,
رَفْعَةٌ signifie *contrée*; Edrisi, p. ١٨٩ , ١٨٧ ; le même, Clim. V, Sect. 2 :
وهي حسنة البقعة فسيحة ; Elin. VI, Sect. 2 : حسنة الرفعة مباركة البقعة
الرفعة ; 'Abd-al-wāhid, p. 184 ; Cazwini, II, p. 290 , l. 6 a f. , p. 408 ,
l. 6 a f. ; Ibn-'Arabchāh, *Vie de Timour*, II, p. 844 , où l'éditeur,
Manger, a eu la malheureuse idée de penser que رَفْعَةٌ signifie proprement
échiquier. D'après Humbert, p. 171 , رَفْعَةٌ signifie aujourd'hui à Alger :
champ, terre labourable, et le même auteur donne ailleurs, p. 179 .
رَفْعَةٌ , à Alger *prairie*; c'est sans doute une faute pour رَفْعَةٌ . Ce mot
signifie aussi *étendue*, en parlant d'un pays ou d'une ville; Edrisi,
p. ١١٩ , avant-dern. l. , p. ١٢٥ , l. 6 ; le même dans Amari, *Bibl. Arab.*
Sic., p. 39 : رَفْعَةٌ البلاد رَفْعَةٌ , هي من اجل البلاد رَفْعَةٌ , car c'est ainsi qu'il faut lire avec
le man. B. ; p. 53 , l. 5 ; Clim. V, Sect. 6 : رَفْعَةٌ حصينة ;
ومدنها في رَفْعَتِهَا (رَفْعَتِهَا) كعدو ; Ibn-Haucal dans Uylenbroek, p. 6 :

(IV). La 4e forme a le même sens que la 1re, *Coran*, sour. 9, vs. 108, *Loci de Abbād*. éd. Dozy, I, p. 245, note k (comparez III, p. 95). Le mot مَرِيد (p. 113) signifie par conséquent: celui qui fait le guet (au haut du beffroi). — (VIII), *épier*, p. 11; voyez le Glossaire sur le Bayân.

رَصِيفٌ = رَصِيفٌ سَدٌّ, p. 112; رَصِيفٌ, *diguo, levée, quai*, p. 111; voyez Engelmann, *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe*, p. 62, 63; Boethor: *chaussée*, levée de terre au bord d'une rivière, d'un étang, pour retenir l'eau; Ibn-Haukal, en parlant de Cordoue: فأما الجنوبية منها فهو إلى واديها وعليه الطريق المعروف بالرصيف والأسوار أنقوا جنته p. 486; السُّنَرَةُ التي تشرف على الرصيف والوادي p. 476; انقوا جنته. Mais chez Edrisi ce mot a encore un autre sens, car il signifie aussi: *point central, point de réunion et de départ*, p. 11, l. 10; p. 112, l. 14: رَصِيفٌ طَرِيفٌ » point central où aboutissent plusieurs routes, » رَصِيفٌ يَجْتَمِعُ بِهِ طَرِيقٌ كَثِيرَةٌ, comme on lit p. 112, l. 5; Clim. V, Sect. 1, en parlant de Burgos, والمتاجول وللصافد وهو رصيف للفاصل والمتاجول; Sect. 5, en parlant d'une autre ville, رَصِيفٌ يَجْتَمِعُ بِهَا الْفَوَائِلُ, et *ibid.* ومدينة عمورية رَصِيفٌ إلى سائر البلاد المجاورة لها والمتباعدة عنها. رَعَادَةٌ, *la torpille*, p. 11; *Description de l'Egypte*, XXIV, p. 306, 384; Dombay, p. 68 *torpedo* رَعَادَةٌ; Boethor et Marcel sous *torpille*.

مَرَعِيٌّ الْجَانِبِ, *protégé*, p. 11.

رَغْدٌ, *abondant*, رَغْدٌ, رَغْدٌ, نعم رَغْدٌ, p. 11, l. 5; العلوّنات الرغدة, *Loci de Abbād*. éd. Dozy, II, p. 193.

رَضَعٌ (I), *الخمر, mettre en cave*, p. 11; comparez Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: رَضَعٌ فِي صَنْدُوقِهِ خِيَاءً; Ibn-al-'Auwām, *Traité d'agriculture*, I, p. 676: رَضَعٌ فِي الْخَوَابِي; deux autres exemples sur la même page; p. 682, 684; Djaubari, man. 191, fol. 23: حَتَّى يَمْلَأَ الْبَيْتَ فَمَاخِذُونَ النَّاسَ مِنْهُ فِي الْعَمَالِ وَالْكِرَانِ فَيَغْتَسِلُونَ مِنْهُ وَيَذْخَرُونَهُ

(IV). Remarquez l'expression : ما يكفيها وتربي (et même plus), p. 1.v ; c'est une ellipse au lieu de يكفيها وتربي.

رتب. A la page ٢٨٨, مَرْتَبَة, au pl. مراتب, est le synonyme de مَجْلَس, assemblée, réunion, société, et ce qui prouve aussi que مرتبة et مجلس sont des mots de la même valeur, c'est que P. de Alcala traduit asiento par مرتبة et par مجلس. Au reste مرتبة, de même que مجلس, a chez les auteurs maghribins le sens de salle, comme chez Ibn-Djobair, p. 354, l. 19, p. 355, l. 3 (M. Wright a négligé de noter cette signification dans son Glossaire).

رجل, رَجُل, pilastre (plus petit que le عمود; comparez Maccari, II, p. 156, l. 1), p. ٩٦; voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 279, et le Glossaire sur Ibn-Djobair; Alcala columna, estribo de edificio, pilar para sostener, poste para sostener pared. Dans le *Holal* (man. 24), quand les grands et les généraux pressent Yousof ibn-Téchoufîn de prendre le titre d'émir al-mouminin, il répond que ce titre ne convient qu'aux Abbâsides, وأنا رجلهم والغائم بدعوتهم, littéralement: je suis leur pilastre (leur support). Cette leçon, qui est la bonne, se trouve dans le man. de M. de Gayangos (fol. 15 r.); celui de Leyde (fol. 10 r.) porte راجلهم, mais c'est une faute. ارجالات, p. ١٨٢, est un plur. du plur. أَرْجَال, du sing. رَجُل, de même que de رَجُل on forme le plur. رَجَال, et le plur. du plur. رَجَالَاب.

رجو, أَرْجَاء, le plur. de رَحَا, les environs d'une ville, p. ٩٥; Djauhari: والرحا معصور ناحية البئر وحامانها وَكَلَّ ناحية رَحَا والجمع; comparez Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 36, l. 6, p. 45, l. 8, p. 59, l. 6; Clim. V, Sect. 2: مدينه واسعة الأرجاء; Sect. 3: مدينه فسيحة الأرجاء (A. الغناء); de Sacy, *Chrest.*, I, p. 265, l. 14; Ibn-Batouta, I, p. 54, 104, 302, II, p. 9, 52, 133, 139.

ررب, أررب, nourriture, p. ٣٥, l. 8. Remarquez aussi زراعة أرربهم, p. ٢٠.

رسل (IV). مَرْسَلَة, en gros, p. ٢٨٨, comme on dit مَرْسَلَة en général.

رشي, رشاشي. La coudée رَشَاشِي, ou مَكْتَى, avait trois empan; voyez la traduction, p. 261, n. 1.

à la fin du mois, de Sacy, *Chrest.*, II, p. 418. En parlant d'autres choses, il signifie *bout, extrémité, fond, ce qu'il y a de plus éloigné de l'entrée*, et c'est le synonyme de طرف, Edrisi, p. 146, l. 8. «Ainsi

على رأس الثياب est le bas des robes (de Sacy, *Chrest.*, I, p. 114), رأس الطريق, à l'extrémité de la route (*Mille et une Nuits*, I, p. 32 éd. Macnaghten), رأس الزقاق, au bout de la rue (Kosegarten, *Chrest.*, p. 1); de même chez Edrisi رأس الخليج, p. 147, 141, l. 11; رأس الجزيرة, p. 149; رأس المجلس, p. 141, l. 1; رأس الجبل, p. 138, 141, l'extrémité de la montagne (et non point: le sommet de la montagne, ce qui ne conviendrait pas, bien qu'ailleurs l'expression ait souvent ce sens); على رأس المآثراب, p. 11, au fond du mihrab. — رؤسيت, passim, d'un promontoire (رأس) à l'autre, en ligne directe, l'opposé de جنوباً et de تفويراً, qui signifient: en suivant les contours du golfe, et le synonyme de la locution adverbiale على النخلة, que l'on trouve p. 147 et 130.

رأى (I), comme visum est et en latin, p. e. *Fables de Bidpai*, p. 4: رأى أعمال الحكيم, et même approuver, permettre, consentir à, p. 48, l. 18, p. 41, l. 10, où لا يردون ذلك est suivi immédiatement de لا يستجيبونه, qui signifie à peu près la même chose; Mas'oudi, II, p. 9: ألا أن نرى المرأة ذلك, dans l'Inde la femme n'est brûlée avec son mari «qu'autant qu'elle y consent elle-même.» — *Délibérer, tenir conseil*; l'infinitif رأى en ce sens, p. 147, l. 3. — مرآة (miroir) est du genre commun chez Edrisi; voyez p. 140, l. 6, 7 et 8, p. 143, l. 5, 6 et 7. — مريّة, une tour d'où l'on fait le guet; voyez la traduction, p. 243, n. 3. Il faut ajouter à cette note que le mot مريّة se trouve réellement en ce sens chez Becri, p. 12, l. 16, où M. de Slane (*Journ. asiat.*, 5e série, XII, p. 443) traduit fort bien: tour de guet.

ربح, pl. مربح, p. 11; souvent chez Ibn-Haoual, p. e. p. 109: ولها اسواق حارة ومربح واقرة.

ربط (I), يربطون الكراى, p. 11, c'est-à-dire: ils attachent des corzaia autour de la tête.

ليس et non pas تيس, comme on trouve chez Freytag; voyez Alcalá sous *juncu*. Le capitaine Lyon (*Travels in Northern Africa*, p. 256) écrit *Zeesa*, c'est-à-dire, *Zeza*; c'est le nom d'unité, qu'Alcalá donne aussi. Dans le man. très-correct qui contient le *Traité sur l'art de la guerre*, ce mot est aussi écrit avec un *kesra* dans ce passage (man. 92, fol. 85 v.): القيس هو قتلعة جبل من حبال السفين وهو حشيش عندهم: (أصل مصر) يقال له الديس منه تعمل حبال السفن كما يعمل أهل العراق من السفف.

ذائب. ذوايب, pl. ذوايب, *bourse* (de chanvre), p. 131; Cazwini, II, p. 175.

ذهب. Le mot ذائب dans la phrase p. 133, l. 5, est fort embarrassant. M. de Goeje n'a traduit qu'en hésitant: »qui commencent à disparaître," et il croit à présent que cette traduction n'est pas plus admissible que celle de Jaubert, qui a cru que ذائب désignait une espèce de figuier (voyez p. 158 de la traduction). En effet, quoique ذائب puisse avoir le sens de *commençant à disparaître*, l'ensemble de la phrase en exige un autre. وحسينما شجر التوت كبير وشجر تمر ذائب. dit l'auteur; il loue donc en général les arbres fruitiers de ce pays, et l'on serait porté à croire que ذائب signifie à peu près la même chose que كبير. Il ne serait pas impossible qu'il eût ce sens. On dit ذائب في السماء on ذائب في الماء dans le sens de *très-élevé* (Mas'oudi, II, p. 48, 82; Ibn-Batouta, I, p. 287, 337, IV, p. 163); de même ذائب في العرس, *très-large* (Édrisi, Clim. I, Sect. 7: وثبه سمك ذائب في العرس), et dans le *Atâb al-aghâni* on trouve (p. 44): ذل مَعْبِدٌ غَمَّتْ شَاعِجَتُنِي غَمَّائِي وَأَعْجَبَ أَمَلَسَ وَذَهَبَ: (في به صوتٌ وَذَكْرٌ ذنر. où ذعب est presque le synonyme de ذنر.

رأس. رأس indique souvent ce qu'il y a de plus reculé, éloigné. En parlant du temps et des choses qui ont de la durée, il signifie: la fin, le terme. Ainsi رأس السعد, في رأس العرن, في رأس الزمان (ou bien رأس السعد, في رأس السعد, في رأس السعد), signifient: à la fin du siècle, de l'année; voyez Meusinge, *Supplément Liber de interpretibus Korani*, p. 65; رأس الشجر,

دَهْن, *دَقْفَنَة*, *finesse, subtilité, sagacité*, p. ۸, *shrewdness* dans le Dictionnaire de Richardson. Ibn-Haucal, en parlant de Sousa : وَتَى حَاضِرُهَا دَهْنٌ وَحَذَى, et en parlant d'Oran : وَفَى أَهْلِهَا دَهْنٌ.

دَهْن (I), *peindre*; Boethor et Berggren sous ce mot; Humbert, p. 96; Caswini, II, p. 290, l. 2; Ibn-Batouta, III, p. 220; Macrizi, II, p. 105; *Mille et une Nuits*, *passim*, p. c. III, p. 504 et suiv., 516, éd. Macnaghten. Aussi *vernir*, Alcala *enbarnizar* دَهْن يَبْرِيْت; Boethor sous *vernir*; Humbert, p. 86. L'infinitif est دَهْن et دَهَان; Boethor sous *vernir*; Humbert, p. 86. L'infinitif est دَهْن et دَهَان. — دَهْن, pl. أَدْهَان, *peinture*, Edrisi, p. ۶. — دَهْن, *peinture*; Boethor et Berggren sous ce mot; Humbert, p. 96; le plur. دَهَانَات; *Mille et une Nuits*, XI, p. 133 éd. Fleischer. Aussi *rouge (fard)*, Boethor sous ce mot. — دَهْن, *peindre*, Alcala *pintor de ombres*; Humbert, p. 96; *Mille et une Nuits*, III, p. 504, 505, éd. Macnaghten. — مَدَهْن, pl. مَدَاهِن, *peinture*, Edrisi, p. ۲۹. — مُدَهْن, *peindre*; Berggren sous ce mot; Humbert, p. 96.

دَوْر, *les marchandises qui ont cours parmi eux*, p. ۶. — دَوْر, *salle*, p. ۱۲, de même que بَيْت et قَصْر (voyez ce mot dans le Glossaire) signifient *chambre* et *salle* aussi bien que *maison* et *palais*; *Kutāb al-aghānī*, p. 51, dern. l.; Ibn-Batouta, IV, p. 132: دَوْرُهُمْ وَهُمْ يَسْمُوهُ الدَّارَ; Ibn-al-Athir, X, p. 355. — دَوْرٌ, comme préposition, *autour de*, p. ۶, l. 10 (Boethor sous *autour* donne *maître*, expression qui signifie proprement *tout autour*, voyez Berggren); Edrisi, *Chm.* III, Sect. 5: دَوْرُ هَذَا الْبَيْتَانِ اِمْعَدَ رَحَامَ; *Mille et une Nuits*, I, p. 44 éd. Macnaghten: دَوْرُ الْعَمْرِ, où Lane traduit correctement: *autour du palais*, tandis que Torrens et Weil donnent mal à propos: *dans le palais*. — مَدَارٌ, *centre*, p. ۶, ۷, ۱۷; comparez l'expression مَدَارُ اَلْمَذْنِبِ (Fleischer *sectae arx*), Aboulféda, *Hist. antislam.*, p. 148, l. 4 et 3 a f.

دُوم (I), *ravager, saccager un pays*, p. ۱۲۳, l. 5 a f.; 'Abd-al-wāhid, p. 205.

دُوم, *un marché qui tient chaque jour*, p. ۲۳.

دُوم. Le plur. كَدَامِ (p. ۱۱) du singulier دُوم, qu'il faut prononcer

دَفَعَ (بالهاء), *faisant jaillir l'eau*, p. ٧١.

دَقَّ (I), *s'aplanir, devenir plane et uni, s'amoindrir*, en parlant d'une chaîne de montagnes, p. ٦٤, l. 1.

دَلَّ (I), *connaître*; Alcalá: *conocer*, اَدَّلَ, aor. دَلَّلَ. L'infinitif دَلَّالة dans la phrase: دَلَّالَتُهُمْ بِتِلْكَ الْأَرْضِ, *leur connaissance de ce pays*, p. ١٣٣. Le verbe يَدُلُّونَ, p. ٣٣, l. 3, signifie: *ils connaissent le chemin*. — دَلِيلٌ, *pilote*, p. ٧٣, ١٨; Ibn-Batouta, IV, p. 110.

دَامِيسَ, pl. دَوَامِيسَ, *voûte*, p. ٧١, ١١٣, ١٣٨, ١٨٢; Cherbonneau donne (*Journ. asiat.*, 4e série, XIII, p. 542): « دَامِيسَ, pl. دَامِيسَ, *voûte*. » Berggren a: « *cave*, دَامِيسَ, pl. دَوَامِيسَ, » et il traduit le même mot par قَبْرٌ, qui signifie aussi *voûte* (voyez plus bas); Becri (p. 182) mentionne les دَوَامِيسَ que la Cáhina employait comme prison. En Afrique on donne aussi aujourd'hui le nom de دَامِيسَ à une meule de foin ou de paille (voyez le Dictionnaire berbère sous *meule*), probablement parce qu'elle a la forme d'une voûte.

أَدَقَّ, *très-mauvais*, p. ٦٥; Humbert, p. 14. — دَارٌ, voyez دَارٌ, دَنُو.

دَحَسَ, qui signifie: *du sable dans lequel on enfonce jusqu'à la cheville du pied*; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*, explique le singulier دَحَسَ de cette manière: مَشَيْنَا فِي دَحَسٍ وَهُوَ رَمْلٌ نَغِيبُ فِيهِ الْفَوَائِصُ. Edrisi, *Clim.* V, Sect. 5: وَانْتَرَفَعَ بَيْنَ دَحَسٍ وَنَعُوقِ مِيَاهِ دَعْبَةِ وَجِبَالِ حَرَسِ. Chez Becri, p. 48, l. 5, il faut lire: دَحَسٍ فِي أَرْضِ دَحَسٍ, au lieu de دَحَسٍ, car دَحِمَسَ ne donne pas ici un sens raisonnable, et Cazwini (II, p. 184), en copiant ce passage, écrit: دَحَسٍ فِي أَرْضِ دَحَسَةٍ. Cet adjectif (probablement دَحَسٌ; comparez رَمَلٌ dans notre Glossaire) doit aussi être ajouté au Dictionnaire. Dans un vers que cite 'Abd-al-wāhid, p. 214, l. 4, le mot دَحَسَ doit être de trois syllabes; c'est peut-être دَحَسٌ au lieu de دَحَسَ.

خواتن السلطان est à peu près le même que خواتن السلطان. Mais le mot دخلة s'emploie aussi isolément dans le sens de *courtisans*, *entourage* d'un roi ou d'un grand; Edrisî, p. 11, l. 14; Ibn-Hazm, *Traité sur l'amour*, man. 927, fol. 100 r.: تَجَمُّعَتْ فِيهِ دُخُلَتُنَا وَدَخَلَتْ أَخَى مِنَ النِّسَاءِ وَنِسَاءُ فَتَيَانِنَا. Les voyelles se trouvent dans le man.

دُخَان, p. v., a été traduit (p. 80) par *parfum*; دُخْنَة du moins a ce sens; Zamakhchari, *Asâs al-balâgha*: الدخنة وهي بخور; Mas'oudi, III, p. 8, dern. l., p. 9, l. 1 et 2; et دخان aussi dans ce passage de Djaubari, fol. 66 r.: اصافوا اليه فدل من الدخان انلى يجمع. على المداخن ادنى ما يكون من ذلك. Mais chez Edrisî دخان signifie *pâtisserie*, car les دُخَانِي font et vendent des beignets, p. 60. Ce mot signifie donc *pâtissier*, et دحان se trouve aussi dans le sens de *pâtisserie* dans les *Mille et une Nuits*, X, p. 448 éd. Fleischer, où quelqu'un achète de la viande, des légumes, de la pâtisserie (دخان) et des fruits. Dans la langue moderne, le mot a perdu cette signification, probablement parce qu'il a reçu celle de *tabac*.

درج (II), *bâtir en guise d'escalier, bâtir en étages*, p. 112; Boeri, p. 50. — بَدْرَج, *par degrés, graduellement*, p. 68, du même que على تدرج; comparez le Glossaire sur le Bayân. — دَرَج, plur. اَدْرَج, *escalier*, p. 11, 110, 111, 112, 113; Boethor et Beiggien (دَرَج) sous *escalier*; Boeri, p. 36, l. 3; Djaubari, man. 191, fol. 23 r., 70.

دَسْنِيَة, pl. دَسَانِي, car c'est ainsi qu'il faut lire à la page v. au lieu du دَسَانِي ou دَسَانِي des manuscrits, *curier*. دَسْنِي est le persan دَسْتِي, *a large open vessel for washing clothes, or dressing skins* (Richardson); mais le persan doit avoir eu aussi la forme دَسْتِي, car le Càmous donne دَسْتِي, et le ج arabe, qui se prononçait *gu*, répond au *s* final des Persans, qui n'était pas muet comme aujourd'hui; voyez à ce sujet Fleischer, *De glossis Habishtians*, p. 59, 60. A présent on emploie دَسْت en ce sens; Boethor: *curier*, cuve pour la lessive, دَسْت للقسيل.

دَسْم, دَسْم, *résineux*, p. 11; Mas'oudi, III, p. 53, l. 2.

cala *barranco* ; il traduit aussi *abarrancar* (faire des fondrières, des ravins, dans la terre, en parlant d'un torrent) par خَنْدَقٌ, et *abarrancado* par مُخَنْدَقٌ ; Edrisi dans *Amari, Bibl. Arab. Sic.*, p. 44, l. 5 ; *Clim.* V, Sect. 3 : بَيْنَهَا وَبَيْنَ الْوَادِي جِبَالٌ وَخُنَادِي ; *Clim.* III, Sect. 5 : وَمِنْ بَابٍ صَبِيحُونَ تَنْزُلُ فِي خَنْدَقٍ بِعَرَفٍ بِوَادِي جِهْنَمَ (يَا بِلَالُ) p. 112 (cinq fois), 115, l. 3 et 5 ; *Ibn-Batouta*, II, p. 61, 61, 222, IV, p. 9, 172 (les traducteurs n'ont pas saisi le sens de ce mot). Edrisi, quand il veut indiquer un fossé, ajoute quelquefois, mais pas toujours (voyez p. 14, 14), le mot مَغْفُور, par exemple p. 87, l. 6 a f., et *Clim.* II, Sect. 5, en parlant de Médine : وَيَخْرُجُهَا خَنْدَقٌ مَغْفُور.

خَبِر. A la page 8, avant-dern. l. 1, مَتَخَرَّرَ, suppose que ce soit la véritable leçon, doit être le nom d'une étoffe. Docthor traduit *camelot* et *moire* par مَتَخَرَّرَ.

دَاب. دَابًا, *habituellement, ordinairement*, p. 34, dern. l. (la variante دَانِبًا exprime la même idée). دَانِبًا a le même sens ; *Diwan des Hodsaulites*, p. 136, 4e vers, et le vers dans de Sacy, *Chrest.*, II, p. 353, l. 5.

دَبِج. دَبِجًا et دَبِجًا s'emploient en parlant des veines dans le bois et dans les pierres dures. A la page 27 Edrisi se sert de ce mot pour indiquer du marbre veiné, et ailleurs (*Clim.* V, Sect. 1) il dit que le bois de pin est incomparable وَنُونُهُ وَعَشْمُهُ وَنُونُهُ فِي حَسَنِ دَبِجِهِ.

دَحَل. دَحَلٌ وَخَرَجٌ, *importation et exportation*, p. 41, 41, II, 14, 14, Edrisi, *Clim.* V, Sect. 2 : وَهِيَ تِجَارَاتُ دَحَلٍ وَخَرَجٍ ; à la page 57 دَحَلٌ وَخَارَجٌ a probablement la même signification, car dans le VIe *Clim.*, Sect. 5, où le man. B. a الدَّخْلُ وَالْخُرُجُ, le man. A. porte الدَّخْلُ وَالْخُرُجُ, où le man. B. a الدَّخْلُ وَالْخُرُجُ, le man. A. porte الدَّخْلُ وَالْخُرُجُ. دَحَلٌ signifie aussi *revenus et dépenses*, comme chez *Ibn-Khaldoun, Prolegomènes*, II, p. 256, 257). — دَحَلٌ signifie *intimité*, et en parlant d'un prince, دَحَلُهُ signifie *les personnes qui sont dans son intimité, ses courtisans*, *Ibn-Batouta*, III, p. 250, l. 4, p. 418, l. 1, et ailleurs. وَكَانَ خَوَاتِمُ السُّلْطَانِ دَحَلَهُ حَمْسِينَ أُنْثَى.

خلف (VIII), avec الى, *se rendre à différentes reprises, souvent, continuellement*, en quelque endroit ou auprès de quelqu'un, p. ٨٤; Lane: »the returning or repairing, time after time, or repeatedly, or frequently, to a person or place;» *Kisâb al-aghânî*, I, p. ٣١, l. 9; Mas'oudî, II, p. 18, 25; Ibn-Khallicân, I, p. ٣١٣ éd. de Slane (deux fois); 'Abd-al-wâhid, p. 129. — حَلَفَ. Remarquez l'expression كَتَبَ خَلْفَ, *on lui lia les mains derrière le dos*, p. 1٨٥.

خَلَقَ. لا خَلَقَ لَهُ, p. 1١٥. Lane traduit cette expression par: »he has no desire for good, nor righteousness in religion,» et elle peut avoir ce sens dans le passage d'Edrisi; mais dans les *Lozi de Ab-badlidis* éd. Dozy, II, p. 20, l. 10, لا خَلَقَ لَهُم signifie évidemment: des cavaliers qui ne valaient pas grand'chose, des cavaliers fort médiocres; comparez Zamakhcharî, *Asâs al-balâgha* هذا رجل ليس خَلَوِيَّ. Lane explique خَلَوِيَّ par: »une sorte de parfum, composé de safran et d'autres choses, dans lequel prédominent la couleur rouge et la couleur jaune.» Il paraît toutefois que c'est le rouge qui prédomine, car quand quelqu'un rougit de pudeur, on dit que ses joues sont teintes de خَلَوِيَّ; voyez Maccari, II, p. 175, l. 15. Aussi l'adjectif خَلَوِيَّ, que l'on trouve dans le *Bayân*, I, p. 157, signifie-t-il *rouge*, comme le montre le passage d'Edrisi, p. 1٣١, où il est le synonyme de أَحْمَر.

خَلَوَ. على النخلية (II), *روسيه*; voyez ce mot sous خَلَوَ. كَانَتْ خَلَوًا مِنْ رَوْحٍ, *elle n'avait pas de mari*, p. ٥٨; voyez le Lexique de Lane.

خُمَر. خُمَر (p. 11٧), le plur. de خُمَرَة (*petit tapis*), manque dans le Dictionnaire.

خَنْدَق. خَنْدَق, *ravin, vallée*, p. ٣١, l. ١٠, 11٧; Lane *a valley*, Al-

---

فَيْت كَبَّار, comme on peut le voir dans Freytag Ibn-al-'Awwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 688: الْكَبِيرُ وَهُوَ الَّذِي تَسْمَعُ الْعَامَّةُ الْفَيْتَ. Sous *edipe*, Marcel donne فَيْتَبَار, كَبَّار, Boethor كَبَّار, Berggren فَيْتَبَار.

لَه حَطَرٌ ; Belâdzori, p. 55 ; Edrisî, p. 60 : *بلا نمى له حَطَرٌ (sans que le prix soit excessif)*. — حَطَّارَة, nom maghribin d'une espèce de roue hydraulique, p. 30 ; Maccari, II, p. 307 : *من الدواليب* ; Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 5 ; Barth, *Reisen*, I, p. 169 (*chattâra*).

خَفَّ. *مرحلة خفيفة*, une journée faible, *passim*.

خَلَصَ (II), *faire éclore des œufs*, p. 141, et (V) *être éclos*, p. 142

C'est proprement خَلَصَ dans le sens d'*achever*, que la langue ancienne n'a pas, à en juger par le Lexique de Lane, mais qui est propre à la langue moderne; Alcalá *acabar, determinar acabar, fenecer oír cosa*, Humbert, p. 74, *achever, terminer, finir*, Boethius et Berggren sous *achever*. De même تَخَلَّصَ *acabarse et fenecerse*, Alcalá. Or bien, c'est l'idée de *délivrer*, puisque le poussin se délivre de la coque comparez Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, II, p. 58, qui dit en parlant du blé que l'on bat : *ينخلص من غلافه*.

خَلَطَ. Nous avons cru un instant retrouver le mot خَلَاط, p. 23 dans le mot espagnol *alfilote*, que Nuñez de Taboada traduit par *espèce de semoule*. Le changement du خ en f serait selon les règles, et la signification conviendrait aussi ; mais l'existence de ce mot est plus que douteuse ; on ne le trouve dans aucun autre dictionnaire espagnol, tandis que le mot *alfilote*, qui signifie réellement *espèce de semoule*, man que chez Nuñez de Taboada. C'est donc une faute commise par ce lexicographe, car ce n'est pas une faute d'impression ; ce qui le prouve c'est qu'après *alfilote* Nuñez de Taboada donne *alfiletero*. Toutefois le mot خَلَاط doit désigner quelque chose que l'on mange, qui est âcre au goût et qui excite la soif, car on lit dans Djaubari (man. 191, fol. 15 r.) *يلعمه كل ماكول جريء ياحمل سوب الماء مثل الاسماك والنجين والحلاط* (1). والعبار وما اشبهه.

1) Dans ce passage la 8e forme de حَمَلَ signifie *exiger*, ce qu'il faut ajouter au Dictionnaire. كَبَر est la forme vulgaire pour كَبُر, *câpre*, mot dont le peuple avait déjà

fuentes para lavar manos, pila de agua (pl. خُصاص et خُصاص); Ibn-Batouta, II, p. 136, 297; Edrisi, Clim. I, Sect. 6: *وَسَمَاءُ قَرْيَةٍ كَبِيرَةٍ فِيهَا خُصَّةٌ حَامِيَةٌ كَالْجَابِيَةِ وَاحِدٌ تِلْكَ النُّوَاحِي يُتَطَهَّرُونَ فِيهَا وَبِجِلْبُونٍ مَرَضَاهُمْ إِلَيْهَا فَيَصْحَتُونَ بِهَا مِنْ أَلَامِهِمْ وَأَنْوَاعِ اسْقَامِهِمْ*. On voit qu'Edrisi explique خُصَّة par جَابِيَةٌ, et la signification de ce dernier mot, que Docthor signale comme appartenant au dialecte de la Barbarie, ne saurait être douteuse. Chez le lexicographe que nous venons de nommer, il répond à *réservoir*, chez Berggren à *bassin d'eau*, chez Edrisi (p. 144) il est le synonyme de نَسْقَبَةٌ, et on lit dans l'ouvrage intitulé: *Narrative of a ten years' Residence at Tripoli in Africa*, p. 16: »Undressing themselves they bathe in a *Gebbia*, a strong reservoir of spring water in the garden, shaded with mulberry trees;» p. 25: »This building is extremely large, with a square area in which is a well and a *gebia*, or marble reservoir for water, for the convenience of the Moors to wash in before prayers and meals;» p. 33: »In the inner court belonging to the house is a *gebbia* or reservoir, continually filled with fresh water from the wells near it. and which flows through it into the gardens; it is surrounded with a parapet of marble, and a flight of marble steps leads into it.»

مَخْصَبَةُ الْإِرْدَانِ خُصْبُ الْبَدَنِ, *embonpoint*, p. 41; comparez *الرداف*, *Loci de Abbad.* éd. Dozy, I, p. 39.

خَطَرَ (I), *passer*; Alcalá *passar* (il donne aussi *passadera por do passa algo* (lieu par où l'on passe, passage) خَطَارًا; Maccari, I, p. 562, l. 3; خَابَرٌ, *un passant*, Edrisi, p. 47, l. 1; Maccari, I, p. 125, l. 3; *إلى بعض الطرق المنعطفة العليلة الخاطر*: *Djaubari*, man. 191, fol. 87 r.: *M. Dozy* croit à présent que خَطَرَ بِفُلَانٍ dans le *Bayân* ('Arib), I, p. 171, ne signifie pas *se loger chez quelqu'un*, comme il l'a dit dans le Glossaire, mais *passer près de quelqu'un*. Suivi de عَلَى, ce verbe signifie la même chose que وَصَلَ إِلَى, Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 15, dern. l.; p. 14, note g; Caxwini, II, p. 297, l. 10. — *كَانَ حَلِيًّا لَهُ خَطَرٌ*; Ibn-Batouta, IV, p. 161: *اَشْتَرَى مِنْهُ الْفَرَسَ بِمَالٍ*; *al-Khatib*, man. de M. de Guyangos, fol. 177 r.:

et dans celui d'Edrisi, p. 111, il peut avoir le sens, soit de *treillisé*, soit de *percé à jour* (= منفوذ qui suit).

. خشن, *gros, épais*, p. 112, l. 13 (car c'est ainsi qu'il faut lire; comparez la traduction, p. 263, n. 1). Alcalá: *grueso en hondura* خشن; *grueso en esta manera* (épais) خشن, pl. خشان; *gordura en cantidad* est traduit par *lox*, mais c'est une faute d'impression; le *me* étant à la fin de la ligne, il n'y avait pas de place pour le *n*, et il faut lire *loxn*, خشن. Boethor: *grossier*, épais, qui n'est pas délié ou délicat, خشن; Berggren: *grossir*, devenir gros, خشن, et *grossir*, rendre gros, خشن. En général خشن s'emploie dans presque toutes les acceptions qu'a notre mot *gros*. Chez Ibn-al-Khatib (man. de M. de Gayangos, fol. 175 r.) on lit: وفيها نائب سلطان النصاري في; *leجمع الخشن من انجاد فرسانهم*. Chez Boethor: *grosse voix* صوت خشن. Chez Berggren: *gros*, qui n'est pas fin, comme une poudre grosse, خشن. D'autres fois il faut traduire *grossier*. M. Dozy a déjà observé ailleurs (*Fêtem. arab.*, p. 40) que خشن signifie *grossier*, en parlant de vêtements. Alcalá: *bastia cosa* خشن, pl. خشان; *tosquedad* خشونة; Boethor: *grossier*, rude, peu civilisé, خشن; *grossièrement* بخشانة; *grossièreté*, caractère de ce qui est grossier, manque de délicatesse, de civilité, خشانة, خشونة; Marcel: *grossier* خشن.

خص (V), *être délicat*, soit sur le manger (p. 100), soit sur ce qui touche à la probité, scrupuleux, comme dans ces passages d'Ibn-al-Khatib (man. de M. de Gayangos, fol. 23 v.): وكان على طريقة منلى من الصمت; et (fol. 26 r.): شديد النظر; والسمت والانقباض والذكاء والعدالة والتخصص سديد النظر. — خشن. Le plur. أخصاص (p. 117, et comme nom propre, p. 101) manque dans Freytag, mais on le trouve dans Lane et dans Marcel (*cabane*); Ibn-Haucal, man., p. 128, 147; Boeri, p. 18, l. 2 et ailleurs; Cazwini, II, p. 25; Macrizi, *Hist. des sult. mam.*, I, 1, p. 15. — خصة, *réservoir, bassin*, p. 11; comparez M. Tornberg dans ses notes sur le *Cartás*, p. 367, et surtout M. Wright dans son Glossaire sur Ibn-Djobair; Alcalá *cuenca pila*.

sens de *corrompre*. — (VIII). Ce verbe, qui signifie *traverser, passer par* (voyez Lane), se dit particulièrement des rivières ou des ruisseaux qui traversent un pays (المياه تخترق أرضها), p. ۴۲; comparez p. ۶۵, vv, l. 12 et 17, p. ۸۰, ۱۰); mais en ce sens il s'emploie aussi sans régime et alors il faut le traduire par *couler, serpenter*, p. vv, l. 3, p. ۹۴, dern. l., p. ۱۸۸, l. 4, p. ۱۸۹, l. 5 a. f. La 5e forme s'emploie dans le même sens sans régime, Rosegarten, *Chrest.*, p. 64, l. 5. Alcala (sous *rodear*) donne la 2de, et la 7e signifie *être traversé, sillonné*, par des cours d'eau, comme chez Edrisi, Clim. IV, Sect. 5: كثيرة المياه مذكورة كثيرية أسوافها وطرقها. — *creuser*, p. ۱۴۹, ۱۴۷, l. 1.

(II), *percer à jour*; Boethor jour (vide, ouverture) يتخرم; de là *dentelle* chez Boethor et chez Berggron; — *ciseler, sculpter*; Alcala *entallar esculpir*, متخرم entallador, esculpidor, متخرم entallada cosa, esculpida cosa, متخرم entalladura, maçonneria, tallu de entallador, متخرم esculpitura; Berggren *ciseler*; — *treillisser*; Boethor *treillage* متخرم; — *canneler*; Boethor *cannelure* متخرم. Il n'est pas toujours facile, quand on traduit les auteurs arabes, de choisir entre ces différentes significations. Chez Ibn-Khaldoun, *Prolegomènes*, II, p. 321 (نحرمًا بمخاطب انحدبد), la signification de *percer à jour* n'est pas douteuse. Dans les passages de Becri, p. 25, l. 5 a. f., de Maccari, I, p. 367, l. 16, et d'Edrisi, p. ۱۴۱, خرم a le sens de *ciseler, sculpter*. De même dans le *Traité de mécanique*, man. 117, p. 78, où on lit: وهو شكل نائس جانب على قاعده وعلى راسه غلاف مسطح وعلى متخرمه. Quand on compare la figure qui se trouve dans le man., on voit que نرفه (le man. donne cette voyelle) signifie *bord* (Edrisi emploie شرف en ce sens; Clim. IV, Sect. 5: حتمن على شرف البحر), et dans la figure ce bord est sculpté. Plus loin, p. 81, où l'on trouve: مَرَّ تَتَخَذُ عَلَى دَائِرِ الْغُلَاءِ نَرْفَهُ مَنَافَرَهُ مَصْنَعَةً متخرمه. Mais dans le passage de Becri, p. 24, où on lit que la makpoura des femmes est séparée du reste de la mosquée par un محكم متخرم حائط, le mot متخرم pourrait signifier *percé à jour* aussi bien que *sculpté*.

supposé que ce ne soient pas deux mots qui indiquent le même objet.

خَتْن (VIII), *être circoncis*, p. 113 (Lane). Dans ce passage il est question de femmes, et les puristes veulent que dans ce cas on emploie خَلَص et non pas خَتْن; mais ce dernier verbe est appliqué à des femmes par des auteurs très-classiques; voyez, par exemple, le *Diwan des Hodsailites*, p. 116, l. 1.

خَدَّ, face, en parlant d'une solive, p. 111, l. 1 (car c'est ainsi qu'il faut lire).

خَدِم (I), *cultiver*, p. 113; Alcala *cavar* (creuser la terre), *labrar tierra* (et *labrança* خَدَمَة; Boethor *jardinage* خَدَمَة الجَنَانِ); Humbert, p. 177; Ibu-Batouta, III, p. 296 (et خَدَمَة البَسْتَانِ, III, p. 268). — *exploiter* (une mine), p. 111, 112, 113.

خَرَاب, adjectif, *ruiné, abandonné*, sans féminin, مَدِينَة خَرَاب, *ruinée*, *passim*. On pourrait être tenté de considérer خَرَاب comme un substantif et de prononcer مَدِينَة خَرَاب, comme on dit مَوْضِعُ خَرَاب (Lane); mais des passages comme p. 112: وَحَى الْآنَ خَرَابٌ prouvent que cette opinion serait erronée, et Lane donne خَرَاب comme un adjectif qui a le même sens que خَرِبٌ; seulement il a négligé de remarquer que cet adjectif ne prend pas de terminaison féminine.

دَخَلَ وَخَرَجَ, voyez sous دخل.

خَرَط (I), *tourner, façonner au tour* des ouvrages de bois, p. 113; Alcala: *bornear la madera et tornear* خَرَط, *borneada madera et torneada cosa al torno* مَتَخَرَط; Boethor: *tourner* (façonner au tour) خَرَط; Alcala *tornero el que tornea* et Boethor *tourneur* (qui façonne au tour) خَرَات; de même Berggren et Marcel sous *tourner* et *tourneur*, et Humbert, p. 86, 87. — (VII), *devenir étroit, se rétrécir*, p. 113.

خَرَى (VII), *se corrompre*; اَرْضٌ مَتَخَرَفَةُ الْهَوَاءِ, *un pays dont l'air est corrompu*, p. 113. Alcala a *corronpida cosa* مَتَخَرِبٌ, et la 2e forme signifiait *corrompre*; Alcala *corronper* خَرَى, *corronpimiento* تَخَرِبُو. On voit dans Freytag que Golius a noté la 1re forme dans le

p. 11. — Ce verbe s'emploie aussi en parlant de marchandises que l'on fait sortir d'un navire pour les transporter ensuite par terre, ou de personnes qui quittent le navire pour continuer leur route par terre, p. 11, l. 7, p. 12, l. 5, p. 13, avant-dern. l.; comparez Ibn-Haukal (description de la Perse): *يَتَحَوَّلُ مِنْ سَفِينَتِهِ إِلَى أُخْرَى* (dénommatif de *حَيْكَلَة*), *se servir de ruses, ruser*, p. f.; Boethor sous *ruser* (où l'on trouve *تَحَايَل*, forme vulgaire au lieu de *تَحَايَل*, comme dans les *Mille et une Nuits*, III, p. 102, 117 éd. Macnaghten, XI, p. 155, 225 éd. Fleischer); Edrisi, *Clim.* I, Sect. 7: *وَأَهْلُ سَعْفَلَرِي*; Bocci, p. 126; Maccari, II, p. 247, l. 10; Ibn-Khaldoun dans de Sacy, *Chrest.*, I, p. 30, l. 4, p. 34, l. 11; Ibn-Batouta, IV, p. 55; *Mille et une Nuits* éd. Macnaghten, II, p. 199, 200, 222, 225, 386, III, p. 76, 108, 417, 481, 632. — *رَسَمٌ مُحَيَّلٌ*, presque effacé, dans l'expression *رَسَمٌ حَوَّلِيٌّ* p. f., l. 1 et note a; Zamakhchari, *Asās al-balāgha*: *رَسَمٌ حَوَّلِيٌّ* *وَمُحَيَّلٌ وَحَائِلٌ*. Lane a bien *a year old*, et c'est sans doute la signification primitive de ces mots, mais il est singulier qu'ils ne se trouvent pas dans son Lexique appliqués à *رَسَمٌ*, car ils sont très-classiques en ce sens.

حَوَّى (VIII), avec *على*, *contenir*, p. 30, 04, 31. Cette signification est fréquente et Lane l'a notée.

حَيَّة. *حَيَّة*, *عود الحَيَّة*, *bois des serpents*, p. 11; voyez p. 13 de la traduction. — *دَاءُ الْحَيَّة*, *maladie des serpents*, sorte d'alopecie, p. 31; voyez p. 156 de la traduction.

حِينٌ. *حِينٌ*, *الى حِينٍ حِينٌ*, *pour quelque temps*, p. 30, l. 10 (Lane). Remarquez l'expression: *الى حِينٍ وَمَا هَذَا*, p. 04, l. 4.

خَبَأَ. Le mot *خَابِئَةٌ* désigne une jarre; voyez p. 234 de la traduction. A la page 1.re Edrisi emploie *مَخَابِي* et ce mot doit désigner à peu près le même ustensile; nous l'avons traduit par *jarres*, parce que nous ignorons quelle différence il y a entre les *خَوَابِي* et les *مَخَابِي*,

bonneau (*Journ. asiat.*, IVe série, XIII, p. 69) donne: » كفاف, pl. كفافان, pic, piton, rocher escarpé comme celui sur lequel Constantine a été bâtie. » Ce mot كاف, il est à peine besoin de le dire, n'est pas arabe; il est berbère, et nous croyons que حافة ou خافة (car on a vu que Marcel donne aussi cette forme) en est une légère altération. Le sens est du moins le même pour ce qui concerne l'acception de *pic*, *rocher escarpé*, et quant à celle de *précipice*, on peut soupçonner que, dans l'origine, كاف a désigné à la fois le rocher escarpé et le précipice qui se trouve à côté de ce rocher. Peut-être faut-il expliquer de la même manière les différentes significations du mot جرف (voyez plus haut).

(III). Ce verbe, qui signifie *désirer*, *rechercher*, a aussi le sens de *désirer*, *rechercher l'amitié* de quelqu'un, حاوره, il rechercha son amitié. Dans un passage de Maccari, II, p. 358, مُحاوره a même le sens d'*affection*, *amitié*: وكان هذا الوزير آية الله في التوفيق وارسله المعتصم الى المعتد بن عباد فاعتاجبت المعتد محاورته ووقع في قلبه خاران. اعتساده على صاحبه. Ici محاورته signifie évidemment: l'amitié que le vizir avait pour son maître. Il semble donc, au premier abord, que les paroles d'Edrisi, p. ٣٦: ils sont très-braves, très-disposés à se défendre, لاكنهم يسالمون من سألهم ويميلون على من حاولهم, signifient: » mais ils vivent en paix avec ceux qui vivent en paix eux, et ils aiment ceux qui recherchent leur amitié, » et tel serait en effet le sens de cette phrase, si l'auteur avait employé la préposition الى au lieu de على, car مال الى فلان signifie أحبّه, comme l'atteste Zamakhchari dans l'*Asās al-balāgha*; mais suivant le même lexicographe, مال على فلان signifie précisément le contraire: مال على تَلَمَنِي. Par conséquent, حاورَ doit aussi avoir le sens contraire; c'est, comme le sont en général les verbes qui expriment l'idée de *désirer*, un verbe à double entente (comparez p. e. طلب بعضهم chez Edrisi, p. ٥٥), et, quoique ce sens soit moins logique, il faut traduire les dernières paroles d'Edrisi de cette manière: » et ils oppriment ceux qui cherchent à leur nuire. » — (V) تحوّل, suivi de من, s'écarter d'un usage, p. ٣٦, ١٨; suivi de عن,

en parlant des bords d'une rivière, et Edrisi l'emploie en ce sens, p. c. Clim. V, Sect. 1: *وعلى حوائله وبقرب منه قري كثيرة* ; Clim. V, Sect. 5: *وعلى حوائى هذا النهر شجر الصنوبر*. Mais ce mot a encore deux autres significations. Il désigne 1°. un précipice; *Alcala risco de Peña* (pl. حوائى, que Lane donne aussi comme un plur. de حافة dans son acception ordinaire); Dombay, p. 98, *praecipitium*; Marcel *précipice* حافة et خافة. C'est en ce sens qu'Edrisi emploie le mot p. 141, l. 4, où il dit que la ville de Santarem est bâtie sur une très-haute montagne, et que du côté du midi se trouve عتيبة حافة, car »il y a au midi de Santarem une vallée profonde, dans laquelle les Maures avaient la coutume de précipiter les condamnés à mort, attendu que de ce côté, la montagne sur laquelle la ville est bâtie, est extrêmement escarpée" (*Hedendaagsche Historie*, XXV, p. 619). On a même formé de ce mot le verbe حَوَّفَ, *jeter dans un précipice* (*Alcala des-pepitar a otro*), et تَحَوَّفَ, *se jeter dans un précipice* (*Alcala des-pepitarse*). Le mot désigne 2°. un rocher; *Alcala cerro enriscado*, *peña gran piedra* (= صخرة), *peña enriscada*, *roca peña en la mar* (= صخرة), *rocas de monte* (= صخرة). Tel est le sens que le mot a chez Edrisi, p. 141, l. dern., où il dit que Vera est située على حافة البحر, car auparavant (p. 144) il avait dit que cette forteresse est bâtie على جبل كبير مثل على البحر; on voit donc que حافة signifie la même chose que جبل كبير. Ailleurs, Clim. I, Sect. 7, Edrisi dit: *وعلى جزيرة كبيرة فيها غياص وشجر وحواف منيعة*. Probablement le mot a aussi ce sens p. 48, l. 5; ce qui le fait croire, c'est l'adjectif مأساء qui y est joint, car ce mot, qui signifie proprement *glissant*, s'emploie en parlant d'un rocher très-roide, très-escarpé; comparez p. c. Edrisi, Clim. II, Sect. 3, où l'auteur dit, en parlant d'une montagne, que personne ne peut la gravir وارتفاع عليه لئلاسه. — Maintenant la question se présente si le mot حائى, dans les deux acceptions que nous venons d'indiquer, a quelque chose de commun avec حافة dans le sens d'*extrémité*. Nous en doutons, et nous croyons plutôt que ce mot est d'origine berbère. En effet, on lit chez Daumas, *Le Sahara algérien*, p. 59: »Gardaïa est entourée de petits pics appelés *kaf*,» et M. Oher-

transport, p. 112, 141, 142; Marcel, sous *vaisseau*, a: vaisseau marchand, de charge, de transport, مَرْكَب حَمَلَة; Edrisi, Clim. IV, Sect. 4: ولهم مراكب حمالة. Macrizi (II, p. 193) emploie حَمَالَة comme un substantif au singulier: فلكو الثمانين شونة وعشر مستلحات وعشر حمالة. — مَحْمِل. On fait usage de ces boucliers مَحْمِلها, « parce qu'ils sont légers à porter, » p. 51.

حَمِي (VI) se construit avec من, p. 113.

حَنُو (IV). احناء قوس, arcade, p. 113. Ainsi que nous l'avons observé, le meilleur man. porte احناء; sans cela on serait tenté de prononcer احناء, comme pluriel de حِنُو. — حَنِيّ, courbe; احجار حنيت, des blocs de pierre qui forment le cintre, p. 113.

حَوَج, sans avoir atteint son but, من غير حاجة. حاجة. حَوَج.

حَوِز ou حَوِز (V), تَحْزِز, se séparer de, être séparé de; Mas'oudi, II, p. 54: والانات متحيزات عن الذكور; al-Fath, al-Galâyl, man. A., II, p. 70, en parlant d'un homme qui n'était pas de noble origine: تَمَشَّرَ بِنَفْسِهِ، وَتَحْزِزَ مِنْ جَنْسِهِ. De là متَحْزِز, isolé, p. 41, l. 3. — (VII) a le même sens; مَنَحَاز, isolé, p. 110; Edrisi dans Amari, Bibl. Arab. Sic., p. 51; Clim. IV, Sect. 5: كَلَّ نَاحِيَة. جبل منَحَاز من كَلَّ نَاحِيَة.

حَوَى (I), dans le sens de prendre soin de, se construit avec على, p. 41, avant-dern. l. — entourer (en parlant d'une muraille qui entoure une ville), p. 41 (avec l'accus.); Alcalá abarcar. — حَاطَط, ballant (chaque partie d'une porte qui s'ouvre en deux), p. 111; Maccari, II, p. 329, l. 19. — littoral, حَاطَطُ الْبَحْرِ الْجَنُوبِي, le littoral de la mer méridionale, p. 113; de même p. 114; Edrisi, Clim. V, Sect. 3: طَالَمَا مَعَ الْحَاطَط.

حَوَى signifie en général extrémité, de quelque chose que ce soit; Lane: a side of anything; comparez Boethor sous bord. En parlant d'une chaîne de montagnes, حَوَاي (Lane donne ce pluriel) signifie donc les extrémités, les flancs, p. 114, l. 4. Il se dit particulièrement

Gayangos, fol. 32 r.: المَرْقَلَا يَسْرَى فِي المَرْقَلَا. — الاولى. — حُلَّة, pl. حُلَل, p. ١٥٩, ١٦٠. Comme le nom d'une étoffe, ce mot a un sens très-vague, car il désigne une étoffe de soie, et aussi celles qu'on nomme قُرّ, قُرّ, خَزَر, حَبَر, وَشَى; voyez le Lexique de Lane. D'après Edrisi (p. ١٥٩), c'est une étoffe de lin, ordinairement brochée d'or.

حلّ (II), faire un détour ou des détours, p. ١٦٨; Alcalá andar en rededor, حَلَّف, ahocinado مُحَلَّى, rodeo de camino تَحَلِّي; Edrisi, Clim. II, Sect. ٤: المَدِينَةُ وَهِيَ بِلْدَتُ الْجِبَالِ: حَلَّى, pl. حُلَى, l'embouchure d'une rivière; Alcalá puerto de boca de río, البَوَادِي حَلَّى bora de río (le nom de la Goullette est une altération de ces deux mots); à la page ١٦٤, l. 1, حَلَّى répond à أفواه أودية dans la ligne suivante. — En outre, le mot حَلْف, de même que *détroit* en français, désigne un passage serré entre les montagnes (Lane donne: حَلَّى, the water-courses and valleys of a land, the narrow or strait places of a land and of roads), et aussi un passage étroit qui fait la communication entre deux mers; voyez p. ١٦٧, où حَلَّى de San Pedro est le bras de mer qui sépare l'île de Léon du continent. — A la page ١٣٤, حَلَّى semble signifier des baies, qui forment ensemble un جَوْ (golfe). Peut-être le mot a-t-il le même sens dans le nom propre أَنْزَارَةُ حَلَّى, p. ١٨٠. — Ouverture d'un pont, p. ٢١٢; Lane a: the part through which the water runs (of a watering-through or tank, and of a vessel).

حَلْو se dit du cuivre, p. ٧٢; comparez Cazwini, I, p. 205: الذهب — حَلْو الطَّعْم.

حَصَّة, acidité, p. ٦٥; Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, II, p. 401.

حَمَل (V), souffrir, tolérer, permettre, ou être propre à, p. ٧٢, l. 3 a f.; *Mille et une Nuits*, I, p. 6 éd. Macnaghten: وَلَمْ يُجِبْنِي فِي: تلك المدينة بنتاً تتحمل الوطى (VIII), pouvoir contenir, p. ٦٨, l. 10, p. ١١٢, l. 10. — مَرَكَب حَمَّالَة, pl. مَرَكِب حَمَّالَة, vaisseau de

De même p. ٢٠, l. 8, et p. ٣٨, avant-dern. l.; mais p. ٢١ et ٢٢ le mot a sa signification ordinaire.

حظ (I). Lane: *to put down from a high to a lower place, namely a load, or any other thing from a back*; حظ الاحمال من الدواب, *he put down the loads from the beasts*; de même حظ الاحمال, p. ٣١. En parlant d'une tente, حظ الفسحاط, *la coucher par terre*, en arrachant les piquets qui la soutiennent, p. ١٢١; Macrizi, I, p. 296 (endroit parallèle) ا نزع. En parlant d'un vaisseau, حظ sans complément, qui serait الغلاخ, *les voiles*, signifie: *caler, amener, baisser les voiles*; Alcalá: *amolar*; Humbert, p. 127: *caler*. C'est l'opposé de اقلع, *déployer les voiles, mettre à la voile*, comme p. ٧٣: يقلعون عنها, et l'expression وحظ اقلع, qu'on trouve souvent chez Edrisi, p. c. p. ١٠٧, signifie, en parlant de vaisseaux, *partir et arriver*. On dit aussi حظ المركب عليهم, p. ٥٥.

حفر (I), *sculpter*, p. ٢١. — حفر, *fossé*, p. ١, ١١, ٢٥; Alcalá sous *cava de fortaleza* et sous *cavaxon*, Boethor et le Dictionnaire berbère sous *fossé*; — *cannelure* (petit canal ou sillon creusé du haut en bas à la surface d'une colonne), p. ١٢١.

حفظ (I). محفوط, *honoré*, p. ٢٩. Dans les *Loci de Aphtasidis* éd. Hoogvliet, p. 50, l. 7, حفظ est le synonyme de اكرام (le traducteur n'a pas compris ce passage), et حافظ signifie aussi *honorer* (voyez le Glossaire sur le *Bayân*).

حفل. حافل, compar. أحفل, *délicat, agréable au goût*, p. ٥١; *Loci de Abbadidis* éd. Dozy, II, p. 159, l. 4. — حصيل, *considérable*, en parlant d'une forteresse, p. ١٠, n. a.

حل (I). Remarquez l'expression: حلته من وناقه, p. ١٨٥. — (VII), *se dissoudre*, p. ٢٧; Lane *a se dissoudre, se fondre*; Alcalá *derretirse*, et انحلال *derretimiento de lo elado, derretimiento de metal*; Boethor et Berggren *se dissoudre*; Ibn-al-Khatib, man. de M. de

2, p. 103, a tâché de prouver que l'adjectif حشوى signifie: *un parleur inconsideré*, et qu'il est formé du mot حشو, *discours prolixe, prolixité*. Dans quelques-uns des passages qu'il cite, حشوى semble avoir ce sens, mais dans d'autres il ne l'a pas, car الحشوية ou أهل الحشو y est le nom d'une secte, dont parlent Chahrestâni (voyez l'index dans la traduction allemande de Haarbrücker) et d'autres auteurs. D'après celui du Dictionnaire des termes techniques, déjà cité p. 72 de la traduction, on peut prononcer حَشَوِيَّة ou حَشَوِيَّة (la dernière forme se trouve dans le man. d'Ibn-Haual); mais l'origine de ce nom est fort obscure; l'auteur du Dictionnaire, que nous venons de citer, en propose plusieurs, qu'il serait trop long d'énumérer et de discuter ici; nous observons seulement qu'il ne lui est pas venu dans l'esprit de dériver ce terme de حشو dans le sens de *prolixité*, et cette étymologie est sans doute erronée. On n'est pas plus d'accord sur les opinions que professait cette secte, comme on peut le voir dans le Dictionnaire des termes techniques.

حصد (collectif), *des champs cultivés*, p. ٢٢.

حصل (II), *décrire ou raconter brièvement, en supprimant les détails* (l'opposé de كَيْفَ), p. ١٨, 19, 20 (à la rigueur, cette signification se trouve dans Freytag, mais exprimée dans un latin inintelligible); Lane: *to reduce a sentence or the like to its محصل, essential import, sum and substance*. Aujourd'hui وانحاصل signifie: *pour abrégé, en fin, en somme*; voyez Boethor sous *abrégé*, et Bresnier, *Chrestom. ar.*, p. 284.

حصن, les fortifications qui entourent une ville, une enceinte de murailles, p. ٨1, l. 17. Comparez la 2e forme du verbe حصن.

حضر (I et V), *être bien peuplé, fleurir*, en parlant d'une ville ou d'un bourg; la 1re forme se trouve en ce sens p. 3e et 4e, la 5e *passim*. On emploie aussi cette dernière en parlant de personnes, *prosperer, posséder ce dont on a besoin*, p. e. p. ٨, l. 5, où تحضر ne peut pas signifier *avoir une demeure fixe*, car l'auteur dit d'abord que les tribus qu'il nomme sont nomades, puis il ajoute: لاكنهم متحضرين.

حَرَمَة. La phrase لَهُمْ حَرَمَة مانعة (p. ٨١) signifie: »ils défendent vigoureusement ceux qui se sont mis sous leur protection;» comparez le *Loxique* de Lane, et al-Fath, *al-Calâ'id*, man. A., t. I, p. 194: لَا تَرْمُونَ لِجَارٍ وَلَا غَيْرِهِ حَرَمَة.

حِرَام. حِرَام, *galerie du milieu*, comme la *ceinture* du phare, p. ١٣٦.

حَسَك. حَسَكَة, pl. حَسَك, *candélabre*, p. ٢١. Freytag, ou plutôt Gelius, qui avait entendu ce mot en Afrique, le donne sous la forme حَصَكَة, qui se trouve aussi chez Dombay (p. 94), mais celle dont Edrisi fait usage, est employée également par Ibn-Batouta, III, p. 79, IV, p. 3. Ce mot appartient exclusivement, comme Ibn-Batouta l'atteste, au dialecte du Maghrib; il est vrai qu'on le trouve aussi dans les *Mille et une Nuits*, mais seulement dans l'édition de Habicht (V, p. 250), qui, comme on sait, a été publiée d'après un manuscrit de Tunis, et en cet endroit l'édition de Macnaghten, c'est-à-dire la rédaction égyptienne, a فَنَائِي au lieu de حَسَكَات. En Orient *candélabre* est شِعْدَان; aussi Boethor, Berggren et même Marcel ne donnent-ils pas d'autre mot sous *candélabre*. L'auteur du livre sur l'art de la guerre, qui semble avoir écrit en Syrie ou en Irac (voyez le Catalogue des man. orient. de la Bibliothèque de Leyde, III, p. 291), emploie bien حَسَكَة, pl. حَسَك, mais dans un tout autre sens, car c'est chez lui une machine servant à lancer des morceaux de fer aigus; man. 92, fol. 148: صَمَلٌ حَسَكٌ يَنْبَغُ فِتْعَتَل. ما استعملها من انسان او دابة او سبع وغير ذلك. Au reste, Alcalá (sous *candelero*) et Dombay ne prononcent pas *hiçka*, comme Freytag, mais *kaçaka* ou *huçka*, et chez le premier le plur. est *kaçak*. M. Cherbouneau (*Journ. asiat.*, IVe série, XIII, p. 65) prononce *heuska* (*chandelier*).

حَسَن. مَحَاسِن, *belles et bonnes choses*, p. ٢٨, ٢٩.

حَشْر (VII), *se rassembler*, p. ٨ (où A. et B. ont la 5e forme), p. ٧١; al-Fath dans les *Loci de Abbadidis* éd. Dozy, I, p. 71, l. 12; *al-Bayân*, II, p. 54; Macrizi, II, p. 251, l. 29. Lane a cette forme.

حَشْوَة. حَشْوَة, p. ٣٠. Quatromère, *Hist. des sultans maml.*, I,

fois bâtis à côté des mosquées. Le mot رباط a le même sens; voyez Becri, p. 7, l. 9, p. 57, 86, Ibn Batouta, I, p. 95; Burckhardt, *Travels in Nubia*, p. 454: »public building, destined originally for the accommodation of students; many of them still exist in the Hedjaz, and at Cairo, where they have declined into mere lodging-houses." On trouve aussi رباط مسجد, Becri, p. 113, »mosquée qui sert aussi de ribât;" à peu près cloître. C'était ce que dans la Perse on appelait مدرسه (Ibn-Batouta, p. e. II, p. 32), et en Afrique, lorsque le nom de محروس eut cessé d'y être en usage, رابطة, nom que ces établissements portent encore aujourd'hui (voyez surtout Daumas, *La grande Kabylie*, p. 56, 60 et suiv.). Enfin le mot محروس désigne 4°. une échauguette, une guérite en un lieu éminent dans une place forte pour découvrir ce qui se passe aux environs, ou bien un beffroi, une tour, d'où l'on fait le guet, Edrisi, p. l.v. Dans un autre passage d'Edrisi, publié par M. Amari (*Bibl. Arab. Sic.*, p. 29), où il est question du château de Palerme, le mot محارس a le même sens. M. Amari a fait imprimer: اوقفت منابرة ومكاريبة, mais au lieu de ce dernier mot, il faut lire, avec le man. A., محارسه, parce qu'Edrisi, du moins dans les parties de son ouvrage que nous avons eu l'occasion de lire, n'emploie jamais le mot محراب dans le sens de chambre, le seul qui conviendrait ici; en second lieu, cette phrase, quand on lit محارسه, rime avec la suivante, de même que les deux précédentes riment ensemble, pourvu qu'on rétablisse les leçons véritables (voyez notre Glossaire sous رفع), et les محارس sont nommés fort convenablement à côté des منابر.

حرف. حرفة, pl. حرف, gond, p. 183.

حرق. حَرَاة, pl. حَرَابِق, barque, p. 191, 193; voyez Quatremère, *Hist. des sult. mam.*, I, 1, p. 143—4.

حركة (V). اسواق متحركة, des marchés ou le commerce est animé, p. l.v; la même expression dans Edrisi, Clim. V, Sect. 2; Clim. VI, Sect. 2: مدينته صغيرة لكنها متحصنة بتجار متحركة وصناعات مفتعلة; ailleurs (dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 52): اسواق عامرة وصنائع متحركة.

المراكب الحربية التي تغرى (يَغْرَى ل.) بها الى بلاد الروم : Becrî, p. 56; موكان يسافر في الاجفلان الحربية لحرب الروم : Ibn-Batouta, II, p. 580; L'opposé de حربى est سغرى ; Ibn-Batouta, II, p. 358: نكحو مائتى مركب : ما بين حربى وسغرى.

محارس, pl. مَحَارِس. Ce mot a plusieurs significations. Il désigne : 1°. *une enceinte fermée de murs et assez grande pour loger une petite garnison, où les zélés musulmans se réunissaient pour faire la guerre aux non-musulmans.* Ibn-Haucal dit en parlant de Sfax: وفيها محارس مبنية للرباط; en parlant de la même ville, Becrî (p. 20) dit qu'il y a plusieurs رباطات, et, en les énumérant, il donne à chacun le nom de محرس; ailleurs (p. 84) il dit: عليه قصر كبير محرس; comparez M. de Slane dans le *Journ. asiat.*, V^e série, t. XII, p. 473, n. 1. C'est en ce sens qu'Edrisî emploie ce mot p. lxxv, l. 4, où il est le synonyme de حصن qui précède, et où il est question d'une forteresse située sur la frontière musulmane. Ailleurs (Clim. III, Sect. 5) Edrisî dit: وهي (جربة ارواد) جربة كبيرة فيها كنيسة كبيرة معمورة متعنة. البنداء شاحفة منبوعة ذات ابواب حديد وهي كالمحرس. On voit qu'ici محرس est aussi le synonyme de حصن; mais cette acception s'est modifiée, et le mot signifie : 2°. *une caserne.* Becrî (p. 24) dit que Cairawân a toujours eu sept mahrès, dont quatre à l'extérieur et trois à l'intérieur, et 'Arib raconte (l. p. 191) que plusieurs habitants de Cairawân, accompagnés de leurs femmes et de leurs enfants, allèrent trouver le prince royal et se plaignirent à lui des vexations qu'ils avaient essuyées de la part du gouverneur et des اصحاب المحارس, qui, disaient-ils, avaient emporté violemment leurs biens. Il s'agit ici des soldats logés dans les casernes dont parle Becrî. — Dans le sens indiqué sous le n°. 1, محرس est le synonyme de رباط, mais de même que ce dernier mot, il signifie encore : 3°. *un bâtiment destiné à loger les étudiants, les moines, les voyageurs et les pauvres;* voyez Ibn-Djobair, p. 38, l. 5—6, 49, l. 4, et comparez Reinaud, traduction d'Aboulféda, p. cxxiii; Becrî, p. 35, parle d'un محرس, » grand comme une ville, entouré d'une forte muraille, et qui sert de retraite aux hommes qui pratiquent la dévotion et les bonnes œuvres; » comparez p. 36, l. dern.; il résulte d'un autre passage de Becrî (p. 91, l. 5) que les mahrès étaient par-

: جَوْقَر, orner de joyaux, de bijoux, p. 187; voyez Dozy, *Vétém. arab.*, p. 96.

حَبَّة. Ni Freytag ni Lane n'indiquent assez clairement que ce mot est l'équivalent de *pièce*, dans le sens de *chacun, chacune*, comme on dit: «ces oranges coûtent vingt-cinq centimes la pièce.» Voyez Edrisi, p. 41, 42; Becri, p. 185, l. 9; Ibn-el-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 672: وَأَمَّا السُّفْرَجَلُ فَيُلَفُّ لِلْأَخْتِرَانِ كُلِّ حَبَّةٍ مِنْهُ فَي: وَرَقِ التَّنِينِ; comparez p. 686. Le Dictionnaire berbère, sous *pièce* (unité), donne la forme berbérisée نَحْبُيُوثْ, avec la phrase: combien la pièce? أَشْعَالُ أَيْ نَحْبُيُوثْ. — *L'anis* ne s'appelle pas الحَبَّةُ, comme on lit chez Freytag, mais الْحَبَّةُ الْحَلَوَةُ, avec l'article, p. 147; Ibn-el-'Auwâm, II, p. 259: هُوَ الْحَبَّةُ الْحَلَوَةُ: الانيسون.

حَسِبَ (II, et aussi I et IV). Ajoutez au Dictionnaire que ce verbe se construit avec عَلَى de la personne à laquelle le legs est destiné, p. 181, l. 2; *Locis de Aphasidis* éd. Hoogvliet, p. 54, avant-dern. l. et la note (144) p. 90; Ibn-Batouta, II, p. 458, IV, p. 52.

حَجٌّ ou حَجٌّ (il est singulier que Freytag ne donne que la seconde forme, mais voyez Lane) se dit aussi, comme *pèlerinage* en français, du lieu où un pèlerin va en dévotion, p. 44.

حَجَرٍ, *de pierre*, p. 47.

حَرْبٍ. Le plur. حَرْبِي, *vaisseaux de guerre*, p. 1., 112; Macrizi, II, p. 197, l. 17, emploie le pl. حَرْبِيَّات en ce sens. Le singulier de ce mot ne semble pas en usage, du moins nous ne nous rappelons pas de l'avoir rencontré; on dit مَرْكَبٌ حَرْبِيٌّ, et on trouve souvent مَرَائِبٌ ou حَرْبِيَّةٌ, comme dans Mas'oudi, II, p. 423, dans le *Bayân* ('Arib), I, p. 169, dans Becri, p. 78, dans Edrisi, Clim. V, Sect. 5: وَهَذَا النَّهْرُ تَصْعَدُ فِيهِ الْمَرَائِبُ الْحَرْبِيَّةُ وَغَيْرَهَا مِنْ أَنْوَاعِ الْمَرَائِبِ: وهو نهر كثير الماء, dans Ibn-Batouta, IV, p. 78, dans Macrizi, *passim*. Ce terme, dérivé de حَرْبٌ, *guerre*, signifie certainement *vaisseau de guerre* (aujourd'hui مَرْكَبٌ حَرْبِيٌّ, voyez Marcel), comme le prouvent quelques-uns des passages que nous avons cités, et d'autres tels que ceux-ci:

contrées." En rayant un seul point, on obtiendrait *للحجارية*, et alors l'expression *السفن للحجارية* pourrait signifier *des galères*, car on trouve chez Berggren: *ngalère*, bâtiment dont l'équipage est forcé à transporter des matériaux de pierre etc. comme un châtiment pour quelque forfait, *مركب الحاجر* (voyez aussi Boethor sous *galère*). Toutefois, comme dans le passage d'Edrisi il ne s'agit pas de galères, mais de navires marchands, il vaut mieux lire, comme le traducteur l'a proposé (p. 126), *الجهازية*, car le mot *جهاز* signifie *des marchandises*; Edrisi l'emploie en ce sens (p. 133) et chez Ibn-Haual on le trouve presque à chaque page dans cette acception; il dit p. e. en parlant d'Adjdâbia: *تورد عليها المراكب بالمتاع والجهاز*. L'expression *سفينة جهازية* est donc le synonyme de *مركب حمال* (voyez plus bas sous *حمل*).

جوب, *جَوْنَة*, car c'est ainsi qu'il faut lire p. 14v, l. 10, au lieu de *جونَة*, *marais*; Mas'oudi, II, p. 370, l. 5. Lane donne: »a depressed place amid the houses of a people, into which the rain-water flows." — *مَجَابَة* (mot formé comme *مغارة*), *solitude aride, désert*, p. 2, 3, 11, 31, 34; comparez la note dans la traduction, p. 37, et Quatremère dans sa notice sur Becri, p. 179, 180 du tirage à part, qui donne un grand nombre d'exemples.

جوجة, poisson du lac de Bizerte, p. 110.

جوز, *حائِرة*, *solive*, p. 291. Le Dictionnaire ne donne en ce sens que la forme *حائِر*, mais *جائِرة* est beaucoup plus usité chez les auteurs du moyen âge de la littérature arabe.

جوف, *خَوَف*, *nord*, p. 130. Signification très-fréquente.

جول (V), *errer çà et là, traverser un pays en tout sens*, p. 4, 10, 22, 23, 28, 29, 111, 120; voyez le Glossaire sur Ibn-Djobair; *al-Bayân*, II, p. 145; *Loci de Abbadidis* éd. Dozy, II, p. 82, 141. — *مَجَال*, dans le sens d'un infinitif de la 1re forme, p. 113; — *circonférence, étendue*, p. 117.

جون, *golfe, passim*; *جونا*, synonyme de *تَقْوِيْرًا*, *en côtoyant le golfe, passim*. — *تَجْوُن*, *former un golfe*, p. 113; Maccari, I, p. 100: *وحد تَجْوُنَ البحر هنالك*; comparez Fleischer, *Mille et une Nuits*, XII, p. 93 de la Préface.

que dans chaque endroit tant soit peu important (*poblacion en forma*) il y a au moins douze *chemas*; ordinairement il y en a davantage et les villes principales en ont plus de six-cents, dont quelques-unes sont si grandes qu'elles peuvent contenir quarante mille personnes. On voit donc que, chez cet auteur, le mot en question embrasse les petites chapelles aussi bien que les grandes mosquées, les *جامع*. Il paraît qu'il en est encore de même aujourd'hui, car chez Daumas (*La grande Kabylie*, p. ix, 48) *djemmâ* est l'équivalent de mosquée. — *مَجْتَمَع*, lieu de réunion, p. 113, r.; Becri, p. 157, l. 6 a f.; aussi *réunion, assemblée*; Ictakhri en parlant de *صُنْعَاء التَّجَار*: *مَجْتَمَع* *وَبِهَا*; comparez Becri, p. 107, l. 16; Alcalá: *collegio ayuntamiento*.

جَمَل. Pour exprimer l'idée de *quantité, grand nombre*, Edrisi emploie presque à chaque page le mot *جَمَل*. Dans certains passages on se serait tenté de considérer ce mot comme le plur. de *جُمْلَة* et de prononcer par conséquent *جُمَل*; mais dans d'autres on ne voit pas pourquoi l'auteur n'a pas écrit *جُمْلَة*, et un passage de Balkhi (Ictakhri) prouve que *جَمَل* est bien réellement un singulier, car cet auteur dit en parlant du golfe Persique: *وَسَأَصِفُ مَا بِحَيْثُ بِهِ وَمَا فِي أَعْصَانِهِ جَمَلًا بِقَفْ عَلَيْهِ مِنْ قِرَاءَةِ الْخَمْرِ*. Seulement nous ne pouvons décider, à défaut de témoignages, avec quelles voyelles il faut prononcer ce mot.

جَنْج. *أَجْنَحَة*, pl. *حَنَاج*. A la page 198 ce mot a évidemment le sens de *crochet*. Nos dictionnaires ne donnent rien qui puisse faire soupçonner qu'il a une telle signification, mais chez Alcalá il répond à *callo de herradura, morceau d'un vieux fer de cheval*. La signification véritable semble donc être: *un morceau de fer* (qui, lorsqu'on le recourbe, devient un crochet). Par conséquent, le mot n'est pas d'origine étrangère, mais d'origine arabe; c'est le *pars rei* de Freytag, *part, portion of a thing* chez Lane, et le substantif au génitif, qui devait suivre, a été omis.

جَهْر. A la page 107 on lit que *السفن المحجازية* arrivent à al-Mahdia, mais cette leçon est ridicule, d'abord parce qu'il s'agit d'un port de la Méditerranée, ensuite parce que les navires en question viennent » de l'orient et de l'occident, de l'Espagne, de l'empire Byzantin et d'autres

جَلَاب مَالِيك, *Mille et une Nuits*, II, p. 30 éd. Macnaghten, ou جَلَاب seul, même ouvrage, t. IV, p. 373, 375, 376 éd. Habicht; Burekhardt, *Travels in Nubia*, p. 203, 280, 292; Lane, *Modern Egyptians*, I, p. 280; d'Escayrac de Lauture, *Le Désert et le Soudan*, p. 484; Mohammed el-Tounsy, *Voyage au Ouadây* trad. par Perron, p. 337. La signification primitive est *transporteur* (s'il est permis d'employer ce mot), et les marchands étaient appelés ainsi parce qu'ils *transportaient* (جَلَب) des marchandises (entre autres des esclaves, comparez Edrisi, p. f, l. 6) d'un lieu dans un autre.

جلبرة, poisson du Nil, p. lv; Cazwini, II, p. 119 حلبوه.

جمر, عود البخور, bois de senteur, p. ٣٠.

جمع (VIII), avec على, *comprendre, renfermer en soi*, p. 149, dern. ligne. — مَدِينَة مَجْتَمِعَة الْكُور, *une ville dont dépendent plusieurs districts*, p. ١٢, ٢٢. — جَمَاعَة. A la page ١٧١, Edrisi dit qu'il y a à Santa Maria d'Algarve un مسجد جامع, un مَسْجِد et une جَمَاعَة. Le premier mot signifie, comme on sait, *grande mosquée, mosquée cathédrale*; le second désigne une mosquée plus petite (voyez plus loin l'article sur مَسْجِد). Il est donc vraisemblable que جَمَاعَة désigne une mosquée plus petite encore, *une chapelle*, et des témoignages positifs viennent à l'appui de cette opinion. En parlant du Caire, de Stochove (*Voyage du Levant*, Bruxelles, 1650, p. 453) dit qu'il y a trois sortes de mosquées, » les unes principales et servent comme de paroisse, et sont appelées Mosquea, dans lesquelles les Turcs sont obligés tous les Vendredis faire leurs prières; la seconde sorte est appelée Mosquita, qui servent à des Religieux, Mahometans; la troisieme sorte est appelée Yemy, qui ne sont que de petites Chappelles basties par des particuliers pour la commodité des voisins; il n'y a rue où il ny ayt du moins une de ces Chappelles." L'auteur du *Voyage dans les Etats Barbaresques* (Paris, 1783) dit (p. 55) que dans l'enceinte du palais de Mequinez » se trouvent quatre gemmes ou chapelles." Nous observons encore qu'au commencement du XVIIIe siècle, le mot جَمَاعَة doit avoir eu, dans le royaume de Maroc, un sens très-large, car le Père Francisco de San Juan de el Puerto, qui, dans sa *Mission historial de Marruecos*, écrit *chema*, dit (p. 29) que ce mot est l'équivalent de *mezquita*, et il ajoute

manière, il y a une tautologie dans le texte d'Edrisi, car جرون signifie la même chose que احساء ; mais on voit par la note *t* que le premier mot n'est pas dans le man. B., et nous croyons que c'est une glose du mot — qui s'est introduite dans le texte, ou vice versa.

se dit d'un vaisseau, p. ۴, ۴۵ (voyez le Lexique de Lane), sonnes qui se trouvent dans un vaisseau (*naviguer*), p. ۴۶, ۱۸۰ (ois). (Comparez la 4e forme, اجرى السفينة dans Lane, اجرى, Ibn-al-Athir, X, p. 371.) En parlant du vent, *uffer*, p. ۴۴, ۱۸۵.

جزر, avec ou sans النخل, *oasis*, p. ۳۳, ۳۷, ۱۳۴; Ibn-Hau-cal: وهى جزيرة — ودان ; Aboulféda, *Géographie*, p. ۱۲۸, l. 2.

جزع, faux onyx, p. ۵; voyez S. F. Rau, *Specimen arabicum continens descriptionem et excerpta libri Achmedis Teifaschii de gemmis etc.*, p. 39.

جاء, *lourd*, p. ۱۷۱, en parlant de bâtiments de transport, ou de quartiers de pierre, فصوص, Edrisi dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 29, l. 10 (voyez sur ce sens du mot فتح, Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 270). Ibn-al-Khatib (man. de M. de Gayangos, fol. 160 r.) dit en parlant des archers anglais: تسبهم غيرة حامية. Ail-leurs (fol. 177 r.) cet auteur dit que Mohammed Ier, roi de Grenade, était جائى السلاح, c'est-à-dire, qu'il se servait d'armes lourdes à porter. — جفلا, *grossièreté*, p. ۶۴; voyez la note de M. Dozy dans le *Bayân*, Introduction, p. 102; Lane: »unkindness, hardness, churlishness, incivility or surliness, a predominant quality of the people of the desert." Ibn-Hau-cal: انجعاء وغلط اننوع (اهل انسوس) وكنع حائبا : Re-lâdzori, p. 416: ان وكنعا — فيه جعاء واعرابية : p. 425: كن وكنع حائبا.

جلب (VII), *s'assembler, se réunir*, p. ۳۱. — جلاب, *marchand*, p. ۱۸۸, Maccari, II, p. 73, l. 1. Dans le passage de Maccari, le mot signifie *marchand* en général, et dans celui d'Edrisi *marchand de bétail*; il paraît que dans le nord de l'Afrique il a encore ce sens; du moins Daumas (*Le Sahara algérien*, p. 129) traduit *djellab* par *conducteur de troupeaux*. Ordinairement il signifie *marchand d'esclaves*,

guère avoir un autre sens, et c'est pour cela que le nom propre **الأجراف**, p. 141, a été traduit par *les ravins*. **جرف** a même le sens de *fossé*; voyez Marcel sous ce mot, qui écrit **جُرْف**, au pl. **أَجْرَاف**. Dans d'autres passages, toutefois, **جرف** doit avoir des significations que le classique ne connaît pas. Boethor donne *banc de sable* **مِلْ**, peut-être **جرف** a-t-il ce sens chez Ibn-Haoual, qui, en parlant

dit que cette ville est : **على رأس جرف خارج من البحر المكييت**. Ici du moins, il ne peut pas être question d'une colline, car **أ** (*Arzilla*) n'est pas bâtie sur une colline, comme on peut le voir à l'estampe donnée par Dapper et que Huet a copiée. Mais **جرف** signifie aussi *hauteur, colline*, car chez Alcalá **جُرْف** (pl. **أَجْرَاف**) répond à *mota cerro enmontado* et à *muela cerro*; c'est chez lui le synonyme de **تَل** et de **كِدَّة**. De même dans les noms propres, comme chez Dumas, *Le Sahara algérien*, p. 304 : « un mamelon appelé Djerf el Djeda. » Il a ce sens dans Becrî, p. 103 : **والسور القبلى على أجراف**; dans le passage d'Edrisî p. 41, dern. ligne, et p. 4, l. 7, où on lit que Bougie est située sur le bord de la mer, **لأنها على جرف حاجر**, au sud d'une haute montagne. Or, on sait que Bougie se trouve sur la pente d'une montagne et que les rues vont en montant (comparez la description de Bougie dans Dumas, *La grande Kabylie*, p. 84, 85). Dans d'autres passages d'Edrisî, **جرف** a décidément le sens de *rocher*; voyez p. e. dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 36, l. 16, p. 42, l. 9. **جِرْد** a la même signification, Becrî, p. 113, l. 11. Plus loin, sous **حانة**, on trouvera un exemple d'un mot qui signifie à la fois *précipice* et *rocher*.

جِرْن. A la page 134, l. 12, la leçon **خروى احساء** ne donne point de sens. La leçon du man. A., **حزون**, nous fait soupçonner qu'il faut lire **جُرُون**, pl. de **جُرْن**. Mohammed el-Tounsy (*Voyage au Ouadây* trad. par Perron, p. 87) donne ce mot dans le sens de *fosse*. Djaubari (man. 191, fol. 90 r.) l'emploie dans le même sens, et dans un autre traité de joueurs de gobelets (man. 119, p. 76) il a celui de *puits* : **فناخذ الباسة وتملأها ماء من الجرن**. Il est vrai que, si on lit de cette

merchandises, p. 1v; Edrisi, Clim. VI, Sect. 2: تَجَارِيفُ هَامَّةٌ — متاجر, pl. مَتَاجِر, *marché*, p. 3, l. 10, p. ol, l. 8, p. 14, l. 4 a f., p. 16, l. 3, p. 1v, l. 4 a f., p. 16, l. 3, p. 23, l. 3, p. 25, avant-dern. l.; Edrisi, Clim. VI, Sect. 8: وكانت; Ibn-Haukal (Kirman) : وجيرفت — وهي متاجر خراسان وسجستان :

قروش, pl. قُرُوش, *écueil*, p. 20, v3, 14; Humbert, p. 130; Edrisi, Clim. I, Sect. 6: وفي وسط هذه القروش والجرائر جبل معروض; Clim. V, Sect. 1: فيجلس; ورساها قروش لا تدخله المراكب; Clim. II, Sect. 8: فيه الرُّبَانِي يَبْصُرُ مَا لَحَ اَمَامَهُ مِنْ اَنْرُوشٍ اَلِى تَحْتِ الْمَاءِ مَخْفِيَةً.

تعف, p. 24, signifie que l'endroit où se trouve la forteresse a été choisi fort ingénieusement.

شمار, *arbres*; Lane: *shrubs, trees*; غابات شمار, p. 72; Edrisi, Clim. III, Sect. 5: وكثله (الوادي) معروس باجناس الشمار; *al-Bayân* ('Arib), II, p. 192.

دور (I) avec ou sans نفسه, *régner en prince indépendant*, p. 12, 39, 41. Les petits rois de l'Espagne arabe au XIe siècle sont appelés très-souvent الثُّوَار (pl. خَائِر), comme chez Edrisi, p. 23, 24.

دوى, *il lui fit bon accueil*, p. 48. Cette expression est fréquente.

جَرَى, *anguille*, p. 1v; voyez p. 21 de la traduction.

جُرْجَانِي, p. 17, étoffe de soie qui tire son nom de la ville de Djordjân (cf. Edrisi, trad. Jaubert, II, p. 180); comparez Cazwini, II, p. 349, l. 25 (qui écrit Djordjânia).

جرف (V), *se laisser émier*, p. 39, s'il ne faut pas corriger يتَخَرَّق, *se fendre*; comparez p. 46 de la traduction. — جُرْف ou جَرْف. Les anciens dictionnaires arabes, que M. Lane a traduits dans son *Lexique*, donnent à ce mot un sens qui est à peu près celui de *ravin*, et dans le Dictionnaire berbère جَرْف répond à *ravin*. A la page 12 (جبل منيع), (بالجرف قد احللت به من جميع جهاته), le mot en question ne peut

مجلسا في ساحة فسيحة قد احدى بها بستان وانتظمت جوانبها بلانات
et p. 355, l. 19. — بَلُوط, *châtaignier* et *châtaigne*; voyez la traduction,
p. 264, n. 1.

بُنَى, *carpe*, p. 19; comparez la note p. 20 de la traduction; Caz-
wini, II, p. 119; *Description de l'Egypte*, XXIV, p. 283; Hum-
bert, p. 69; Boethor et Berggren sous *carpe*.

بَيْت, nom d'une pierre précieuse, appelée aussi باحت et بينة, p. 18;
comparez p. 54 de la traduction.

بُوء, dont le pl. مَبُوءَات se trouve p. 108, doit signifier la
même chose que مَبُوء, *demeure, maison*. En effet, Ibn-Haukal,
qu'Edrisi a consulté, a الدور. Il est vrai qu'au lieu de مَبُوءَات deux
manuscripts portent مَبُوءَات, et que cette circonstance pourrait faire croi-
re que le mot en question signifie *maison de plaisance*; mais l'éty-
mologie ne vient pas à l'appui de cette interprétation, et l'auteur ne
parle pas des environs de la ville, mais de la ville même.

بُوءِر, espèce d'oiseau aquatique, p. 108; Cazwini, I, p. 168, II, p. 180.

بَيْت, *lien saint*, p. 108; comparez 'Abd-al-wâhid, Préface de
M. Dozy, p. 11. — Le plur. بِمَبُوءَات (*familles*, p. 117) ne semble pas
classique, puisque Lane ne le donne pas; il se trouve souvent chez Ibn-
Haiyân et chez Ibn-Basûm dans le sens de *familles nobles*.

بَيْع, *manière de vendre*, p. 108, *des marchandises qui trouvent aisément
des acheteurs*, proprement *qui se vendent elles-mêmes*, comme on
dit بَيْعٌ جَارِيَةٌ ou بَيْعٌ, «a woman who easily obtains a suitor,
who is much in demand by reason of her beauty, as though she sold
herself, like تاجرة» (Lane).

بَيِّن, *apercevoir, voir, voir distinctement*, [p. 110; Macrizi,
I, p. 243, l. 9. M. Dozy profite de cette occasion pour remarquer que,
dans son édition d'Ibn-Badrûn (p. 117 et 118 des notes), il a eu tort
de révoquer en doute ce sens de بَيِّن, et que le vers d'an-Namir ibn-
Taulab doit être lu et traduit comme M. Fleischer l'avait proposé.

بَيْع, *tratare, traiter*, p. 108; Alcalá: *tratar mercaderia*
بَيْع, *trato de negocios o mercaderias* مَبُوءَات, pl. de تاجرة, *tajara*.

celui qu'a ce verbe lorsqu'on parle d'habits (*doubler*), p. 111.

بعد. Remarquez que بعد عن n'est souvent chez Edrisi que la négation de » être situé sur le bord de la mer ou d'une rivière, » et qu'il faut traduire cette expression par : » être situé à une petite distance de. » Comparez p. 11, 121. De même بَعْدَ *petite distance*, p. 13, 116, 121, 122, بعد (p. 11, 121) et متباعد (p. 121) *situé à une petite distance*. Cette observation s'applique aussi aux passages d'Ibn-Batouta, II, p. 82, 174, 231, 385, IV, p. 176.

بقر, voyez عمن.

بغراج ou بقرج, nom d'un petit animal quadrupède, p. 107.

بعق ou بعن, nom que les indigènes donnent au poisson qu'ils pêchent dans le lac Tsad, p. 107; comparez p. 47 de la traduction.

بعل, مَبْعَلَة, le plur. مَبَاعِل, p. 121; Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 155 et ailleurs; *al-Falâha ar-Roumîya*, man. 414, Livre III, chap. 14.

بلط, بلنّى, poisson du Nil, p. 11; Cazwini, II, p. 119; c'est le *turbot*, voyez Boethor sous ce mot et Humbert, p. 69, qui prononce بَلَنّى — بَلَنّ, pl. بَلَنّات et أَبَلَنَّة, *nef couverte, comprise dans une mosquée*, p. 121; voyez Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, II, 1, p. 279, le Glossaire sur le Bayân et celui sur Ibn-Djobair; Marcel: » nef d'église ou de mosquée, بَلَنّ, pl. بَلَنّات. » Une nef s'appelle aussi نَوْس (voyez plus loin l'article sur ce mot) et نَبْو; voyez Maccari, I, p. 361: بَهْوَا وَدَسْمَى الْمَلَنّات; p. 370, les 3 dern. lignes; Becri, p. 24, l. 7. Au reste il est à regretter que Quatremère, en écrivant sa savante note sur les différentes significations du mot بَلَنّ, se soit borné à dire en général qu'elles sont dérivées du grec et du latin, et qu'il n'ait pas jugé à propos d'indiquer l'origine précise de chacune de ces significations. Dans le sens de *nef*, le seul dont nous avons à nous occuper ici, بَلَط (qu'il faut prononcer *balét*) est *baletum*, mot qui, dans la basse latinité, avait le sens de *galerie couverte* (voyez Ducange), en vieux français *balet*, *balay*, *balé*. Il ne peut y avoir aucun doute à ce sujet, car en arabe بَلَط s'emploie précisément dans le même sens, comme dans ce passage d'Ibn-Djobair, p. 334: وابصرنا

chez Alcalá il répond à *labrador* et il est chez lui le synonyme de حَرَاث et de تَلَج. Le collectif بَدَوٌ, que Lane donne comme un quasi-pluriel de باد, et qui, dans l'origine, désigne des Bédouins (de Sacy, *Chrest.*, II, p. 522, note 3, Mas'oudi, II, p. 89), signifie donc chez Edrisi (p. ٩٢) des agriculteurs, et le collectif بادية a chez lui le même sens (p. ١٠٧, l. 5). Quant au singulier بادية, dont le plur. est بَوَادٍ, il ne signifie nullement désert chez notre auteur, mais contrée, campagne, territoire d'une ville (p. ٨٩, ٩٠, ١٠٤, ١٠٩, ١١٦, ١١٧, ١٢١; chez Nowairi, *Hist. d'Espagne*, man. 2 h. p. 476: اهل البادية, les habitants de la campagne; p. 477: اهل البوادي والاطراف; Ibn-Batouta, I, p. 360), et souvent la contrée indiquée par ce mot est très-fertile; comparez Edrisi, p. ١٨٣, et dans Amari, *Bibl. Arab. Sic.*, p. 37, 38, l. 1 et 6, p. 40, l. 3. Même le mot صَدْحَرَاء s'emploie dans le sens de plaine, contrée, comme dans le passage d'Ibn-Khaldoun publié dans l'édition d'Ibn-Batouta, III, p. 465. — باد, saillant, p. ٨٣, l. 1.

بَرٌّ a le même sens que بَرٌّ, terre ferme, l'opposé de نَهْر ou de بَحْر, p. ٢١, ٢٥, ١١٤, ١٣٣, ١٥٠, ١٥٨, ١٧٠, ١٧٢; Ictakhri: اذا فُتحت من: العلم الى ارض العراف في البرية كان فحوا من شهر. *Plaine*, p. ٨٠.

بربا, pl. برابي (mot copte), p. ٤٩, ٤٧, ٤٩ A, ٨٠; comparez p. 54 de la traduction; Ibn-Batouta, I, p. 80. Macrizi, I, p. 246, a le pluriel بربابات.

مُبَرَّرٌ للناس, public (où tout le monde a droit d'aller), p. ١١, dern. l.; *Cartas*, p. 25, dern. l. On pourrait aussi prononcer مُبَرَّرٌ, mais le techdid se trouve dans le man. B. d'Edrisi.

بريس. Le plur. برانيس, p. ٨٩, ne se trouve pas dans le Dictionnaire. اموال مبدودة مبسوط, p. ١٢٢, comme اموال ممدودة, p. ١٥٣, de grandes richesses.

بَشْرَةٌ, écorce, p. ١١.

بضع (IV). Remarquez l'expression بالبضائع, p. ١١.

بُكَرُوشَةٌ, pl. بلكروش, châtaigne sèche; voyez la traduction, p. 264, n. 1.

بطن (II), en parlant d'un mur, s'emploie dans un sens analogue à

انجفة, nom berbère de la machine hydraulique que les Maghribins appellent خَطَّارَة, p. ۳۵.

انس signifie particulièrement *des personnes de qualité*, p. ۱۴. On disait proverbialement فاس بلد بلا ناس (Becrî, p. 115), « parce que Fes était remplie de juifs, gens peu estimables aux yeux des musulmans » (de Slane, *Journ. asiat.*, 5e série, XIII, p. 334).

انكليس, *anguille*, p. ۱۷; voyez p. 21 de la traduction; Cazwini, II, p. 118; Boethor sous *anguille*: en Syrie سمك انكليز et سمك حنكليز; Berggren: حنكليس; Marcel: عنكيش; et en Barbarie انكيلة, et en Barbarie سمك حنكليز; Marcel: حنكليس. (بادرون), sorte de pierre précieuse, p. ۵ (un des manuscrits a بادرون).

باحث, pl. بُحَاث, *chercheur d'or*, p. ۸.

بَخْر, cartouche, p. ۱۱۳, ۲۱.

بدن, الـواج البدنية, بدنې, *les maux du tronc*, p. ۷.

بدو. Cette racine avec ses dérivés a reçu un sens qui diffère beaucoup de celui qu'il avait anciennement. Déjà dans le nord de l'Afrique, mais plus encore en Espagne, l'idée de *Bédouins* s'est considérablement modifiée, et nous croyons devoir transcrire ce que dit à ce sujet M. Bresnier dans sa *Chrestomathie arabe*, p. 88: « Les Arabes de la tente, اهل البادية, nommés *bédouins* ou *Arabes du Désert* par les Européens, diffèrent de nos paysans en ce qu'ils sont littéralement *campés*, souvent d'une manière permanente, dans de vastes régions éloignées des villes. Dans notre histoire et notre littérature, on paraît regarder souvent les Arabes de la tente comme *nomades*, et l'on appelle *Désert*, par un étrange contresens, les pays qu'ils habitent et qu'ils cultivent. Excepté dans les calamités qui déracinent ou transportent les peuples, les Arabes sont attachés par la conquête ou la tradition aux diverses régions où ils se tiennent, et l'on ne doit pas considérer comme *nomades* ou *errans* ceux que les conditions du sol ou du climat obligent à des émigrations périodiques d'hiver ou d'été, dans des lieux déterminés, pour leurs semailles ou leurs pâturages; de même que l'on ne regarderait pas chez nous comme *nomade* celui qui passerait l'été dans ses propriétés du nord de la France, et l'hiver dans ses biens du midi." On ne s'étonnera donc pas que, chez Humbert (p. 177), le mot بدوى réponde à *villageois*, *paysan*. Tel est aussi le sens qu'il avait en Espagne;

أقليم, *district, étendue de juridiction*, p. ٨٣, ٨٥, ٩٠, ٩١, ١٠٣, ١١٧, ١١٨, ١٥٨, ١٥٩, ١٧٤ etc.

أَلَّا a souvent le sens de *mais*, p. ٥١, ١٢١, et est l'équivalent de *وَبِهْ مَعْدَن اللّوْلُو بِخَرَجْ مِنْهُ* (p. ٩٢, ٩٣, ١٢٢); *Ictakhri*: الشَّيْءُ الْبَسِيرُ أَلَّا أَنْ النَّادِرَ إِذَا وَقَعَ مِنْ هَذَا الْمَعْدَنِ فَالَى فِي الْقِيَمَةِ غَيْرٌ, et ailleurs.

أَلَّى (II). Ce verbe signifie en général *préparer, apprêter, mettre une chose dans l'état convenable à l'usage auquel on la destine*, et le sens particulier est déterminé par le substantif qu'on y joint. Ainsi en parlant de viande, أَلَّى est *assaisonner, accommoder*; Alcalá: *adobado (de carne)*, مَوْلَى. En parlant de bois, ce verbe signifie *limer ou raboter*. Dans le *Traité de mécanique* (man. 117, p. 44), le chapitre intitulé: *تَتَّخِذُ مِنَ الْخَشَبِ فِي كَيْفِيَّةِ عَمَلِ الرِّجَالِ* commence ainsi: *وَعَلَى الْكِرَّةِ شَاوِسْ نَكْرَ*; et le participe مَوْلَى s'emploie comme un substantif dans le sens de *lime*; chez Alcalá *escofina*. En parlant de cuivre, أَلَّى signifie *battre*; *النَّحَاسُ الْمَوْلَى* est donc: *du cuivre battu*, comme dans le *Traité de mécanique*, p. 83: *وَيَتَّخِذُ مِنْ نَحَاسٍ مَجْوُوفٍ مَوْلَى اخْفَ مَا يُمْكِنُ*; voyez aussi p. 54, 75, 81. En parlant de verre, أَلَّى signifie *facetter, tailler à facettes*, Edrisi, p. ٥: Alcalá *arrebanaar*, أَلَّى, *arrebanaadura*; il traduit les mêmes mots par *حَرَفَ* et *تَحْرِيفَ*, tandis qu'on trouve chez Boethor (sous *facette*): *مَحَرَفَ* taillé à facettes. Dans la chimie أَلَّى a un autre sens, à savoir celui d'*amalgamer*, combiner le mercure avec un autre métal, comme chez Edrisi, p. ٣٩: *أَلَّى انْتَبَرِ بِالزَّبَبِقِ*.

أَمَّ poisson du Nil, p. ١٧; Cazwini, II, p. 120.

أَمَر (II), *conférer à quelqu'un le titre d'émir*; Abou'l-mahâsin *apud* Quatremère, *Hist. des sult. maml.*, I, 1, p. 2 (note 4); Macrizi, man., t. II, p. 351: *السلطانان — إِذَا أَمَرَ أَحَدًا مِنَ الْاِتْرَاكِ*: *مَوْمَرٌ*, p. ٣, portant le titre d'émir.

aujourd'hui *échelle*; voyez Ducange sous *scala* n°. 9; *port*, *mouillage*; le mot arabe est مَرْفَأ, comme chez Becrî, p. 17, dern. l.; p. 30, l. 4 et ailleurs; *Marâcid* sous عدن. Boethor: *échelle* (port du Levant) اسكلة; Berggren: *échella* (port, place maritime) اسكلة; Marcel: *échelle* (port) سفالة et اسكلة; *les Échelles du Levant* سقالات بر الشرق. Humbert, p. 176, donne: *môle du port* سفالة (Alger) et اسكلة. Dans les vaisseaux ce mot signifiait aussi *échelle*, *escalier volant*, ou peut-être *planche*; voyez Ibn-Batouta, III, p. 110 (اصفال), *Mille et une Nuits*, III, p. 9, 14 (سفاند) éd. Macnaghten. D'après Victor (*Tesoro de las tres lenguas*), *kazer escala* a signifié en espagnol: «*surgir, sortir du vaisseau et venir en terre*». Djaubari (man. 191, fol. 37) emploie ce mot, qu'il écrit ordinairement سفالة, mais aussi deux ou trois fois اسكلة, dans le sens que Ducange, sous *scala*, indique sous le n°. 16: «*scala ambulatoria, machinae bellicae species*." Ducange cite ces paroles tirées d'un Traité sur l'art de la guerre: «*Scalae ambulatoriae sunt valde utiles ponendae ad murum, causa defendendi et offendendi*», et il résulte du passage de Djaubari que ces *scalae* étaient couvertes de planches en guise de toit (اسقفيا بالواج).

(III). Ce verbe signifie *assister*, comme dans la phrase مواساه (III). Coi (احد) الحجاجات (Hariri, p. 156 de la 1re édit., Maccari, I, p. 220; dans l'extrait d'Ibn-Haukal que possède la Bibliothèque de Paris, on lit que les habitants d'Amid se distinguent par وانعرب ومواساه, et l'infinitif مواساه a le sens de *bienfaisance*, *charité*, p. 21. On le trouve en ce sens dans plusieurs traditions (voyez le Lexique de Lane), chez Ibn-Batouta, I, p. 347, chez Ibn-al-Khatib, *Me'yâr al-akhtibâr*, p. 6, l. 8 éd. Simonet, etc.

اسبينيات, poisson du lac de Bizerte, p. 110. C'est peut-être le même mot que *spinaticus*, sorte de petit poisson nommé par Jean de Salisbury, «*is forte, qui Picardis nostris *Espinocle* dicitur*» (Ducange).

اصباني, étoffe de soie qui tire son nom de la ville d'Ispahan, p. 110. Comparez Edrisi dans la trad. de Jaubert, II, p. 168.

اغرسنس (mot grec), sorte de graminée (ناجيل), p. 110; voyez la traduction, p. 44, *Description de l'Egypte*, XIX, p. 155 et suiv. (*agrostis*)

il faut lire *المواجه* au lieu de *المواحد*; comparez la traduction, p. 199), a déjà été expliqué plus d'une fois. Ibn-Haucal écrit *ماجن*, pl. *مواجهن*, et telle est encore, comme on l'a remarqué, la prononciation usitée dans le pays; Humbert, p. 174: »*citerne*, *ماجن* (Tunis);" Cherbonneau (*Journ. asiat.*, IV. série, XIII, p. 69): *ماجن*, pl. *مواجهن*, *citerne*."

ارب (II). A la p. ٢٧, l. 16, il faut lire, avec trois man., *بتأرب*, et ce verbe signifie: *aller de biais, biaiser, aller en ligne oblique*; Edrisi, Clim. VI, Sect. 3: *فهران يمران في جهة المغرب وبسيران بتأرب*; الى الجنوب في جهة الشرق مع قليل تأرب الى الشمال; Clim. VI, Sect. 4: *وذلك ان النيل يجري من المشرق مؤرباً بين المشرق والجنوب*. Le mot *المؤربى* ou *المؤرب* (comme porte le man. A.) signifie, comme Edrisi lui-même l'explique (p. ٢١), *صُنْعُ الدوائر, des ornements en forme de cercles*. Sous la racine *ارب*, Freytag ne donne rien qui puisse faire soupçonner que ce verbe a ce sens; mais sous *ورب* il donne: »*بالثويرب oblique*, Jac. Schult." En effet, l'illustre Jean-Jacques Schultens a noté ceci sur la marge de son Golius, qui appartient actuellement à la Bibl. de Leyde: »*تأرب oblique*, Avicenna 14; *بالثويرب id.*, Avicenna 10; *مؤارب id.*, Giam Kiti Noma 28." Dans le premier passage on lit: *وان تحرك وضع الحلول*; الى الجانبين لمن غير تأرب صارت الخ وامتداد عند الدائرة ليس من; والعرض والتويرب (dans la traduction: »*sed est extensio obliqua*"). Nous ignorons ce que Schultens a noté sous *ارب*, car les premières pages de son Golius sont malheureusement perdues; mais on voit par les passages cités que *ورب* et même *أرب* signifient la même chose que *أرب*, et Berggren donne aussi: »*oblique ورب*."

أرز, *lambris*, p. ٢١; voyez le Glossaire sur Ibn-Djobair et Engelmann, *Glossaire des mots espagnols dérivés de l'arabe*, p. 45.

أسفالة, p. ١٢٨, transcription de *scala* ou de l'espagnol *escala*, en vieux français *escaque* (qui s'est conservé dans la locution *faire escale*),

avec le suc extrait du figuier." En effet, *aman* est eau en berbère, et *تزار* (زار) est *figue*.

ابرميس, poisson du Nil, p. 14; » *ἀβραμης* d'Athénée et d'Oppien," de Sacy, *Chrest.*, II, p. 27. qui cite Jablonski, *Opuscula*, I, p. 4; voyez aussi Macrizi, I, p. 270, Cazwini, II, p. 119.

انى (I), *devenir*, p. 1, l. 5; Lane a noté cette signification sur l'autorité de Zamakhchari, avec l'exemple: *اتى البناء مُحْكَمًا*, »l'édifice devint solide," de même que *جاء البناء مُحْكَمًا*, l'un et l'autre dans le sens de *صار*. Il aurait pu ajouter que *انى* se trouve en ce sens dans le Coran, sour. 12, vs. 93, où *انى بصيرا* signifie *devenir voyant* (recouvrer la vue), *رجع بصيرا* أي *ذا بصر*, comme l'explique Baidhâwî. En effet, *رجع* signifie aussi *devenir*, quoique Freytag n'en dise rien. On dit p. e.: *هَذَا الْمَدِينُ رَجَعَ غَيْصَةً*, »cet endroit est devenu un bois" (*Alcala enboscarse haserse bosque*). Un proverbe cité par Daumas (*La grande Kabylie*, p. 195) est ainsi conçu: *العدو ما يرجع صديقا، والنخالة ما يرجع دقيقا*, »l'ennemi ne devient jamais ami, et le son ne devient jamais farine." Le verbe *عاد* a à peu près le même sens: *devenir, se changer en*; voyez Dozy, *Loci de Abbud.*, I, p. 78, n. 32. Pour donner encore un exemple de *انى*, nous citerons Ibn-al-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, I, p. 677: *وان جف (الورد) من يومه فهو اتصل وياتى* *أَعْتَلَّ رَائِحَةً وَأَحْسَنَ لَوْنًا*. On trouve *جاء* dans le même sens, *ibid.*, II, p. 359: *فيجىء خبزا لا يكون الذى منه ولا أطيب*. — Le passif dans un sens obscène, p. 142, l. 15; comparez la traduction, p. 195, note 1, et Macrizi, II, p. 360, l. 17 et 18, où les derniers mots sont une allusion facétieuse, mais irrévérente, à un passage du Coran, sour. 57, vs. 29.

أَتَر. Remarquez l'emploi de ce mot p. 143, où on lit que les habitants, en quittant leur ville, *آتارهم* (Ibn-Batouta emploie ce mot dans le sens de *relique*, p. c. I, p. 98).

أجل, *مَاجِل*, pl. *مَوَاجِل*, *grande citerne*, p. 108, 11. Ce mot, qui appartient au dialecte du Maghrib (cf. Aboulfèdâ, *Géogr.*, p. 140, où

GLOSSAIRE.

— 408 —

Dans ce travail nous nous sommes servis de plusieurs dictionnaires et glossaires dont nous donnons ici les titres, parce qu'en les citant, nous nous bornerons à indiquer les noms de leurs auteurs.

Podro de Alcalá, Vocabulista aravigo en letra castellana, Grenade, 1505.

Boethor, Dictionnaire français-arabe, revu et augmenté par Caussin de Perceval, 3e édition, Paris, 1864.

Berggren, Guide français-arabe vulgaire, Upsal, 1844.

Marcel, Vocabulaire français-arabe des dialectes vulgaires africains, Paris, 1837.

Dombay, Grammatica linguae Mauro-Arabicae, Vienne, 1800.

Humbert, Guide de la conversation arabe, Paris et Genève, 1838.

Le titre du dictionnaire berbère que nous citons est :

Dictionnaire français-berbère (dialecte écrit et parlé par les Kabales de la division d'Alger); ouvrage composé par ordre de M. le ministre de la guerre, Paris, 1844.

L'édition de Macrisal que nous citons est celle de Boulae.

آرقان, *elaedendron argan*, p. 40; voyez p. 75 de la traduction et Quatremer dans sa notice sur Becri, p. 188 et 189 du tirage à part. Chez Becri p. 162 ce mot est écrit هرجان, et p. 165 هلاجان.

آسفكس, mot berbère qui désigne une espèce de pagne (*mizar*), p. 42.

آسلوا, nom berbère de certaine pâte, p. 51.

آقريم, nom berbère du lézard (حرزون), p. 41.

آنزير, nom berbère d'une espèce de boisson enivrante, p. 42. La dernière lettre de ce mot est un ز, sans point, comme dans le man. A., car on le retrouve dans le *Dictionn. berbère*, où on lit : » Vie (Eau-de-) آمَانْ نْتْرَارْتْ, avec cette note : » Littéral. *eau de figues*, espèce de liqueur fermentée que les Juifs établis dans les tribus berbères composent

descendent dans les puits et travaillent à la coupe des pierres, les autres sont employés au transport du bois nécessaire pour la combustion du minerai, d'autres à la fabrication des vases où l'on fond et où l'on sublime le mercure, et enfin d'autres au service des fours.

J'ai visité moi-même ces mines, et j'ai été informé que leur profondeur, à partir de la surface du sol jusqu'au point le plus bas, est de plus de 250 brasses.

De Cordoue à Grenade on compte 4 journées ou 100 milles ;

Et de Grenade à Jaen, 50 milles ou 2 journées.

La mer de Syrie (la Méditerranée), qui baigne les côtes méridionales de l'Espagne, commence vers le couchant et se termine à Antioche. La distance qui sépare ces deux points est de 36 journées de navigation. Quant à la largeur de cette mer, elle varie beaucoup ; ainsi, par exemple, de Malaga à al-Maximma et à Bâdis, lieux situés sur la rive opposée, on compte 1 journée de navigation, en supposant un vent de force moyenne et favorable. A Almería correspond sur l'autre rive Honain, et la distance est de 2 journées. Dénia est située vis-à-vis de Tenes, et la distance est de 3 journées. (Enfin) de Barcelone à Bougie, ville située en face, sur la côte de l'Afrique moyenne, on compte par mer 4 journées. Or, la journée de navigation équivaut à 100 milles.

L'île d'Iviza est jolie, plantée en vignobles et produisant beaucoup de raisin ; on y remarque une ville petite, mais agréable et bien peuplée. Le point le plus voisin de cette partie du continent de l'Espagne est Dénia, ville située à 1 journée de navigation. A l'orient de cette île et à 1 journée de distance est l'île de Majorque, dont la capitale est grande et dont le prince gouverneur commande une nombreuse garnison et peut disposer de beaucoup d'armes et de ressources. Egalement à l'orient, on remarque l'île de Minorque, située en face de Barcelone, à 1 journée de distance. De Minorque à l'île de Sardaigne, on compte 4 journées de navigation.

habitants de ce fort du soin de les chasser du pays et de leur enlever le butin dont ils se sont emparés; aussi les chrétiens, connaissant le courage et la bravoure des habitants de Ghâfic, se tiennent autant que possible à distance de leur territoire et évitent d'en approcher.

De là à Djebel-'Afour (?), 1 journée;

Puis à Dâr al-bacar, 1 journée;

Puis à Calatrava, jolie ville dont nous avons déjà parlé.

L'itinéraire de Cordoue à Badajoz est comme il suit:

De Cordoue à Dâr al-bacar (Castillo del Bacar), dont nous avons déjà fait mention, 1 journée.

De là au fort de Bînedar¹⁾, 1 journée.

Puis à Azuaga, fort situé sur une éminence et dont le mur d'enceinte est de terre, 1 journée.

Puis à la rivière de . . .²⁾, 1 journée.

Puis à Alanje, fort très-haut³⁾, très-bien construit et d'une très-bonne défense, 1 journée.

De là à Mérida, 1 journée très-faible.

De là à Badajoz, 1 journée faible.

Ce qui forme, pour le total de la distance qui sépare Cordoue de Badajoz, 7 journées.

A partir de la première de ces villes, en se dirigeant vers le nord, on trouve à une journée de distance le fort d'Abâl⁴⁾, auprès duquel sont situées des mines de mercure, d'où l'on extrait ce métal ainsi que le cinabre, destinés à être exportés dans toutes les parties du monde. 214
L'exploitation se fait au moyen de plus de mille ouvriers dont les uns

1) Ce nom est incertain, mais peut-être s'est-il conservé dans celui de la rivière qu'on appelle aujourd'hui Bembazar. Si cette supposition est fondée, on pourrait lire بمبازر.

2) Le nom de cette rivière (le Palomillas ou le Matachel?) est incertain.

3) Dans le texte il faut lire العلو avec le man. A.

4) La première voyelle de ce mot est incertaine.

hautes fortifications. Ses habitants sont braves et toujours prêts à attaquer leurs ennemis. Les montagnes et les plaines environnantes produisent une espèce de chêne ¹⁾ portant un fruit qui surpasse en qualité tous les autres; aussi les habitants de ce lieu soignent et cultivent cet arbre, parce que ses fruits leur sont fort utiles dans les années de disette.

De Pedroche à Ghâfic, 7 milles.

Ce dernier fort est un bon lieu de refuge; ses habitants sont braves, courageux, et entreprenants. Souvent, lorsque les chrétiens ont fait une incursion dans le pays des musulmans, ceux-ci s'en remettent aux ha-

1) J'ai hésité longtemps à traduire بلوط par *chêne*. C'est sans doute l'acception ordinaire du mot, et l'auteur peut avoir eu en vue le *Quercus scutula* ou le *Quercus ilex*, qui portent en effet des glands doux et bons à manger; mais d'un autre côté, Pedro de Alcala traduit *castaña pilada* et *pilada castaña* par بَطْرُوشَة, au plur. بَطْرُوش. Ces mots espagnols signifient *châtaigne sèche*, et l'on voit que بَطْرُوش, le nom de la ville qui s'appelle aujourd'hui Pedroche, est devenu un appellatif qu'il faut ajouter aux dictionnaires. Or, comme Edrisi parle justement de Pedroche, il serait naturel de supposer qu'il a en vue des châtaigniers et non pas des chênes. Joignez à cela que Xarcol traduit *châtaigne* par سِنْدِيَان بلوط, tandis que nos dictionnaires ne donnent à سِنْدِيَان

que le sens de *chêne*, de même qu'à بلوط. On peut remarquer en outre que d'autres langues présentent des analogues. En grec, par exemple, βάλανος signifie *gland*, mais Δρύς βάλανος, βάλανος Σαρδιανός et βάλανος Εύβοϊκός sont des *châtaignes*, et chez les jurisconsultes romains le mot *glans* désigne tous les fruits qui ont quelque ressemblance avec le gland. Toutes ces raisons nous autoriseraient donc à traduire ici بلوط par *châtaignier*; cependant je n'ai pas osé le faire: 1° parce qu'Edrisi, quand il parle du châtaignier, l'appelle par son nom véritable, شافبلوط, comme dans ce passage, Clim. VII, Sect. 3: واكليم تمر البلوط والشافبلوط; 2° parce que, s'il s'agissait de châtaignes, l'auteur n'aurait pas signalé, comme une chose très-remarquable, la coutume de manger de ce fruit; 3° parce que Râzi (p. 51) dit aussi: » Et lo demas desta tierça no ha y otros arboles sinon encinas, et por esso la llamen el llano de las vellotas [البلوط]; comparez plus haut, p. 211, n. 1], et son mas dolces que quantas ha en Espanya." Toutefois, quand on compare le renseignement fourni par Pedro de Alcala, il faut dire que Pedroche était renommé aussi bien par ses châtaignes que par ses glands doux. Ces derniers venaient aussi de Xerès, car chez Pedro de Alcala *carrasco arbol de bellotas* (jeune, chêne vert) et *cascosa en que nace la grana* (jeune qui porte la graine d'écorlate) sont traduits par شَرِيشَة, pl. شَرِيش.

de la rivière est une digue construite en pierres de l'espèce de celles dites égyptiennes et portant sur de gros piliers de marbre ¹⁾. Au-dessus de cette digue sont trois édifices contenant chacun quatre moulins. En somme la beauté et la magnificence de Cordoue sont au-dessus de tout ce qu'il est possible de savoir et de décrire.

De Cordoue à az-Zahrâ on compte 5 milles.

Cette dernière ville subsiste encore avec ses murailles et les vestiges de ses palais, et elle est habitée par un petit nombre d'individus et de familles. C'était une ville considérable bâtie en étages, ville sur ville, en sorte que la surface de la ville supérieure était parallèle aux toits de celle du milieu et la surface de celle-ci aux toits de l'inférieure ²⁾. Toutes étaient entourées de murs. Dans la partie supérieure il existait des palais d'une si grande beauté qu'il est impossible de les décrire. Dans la partie moyenne étaient des jardins et des vergers, en bas les maisons et la grande mosquée. Aujourd'hui cette ville est en ruines et sur le point de disparaître.

De Cordoue à Almería on compte 8 journées;

A Séville, 80 milles;

A Malaga, 100 milles;

215

A Tolède, 9 journées.

Celui qui, partant de Cordoue, veut se rendre à Tolède, gravit la montée d'Arlech, 11 milles.

De là à Dâr al-bacar (Castillo del Bacar), 6 milles.

De là à Pedroche, 40 milles.

Pedroche est une place forte, bien bâtie, bien peuplée et pourvue de

1) En revoyant ma copie, je vois que ce que j'ai noté dans la note 1 n'est pas exact. La leçon الجاشية se trouve dans B.; mais A. a التحاشية, et j'ignore ce qu'il y a dans le man. C. Ces leçons ne donnent aucun sens, et il faut lire إلخاشنة; voyez le Glossaire.

2) Dans le texte il faut prononcer عُلَى.

tes dans l'intérieur ou à l'extérieur de l'édifice s'élève à trois cents en y comprenant les grandes et les petites. Au haut est un pavillon avec quatre portes destiné au logement des deux crieurs qui doivent y passer la nuit. Le nombre total des crieurs est de seize employés chacun à son tour, de telle sorte qu'il y en a toujours deux de service par jour.

- 212 Au-dessus de la coupole qui couvre ce pavillon on voit trois pommes (ou boules) d'or et deux d'argent, et des feuilles de lys. La plus grande de ces pommes pèse 60 livres de l'espèce de celles dont on se sert pour le pesage de l'huile. Le nombre total des personnes attachées au service de la mosquée est de soixante; elles sont sous l'inspection d'un intendant. Lorsque l'imâm a commis quelque faute ou négligence dans la prière, il ne fait point ses adorations avant le *seldm*, mais bien après¹⁾.

A l'époque où nous écrivons le présent ouvrage, la ville de Cordoue a été écrasée sous la meule du moulin de la discorde; les rigueurs de la fortune ont changé sa situation, et ses habitants ont éprouvé de très-grands malheurs, en sorte que sa population actuelle est peu considérable. Il n'est pas (cependant) de ville plus célèbre dans toute l'Espagne.

On voit à Cordoue un pont qui surpasse tous les autres en beauté et en solidité de construction. Il se compose de dix-sept arches. La largeur de chaque pile et celle de chaque arche même est de 50 emfans; celle du dos est de 30 emfans. Ce pont est garni de tous côtés de parapets qui s'élèvent à hauteur d'homme. La hauteur du pont, à partir du trottoir jusqu'au niveau des plus basses eaux dans les temps de sécheresse, est de 30 coudées. Lors des fortes crues, l'eau atteint à peu près à la hauteur des ouvertures. En aval du pont et au travers

---

1) Le *seldm* est un salut en l'honneur du Prophète, que les musulmans chantent le vendredi une demi-heure avant midi; voyez Lane, *Modern Egyptians*, I, p. 117; mais ici il ne peut pas être question de ce *seldm*, parce qu'on le chante avant le service du vendredi. En comparant Marti, p. 166 de la 1re édit., avec Lane, I, p. 119, je crois qu'il s'agit plutôt du *seldm* qu'on dit après les deux rek'as.

Cet édifice a vingt portes recouvertes de lames de cuivre et d'étoiles de même métal. Chacune de ces portes a deux marteaux très-solides ; leurs battants sont ornés de mosaïques travaillées avec art en terre cuite rouge et formant divers dessins tels que des plumes et des oiseaux tronqués.

Tout autour et au haut de l'édifice il y a des carreaux de marbre dont la longueur est de 1 toise, la largeur de 4 empan et l'épaisseur de 4 doigts. Destinés à donner passage à la lumière, ils sont tous travaillés en hexagones et en octogones percés à jour et treillisés de diverses manières, de sorte qu'ils ne se ressemblent point entre eux.

Au nord de la mosquée il existe une tour dont la construction est singulière, le travail curieux et la forme d'une beauté rare. Elle s'élève dans les air à une hauteur de 100 coudées *rachâchî*¹⁾. De la base au balcon où se place la *muedzin* (le crieur) on compte 80 coudées, et de là jusqu'au sommet de la tour 20 coudées. On monte au haut de ce minaret au moyen de deux escaliers dont l'un est situé à l'ouest et l'autre à l'est de l'édifice, de sorte que deux personnes parties chacune de son côté du pied de la tour et se dirigeant vers son sommet, ne se rejoignent que lorsqu'elles y sont parvenues. La partie intérieure du mur de cet édifice est entièrement en pierres de l'espèce dite *al-caddzân al-lokkî*²⁾ et revêtue, à partir du sol jusqu'au sommet de la tour, de beaux ornements, produits des divers arts de la dorure, de l'écriture et de la peinture.

Sur les quatre côtés de la tour règnent deux rangs d'arcades reposant sur des colonnes du plus beau marbre. Le nombre des colonnes existan-

1) C'est l'équivalent de *meqnaas*; Maklari, I. p. 367: المكنى المعروف بالرشاشى : et la coudée *rachâchî* avait trois empan; voyez plus haut, p. 166.

2) Ces pierres venaient probablement du port de Locca en Afrique, dont Edrisi a parlé plus haut, p. 52; comparez aussi p. 159, n° 1 (la prononciation véritable est Locca ou Loc, et non pas Laccu, Lac, voyez le *Murâccid*³⁾).

revêtue d'ornements et de peintures variées. Sur les côtés sont quatre colonnes dont deux sont vertes et deux pommelées d'une inestimable valeur. Au fond du *mihrab* est un réservoir en marbre d'un seul bloc, dentelé, sculpté et enrichi d'admirables ornements d'or, d'azur et d'autres couleurs. La partie antérieure est ceinte d'une balustrade en bois orné d précieuses peintures.

A droite du *mihrab* est la chaire qui n'a pas sa pareille dans tout l'univers. Elle est en ébène, en buis et en bois de senteur. Les annales des khalifes Omayyades rapportent qu'on travailla à la sculpture et à la peinture de ce bois durant sept ans; que six ouvriers, indépendamment de leurs aides, y furent employés, et que chacun de ces ouvriers recevait par jour un demi-mithcâl mohammedi.

A gauche est un édifice contenant des choses nécessaires, des vases d'or et d'argent, et des candélabres destinés à l'illumination de la 27e nuit du Ramadhân. On voit dans ce trésor un exemplaire du Coran que deux hommes peuvent à peine soulever à cause de sa pesanteur, et dont quatre feuilles proviennent du Coran que 'Othmân fils de 'Affân (que Dieu lui soit favorable!) a écrit de sa propre main; on y remarque plusieurs gouttes de son sang. Cet exemplaire est extrait du trésor tous les vendredis¹⁾. Deux d'entre les gardiens de la mosquée, précédés d'un troisième portant un flambeau, sont chargés du soin d'apporter l'exem-
 211 plaire renfermé dans un étui enrichi de peintures et d'ornements du travail le plus délicat. Un pupitre lui est réservé dans l'oratoire. Après que l'imâm a lu la moitié d'une section du Coran, on rapporte l'exemplaire à sa place (dans le trésor).

A droite du *mihrab* et de la chaire est une porte servant à la communication entre la mosquée et le palais et donnant sur un corridor pratiqué entre deux murailles percées de huit portes, dont quatre s'ouvrent du côté du palais et quatre du côté de la mosquée.

---

1) Les man. A. et C. portent: tous les jours.

bre, le blanc de céruse, le bleu lapis, l'oxyde rouge de plomb (minium), le vert de gris, le noir d'antimoine; le tout réjouit la vue et attire l'âme à cause de la pureté des dessins, de la variété et de l'heureuse combinaison des couleurs.

La largeur de chaque nef de la partie couverte est de 33 emfans. La distance qui sépare une colonne de l'autre est de 15 emfans. Chaque colonne s'élève sur un piédestal en marbre et est surmontée d'un chapiteau de même matière.

Les entrecolonnements consistent en arceaux d'un style admirable au-dessus desquels s'élèvent d'autres arceaux portant sur des colonnes de pierres équarries très-bien travaillées; ils sont tous recouverts en chaux et en plâtre, et ornés de cercles en saillie entre lesquels il y a des mosaïques de couleur rouge. Au-dessous des plafonds sont des lambris en bois, contenant inscrits divers versets du Coran.

La *kibla* de cette mosquée est d'une beauté et d'une élégance impossibles à décrire, et d'une solidité qui dépasse tout ce que l'intelligence humaine peut concevoir de plus parfait. Elle est entièrement couverte de mosaïques dorées et colorées envoyées par l'empereur de Constantinople à l'Omayyade Abdérame, surnommé an-nâcir lidin allâh.

De ce côté, je veux dire du côté du *mihrâb*, il y a 7 arcades soutenues par des colonnes: chacune de ces arcades a plus de 1 toise en hauteur; elles sont toutes émaillées¹⁾, travaillées comme une boucle d'oreille, et elles se font remarquer par une délicatesse d'ornements supérieure à tout ce que l'art des Grecs et des Musulmans a produit en ce genre de plus exquis. 210

Au-dessus d'elles sont deux inscriptions encadrées dans deux cartouches formés de mosaïques dorées sur un fond bleu d'azur. La partie inférieure est ornée de deux inscriptions semblables et encadrées dans des mosaïques dorées sur un fond d'azur. La surface même du *mihrâb* est

---

1) La leçon *مزجج* est bonne; voyez le Glossaire.

Le nombre des nefs couvertes est de dix-neuf. Celui des colonnes, je veux dire celles de la partie couverte, est de mille, tant grandes que petites, en y comprenant celles qui soutiennent la *kibla* ¹⁾ et celles qui soutiennent la grande coupole ²⁾. Celui des candélabres, destinés à l'illumination, est de cent treize. Les plus grands supportent mille lampes, et les plus petits douze.

Le plancher supérieur de cet édifice se compose de plafonds de menuiserie fixés au moyen de clous sur les solives de la toiture. Tout le 209 bois de cette mosquée provient des pins de Tortose ³⁾. La dimension de chaque solive est, savoir: en épaisseur, sur une face ⁴⁾, de 1 grand empan; sur l'autre face, de 1 empan moins 3 doigts; et en longueur, de 37 empan.

Entre une solive et l'autre il existe un intervalle égal à l'épaisseur d'une solive. Les plafonds dont je parle sont entièrement plats et revêtus de divers ornements hexagones ou ronds; c'est ce qu'on appelle *façç* (mosaïques) ou *dawâyir* (cercles). Les peintures ne sont point semblables les unes aux autres, mais chaque plafond forme un tout complet sous le rapport des ornements qui sont du meilleur goût et des couleurs les plus brillantes. On y a employé en effet le rouge de cina-

de 620 pieds de long sur 440 de large (de Laborde, *Description de l'Espagne*, II, p. 7; *Mados* à l'article *Córdoba*), mais l'édifice a subi bien des changements depuis qu'il a été converti en cathédrale.

1) Cette partie de la mosquée qui se trouve dans la direction de la Mecque, et qui contient le *mihrâb* (la niche) et le *minbar* (la chaire).

2) Quelques auteurs arabes portent le nombre des colonnes jusqu'à 1400; aujourd'hui on n'en compte plus que 850 (de Laborde, *Mados*), on environ 900, d'après M. le baron de Schack (*Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, II, p. 183). Au reste, les auteurs arabes qui donnent la description de la mosquée de Cordoue, diffèrent beaucoup entre eux; voyez Makkarî, I, p. 353 et suiv.; le passage qu'on trouve p. 367 se rapproche le plus de la description d'Edrisi, non-seulement pour ce qui concerne la mosquée, mais aussi pour ce qui se rapporte à la ville et au pont.

3) Comparez plus haut, p. 231.

4) Dans le texte il faut lire, avec le man. A., خَدَّ.

mention, et les vertus qui les caractérisent sont trop évidentes pour qu'il soit possible de les passer sous silence. Ils possèdent au plus haut degré l'élévation et la splendeur. Sommités intellectuelles de la contrée et consommés dans la piété, ils sont renommés par la pureté de leur doctrine, l'exactitude de leur probité, et la beauté de leurs coutumes, soit en ce qui concerne leur manière de se vêtir et leurs montures, soit en ce qui touche l'élévation des sentiments qu'ils apportent dans leurs assemblées et dans leurs sociétés, ainsi que dans le choix des aliments et des boissons; joignez à cela qu'ils sont doués du caractère le plus aimable, des manières les plus dignes d'éloges, et que jamais Cordoue ne manqua de savants illustres ni de personnages distingués. Quant aux négociants, ils possèdent des richesses considérables, des ameublements somptueux, de beaux chevaux, et ils ne sont mus que par une noble ambition.

Cordoue se compose de cinq villes contiguës, entourée chacune de murailles qui la séparent des autres et possédant en quantité suffisante des marchés, des caravansérails, des bains et des édifices pour toutes les professions.

La ville s'étend en longueur de l'occident à l'orient, sur un espace de 3 milles. Quant à sa largeur, depuis la porte du pont jusqu'à celle des juifs, située vers le nord, on compte 1 mille. Elle est bâtie au pied d'une montagne qu'on appelle Djebel al-'Arous (on de la Nouvelle-Epousée). C'est dans le quartier central que se trouvent la porte du pont et la mosquée cathédrale qui, parmi les mosquées musulmanes, n'a pas sa pareille, tant sous le rapport de l'architecture et de la grandeur des dimensions, que sous celui des ornements.

La longueur de cet édifice est en gros de 100 toises, et sa largeur de 80¹⁾. Une moitié est couverte d'un toit, l'autre est à ciel ouvert.

---

1) Les auteurs arabes ne sont pas d'accord entre eux pour ce qui concerne les dimensions de la mosquée, comme on peut le voir dans Makkari. Aujourd'hui elles sont

au fort d'Almodovar, puis à as-Sawâni¹⁾, puis à Cordoue, le but du voyage. La distance totale de Séville à Cordoue est par cette voie de 80 milles.

D'Almodovar, que nous avons déjà nommé, à Hornachuelos, ville bien fortifiée, entourée de quantité de vignes et de vergers, et dans le voisinage de laquelle sont des mines d'argent²⁾ situées dans un lieu nommé al-Mardj, 12 milles.

De là à Constantine du Fer, fort important, bien peuplé et entouré de montagnes d'où l'on tire en abondance du fer d'une qualité excellente selon l'opinion commune et qui s'exporte dans toutes les provinces de l'Espagne, 16 milles. Non loin de Constantine est le fort de Firrich³⁾, où l'on trouve une carrière d'une espèce de marbre renommé par sa beauté et connu sous le nom de Firrichi. Ce marbre est en effet le plus blanc, le mieux veiné, le plus dur qu'il soit possible de voir. De ce fort à Gibraleon, on compte 3 faibles journées.

Celui qui veut se rendre par eau de Séville à Cordoue s'embarque sur le fleuve et le remonte en passant par les moulins d'az-Zarâda⁴⁾,
 208 par le coude de la station d'Abân, par Cantillana, par Alcolea, par Lora, par le fort d'al-Djarf, par Chouchabil, par le confluent de la rivière de Melbâl, par le fort d'Almodovar, par Wâli as-Rommân, par les moulins de Nâcih, d'où il arrive à Cordoue.

Cordoue est la capitale et la métropole de l'Espagne et le siège du khalifat parmi les musulmans. Les excellentes qualités de ses habitants sont trop nombreuses et trop connues pour qu'il soit nécessaire d'en faire

1) Les moulins à eau: *أسنانيت*, en espagnol *acena*, un peu plus loin, l'auteur écrit *أرجاء ناصح السواني*, les moulins de Nâsik, au lieu de *السواني*.

2) « Des mines d'or et d'argent, » selon le man. A., et il y a en effet des mines d'or, mais en petit nombre, dans le voisinage de Hornachuelos (voyez *Madon in loco*).

3) Voyez mes *Recherches*, II, p. 288.

4) Dans le texte je crois devoir lire *الزرادة*, parce que plus haut (p. 191, l. 7) tous les man. présentent cette leçon

gauche du voyageur, est un fort construit sur une haute montagne. Ce 207 fort s'appelle Chant Fila ¹⁾; il appartient depuis longtemps aux Berbères. De Çadif on se rend à Melbâl (?), fort situé sur les bords de la rivière de ce nom, celle qui coule près de Hornachuelos. De ce pont (*sic*) à Hornachuelos, on compte 12 milles. Du même pont on se rend à Chouchabil, grand bourg situé sur les bords du Guadalquivir, puis au fort de Morád (Moratalla), où est la station, puis à al-Khanâdik, puis

mentionne un endroit nommé مَدْرُورٌ صَدَفٍ, Almodovar des Çadif, qu'il ne faut pas confondre avec Almodovar del Rio, car le passage que je viens de citer montre qu'Almodovar des Çadif était situé vis-à-vis de Tocina, et même plus à l'ouest. Au reste on peut prononcer aussi Çadaf, car le nom relatif est Çadafi et l'auteur du *Mardcid* fait mention d'un endroit près de Caçavân, dont il prononce le nom aç-Çadaf et qui sans doute était nommé d'après la même tribu

1) Ce château est mentionné aussi par Ibn-Haïân (man. d'Oxford) et par l'auteur du *Mardcid* (II, p. 129), où l'éditeur aurait dû lire شنت قِبْلَة avec le man. de Vienne, et non pas شنت قِبْلَة. Les chroniqueurs espagnols du moyen âge l'appellent *Siete Filla*; voyez La *Cronica general*, fol. 120, col. 3, Caro, *Antigüedades de Sevilla*, fol. 92 r., vol. I. On pourrait donc croire que, chez les auteurs arabes, il faut lire شين قِبْلَة, mais cette opinion serait erronée. Les Arabes qui connaissent le mot شنت (Santo), bien qu'ils ne le comprennent pas, puisqu'ils disent qu'il signifie province ou ville (voyez le *Mardcid*, II, p. 129. l. 1 et le passage de Caçvini cité dans la note 1), ne connaissent pas le mot latin *septem*, en espagnol *siete*, et ils l'ont changé constamment en شنت. De *Septimanica*, par exemple, ils ont fait مَنَكش شنت, et Ibn-Haïân parle d'un village qu'il appelle شنت جنش et qui était situé dans la province de Séville là où elle continuait avec celle d'Ecija. C'est sans doute *siete torres*, les sept tours, car il n'y a pas de saint dont le nom se compose des consonnes *trs*, et ces consonnes indiquent ordinairement le mot espagnol *torres*. On peut comparer ce passage de Barrantes Maldonado (*Ilustraciones de la casa de Niebla*, dans le *Memorial hist. esp.*, IX, p. 177). «esta tierra estava despoblada, que solamente estavan en ella un castillo con siete torres, que se llamava las Torres de Salucar, que erun sobre la barra por do entra el rio de Guadalquivir en la mar, que agora se llama Santlúcar de Barrameda.» — Au reste le nom de شنتقِبْلَة doit être établi chez Ibn-Khaldoun, *Hist. des Berbères*, I, p. ۳۳۱, l. 7, où on lit شنتقِبْلَة; M. de Gayangos, dans sa traduction de ce passage (II, Append., p. 181), a bien soupçonné qu'il s'agissait de Siete Filla, mais il semble avoir ignoré de quelle manière le nom de cette forteresse s'écrivait en arabe, puisqu'il propose de lire شنتقِبْلَة.

De Carmona à Xerès, ville dépendante de la province de Sidona, 3 journées.

De Séville à Xerès on compte 2 journées très-fortes.

Xerès est une place forte de grandeur moyenne et ceinte de murailles; ses environs sont d'un agréable aspect, car elle est entourée de vignobles, d'oliviers et de figuiers. Le territoire produit aussi du froment, et les vivres y sont à un prix raisonnable.

De Xerès à l'île de Cadix (l'île de Léon), 12 milles, savoir: de Xerès à al-Canâtir (les Ponts), 6 milles, et de là à Cadix, 6 milles.

De Séville, dont nous avons déjà parlé, à Cordoue, on compte 3 journées, et l'on peut s'y rendre par trois chemins différents, savoir: par az-Zanbodjâr, par Lora, ou par le fleuve (le Guadalquivir). Le premier de ces itinéraires (nous l'avons déjà donné) est ainsi qu'il suit:

De Séville à Carmona, 1 journée;

De Carmona à Ecija, 1 journée;

Et d'Ecija à Cordoue, 1 journée.

Quant à la route de Lora, la voici: de Séville on se rend à la station d'Abân, puis à Marlich ¹⁾, puis au fort d'Alcolea, où est la station. Entre Marlich et Alcolea, on aperçoit le fort de Cantillana, situé au nord. Alcolea est située sur les bords du Guadalquivir et l'on y arrive au moyen d'un bateau. De là on se rend à al-Ghairân ²⁾, puis à Lora, fort situé à la distance d'à peu près un jet de flèche de la route. A droite du voyageur est une grande citadelle, bâtie sur les bords du fleuve. De Lora on va au bourg de Çadif ³⁾, en face duquel, sur la

1) Le *Mardâd* (III, p. 83) nomme un fort *مركيس* aux environs de Séville. Je serais presque tenté de lire *مرليش*.

2) *غريرة* chez Ibn-Haucal, qui donne l'itinéraire de Cordoue à Séville de cette manière:

من قرنبة الى مران مرحلة ومن مران الى غريرة يوم ثم الى اشبيلية يوم

3) Ce bourg empruntait son nom à la tribu yéménite d'aç-Çadif qui demeurait sur la rive droite du Guadalquivir. L'auteur de l'*Akhbâr madjmon'a* (man. de Paris, fol. 84 v.)

riches qu'en aucun des pays soumis à la domination musulmane, et ils s'y tiennent sur leurs gardes contre les entreprises de leurs rivaux.

De Lucena à Cordoue, on compte 40 milles.

Ces forts sont dans le voisinage de ceux de Polei ¹⁾ et de Monturque, lesquels, depuis l'époque des Omayyades, sont habités par des Berbères.

Du fort de Polei à Cordoue, 20 milles.

Dans le voisinage de Polei est Santa-Ella, lieu fortifié, bâti sur un terrain aride; l'eau ne se trouve qu'à une grande distance.

De là à Ecija, vers l'occident, on compte 15 milles,

Et à Cordoue, 23 milles.

Ecija est une ville bâtie sur les bords du fleuve de Grenade, qu'on appelle le Genil. Cette ville est jolie; elle possède un pont très-remarquable, construit en pierres équarries, des bazars très-fréquentés où il se fait beaucoup de commerce, des jardins et des vergers où la végétation est très-vigoureuse, des enclos d'une belle verdure.

D'Ecija à Cordoue, 33 milles.

D'Ecija, en se dirigeant vers le sud, au fort d'Osuna, place dont la 206 population est considérable, une demi-journée.

Et de là à Belicena, place bien habitée et dont les fortifications sont entourées de vergers d'oliviers, 20 milles.

D'Ecija à Carmona, 45 milles.

Cette dernière ville est grande, et ses murailles sont comparables (littéral. semblables) à celles de Séville. Elle était précédemment au pouvoir des Berbères, et ses habitants actuels sont encore très-séditieux. Située sur le sommet d'une montagne, elle est très-forte. La campagne qui l'environne est extrêmement fertile et produit en abondance de l'orge et du froment.

De là, en se dirigeant vers l'occident, à Séville, dont nous avons déjà parlé, on compte 18 milles.

---

1) Aujourd'hui Aguada (de la frontière), voyez mes *Recherches*, I, p. 316.

Priego est une ville de peu d'étendue, mais extrêmement agréable, à cause de la quantité d'eaux qui la traversent. Ces eaux font tourner des moulins dans l'intérieur même de la ville dont le territoire, couvert de vignobles et de vergers, est on ne peut pas plus fertile. Ce pays confine du côté de l'orient avec celui du fort dit Alcaudete. La distance entre Priego et Alcaudete est de 1re journée faible. Alcaudete est un fort considérable, bien peuplé, bâti au pied d'une montagne qui fait face à 205 l'occident, et où est un marché très-fréquenté.

De là à Baena, château fort bâti sur une éminence entourée de vergers d'oliviers et de champs ensemencés, 1 journée faible.

De Baena au fort de Cabra, comparable par son importance à une ville, solidement construit et situé dans une plaine couverte d'habitations et de cultures, 1 journée faible.

De là à la ville de Cordoue, 40 milles.

Entre le sud et l'ouest (de Cabra) est Lucena, la ville des juifs. Le faubourg est habité par des musulmans et par quelques juifs; c'est là que se trouve la mosquée cathédrale, mais il n'est point entouré de murs. La ville, au contraire, est ceinte de bonnes murailles; de toutes parts elle est environnée par un fossé profond et par des canaux dont le trop-plein se décharge dans ce fossé. Les juifs habitent l'intérieur de la ville et n'y laissent pas pénétrer les musulmans. Les juifs y sont plus

d'autres manuscrits donnent *Spugra* ou *Pugra* (à l'ablatif). C'est de ce *Pugra* que les Arabes ont formé leur ¹ *سجرا*. Dans d'excellents manuscrits arabes, tels que celui de Khochani, ce nom propre se trouve écrit avec un *dhamma* sur le *ghain*, et ce *ghain*, prononcé d'une manière grassoyante, représente à merveille le *g* latin. Abu-Hayyan (fol. 20 v) rend de la même manière le mot *Margrita* par *مرغيتلة*, un peu plus loin (fol. 21 r.) il écrit *مرغيتلة*. Par l'imula le *l* est devenu *o* ou *r* (car ordinairement on disait *بَغْغ*, *Bakkari*, I, p. 91). *Pego*, *Pego*, et c'est de ce mot que les Castellans ont formé *Phugo* ou *Priego*.

De Malaga à Grenade, 80 milles;

A Algéziras, 100 milles;

A Séville, 5 journées;

A Marbella, sur la route d'Algéziras, 40 milles.

Marbella est une ville petite, mais bien habitée, et dont le territoire produit des figues en quantité. Au nord est le fort de Bobachtero, d'une très-bonne défense et d'un difficile accès.

Entre Malaga et Cordoue se trouvent divers lieux fortifiés, qui sont en même temps les villes principales dans cette partie du pays. Parmi ces lieux on remarque Archidona et Antequera, villes situées à 35 milles de Malaga, mais dépeuplées par les troubles qui ont eu lieu à l'époque de la grande révolte après la domination d'Ibn-abî-'Amir (Almanzor), le premier ministre des Omayyades.

D'Archidona à Iznajar, forteresse contenant une population nombreuse et où se tient un marché très-fréquenté, 20 milles.

Et de là à Priego ¹⁾, 18 milles.

1) On s'est souvent trompé quand il s'agissait de l'endroit que les Arabes appellent أغلة. Dans mes publications antérieures je l'ai toujours identifié avec Priego, et cette identité a été prouvée d'une manière convaincante par M. Simonet, *Description* etc., p. 58, 59. Toutefois ce savant s'est mépris en croyant que le nom de cette ville dérive du mot latin *pago*, l'ablatif de *pugna*, c'est au contraire une altération de l'ancien nom *Ipagrum*. Mentelle est, je crois, le seul qui ait reconnu *Ipagrum* dans Priego, mais il ne peut y avoir de doute à ce sujet. L'itinéraire d'Antonin donne la route d'Ostippo (Estepa) à Cordoue, il indique 44 milles (11 heures d'Espagne) d'Estrpa à Anticaria (Antequera), et à peu près la même distance d'Anticaria à Ipagro. C'est en effet la distance entre Antequera et Priego. D'Ipagro à Cordoue, l'itinéraire donne 38 milles. Ce chiffre est trop petit; Rââ (p. 39) donne 60 milles, ce qui est beaucoup plus exact. Pour obtenir à peu près le même chiffre dans l'itinéraire, on n'a qu'à ajouter un petit trait au λ , ce qui change *das* en *quarante*.

Dans les actes d'un concile de Cordoue de 839, publiés au commencement du XVe volume de l'*España sagrada*, on lit: «ecclesia, quae sita est in territorio Egabronse, villà quae vocatur Epagro, atque civitati Egabro vicina.» Priego appartenait réellement au diocèse de Cuba.

Dans les lois des Visigoths (VII, tit. 2, Lex 13) on trouve *Epagus* (au génitif), mais

Et de Guadix à Grenade, 40 milles.

Grenade fut fondée à l'époque où les grands seigneurs de l'Espagne se déclarèrent indépendants ¹⁾. La capitale de la province était auparavant Elvira dont les habitants émigrèrent et se transportèrent à Grenade ²⁾. Celui qui en fit une ville, qui la fortifia, l'entoura de murs et fit construire son château, fut Habbous le Qinhédji, auquel succéda Bâdis, son fils. Celui-ci acheva les constructions commencées et l'établissement de la population qui y subsiste encore aujourd'hui. Cette ville est traversée par une rivière qui porte le nom de Darro. Au midi coule la rivière de la Neige qu'on appelle Genil et qui prend sa source dans la chaîne de montagnes dites Cholair ou montagnes de Neige. Cette chaîne s'étend sur un espace de 2 journées; sa hauteur est très-considérable, et les neiges y sont perpétuelles ³⁾. Guadix et Grenade sont au nord des montagnes, et la partie des montagnes qui s'étend vers le sud peut être aperçue de la mer à une distance de 100 milles ou environ. Dans la partie inférieure, vers la mer, sont Beja et Dalias, dont nous avons déjà parlé.

De Grenade à Almuñecar, sur mer, on compte 40 milles.

De Grenade à Loja, en suivant le fleuve, 23 milles

D'Almuñecar à Almería, par mer, 100 milles.

D'Almuñecar à Malaga, 80 milles.

Malaga est une ville très-belle et très-bien fortifiée. Elle est située au pied d'une montagne qui porte le nom de Faro, et défendue par un château fort. Auprès de la ville sont deux faubourgs sans murailles, mais où l'on trouve des caravansérails et des bains. Le territoire environnant est planté en vergers de figuiers, dont les fruits portent le nom de figues de Raiya, car Malaga est la capitale de la province de Raiya.

De Malaga à Cordoue, en se dirigeant vers le nord, 4 journées.

1) Au commencement du XIe siècle.

2) Vers l'année 1010, voyez mes *Recherches*, I, p. 332.

3) Littéralement ils durent être comme bêtes."

De là à Baeza, on compte 20 milles. De Jaen on aperçoit Baeza, 203 et réciproquement. La deuxième de ces villes (Baeza) est bâtie sur une colline qui domine la Grande Rivière (celle de Cordoue), ceinte de murailles et pourvue de bazars. Les champs qui l'environnent sont bien cultivés et produisent beaucoup de safran. A 7 milles de distance vers l'orient, non loin du même fleuve, est Ubeda, petite ville dont le territoire produit beaucoup de blé et d'orge.

Dans l'espace compris entre Jaen, Baeza et Guadix, sont divers lieux fortifiés, florissants, ressemblant à des villes, bien habités et produisant de tout en abondance. Tel est Jodar, forteresse importante, située à l'orient de Jaen et vis-à-vis Baeza, d'où le *Khilât* (?) dit Jodari tire son nom. De là au fort de Toja, vers l'orient, on compte 12 milles. Puis à Quesada, fort peuplé comme une ville, possédant des bazars, des bains, des caravansérails et un faubourg. Ce lieu est situé au pied d'une montagne où l'on coupe le bois qui sert à tourner des gamelles, des jarres, des plats et autres ustensiles dont il se fait un grand débit tant en Espagne que dans la majeure partie de l'Afrique occidentale. Cette montagne se prolonge jusqu'auprès de Baza. De là (de Quesada) à Jaen, on compte 2 journées ;

A Guadix, 2 journées ;

Et à Grenade, 2 journées ;

be, ils disent *Cien* et écrivaient جيان (أ = é), ce qui représente parfaitement *Cien*. Les Castillans écrivaient au moyen âge *cienn*.

La distance que met l'itinéraire entre Cordoue et l'écienne (46 milles) est à peu près la même que Râri (p. 50) met entre Cordoue et Jaen (50 milles), et celle entre Jaen et Cazlona est aussi à peu près de 32 milles ou 5 lieues d'Espagne, en ligne droite. Il est donc certain que l'*Épora* de l'itinéraire (il y avait plusieurs endroits de ce nom) n'est pas Montoro, comme on l'a cru.

Je me tiens persuadé qu'au commencement les Arabes ont prononcé جيان en une syllabe ; mais plus tard ils ont donné à ce mot la forme فَعَال en écrivant جَيَّان, d'où est venu le nom moderne de *Juen*

le château de Tiscar, qui par sa hauteur, la solidité de ses fortifications, la bonté du sol et la pureté de l'air, est préférable à tous les forts de l'Espagne. Il n'est possible d'y gravir que par deux points distants entre eux de l'espace de 12 milles et par des sentiers extrêmement étroits¹⁾; au sommet de cette montagne sont des troupeaux et des champs cultivés et parfaitement arrosés, de sorte que ce château est aussi remarquable par ses ressources que par son assiette avantageuse.

De Guadix à Jaen, on compte 2 fortes journées;

Et de Baza à Jaen, 3 journées faibles.

Jaen est une jolie ville dont le territoire est fertile, et où l'on peut se procurer de tout à bon compte, principalement de la viande et du miel. Il en dépend plus de trois mille villages où l'on élève des vers à soie. La ville possède un grand nombre de sources qui coulent au-dessous de ses murs, et un château des plus forts où l'on ne peut parvenir que par un sentier extrêmement étroit. Elle est adossée contre la montagne de Cour, entourée de jardins, de vergers, de champs où l'on cultive du blé, de l'orge, des fèves, et toute sorte de céréales et de légumes. A un mille de la ville coule la rivière de Bollon²⁾, qui est considérable et sur laquelle on a construit un grand nombre de moulins. Jaen possède également une mosquée cathédrale, des personnes de distinction et des savants³⁾.

1) Littéralement: assemblables à des courroies de sandales ou à des sentiers de fourmis.

2) Guadalbollen ou Guadabullon.

3) Ibn-Haucal compte Jaen parmi les villes anciennes de l'Espagne, et je crois retrouver le nom romain de cette ville dans l'itinéraire d'Antonin, ou on lit.

Alto itinere a Corduba Castulone . . . . . mpm LXVIII sic:

Epora . . . . . mpm XXVIII.

Uciense . . . . . mpm XVIII.

Castulone. . . . . mpm XXII.

Le mot *Uciense* est un de ceux que les Arabes ne pouvaient prononcer; il répugne tout à fait au génie de leur langue. Retranchant donc la première et la dernière syllabe

là à Wâdi-Ach (Guadix), ville de médiocre grandeur, ceinte de murailles, où l'on fait des bénéfices dans le négoce, abondamment pourvue d'eau, car il y a une petite rivière qui ne tarit jamais; puis à Diezma, bourg où est une auberge; puis à ar-Rataba, puis à Afraferîda, puis à Wad; ces villages sont contigus et situés à 8 milles de distance de la ville de Grenade.

Guadix est un point de réunion où aboutissent plusieurs routes. Le voyageur qui (par exemple) veut se rendre de là à la ville de Baza, gravit le mont 'Açim, passe au bourg de . . .) et parvient à Baza après avoir fait 30 milles.

Cette dernière ville est de grandeur moyenne, agréablement située, florissante et bien peuplée; elle est entourée de fortes murailles et possède un bazar très-propre et des maisons superbes²⁾. Il s'y fait du commerce, et il y a des fabriques de divers genres. Non loin de là est

1) Ce nom est incertain. M. Simonet (*Description* etc., p. 68) pense que c'est l'endroit qui s'appelait aussi l'beda Farwa. Dans ce cas il faudrait lire فورو, ce qui est presque la leçon du man C, mais je dois avouer que j'hésite à adopter l'opinion de M. Simonet, car dans أبدا فورو (Arib, II, p. 178: أبدا المعروضة وهي المدينة) dans la note de M. de Gayangos sur Nasî, p. 39, il faut lire de même فورو أبدا au lieu de أبدا فورو; le mot فورو est le nom propre d'un homme; ce qui le prouve, c'est qu'ailleurs (II, p. 166) 'Arib nomme le seigneur d'Ubeda Mohammed ibn-Farwa. Or, il n'est guère vraisemblable qu'on aurait retranché le nom propre de l'endroit et qu'on n'aurait conservé que celui de son ancien seigneur.

2) Dans le texte il faut lire, je crois, المعنى, au lieu de المعنى. La même faute se trouve aussi dans d'autres passages d'Edrisi, comme dans le Ve Climat, 4e section: وهي مدينة ذات أسوار فساح ومعان جميلة; VIe Climat, 2e section: حمنة صغيرة كاملة المعان; VIe Climat, 4e section: جميلة المباني كاملة المعان. Les copistes des manuscrits d'Edrisi ne semblent pas avoir

connu le mot معنى, car dans les parties de son ouvrage que j'ai pu lire, je ne l'ai trouvé écrit correctement que dans le passage p. 138, l. 16. L'emploi des synonymes dérivés de بنى, prouve que mon opinion est fondée: comparez aussi Makkarî, I, p. 350:

فجئت مغانيا وشيد مبانيها.

viennent d'Almérie, 6 milles. (La distance entre Almérie et Mondujar est de 1 journée faible.)

Le fort de Mondujar est construit sur une colline dont la terre est de couleur rouge, et auprès de laquelle coule une rivière. L'auberge est dans le village; on trouve à y acheter du pain, du poisson et toutes sortes de fruits selon la saison.

De là on se rend à Hamma-Ujjar, puis aux bains de Wachtan¹⁾, puis à Marchena, lieu situé près le confluent de deux rivières et forteresse très-bien située, très-solidement construite et très-peuplée; puis au bourg de Boloduy, puis à Hign al-Coçair, fort très-solide et qui domine l'entrée d'un défilé par lequel il faut nécessairement passer; puis à Khandac-Fobair, puis à al-Rataba, puis à Abia où est une station, puis au fort de Fifiāna, puis à Çonçal, bourg, puis au commencement de la plaine d'Abia qui a 12 milles de longueur, sans courbure ni inégalité²⁾. Le voyageur laisse à sa gauche la chaîne de montagnes dite Cholair de la Neige, au pied de laquelle on remarque divers lieux fortifiés, tels que Ferreira, fort connue par ses noix que le terrain produit en quantité extraordinaire; elles s'ouvrent³⁾ sans qu'on ait besoin de les casser et nulle part on n'en trouve d'une meilleure qualité. Une autre forteresse de ces montagnes est Dolar, dont les environs produisent d'excellentes poires; une seule de ces poires pèse quelquefois une livre d'Andalousie; communément deux atteignent ce poids; elles sont d'un goût exquis.

202 De l'extrémité de la plaine d'Abia on se rend à Khandac-Ach et de

1) Les voyelles sont incertaines.

2) La leçon dont le man. A. a gardé la trace, est امتا. Les règles de la grammaire exigent امنت; mais probablement l'auteur a écrit امتا, car plus haut (p. 10, l. 10, et p. 114, l. 8) il a aussi écrit deux fois اما contre les règles de la grammaire. Il a suivi servilement le Coran, où se trouve cette phrase (sour. 20, vs. 106), mais où la construction est différente.

3) Dans le texte il faut lire ينفر كما porte le man. C.; voyez le glossaire.

Celui qui veut se rendre de cette dernière ville à Grenade d'Elvire, doit faire d'abord 6 milles pour parvenir à Pechina, ville qui a été avant Almería la capitale de la province ¹⁾, mais dont la population s'est transportée à Almería, et dont il ne reste plus maintenant que les ruines et la mosquée cathédrale qui est isolée. Autour de Pechina sont des vergers, des jardins, des maisons de campagne, des vignobles et des champs cultivés, qui sont la propriété des habitants d'Almería. A droite et à 6 milles de Pechina est Alhama, forteresse située sur le sommet d'une montagne. Les voyageurs dans les pays lointains rapportent qu'il n'en est point au monde de plus solidement construite et qu'il n'est point de lieu dont les eaux thermales aient le même degré de chaleur. De tous côtés il y vient des malades, des infirmes; ils y restent jusqu'à ce que leurs maux soient soulagés ou totalement guéris. Les habitants de la ville (d'Almería) venaient jadis s'y établir, dans la belle saison, avec leurs femmes et leurs enfants; ils y dépensaient beaucoup d'argent pour leur nourriture, leur boisson etc., et le loyer d'une habitation s'y élevant quelquefois jusqu'à trois dinars (moravides) par mois. Les mon- 201
tagues voisines d'Alhama sont en totalité formées de gypse. On en extrait cette substance, on la brûle et on la transporte à Almería pour être employée à lier les pierres des édifices et à les plâtrer. Elle s'y vend à très-bon marché à cause de son abondance.

De Pechina au bourg des Beni-'Abdous (Benahadux), 6 milles.

De là à Mondujar ²⁾, lieu où est une auberge pour les voyageurs qui

1) A l'époque où Ibn-Bançal visitait l'Espagne, Almería était déjà la capitale de la province de Pechina. Il dit que toutes les villes de l'Espagne sont anciennes, à l'exception de deux qui ont été bâties par les Arabes, à savoir: المدينة بجاند وهي المريّة, «la capitale de Pechina, c'est-à-dire, Almería," et Santarem. Ibn-Haiyân donne des détails extrêmement curieux sur l'histoire de Pechina; mais son récit est beaucoup trop étendu pour que je puisse le reproduire ici. Je me bornerai donc à remarquer qu'il faut se fier du maigre extrait donné par M. Simonet (*Description etc.*, p. 98).

2) Comparez Simonet, *Description etc.*, p. 101. note.

sur le bord de la mer, à l'occident de laquelle est l'embouchure de la rivière dite al-Mallâha (Rio de Velez), 12 milles. Cette rivière vient du côté du nord, passe à Alhama et près du district du château de Çâliha¹⁾, où elle reçoit toutes les eaux de la Çâliha²⁾, descend au bourg d'al-Fachât, puis se jette dans la mer à l'occident de Meria-Bellich.

De ce château au bourg d'aç-Çaira³⁾, où il y a un cap, 7 milles.

- 200 De ce cap à Bizilyâna (las Ventas de Mesmiliana), gros bourg situé dans une plaine sablonneuse, pourvu de bains, de caravansérails, et de madragues au moyen desquelles on prend beaucoup de poisson, qui s'expédie dans les pays environnants, 7 milles.

De Bizilyâna à Malaga, 8 milles.

Malaga est une ville très-belle, très-peuplée, très-vaste, enfin une ville magnifique. Ses marchés sont florissans, son commerce étendu et ses ressources nombreuses. Le territoire environnant est planté en vergers de figuier, produisant des fruits connus sous le nom de figues de Raiya qu'on expédie en Egypte, en Syrie, dans l'Irac et même dans l'Inde; elles sont d'une qualité parfaite. Au près de la ville sont deux grands faubourgs; l'un se nomme celui de Fontanella, et l'autre celui des marchands de paille. Les habitans de Malaga boivent de l'eau de puits; cette eau est presque à fleur de terre, abondante et douce. Il y a aussi un torrent dont les eaux ne coulent que durant l'hiver et le printemps, et qui est à sec le reste de l'année. Notre intention étant, s'il plaît à Dieu, de repartir plus loin de cette ville, nous revenons à Almería.

ou a dit المَرْتَدَة avec l'article, l'alalaya par excellence, et peu à peu l'appellatif est devenu un nom propre.

1) Alzaleha ou Zaha chez les anciens auteurs castillans, entre Alhama et Velez-Malaga; mais depuis la moitié du XVIe siècle cet endroit n'est plus habité. Voyez Simonet, *Description* etc, p. 92.

2) Aujourd'hui la Zulia; voyez Madoz a l'article. Velez o Benamargosa.

3) Ou d'aç-Çaira, les voyelles sont incertaines.

autrefois au sommet de l'obélisque et descendait ensuite du côté opposé où était un petit moulin. Sur une montagne qui domine la mer, on en voit encore aujourd'hui des vestiges, mais personne n'en connaît l'ancienne destination ¹⁾.

D'Almuñecar à Grenade, par terre, 40 milles.

D'Almuñecar, en suivant la côte, au bourg de Chet ²⁾, 12 milles.

Ce bourg produit des raisins secs d'une beauté et d'une grandeur remarquables; ils sont de couleur rouge et d'un goût aigre-doux. On en expédie dans toute l'Espagne, et ils sont connus sous le nom de raisins de Chet.

De ce bourg à celui de Torrox, sur le bord de la mer, 12 milles.

De là au château de Meria-Bellich ³⁾ (Torre del Mar), petite forteresse

1) Apparemment l'eau devait s'élancer sur le moulin et le mettre en mouvement.

2) Aujourd'hui Geta ou Jeto, car le nom s'écrit de ces deux manières.

3) M. Simonet (*Description* etc., p. 106) traduit: « la atalaya de Velez; » il semble donc penser que مَرْيَة répond au mot *atalaya*, et je crois en effet que, dans la langue des Arabes d'Espagne, مَرْيَة, dérivé du verbe رَاى, *voir*, signifiait: un beffroi, une tour d'où l'on fait le guet, « une tour ou l'on allume du feu pour avertir de l'approche des bâtiments ennemis, » comme Edrisi s'exprime plus haut, p. 341: « una atalaya sobre el mar que yaze en tal lugar que non puede poi la mar veur cosa grande nin pequenna para Espanya que del non la vean » (ancienne traduction espagnole de Râzi, p. 60). La petite forteresse dont parle Edrisi était réellement l'*atalaya* de Velez-Málaga, et je crois que le nom d'Almería doit s'expliquer de la même manière. On a tâché en vain de le retrouver chez les géographes grecs ou romains, et il est à regretter que M. Reinaud (*Géographie d'Aboulfêda*, p. 354) ait répété qu'Almería est le Murgis des Romains, car M. Madoz (II, p. 153) dit à bon droit que cette opinion est « no mas critica » que d'autres qui ont été avancées. Le nom est arabe, car il a l'article arabe, et ordinairement les noms géographiques d'origine étrangère ne l'ont pas. En effet, dans l'origine c'était un appellatif; ainsi Behî (p. 62) dit مَرْيَة بَجَانَة, et (p. 89) مَرْيَة مَرْسِي بَجَانَة, comme d'autres auteurs anciens. tels qu'Ibn-Haukal et Ibn-Haïyan, appellent l'endroit dont il s'agit قَرْصَة بَجَانَة (le port de la ville de Pechina), et cela signifiait proprement. le beffroi, l'*atalaya*, de la ville de Pechina dans la suite

du feu pour avertir de l'approche des bâtiments ennemis ¹⁾, 6 milles.

De ce cap au port d'an-Nobaira ²⁾, 22 milles.

De là au bourg d'Adra sur mer, 12 milles.

Ce bourg, ou cette petite ville, n'est point un lieu de marché, mais il y a des bains et un caravansérail, et il est très-peuplé. A l'occident ³⁾ est l'embouchure d'une grande rivière qui vient des montagnes de Chokair, reçoit les eaux de Berja et autres, et se jette ici dans la mer.

D'Adra à Beliséna (Torre de Melisena), bourg peuplé sur les bords de la mer, 20 milles.

De là à Marsâ al-Ferrôh (Castillo de Feiro), petit port ressemblant à un étang, 12 milles.

199 De là à Baterna, bourg où l'on trouve une mine de mercure, métal qui est ici d'une qualité supérieure, 6 milles.

De là à Salobrefia, bourg, 12 milles.

De là à Almuñecar sur mer, 8 milles.

Cette dernière ville est de moyenne grandeur, mais jolie. On y pêche beaucoup de poisson et on y recueille beaucoup de fruits. Au milieu de cette ville est un édifice carré et ressemblant à une colonne, large à sa base, étroit à son sommet. Il y existe des deux côtés une cannelure, et ces deux cannelures se joignent et se prolongent de bas en haut. Vers l'angle formé par un de ces côtés est un grand bassin creusé dans le sol et destiné à recevoir les eaux amenées d'environ 1 mille de distance par un aqueduc composé d'arcades nombreuses construites en pierres très-dures. Les hommes instruits d'Almuñecar disent que l'eau s'élançait

1) La punta de Elena.

2) La leçon est incertaine et l'endroit dont il s'agit n'existe plus; mais dans une liste de 1587 (*apud* Simonet, p. 173) on lit que dans le district de Berja se trouvent les endroits Beneri, Dalas et Adra. Ce Beneri pourrait bien être le port dont parle Edrisi, et dans ce cas il faudrait lire البَنِيرَة.

3) L'auteur aurait dû dire à l'orient

faisait dans aucune autre ville d'Espagne, et ils possédaient d'immenses capitaux. Le nombre des caravansérails enregistrés aux bureaux de l'administration comme tenus à payer l'impôt sur le vin¹⁾, était de mille moins trente (970). Quant aux métiers à tisser, ils étaient, comme nous venons de le dire, également très-nombreux.

Le terrain sur lequel est bâtie cette ville est, jusqu'à un certain rayon, de tous côtés fort pierreux. Ce ne sont que roches amoncelées et que cailloux durs et aigus; il n'y a point de terre végétale; c'est comme si on avait passé au crible ce terrain et qu'on eût fait exprès de n'en conserver que les pierres. A l'époque où nous écrivons le présent ouvrage, Almérie est tombée au pouvoir des chrétiens. Ses agréments ont disparu, ses habitants ont été emmenés en esclavage, les maisons, les édifices publics ont été détruits et il n'en subsiste plus rien.

Parmi les dépendances ou paroisses de cette ville sont Berja et Dalias.

La distance qui sépare Almérie de la première de ces villes est de 1 forte journée.

De Berja à Dalias on compte environ 8 milles.

Berja, plus considérable que Dalias, possède des marchés, des fabriques et des champs cultivés.

On peut se rendre d'Almérie à Malaga par terre ou par mer.

La première de ces voies fait plusieurs détours; la distance est de 7 journées.

Par mer on compte 180 milles;

Savoir:

D'Almérie au bourg d'al-Badjanis²⁾ sur mer, 6 milles.

(La route de terre de Berja et de Dalias passe par al-Badjanis.)

De ce bourg à l'extrémité du golfe où est une tour où l'on allume

1) La leçon du texte semble bonne; voyez le Glossaire.

2) La leçon est incertaine.

moravides. Elle était alors très-industrieuse et on y comptait¹⁾, entre autres, huit cents métiers à tisser la soie, où l'on fabriquait des étoffes connues sous le nom de holla, de dibâdj, de siglaton, d'ispahâni, de djordjâni; des rideaux ornés de fleurs, des étoffes ornées de clous²⁾, de petits tapis³⁾, des étoffes connues sous les noms de 'attâbi (tabis), de mi'djar etc.⁴⁾.

Avant l'époque actuelle Almérie était également fort renommée pour la fabrication d'ustensiles en cuivre et en fer et d'autres objets. La vallée qui en dépend produisait une quantité considérable de fruits qu'on vendait à très-bon marché. Cette vallée, connue sous le nom de celle de Pechina, est située à 4 milles d'Almérie. On y voyait nombre de vergers, de jardins et de moulins, et ses produits étaient envoyés à Almérie. Le port de cette ville recevait des vaisseaux d'Alexandrie et de toute la Syrie, et il n'y avait pas, dans toute l'Espagne, de gens plus riches, plus industriels, plus commerçants que ses habitants, ni plus enclins, soit au luxe et à la dépense, soit à l'amour de thésauriser.

Cette ville est bâtie sur deux collines séparées par un ravin où sont des habitations. Sur la première est le château, renommé par sa forte position; sur la seconde, dite Djebel Lâhami, est le faubourg: le tout est entouré de murs et peircé de portes nombreuses. Du côté de l'occident est le grand faubourg nommé le faubourg du réservoir, entouré de murs, renfermant un grand nombre de bazars, d'édifices, de caravansérails et de bains. En somme Almérie était une ville très-importante, très-commerçante et très-fréquentée par les voyageurs; ses habitants 198 étaient riches; ils payaient comptant avec plus de facilité qu'on ne le

1) Comparez Makhari, I, p. 102

2) Voyez Pariset, *Histoire de la soie*, I, p. 241.

3) *Alfonbra* en espagnol, que Pedro de Alcalá traduit par دلمقم (comparez sur ce dernier mot mon *Dict. des noms des vêtements*, p. 232, n. 1°).

4) Dans notre Glossaire on trouvera des renseignements sur la plupart de ces mots.

Cordoue), puis se dirige tout à fait vers le midi en passant près du fort de Ferez, de Mula, de Murcie, d'Orihuela, d'Almodovar, puis se jette dans la mer.

De Segura à Sorita (Almonacid de Zorita)¹⁾, ville de moyenne grandeur, dont le territoire est beau et fertile, 2 journées. Dans le voisinage se trouve le fort de Fita (Hita)²⁾.

De ce fort à Tolède, 2 journées.

Celui qui veut se rendre de Murcie à Almería doit passer par Cantara Eschcâba (Alcantarilla), Lebrilla, Alhama et Lorca, ville importante, fortifiée sur une montagne, avec bazar et faubourg entouré de murs et situé au-dessous de la ville. Le marché, la douane³⁾ et le marché aux drogues se trouvent dans le faubourg. Le pays produit de la terre jaune (de l'ocre) et de la terre rouge (de la sanguine) dont il se fait une grande exportation.

De Lorca à Murcie on compte 40 milles.

Aux puits d'ar-Rataba et à Vera, place forte sur un rocher escarpé qui domine la mer, 1 journée.

197

De là à la montée de Chacar (Mujacar), montée tellement escarpée qu'un cavalier ne peut la gravir qu'en mettant pied à terre (la distance manque).

De cette montée à la Râbita, qui n'est point un fort ni un village, mais une caserne où sont des gardes chargés de veiller à la sûreté du chemin, 1 journée.

De là à Almería, 1 journée faible.

Almería⁴⁾ était la ville principale des musulmans à l'époque des Al-

1) Voyez plus haut, p. 210, n. 5.

2) Le nom propre qui est altéré dans tous les man., est آيت, comparez p. 175 du texte, l. 10.

3) Voyez le Glossaire sous le mot سوق, (avec le *réf.*)

4) On trouvera plus loin une note sur l'origine et la signification de ce nom.

dent dans la mer; ensuite on les embarque pour Dénia où ils sont employés à la construction des navires, ou bien, s'ils sont larges, pour Valence où ils servent à celle des maisons.

De Calaça à Santa-Maria, 3 journées.

De Calaça à Alpuente, même distance.

De Cuenca à Huete, même distance ¹⁾.

Huete et Ucles sont deux villes de moyenne grandeur, entourées de champs cultivés, et distantes l'une de l'autre de 18 milles.

D'Ucles à Segura, 3 journées.

Segura est un fort habité comme une ville, situé sur le sommet d'une montagne très-haute et très-escarpée. Ses constructions sont belles. Du pied des montagnes surgissent deux rivières, dont l'une est celle 196 de Cordoue ou le Nahr al-kebir (la grande Rivière), et l'autre celle de Murcie ou le Nahr al-abyadh (la rivière Blanche).

La première (celle de Cordoue) sort d'un étang formé par la réunion des eaux, au sein de la montagne, puis se cache sous les rochers et en ressort, se dirigeant à l'ouest vers le mont Nadjda, puis vers Ghàdira et Ubada, passe au sud de la ville de Baeza, puis auprès du fort d'Andujar, d'al-Coçair, du pont d'Echtechàn, de Cordoue, des forts d'Almodovar, d'al-Djotf, de Loia, d'Alcolea, de Cantillana, d'az-Zaràda ²⁾, de Séville, de Cabtâl, de Cabtôr, de Trebujena, d'al-Masâljid (San-Lucas), de Cadix, puis se jette dans l'Océan.

L'autre, c'est-à-dire la rivière Blanche ou de Murcie, sort des mêmes montagnes (on prétend qu'elle dérive du même lieu que la rivière de

---

est frappante. Ce n'est même que par une expression de M. Madoz que j'ai été en état de saisir le sens que le verbe عَزَّ a dans ce passage, comme on pourra le voir dans le Glossaire.

1) Cette distance est trop forte.

2) Plus loin, p. 15, l. dern., » les moulins d'az-Zaràda » (c'est ainsi qu'il faut lire).

sur des navires, comme les moulins de Saragoſſe, qui peuvent ſe transporter d'un lieu à un autre, et quantité de jardins, de vergers, de terres labourables et de vignobles complantés de figuiers. De cette ville dépendent divers châteaux forts, des villes importantes et des districts d'une beauté incomparable. 195

De Murcie à Valence on compte 6 journées.

De Murcie à Almería, en ſuivant la côte, 5 journées.

A Cordoue, 10 journées.

A Segura, 4 journées.

A Chinchilla, 50 milles.

Chinchilla eſt une ville de moyenne grandeur défendue par un château fort, et entourée de vergers. On y fabrique des tapis de laine qu'on ne ſaurait imiter ailleurs, circonſtance qui dépend de la qualité de l'air et des eaux. Les femmes y ſont belles et intelligentes.

De là à Cuenca, 2 journées.

Cuenca eſt une ville petite, mais ancienne. Elle eſt ſituée près d'une mare formée artificiellement, et entourée de murailles, mais ſans faubourg. Les tapis de laine qu'on y fait ſont d'excellente qualité.

De Cuenca à Calaga ¹⁾, vers l'orient, 3 journées.

Ce dernier lieu eſt fortifié et conſtruit ſur le revers de montagnes où croiſſent beaucoup de pins. On en coupe le bois et on le fait deſcendre par eau juſqu'à Dénia et à Valence. En effet, ces bois vont par la rivière ²⁾ de Calaga à Alcira, et de là au fort de Cullera où ils deſcen-

1) Les voyelles ſont incertaines.

2) Cette rivière doit être le Gabriel, et ce qui ſe pratiquant du temps d'Edriſi a lieu encore aujourd'hui, car M. Madoz dit dans l'article *Cabriel* » Il y a aſſez d'eau dans cette rivière, ce qui facilite le transport de quantité de bois, deſtiné à la conſtruction des navires et des maiſons, que l'on coupe dans les grandes forêts de la ſierra de Cuenca et qui deſcend dans la Méditerranée près de Cullera, ſituée à l'embouchure du Jucar. » Si l'on ne ſavait juſ que M. Madoz n'a pas connu Edriſi, on ſerait preſque tenté de dire qu'il a traduit cet auteur, car la reſſemblance entre ſes paroles et celles de l'écrivain arabe

De là à Bortomân ¹⁾ al-cabîr (Puerto Pormann), port, 30 milles.

De là à Carthagène, 12 milles.

Carthagène est le port de la ville de Murcie. C'est une ville ancienne, possédant un port qui sert de refuge aux plus grands comme aux plus petits navires, et qui offre beaucoup d'agréments et de ressources. Il en dépend un territoire connu sous le nom d'al-Fondoun ²⁾, d'une rare fertilité. On rapporte qu'une seule pluie y mûrit les grains, qui sont d'une qualité parfaite.

De Carthagène, en suivant la côte, à Chadjéna, bon port non loin d'un village, 24 milles.

De là à Akila (Torre de las Aguilas), petit château fort situé sur le bord de la mer et qui est le port de Lorca, dont il est éloigné de 25 milles, 12 milles.

De là à la rivière de Vera, au fond d'un golfe, 42 milles. Près de l'embouchure de cette rivière est une haute montagne sur laquelle est bâti le fort de Vera, qui domine la mer.

De là à l'île nommée Carbonera, 12 milles.

Puis à ar-Racif, 6 milles.

Puis à ach-Châma al-baidhâ, 8 milles.

Puis au cap Câbita ibn-Aswad (cap de Gata), 6 milles.

De là à Alméne, 12 milles.

De Carthagène à Murcie on compte, par terre, 40 milles.

Murcie, capitale du pays de Todmir, est située dans une plaine sur les bords de la rivière Blanche. Il en dépend un faubourg florissant et bien peuplé, qui, ainsi que la ville, est entouré de murailles et de fortifications très-solides. Ce faubourg est traversé par des eaux courantes. Quant à la ville, elle est bâtie sur l'une des rives de la rivière; on y parvient au moyen d'un pont de bateaux. Il y a des moulins construits

---

1) Altération de *Portus magnus*.

2) Les voyelles sont incertaines.

tourée de jardins et de vergers qui sont proches l'un de l'autre et qui produisent des fruits en quantité prodigieuse. On y jouit de toutes les commodités de la vie. Il y a des bazars et des métairies.

D'Orihuela à la mer, 20 milles.

D'Orihuela à Murcie, 12 milles.

Et à Carthagène, 45 milles.

De Dénia, ville maritime dont il a été plus haut fait mention, à Alicante, en se dirigeant vers l'ouest et en suivant la côte, 70 milles.

Alicante est une ville peu considérable, mais bien peuplée. Il y a un bazar, une mosquée cathédrale et une mosquée paroissiale. Le sparte qui y croît s'expédie vers tous les pays maritimes. Le pays produit beaucoup de fruits et de légumes, et particulièrement des figues et du raisin. Le château qui défend cette ville, construit sur une montagne que l'on ne peut gravir qu'avec beaucoup de peine, est très-fort. Malgré son peu d'importance, Alicante est un lieu où l'on construit des vaisseaux pour le commerce et des barques. Dans le voisinage, du côté de l'occident¹⁾, est une île qui porte le nom de Plana. Elle est à 1 mille de distance de la côte; c'est dans ce port excellent que se cachent les navires des ennemis. Vis-à-vis de cette île est le cap du garde (Santa-Pola). De là à Alicante on compte 10 milles.

D'Alicante à Elche par terre, 1 journée faible.

194

Et d'Alicante aux bouches de Bélich, 57 milles.

Bélich, avec des ports, est un grand étang formé par les embouchures de torrents et où entrent les navires²⁾.

De Bélich à l'île des souris (Isla Grossa), 1 mille.

De cette île à la terre ferme, 1 mille et demi.

De là au cap al-Cablél (Cap de Palos), 12 milles.

1) J'ai dû placer ces mots dans le texte, parce qu'ils se trouvent dans deux manuscrits, mais il ne peut pas y avoir d'île à l'ouest d'Alicante, et Plana est au sud de cette ville.

2) Il s'agit de la Mer Menor.

seaux s'y rendent; il y a aussi des chantiers où l'on en construit. Il en part aussi des navires qui se rendent vers les contrées les plus lointaines de l'orient, et c'est de là que sort la flotte en temps de guerre.

Au midi de cette ville est une montagne ronde du sommet de laquelle on aperçoit les hauteurs d'Iviza en pleine mer. Cette montagne s'appelle Cà'oun.

De Xativa à Bocayrente, vers l'occident¹⁾, 40 milles.

Bocayrente est un lieu fortifié qui a l'importance d'une ville. Il y a un marché très-fréquenté, et, à l'entour, beaucoup de métairies. Il s'y fabrique des étoffes blanches qui se vendent à très-haut prix et qui sont de longue durée. Elles sont incomparables sous le rapport du moelleux et de la souplesse du tissu; c'est au point que, pour la blancheur et pour la finesse, elles égalent le papier.

De Bocayrente à Dénia, 40 milles.

193 Et à Elche, 40 milles.

Elche est une ville bâtie dans une plaine traversée par un canal provenant d'une rivière. Ce canal passe sous les murailles de la ville; les habitants en font usage, car il sert à alimenter des bains, et il coule dans les bazars et dans les rues. Les eaux de la rivière dont nous parlons sont salées. Pour boire, les habitants sont obligés d'apporter du dehors de l'eau pluviale, qu'ils conservent dans des jarres²⁾.

D'Elche à Orihuela, ville bâtie sur les bords de la rivière Blanche, qui est aussi le fleuve de Murcie, 28 milles.

Les murs d'Orihuela, du côté de l'occident, sont baignés par ce fleuve; un pont de bateaux donne accès à la ville. Elle est défendue par un château très-fort, bâti sur le sommet d'une montagne; elle est en-

1) Vers le sud.

2) Edrisi ne s'est pas expliqué ici en termes assez clairs, mais pour justifier ma traduction, je citerai cet article de Berggren (*Guide franç.-ar. vulgaire*): »jarre, grand vaisseau de terre, grande cruche pour y fermenter le vin, et pour y conserver toutes sortes de boissons et de provisions de bouche. خوابی, خابیه."

et de cultivateurs. Il y a des bazars, et c'est un lieu de départ et d'arrivée pour les navires. Cette ville est située à trois milles de la mer où l'on parvient en suivant le cours d'un fleuve dont les eaux sont utilement employées à l'arrosage des champs, des jardins, des vergers et des maisons de campagne.

De Valence à Saragosse, en passant par Cutanda, 9 journées.

De Valence à Cutanda, 3 journées.

De Cutanda à Hiçn ar-rayâhin, château fort bien peuplé, 2 journées.

De Hiçn ar-rayâhin à Alpuente, 2 journées.

192

De Valence à Alcira, sur les bords du Xucar, 18 milles. Cette ville a de beaux environs plantés d'un grand nombre d'arbres fruitiers bien arrosés. Elle compte parmi ses habitants des personnes de qualité et elle est située à côté de la route de Murcie.

D'Alcira à Xativa, 12 milles.

Xativa est une jolie ville possédant des châteaux dont la beauté et la solidité ont passé en proverbe ; on y fabrique du papier tel qu'on n'en trouve pas de pareil dans tout l'univers. On en expédie à l'orient et à l'occident.

De là à Dénia, 25 milles.

Et à Valence, 32 milles.

De Valence à Dénia, en suivant le golfe ¹⁾, 65 milles.

De Valence à la forteresse de Cullera, 25 milles.

Cullera, qui est entourée par la mer et bien fortifiée, est située à l'embouchure du Xucar.

De là à Dénia, 40 milles.

Dénia est une jolie ville maritime avec un faubourg bien peuplé. Elle est ceinte de fortes murailles, et ces murailles, du côté de l'orient, ont été prolongées jusque dans la mer avec beaucoup d'art et d'intelligence. La ville est défendue par un château fort. Elle est entourée de champs cultivés, de vignobles et de plantations de figuiers. Beaucoup de vais-

---

1) Le golfe de Valence.

De Tarragone à Barcelone, en se dirigeant vers l'orient, 60 milles.

De Tarragone, en se dirigeant vers l'occident, à l'embouchure de l'Èbre, fleuve qui est ici d'une grande largeur, 40 milles.

De cette embouchure en se dirigeant vers l'occident et près de la mer au château fort de Cachtéli ¹⁾, 16 milles.

Ce dernier château fort est beau et solidement construit sur les bords de la mer; la garnison est brave. Près de là est un grand village environné de cultures.

Du château de Cachtéli, en se dirigeant vers l'occident, au village de Yâna près de la mer, 6 milles.

De Cachtéli à Peñíscola, place forte sur le rivage, entourée de cultures et de villages, où l'on trouve de l'eau en abondance, 6 milles.

De Peñíscola à la montée ²⁾ d'Abicha, montagne très-haute qui s'élève au-dessus du rivage et sur laquelle passe la route, de sorte qu'on est obligé de gravir jusqu'à son sommet, quoiqu'elle soit fort escarpée, 7 milles.

De là à Burriana, vers l'occident, 25 milles.

Burriana est une ville considérable, bien peuplée, abondante en ressources, entourée d'arbres et de vignobles, et bâtie dans une plaine à 3 milles ou environ de la mer.

De Burriana à Murviédro, réunion de bourgs bien peuplés entourés de vergers arrosés par des eaux courantes et situés à proximité de la mer, 20 milles. De là à Valence, en se dirigeant vers l'occident, 12 milles.

Valence, l'une des villes les plus considérables de l'Espagne, est bâtie dans une plaine et bien habitée. On y trouve beaucoup de marchands

1) Le Castillo de Chiver; voyez plus haut, p. 212, n. 1.

2) Le mot *كاسية* signifie: une côte très-roide; chez Pedro de Alcalá il répond à *cuesta arriba enroscada*. Burckhardt, *Travels in Nubia*, p. 34: "a rocky descent, over which the road lies." Comparez Edrisi, p. 14v, l. 1 et 2.

virons de Calahorra. La réunion de ces divers cours d'eau s'effectue au-dessus de Tudèle. Le fleuve coule ensuite vers Saragosse, puis vers la forteresse de Djibra (Chiprana), puis il reçoit les eaux de la rivière des Oliviers (la Cinca), puis il coule vers Tortose, ville à l'occident de laquelle il se jette dans la mer. Saragosse porte aussi le nom d'al-medîna al-baidhâ (la ville blanche), parce que la plupart de ses maisons sont revêtues de plâtre ou de chaux. Une particularité remarquable, c'est qu'on n'y voit jamais de serpents. Lorsqu'un reptile de cette espèce y est apporté du dehors, il périt à l'instant. Il existe à Saragosse un très-grand pont sur lequel on passe pour entrer dans la ville, qui a de fortes murailles et des édifices superbes.

De Saragosse à Huesca, 40 milles.

De Huesca à Lérida, 70 milles.

De Saragosse à Tudèle, 50 milles.

Lérida est une petite ville bien habitée, entourée de fortes murailles et bâtie sur les bords d'une grande rivière.

De Mequinenza à Tortose on compte 2 journées ou 80 milles.

Tortose est une ville bâtie au pied d'une montagne et ceinte de fortes murailles. Il y a des bazars, de beaux édifices, des artisans et des ouvriers. On y construit de grands vaisseaux avec le bois que produisent les montagnes qui l'environnent, et qui sont couvertes de pins d'une grosseur et d'une hauteur remarquables. Ce bois est employé pour les mâts et les vergues des navires; il est de couleur rougeâtre, son écorce est luisante, il est résineux, durable, et il n'est pas, comme les autres, sujet à être détérioré par les insectes. Il a une grande réputation.

De Tortose à l'embouchure du fleuve, 12 milles.

De Tortose à Tarragone, 50 milles.

191

Tarragone est une ville juive bâtie sur les bords de la mer. Elle a des murs de marbre, des forts et des tours. Il n'y demeure que peu de chrétiens.

Cette dernière ville est jolie; située dans un bas-fond, elle est vaste et possède un grand nombre d'édifices, de jardins et de vergers.

De là à Santa-Maria d'Ibn-Razin (Albarracín), 3 journées faibles, et à Alpuente, 4 journées.

De Santa-Maria à Alpuente, 2 journées.

Ces deux villes sont belles, bien peuplées et pourvues de marchés permanents; on y voit beaucoup de champs cultivés et des fruits de toute sorte. C'étaient, au temps où ce pays était soumis à la domination musulmane, les demeures des Càtim¹⁾.

De Medinaceli à Calatayud, 50 milles vers l'orient.

Calatayud est une ville considérable, forte et bien défendue, et dont le territoire est planté de beaucoup d'arbres et produit beaucoup de fruits. Des sources nombreuses et des ruisseaux fertilisent cette contrée où l'on peut se procurer de tout à bon marché. On y fabrique de la poterie²⁾ dorée qu'on exporte au loin.

De Calatayud, en se dirigeant vers le sud, à Daroca, on compte 18 milles.

Cette dernière ville est peu considérable, mais populeuse et bien habitée; elle a beaucoup de jardins et de vignobles; on y trouve de tout en abondance et à bon marché.

190 De Daroca à Saragosse, 50 milles.

De Calatayud à Saragosse, également 50 milles.

Saragosse est l'une des villes capitales de l'Espagne. Elle est grande et très-peuplée. Ses rues sont larges, ses maisons fort belles. Elle est entourée de vergers et de jardins. Les murailles de cette ville sont construites en pierres et très-fortes; elle est bâtie sur les bords du grand fleuve qu'on nomme l'Èbre. Ce fleuve provient en partie du pays des chrétiens, en partie des montagnes de Calatayud, et en partie des en-

1) Voyez plus haut, p. 210, n. 3.

2) Voyez le Glossaire sous le mot *عصا*.

dont le sol et les montagnes produisent une terre comestible supérieure à toutes celles qu'on peut rencontrer dans l'univers. On en expédie en Egypte, en Syrie, dans les deux Iracs et dans le pays des Turcs. Cette terre est très-agréable au goût et elle est excellente pour ôter les choses avec lesquelles on s'est nettoyé la tête ¹⁾. On trouve également dans les montagnes de Tolède des mines de cuivre et de fer. Au nombre des dépendances de cette ville et au pied des montagnes est Madrid, petite ville bien peuplée et château fort; du temps de l'islamisme, il y existait une mosquée cathédrale où l'on faisait toujours la *khotba*. Il en était de même d'al-Fahmîn, ville bien habitée, pourvue de beaux bazars et d'édifices, où l'on voyait une mosquée cathédrale et une mosquée paroissiale; on y faisait toujours la *khotba*. Tout ce pays aujourd'hui est, ainsi que Tolède, au pouvoir des chrétiens dont le roi, d'origine castillane, est un descendant du roi Alphonse.

A 50 milles ou deux journées à l'orient de cette capitale est Guada- 189
lajara, jolie ville bien fortifiée et abondant en productions et en ressources de toute espèce. Elle est entourée de fortes murailles et elle a des sources vives. A l'occident de cette ville coule une petite rivière qui arrose des jardins, des vergers, des vignobles et des campagnes où l'on cultive beaucoup de safran destiné pour l'exportation. Cette rivière coule vers le sud et se jette ensuite dans le Tage.

Quant à ce dernier fleuve, il prend sa source dans les montagnes qui se prolongent jusqu'à Alcalá et Alpuente ²⁾, puis, se dirigeant vers l'occident, il descend à Tolède, puis à Talavera, puis à al-Makhâdha, puis à Alcantara, puis à Conaitina Mahmoud (le petit pont de Mahmoud), puis à la ville de Santarem, puis à Lisbonne, où il se jette dans la mer.

De Guadalaxara, en se dirigeant vers l'orient, à Medinacoli, 50 milles.

---

1) Comparez plus haut, p. 72.

2) La Sierra de Albarraem. L'Alcalá dont parle l'auteur, semble être celle qui se trouve sur les bords du Cabriel, au nord-ouest d'Alpuente.

hauteur des édifices, la beauté des environs, et la fertilité des campagnes arrosées par le grand fleuve qu'on nomme le Tage. On y voit un aqueduc très-curieux ¹⁾, composé d'une seule arche au-dessous de laquelle les eaux coulent avec une grande violence et font mouvoir, à l'extrémité de l'aqueduc, une machine hydraulique qui fait monter les eaux à 90 coudées de hauteur; parvenues au-dessus de l'aqueduc, elles suivent la même direction (littéral. elles coulent sur son dos) et pénètrent ensuite dans la ville.

A l'époque des anciens chrétiens, Tolède fut la capitale de leur empire et un centre de communications. Lorsque les musulmans se rendirent maîtres de l'Andalousie, ils trouvèrent dans cette ville des richesses incalculables, entre autres cent soixante-dix couronnes d'or en-
 188 riches de perles et de pierres précieuses, mille sabres royaux et ornés de bijoux, des perles et des rubis par boisseaux, quantité de vases d'or et d'argent, la table de Salomon, fils de David, qui, dit-on, était faite d'une seule émeraude et qui est actuellement à Rome.

Les jardins qui environnent Tolède sont entrecoupés de canaux sur lesquels sont établies des roues à chapelet destinées à l'arrosage des vergers, qui produisent, en quantité prodigieuse, des fruits d'une beauté et d'une bonté inexprimables. On admire de tous côtés de beaux domaines et des châteaux bien fortifiés.

A quelque distance, au nord de la ville, on aperçoit la chaîne des hautes montagnes dites ach-Chàràt (Sierra), qui s'étendent depuis Medinaceli jusqu'à Combre, à l'extrémité de l'occident. Ces montagnes nourrissent quantité de moutons et de bœufs, que les marchands de bétail expédient au loin. On n'en trouve jamais de maigres; au contraire ils sont tous extrêmement gras; c'est un fait proverbialement répandu dans toute l'Espagne.

Non loin de Tolède est un village connu sous le nom de Maghàm,

---

¹⁾ Il y avait autrefois un aqueduc romain à l'est de Tolède, voyez Nodot, XIV, p. 831.

De Medellin à Truxillo, 2 journées faibles.

Cette dernière ville est grande et ressemble à une forteresse ; ses 187 murs sont très-solidement construits, et il y a des bazars bien approvisionnés. Les habitants de cette place, tant piétons que cavaliers, font continuellement des incursions dans le pays des chrétiens. Ordinairement ils exercent des brigandages et se servent de ruses.

De là à Cáceres, 2 journées faibles. Cette dernière place est également forte; on s'y réunit pour aller piller et ravager le pays des chrétiens.

De Miknésa ¹⁾ à Makhâdha al-Balât, 2 journées.

D'al-Balât à Talavera, 2 journées.

Talavera est une grande ville bâtie sur les bords du Tage ; la citadelle est parfaitement fortifiée, et la ville est remarquable par sa beauté, son étendue et la variété de ses productions. Les bazars sont curieux à voir, et les maisons agréablement disposées ; un grand nombre de moulins s'élèvent sur le cours du fleuve. Capitale d'une province importante, Talavera est environnée de champs fertiles. Ses quartiers sont beaux et anciens ; on y trouve des monuments d'une haute antiquité. Cette ville est située à 70 milles de Tolède.

La ville de Tolède, à l'orient de Talavera, est une capitale non moins importante par son étendue que par le nombre de ses habitants. Forte d'assiette, elle est entourée de bonnes murailles et défendue par une citadelle bien fortifiée. Elle a été fondée, à une époque très-ancienne, par les Amalécites ²⁾. Elle est située sur une éminence, et l'on voit peu de villes qui lui soient comparables pour la solidité et la

1) Yéacout connaît cet endroit et il dit que c'est une forteresse dans le district de Mérida ; voyez le *Yochtarik* et le *Marácid*. J'ai à me reprocher d'avoir induit en erreur l'éditeur de ce dernier ouvrage.

2) A l'exemple des juifs, les Arabes donnent le nom d'amalécites à tous les peuples anciens. Ce sont les géants, aussi le mot *عملاق*, *emlâq*, répond-il chez Pedro de Alcalá à *gigante hijo de la tierra*, et c'est chez lui le synonyme de *عقرب*.

Il y a beaucoup de jardins produisant des fruits et des légumes de tout espèce.

De Santarem à Badajoz on compte 4 journées. A droite de la route est Elvas, ville forte située au pied d'une montagne. Dans la riante contrée qui l'environne sont de nombreuses habitations et des bazars. Les femmes y sont d'une grande beauté.

De là à Badajoz, 12 milles.

De Mérida à Caracuel ¹⁾, forteresse, 3 journées.

De Caracuel à Calatrava, sur les bords de la Iâna (Guadiana), (la distance manque).

Ce dernier fleuve prend sa source dans des prairies situées au-dessus de Calatrava, passe auprès du village ²⁾ de Iâna, puis auprès de Calatrava, puis à la forteresse d'Aranda, puis à Mérida, puis à Badajoz, puis auprès de Chericha (Xerez de los Caballeros), puis à Mertola, puis se jette dans l'Océan.

De Calatrava à Aralia ³⁾, forteresse, 2 journées. De là à Tolède, 1 journée.

De Calatrava, en se dirigeant vers le nord, à la forteresse d'al-Balât, 2 journées.

De ce fort à Talavera, 2 journées.

De Cantara as-saif à al-Makhâdha ⁴⁾, 4 journées.

D'al-Makhâdha à Talavera, 2 journées.

De Mérida à Medellin, 2 journées faibles. Cette dernière forteresse est bien peuplée; ses cavaliers et ses fantassins font des incursions et des razzias dans le pays des chrétiens.

1) Chez Pélage d'Ornédo (c. 11) *Caracuel*, ce qui répond exactement à la manière dont les Arabes écrivent ce nom, *صركوي*

2) De la forteresse, selon le man. A.

3) Les voyelles sont incertaines.

4) Il résulte de ce que l'auteur dit plus loin, que cet endroit, dont le nom signifie *le gué*, était situé sur le Tage entre Talavera et Alcantara.

les fit voguer durant quelque temps sur la mer. »Nous courûmes,» disent-ils, »environ trois jours et trois nuits, et nous atteignîmes ensuite une terre où l'on nous débarqua les mains liées derrière le dos, sur un rivage où nous fûmes abandonnés. Nous y restâmes jusqu'au lever du soleil, dans le plus triste état, à cause des liens qui nous serraient fortement et nous incommodaient beaucoup; enfin ayant entendu du bruit et des voix humaines, nous nous mîmes tous à pousser des cris. Alors quelques habitants de la contrée vinrent à nous, et nous ayant trouvés dans une situation si misérable, nous délivrèrent et nous adressèrent diverses questions auxquelles nous répondîmes par le récit de notre aventure. C'étaient des Berbères. L'un d'entre eux nous dit: »Savez-vous quelle est la distance qui vous sépare de votre pays?» Et sur notre réponse négative, il ajouta: »Entre le point où vous vous trouvez et votre patrie il y a deux mois de chemin.» Le chef des aventuriers dit alors: *wâ asafi* (hélas); voilà pourquoi le nom de ce lieu est encore aujourd'hui Asafi. C'est le port dont nous avons déjà parlé comme étant à l'extrémité de l'occident ¹⁾).

De Lisbonne, en suivant les bords du fleuve et en se dirigeant vers l'orient, jusqu'à Santarem, on compte 80 milles. On peut s'y rendre à volonté par terre ou par eau. Dans l'intervalle est la plaine de Ba- 186
lâta. Les habitants de Lisbonne et la plupart de ceux du Gharb disent que le blé qu'on y sème ne reste pas en terre plus de quarante jours, et qu'il peut être moissonné au bout de ce temps. Ils ajoutent qu'une mesure en rapporte cent, plus ou moins.

Santarem est une ville bâtie sur une montagne très-haute. Du côté du midi se trouve un grand précipice. Cette ville n'a point de murailles, mais au pied de la montagne est un faubourg bâti sur le bord du fleuve (du Tage); on y boit de l'eau de source et de l'eau du fleuve.

---

1) Voyez sur ce récit, outre le livre de M. d'Avezac, déjà cité plus haut (p. 63), M. Reinaud dans sa traduction d'Aboulfeda, p. 264.

d'eau courante et près de là un figuier sauvage. Ils prirent et tuèrent quelques moutons, mais la chair en était tellement amère qu'il était impossible de s'en nourrir. Ils n'en gardèrent que les peaux, naviguèrent encore douze jours vers le sud, et aperçurent enfin une île qui paraissait habitée et cultivée; ils en approchèrent afin de savoir ce qui en était; peu de temps après ils furent entourés de barques, faits prisonniers et conduits à une ville située sur le bord de la mer. Ils descendirent ensuite dans une maison où ils virent des hommes de haute
 185 stature et de couleur rousse, qui avaient peu de poil et qui portaient des cheveux longs (non crépus), et des femmes qui étaient d'une rare beauté. Durant trois jours ils restèrent prisonniers dans un appartement de cette maison. Le quatrième ils virent venir un homme parlant la langue arabe, qui leur demanda qui ils étaient, pourquoi ils étaient venus, et quel était leur pays. Ils lui racontèrent toute leur aventure; celui-ci leur donna de bonnes espérances et leur fit savoir qu'il était interprète du roi. Le lendemain ils furent présentés au roi, qui leur adressa les mêmes questions, et auquel ils répondirent, comme ils avaient déjà répondu la veille à l'interprète, qu'ils s'étaient hasardés sur la mer afin de savoir ce qu'il pouvait y avoir de singulier et de curieux, et afin de constater ses extrêmes limites.

Lorsque le roi les entendit ainsi parler, il se mit à rire et dit à l'interprète : »Explique à ces gens-là que mon père ayant jadis prescrit à quelques-uns d'entre ses esclaves de s'embarquer sur cette mer, ceux-ci la parcoururent dans sa largeur durant un mois, jusqu'à ce que, la clarté (des rieux) leur ayant tout à fait manqué, ils furent obligés de renoncer à cette vaine entreprise. Le roi ordonna de plus à l'interprète d'assurer les aventuriers de sa bienveillance afin qu'ils conçussent une bonne opinion de lui, ce qui fut fait. Ils retournèrent donc à leur prison, et y restèrent jusqu'à ce qu'un vent d'ouest s'étant élevé on leur banda les yeux, on les fit entrer dans une barque et on

le Tage ; c'est celui sur lequel est située Tolède. Sa largeur auprès 184 de Lisbonne est de 6 milles, et la marée s'y fait ressentir violemment. Cette belle ville qui s'étend le long du fleuve, est ceinte de murs et protégée par un château fort. Au centre de la ville sont des sources d'eau chaude en hiver comme en été.

Située à proximité de l'Océan, cette ville a vis-à-vis d'elle, sur la rive opposée, le fort d'al-Ma'dan (Almada), ainsi nommé parce qu'en effet la mer jette des paillettes d'or sur le rivage¹⁾. Durant l'hiver les habitants de la contrée vont auprès du fort à la recherche de ce métal et s'y livrent tant que dure la saison rigoureuse. C'est un fait curieux dont nous avons été témoins nous-mêmes.

Ce fut de Lisbonne que partirent les Aventuriers, lors de leur expédition ayant pour objet de savoir ce que renferme l'Océan et quelles sont ses limites, ainsi que nous l'avons dit plus haut ²⁾. Il existe encore à Lisbonne, auprès des bains chauds, une rue qui porte le nom de rue des Aventuriers.

Voici comment la chose se passa : ils se réunirent au nombre de huit, tous proches parents (littéral. cousins-germains) ; et après avoir construit un vaisseau marchand ils y embarquèrent de l'eau et des vivres en quantité suffisante pour une navigation de plusieurs mois. Ils mirent en mer au premier souffle du vent d'est. Après avoir navigué durant onze jours ou environ, ils parvinrent à une mer dont les ondes épaisses exhalaient une odeur fétide, cachaient de nombreux récifs et n'étaient éclairées que faiblement. Craignant de périr, ils changèrent la direction de leurs voiles, coururent vers le sud durant douze jours, et atteignirent l'île des Moutons, où d'innombrables troupeaux de moutons paissaient sans berger et sans personne pour les garder.

Ayant mis pied à terre dans cette île, ils y trouvèrent une source

---

1) Comparez l'article معدن dans le Glossaire.

2) Voyez p. 63.

Au midi des murs de la ville est un petit édifice avec une tour, où était placé le miroir où la reine Mérida regardait sa figure. Ce miroir avait vingt emfans de circonférence. Il tournait sur des gonds dans le sens vertical. Le lieu où il était subsiste encore. On dit que Mérida l'avait fait fabriquer à l'imitation de celui que Dzou-'l-Carnaini (Alexandre) avait fait fabriquer dans le phare d'Alexandrie.

De Mérida à Cantara as-saif (Alcantara), 2 journées.

Cantara as-saif est une des merveilles du monde. C'est une forteresse bâtie sur un pont. La population habite dans cette forteresse où elle est à l'abri de tout danger, car on ne peut l'attaquer que du côté de la porte.

De Cantara as-saif à Coria, 2 journées faibles.

La ville de Coria est maintenant au pouvoir des chrétiens. Entourée de fortes murailles, elle est ancienne et spacieuse. C'est une excellente forteresse et une jolie ville. Son territoire est extrêmement fertile et produit des fruits en abondance, surtout des raisins et des figues.

De là à Coimbre on compte 4 journées.

Cette dernière ville est bâtie sur une montagne ronde, entourée de bonnes murailles, fermée de trois portes, et fortifiée en perfection. Elle est située sur les bords du Mondego, qui coule à l'occident de la ville vers la mer, et dont l'embouchure est défendue par le fort de Mont mayor (Montemor). Cette rivière met beaucoup de moulins en mouvement, et sur ses bords on voit quantité de vignobles et de jardins. Le territoire de la ville qui s'étend vers la mer, du côté du couchant, se compose de champs cultivés. Les habitants, qui possèdent aussi des bestiaux, comptent parmi les chrétiens les plus braves.

D'al-Cagr (Alcacer do Sal), dont il a été fait mention, à Lisbonne 2 journées.

Lisbonne est bâtie sur la rive septentrionale du fleuve qu'on nomme

salle était placée au-dessus de la salle d'assemblée du palais. L'eau y parvenait au moyen d'un canal dont il subsiste encore aujourd'hui des traces, bien qu'il soit à sec. On plaçait des plats d'or et d'argent, qui contenaient toutes sortes de mets, dans ce canal, au-dessus de l'eau, de telle façon qu'ils arrivaient devant la reine; on les posait ensuite sur des tables. Lorsque son repas était terminé, on remettait les plats sur le canal, et au moyen des circonvolutions de l'eau, ils revenaient à la portée du cuisinier qui les enlevait après les avoir lavés. L'eau s'écoulait ensuite par les cloaques du palais.

Ce qu'il y avait de plus curieux, c'était la manière dont on amenait les eaux à cet édifice. On avait élevé quantité de colonnes nommées *ardjâ/ât* ¹⁾, qui subsistent encore sans avoir souffert en aucune façon des injures du temps. Il y en avait de plus ou moins hautes, selon les exigences du niveau du sol au-dessus duquel elles avaient été placées, et la plus haute avait cent coudées ²⁾. Elles étaient toutes construites sur une ligne droite. L'eau y arrivait au moyen de conduits qui n'existent plus; mais les colonnes existent encore et elles sont construites avec tant d'art et de solidité qu'on pourrait croire qu'elles sont d'une seule pierre.

Au centre de la ville on voit une arcade ³⁾ au-dessous de laquelle 183 peut passer un cavalier tenant un drapeau. Le nombre des blocs de pierre dont se compose cette arcade est de onze seulement, savoir: trois de chaque côté, quatre pour le cintre et une pour la clef de la voûte.

1) Il s'agit ici des *sou-terazi*, ou des siphons, dont on trouvera la description dans l'ouvrage de M. le général Andronov, intitulé: *Constantinople et le Bosphore de Thrace*. — Note de Joubert. Voyez aussi l'excellent article *aqueduc* dans Berggren, *Guide franq.-arabe vulgaire*, et comparez dans le Glossaire l'article جَلّ.

2) Le texte dit: «une portée de flèche.» Les Arabes entendent par là une hauteur de cent coudées. Voyez Ihsan-'Auwâm, *Traité d'agriculture*, t. II. p. 581 édit. Banquet.

3) L'arc de triomphe de Trajan.

troubles. Cette ville est bâtie sur les bords de la Iàna (la Guadiana), grand fleuve qui porte aussi le nom de *la rivière souterraine*, parce qu'après avoir été assez grand pour porter des vaisseaux il coule ensuite sous terre, au point qu'on ne trouve pas une goutte de ses eaux ; il poursuit ensuite son cours jusqu'à Mertola, et finit par se jeter dans la mer non loin de l'île de Chaltich.

De Badajoz à Séville on compte 6 journées en passant par Hadjar ibn-abi-Khalid et Gibrleon.

De Badajoz à Cordoue par la grande route, 6 journées.

De Badajoz à Mérida, en suivant les bords de la Iàna, à l'orient, 30 milles. Dans l'intervalle est un fort que le voyageur qui se rend à Mérida laisse à sa droite.

- 182 La ville de Mérida fut la résidence de Mérida, fille du roi Horosus¹⁾, et il y existe des vestiges qui attestent la puissance, la grandeur, la gloire et la richesse de cette reine. Au nombre de ces monuments est le grand aqueduc situé à l'occident de la ville, remarquable par la hauteur, la largeur et le nombre de ses arches. Au-dessus de ces arches on a pratiqué des arceaux voûtés qui communiquent de l'extrémité de l'aqueduc à l'intérieur de la ville, et qui rendent invisible celui qui y marche. Dans la voûte il y a un tuyau qui va jusqu'à la ville. Les hommes et les animaux passent au-dessus de ces voûtes dont la construction est des plus solides et le travail des plus curieux. Il en est de même des murs (de Mérida) qui sont en pierres équarries et d'une grande solidité.

Parmi les salles de la citadelle, qui tombent en ruines, on en voit une qu'on nomme *la salle de la cuisine*, et voici pourquoi : cette

---

1) Je laisserai à d'autres le soin de déterminer quel est ce personnage ; la leçon du man. A. ferait presque soupçonner qu'il s'agit de Urmès Trismégiste, le père de toutes les sciences. Au reste on sait que Mérida est Emerita Augusta, et qu'elle a été fondée par Auguste qui y établit les milices césariennes de la 5e et de la 10e légion.

et auquel on se conforme d'autant plus exactement qu'il est ancien, transmis d'âge en âge et consacré par une longue pratique.

L'église est desservie par des prêtres et des religieux. Elle possède 181 de grands trésors et des revenus fort considérables, qui proviennent pour la plupart de terres qui lui ont été léguées dans différentes parties de l'Algarve. Ils servent aux besoins de l'église, de ses serviteurs, de tous ceux qui y sont attachés à quelque titre que ce soit, et des étrangers qui viennent la visiter en petit ou en grand nombre.

De cette église à al-Caçr (Alcacer do Sal), 2 journées.

De Silves à al-Caçr, 4 journées.

Al-Caçr est une jolie ville de grandeur moyenne, bâtie sur les bords du Chetoubar¹⁾, grand fleuve qui est remonté par quantité d'embarcations et de navires de commerce. La ville est de tous côtés entourée de forêts de pins et l'on y construit beaucoup de vaisseaux. Le pays, naturellement très-fertile, produit en abondance du laitage, du beurre, du miel et de la viande de boucherie. D'al-Caçr à la mer on compte 20 milles, et d'al-Caçr à Evora, 2 journées.

Cette dernière ville est grande et bien peuplée. Entourée de murs, elle possède un château fort et une mosquée cathédrale. Le territoire qui l'environne est d'une fertilité singulière; il produit du blé, des bestiaux, toute espèce de fruits et de légumes. C'est un pays excellent où le commerce est avantageux soit en objets d'exportation, soit en objets d'importation.

D'Evora à Badajoz, vers l'orient, 2 journées.

Badajoz est une ville remarquable, située dans une plaine et entourée de fortes murailles. Elle possédait autrefois vers l'orient un faubourg plus grand que la ville même, mais il est devenu désert par suite des

---

1) Le Sado; le nom de Chetoubar s'est conservé dans celui de la ville de Setubal, située à l'embouchure de cette rivière.

De Silves à Badajoz , 3 journées.

De Silves à la forteresse de Mertola , 4 journées.

De Mertola à la forteresse d'Huelba , 2 journées faibles.

De Silves à Halc az-Zâwia ¹⁾, port et village, 20 milles.

De là à Sagres, village sur le bord de la mer, 18 milles.

De là au cap d'al-gharb ²⁾, qui s'avance dans l'Océan, 12 milles.

De là à l'église du Corbeau ³⁾, 7 milles.

Cette église n'a point éprouvé de changements depuis l'époque de la domination chrétienne; elle possède des terres, les âmes pieuses ayant la coutume de lui en donner, et des présents apportés par les chrétiens qui s'y rendent en pèlerinage. Elle est située sur un promontoire qui s'avance dans la mer. Sur le faite de l'édifice sont dix corbeaux; jamais personne ne les a vus manquer, jamais personne n'a pu constater leur absence; les prêtres desservant l'église racontent au sujet de ces corbeaux des choses merveilleuses, mais on douterait de la véracité de celui qui voudrait les répéter. Du reste il est impossible de passer par là sans prendre part au grand repas que donne l'église; c'est une obligation immuable, un usage dont on ne se départ jamais,

1) Ce mot n'est pas ici un appellatif, mais un nom propre, on, pour parler plus exactement, c'est, de même que *halc*, un appellatif qui est devenu un nom propre, car le *Mardéid* dit qu'az-Zâwia est le nom d'un district de la province d'Ocseoba.

2) Bien que la leçon soit altérée ici dans tous les man., elle ne saurait être douteuse. Le cap dont il s'agit ne porte le nom de saint Vincent que depuis le milieu du 12e siècle, lorsqu'Alphonse Ier, roi de Portugal, fit transporter le corps de ce saint à Lisbonne; auparavant il s'appelait Promontorio del Algarbe. Voyez *España sagrada*, VIII, p. 186 et suiv.

3) Lorsque, sous le règne des empereurs Dioclétien et Maximien, Dacien eut fait périr saint Vincent à Valence, il fit jeter son cadavre sur un champ, afin que les bêtes féroces le dévorassent; mais un corbeau le garda et en éloigna les bêtes sauvages et les oiseaux de proie. Sous le règne d'Abderrame Ier, les Valenciens le transportèrent au promontoire d'Algarve. Voyez *Esp. sagr.* et comparez M. Reinaud, *Géographie d'Abou-Idris*, II, p. 241, n. 2.

Entre ces deux points est l'embouchure de la rivière de Iâna (la Guadiana), qui est celle qui coule à Mérida, à Badajoz et à Mertola, si connue par la bonté de ses fortifications.

Castella (Cacella) est une forteresse construite sur les bords de la mer; elle est bien peuplée; on y trouve beaucoup de jardins et de vergers plantés de figuiers.

De là au village de Tavira, à proximité de la mer, 14 milles.

De là à Santa-Maria d'Algarve, 12 milles.

Cette dernière ville est bâtie sur les bords de l'Océan, et ses murs sont baignés par le flot de la marée montante. Elle est de grandeur médiocre et très jolie; il y a une mosquée cathédrale, une mosquée paroissiale et une chapelle; il y aborde et il en part des navires. Le pays produit beaucoup de figues et de raisins.

De la ville de Santa-Maria à celle de Silves, 28 milles.

Silves, jolie ville bâtie dans une plaine, est entourée d'une forte muraille. Ses environs sont plantés en jardins et en vergers; on y boit l'eau d'une rivière-qui baigne la ville du côté du midi, et qui fait 180 tourner des moulins. La mer Océane en est à trois milles du côté de l'occident. Elle a un port sur la rivière et des chantiers. Les montagnes environnantes produisent une quantité considérable de bois qu'on exporte au loin. La ville est jolie et l'on y voit d'élégants édifices et des marchés bien fournis. Sa population ainsi que celle des villages environnants se compose d'Arabes du Yémen et d'autres, qui parlent un dialecte arabe très-pur; ils savent aussi improviser des vers, et ils sont tous éloquent et spirituels, les gens du peuple aussi bien que les personnes des classes élevées. Les habitants des campagnes de ce pays sont extrêmement généreux; nul ne l'emporte sur eux sous ce rapport. La ville de Silves fait partie de la province d'ach-Chinchin, dont le territoire est renommé par ses jardins plantés de figuiers; on exporte ces figues vers tous les pays de l'Occident: elles sont bonnes, délicates, appétissantes, exquises.

considérable mais bien peuplée, cointe d'une muraille en pierres, pourvue de bazars où l'on fait le négoce, et où l'on exerce divers métiers. Près de la ville est l'île de Chaltich, qui est entourée de tous côtés par la mer. Du côté de l'ouest, elle touche presque au continent, le 179 bras de mer qui l'en sépare n'étant large que d'un demi jet de pierre; c'est par ce bras de mer qu'on transporte l'eau nécessaire à la consommation des habitants. Cette île a un peu plus d'un mille de long, et la ville est située du côté du midi. Là est un bras de mer qui coïncide avec l'embouchure de la rivière de Niébla, et qui s'élargit au point d'embrasser plus d'un mille. Les vaisseaux le remontent sans cesse jusqu'au lieu où il se rétrécit et n'a plus que la largeur de la rivière, c'est-à-dire la moitié d'un jet de pierre¹⁾. La rivière se jette dans la mer au pied d'une montagne au-dessus de laquelle est la ville d'Huelba, et de là la route conduit à Niébla.

Quant à la ville de Chaltich, elle n'est point entourée de murailles, ni même d'une clôture. Toutefois les maisons y sont contiguës; il y a un marché. On y travaille le fer, sorte d'industrie à laquelle on répugne ailleurs de se livrer parce que le fer est d'un travail difficile, mais qui est très-commune dans les ports de mer, dans les lieux où mouillent les grands et lourds bâtiments de transport. Les Madjous²⁾ se sont emparés à plusieurs reprises de cette île; et les habitants, chaque fois qu'ils entendaient dire que les Madjous revenaient, s'empressaient de prendre la fuite et de quitter l'île.

De la ville de Chaltich à la presqu'île de Cadix on compte 100 milles.

De Cadix à Tarifa, 63 milles.

De l'île de Chaltich en suivant la côte vers le nord³⁾ au château de Castella (Cacella), sur les bords de la mer, 18 milles.

1) Jaubert prétend à tort que ce passage manque dans le man. A.

2) C'est-à-dire, les Normands; comparez mes *Recherches*, II, p. 337.

3) L'auteur aurait dû dire vers l'ouest.

puis à Faisâna ¹⁾, où est une station ; c'est un grand village où se tient un marché et dont la population est considérable ; puis à la ville d'Ibn-as-Salim ; puis à la montagne qui porte le nom de Mont ; puis à 178 'Aslouca, village où est une station ; puis à al-Madâin, puis à Dzîrad al-hibâla, station ; de là à Séville une journée.

Cette dernière ville est grande et bien peuplée. Les murailles y sont solides, les marchés nombreux ; il s'y fait un grand commerce. La population est riche. Le principal commerce de cette ville consiste en huiles qu'on expédie à l'orient et à l'occident par terre et par mer ; ces huiles proviennent d'un territoire dit al-Charaf (Aljarafe), dont l'étendue est de 40 milles, et qui est entièrement planté d'oliviers et de figuiers ; il se prolonge depuis Séville jusqu'à Niébla, sur une largeur de plus de 12 milles. Il y existe, dit-on, huit mille villages florissants, avec un grand nombre de bains et de belles maisons. De Séville au lieu où commence ce territoire on compte 3 milles. Il se nomme al-Charaf, parce qu'en effet il va en montant à partir de Séville ; il se prolonge du sud au nord, formant une colline de couleur rouge. Les plantations d'oliviers s'étendent jusqu'au pont de Niébla. Séville est bâtie sur les bords du grand fleuve, c'est-à-dire du fleuve de Cordoue.

Niébla est une ville ancienne, jolie, de moyenne grandeur, et ceinte de fortes murailles. A l'orient coule une rivière ²⁾ venant des montagnes, et qu'on passe près de cette ville sur un pont. On fait à Niébla un bon commerce, et on en tire diverses productions utiles. On y boit de l'eau des sources existantes dans une prairie située à l'occident de la ville. De Niébla à la mer Océane on compte 6 milles. Là est un bras de mer auprès duquel est située la ville d'Huelba, ville peu

---

1) On Caisâna selon le man. A. ; mais je serais porté à croire qu'il faut lire فاسانة, Calsâna, c'est-à-dire, Medina Sidonia (voyez plus haut, p. 208, n. 7). Dans l'écriture sans points فاسانة et فاسانة se confondent facilement. Plus haut Edrisi a écrit فاسانة.

2) Le Tinto

D'Algésiras à Séville il y a deux routes, l'une par eau, l'autre par terre. Voici la première :

D'Algésiras aux bancs de sable, qui se trouvent dans la mer, et de là à l'embouchure de la rivière de Barbate¹⁾, 28 milles.

De là à l'embouchure de la rivière de Becca²⁾, 6 milles.

De là au détroit qui porte le nom de San-Pedro, 12 milles.

De là à al-Canâtir (les Ponts), vis-à-vis l'île de Cadix (l'île de Léon), 12 milles. (La distance entre ces deux points est de 6 milles.)

D'al-Canâtir à Râbita Rota, 8 milles.

De là à al-Masâdjid (San-Lucar)³⁾, 6 milles.

Ensuite on remonte le fleuve en côtoyant le port de Trebujena⁴⁾, al-'Otof, Cabtôr, Cabtâl (Cabtôr et Cabtâl sont deux villages situés au milieu du fleuve)⁵⁾, l'île de Yenechtéla⁶⁾, al-Hiçn az-Zâhî; puis on arrive à Séville. De cette ville à la mer on compte 60 milles.

Quant à la seconde route (la route par terre), elle est comme il suit :

D'Algésiras on se rend à ar-Rataba⁷⁾, puis à la rivière de Barbate,

1) C'est la rivière qui coule près d'Alcala de los Gazules, et qui va se jeter dans l'Océan en se dirigeant vers le sud. Voyez Mados, article sur Alcala de los Gazules.

2) Le Salado, entre Vejer de la Frontera et Conil.

3) Al-Masâdjid signifie les mosquées, mais proprement les endroits où l'on adore, et je crois que le nom d'al-masâdjid ne désigne pas ici des mosquées, mais d'anciens temples païens. En effet, l'endroit qu'on appelle aujourd'hui San-Lucar était sacré sous la domination romaine et s'appelait Hesperii Arae, Lucleri fanum et Solis Lucus (voyez Mados, XIII, p. 747). De ce dernier mot on a formé Solucar (voyez Barrantes Maldonado, *Ilustraciones de la obra de Niebla*, dans le *Memorial histor. esp.*, IX, p. 177), et plus tard Solucar est devenu San-Lucar.

4) L'ancienne prononciation espagnole était : Terrabuxena, voyez Barrantes Maldonado, *loco cit.* Probablement la syllabe *تر* est *turre*, *torre* (tour).

5) Ce sont les deux îles qui portent aujourd'hui les noms d'Isle mayor et d'Isle menor. Voir de Gavangos, *Hist. of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, p. 363.

6) Je ne sais si j'ai bien prononcé ce nom.

7) Les voyelles sont incertaines.

elle-même peu considérable, est de surface plate, à tel point que peu s'en faut qu'elle ne soit submergée par la mer.

Algéziras fut la première ville conquise par les musulmans en Andalousie durant les premiers temps, c'est-à-dire en l'an 90¹⁾ de l'hégire. Elle fut occupée par Mousà ibn-Noçair au nom des Merwânides²⁾, et par Tàrik, fils d'Abdallâh, fils de Wanmou, de la tribu de Zenâta, qu'accompagnaient les tribus berbères. Il y a du côté de la porte de la mer 177 une mosquée dite la mosquée des Drapeaux. On rapporte que ce fut là qu'on réunit les étendards des tribus lorsqu'il fallut tenir conseil³⁾. Les musulmans étaient venus par le Djebel-Tàrik (Gibraltar), nom qui fut donné à cette montagne parce que Tàrik, fils d'Abdallâh, fils de Wanmou, de la tribu de Zenâta, lorsqu'il eut passé (le détroit) avec ses Berbères et qu'il s'y fut fortifié, s'aperçut que les Arabes se méfiaient de lui. Voulant faire cesser ces soupçons, il ordonna de brûler les navires avec lesquels il était passé; de cette manière il atteignit son but.

De cette montagne à Algéziras on compte six milles. Elle est isolée, ronde à sa base; du côté de la mer on voit de vastes cavernes d'où découlent des sources d'eau vive; près de là est un port dit Marsâ achadjara (le port de l'Arbre).

D'Algéziras à Séville on compte 5 journées, et d'Algéziras à Malaga, 5 journées faibles, c'est-à-dire 100 milles.

1) En 92.

2) C'est-à-dire, des Omayyades, mais on sait qu'à cette époque Mousà était encore en Afrique.

3) Voyez à ce sujet la note de M. de Gayangos sur la *Cronica del moro Rasis*, p. 13 et 14. Le sens est que les chefs, qui, comme je l'ai observé ailleurs (*Recherches*, I, p. 87, n. 2), portaient les drapeaux, se réunirent dans cette mosquée pour tenir conseil. Cette réunion se composait de plus de vingt personnes. Au reste l'auteur confond l'expédition de Mousà (à laquelle se rapporte ce qu'il dit sur la mosquée des Drapeaux) avec celle de Tàrik.

des forteresses abandonnées, et, sur les bords de la mer, le fort de Tiscar, Caçhtéli ¹⁾ et Cutanda ²⁾.

Telles sont les diverses provinces de l'Espagne, pays dont l'ensemble porte le nom d'Andalos.

Tarifa est située sur les bords de la Méditerranée, au commencement du détroit qui porte le nom d'az-Zokâk. Elle a du côté de l'occident la mer Océane. C'est une ville peu considérable dont les murs sont en terre, et l'enceinte traversée par un cours d'eau. On y voit des marchés, des caravansérails et des bains. Vis-à-vis sont deux îlots dont l'un porte le nom d'al-Cantir (?), et qui sont situés à peu de distance du continent.

De Tarifa à Algéziras, on compte 18 milles.

On traverse Wâdî an-nisâ (la rivière des femmes) (Guadamesi), qui a un cours rapide, et de là on se rend à Algéziras.

Cette dernière ville est bien peuplée. Ses murs sont en pierres et liés avec de la chaux. Elle a trois portes et un arsenal situé dans l'intérieur de la ville. Algéziras est traversée par un ruisseau appelé ruisseau du miel ³⁾, dont les eaux sont douces et bonnes; elles servent aux besoins des habitants. Sur les deux bords de ce ruisseau il y a des jardins et des vergers. C'est un lieu où l'on construit des navires, un lieu d'embarquement et de débarquement. Le détroit maritime qui le sépare de Ceuta a 18 milles de large. Vis-à-vis est une île connue sous le nom d'île d'Omm-Hakim, où l'on remarque une chose singulière; c'est un puits profond et abondant en eau douce, tandis que l'île, en

1) Les distances que l'auteur indique plus loin, montrent que cet endroit n'est pas Castellon de la Plana, comme on l'a dit. Je pense que c'est le Castillo de Chiver, dont il n'existe aujourd'hui que des ruines qui se trouvent à une demi-heure d'Alcala de Chiver; voyez *Mados*, au mot *Alcala de Chiver*.

2) Ce Cutanda se trouvait au nord de Valence; voyez p. 191 du texte.

3) Aujourd'hui encore: 110 de la Miel.

Puis celle d'al-Balâlita ¹⁾, où sont divers lieux fortifiés dont les plus considérables sont : Pedroche, Ghâfic, Hiçn ibn-Hâroun. Il y en a d'autres qui sont moins grands.

A l'occident de cette province est celle d'al-Facr (?), où sont : Santa-Maria (Santa-Maria de l'Algarve), Mertola, Silves, ainsi qu'un grand nombre de châteaux forts et de villages.

A cette province est limitrophe celle du Château, où se trouve le château qui emprunte son nom à Abou-Dânîs, et où sont aussi : Evora, Badajoz, Xerès (de los Cavalleros), Mérida, Cantara as-saif (Alcantara) et Coria.

Puis vient la province d'al-Balât, où est la ville du même nom ²⁾ et Medellin.

Puis la province de Balâta, où sont : Santarem, Lisbonne et Cintra.

Puis celle des Chârât (des Montagnes), qui comprend : Talavera, Tolède, Madrid, al-Fahmîn ³⁾, Guadalaxara, Ucles et Huets.

Puis celle d'Arnedo, où sont : Calatayud, Daroca, Saragosse, Hues- 176 ca, Tudèle.

Puis celle des Oliviers, qui comprend Jara, Lerida, Mequinenza et Fraga.

Puis celle des Bortât (des portes ou des Pyrénées), où sont : Tortose, Tarragone et Barcelone.

Puis enfin, vers l'occident, la province de Marmaria, qui contient

1) Anciennement Fahr al-ballout (*la plaine des chênes*). *Balâlita* est le pluriel de *ballout*.

2) Il n'en existe aujourd'hui que des ruines non loin de la rive gauche du Tage, dans la province de Caceres; mais le nom de Campana de Albalat s'est conservé. Voyez *Madrid, Dictionnaire géographique*, au mot *Albalat*.

3) Alfama fut une des villes qu'Alphonse VI enleva aux Musulmans. Polage d'Oviri- c. 11.

teau de Tiscar, qui est très-fort d'assiette, et autres lieux fortifiés dont nous traiterons ci-après.

Puis le pays de Todmir, où sont Murcie, Orihuela, Carthagène, Lorca, Mula, Chinchilla.

Ce pays est limitrophe à celui de Cuenca, où sont Orihuela ¹⁾, Elche, Alicante, Cuenca, Segura.

Puis la province d'Erghira (Enguera) ²⁾, où sont Xativa, Xucar, Dénia, et un grand nombre de châteaux forts.

Puis la province de Murviédro, où sont Valence, Murviédro, Burriana, et un grand nombre de lieux fortifiés.

Puis, en se dirigeant vers le nord, la province des Câtim ³⁾, où sont Alpuente et Santa Maria, surnommée d'Ibn-Razin (Albarracin).

Puis la province de la Waladja ⁴⁾, où sont Sorita ⁵⁾, Fita (Hita), Calatrava.

1) L'auteur a déjà nommé cette ville parmi celles de la province de Todmir.

2) Jaubert rend ce terme par Alcira; mais Alcira est *أناجيرة* (محرقة شدة) et ce mot ne peut jamais devenir *أعيرة*.

3) Quand on compare ce qu'Edrisi dit plus loin (p. 189 du texte), on voit que *القواسم* est le nom de la population qui habitait cette province à l'époque où elle était encore au pouvoir des musulmans; mais je dois avouer que je n'ai jamais trouvé ce nom ailleurs, et peut-être Edrisi s'est-il mal entendu. Alpuente était la demeure des Benou'l-Câsim, les descendants d'Abd-al-mellic ibn-Catan le Fihrite, qui avait été gouverneur de l'Espagne (voyez Makkarî, II, p. 11). Dans le onzième siècle ils se rendirent indépendants et leur nom s'est conservé jusqu'à nos jours dans celui du village appelé Benicasim, situé à l'orient d'Alpuente, près de la côte. Au lieu de Beni-Câsim, le peuple disait peut-être al-Cawâsim, pluriel de Câsim, et il se peut qu'Edrisi ait altéré ce mot en al-Cawâtîm, parce qu'il ne le comprenait pas.

4) Plusieurs districts en Asie et en Afrique portent le même nom, comme on peut le voir dans le *Mardaid*, III, p. 296—7.

5) L'auteur du *Mardaid* connaît cet endroit. C'est Almonacid de Zorita, dans la province de Guadalajara. Voyez l'ancienne traduction espagnole de Râri, p. 43 (dans les *Memorias de la Real Academia de la historia*, t. VIII).

Hiçn al-Caçr (Aznalcazar), la ville de Niébla, Huelba, l'île de Chaltich (Saltès), Gibralean.

Puis vient la province de Cambània (la Campiñá), dont dépendent Cordoue, az-Zahrà, Ecija, Baéna, Cabra et Lucena. Il s'y trouve un nombre considérable de grands châteaux dont nous parlerons plus tard.

Puis la province d'Ossuna, comprenant des châteaux forts comparables en population à des villes, tels que Lora et Ossuna.

Cette province, d'une étendue peu considérable, confine du côté du midi avec celle de Reiya ¹⁾, dont les villes principales sont Malaga, Archidona, Marbella, Bobachtero ²⁾, . . . et autres.

Puis la province d'Albochârât (Alpujarras), dont la ville principale est Jaen, et qui compte, indépendamment d'un grand nombre de châteaux forts, plus de six cents villages d'où l'on tire de la soie.

Puis la province de Pechina, comprenant dans sa circonscription les villes d'Almérie, de Berja, et plusieurs lieux fortifiés, tels que Mar- 175 chena ³⁾, Purchena, Targéla ⁴⁾, Velez.

Puis, vers le midi, la province d'Elvira ⁵⁾, où sont Grenade, Guadix, Almuñécar, et plusieurs autres châteaux et villages.

Puis la province de Ferréira, qui est limitrophe à celle des Alpujarras. Elle comprend dans sa circonscription la ville de Baza, le châ-

1) Reiya, chez Ibn-Haucal ريو, Reijo, me paraît le mot latin regio. Voyez mes *Recherches*, I, p. 320 et suiv.

2) Voyez mes *Recherches*, I, p. 128 et suiv.

3) D'après M. Simonet (*Description* etc., p. 114), ce nom s'est conservé dans celui d'une ferme près de Torque.

4) Les trois man. donnent نرجالة, et non pas نوجالة, comme on trouve chez Jaubert. Le *Maréchal* connaît aussi نرجالة, « petite ville en Espagne. » Je crois que c'est تاجلة ('Arib, II, p. 167, mes *Recherches*, I, Append. p. 117), aujourd'hui Tijola, entre Purchena et Seron.

5) Voyez mes *Recherches*, I, p. 328 et suiv. •

se nomme Espagne ¹⁾ ; la partie située au nord de ces montagnes porte le nom de Castille. A l'époque actuelle encore, le prince des chrétiens qui portent le nom de Castillans, fait sa résidence à Tolède. La partie qui porte le nom d'Espagne, comprend diverses provinces, divers départements ; dans chaque province il y a un grand nombre de villes que nous nous proposons de décrire une à une avec le secours de Dieu, en commençant par la province dite du Lac ²⁾, qui s'étend depuis les bords de l'Océan jusqu'à ceux de la Méditerranée, et qui comprend (dans ses dépendances) l'île de Tarif (Tarifa), l'île Verte (Algéziras), l'île de Cádiz (Cadix), le fort d'Arcos (Arcos de la Frontera), Becca ³⁾, Xerès, Tochéna ⁴⁾, Medina ibn-as-Salim ⁵⁾, et un grand nombre de châteaux forts comparables en population à des villes et dont nous traiterons en leur lieu.

Vient ensuite la province de Chidona ⁶⁾, située au nord de la précédente, qui compte au nombre de ses dépendances Séville, Carmona, Ghalsâna ⁷⁾, et divers autres lieux fortifiés.

Cette province est limitrophe à celle d'Aljarafe, située entre Séville, Niébla et la mer Océane, et comprenant, entre autres lieux fortifiés,

1) Les chroniqueurs latins du nord de la Péninsule donnent toujours le nom de *Spania* au pays que possédaient les Sarrasins.

2) Le Lago de la Janda.

3) Cette ville, qui n'existe plus, se trouvait dans le voisinage du cap Trafalgar. Voyez mes *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne*, t. 1, p. 315, 316 de la 2e édition.

4) Tochéna serait Tocina ; mais cet endroit, situé au nord-est de Séville, n'appartenait pas à la province du Lac. L'auteur s'est donc trompé en nommant Tochéna, ou bien la leçon est fautive.

5) Grazalema² Voyez Simonet, *Description del Reino de Granada*, p. 169.

6) J'ai déjà eu l'occasion d'observer ailleurs que, chez les Arabes d'Espagne, Chidona (Sîdona) est toujours le nom d'une province, et qu'il n'y a que des auteurs orientaux et mal informés, tels qu'Ibn-'Abd-al-hacam et Ya'coubi (p. 144), qui en fassent un nom de lieu.

7) Chez d'autres Calsâna, قلسانة. C'est la ville qui porte aujourd'hui le nom de Medina Sidonia ; voyez mes *Recherches*, I, p. 311—313.

choses remarquables qui se trouvent dans ses vallées. Avec le secours de Dieu nous dirons à ce sujet ce qui est nécessaire.

Nous disons donc que l'Espagne forme un triangle. Elle est, en effet, bornée de trois côtés par la mer, à savoir: au midi par la Méditerranée, à l'ouest par l'Océan, et au nord par la mer dite des Anglais (qui sont un peuple chrétien). Elle s'étend en longueur depuis l'église du Corbeau ¹⁾, située sur l'Océan, jusqu'à la montagne dite le temple de Vénus ²⁾ sur une distance de onze cents milles, et en largeur depuis l'église de Saint-Jacques ³⁾, située sur un cap de la mer des Anglais, jusqu'à Almería, ville située sur les bords de la Méditerranée, sur un espace de six cents milles.

La péninsule espagnole est séparée en deux sur toute sa largeur par une longue chaîne de montagnes qu'on appelle ach-Chârât⁴⁾, au midi de laquelle est située Tolède. Cette ville est le centre de toute l'Espagne, car de Tolède à Cordoue, au sud-ouest, on compte 9 journées; de Tolède à Lisbonne, à l'ouest, 9 journées; de Tolède à Saint-Jacques, sur la mer des Anglais, 9 journées; de Tolède à Jaca, à l'orient ⁵⁾, 9 journées; de Tolède à Valence, au sud-est, 9 journées; enfin de Tolède à Almería, ville située sur la Méditerranée, 9 journées.

La ville de Tolède était, du temps des chrétiens, la capitale de l'Espagne et le centre de l'administration. C'est là qu'on trouva la table de Salomon, fils de David, ainsi qu'un grand nombre de trésors qu'il 174 serait trop long d'énumérer. Le pays situé au sud des monts Chârât

1) Cette église, dont l'auteur parle dans la suite, se trouvait sur le promontoire qui porte aujourd'hui le nom de cap Saint-Vincent.

2) Port-Vendres.

3) De Compostelle.

4) C'est le mot espagnol Sierra. Au reste on peut comparer M. Reinaud, *Géogr. d'A-boufféda*, II, p. 238, n. 6, et ce qu'Edrisi dit plus loin, p. 188 du texte.

5) Plus exactement: au nord-est.

bien peuplée, ceinte de murailles, pourvue d'un marché et située sur une hauteur à mi-côte. A l'orient coule une rivière qui arrose les champs cultivés qui dépendent de la ville et dont les bords sont couverts de jardins et de vergers.

Honain est une jolie petite ville située sur le bord de la mer, florissante et ceinte de solides murailles. Il y a des bazars et il s'y fait un commerce assez actif. Les environs sont couverts de champs cultivés.

De Honain, en suivant le rivage, au port d'al-Wardânia, 6 milles.

De là à l'île (ou à la presqu'île) d'al-Cachcâr, 8 milles.

De là à l'île d'Arachcoul, qu'on appelle aussi Aradjgoun (Rachgoun), autrefois un château bien peuplé, avec un port et une campagne offrant de beaux pâturages aux troupeaux. Son port est sur un îlot habité où l'on trouve des citernes et beaucoup d'eau pour l'approvisionnement des navires. Vis-à-vis de cet îlot est l'embouchure de la rivière de Molouya.

De cette embouchure au fort d'Asalân, sur le bord de la mer, on compte 6 milles.

De là à un cap qui s'avance dans la mer, 20 milles. Vis-à-vis de ce cap est l'île des Moutons (Djazirato'l-Ghanam), à une distance de 12 milles.

De cette île à Banou Wazzâr, 17 milles. Banou Wazzâr est une place très forte et jolie, située sur une montagne qui domine la mer.

De là à ad-Dafâli, cap qui s'avance dans la mer, 12 milles.

173 De ce cap au cap al-Harchâ, 12 milles.

De là à Oran (Wahrân), dont nous avons parlé en détail dans le troisième climat, 12 milles.

Revenons maintenant à la description de l'Espagne et de ses provinces ! Nous parlerons de ses routes, de la situation de ses contrées, de l'état des choses dans ce pays, des sources de ses fleuves et de leurs embouchures dans la mer, de ses montagnes les plus célèbres et des

glaive des guerres civiles les a détruits, Dieu en a délivré le pays.

De Bâdis à Bouzcour, port qui fut jadis une ville dont il ne reste pas de vestiges, et qui est désignée dans les chroniques sous le nom de Nacour, 20 milles. Il existe entre Bâdis et Bouzcour des montagnes contiguës connues sous le nom d'al-Adjrâf (les ravins), où l'on ne trouve aucun port.

De Bouzcour à al-Mazimma, bourg autrefois peuplé et port où l'on chargeait des navires, 20 milles.

Al-Mazimma est placée non loin d'une rivière située à 12 milles de distance du cap Tsaghilâl qui s'avance beaucoup dans la mer. De là au port de Cart, on compte 20 milles. A l'orient de Cart coule une rivière qui vient du côté de Çâ'. De Cart à l'extrémité du golfe, où est un cap qui s'avance dans la mer, 20 milles.

De Cart à Malila, par mer, 12 milles. Et par terre, 20 milles.

Malila est une ville jolie, de médiocre grandeur, entourée de fortes murailles et dans une bonne situation sur le bord de la mer. Il y avait, avant la présente époque, beaucoup de champs cultivés. On y trouve un puits alimenté par une source permanente dont l'eau est abon- 172 dante et sert à la consommation des habitants. Cette ville est environnée de tribus berbères, issues des Bottouya.

De Malila à l'embouchure de la rivière qui vient d'Aguerclif, on compte 20 milles. Vis-à-vis de cette embouchure est un petit îlot, à l'opposite duquel est située la ville de Djorâwa.

Puis au port de Tâfarguenit, où est un château peu considérable mais bien fortifié, 40 milles.

De Tâfarguenit au fort de Tâbahrit, 8 milles. Ce fort est bien construit, bien peuplé et domine un port de mer très fréquenté.

De Tâbahrit à Honain, lieu situé sur le bord de la mer, on compte 11 milles. De là à Tlemcen (Tilimsân), par terre, 40 milles. Entre ces deux lieux on remarque Nadrouma, ville considérable, florissante,

et très boisé. Il s'étend sur un espace d'environ 3 journées. Il touche, du côté du midi, aux montagnes dites d'al-Cawākib (ou des Étoiles), qui sont également habitées et très fertiles ; elles comprennent un espace d'environ 4 journées et se prolongent jusqu'auprès de Fès. Ces montagnes étaient autrefois habitées par les Ghomâra, mais Dieu en purgea le pays, détruisit les habitants et ruina leurs demeures à cause de l'énormité de leurs crimes, de leur peu de foi, de leur présomption, de leur impudicité, de leur dépravation ¹⁾, de leur habitude du meurtre illicite. Juste châtement réservé aux méchants !

171 De Ceuta pour se rendre à Fès on a 8 journées à faire en se dirigeant sur Zaddjân ²⁾.

À la distance d'une demi-journée du port d'Anzilân, on trouve, sur le bord de la mer et dans le pays des Ghomâra, le fort de Tikisâs, qui est bien peuplé et dont les habitants sont en état de guerre continuelle avec les Ghomâra. De Tikisâs à Caçr Tâsoggâ ³⁾, port de mer, on compte 15 milles.

De là au fort de Misittâsa qui appartient aux Ghomâra, 1 demi-journée. De là au fort de Carcâl, dépendant aussi des Ghomâra, 15 milles. De là à Bâdis, 1 demi-journée.

Bâdis est une ville bien habitée où l'on trouve des bazars et quelques fabriques, et où les Ghomâra viennent chercher les objets qui leur sont nécessaires ; c'est l'extrême limite de leur pays. Non loin de Bâdis, du côté du sud, s'élèvent des montagnes qui s'étendent jusqu'à la distance de 4 milles de la ville de Bani Tâwada ⁴⁾. Ces montagnes étaient anciennement habitées par des Berbers de la tribu de Mezguelda, gens téméraires, insensés et sans cesse incommodes à leurs voisins ; mais le

---

1) On trouve sur le *moudrabs* un article dans notre glossaire.

2) Ce nom ne se rencontre dans aucun des deux itinéraires de Berri.

3) Comp. ci-dessus p. 86.

4) Voir ci-dessus p. 81.

cultivés. Les principales productions consistent en coton, en blé et en autres céréales; elles y sont très abondantes. Le pays est bien cultivé, le climat tempéré, les habitants vertueux, aimables et polis.

A 18 milles, ou environ, de distance, on trouve Bâb Aclâm ¹, 170 ville bâtie par ordre d'Abdollah ibn Edris, au milieu de montagnes très boisées; l'accès n'y est possible que d'un seul côté. Le territoire est fertile et bien arrosé. Il y a des pâturages et des vergers.

Non loin de là est Cort ², ville sans murs d'enceinte, située sur le flanc d'une montagne escarpée; il y a beaucoup d'eau et tout le pays est bien cultivé; les principales productions sont le blé, l'orge et autres céréales. Tout ce pays dépend de Tanger et est appelé du nom de cette ville.

Au midi d'al-Baçra et sur les bords du Sabou, rivière qui vient du côté de Fèz, est un gros bourg nommé Mâsina. C'était jadis une ville entourée de murs et pourvue de marchés; mais elle est actuellement ruinée. On remarque dans son voisinage al-Hadjar (Hadjar o'n-Nasr), ville fondée par les Edrisites, sur le sommet d'une montagne très escarpée; cette place est forte et d'un accès très difficile, car on n'y parvient que par un seul chemin qui est tellement étroit qu'on n'y peut passer que l'un après l'autre. Le pays est fertile, abondant en ressources de toute espèce, couvert de jardins et de champs cultivés.

De Ceuta au fort de Tétuan (Tettâwin), en se dirigeant vers le sud-est, on compte 1 faible journée. Ce fort est situé au milieu d'une plaine, à 5 milles de distance de la mer Méditerranée. Elle est habitée par une tribu berbère dite Madjaca (Medjekça). De là à Anzilân, port florissant, bien habité et situé sur la limite du pays des Ghomâra, on compte environ 15 milles. Le pays des Ghomâra est très montagneux

1) Ibn Maucal *ab. Aclâm* et de même l'auteur du *Bayân* (II, p. 34.).

2) Ibn Maucal et Bœni *سكوت*, le *Neûcid* *سكوت*.

située sur les bords de la rivière de Safdad (Luccos), à près d'un mille de la mer. Les villages des environs furent jadis très peuplés, mais les divisions intestines et les guerres continuelles les ont ruinés et réduit le nombre des habitants qui sont d'origine berbère.

De Tochommos on se rend à Caçr Abdi'l-Carim ¹⁾, petite ville située dans le voisinage de la mer, à 2 journées de distance de Tanger, et sur les bords de la rivière de Luccos (Luccus). Il y a des bazars dont l'importance est proportionnée à celle de l'endroit et plusieurs sources de bien-être.

De Tanger à Azilâ on compte une très faible journée. Azilâ est une très petite ville dont il ne reste actuellement que peu de chose. Aux environs on voit des marchés qui sont proches l'un de l'autre. On l'appelle aussi Acilâ; elle est ceinte de murs, et située à l'extrémité du détroit de Gibraltar (d'az-Zocâc). On y boit de l'eau de puits. Non loin d'Azilâ, entre elle et al-Caçr (Caçr Abdi'l-Carim), est l'embouchure du Safdad, rivière assez considérable pour recevoir des navires; ses eaux sont douces, et les habitants de Tochommoch, ville dont nous venons de parler, en font usage. Elle est formée par la réunion de deux affluents, dont l'un prend sa source dans le pays des Danhâdja dans les montagnes d'al-Baçra, et l'autre dans le pays des Kitâma. Les habitants d'al-Baçra naviguent sur cette rivière et s'en servent pour transporter leurs marchandises à l'embouchure, d'où ils continuent leur voyage par mer aux lieux de leur destination.

La ville d'al-Baçra, à laquelle un cavalier partant de Tochommoch parvient en moins d'une journée, fut autrefois assez considérable. Ceinte de murs mais non point forte, elle est entourée de villages et de champs

---

1) M. de Slane, dans sa *Table géographique sur l'Hist. des Berb.*, donne les cinq noms que porte cette ville chez les divers auteurs. Sur nos cartes elle est indiquée par le nom de *Ksar el-Kehir*. Edrisi semble avoir ignoré que les noms de Luccos et de Safdad ne désignent qu'une seule rivière.

soit sous celui du commerce du poisson. On en compte environ cent espèces différentes, et l'on se livre particulièrement à la pêche du gros poisson qui s'appelle le thon et qui se multiplie beaucoup dans ces parages. On le prend au moyen de harpons munis à l'extrémité de crochets saillants qui pénètrent dans le corps du poisson et n'en sortent plus. Le bois du harpon est garni de longues ficelles de chanvre. Ces pêcheurs sont tellement exercés et tellement habiles dans leur métier, qu'ils n'ont au monde point de rivaux.

On pêche également aux environs de Ceuta du corail dont la beauté surpasse ce qu'on peut voir de plus admirable en ce genre dans toutes les autres mers. Il s'y trouve un bazar où l'on s'occupe à tailler, à polir, à arrondir, à percer et enfin à enfiler le corail. C'est un des principaux articles d'exportation; la majeure partie en est transportée à Ghâna et autres villes du Soudan où l'on en fait grand usage.

On compte 12 milles de Ceuta à Caçr Maçmouda (Alcazar), château considérable sur le bord de la mer, où l'on construit des navires et des barques destinés à passer ceux qui veulent se rendre en Espagne. Ce fort est bâti sur le point de la côte le plus voisin de l'Espagne.

De Caçr Maçmouda à Tanger, on compte 20 milles en se dirigeant vers l'ouest. Cette dernière ville est très ancienne et a donné son nom à tout le pays environnant. Bâtie sur une haute montagne qui domine la mer, ses habitations sont situées à mi-côte et s'étendent jusqu'au rivage. Cette ville est jolie: ses habitants sont commerçants et industriels. On y construit des navires et le port est très fréquenté. La plaine qui touche au territoire de Tanger est très fertile et habitée 169 par des Berbers appartenant à la tribu de Çanhâdja.

A partir de Tanger, la mer Océane forme un coude et, se dirigeant vers le midi, atteint le pays de Tochoommoch dont le chef-lieu fut autrefois considérable. Entourée de murs en pierre, cette ville est

de Mousà ibn Noçair, personnage qui fit la conquête de l'Espagne dans les premiers temps de l'islamisme. Ceuta est entourée de jardins et de vergers qui produisent des fruits en abondance. On y cultive la canne à sucre, et le citronnier dont les fruits sont transportés aux villes voisines. La contrée qui produit tout cela porte le nom de Balyounich; il y a de l'eau courante, des sources d'eau vive et de bons pâturages.

Il existe à l'orient de cette ville une montagne dite Djabelo 'l-Mina, et sur le plateau qui couronne cette montagne, une muraille construite par ordre de Mohammed ibn abi Amir, lorsqu'il passa d'Espagne à Ceuta. Il voulait transférer la ville sur ce plateau; mais la mort le surprit lorsqu'il venait d'en achever les murs. Les habitants de Ceuta n'eurent pas la possibilité de se transporter à al-Mina; ils demeurèrent dans leur ville et al-Mina resta privée de population. Les murs d'al-Mina subsistent encore; ils sont d'une blancheur extraordinaire, de sorte qu'on peut les distinguer de la côte Espagnole; mais une riche végétation a couvert tout le lieu; au centre de la ville est une source d'eau petite, mais qui ne tarit jamais. Quant au nom de Sebta, il lui fut donné parce qu'en effet elle est bâtie sur une
 168 presqu'île *close* ¹⁾ par la mer de toutes parts, excepte du côté du couchant, en sorte qu'il ne reste à sec qu'un isthme de la largeur de moins d'un jet de flèche. La mer qui baigne ses murs au nord se nomme mer du Détroit (az-Zocâc); celle du côté du midi porte le nom de mer de Bosoul. Ceuta est un port excellent où l'on est à l'abri de tous les vents.

Il existe auprès de Ceuta des lieux où l'on pêche de gros poissons. Nulle côte n'est plus productive, soit sous le rapport de l'abondance,

---

1) *Sebta* serait donc une altération de *sarptum*. Je crois devoir préférer une autre explication d'après laquelle le nom dérive de *septem fratres*, nom des sept montagnes mentionnées ci-dessus (v. *Manuscrit* A 2. p. 161).

core parfaitement visible, dans les jours que la mer est claire, près du lieu nommé aḡ-ʿaṣiḥa (le Plateau). Il s'étend en ligne droite et ar-Rabi' l'a fait mesurer. Nous l'avons vu de nos propres yeux, et nous avons navigué tout le long du détroit à côté de cette construction que les habitants des deux îles (al-Djazirato 'l-Khadrà et Tarif) appellent al-Cantara (le pont) et dont le milieu correspond au lieu nommé la Roche du Cerf (Hadjaro 'l-Aiyil), près de la mer. Quant à la digue construite par Alexandre du côté du pays de Tanger, les eaux y ayant pénétré et ayant creusé le terrain qui se trouvait derrière, l'ouvrage s'est entièrement écroulé, en sorte que la mer touche aux montagnes des deux côtés.

La longueur du détroit connu sous le nom d'az-Zocċe est de 12 milles. Sur ses bords, du côté du levant, est la ville d'Algéziras (al-Djazirato 'l-Khadrà ou l'île Verte), et du côté du couchant celle de Tarifa (Djazirat Tarif), vis-à-vis de laquelle, sur la rive opposée, est le port d'Alcazar (al-Caḡr ou le Château) dit Caḡr Maḡmouda. Vis-à-vis d'Algéziras, sur la même rive, est la ville de Ceuta (Sebta), située à 167 18 milles de distance. Entre Tarifa et Caḡr Maḡmouda, la distance est de 12 milles. Telle est également la largeur du bras de mer qui sépare ces deux points. Le flux et le reflux ont lieu deux fois par jour dans cette mer, et cela constamment, par un effet de la toute-puissance et de la sagesse du Créateur.

Au nombre des villes dépendantes de la présente section et situées sur les bords de la grande mer, on remarque Tanger (Tandja), Ceuta (Sebta), Nacour, Bâdis, al-Mazemma, Malila, Honain, Banou Waz-zâr, Oran (Wahrân) et Mostaghânim.

La ville de Ceuta, située vis-à-vis d'Algéziras (ou de l'île Verte), est bâtie sur sept collines qui se touchent. Elle est bien peuplée, et sa longueur, de l'ouest à l'est, est d'environ 1 mille. On voit à 2 milles de distance le Djabal Mousâ, montagne ainsi nommé à cause

La Méditerranée, d'après ce qu'on raconte, était autrefois un lac fermé, comme l'est aujourd'hui la mer du Tabaristân (la Caspienne) dont les eaux n'ont aucune communication avec celles des autres mers, de sorte que les habitants du Maghrib occidental faisaient des invasions chez les peuples de l'Espagne et leur occasionnaient toute sorte de dommages. Ces derniers, à leur tour, résistaient aux Africains et les combattaient de tout leur pouvoir. Les choses demeurèrent ainsi jusqu'à l'époque où Alexandre pénétra dans l'Espagne et apprit des habitants qu'ils étaient en guerre continuelle avec ceux du Sous. Ce prince fit venir des ingénieurs et des mineurs et leur indiqua le lieu où est actuellement le Détroit, mais dont le terrain était sec à cette époque, leur prescrivit de le mesurer avec le niveau et d'en comparer la hauteur avec celle de la surface de chacune des deux mers. Ceux-ci trouvèrent que le niveau de la grande mer était plus élevé que celui de la Méditerranée d'une

166 quantité peu considérable. On exhaussa donc les terrains sur le littoral de cette mer, et on les transporta de bas en haut; puis on creusa un canal entre Tanger (Tandja) et l'Espagne, et l'on poursuivit le creusement jusqu'à ce qu'on eût atteint les montagnes de la partie inférieure de l'Espagne. Là on construisit une digue en pierres et en chaux. La longueur de cette digue était de 12 milles, distance égale à celle qui séparait les deux mers; on en construisit une autre en face, c'est-à-dire du côté de Tanger, en sorte que l'espace existant entre les deux digues était de 6 milles seulement. Lorsque ces ouvrages furent achevés, on ouvrit le passage aux eaux de l'océan, et celles-ci, par la force du courant, s'écoulèrent entre les deux digues et entrèrent dans la Méditerranée. Elles occasionnèrent une inondation par suite de laquelle plusieurs villes situées sur les deux rives furent abîmées, et un grand nombre de leurs habitants perirent submergés, car les eaux s'élevèrent à la hauteur d'environ 11 brasses au-dessus des digues. Celui de ces ouvrages qui avait été construit sur la côte d'Andalousie est en-

QUATRIÈME CLIMAT

PREMIÈRE SECTION

Cette première section commence à la partie de l'extrême occident 165 baignée par l'océan Ténébreux dont émane la mer de Syrie (la Méditerranée), qui s'étend vers l'orient. C'est là qu'est situé le pays d'Andalos, appelé en langue grecque Espagne (Ichbàniyâ) et portant le nom de presqu'île (djazîra), attendu que sa forme triangulaire se rétrécit du côté de l'orient au point de ne laisser entre la Méditerranée et l'océan, qui l'entourent, qu'un intervalle de 3 journées. Le côté le plus large de cette presqu'île est d'environ 17 journées, c'est le côté occidental où se termine la portion habitée de la terre ceinte par la mer Ténébreuse. Personne ne sait ce qui existe au-delà de cette mer, personne n'a pu rien en apprendre de certain, à cause des difficultés qu'opposent à la navigation la profondeur des ténèbres, la hauteur des vagues, la fréquence des tempêtes, la multiplicité des animaux monstrueux et la violence des vents. Il y a cependant dans cet océan un grand nombre d'îles, soit habitées, soit désertes ; mais aucun navigateur ne se hasarde à le traverser ni à gagner la haute mer, on se borne à côtoyer, sans perdre de vue les rivages. Poussées en avant, les vagues de cette mer ressemblent à une chaîne de montagnes¹⁾ ; elles restent entières et ne se brisent pas. S'il en était autrement, il serait impossible de les franchir.

---

1) Pour se convaincre que cette comparaison est exacte, il faut comparer Ibn Djubar, p. 31, l. 20.

De Djobailân on se rend au mont Sinaï (Djabalo 't-Tour), à Aila, à al-Hael, à Madyan, à al-Haurâ, à al-Djâr, à Khodaid (Codaid), à Osfân, à Bata Marr et à la Mecque.

L'itinéraire de Miqr à al-Faramâ est comme il suit : De Miqr à Bilbais, 1 journée ; de là à Fâcous, 1 journée ; de là à Djordjîr, 1 journée. Nous parlerons ci-après de l'état actuel d'al-Faramâ, s'il plaît à Dieu.

fait encore une halte, on arrive à Aila. Après avoir quitté Aila on passe par Hacl¹⁾, Madyan, al-A'dâ (al-A'râ), puis par une station sans nom, al-Calâya, Schi'b²⁾, al-Baidhâ, Wâdi 'l-Corâ, ar-Rohaiba³⁾, Dzou 164 'l-Marwa, as-Sowaidâ, Dzou Khochob, et de là à Médine-Yatsrib.

Il existe une autre route qui suit les bords de la mer de Colzom, savoir: de Miçr à Ain Chams, à al-Matariya, Bireato 'l-Djobb, petit lac où se déchargent les eaux du canal du Caire, Djobb Adjaroud, Djobbob-'l-Adjouz (Adjoun), al-Colzom, Batn Moghira, port auprès duquel il existe un petit lac, le golfe de Fârân, Madid, Tirân⁴⁾, lieu dangereux où se perdent souvent les navires durant la tempête; en effet, c'est une baie qu'une haute montagne domine; lorsque le vent vient à souffler de ce côté, il s'engouffre, descend vers la mer, soulève les ondes et fait périr tous les navires qui s'y trouvent; lorsque c'est le vent du midi qui souffle, il n'y a aucun moyen d'en sortir. Cette baie dangereuse comprend un espace d'environ 6 milles; on dit que c'est là que Pharaon (sur qui soit la malédiction divine!) fut submergé. Auprès de Fârân il existe également un endroit difficile à traverser lorsque le vent souffle de l'est à l'ouest ou de l'ouest à l'est⁵⁾. Cet endroit s'appelle Djobnilân⁶⁾.

1) Yacoubi et Codâma *Chirafa 'l-Bughl*, station sur la route des pèlerins de la Syrie.

2) Codâma *بنى السرحين* dont M. Sprenger, p. 120, fait trois stations.

3) Les manuscrits donnent, pour ce qui concerne les points diacritiques, presque toutes les variantes qui sont possibles. J'ai préféré la leçon de B. en comparant le *المرحيب* du *Mocharak* (comp. aussi Sprenger, p. 119).

4) La plupart des géographes arabes écrivent Târân, comp. la note sur le *Mordaid* L. p. 144 (IV. p. 448).

5) Un des manuscrits de Balkhi porte *موضع — فلا يسلك الا بالضا مغربا*, l'autre manuscrit, l'abrégé d'Istakhl et Ibn Baucal omettent *لا* comme Edrizi. Le sens d'après Balkhi est: «on ne saurait passer cet endroit de l'orient à l'occident que lorsque le vent d'est souffle, ni de l'occident à l'orient, que lorsque le vent d'ouest souffle».

6) Balkhi: *Djocablât*.

De Miçr à al-Bahnasâ, on compte 7 journées.

D'al-Bahnasâ à Djobb Manâd, 1 journée.

163 Puis à Faidala (Fandala), 1 journée.

Puis 2 journées sans eau.

A la fontaine de Cais (Ain Cais), 1 journée.

A Ghaiyât, 1 journée.

A la montagne d'Amtalâs, 1 journée.

A Nasnât (Casnât), 1 journée.

A Wâdî Castara, 1 journée.

A la montagne de Sarwây, 1 journée.

Au désert de Tldît, 5 journées sans eau.

A l'étang de Chanâwa, dont l'eau est potable, 1 journée

Au mont Tâtî, 1 journée.

A Sâmila, 1 journée.

A Siron, dans la montagne, 1 journée.

Au désert d'Amtalâwat, 6 journées sans eau.

A Nigâw, 1 journée.

A Saloubân, montagne, 1 journée.

Au mont Waddjâd, 1 journée.

A Nadrama. Puis au mont Guezzoul, 1 journée.

Au mont Aidenmor, 3 journées de désert sans eau.

A Solcâya, 2 journées.

A Tâmmamt, 1 journée.

A Sidjilmâsa, 1 journée.

Ce chemin est rarement fréquenté. Les Almoravides, pour le parcourir, prirent des guides.

De Miçr à Bagdâd, on compte 570 parasanges, ce qui équivaut à 1710 milles.

Pour aller de Miçr à Yatsrib (Médine), on passe par les lieux suivants: al-Djobb (Birca), al-Bowaih, Manzil Ibn Cadaca (al-Dâro 'l-Hamrà), Adjaroud, ad-Dowaina (ad-Dowaita), al-Norsî, al-Hafar ¹⁾, et après avoir

1) Coddâna nomme cette station *al-Birca*.

D'al-Hâfir à al-Iladidiya, village florissant, 15 milles. Et de là à Rosetto (Rachid).

Cette dernière ville est bien peuplée. Il y a des marchés, du commerce, de l'industrie. La campagne qui l'environne produit du blé, de l'orge, toute sorte de légumes, des dattes et des fruits en abondance; on y trouve en quantité du poisson de mer et du poisson du Nil; on y pêche la telline (*dallnas*), on la sale, on la transporte au loin, et c'est un objet de commerce.

La plupart des bourgs et des villages de l'Égypte sont dans le Hauf et dans le Rif. Le Rif est la contrée située au midi du Nil. La majeure partie des habitants de ces villages sont des Coptes chrétiens et jacobites. Ils possèdent un grand nombre d'églises. C'est un peuple inoffensif et qui vit dans l'abondance de tous biens. Ibn Haucal rapporte, dans son ouvrage, que les femmes de distinction parmi les Coptes accouchent assez souvent de deux ou de trois enfants à la fois, et qu'on ne peut attribuer une telle fécondité qu'à l'influence de l'eau du Nil.

De Rosette à Alexandrie, on compte 60 milles, savoir :

De Rosette à ar-Rimâl (les sables) et à Boukîr, 30 milles.

De là à al-Cafrain et à Aletandrie, 30 milles.

On pêche à Alexandrie une espèce de poisson rayé dont le goût est agréable, et qui s'appelle al-Arous. Celui qui mange de ce poisson cuit ou rôti, sans prendre en même temps du vin ou beaucoup de miel, est tourmenté par des rêves impurs¹⁾.

Nous avons donné l'itinéraire de Miçr à Syène et la Haute-Égypte. Nous avons également décrit la route de Miçr à Ifrikiya. Notre intention est maintenant d'indiquer, station par station, le chemin qui conduit de Miçr à Sidjilmâsa par al-Bahnasâ, et qui fut suivi par les Almoravides, en 530 de l'hégire.

---

1) L'expression بوتي est employée ici dans le même sens que dans le Coran (26 vs. 165). Comp de Sayy Abdallatif, p. 146 et suiv.

De là à Mahallato 'l-Alawî, gros village entouré de jardins et de mé-tairies, situé vis-à-vis de Soranbâ, autre village joli et florissant sur la rive occidentale, 15 milles.

De Mahallato 'l-Alawî à Fouwa, 15 milles.

Fouwa (Foua) est une jolie ville dont le territoire produit beaucoup de fruits et offre d'excellents pâturages; il y a un marché, et c'est un lieu de commerce. Vis-à-vis de cette ville le Nil se divise en deux branches de manière à former l'île dite d'ar-Râhib¹⁾, à l'extrémité de laquelle est située Sandioun, qui fut jadis une ville, mais qui est aujourd'hui ruinée, et dont il ne subsiste que les vestiges et divers villages contigus. De Fouwa à Sandioun sur la rive orientale, on compte environ 15 milles. Sur la rive opposée est le bourg de Samdisâ distant de Soranbâ de 15 milles. Un peu au-dessous de Samdisâ, dérive un bras du Nil peu considérable qui se décharge dans le lac Mâra (Marcootis), situé au nord-ouest et dont l'étendue est à peu près de 40 milles de long sur 2 milles de large. Ce lac a peu de profondeur jusqu'au près du rivage de la mer dont il suit les contours. À une distance de 6 milles de Rosette, il se rétrécit de manière à former une embouchure dont la plus grande largeur est de dix brasses sur une longueur d'un jet de flèche, et par laquelle ce lac communique avec un autre qui a 20 milles de long et une largeur moindre que celle du premier. Les eaux n'en sont point profondes, cependant il est navigable jusqu'à son extrémité. De ce point à Alexandrie, on compte 6 milles. Les voyageurs quittent ici les navires et continuent leur route par terre et à cheval jusqu'à Alexandrie.

Quant à la descente à Rosette par le grand bras du Nil, en voici
 162 l'itinéraire: de Samdisâ au village d'al-Hâfir situé vis-à-vis de Natoubis ar-Rommân, village sur la rive orientale, 20 milles.

---

1) Hartmann (p. 433) propose de lire ad-Dzahab.

Tarnout est située sur le canal de Châbour; en effet lorsque ce bras du Nil est parvenu à Rimâlo 'ç-Çonaim, il se subdivise en deux canaux, dont l'un, l'occidental, passe à Tarnout, à Bistâma, à Tanout, à Châbour, gros bourg, à Mahallato 's-Saiyida ¹⁾, à Danchâl ²⁾, à Cartasâ, à Souc Abî Minâ, à Caranfil, à al-Kiryaun, au village d'aç-Çabr ³⁾, et enfin à Alexandrie.

Ce canal n'est rempli d'eau et on n'y peut naviguer qu'à l'époque de la crue du Nil, attendu que son niveau à l'embouchure est plus élevé que celui des basses eaux du fleuve. Ce canal, lorsqu'il est parvenu à Tarnout, forme une courbure et se dirige vers l'orient au point de coïncider avec l'autre auprès de Babidj (Babidj ⁴⁾), et de manière à former l'île de Bayâr (Abyâr). Quant au point de départ du canal oriental, il est auprès de Rimâlo 'ç-Çonaim. Ce canal se dirige vers le nord, et va rejoindre l'autre auprès de Babidj. Dès son origine, on trouve sur la rive orientale des champs cultivés et de nombreux villages qui se succèdent sans interruption jusqu'auprès de Manouf as-Sofîâ. De là le canal passe le village de Tsanâ (Tandatsa ⁵⁾), puis Faicha (Faichat Benî Solaim), puis al-Baidâria (al-Bondâria), lieu situé en face du phare de 161 Babidj, sur la rive occidentale; c'est là que les deux canaux se réunissent et n'en forment plus qu'un. Au-dessus de Babidj est un village dit Colaibo 'l-Ommâl. Le Nil descend ensuite vers le nord jusqu'à Çâ (Saïs), situé sur la rive orientale, vis-à-vis de Mahallat Chaclâ sur la rive occidentale, 15 milles.

De Çâ à Içtâfia, joli village bien peuplé, sur la rive orientale, 20 milles.

1) Ibn Haucal et Jacout (dans le *Mocharak*) appellent ce lieu Mahallat Nozida.

2) Dans le texte imprimé de Macrizi (l. p. lv.) on lit دنشال, mais le manuscrit de Leyde a دنشال comme Ibn Haucal.

3) Ibn Haucal الحبر (aç-Çair).

4) Le nom de ce lieu a été défiguré dans la plupart des manuscrits. Dans l'édition de Macrizi (l. p. vi) il faut remplacer deux fois *Babidj* au lieu de Natiqj.

5) Ibn Haucal (comp. Ibn Djohar p. 4.) طندقتا. Le *Merdeid* طندقتا.

deux villes situées entre les deux rives du Nil, et où l'on avait coutume d'appivoiser les bêtes sauvages à l'époque de la domination de l'Émir (Ahmed ibn Touloun ?), prince de l'Égypte, 10 milles.

Puis à al-Akhgâç, joli village dont le territoire est couvert de vergers, de jardins et de maisons de plaisance, 20 milles.

De là en descendant le Nil à Dzarawa, 5 milles.

De là à Chatnouf, petite ville bien peuplée dont le territoire est couvert de champs cultivés et de pâturages, et qui est située vis-à-vis d'Om Dinâr, joli bourg sur la rive occidentale, 20 milles.

D'Om Dinâr à Achmon (Achmoun) Djoraich, petite ville entourée de champs cultivés, de vergers et de jardins, sur la même rive, 15 milles.

De là à al-Djoraich sur la rive orientale, 18 milles. Cette dernière ville, chef-lieu d'un beau et vaste district, est jolie, commerçante, et [60] entourée de vignobles et de vergers.

De là à Rimâlo'ç-Çonaim (sables de la petite colonne). Par la permission du Très-Haut, il s'opère en ce lieu un prodige consistant en ce que, si l'on enterre un os dans le sable, au bout de sept jours il se convertit en une pierre très dure.

De Rimâlo'ç-Çonaim on se rend à Abou Yohannes, gros village florissant, possédant un bazar et entouré de vergers et de plantations; de là à Tarnout, petite ville bien peuplée où il se fait beaucoup de commerce qui enrichit les habitants; et de Tarnout à Chatnouf, 50 milles¹⁾. Auprès de Tarnout est une mine de sel natron d'une excellente qualité; on en expédie dans tous les pays.

¹⁾ L'Emêdê de la carte Aueport, et de l'Emêdê de Niebuhr. Dans un itinéraire donné par M. Flügel dans le *Zeitschrift d. d. m. G.* XVIII. p. 363: al-Umbâha (الأمباح).

1) Par conséquent de la ville d'al-Djoraich à Tarnout 17 milles. L'itinéraire d'Ibn Haukal porte: d'al-Djoraichlyât à Abou Johannes 10 مائات, du dernier lieu à Tarnout même distance.

tile et les dépendances bien peuplées; puis à Sacâf, village joli, riche, très peuplé et dont les environs sont bien cultivés; puis enfin à Chat-nouf.

Reprenons notre itinéraire à l'embouchure du canal de Bolkina dont nous venons de parler. De là on descend à al-Mahalla, grande ville où sont des marchés bien fournis, et où il se fait constamment des affaires de commerce.

À 45 milles, par terre, d'al-Mahalla on trouve la ville de Çanhour (Sanhour) où aboutit le canal de Bolkina. Cette ville a vis-à-vis d'elle, à l'orient et à 1 mille et demi de distance, celle de Sandafa, ville considérable, jolie et riche en fruits et toute sorte de bonnes choses. Sandafa est située à 15¹⁾ milles de distance, par terre, de la ville de Sammannoud, qui est sur le canal de Tennis et de Damiette.

De Sandafa on se rend à la ville d'al-Mahalla; de là à Mahallato 'd-Dâkhil, joli village entouré de vergers et de jardins et situé sur la rive occidentale du canal; de là à Damira où l'on teint les étoffes dites *choronô*; cette ville se compose proprement de deux villes, toutes les deux grandes et contenant plusieurs fabriques d'étoffes, tant particulières que publiques; de Damira on se rend à Damiette.

Nous venons de décrire d'une manière suffisante les canaux orientaux du Nil, ainsi que leurs ramifications. Il nous reste à traiter convenablement des canaux occidentaux, de leurs ramifications et de l'état des lieux situés sur leurs rives.

Nous disons donc que le voyageur qui désire descendre de Miçr à Alexandrie, passe d'abord devant l'île d'Anrâch²⁾ et devant Embâba³⁾,

terre de Chatnouf par Çakhâ et Sanhour à Rosette. Les variantes sont محلة حرد au lieu de محلة حرت, et سبكن أنعبيد (comp. le *Wachtarish*) au lieu de سكاني.

1) Plus haut (p. 185) cette distance est évaluée à 8 milles seulement.

2) Je ne retrouve ce nom que dans le *Wachtarish*, p. 1er l. prem.

3) Non très altéré dans les manuscrits. La leçon de B. est la seule qui approche de

est situé sur la rive orientale du canal, 20 milles.

De là à Fârescour, village situé sur la même rive, 10 milles.

De Fârescour à Boura, gros bourg dont le territoire est très productif, 15 milles. Et de Boura à Damiette, 15 milles.

188 Ce qui fait pour la distance totale de Tarkhâ à Damiette, 105 milles.

De Tarkhâ à Damsis, on compte 110 milles.

De Damsis à Antouhi, environ 90 milles.

De l'embouchure d'Antouhi à Chatnouf, 100 milles.

Et de Chatnouf à al-Fostât, 50 milles.

Mais pour revenir ¹⁾ au canal d'al-Mahalla, nous disons que son point de départ est au-dessous de Tantâ et qu'il coule vers l'occident jusqu'auprès de Charimsâh, située sur le canal de Damiette.

Du point de départ de ce canal à Monyat Ghazâl, village très agréable et offrant beaucoup de ressources, situé sur la rive orientale, on compte 20 milles.

Vis-à-vis de Monyat Ghazâl, sur la rive occidentale, est Mahallat Abi 'l-Haitsam. De là à l'embouchure du canal de Bolkina, village dont le territoire est couvert de jardins et de champs cultivés, 15 milles.

Outre ce canal de Bolkina il y en a un autre qui dérive du canal d'al-Mahalla et qui coule directement à l'ouest vers Çakhâ, en passant successivement par Dâro 'l-Bacar, village sur la rive occidentale, puis par al-Mo'tamidiya, sur la même rive, ensuite par Matboul, village florissant, où se tient un marché à jour fixe, situé sur la rive occidentale; de là à Çakhâ. Çakhâ est dans les terres, et c'est un chef-lieu de district. De là, en se dirigeant vers le midi, on va par terre à Mahallat Çort ²⁾, puis à Manoulo 'l-Alyâ, village dont le territoire est fer-

1) Il n'a pas encore été question de ce canal, mais la suite indique clairement qu'il dérive de la branche occidentale, qui d'Antouhi passe par Mahelj, Tanta, Takti, Bolous et Sonbat pour se joindre avec la branche orientale à Chobna et Damers.

2) Ibn Haukal et Maktiz (l. p. 194) d'après Ibn Aboudadbeh donnent l'itinéraire par

dont l'un était un homme pieux, l'autre un mécréant ingrat. Comme ce dernier se vantait du grand nombre de ses possessions et de ses enfants, son frère lui dit : je ne vois pas que tu rends grâce à Dieu pour tout ce qu'il t'a donné. Le mécréant (enragé de cet avertisse- 187 ment) prit à son frère tout ce qu'il possédait, en dit même qu'il prononça contre lui une imprécation. Alors Dieu noya dans la mer tout ce qu'il avait, dans une seule nuit, sans qu'il en restât la moindre trace.

Ce lac a peu de profondeur. On le traverse (presque partout) sur des bacs. On y rencontre (quelquefois) deux bâtiments s'éloignant l'un de l'autre, voguant en sens contraire à pleines voiles par le même vent, et se croisant avec une égale vitesse.

Quant à Damiette, c'est une ville bâtie sur les bords et à une certaine distance de la mer. On y fabrique des étoffes admirables de l'espèce dite *dabîkî* et d'autres qui, pour la perfection du travail, approchent de celles de Tennis. Le bras du Nil sur lequel Damiette est située est dérivé de celui qui descend à la ville de Tennis, et son point de départ est au-dessous de Tarkhâ dont nous avons déjà parlé. Celui qui, partant de Miçr, désire s'y rendre, passe par les villes, bourgs et lieux habités dont nous avons donné l'énumération, jusqu'à ce qu'il soit parvenu à Tarkhâ. Prenant ensuite la branche occidentale du Nil qui coure à Damiette, il parcourt, en descendant, 10 milles jusqu'à Damira, petite ville située sur la rive occidentale du canal, où l'on fabrique de belles étoffes destinées à l'exportation, et où il se fait beaucoup de commerce ; de Damira, en descendant le canal, à Chirincâs, ville petite, belle et florissante dont les habitants se livrent à l'industrie et à l'agriculture, située sur la rive occidentale, 17 milles.

De là à Charimsâh, petite ville florissante où il se fait un commerce très actif, 20 milles.

De là à Monyato'l-Olouc, village bien peuplé, où l'on trouve des pressoirs à sucre et des productions de la terre en abondance et qui

156 De là en descendant à Cobâbo'l-Arif, 16 milles.

De là au village de Damou, 15 milles.

De Damou à Tamâkh, belle ville populeuse et commerçante, sur la rive orientale, 2 milles.

De là à Chamous, village bien peuplé, 10 milles.

De là à Caryato'l-Ançar sur la rive occidentale, 20 milles.

De là au village de Wabida sur la rive orientale, 20 milles.

De là à Baranbalin ¹⁾ sur la rive occidentale, 20 milles.

Puis à Sabas, 40 milles. Enfin au lac de Tennis vers l'occident 15 milles.

Les eaux de ce lac sont douces en été lors de l'inondation du Nil. En hiver et jusqu'à la saison des chaleurs, les eaux de la mer prennent le dessus et communiquent à celles du lac leur salure. Il y existe des villes entourées d'eau et semblables à des îles, telles que Nabli, Touna, Samannât, Hignô'l-Mâ, et on ne peut y aborder qu'au moyen de barques. On fabrique à Tennis, ainsi qu'à Damiette, des étoffes fines de l'espèce dite *dabîkî*, des *choroub* et des manteaux (holal) Tennesiens en diverses couleurs. Rien n'égale ces étoffes qui sont tellement belles et précieuses, qu'un seul manteau, lorsqu'il est broché en or, vaut quelquefois mille dénares, et sans or, cent ou deux cents environ. La matière principale de ces étoffes est le lin. Quant à celles qu'on fabrique à Chatâ, à Dabeou (Dabîc), à Damira et dans les autres îles du voisinage, elles sont sans doute très fines, mais elles n'approchent pas de celles de Tennis et de Damiette.

On raconte que là où est actuellement le lac se trouvaient jadis les deux jardins dont il est fait mention dans le Livre (de Dieu ²⁾). Ces jardins appartenaient à deux hommes de la postérité d'Atrib fils de Miçr,

1) *Berambal* sur la carte de Kiepert.

2) Allusion au passage du Coran 18 vs. 31. Comp. Macrabi, I. p. 1.1

taie, est Rahl Djarrâh, ville petite, mais florissante et commerçante, avec beaucoup de ressources. Entre Rahl Djarrâh et l'embouchure du canal de Chanchâ, on compte 40 milles, et autant entre Boucir et Bannâ.

De Monyat Ibn Djarrâh (= Rahl Djarrâh), située sur la rive orientale, à Samannoud, située sur la rive opposée, 12 milles. Samannoud est une ville jolie, riche, peuplée, fréquentée par les voyageurs et où l'on trouve à bon marché tout ce qui est nécessaire à la vie.

De Samannoud, en se dirigeant par terre vers l'occident, à Sandafâ, ville située sur les bords du canal de Bolkina, 8 milles.

De Samannoud à at-Tsa'bâniya, ville florissante et commerçante, située sur la rive occidentale du canal, 18 milles.

De là à Monyat Assâs, village dont le territoire est très fertile, 12 milles.

De là on descend à Djaudjar, vis-à-vis de Wancho'l-Hadjar, petite ville entourée de vergers, située sur la rive orientale, 12 milles. De Wancho'l-Hadjar à Samannoud, dont nous venons de parler, la distance est de 36 milles.

De Wancho'l-Hadjar en descendant à la ville de Tarkhâ ¹⁾, 12 milles. Cette dernière ville est située sur la rive occidentale du Nil, à 12 milles de Djaudjar. C'est au-dessous de Tarkhâ que le Nil se partage en deux branches dont l'une, l'orientale, se dirige vers le lac de Tennis, et l'autre, l'occidentale, vers Damiette. Celui qui, de Tarkhâ, veut descendre à Tennis passe d'abord à Monyat Chahâr, ville petite, mais florissante et dont les habitants se livrent au commerce et sont riches, située vis-à-vis de Mahallat Damina, village situé sur la rive orientale, à 5 milles au-dessous de la ville de Chahâr.

De Mahallat Damina à Cobâbo'l-Bâziyâr, village considérable. 12 milles.

---

1) Le *Tarkhâ* de Lucas et de Niebuhr.

plantés d'arbres et de cannes à sucre, pour lesquelles on y trouve des pressoirs.

De Chancha on vient toujours en descendant le canal à la ville d'al-Bouhat située sur la rive orientale, 24 milles. C'est une ville florissante, possédant des bazars et d'autres ressources et ceinte d'anciennes murailles en pierre.

De là à Safnâs, petite ville bien peuplée, 18 milles.

De là en se dirigeant par terre vers l'occident à Tanâh, ville située sur la rive orientale du canal de Tennis, 35 milles.

De là au lac d'az-Zâr, situé dans le voisinage d'al-Faramâ. Ce lac fait partie du lac de Tennis et n'est séparé de la mer que par un intervalle de 3 milles. Il est très vaste, et, indépendamment de la ville de Tennis, on y remarque l'île de Hicno'l-Mâ, située vis-à-vis et non loin d'al-Faramâ. C'est jusque-là que parvint le roi Baudouin, qui conquit la Syrie à une époque postérieure à l'hégire; et ayant couru le risque d'y rester submergé avec son cheval, il revint sur ses pas.

A l'est de Tennis, en tirant tant soit peu vers le sud, et dans le lac de ce nom, est l'île de Touna; au midi de Tennis est l'île de Nabliya.

Sur la rive occidentale du canal de Chancha dont nous venons de parler, il existe un grand nombre de villages et de hameaux, rapprochés les uns des autres par des routes frayées et produisant toute sorte de denrées utiles.

Celui qui veut aller de Damsis à Tennis par le bras principal, passe d'abord à Monyat Bedr, dont il a été question ci-dessus; puis il se rend à Bannâ, lieu situé sur la rive occidentale à 10 milles de Monyat Bedr. Bannâ est un joli village, entouré de jardins et de champs cul-
 155 tivés très productifs, au-dessus duquel le Nil se partage en deux branches qui forment une petite île, à l'occident de laquelle est le bourg florissant de Boucir; de l'autre côté, c'est-à-dire sur la branche orien-

plus beau succès et forme l'unique ressource des habitants. De là à **Monyat Ichnâ**, joli village sur la rive orientale du bras, où il se tient un marché à jour fixe ; puis à **Damsis**, dont il a été déjà fait mention. **Damsis** est un village très peuplé et florissant ; il s'y tient tous les samedis une foire très fréquentée par les marchands et les chalands, où l'on vend et achète des étoffes et des marchandises de toute espèce.

Celui qui se propose de descendre par le bras occidental va d'**Antouhi**, à **Malidj**, ville commerçante, florissante, située vis-à-vis de **Monyat Abdi'l-Malik**, village grand et riche sur la rive orientale, dont le territoire est très productif, 20 milles.

De **Malidj** à **Tanta (Tantana)**, petite ville très peuplée, située sur la rive occidentale, où il y a un bazar et dont les habitants vivent dans un état paisible et prospère, 15 milles.

De **Tanta (Tantana)** à la ville de **Taltî** sur la rive occidentale, vis-à-vis d'**al-Dja'fariya**, village entouré de champs cultivés, sur la rive droite, 15 milles.

De la ville de **Taltî** au village de **Bolous**, sur la rive occidentale, vis-à-vis d'**as-Santa**, village considérable et florissant.

Du village de **Bolous** à **Sonbât**, ville dont les habitants cultivent le lin, se livrent au commerce et sont fort riches, et qui est située sur la rive gauche du Nil, vis-à-vis de la ville de **Wan'âcir (Wancâcir)**.

De **Sonbât** on se rend à **Chobra**, ville située à l'embouchure du ca- 154
nal qui fait face à **Damsis** dont nous avons fait mention ci-dessus.

Celui qui veut se rendre de **Damsis** à **Tennis** par le Nil, descend d'abord jusqu'à **Monyat Bedr**, environ 2 milles. C'est de là que part, du côté oriental ; le canal de **Chancha** ¹⁾, qui passe auprès de la ville de ce nom, ville très agréable dont les environs sont bien cultivés et

---

1) *Muséul Chanacha, Mochtarik*, p. f. A (Chinchina (et Chincha)).

à-vis d'Antouhi, puis à Monyato'l-Asl (Bannato'l-Asl), hameau considérable dont le territoire produit beaucoup de fruits et est bien cultivé, et vis-à-vis duquel, sur la rive occidentale, est située la grande métairie qui a reçu son nom de Banna (Banha); de là on se rend à Atrib¹⁾, village où il y a un marché fréquenté, situé sur la rive orientale; puis à Djandjar, village dont le territoire est très fertile en céréales, et vis-à-vis duquel se trouve sur la rive occidentale Monyato'l-Haufi (al-Haufain), village considérable; puis à Sanit, lieu situé sur la rive orientale vis-à-vis de Waroura, village très peuplé, entouré de bons pâturages, et où se trouve un joli bazar; de là au village d'al-Hammariya vis-à-vis de Monyato'l-Haroun²⁾, sur la rive occidentale, d'où l'on descend à Çahracht le Grand, village sur la rive orientale, puis à Çahracht le Petit, sur la rive occidentale; ce dernier lieu est un village florissant où l'on cultive avec succès diverses plantes et notamment le sésame et le chanvre; de là on se rend à Monyat Ghamr, village sur la rive orientale, où est un marché; il s'y fait constamment un grand commerce d'importation et d'exportation. Sur la rive opposée est Monyat Zifta; de là, en suivant la rive occidentale, on descend à Monyato'l-Firân, village où l'on cultive le cumin, l'oignon et l'ail nécessaires 183 pour les besoins du palais du prince. Vis-à-vis de ce lieu, sur la rive orientale, est Daradous (Daradous), village très considérable, entouré de jardins et de champs cultivés, et où se tient une foire tous les mercredis. De là on descend à Monyat Fimâs, joli village dont le territoire est très fertile, en face duquel, sur la rive occidentale, est situé Hânout, village entouré de champs ensemencés de lin et bien arrosés par des eaux courantes, la culture du lin y est couronnée du

1) Comp. Quatremère *Mém. géogr.* etc. I, p. 9, et sur Bannato'l-Asl, p. 107 et suiv. (le passage de Macrizi cité à la p. 108 note 1 est dans l'éd. de Boulac, I p. 19 et suiv.)

2) Chez de Sacy (*Abdallatif*, p. 621) منية خرون (Monyat Kharoun)

On voit à Dadjwa beaucoup de navires spécialement destinés au passage des troupes.

Puis on descend à Monyato'l-Attâr, petit village entouré de vergers et de jardins, 20 milles. Vis-à-vis de ce lieu, sur la rive gauche, est Antouhi ¹⁾, petite ville entourée également de vergers, de jardins et de champs ensemencés, et où se tient un marché à jour fixe.

De Monyato'l-Ataf, dont il vient d'être question, à Chomairac ²⁾, village situé sur la rive gauche, vis-à-vis, mais un peu au-dessous de Dadjwa, 10 milles.

Du village de Chomairac à Antouhi, ci-dessus indiqué, environ 10 milles.

Au-dessous d'Antouhi la branche du Nil se subdivise en deux bras, dont l'un se dirige vers l'occident et l'autre vers l'orient; ils forment une île, se joignent auprès de Chobra et de Damsis ³⁾, coulent ensemble durant un court intervalle, puis se subdivisent de nouveau en deux branches dont l'une, l'orientale, se dirige vers Tennis, et l'autre, l'occidentale vers Damiette ⁴⁾.

152

Revenons à Antouhi où le Nil se divise. Celui qui veut descendre par le bras oriental passe d'abord à Monyato 'l-Attâr, village situé vis-

1) Comp. le *أنفوخة* du *Merdeid*. Chez de Sacy (*Abdallatif*, p. 608) *أنفوخة الحمام*.

2) *Merdeid*, II. p. 17v *شبيرو* (il faut y substituer *منية* à *أرمينية*).

3) Ces deux lieux ensemble s'appellent *شبرا دمسيس* (Chobra Damsis); v. *Add. ad Merdeid*, V. p. 485.

4) Le man. C. ajoute ce qui suit: «Le bras oriental coule d'Antouhi à Achmouno'r. Roumân, puis à Monyat Ibn Casil et de là, toujours en descendant, au commencement du territoire de Manzat Ibn Khaun, où il se divise en deux branches, dont la branche septentrionale passe auprès de la Manzala (d'Ibn Khaun); l'autre branche coule dans la direction du midi, puis se tourne vers l'orient, pour se décharger dans le lac de Tennis. La circonférence de ce lac est d'environ 300 milles, on y remarque environ 50 îles, où il croît des joncs de marais, des lamans en petite quantité etc. Toutes ces îles sont inhabitées, et les pêcheurs sont les seuls qui y viennent.»

Celui qui veut se rendre de Miçr à Tennis, a 9 journées de chemin à faire; de Tennis à Damiette, on compte 1 journée de navigation; de Damiette à Rosette, 2 journées; de Rosette à Alexandrie 1 journée de navigation; d'Alexandrie à Miçr, 6 journées.

De Miçr on se rend à Zofaita, dont nous avons déjà parlé comme d'un lieu où se rassemblent les navires destinés à la pêche. Ces navires sont ordinairement au nombre de cent. La distance entre Miçr et Zofaita est de plus de 50 milles ¹⁾.

Vis-à-vis de Zofaita, sur la rive gauche, est Chatnouf, jolie ville. De là à Chinwân, on compte 25 milles; car on descend à as-Châmiin ²⁾, village situé sur la rive orientale du fleuve, et dans le territoire duquel on cultive beaucoup de cannes à sucre, d'oignons et de concombres, 10 milles; vis-à-vis, et sur la rive occidentale, est Tant, joli village dont les environs sont très productifs en céréales; de Tant à Chinwân, jolie petite ville, on compte 15 milles.

De là en descendant à Cochairato'l-Abrâdj, environ 12 milles. Ce dernier village qui est très florissant et dont le territoire est bien cultivé, est situé vis-à-vis de Chioudja. De là, toujours en descendant, 181 à aç-Çâlihiya, environ 10 milles.

Aç-Çâlihiya est une ville populeuse, dont le territoire est bien cultivés; mais les habitants sont voleurs, méchants et connus par leurs mauvaises mœurs.

Au-dessous d'aç-Çâlihiya, sur la rive gauche, est Monyato'l-Ataf, village florissant, situé à une distance de 10 milles de Chioudja.

Puis on descend à Dadjwa (Dodjwa) ³⁾, petite ville très peuplée où le commerce et l'agriculture sont dans un état florissant, 15 milles.

1) La somme des distances de station à station donne 60 milles.

2) Monyato's-Châmiin, comp. le *Mechtarik*, p. f. v.

3) J'en ai dit ici comme plus haut: j'ai retenu la lecture vicieuse *Djuda* dans le texte arabe, et je l'ai corrigée dans ma traduction.

au sommet de la branche qui descend à Tennis et à Damiette. C'est un peu au-dessus de Chatnouf que le Nil se partage en deux branches dont les eaux descendent vers l'Égypte inférieure et se déchargent dans la mer, chacune après avoir donné naissance à deux canaux, qui se dirigent également vers la mer.

L'un de ces grands bras, dont le point de partage est auprès de Chatnouf, court du côté de l'orient et parvient à Tennis. De ce bras dérivent trois canaux. L'un d'eux part d'Antouhi, sur la rive occidentale et, après avoir décrit une courbe, revient à la branche principale devant Damsis. Plus bas, du côté de l'occident, commence un autre canal, qui coule vers Damiette.

Quant à l'autre branche, elle se dirige, à partir du point de division près de Chatnouf, vers l'occident, jusqu'auprès de Fis Anmâr où on dérive un canal qui coule vers l'occident; puis elle tourne son cours vers le village de Babidj, au-dessous duquel commence le canal qui parvient à Alexandrie, et qui porte le nom de canal de Châbour. L'eau n'y coule pas durant toute l'année, mais seulement durant le temps de l'inondation du Nil. Lorsque les eaux de ce fleuve ont baissé, le canal 160 reste à sec et n'est plus navigable. De cette grande branche qui se dirige vers Rosette (Rachid), se détache un bras qui commence au-dessous de Sindayoun (Sindioun), de Samdisâ et de Fouah (Fouwah) et au-dessus de Rosette. Il va se décharger dans un lac qui s'étend le long du rivage de la mer, vers l'occident, jusqu'à 6 milles environ d'Alexandrie, en sorte que les marchandises apportées par les navires (du lac) sont transportées par terre à Alexandrie.

Sur ces divers canaux, on voit de toutes parts des villes très peuplées et des villages florissants. Nous en décrivons la majeure partie, s'il plaît à Dieu.

---

sa leçon dans le texte arabe, mais je me suis permis de la corriger dans la traduction.
Comp. *Quelques Mémories*, etc. t. p. 135.

talo , environ 20 milles.

Al-Cais est une ville très ancienne dont nous avons parlé dans la partie de la description de l'Égypte contenue dans le second climat. Nous avons donné de même l'itinéraire de cette ville le long du Nil à Syène (Oswân) ; il est donc inutile de revenir là-dessus.

Quant aux pays situés au-dessous de Miçr , celui qui veut s'y rendre en descendant le Nil doit passer d'abord par al-Monya , 5 milles.

Puis par al-Câid , ville considérable et très peuplée , 5 milles. Le territoire de cette ville est couvert de champs cultivés , de vergers , de pâturages et de plantations de cannes à sucre.

Puis par Chobra , gros bourg où l'on fabrique de l'hydromel aromatisé qui est très renommé , 5 milles. C'est dans ce lieu qu'on voit l'église (hutte) de Bachons ¹⁾. Puis par Baisous , joli village , 5 milles ; puis 149 par al-Kharacânia , village florissant , entouré de champs cultivés , de métairies et de plusieurs jardins qui appartiennent au prince , 5 milles.

Puis par le village de Sarout (Saroudas) , 5 milles ; puis par Chalcân , gros village florissant , 5 milles ; enfin par le village de Zofaita , 15 milles. A Zofaita se rassemblent tous les navires destinés à la pêche du gros poisson , ce village étant situé à l'extrémité de l'île où le Nil se partage en branches. A peu de distance est la ville de Chatnouf ²⁾ ,

1) Chez de Sacy (*Abdallatif* , p. 598) ce lieu s'appelle Chobrat ʿl-Khama (de la hutte) ou Chobrat-ʿs-Clahid (du martyr) , dans le mois copte de Bachons les Chrétiens y célébraient la fête du martyr , voyez Macrizi , l. p. 4a et suiv. (et la traduction du texte par de Sacy dans les *Not. et Extr. des manuscrits* , t. IV. p. VII et suiv.). Ibn abi Hadjâla , qui écrivait en 757 , raconte , dans son livre intitulé *al-Sarâid* , que les Chrétiens de Chobîâ (شوبريا) possédaient un reliquaire avec des ossements provenant d'un de leurs saints , qu'ils plongeaient chaque année dans le Nil , le 8me du mois Bachons , prétendant que la crue du Nil dépendait de cette cérémonie. En 754 Ghitnich al-Mahîlî an-Nâcerî , grand-chambellan , (واس نوبت الامراء) , s'empara de ce reliquaire et le brûla. Heureusement la crue du Nil était dans cette année d'une abondance extraordinaire , puisqu'elle excédait 20 coudées.

2) Edrisi a toujours écrit Chantoul au lieu de Chatnouf. J'ai cru devoir conserver

On était alors au temps de l'inondation du Nil. Les eaux s'introduisirent dans le canal d'al-Manhâ, et parvinrent à al-Lâhoun, qu'elles passèrent pour entrer dans le canal du Faiyoum. De là elles se répandirent sur tout le pays et en couvrirent la surface, en sorte qu'elle devint comme une mer. Tout ce travail fut fait en 70 jours; et lorsqu'il fut terminé, le roi dit, en le considérant: voilà un ouvrage de *mille jours* (alfi yaum). C'est de là que vient le nom d'al-Faiyoum. Ensuite Joseph dit au roi: le bien public exige que tu me confies une famille par chaque district de l'Égypte. Le roi y ayant consenti, Joseph ordonna que l'on bâtit un village pour chacune de ces familles. Il y avait 86 familles; il y eut donc autant de villages. Lorsque les 148 constructions furent achevées, Joseph assigna à chaque village une quantité d'eau suffisante pour arroser les terres, mais rien au-delà; puis il assigna à chaque famille l'eau nécessaire pour sa boisson durant le temps même de la retraite des eaux. Telle est la description du Faiyoum.

Quand on part de Miçr pour se rendre, en remontant le Nil, dans l'Égypte supérieure, on va d'al-Fostât à Monyato's-Soudân, hameau considérable, entouré de champs ensemencés de diverses espèces de céréales, sur la rive occidentale du Nil, et environ à 18 milles de Miçr.

De là à Baiyâdh, qui comprend plusieurs hameaux et métairies, entourés de champs cultivés très fertiles et de jardins produisant toute sorte de fruits, 20 milles.

De là à al-Himâ aq-Çaghîr, 20 milles; puis à al-Himâ al-Kabîr, village peuplé, situé sur la rive orientale, et dont le territoire est cultivé en vergers, en vignes et en cannes à sucre, 10 milles.

De là à Dairo'l-Faiyoum, sur la rive orientale, 20 milles; puis au village de Tounis (Younos), sur la rive occidentale, mais à quelque distance du fleuve, 2 milles. De là à Dahrout, sur la rive occidentale, 1 demi-journée. De Dahrout à al-Caïs, sur la rive occiden-

tres grains. L'air y est malsain , pernicious aux voyageurs qui y viennent et aux étrangers qui y fixent leur domicile. On voit à al-Faiyoum des vestiges de grandes constructions , et son territoire porte le même nom que la ville. Tous ces champs cultivés qui entourent la ville , étaient jadis dans l'enceinte d'un mur qui embrassait toutes les dépendances du Faiyoum et renfermait toutes ses plaines et tous ses lieux habités. Il reste aujourd'hui si peu de chose de ce mur que c'est comme rien.

La rivière d'al-Lâhoun fut creusée et les eaux y furent amenées par Joseph le juste , sur qui soit le salut ! Voici à quelle occasion : Quand Joseph était devenu vieux , le roi désirait lui procurer du repos et le dispenser du soin des affaires. Comme le nombre de ses domestiques et des membres de sa famille et de la famille de son père s'était considérablement accru , il lui donna en fief le Faiyoum , lequel était un marais (lac) où les eaux se déversaient et où croissaient des joncs et des roseaux ; chose qui déplaisait au roi , parce que ce lac était dans son voisinage.

Lorsqu'il en eut fait don à Joseph , celui-ci se rendit du côté de Choul , où il fit creuser le canal connu sous le nom d'al-Manhâ , qu'il amena jusqu'à l'emplacement d'al-Lâhoun. Ensuite il construisit al-Lâhoun , et la consolida au moyen de pierres , de chaux , de briques et de coquillages , ce qui forma comme un haut rempart , au sommet et vers le milieu duquel il fit placer une porte. Derrière , il creusa deux canaux ; le canal oriental entraînait dans le Faiyoum , tandis que le canal occidental qu'on appelle Tanhamat , venait rejoindre le premier en passant par le dehors du Faiyoum. L'eau s'écoula du marais par le canal oriental vers le Nil ; quant aux eaux du canal occidental , elles s'écoulèrent dans le désert de Tanhamat (à l'occident) ; ainsi il n'en resta rien absolument. Tout cela eut lieu en peu de jours. Alors Joseph ordonna qu'on se mit à l'œuvre. On coupa les roseaux , qui se trouvaient là , ainsi que les lianes , les touffes d'arbrisseaux et les tamaris.

prophètes, tels que Joseph, Jacob et les douze patriarches, sur qui soit le salut !

A 6 milles de Miçr, on voit les deux pyramides. Elles furent construites sur un plateau uni, et l'on ne voit dans les environs aucune montagne contenant de la pierre à bâtir. La hauteur de chacune d'elles, à partir du sol, est de 400 coudées, et sa largeur, tout autour, 146 est égale à la hauteur. Le tout est construit avec des blocs de marbre de 5 emfans de haut, sur 15 ou 10 de long, plus ou moins, selon que l'architecture l'exige. A mesure que l'édifice s'élève au-dessus du niveau du sol, ses proportions se retrécissent, en sorte que sa cime offre à peine l'espace nécessaire pour faire reposer un chameau. Celui qui veut se rendre aux pyramides, par terre, passe à al-Djiza par le pont, puis au village de Dahchour, où est la prison de Joseph (sur qui soit la paix !), 3 milles. De Dahchour on vient aux deux pyramides. La distance qui les sépare l'une de l'autre est d'environ 5 milles, et des pyramides au point le plus voisin de la rive du Nil, on compte 5 milles. Sur les parois de leurs murs, on voit des inscriptions en partie effacées, et dans l'intérieur de chacune d'elles est un chemin où l'on peut passer. Entre les deux pyramides, il existe un chemin assez large creusé sous terre et donnant passage de l'une à l'autre. On dit que ces monuments sont des mausolées de rois, et qu'avant d'être employés à cet usage, ils servaient de greniers à blé.

A l'ouest de Miçr, et à 2 journées de distance de cette ville, est celle d'al-Faiyoum, qui est grande et entourée de vergers, de jardins et de champs cultivés. Elle est bâtie sur les deux rives de la rivière d'al-Lâhoun, dont l'origine est, d'après ce qu'on rapporte, que Joseph dérivait à son usage deux canaux destinés à recevoir les eaux au temps de la crue, et à les conserver constamment. Il consolida ces ouvrages au moyen de pierres disposées en couches les unes au-dessus des autres.

Le territoire d'al-Faiyoum est fertile, abondant en fruits, en céréales, et particulièrement en riz, qu'on y cultive par préférence aux au-

Au midi d'al-Fostât est le village de Menf (Memphis), et au nord la ville dite Ain Chams; l'un et l'autre sont peu considérables et situés vis-à-vis le mont d'al-Mocatam. On dit que c'étaient des lieux de plaisance de Pharaon, sur qui soit la malédiction divine!

Menf est aujourd'hui, en majeure partie, ruinée. Ain Chams subsiste et est habitée. Elle est située au pied de la montagne d'al-Mocatam. Non loin de là, au sommet du Mocattam, est un lieu connu sous le nom de Tannour Fir'aun (fournaise de Pharaon). Il y avait un miroir tournant au moyen d'un mécanisme. Lorsque le roi sortait de l'une des deux villes, c'est-à-dire, de Menf ou d'Ain Chams, il faisait monter dans cet endroit un homme qui disposait le miroir de manière que le roi pût toujours voir son propre image et n'oubliât pas un instant la dignité de ses manières ¹⁾.

Aux environs d'al-Fostât le crocodile n'est point un animal nuisible; on dit même que, soit qu'il descende de l'Égypte supérieure, soit qu'il remonte le Nil, parvenu à al-Fostât, il nage, renversé sur son dos, jusqu'à ce qu'il ait dépassé cette ville. On ajoute que c'est l'effet d'un talisman; c'est ainsi que le crocodile n'est point nuisible du côté de la rive de Boucir, tandis qu'il l'est du côté de la rive d'al-Achmouni, bien qu'il n'y ait entre ces deux lieux que la largeur du fleuve (qui les sépare). Rien n'est plus surprenant.

A Ain Chams, du côté d'al-Fostât, croît le *balsâm* ²⁾, plante dont on extrait le baume. On ne connaît pas au monde d'autre lieu qui produise cette plante. Au-dessous d'al-Fostât est la métairie de Sirou, très considérable, et où l'on fabrique de l'hydromel très renommé. Au territoire d'al-Fostât touche le Mocattam où sont les tombeaux de divers

---

1) Jaubert, qui lit avec A. et D. *كيفية*, traduit: «de manière que l'image du roi fût toujours devant les yeux des habitants, et qu'en aucun temps la crainte respectueuse qu'il inspirait, ne cessât d'exercer sur eux son empire.»

2) Le territoire où cette plante croît s'étend à l'est jusqu'à al-Mutairia, v. le *Méridien*, III. p. 116.

C'est un fleuve auquel nul autre ne peut être comparé.

Quant à l'île située en face de Miçr, dont avons déjà parlé et où l'on remarque des édifices, des maisons de plaisance et le dâro'l-mikyâs (la maison du nilomètre), elle s'étend, en largeur, entre les deux branches du Nil, de l'est à l'ouest, tandis que sa longueur est du sud au nord. La partie supérieure (méridionale), où est situé le nilomètre, est large; le milieu plus large; la partie inférieure se termine en pointe. La longueur de cette île, d'une extrémité à l'autre, est de 2 milles, et sa largeur (moyenne), d'un jet de flèche.

Le nilomètre (mikyâs) est situé vers l'extrémité la plus large de l'île, du côté de l'orient, c'est-à-dire du côté d'al-Fostât. C'est un édifice considérable, intérieurement entouré d'arcades soutenues par des colonnes. Au milieu est un bassin vaste et profond où l'on descend par un escalier en limaçon et de marbre, et au milieu duquel on voit une colonne également en marbre, qui porte inscrite une graduation en nombres indiquant des coudées et des doigts. Au-dessus de la colonne est une construction solide en pierres, peinte de diverses couleurs où l'or et l'azur s'entremêlent avec d'autres teintures solides. L'eau parvient à ce bassin au moyen d'un large canal communiquant avec le Nil; elle ne pénètre cependant pas dans ce bassin avant la crue du fleuve; or, cette crue a lieu au mois d'août ¹⁾. La hauteur nécessaire pour arroser convenablement les terres du Sultan est de 16 coudées; lorsque les eaux s'élèvent à 18 coudées, l'irrigation s'étend sur toutes les terres qui sont sur les rives du fleuve; lorsque la crue s'élève à 20 coudées, elle est préjudiciable; lorsqu'elle n'est que de 12 coudées, elle est à peine suffisante. La coudée equivaut à 24 doigts. Le dommage résultant d'une crue qui excède 18 coudées consiste en ce qu'alors les eaux 145 emportent les arbres et ruinent les demeures. Celui qu'occasionne une crue inférieure à 12 coudées est la sécheresse et par suite la stérilité.

---

1) V. la note de Hartmann, p. 374.

toutes sortes comestibles, de boissons et de beaux habits. Les habitants jouissent d'une grande prospérité et se distinguent par l'élégance et la douceur de leurs manières. La ville est de tous côtés entourée de vergers, de jardins, de plantations de dattiers et de cannes à sucre, arrosés par les eaux du Nil qui fertilisent le pays depuis Syène jusqu'à Alexandrie. L'inondation et le séjour des eaux sur les terres du Rif ont lieu depuis le commencement des chaleurs jusqu'à l'automne; alors les eaux s'écoulent; on ensemence les champs, et l'on n'a plus besoin de les arroser. Il ne tombe en Égypte ni pluie ni neige¹⁾; à l'exception du Faiyoum, il n'y a point dans ce pays de ville où l'on voit de l'eau courante qui reste sans emploi.

Le Nil coule, en général, vers le nord, et la largeur des terrains cultivés sur ses rives est, depuis Syène jusqu'à al-Fostât, entre 1 demi journée et 1 journée. Au-dessous d'al-Fostât, cet espace s'agrandit, et cette largeur, depuis Alexandrie jusqu'au Hauf²⁾, qui s'étend du côté de la mer de Colzom, est d'environ 8 journées. Sur les rives du Nil rien 144 n'est stérile ou désert; on n'y voit que jardins, vergers, villes, villages, population et commerce. La longueur du fleuve depuis ses sources jusqu'à ses embouchures est, s'il faut en croire divers auteurs, de 5634 milles. D'après l'auteur du *Kitâbo'l-Khisâna*, la longueur de son cours est de 4595 milles³⁾. Quant à sa largeur (moyenne), elle est, en Nubie et en Abyssinie, de moins de 3 milles, et en Égypte, de deux tiers d'un mille.

1) Le man. C. ajoute; c'est-à-dire, il n'en tombe que très rarement dans la Haute-Égypte et seulement au temps de l'hiver; quant aux lieux de la Basse-Égypte, comme Rachid (Rosette) et Damiette, il y pleut souvent, tout comme en Syrie et en Asie Mineure."

2) Dans le texte il faut lire *العجوة* au lieu de *الجوف*; voyez Quatremère dans le *Journal des savants* de 1843, p. 475.

3) Dans la 4me section du premier climat, Édrisi affirme au contraire que Cadama évalue la longueur à 5634 milles. Voyez ci-dessus, p. 19. Macrizi, I, p. 56, dit que le cours du Nil s'étend sur 748 parasanges. Quant à la largeur du fleuve, nous avons vu plus haut que l'auteur du *Livre des merveilles* l'évalue à un mille en Nubie, et au tiers d'un mille vis-à-vis de Mçr.

large, et on la traverse au moyen d'un pont composé d'un nombre double de bateaux. Ce second pont joint l'île à la rive (occidentale) connue sous le nom d'al-Djiza, où l'on remarque d'élégantes habitations, de hauts édifices, un bazar et des champs cultivés.

Le terrain de Miqr ne se compose pas de terre pure, mais il est marécageux et imprégné de sel. Les maisons et les palais de cette ville sont à plusieurs étages: la plupart ont cinq, six ou même sept étages, et souvent un seul édifice contient cent et même un plus grand nombre d'habitants. Ibn Haucal rapporte, dans son ouvrage, qu'à l'époque où il l'écrivait, il existait dans le lieu appelé al-Maukif, un palais connu sous le nom de Dâr Abdi'l-Aziz, où l'on apportait journellement quatre cents outres d'eau pour la consommation des personnes qui y 143 étaient logées, et dans lequel on comptait cinq chapelles¹⁾, deux bains et deux fours.

La majeure partie des édifices de Miqr sont construits en briques crues. Les rez-de-chaussée restent ordinairement inhabités. Il y a dans cette ville deux mosquées cathédrales (*djâmi*) destinées à la réunion des fidèles et à la *khotha*. L'une d'elles fut bâtie par Amr ibno 'l-Aci, au milieu de bazars qui l'entourent de toutes parts. C'était autrefois une église romaine; elle fut convertie en mosquée par ordre d'Amr. L'autre, située au sommet du Maukif, fut construite par Abou 'l-Abbâs Ahmed ibn Touloun. Ce prince en bâtit une autre dans le quartier dit al-Kirâfa, habité par de pieux cénobites. Il en existe encore une dans l'île formée par les deux branches du Nil et une cinquième sur la rive occidentale du Nil, au lieu dit al-Djiza.

Miqr est généralement bien peuplée et ses bazars sont bien fournis de

---

1) Dans le texte d'Ibn Haucal, auquel Edrisi a emprunté ce passage, les mots *خمسة* *مساجد* ont peut-être été ajoutés par un copiste, qui les aura écrits en marge comme une correction de *للكعبة* *مسجد*, car Ibn Haucal ne connaît pas les trois cathédrales nommées par Edrisi en dernier lieu. Le même auteur a « plusieurs fours » au lieu de « deux fours ».

paré de Miqr et ayant voulu se rendre à Alexandrie, ordonna que sa tente fût pliée et portée devant lui. Mais une colombe descendit sur la falte de la tente, et y pondit des œufs. Lorsqu'Amr fut informé de cette circonstance, il ordonna qu'on laissât la tente dressée comme elle l'était, jusqu'à ce que la colombe eût terminé sa ponte; ce qui fut
 142 fait. Par Dieu! dit-il, nous ne porterons pas préjudice à celui qui se réfugie auprès de nous et qui se repose avec sécurité à notre côté; nous nous garderons d'affliger cette colombe par la destruction de ses œufs. Il laissa donc subsister la tente, alla résider à Miqr jusqu'à l'éclosion des œufs, puis il partit.

La ville de Miqr porte, en langue barbare (grecque), le nom de Babylon (Banbalouna). Elle est, de nos jours, très considérable, soit sous le rapport de son étendue et de sa population, soit sous celui de l'abondance de toutes les commodités de la vie et de tout ce qui est beau et bon. Les rues en sont larges, les édifices solides, les marchés bien fournis et bien achalandés, les champs cultivés contigus et renommés par leur fertilité. Quant aux habitants, ils sont éminents par l'élévation de leurs sentiments et de leurs aspirations aussi bien que par leur piété; ils possèdent de grandes richesses toujours accroissantes et les plus belles marchandises; ils ne sont ni travaillés par les sollicitudes, ni dévorés par le chagrin, car ils jouissent d'une grande sécurité et d'un calme parfait, l'autorité publique les protégeant et la justice régnant parmi eux. La longueur de la ville est de 3 parasanges. Le Nil y vient de la partie supérieure de son territoire, passe auprès et au midi de la ville, fait un détour vers l'occident, puis se divise devant Miqr en deux branches, de l'une desquelles on passe par la ville à l'autre. Dans l'île formée par ces deux branches on voit beaucoup d'habitations considérables et d'édifices contigus construits sur les bords du fleuve. Elle s'appelle Dâro 'l-Mikyâs (maison du nilomètre); nous en parlerons ci-après. On y passe au moyen d'un pont qui est supporté par une trentaine de bateaux. L'autre branche est beaucoup plus

côtés longitudinaux, soixante-sept ; près de l'angle septentrional est une colonne de très grandes dimensions portant un chapiteau et assise sur un entablement en marbre de forme carrée, dont la circonférence est de 80 emfans, chaque côté ayant 20 emfans de largeur sur 80 de hauteur ¹⁾. La circonférence de cette colonne est de 40 emfans et sa hauteur, depuis sa base jusqu'à son chapiteau, est de 9 brasses. Ce chapiteau est sculpté, ciselé avec beaucoup d'art, et fixé d'une manière très solide. Du reste, cette colonne est isolée, et il n'est personne, soit à Alexandrie, soit à Miçr, qui sache pourquoi elle fut mise en sa place isolément. Elle est, de nos jours, très inclinée ; mais, d'après la solidité de sa construction, elle paraît à l'abri du danger de tomber.

Alexandrie fait partie de l'Égypte et c'est l'une des villes capitales de ce pays. Les confins de l'Égypte sont, au sud, la Nubie ; au nord, la Méditerranée ; du côté de la Syrie, le désert de l'Égarement (at-Tih) ; à l'est la mer Rouge (mer de Colzom), et à l'occident les oasis (al-Wâhât).

La longueur du cours du Nil est depuis le rivage de la mer où ce fleuve a son embouchure, jusqu'aux terres de Nubie, situées derrière les oasis, d'environ 25 journées. Des frontières de la Nubie jusqu'à la partie la plus méridionale de ce pays, d'environ 8 journées. De là à l'extrême limite dont nous avons déjà parlé, d'environ 12 journées.

Quant à la ville de Miçr ou d'al-Fostât, elle reçut son nom de Miçràïm, fils de Kham, fils de Noé, qui en fut jadis le fondateur. L'ancienne capitale de l'Égypte était Ain Chams ; mais lorsque, dans les premiers temps de l'islamisme, Amr ibno 'l-Aci et les musulmans qui l'accompagnaient, vinrent et s'emparèrent de cette ville, ceux-ci campèrent autour de la tente (fostât) d'Amr et bâtirent des demeures sur l'emplacement de Miçr, c'est-à-dire sur le lieu où est située la Miçr actuelle. On raconte à ce sujet qu'Amr ibno 'l-Aci s'étant em-

---

1) Comp. Nactiâ, L. p. 171.

veilles rapporte que ces obélisques ont été taillés dans la montagne de Badim, à l'ouest du pays d'Égypte. On lit sur un d'eux ce qui suit : »Moi, Ya'mor ibn Chaddâd, j'ai bâti cette ville au temps où la décrépitude ne s'était pas encore répandue, où la mort subite n'était pas connue, où des cheveux blancs ne s'étaient pas montrés ; à une époque où les pierres étaient comme de l'argile, où les hommes ne savaient pas ce que c'est qu'un maître¹⁾. J'ai élevé les colonnes de la ville ; j'ai fait couler ses canaux ; j'ai planté ses arbres ; j'ai voulu surpasser les rois qui y avaient résidé (avant moi), en y faisant construire des monuments admirables. J'ai donc envoyé Tshabout²⁾ ibn Morra, l'Adite et Miedâm ibno 'l-Camar ibn ʿAbî Righâl³⁾, le Tsamoudite, à la montagne rouge de Badim. Ils en ont extrait deux pierres qu'ils ont apportées ici sur leur dos. Thabout eut une côte brisée, et je prononçai le vœu que je rachèterais sa vie même au prix de celle de tous les hommes de mon empire. Fatan ibn Djâroud⁴⁾, le Montacafite, m'érigea ces pierres, pendant un jour de bonheur."

Cet obélisque se voit près d'un angle de la ville, du côté de l'orient, l'autre est dans l'intérieur de la ville.

On dit que la salle d'audience de Salomon, fils de David, qu'on voit au midi d'Alexandrie, fut construite par le même Ya'mor ibn Chaddâd. D'autres en attribuent la construction à Salomon. Les colonnes et les arcades de cet édifice subsistent encore de nos jours. Il forme un
 111 carré long ; à chaque extrémité sont seize colonnes, et sur les deux

---

1) C'est-à-dire : dans l'âge d'or. Jaubert a cru devoir traduire avec le man. B. où les hommes ne connaissent d'autre maître que Ya'mor," mais je pense que l'addition des mots لا يعمر (lâ ya'mur) n'est qu'un essai pour faire disparaître la contradiction qui existe entre ces mots et le passage qu'on lit un peu plus bas.

2) Macrizi selon l'édition de Boulec (I. p. 174) al-Botoun, mais le man. de Leyde porte la même leçon que notre texte.

3) Macrizi le nomme Djahder ibn Sinân.

4) Cher Macrizi al-Djâroud ibn Catan (قطس).

qu'à son sommet, en se rétrécissant de plus en plus, pas au delà cependant qu'un homme n'en puisse toujours faire le tour en montant.

De cette même galerie on monte de nouveau, pour atteindre le sommet, par un escalier de dimensions plus étroites que celles de l'escalier inférieur. Le phare est percé, dans toutes ses parties, de fenêtres destinées à procurer du jour aux personnes qui montent, et afin qu'elles puissent placer convenablement leurs pieds en montant.

Cet édifice est singulièrement remarquable, tant à cause de sa hauteur qu'à cause de sa solidité; il est très utile en ce qu'on y allume nuit et jour du feu pour servir de signal aux navigateurs durant la saison entière des voyages; les gens des navires reconnaissent ce feu et se dirigent en conséquence, car il est visible d'une journée maritime (100 milles) de distance. Durant la nuit il apparaît comme une étoile brillante; durant le jour on en distingue la fumée.

Alexandrie est située à l'extrémité (au fond) d'un golfe et entourée de plaines et de vastes déserts où il n'existe ni montagne ni aucun objet propre à servir de point de reconnaissance. Si ce n'était le feu dont il vient d'être parlé, la majeure partie des vaisseaux qui se dirigent vers ce point s'égareaient dans leur route. On appelle ce feu 140 *fanousa*, et l'on dit que celui qui construisit le phare fut le même homme qui fit construire les pyramides existantes sur les limites du territoire d'al-Fostât, à l'occident du Nil; d'autres assurent que cet édifice est du nombre de ceux qui furent élevés par Alexandre à l'époque de la fondation d'Alexandrie. Dieu seul connaît la vérité du fait.

Après de cette ville on voit encore les deux obélisques (aiguilles). Ce sont deux pierres de forme quadrangulaire, et plus minces à leur sommet qu'à leur base. La hauteur de l'un de ces obélisques est de 5 brasses, et la largeur de chacune des faces de sa base, de 10 em-pans, ce qui donne un total de 40 em-pans de circonférence. On y voit des inscriptions en caractères syriens. L'auteur du *Livre des mer-*

donna son nom. Elle est située sur les bords de la Méditerranée, et l'on y remarque d'étonnants vestiges et des monuments encore subsistants, qui attestent l'autorité et la puissance de celui qui les éleva, autant que sa prévoyance et son savoir. Cette ville est entourée de fortes murailles et de beaux vergers. Elle est vaste, très peuplée, commerçante et couverte de hauts et nombreux édifices. Ses rues sont larges et ses constructions solides; les maisons y sont carrelées en marbre, et les voûtes inférieures des édifices soutenues par de fortes colonnes. Ses marchés sont vastes et ses campagnes productives.

Les eaux de la branche occidentale du Nil, qui coule vers cette ville, passent sous les voûtes des maisons, et ces voûtes sont contiguës les unes aux autres; quant à la ville, elle est bien éclairée et parfaitement
 130 construite. On y remarque le phare fameux qui n'a pas son pareil au monde sous le rapport de la structure et sous celui de la solidité; car, indépendamment de ce qu'il est fait en excellentes pierres de l'espèce dite *caddzân*, les assises de ces pierres sont scellées les unes contre les autres avec du plomb fondu et les jointures tellement adhérentes, que le tout est indissoluble, bien que les flots de la mer, du côté du nord, frappent continuellement cet édifice. La distance qui sépare le phare de la ville est, par mer, d'un mille, et par terre de 3 milles. Sa hauteur est de 300 coudées de la mesure dite *rachâkhî*, laquelle équivaut à 3 empan, ce qui fait donc 100 brasses de haut, dont 96 jusqu'à la coupole, et 4 pour la hauteur de la coupole. Du sol à la galerie du milieu, on compte exactement 70 brasses; et de cette galerie au sommet du phare, 26. On y monte par un escalier large, construit dans l'intérieur, comme le sont ordinairement ceux qu'on pratique dans les tours des mosquées. Le premier escalier se termine vers le milieu du phare, et là l'édifice devient, par ses quatre côtés, plus étroit. Dans l'intérieur et sous l'escalier, on a construit des chambres. A partir de la galerie du milieu, le phare s'élève jus-

De Locca à Marsâ Tabraca, 50 milles; de là au port de Râs Tîni 1 journée et demie de navigation.

De Râs Tîni à al-Bondariya (al-Bondzariya), 2 journées.

D'al-Bondariya, où la mer forme une courbure exactement dirigée vers le couchant, au cap dit Tarfo 't-Ta'diya¹⁾, 2 journées sans habitations; la côte se compose de montagnes et de ravins où personne ne passe, à cause de l'aspérité et de l'escarpement des sentiers. C'est à 138 partir du cap d'at-Ta'diya que commence le golfe de Zadic (Zarin). La longueur de ce golfe, qui, passant par al-Bondariya, s'étend jusqu'à Alexandrie, est, en ligne directe, de 6 journées de navigation ou de 600 milles; mais en suivant les contours du golfe, de 11 journées et demie, ou de 1150 milles.

A partir de l'extrémité des dépendances de Tolmaïsa (Ptolemaïs), dont il vient d'être question, commencent les possessions des tribus arabes de Haïb (et de Rawâha), qui sont riches et possèdent beaucoup de chameaux et de moutons. Leur pays est sûr et tranquille. Les montagnes d'Autsân son très cultivées; les habitants s'y livrent à l'exercice de la chasse; le térébinthe, le genévrier et le pin y croissent en quantité; on y voit beaucoup de champs ensemencés et de dattiers, et l'on y recueille d'excellent miel. La dernière des dépendances des Haïb est Locca.

À 10 milles environ d'al-Bondariya, est un château considérable habité par une famille de la tribu de Lakhm; le château porte le nom de Caçr Lakhm. Ces hommes s'occupent beaucoup de l'éducation des abeilles et de la récolte du miel, ainsi que de l'extraction du goudron qu'ils obtiennent du genévrier et qu'ils transportent en Égypte.

Quant à Alexandrie, c'est une ville bâtie par Alexandre, qui lui

---

1) Je crois que ce cap est le même que celui qu'on appelle ordinairement *Cap As-tada* (Rasut, Phycos).

De là à Djobb Halima, 55 milles; de là à Wâdi Makhil, 55 milles; puis à Djobb 'l-Maidân, 55 milles; ensuite à Djannâdo 'ç-Çaghir, 35 milles; de ce lieu à Djobb Abdillah, 50 milles; de là à Mardjo 's-Chaikh, 30 milles; enfin à al-Acaba (Catabathmus), 20 milles.

D'al-Acaba à Hawânit ¹⁾ Abi Halima, on compte 20 milles; de là à Kharbato ²⁾ 'l-Caum, 55 milles; puis à Caço 's-Chammâs, 15 milles; de Caço 's-Chammâs à Siccatto 'l-Hammâm, 25 milles; de là à Djobb 'l-Ausadj, 50 milles; puis à Canâiso 'l-Harir, (50 milles); ensuite à at-Tâhouna, 24 milles; d'at-Tâhouna à Haniyato 'r-Roum, 50 milles; de ce lieu à Dzâto 'l-Homâm, 34 milles; puis à Tsounia ³⁾, 18 milles; de là à Alexandrie, 20 milles.

Tel est l'itinéraire qu'on suit en prenant la voie supérieure par le désert; quant à l'itinéraire du littoral, le voici:

D'Alexandrie au cap dit Râso 'l-Canâis (Catabathmus parvus), on compte 3 journées de navigation.

De ce cap à Marsâ 't-Tarfâwi ⁴⁾, 1 journée.

De là au commencement du golfe dit Djoun Rammâda ⁵⁾, 50 milles.

De là à Acabato 's-Sollam (Catabathmus), . . milles.

D'Acabato 's-Sollam à Marsâ Amâra, 10 milles; de là à al-Mal-lâha ⁶⁾, 50 milles; puis à Lacca, 10 milles. De Lacca dépendent deux châteaux construits dans le désert; l'un d'eux se nomme Kib, et l'autre Camâr.

1) Ibn Khord. خراب, Beeri et Moraddâsi خرائب. Ce lieu est identique avec ou très proche de la station qui s'appelle ar-Rammâda, v. ma *Description*, p. 29.

2) H. Sprenger, p. 96, a tort d'attribuer à Ibn Khord. la leçon de حربة.

3) Ibn Khord. Nounia (نونية) que H. Sprenger explique par *Bou-Nissa*, à tort, je crois.

4) Le Mîrsa Labcit de la carte de Bath, environ sur la hauteur de Djobb 'l-Ausadj.

5) Râs Hafem. (Khawâb Abi Halima).

6) Ras el-Mellah.

bité, 1 demi-journée; ensuite à al-Abrâdjo 'l-Arba'a (les quatre tours), château, 1 journée; de là à Caçro 'l-Ain (château de la fontaine), 10 milles; enfin à Tolmaitsa (Ptolémaïs), 10 milles.

Tolmaitsa est une place très forte, ceinte de murailles en pierre et très peuplée. Les navires d'Alexandrie qui fréquentent son port y apportent de bonnes étoffes de coton et de lin qu'on y échange contre du miel, du goudron et du beurre. Autour de cette ville campent vers l'occident, les Rawâha, et vers l'orient les Haib.

Nous décrirons par la suite, s'il plaît à Dieu, les pays qui touchent à cette contrée.

QUATRIÈME SECTION.

La présente section comprend la description de Santariya, celle des déserts qui s'étendent jusqu'au territoire d'Alexandrie, et celle de diverses parties de la haute et de la basse Égypte sur les bords du grand Nil, savoir du Faiyoum, du Rif et en général des districts de la basse Égypte, dépendants de Miçr. S'il plaît à Dieu, nous décrirons tous ces pays en détail, avec ordre, suite et clarté, ainsi que les monuments et les curiosités de l'Égypte, les objets d'exportation et d'importation, et les mesures de la hauteur des eaux.

Nous disons donc que la distance en ligne directe qui sépare la ville de Barca et celle d'Alexandrie est de 21 journées, et voici comment : De Barca à Caçro 'n-Nadâma, 6 milles; de là à Tâcanest, 26 milles; de là à Maghâro 'r-Rakim ¹⁾, 25 milles; c'est à Maghâro 'r-Rakim que la présente voie rejoint la voie supérieure ²⁾.

1) Ibn Khord. et Mocadd. المغار, mais Codâma وادی الثغور.

2) Qui vient du Cap Tarto 'l-Ta'diya. Codâma décrit encore une autre route depuis al-Acala jusqu'à an-Nadâma (ma *Descriptio*, p. 10, Sprenger, p. 97). L'itinéraire de Sikkato 'l-Hammâm à al-Acala manque chez cet auteur.

D'al-Fâroukh à Harrara, 25 milles; de là à Birsamt¹⁾, 20 milles; puis à Salouc (Solouc), 24 milles; ensuite à Awirâr, 50 milles; de là à Caçro'l-Asl (château du miel), 12 milles; de ce lieu à Meltia, 27²⁾ milles; de là à Barca, 15 milles.

Quant à la distance qui sépare Salouc de Câfiz, elle est d'une journée. Câfiz est un château construit au milieu de la plaine de Bernic (Béré-nice). A l'est de Câfiz, s'étend un bois, qui touche à la mer, dont le château lui-même est distant de 4 milles. Du même côté, et à peu de distance de Câfiz, est un lac qui s'étend le long de la mer, mais qui en est séparé par des dunes de sable. Ce lac est d'eau douce; sa longueur est de 16 milles, et sa largeur d'environ 1 demi-mille. C'est vers la moitié de la première de ces dimensions que commence le bois dont il vient d'être parlé. Le pays est occupé par des familles de la tribu de Rawâha. De Câfiz à Caçr Toukara (Teuchira), 2 journées.

Ce dernier lieu est considérable et bien peuplé. Les habitants sont des Berbers. Les champs qui l'environnent sont cultivés et arrosés artificiellement au moyen de *sawânî*; on y cultive des pois et d'autres menus grains. Un bois l'entoure de tous les côtés.

136 De là à Camânis³⁾, château, 10 milles; puis à Autalit, château ha-

---

ger (p. 98) qu'il faut insérer entre Harrara et Birsamt: »de Harrara à Adjâbîn 20 milles«, mais dans ce cas Harrara n'a rien de commun avec le Carcara de la carte D'Anville, le Carcara de Barth p. 353.

1) Ibn Khord. et Moqaddasi ont *Birsamt*, deux des manuscrits d'Edrisi *Tirsamt*, Codex *Tirmast*.

2) Ibn Khord. 29 (Sprenger, p. 97, inexactement 19).

3) Une localité du même nom (Caminos, Geminas) au midi de Bérénice a été visitée par M. Barth (p. 355). Peut-être le nom n'est-il pas à sa place dans l'itinéraire d'Edrisi. En effet M. Barth avait raison de dire (p. 390) que la description qu'Edrisi donne de cette contrée est loin d'être claire et précise. Le voyageur allemand étant parti de Teuchira à 2 heures de l'après-midi, se trouva le même soir à Ptolemaïs. La station des quatre tours (la Tetrapyrgia de Polybe XXXI. 267) qu'Edrisi place ici entre Teuchira et Ptolemaïs, est placée par lui-même entre Bérénice et Teuchira, plus haut p. 159.

De Caçro'l-Ibâdi à al-Yahoudiya, château habité, dont les champs sont arrosés au moyen d'eau de puits, que répandent des *sawânî*, 54 ¹⁾ milles.

D'al-Yahoudiya à Caçro'l-Atich, (château habité entouré de champs 155 cultivés et) où il y a trois réservoirs d'eau, 54 milles.

De Caçro'l-Atich à Manhoucha, 3 journées sans eau ²⁾, et par un terrain bas et marécageux. Manhoucha est située sur les bords de la mer; on s'y procure de l'eau en creusant des fosses dans le sable du rivage. Ce nom de Manhoucha (*mordue*) lui a été donné parce qu'il y a dans les sables qui l'environnent une sorte de vipère longue tout au plus d'un empan, qui attaque et mord ceux qui n'y prennent pas garde ou qui traversent le pays durant la nuit. On y trouve aussi des troupeaux de bœufs sauvages, beaucoup de loups, et même des lions qui attaquent les voyageurs, lorsque ceux-ci paraissent les redouter.

De Manhoucha à Bho'l-Ghanaim (le puits des moutons), situé à l'extrémité du marais salé dépendant de Manhoucha, environ 13 milles.

De là à al-Fâroukh ³⁾, 1 journée de 50 milles.

1) W. Sprenger donne 24, mais c'est une faute d'impression.

2) Ibn Khord. et Codama disent «la distance de Caçro'l-Atich à Manhoucha est de 84 milles». En comparant l'itinéraire de W. Barth, p. 343—346, il semble évident que cette évaluation de la distance est préférable à celle d'Edrisi. Peut-être faut-il insérer dans le texte du dernier après Manhoucha *٣٤ ميلا وهي* de sorte que le chiffre de 3 journées se rapporte à toute la Sibkha. — La dérivation du nom de Manhoucha que donne Edrisi n'est qu'un jeu de mots, et elle tombe aussitôt qu'on adopte la leçon d'Ibn Khord. et Codama, qui écrivent Manhousa. Je crois que cette localité a été appelée ainsi d'après le nom d'une tribu berbère, les Manhou, ou Manhousa, dont parlent Edrisi, p. 50 et l'auteur des *Notat*, man. f. 87 v.

3) Boeri, p. 17, prononce al-Fâroudj, et dit qu'il y a 1 journée de distance entre ce lieu et Adjâbia. Le même auteur évalue la distance totale d'Adjâbia à Sori à 6 journées (comp. ma *Descriptio*, p. 40, 41, 42), d'où il résulte que selon lui al-Fâroudj et Caçro'l-Atich ne sont séparés que par 1 journée. Autre preuve que les «3 journées» d'Edrisi ne peuvent se rapporter à la distance du dernier lieu à Manhoucha. Ibn Khord. et Codama omettent ce lieu et disent que la distance de Marcza (nom très altéré dans les manuscrits de ces deux auteurs) à Manhoucha est de 30 milles. Je pense avec W. Sprenger

ter en énumérant les châteaux qui s'y trouvent. Le voyageur qui, partant du cap Cànân, veut se rendre à Coçour Hassân (les châteaux de Hassân), a 4 fortes journées à faire dans un désert aride, plat et monotone. Coçour Hassân, de nos jours, est inhabité et il n'en subsiste que des ruines qui disparaissent peu à peu; mais on y trouve deux puits peu profonds où les passants peuvent s'approvisionner d'eau en quantité suffisante pour leurs besoins durant le reste du voyage.

De là à al-Açnâm (les colonnes), 50 milles.

L'ensemble de ces baies porte le nom de golfe de Zadic¹⁾.

En creusant des fosses dans le sable, sur les bords de la mer, on trouve de l'eau potable. On appelle ce lieu al-Açnâm, parce qu'il existe auprès de là, dans le désert, un grand nombre de colonnes, ouvrage des anciens Romains.

D'al-Açnâm on va à al-Carnain, château considérable bien habité, et au centre duquel est un puits profond, de nos jours alimenté par les eaux pluviales.

De là à Sort, dont nous avons suffisamment fait mention, on compte 13²⁾ milles.

De là à Cabro'l-Ibâdi³⁾, sur le bord de la mer, 54 milles.

1) Les man. A. et B. portent, selon ma copie, *Zadin*. Plus bas le même nom avec la même variante est appliqué au grand golfe qui s'étend depuis la Cyrénaïque jusqu'à Alexandrie. Le golfe à l'ouest de Sort porte le même nom chez Ibn Sa'id, cité par Aboulféda, p. 118: *وَلِي ثَرْوِي مَدِينَةِ سَرْتِ جَوْنِ رَدِيَّةِ الَّذِي يُعَالِلُ لَهُ جَوْنِ رَدِيَّةِ*. Je n'ose me prononcer positivement sur cette question, mais il se peut que la mer entre la Cyrénaïque et Alexandrie ait emprunté son nom à la ville autrefois grande et florissante de Darnis (Derué — Zarine, v. Mannert A. 2, p. 79 et suiv.). Dans ce cas il faut lire Djoun Zarine.

2) Ibn Khordadbeh donne le même chiffre, mais Codama parle de 18 milles. La distance d'al-Açnâm à Sort étant de 46 milles, et celle qui sépare al-Açnâm ou Nighdâch d'al-Carnain de 30 milles (v. ma *Description*, p. 17 et Sprenger, p. 96), il paraît en résulter que la leçon de Codama est préférable.

3) Ibn Khord. et Codama nomment cette station Cabro'l-Ibâdi.

Arabes errent dans la campagne et ils y commettent autant de dégât qu'il leur est possible. Tout le pays que nous venons de décrire est soumis à leur domination. Celui qui est compris entre Caçro'l-Atich et Câfiz appartient aux Nâcira et aux Omaira, tribus Arabes; celui qui s'étend de Câfiz à Tolmaitsa (Ptolemais) et puis à Lacca¹⁾ est habité par les Mezâta, les Zibâna (?) et les Fezâra²⁾, tribus berbères arabisées. Ces Berbers sont des cavaliers braves, fiers et d'une fermeté inébranlable; ils font usage de longues lances et protègent le pays contre les incursions des Arabes.

L'étendue du littoral compris dans la présente section est, en ligne directe, de 7 journées de navigation, ou de 700 milles; et en suivant les contours du golfe, de 13 journées, ou de 1300 milles, savoir:

Du cap Cânân à la ville de Sort, dont nous avons déjà parlé, 3 journées de navigation. 134

De Sort à Caçr Mighdâch, 1 journée et demie.

De là à al-Djazirato 'l-Baidhâ (l'île blanche), 1 journée et demie.

De là à Caçr Sarbioun³⁾, 1 journée.

De là à Caçr Câfiz, 1 demi-journée.

De là à Bernic (Bérénice), 1 demi-journée.

De là à al-Abrâdjo 'l-Arba'a (les quatre tours), 1 journée.

De là à Toukara (Teuchira), 50 milles.

De là à Tolmaitsa, 50 milles.

Puis à l'extrémité du golfe (le cap), 2 journées.

Tel est l'itinéraire en résumé: mais notre intention est de le complé-

1) Ici trois des man. ont *Lac*, comme le *Merdeid*. Plus haut (p. 77) tous les quatre portaient *Lacca*, comme plus bas et comme ici le man. A. M. Barib passa près de l'emplacement de ce port de mer (p. 516) qui se trouve entre Tabraca (Tobruce) et Mellaba, mais sans le signaler. Le nom s'est conservé dans le Cap Locce ou Luca des cartes.

2) Comp. l'*Histoire des Berbères*, I. p. 8.

3) *Serapion*; comp. Mannert, X. 2, p. 111.

D'Audjala à Zâla, on compte 10 journées, en se dirigeant vers l'ouest.

Zâla est une petite ville où se trouve un bazar fréquenté. La population, qui est commerçante, se compose de Berbers de la tribu de Hou-wâra; on y trouve bienveillance et protection. Par Zâla on entre aussi dans le Soudan.

De Zâla à Zawila, on compte également 10 journées, en passant par un bourg nommé Mestih.

De Zâla au pays de Waddân qui n'est qu'une grande oasis où les
135 plantations de dattiers et les champs cultivés se succèdent presque sans interruption, 5 journées.

De Zâla à Çort (Sort), 9 journées, et de Çort (Sort) au pays de Waddân, 5 journées.

Waddân est un district situé au midi de Sort, où sont deux châteaux distants l'un de l'autre d'un jet de flèche. Celui de ces châteaux qui est le plus voisin du rivage de la mer est inhabité, celui qui est du côté du désert est habité. Il y a beaucoup de puits et on y cultive du millet. On voit des bois à l'occident de ces châteaux qui sont entourés de nombreuses plantations de mûriers, de figuiers, mais qui commencent à disparaître¹⁾, et de palmiers produisant des dattes molles et douces; car si les dattes d'Audjala sont plus abondantes, celles de Waddân sont supérieures en qualité. C'est par ici qu'on entre dans le pays des nègres et ailleurs.

La ville de Zawilat Ibn Khattâb, qui est à 5 fortes journées de Sort et à 16 journées de la Sowaica, dite Sowaicat Ibn Matscoud, est située dans un désert. Elle est petite, mais il y a des bazars; on entre par là dans la majeure partie du Soudan. On y boit de l'eau douce provenant de puits. Il y croît beaucoup de palmiers dont les fruits sont excellents; c'est un lieu fréquenté par des voyageurs qui y apportent toutes les marchandises et tous les objets nécessaires aux habitants. Les

---

1) Jaubert: figuiers de l'époque dte d'hahab'.

De Barca à Audjala on compte, par le désert, 10 journées de caravane.

De Barca à Adjâbia, 6 journées ou 152 milles.

De Barca à Alexandrie, 21 journées ou 550 milles.

Le pays compris dans l'intervalle qui sépare Barca et Adjâbia¹⁾ se nomme pays de Bernic (Bérénice).

Adjâbia est une ville située sur un terrain égal de pierre. Elle était autrefois entourée de murs, mais il n'en subsiste plus que deux forts dans le désert. La distance qui sépare Adjâbia de la mer est de 4 milles. Il n'y a dans son territoire aucune espèce de végétation. La population se compose de juifs et de musulmans adonnés au commerce. Le pays qui dépend d'Adjâbia est peuplé par plusieurs familles (arabes et) berbères. Il n'existe aucun cours d'eau, soit dans le pays de Barca, soit dans celui d'Adjâbia; on n'y boit que de l'eau de citerne. Les champs arrosés artificiellement par des *sawânî* ne produisent que peu de blé; le produit principal étant l'orge et diverses espèces de pois et de menus grains.

La distance d'Adjâbia à Audjala est de 5 journées.

Audjala est une ville petite, mais bien peuplée, dont les habitants se livrent à un négoce actif et tel que le comportent leurs besoins et ceux des Arabes (leurs voisins). Cette ville est située du côté du désert; le sol qui l'environne produit des dattes pour la consommation des habitants. C'est par Audjala qu'on pénètre dans la majeure partie du pays des nègres, comme par exemple dans le Couwâr et le Caucau. Située sur la grande route, elle est très fréquentée par les allants et par les venants. Les territoires d'Audjala et de Barca ne forment qu'une seule province. L'eau y est rare, et l'on n'y boit que celle des citernes.

---

1) Le texte n'a que «ces deux villes», mais il est évident qu'il faut interpréter les pronoms comme je l'ai fait, et non comme l'a fait Jaubert, qui les rapporte à Barca et Alexandrie. Il résulte clairement de ce passage que l'indication de la distance de Barca à Alexandrie est une addition postérieure de l'auteur, qui a oublié de corriger en même temps le pronom.

plaine de plus d'une journée d'étendue en long et en large, environnée de montagnes, et dont le sol est couvert d'une poussière fine de couleur rouge. De là vient que les vêtements des habitants ont toujours une teinte rougeâtre, en sorte qu'on les reconnaît à ce signe dans les pays environnants¹⁾. Le concours des voyageurs à Barca est et fut toujours considérable, parce que cette ville n'est voisine d'aucune qui puisse lui être comparée en fait de ressources, et qu'elle unit le commerce par terre au commerce maritime. Le pays produit²⁾ du coton d'une qualité supérieure, et connu sous le nom de coton de Barca. Il y avait et il y existe encore des tanneries où l'on prépare des cuirs de bœuf et des peaux de tigre³⁾ provenant d'Audjala. Les vaisseaux et les voyageurs qui viennent d'Alexandrie et de l'Égypte à Barca en exportent de la laine, du miel, de l'huile et en outre une espèce de terre utile en médecine, connue sous le nom de terre de Barca, et qui, mêlée avec de l'huile, est employée avec succès contre la gale, la teigne et la maladie du serpent⁴⁾. Cette terre est de couleur grisâtre (de poussière) et, jetée sur le feu, elle exhale une odeur de soufre et une fumée 152 puante⁵⁾; elle est d'une saveur également très désagréable.

1) Pour cette raison on appelait Barca «la ville rouge» (al-Madinat al-hamra) p. e. *Hist. des Berb.*, I. p. 34.

2) Selon les manuels A. et C. «produisant autrefois».

3) J'ai cité ce passage sur les peaux de tigre dans ma *Description de l'Algérie*, p. 37 et suiv. comme une preuve de la nonchalance avec laquelle Edrisi a employé ses sources.

4) Jaubert a traduit «et comme vermifuge», mais la maladie du serpent (داء الحية) est une sorte d'alopecie. On lit dans le *Mekhdûr fi 'l-tabb* d'Ibn Hôbal (+ 610), man.

106, partie 3ème «si tu vois tomber (يتمطر) les cheveux de la tête et de la lèvre de quelqu'un, et qu'il devient chauve (متجرد), sache qu'il a l'alopecie ou la maladie du serpent.» Il ajoute داء التعلب والحية بان داء التعلب يتمطر معه الشعر ويتجرد واما داء الحية فينسلخ معه وربما انسلخ مثل ما ينسلخ عن الحية لولا وربما تعثر معه انجلد فشورا وسمى داء التعلب لانه كثير ما يعرض للتعلب هذا الداء الخ

5) Il faut changer le شصعة du texte en تطيعه.

à Sowaicat Ibn Matscoud, 12 milles. Puis à cap Cànân (cap Mesrata), point connu, 20 milles. Somme totale, de Tripoli à cap Cànân, 180 milles en ligne directe, et 210 milles en ligne oblique.

As-Sowaica (le petit marché), dont nous venons de parler, tire son nom d'Ibn Matscoud. Il y a un marché très fréquenté et un grand nombre de châteaux. Les habitants cultivent de l'orge au moyen d'irrigation artificielle, et les Arabes y emmagasinent leurs provisions. Le pays environnant est peuplé de Berbers de la tribu de Houwâra, qui sont entièrement sous la dépendance des Arabes.

TROISIÈME SECTION.

La contrée comprise dans cette section se compose, en majeure partie, de pays déserts ou peu peuplés et fréquentés par des Arabes qui dévastent les campagnes et molestent les peuplades voisines par leurs incursions. Les villes principales sont Zawilat Ibn Khattâb, Mestih, Zâla, Audjala et Barca. Sur les rivages de la mer Méditerranée, on remarque divers châteaux dont nous donnerons la description, et en outre les villes jadis considérables de Çort (Sort) et d'Adjâbia. De nos jours elles se trouvent dans un état misérable et ne comptent que peu d'ha- 131 bitants, mais de ce qui en reste on peut conclure à ce qu'elles ont été et l'auréole du passé continue à entourer leur nom. Il y aborde encore des navires chargés d'objets de consommation et le pays est comparativement très productif. Nous décrirons ici les villes, les territoires, les châteaux et les rivages de la mer, tels qu'ils sont actuellement. Tout secours et toute force viennent de Dieu dont le nom soit loué !

Barca est une ville de grandeur moyenne, premier *minbar* où s'arrêtaient les voyageurs qui se rendaient de l'Égypte à al-Cairawân. Elle n'a que peu d'habitants et ses marchés sont peu fréquentés; autrefois il n'en était pas de même. Les districts qui dépendent de Barca sont habités par des Arabes; la ville elle-même est située dans une vaste

Caçr Sinân, 2 milles; de là à Caçro 'l-Bondâri, 3 milles; ensuite à Caçr Gharghara, 10 milles; de là à Caçr Çaiyâd, 6 milles; enfin à la ville de Tripoli, 20 milles. On a donné ci-dessus la description détaillée de Tripoli.

De cette ville à un fort bâti sur le cap de Câliyouchâ, 14 milles; de là à Caçro'l-Kitâb, 8 milles; de là à Caçr Bani Ghassân, 12 milles; puis à l'embouchure de la rivière dite Wâdi Lâdis¹⁾, 18 milles; enfin au cap dit Râso's-Cha'râ, 14 milles. Somme totale, du cap de Câliyouchâ à Râso's-Cha'râ²⁾, 40 milles en ligne droite, et 52 en ligne oblique.

De Râso's-Cha'râ à Caçr Charikis, on compte 1¹/₂ milles; de là au cap d'al-Misan, qui s'avance dans la mer, 4 milles; puis à Labda (Leptis), 4 milles.

La ville de Labda est située à une petite distance de la mer. Elle était autrefois très florissante et très peuplée; mais les Arabes s'étant rendus maîtres de la ville et de ses environs, firent disparaître la prospérité et le bien-être des habitants, à tel point que ceux-ci furent contraints d'abandonner la ville. Il n'en reste plus que deux châteaux assez considérables, où des Berbers de la tribu de Houwâra ont établi leur domicile. (Indépendamment de ces châteaux), on voit encore, à Labda, un fort grand et peuplé, sur le bord de la mer. Il y a des fabriques et il s'y tient un marché qui est assez fréquenté. Le territoire de Labda produit des dattes et des olives dont on retire, dans la saison convenable, d'assez bonnes récoltes d'huile.

De Labda à Caçr Bani Hasan, 17 milles; de là à Marsâ Bâkiron³⁾, bon mouillage où les navires sont à l'abri de tous les vents, 1 mille.

De ce port à Caçr Hâchim et puis à Caçr Sâmia, 12 milles. De là

1) Comp. Berth, p. 300 et suiv., Hartmann, p. 385.

2) Promontorium Hermaeum?

3) B. Wâkiron, A. et C. Nâkebron. Je ne doute pas que ce ne soit ce lieu qui, dans un passage d'Ibn Haukal (cité dans ma *Description*, p. 54), est appelé قصر ابن كمو. Sur le Souveirat Ibn Matsoud j'ai donné une notice, p. 55 et suiv.

De ce point, en suivant le rivage de la mer, à Râso 'l-Audia, on compte 24 milles; de là aux châteaux dits az-Zârât, 20 milles.

Ces châteaux, au nombre de trois, sont situés vis-à-vis de l'île de Djarba, et n'en sont séparés que par un bras de mer de 20 milles de large.

Des châteaux d'az-Zârât à Caçr Banî Dzacoumin, 25 milles; de là à Caçro 'l-Harâ, 6 milles; puis à Caçr Djordjis (Sarsis), 6 milles; ensuite à Caçr Banî Khattâb, 25 milles.

Caçr Banî Khattâb est situé sur les confins, à l'ouest, d'un marais salé nommé Sibâkho 'l-Kilâb ¹⁾, et en face de l'échelle ²⁾ de l'île de Zizou, dont la longueur est de 40 milles sur un demi mille de largeur. 129 Une partie de cette île, couverte d'habitations, produit du raisin et des dattes; l'autre est couverte d'eau, ainsi que nous l'avons dit ³⁾, à la profondeur d'environ une stature d'homme.

De Caçr Banî Khattâb à Caçr Chamnâkh, 25 milles. Ces deux lieux sont séparés par une petite baie dite Djoun Çolbo 'l-Himâr.

De Caçr Chamnâkh à Caçr Çâlih, 10 milles. Caçr Çâlih est bâti sur un cap, nommé Râso 'l-Makhbaz, qui court de l'est à l'ouest sur une étendue de 5 milles.

De Caçr Çâlih à Caçr Couçin, 20 milles; de là à Caçr Banî Waloul, 20 milles; de là à Marsâ Markiâ ⁴⁾, 20 milles; de Caçr Markiâ à Caçr Afsalât ⁵⁾, 20 milles; de là à Caçr Saria (Sorba), 4 milles; puis à

1) Sebcha el-Mellaha sur la carte de Berghaus.

2) Le mot arabe est la transcription de *arada*.

3) L'auteur se trompe. Cette particularité est racontée ici pour la première fois.

4) Sur la carte de Barth *Meisa Bureha*.

5) Variantes de A. et C. Afsalât et Ascalat, de Becri, p. ٨٥ عَقِيلَات «Ocaibalât». M. de Slane identifie cette localité avec le «Biban» des cartes (J. A. 1859, L. p. 155); à tort, je crois. D'après les recherches de M. Barth (*Wanderungen*, p. 270) «Biban est identique avec l'ancien Zeucharis du Périple anonyme, avec le Taricheiai de Skylax etc.". Or nous retrouvons le dernier nom «Taricheiai» dans le nom arabe Caçro 'l-Darac (v. plus haut, p. 142), dont la position est à l'ouest d'Afsalât.

128 est de 15 milles. De cette extrémité de l'île à la terre ferme, on compte 20 milles. Le nom qu'on a donné à ce côté le plus court de l'île est Ràs Carin, le côté (occidental) de beaucoup plus large, se nomme Antidjân.

Du côté de l'est, cette île est voisine de celle de Zizou ¹⁾, qui est très petite, mais fertile en dattes et en raisins. On compte environ 1 mille de distance entre la terre ferme et l'île de Zizou. Elle est située vis-à-vis de Caçr Bani Khattâb. Les habitants de cette île (comme ceux de Djarba) sont des musulmans schismatiques de la secte dite Wahbiya; ceux des forts et châteaux voisins de ces deux îles appartiennent à la même secte. Ils pensent que leurs vêtements seraient souillés par le contact de ceux d'un étranger; ils ne lui prennent pas la main, ne dînent pas avec lui et ne mangeront rien dans sa vaisselle, s'ils ne sont pas bien sûrs qu'elle est réservée pour eux seuls; les hommes et les femmes se purifient tous les matins; ils font des ablutions avant chaque prière, d'abord avec de l'eau, ensuite avec du sable. Si un voyageur étranger s'avise de tirer de l'eau de leurs puits pour boire, ils le chassent et s'empressent de mettre à sec ce puits devenu impur. Les vêtements des hommes impurs ne doivent pas être mis en contact avec ceux des hommes qui sont purs, et *vice versa*, ils sont néanmoins très hospitaliers; ils invitent les étrangers à des repas et les traitent bien. Ils respectent les propriétés des personnes qui viennent se fixer chez eux et sont justes à leur égard.

Du bout de l'île de Djarba, nommé Antidjân, à Caciro 'l-Bait (Baito 'l-Cacir), on compte 90 milles, et au pont ²⁾ de Carkina, 62 milles.

Revenons maintenant au cap d'al-Djorf, dont nous avons déjà parlé.

1) Le man. C. porte Zizou, lecture adoptée par Hartman et Jaubert. Le premier considère le *î* final ajouté dans B. comme le signe de la voyelle à et prononce Zîzou, (p. 290). Comp. Barth. *Wanderungen*, p. 268.

2) Le pont qui lie cette île à celle de Kerkinitus. Comp. Mannett, X 2, p. 155.

est de 16 milles sur une largeur de 6 milles.

De Sfax à Tarfo'r-Ramla (le bout des sables) où commence le golfe, 4 milles.

De là, revenant au midi à Caçro 'l-Madjous, 4 milles; puis à Caçr Banca (Nica), 10 milles; de là à Caçr Tanidza, 8 milles; ensuite à Caçro'r-Roum ¹⁾, 4 milles; enfin à la ville de Câbis, précédemment décrite, 75 milles.

De Câbis, en suivant la côte, jusqu'à Caçr Ibn Aichoun, 8 milles; de là à Caçr Zadjouna, 8 milles; puis à Caçr Bani Mâmoun, 20 milles; ensuite à Amroud, 11 milles; enfin à Caçro 'l-Djorf, 18 milles. Somme totale, du cap de Râso'r-Ramla (Tarfo'r-Ramla) à ce cap dit d'al-Djorf, 50 milles en ligne directe, et 150 (166) milles en suivant les contours.

Du cap d'al-Djorf à l'île de Djarba, 4 milles. Cette île est peuplée de Berbers, généralement bruns de couleur, d'un caractère mauvais et hypocrite, et qui ne parlent aucune autre langue que le berber. Ils sont toujours disposés à se révolter, ne voulant recevoir la loi de personne. Le grand roi Roger, vers la fin de l'an 529 (1155), équipa une flotte qui s'empara de cette île. Les habitants se soumirent d'abord et restèrent tranquilles jusqu'en l'an 546 (1153), époque à laquelle ils secouèrent le joug. Roger, pour les punir, y envoya une nouvelle flotte. L'île fut de nouveau conquise, et ses habitants furent réduits en esclavage et transportés à la ville ²⁾. La longueur de l'île de Djarba est, de l'est à l'ouest, de 60 milles, et sa largeur, du côté oriental,

---

M. de Slane dans le *Journ. As.* 1858, II. p. 463 et 1859, I. p. 154 et suiv. Plus bas on trouvera Caçro 'l-Bait, variante qui se trouve aussi chez Becri, p. 10.

1) Ce lieu, dont Becri parle aussi, est probablement celui qui est désigné sur nos cartes par le nom de Maharess, abréviation de Mahres Maadomân, (Becri, p. 1.), le Macomada des anciens.

2) Probablement al-Mahdiyya, comp., p. 108 du texte arabe où les mss. B. et D. ont المديينة, A. et C. المدينة.

De Caboudzia à Caçr Molyân ¹⁾, 8 milles; de là à Caçr 'r-Raihâ-na ²⁾, 4 milles; puis à Caçr Canâta, 4 milles.

On fabrique à Caçr Canâta, avec de l'argile de couleur rouge, beaucoup de poterie sans ornements ni dessins, que l'on transporte à al-Mahdiya et ailleurs.

De Caçr Canâta à Caçr 'l-Louza, 4 milles; de là à Caçr Ziyâd, 6 milles; puis à Caçr Madjdounis, 8 milles; ensuite à Caçr Cāsās, 8 milles; et de Caçr Cāsās à Caçr Cazal (Usilla), 2 milles. Somme totale, de Caçr Ziyâd au cap de Cazal, 18 milles.

Du cap de Cazal à Caçr Habla, en suivant la côte, 2 milles. De là à Sfax au fond du golfe, 5 milles. Somme totale, de Caçr Ziyâd à Sfax, 48 milles en suivant les contours du golfe, et 30 milles en ligne directe.

Vis-à-vis de Caçr Ziyâd en mer, vers l'orient, est l'île de Carkina, située entre Caçr Ziyâd et Sfax. On compte de Caçr Ziyâd à Carkina 20 milles, et de cette île à Sfax, environ 15 milles.

- 127 Carkina est une île jolie et bien peuplée, quoiqu'il ne s'y trouve aucune ville; les habitants demeurent sous des cabanes de roseaux. Elle est riche en pâturages et produit beaucoup de raisin, du cumin et de l'anis, sorte de graine douce. Le grand roi Roger s'en empara l'an 648 de l'hégire (1153 de J. C.). Du côté occidental de l'île on voit des grottes ou cavernes qui servent, aux habitants, de refuge contre les invasions auxquelles ils peuvent être exposés. On a donné à ces grottes le nom d'al-Carbadi (al-Farandi). On peut en considérer comme une continuation les écueils du Cacir (les bas fonds de la petite Syrte) qui s'étendent sur un espace de 20 milles. Des al-Carbadi à Baito 'l-Cacir, on compte 35 milles ³⁾. La longueur de l'île de Carkina

1) Shaw nomme ce lieu Malounuch.

2) V. Bocri, p. 7., où il est fait mention aussi de Caçr Louza et de Caçr Habla.

3) Sur ce Baito 'l-Cacir (pavillon ou maison des bas fonds) comp. les remarques de

Sousa est une ville bien peuplée ; il s'y fait beaucoup de commerce. Les voyageurs y affluent de toutes parts ; on en exporte divers objets que l'on ne peut se procurer que là , notamment des tissus et des turbans auxquels on a donné le nom de turbans de Sousa. Les bazars y sont bien fournis et très fréquentés ; la ville est entourée d'une forte muraille en pierres de taille ; on n'y boit que de l'eau de citerne.

De Sousa à Caçr Chacânis ¹⁾, 8 milles.

136

De Chacânis à Caçr Ibni 'l-Dja'd, 4 milles.

De là aux châteaux d'al-Monastir, 2 milles.

La distance totale entre Aclibia et al-Monastir, en ligne droite, est de 100 milles, ce qui équivalait à une journée de navigation, et de 120 milles en suivant les contours.

Vis-à-vis d'al-Monastir et à la distance de 9 milles, est située l'île de Couria, qui est distante de Lamta ²⁾ de 10 milles, d'ad-Dimàs de 12, d'al-Mahdiyya de 20 milles.

D'al-Monastir à al-Mahdiyya, on compte 30 milles. Du même lieu à Caçr Lamta, 7 milles ; de là à ad-Dimàs, 8 milles ; d'ad-Dimàs à al-Mahdiyya, 8 milles.

La ville d'al-Mahdiyya, dont on a déjà donné la description, est environnée par les eaux de la mer ; elle est située à l'entrée d'un golfe qui court dans la direction du sud.

D'al-Mahdiyya à Caçr Salacta (Sullectus), 6 milles ; de là à Caçr 'l-Alia ³⁾, 6 milles ; de là à Caboudzia (Caboudia, Caput Vada), 13 (16) milles.

Caboudzia est un joli château. On y pêche les plus beaux poissons en abondance.

1) Becri *Aksufnes*. Comp. la traduction dans le *Journ. As.* 1859¹, t. p. 153.

2) Leptis parva. Il y a une balne abondante. Sur l'île de Couria, comp. Mannert. A. 2, p. 242.

3) Shaw identifie ce lieu avec le Acola, Achola ou Acilla des anciens.

s'avance à la distance d'un mille et demi dans la mer, et qui a la forme d'une dent molaire. De ce cap au fort de Tousihân au fond du golfe, 4 milles.

De Tousihân au fort de Nâbol (Neapolis), 8 milles. Nâbol était, sous les Romains, une ville grande et bien peuplée; mais la péninsule (de Bâchon) étant tombée au pouvoir des Musulmans dès les premiers temps de l'hégire, Nâbol perdit sa splendeur et son état florissant, à tel point qu'il n'en reste que le château et quelques ruines. Ces vestiges prouvent que la ville dut être considérable autrefois.

De Caçr Nâbol à Caçro 'l-Khaiyât, fort situé à près de 2 milles de la mer, 8 milles. De là à Caçro'n-Nakbil, 6 milles. Puis au bout de la péninsule, où est située al-Hammâmât, 7 milles.

En revenant d'al-Hammâmât à Tunis, la route est d'une forte journée, distance égale à l'étendue en largeur de la péninsule qu'on appelle Djazirato Bâchou et dont il a déjà été question.

Le bout de la péninsule se nomme Tarfo 'l-Hammâmât. Il y a un château solidement construit sur un cap qui s'avance en mer à près d'un mille.

D'al-Hammâmât au fort d'al-Manât (le phare ¹), situé à quelque distance de la côte, 5 milles. De là à Caçro 'l-Mağad (fort de l'observatoire), puis à Caçro 'l-Morâbitin (le fort des religieux), 6 milles. Ce château se trouve au fond du golfe dit Djouno 'l-Madfoun. De ce lieu au cap qui ferme le golfe d'al-Madfoun, 6 milles.

De ce cap au fort d'Aharcalia (Hortea Caelia), 8 milles. De là à Soussa, 18 milles ²).

1) Shaw a donné la description de ce lieu (I, p. 147 de la trad. Hott.)

2) Mannert, X. 2, p. 245 établit la distance entre Hortea Caelia et Hadrumetum à 10 m., l'itinéraire Antonin ayant 18 m., nombre qu'il dit être exagéré. Il est remarquable qu'Edrisi donne aussi 18 m. comme la distance qui sépare Hortea Caelia de Soussa. Or W. Barth a cru avec raison que Soussa (Σούζουσα) est identique avec le Hadrumetum des anciens (Wanderungen n. 151 suiv.)

Puis à Caçr Nouba ¹⁾, 30 milles. Ce qui fait de l'embouchure du canal de Tunis (la Goulette) à Nouba, 70 (76) milles.

Vis-à-vis de Nouba dans la mer se trouvent deux îles distantes l'une de l'autre de 7 milles. L'une s'appelle al-Djâmourou 'l-Cabîr (Aegimurus), l'autre al-Djâmourou-q-Çaghîr. La distance entre al-Djâmourou 'l-Cabîr et Nouba est de 12 milles.

Entre Nouba et le cap dit Râso'r-Rakhîma est un golfe dont les eaux sont peu profondes et dont le trajet en ligne directe est de 1 mille, par les contours de 6 milles.

De ce cap au cap d'al-Bacla, qui est le promontoire de la montagne d'Adâroun (Adâr) qui s'étend du côté de l'orient d'Aclibia (Clypea) ²⁾.

De Râso'r-Rakhîma à al-Djâmourou 'q-Çaghîr, 6 milles. Les deux ¹²⁵ Djâmour sont des montagnes dans la mer auprès desquelles on va mouiller en cas de vent contraire.

La distance totale entre Nouba et Aclibia est de 30 milles.

Du cap d'Aclibia à al-Monastir, un jour de navigation.

On se rend d'Aclibia à Caçr Abî Marzouc, 7 milles.

De là à Caçr Labna, 8 milles.

De Labna à Caçr Sa'd, 4 milles.

De Caçr Sa'd à Caçr Gurba (Curubis), 8 milles.

De là au cap de Tousihân, 10 milles. Tousihân est un cap qui

celles des autres manuscrits sont également incertaines et celle du man. B. ne se laisse pas même déterminer (Miset ou Minset). Janbirt a eu grand tort d'identifier ce lieu avec. Hartmann a Mansout (منسوت).

1) J'ai traité du nom de ce lieu, qu'on trouve souvent écrit *جوز*, dans ma *Descriptio al-Magribi*, p. 69. H. de Slane qui, dans l'édition d'Ibn Khaldoun, avait adopté la leçon que j'ai suivie dans le texte, a préféré l'autre dans son édition de Becri et l'explique dans sa traduction par «mouillage du cap Bon», explication qui me paraît sujette à caution, *Cap Bon* étant le nom européen du cap que les Arabes appellent *Cap al-Bacla* ou *Cap Adâr*, et étant séparé de Nouba par le petit golfe de Râso'r-Rakhîma.

2) La distance manque.

124 là au fort Tarcha Dàoud, encore 5 milles. De là à Caçr Çounin 5 milles, et puis au Promontoire (Râso 'l-Djabal) 2 milles. Ce promontoire porte le nom d'al-Canisa ¹⁾ et c'est là que commence le golfe au fond duquel se trouvent le lac et la ville de Tunis.

Du Promontoire, en suivant les contours du golfe, jusqu'à l'embouchure de la rivière de Badjarda (Medjerda), 6 milles. De la dite embouchure à Caçr Djalla (Gella), qui n'en est pas fort éloigné, environ 4 milles. De là à Caçr Djirdân, 2 milles. Puis à la ville de Carthage, encore 2 milles.

La ville de Carthage est en ruines, comme nous avons dit ci-dessus.

De Carthage à l'embouchure du canal de Tunis (Halco 'l-Wâdi ou Famo 'l-Wâdi, la Goulette), qui est au fond du golfe, 3 milles. De là à Caçr Djahm ²⁾, 12 milles. Puis à Caçr Carbaç (Carpis), 16 milles. Puis à Afrân ³⁾ qui est un cap qui s'avance dans la mer, 14 milles. Le contour de tout le golfe est de 74 ⁴⁾ milles; mais, en allant directement du Promontoire (Râso 'l-Djabal) au cap d'Afrân, la distance n'est que de 28 milles. Du fond du golfe, où est l'embouchure du canal de Tunis (la Goulette), au cap d'Afrân, on compte 28 milles en ligne directe, et 56 en suivant les contours.

Du cap d'Afrân au port de Caçro 'n-Nakhla, 6 milles.

De là à Caçr Benzert ⁵⁾, 12 milles.

1) Jadis Prom. pulchrum ou Prom. Apollinis.

2) Le man. C. et Hartmann ont *Djahennam* (جهنم).

3) Jaubert identifie Cap Afrân avec Porto Farina, ce que l'on ne pourrait admettre qu'en supposant qu'il règne un désordre complet dans l'itinéraire d'Edrisi. Il faut que l'auteur désigne ici par ce nom le *promontorium Herclitis* (le R. el-Terhas de la carte de Barth) sur la presqu'île de Bâcheu.

4) En allant de station à station selon l'indication qui précède, on emploie 59 milles pour arriver du Promontoire à Cap Afrân, et 42 pour arriver au même lieu de la Goulette.

5) Il me paraît certain que la leçon du man. C. que j'ai adoptée est fautive, mais

ont été obligés de l'abandonner, les plantations ont été ravagées, les cours d'eau arrêtés. En 540 (1145), le grand roi Roger prit cette ville et fit périr ou réduisit en esclavage les habitants; il en est actuellement possesseur et elle fait partie de ses états. Le territoire de la ville de Tripoli est d'une fertilité incomparable en céréales, comme tout le monde sait.

De Tripoli en se dirigeant vers l'est jusqu'à la ville de Sort, on compte 230 milles ou 11 journées, savoir :

De Tripoli à al-Madjtanâ ¹⁾, 20 milles.

De là à Wardâsâ, 22 milles.

De Wardâsâ à Raghougha, 25 ²⁾ milles.

De Raghougha à Tâwargha, 22 ³⁾ milles.

De Tâwargha à al-Monaccif ⁴⁾, 25 milles.

De là aux châteaux de Hassân ibno 'n-No'mân al-Chassâni, 40 milles.

De ce dernier lieu à al-Açnâm ⁵⁾, 30 milles.

D'al-Açnâm à Sort, 46 milles.

La route qu'on suit pendant ce trajet s'éloigne ou se rapproche plus ou moins de la mer, et les terres que l'on parcourt sont occupées par deux tribus d'Arabes, les Auf et les Dabbâb.

Sort est une ville ceinte d'un mur de terre, et située à 2 milles de la mer. Elle est entourée de sables. On y voit des restes de planta-

1) Ibn Khord. et Codâma الماجتبي. M. Sprenger *Die Post- und Reiserouten des Orients*, p. 99, accuse à tort Edrisi d'avoir négligé deux stations. Il n'en manque dans son itinéraire qu'une seule, وادي الرمل qui se trouve entre Tripoli et al-Madjtanâ. Il faut insérer avec Codâma et Ibn Khord. après les mots «de Tripoli»: d Waddî'r-Raml 24 milles; de Waddî'r-Raml.

2) Ibn Khord. et Codâma 18.

3) Les mêmes 20.

4) M. Sprenger prononce Mançaf (un-chemin).

5) Dans ma *Descr. al-Magribi*, p. 17, j'ai essayé de prouver l'identité de ce lieu avec مغلس.

De là à Abâr Khabi ¹⁾, 50 milles.

De là à Caçro 'd-Darac ²⁾, 28 milles.

De Caçro 'd-Darac à Biro 'l-Djammâlin ³⁾, 30 milles.

De là à Çabra, 24 ⁴⁾ milles.

Du fort de Çabra à Tripoli (Atrâbolos), 1 journée.

Toutes ces stations que nous venons d'énumérer sont désertes par suite des dévastations qu'y ont commises les Arabes ; il ne subsiste plus de traces des anciennes habitations ; les biens de la terre, la population, tout a disparu ; le pays est abandonné à des tribus d'Arabes dites Mirdâs et Riyâh.

La seconde route de Cabis à Tripoli passe par Wâdi Ahnâs, Bir Zenâta, Tâmadfit, Abâro 'l-Abbâs, Tâfinât, Biro 'ç-Çafâ. De là à Tripoli.

Quant à Tripoli, c'est une ville forte, entourée d'une muraille en pierre, située sur le bord de la mer ; ses édifices sont d'une blancheur remarquable et la ville est coupée de belles rues ; il y a des bazars solidement construits, des fabriques et des entrepôts de marchandises destinées à être exportées au loin. Avant l'époque actuelle, tous ses environs étaient extrêmement bien cultivés et couverts de plantations de figuiers, d'oliviers, de dattiers et de toute sorte d'arbres à fruits ; mais les Arabes ont détruit cette prospérité, les habitants de la campagne

1) Le man. C. porte أبارخت, Ibn Khordâdbeh (man. d'Oxford) ناردجب (sic), Codâma نادرخت, Mocaddasî نارجمى, l'orthographe est donc fort incertaine. Peut-être la seconde partie du nom est-elle le Githus, Gittis des anciens, comp. Mannert, X, 2, p. 145.

2) Au lieu de الدري (Taricheini, comp. Mannert, X, 2, p. 146) Codâma a الروى, Mocaddasî الروى. La leçon d'Edrisî et d'Ibn Khordâdbeh est aussi celle de Becri, p. 85. Au lieu de 28 milles, Codâma et Ibn Khord. ont 24.

3) Un des man. d'Edrisî a al-Mammâlin, comme Ibn Khord. et Codâma. Au lieu de Bir (بئر) Ibn Khord. a بييت (Bait).

4) Ibn Khord. et Codâma 30.

De là à an-Nahrawin ¹⁾, village situé dans un bas-fonds où sont des puits d'eau douce, 1 journée. Il s'y tenait autrefois un marché. Le pays est en majeure partie peuplé de Berbères Kitâma et Mezâta.

De là au village de Tâmsit ²⁾, arbres et champs cultivés, 1 journée.

De là à Deggama ³⁾, village où est un marché et dont les habitants sont de la tribu de Kitâma, 1 journée.

De là à Oushant, village berber, eaux courantes, blé et orge, 1 journée.

De là à al-Masila, un peu moins d'une journée.

D'al-Masila à Wârgalân, on compte 12 fortes journées. Cette dernière ville est habitée par des familles opulentes et des négociants fort riches qui, pour faire le commerce, parcourent le pays des nègres et pénètrent jusqu'à Ghâna et le Wangâra d'où ils tirent de l'or qui est ensuite frappé à Wârgalân et au coin de cette ville. Ils sont en général des sectes dites Wahbite et Ibâdhite, c'est-à-dire qu'ils sont schismatiques et dissidents.

De Wârgalân à Ghâna, on compte 30 journées.

De Wârgalân à Cougha, environ un mois et demi de marche.

De Wârgalân à Cafça, 15 journées.

Revenons maintenant à Câbis, la ville des Africains, située sur les bords de la mer et dont nous avons déjà fait mention.

De Câbis à al-Fouwâra où il y avait jadis un village, actuellement ruiné, 50 milles.

qu'il faut restituer **إيردران**. Il n'est pas besoin de rappeler que, dans les anciens manuscrits africains, il n'y a souvent presque aucune différence entre و et د.

1) Le man. B. porte an-Nahrin, A. al-Harawin. Ibn Haukal et al-Mocaddasi ont **المهرين**. Dans l'édition de Bezi, p. 68, on lit **النهرين** avec les variantes **الهرين** et **المهرين**.

2) Les manuscrits d'Ibn Haukal **بامسنت**, le *Merâud* **تلمست**, Bezi **تلمسات**.

3) Le *Merâud* prononce *Degma* ou des manuscrits de Bezi *Deguemma*.

cultivé, le bazar qui s'y trouve s'étend en longueur sur une seule ligne.

De là on se rend à Bâghây, ville florissante que nous avons déjà 120 décrite dans la présente section. De Bâghây la route se continue jusqu'à al-Masila, (et de là à Tâhart), comme nous l'avons indiqué ci-dessus.

Une seconde route d'al-Cairawân à al-Masila, autre que celle dont nous venons de parler, est celle-ci :

D'al-Cairawân à Djaloula, petite ville entourée de murs, avec une source d'eau courante qui sert à l'arrosage d'un grand nombre de jardins et de palmiers, 1 journée.

De là à Addjar ¹⁾, joli village, eau de puits, beaucoup de champs ensemencés d'orge et de blé, 1 journée.

De là à Tâmdjanna ²⁾, village situé auprès d'une grande plaine où l'on cultive l'orge et le blé en abondance, 1 journée.

De là à Laribus (Aloibos) 1 journée.

De Laribus à Tifâch, ville ancienne, entourée de vieux murs construits en terre et en chaux, source d'eau courante, jardins, vergers, grande culture d'orge, 1 journée.

De Tifâch à Caço'l-Ifriki (château de l'Africain), boug non entouré de murs, dont les environs produisent beaucoup de blé et d'orge, 1 journée.

De là au village d'Arcou, eaux de source, jardins, vergers, champs ensemencés de froment et d'orge, et très fertiles, 1 journée.

De là à al-Baradawân ³⁾, village autrefois considérable, culture d'orge et de blé, 1 journée.

1) Probablement le Aggeisel de la table Peut., comp. Manuett, X. 2, p. 164.

2) Dans les manuscrits d'Ibn Haukal ce nom se trouve écrit تلماجنة. Peut-être le même lieu est-il indiqué par le تلماجنة (ou تلماجنة, تلماجنة et تلماجنة) de Becri, p. 199, qui dans ce cas devra s'écrire تلماجنة.

3) Les manuscrits d'Ibn Haukal portent التمردان et التمردان. En comparant cette leçon avec celle d'Edrisi التمردان et avec le nom de la tribu berbère بزران H. des Berb. I. p. 155) et التمردان (ibid. III p. 156, 157 et 291) il me semble

Entre Tunis et al-Cairawân est la montagne dite de Zaghawân, qui est très haute, et qui, par ce motif, est prise par les vaisseaux en pleine mer pour point de reconnaissance. Les flancs de cette montagne sont très bien arrosés, fertiles et couverts de pâturages et de champs ensemencés. En divers endroits on y rencontre des hermitages de religieux musulmans. Il en est de même de la montagne de Wâsalât ¹⁾, dont la longueur est de 2 journées de marche, qui est distante de Tunis de 2 journées et d'al-Cairawân de 15 milles. On y trouve de l'eau courante et beaucoup de champs cultivés. Il y a divers forts, tels que Hicno'l-Djouzât, Hicn Tifâf, Hicno'l-Caitana, Dâr Ismâîl, Dâio'd-dauwâb. Toute cette contrée est peuplée de tribus berbères qui y élèvent des troupeaux de bœufs, de moutons, des mulets et des juments. Quant aux Arabes, ils dominent dans les plaines.

Il nous reste à indiquer les routes fréquentées entre ces villes: nous allons commencer par celle qui conduit d'al-Cairawân à Tâhart.

On se rend d'al-Cairawân à al-Djohaniîn, village, 1 journée.

De là à Sabiba ²⁾, ville ancienne, bien arrosée, environnée de jardins, entourée d'un mur solidement construit en pierres, avec un faubourg où sont les bazars et les caravanserais, 1 journée. Les eaux qu'on boit à Sabiba proviennent d'une grande source, et servent aussi à l'irrigation des jardins, des vergers et à celle des champs où l'on cultive du cumin, du carvi et des légumes.

De Sabiba à Marmâdjanna, village des Houwâra, 1 journée.

De là à Maddjana, ville dont nous avons déjà parlé, 1 journée.

Puis à Miskiana, bourg ancien, très peuplé, 1 journée. Miskiana est plus grand que Marmâdjanna, son territoire est bien arrosé et bien

1) J'ai fait imprimer mal à propos dans le texte la leçon des man. B. et C. Wâsalât. Comp. Aboullela, p. 17v.

2) Le man. D. ajoute un autre nom de ville que je n'ai pas rencontré ailleurs.

Maddjâna est une petite ville, entourée d'un mur en terre, dans le territoire de laquelle autrefois on cultivait beaucoup de safran. Il y a une rivière dont les eaux sont abondantes et sur les bords de laquelle sont les terres cultivées des habitants. Elle provient d'une montagne voisine qui est très haute et dont on extrait des pierres de moulin ¹⁾ d'une qualité tellement parfaite, que leur durée égale quelquefois celle de la vie d'un homme sans qu'il soit besoin de les repiquer, ni de les travailler en aucune manière, à cause de la dureté du grain et de la cohésion des molécules qui les composent. Les Arabes dominent sur le territoire de Maddjâna et y emmagasinent leurs provisions. De cette ville à Constantine, on compte 3 journées; du même point à Bougie (Biddjâna an-Nâciriya), 6 journées.

Entre Tunis et 'al-Hamâmât, la distance est 1 forte journée. Ce espace est la largeur de la péninsule dite Djazirat Bâchou, laquelle est une terre de bénédiction, couverte de champs cultivés et de plantations d'oliviers ²⁾, riche en toutes bonnes choses. Il y a peu d'eau courante sur la surface de la terre, mais des puits en quantité suffisante; en somme le territoire de cette péninsule est très fertile. Elle forme un district dont le chef-lieu était Bâchou ³⁾, ville dont il ne reste que des vestiges à l'endroit où il y a à présent un fort habité. Il y a dans cette péninsule un autre fort situé sur les bords de la mer et nommé Nâbol (Néapolis). Du temps des Romains il y avait auprès de ce dernier fort une grande ville, très peuplée, mais elle est ruinée et actuellement il n'en reste que des vestiges. Il en est de même du fort Toussehân, dans le voisinage duquel on voit encore les restes d'une ville qui était florissante à l'époque de la domination romaine.

---

1) C'est pour cette raison que la ville s'appelait souvent Maddjânato 'l-mafâhin (Maddjâna des pierres de moulin), v. *Descriptio al-Magribi*, p. 74.

2) Les manuscrits A. et C. ont *de figuiers* et d'oliviers.

3) Bâchou est probablement le Tisus des anciens.

habitants. L'une de ces sources s'appelle la fontaine de Rabâh, l'autre la fontaine de Ziyâd; l'eau de cette dernière est meilleure que celle de l'autre, et très salubre. Le territoire de Laribus contient une mine de fer, mais on n'y voit absolument aucun arbre. Dans les champs qui entourent la ville, on recueille du blé et de l'orge en abondance. A 12 milles de là et à l'ouest de Laribus est située la ville d'Obba (Orba) dont le territoire produit du safran qui, sous le rapport de la quantité (que le terrain produit) comme sous celui de la qualité, est comparable au safran d'Espagne ¹⁾. Les territoires de ces deux villes n'en font qu'un et se confondent. Au centre d'Obba est une source d'eau douce très abondante qui sert aux besoins des habitants. La ville était autrefois entourée de murs construits en terre, et le prix des objets de consommation y était peu élevé; actuellement tout est à peu près en ruines.

De Laribus (Aloibos) à Tâmadit, on compte 2 journées. Tâmadit est une petite ville, entourée de murs en terre; on y boit de l'eau de source; on y recueille beaucoup d'orge et beaucoup de blé. Dans l'in- 118
tervalle compris entre Laribus et Tâmadit est un bourg nommé Marmâdjanna dont les habitants ont à payer un tribut annuel aux Arabes. On y récolte du blé et de l'orge en quantité plus que suffisante pour les besoins du lieu.

De Tidjis à la ville maritime de Bone, on compte 3 journées.

De Tidjis à Bâghây, 3 journées.

De Laribus à al-Cairawân, 5 journées.

De Laribus à Tunis, 2 journées.

De Tidjis à Constantine, 2 journées.

La distance entre Laribus et Bougie est de 12 journées.

De Marmâdjanna à Madjâna. 2 faibles journées, on plutôt 1 très forte.

1) Ibn Haukal, auquel Edrisi a emprunté ce qu'il dit sur le safran de Laribus; comp. ses *Description d'Afrique*, p. 36.

il y a peu de champs ensemencés, les céréales y sont apportées par les Arabes des campagnes environnantes; les fruits viennent de Bone et d'ailleurs.

Entre Marsà'l-Kharaz et Bone (Bouna), on compte 1 journée faible; et par mer, 24 milles en ligne directe.

Bone est une ville de médiocre étendue. Elle est comparable sous le rapport de la grandeur à Laribus (Alorbos). Elle est située sur les bords de la mer. Il y avait autrefois de beaux bazars et son commerce était florissant. On y trouvait beaucoup de bois d'excellente qualité, 117 quelques jardins, et diverses espèces de fruits destinés à la consommation locale, mais la majeure partie des fruits provenait des campagnes environnantes. Le blé y est abondant, ainsi que l'orge, quand les récoltes sont favorables, comme nous l'avons dit. Il s'y trouve des mines de très bon fer, et le pays produit du lin, du mil, du beurre; les troupeaux consistent principalement en bœufs. Cette ville a diverses dépendances et un territoire considérable où les Arabes dominent. Bone fut conquise par un des lieutenants du grand roi Roger, en 548 (1155); elle est actuellement pauvre, médiocrement peuplée, et administrée par un agent du grand roi Roger, issu de la famille des Hammâdites. Cette ville est dominée par le Djabal Yadough ¹⁾, montagne dont les cimes sont très élevées, et où se trouvent les mines de fer dont nous venons de parler.

De la ville de Bâdja, dont nous avons traité ci-dessus, à Laribus (Alorbos), on compte 2 journées, et de Laribus à al-Cairawân, 3 journées; de Bâdja à la mer, 2 petites journées.

Laribus (Alorbos) est située dans un bas-fond et ceinte de bonnes murailles en terre. Au milieu de la ville sont deux sources d'eau courante qui ne tarissent jamais et qui servent, de nos jours, aux besoins des

---

1) Berri, p. 60 زغوغ, mais, d'après l'éditeur, il faut lire ذوغ

l'importance de Bâdja qui soit plus riche en céréales. Le climat y est sain ; les commodités de la vie abondantes et les sources des revenus productives pour celui qui la gouverne ; les Arabes sont maîtres de la campagne et de ce qu'elle produit. Au milieu de la ville est une fontaine à laquelle on parvient en descendant un escalier ; l'eau de cette fontaine sort aux besoins des habitants. Il n'existe pas de bois dans 116 ses environs, ce sont des plaines ensemencées. Entre Bâdja et Tabarca on compte 1 journée et quelque chose de plus. Au nord, vis-à-vis, et à 1 forte journées de Bâdja, sur le bord de la mer, est la ville dite Marsâ 'l-Kharaz.

Marsâ 'l-Kharaz est une petite ville, entourée d'une forte muraille et munie d'une citadelle ; les environs sont peuplés d'Arabes. Les habitants vivent de la pêche du corail. Cette pêche est très abondante, et le corail qu'on trouve ici est supérieur à tous les coraux connus, notamment à celui qu'on pêche en Sicile et à Ceuta (Sabta). Ceuta est une ville située sur le détroit de Gibraltar qui est en communication avec l'océan Ténébreux ; nous en parlerons ci-après. Les marchands de divers pays viennent à Marsâ 'l-Kharaz pour y faire des achats considérables de corail destiné pour l'exportation à l'étranger.

Le banc (*litt.* la mine) est exploité tous les ans. On y emploie en tout temps cinquante barques plus ou moins ; chaque barque étant montée d'environ vingt hommes. Le corail est une plante qui végète comme les arbres et qui se pétrifie ensuite au fond de la mer entre deux montagnes très hautes. On le pêche au moyen d'instruments garnis de bourses nombreuses, lesquelles sont faites de chanvre ; on fait mouvoir ces instruments du haut des navires ; les fils s'embarrassent dans les branches de corail qu'ils rencontrent, alors les pêcheurs retirent l'instrument et en extraient le corail qui s'y trouve en grande abondance. On en vend pour des sommes d'argent considérables, et c'est la ressource unique des habitants. On y boit de l'eau de puits, et comme

qui lui correspond disparaît et est remplacée par une nouvelle également distincte et ne se confondant point avec la précédente qui a disparu, et ainsi de suite jusqu'à la fin de l'année, et tous les ans.

115 Voici les noms de ces douze poissons: ce sont le *bouzi* (mugicephalus), le *câdjoudj* ¹⁾, le *mahal*, le *talant*, les *achbikintyât*, la *chalba* ²⁾, le *cârondk*, le *lâdj*, la *djoudja*, la *kahlâ*, le *tansfalou*, et le *calâ*.

Au sud-sud-ouest de ce lac et sans solution de continuité, il en existe un autre qui s'appelle le lac de Tinidja, et dont la longueur est de 4 milles sur autant de largeur. Les eaux communiquent de l'un à l'autre d'une manière singulière, et voici comment: celles du lac de Tinidja sont douces et celles du lac de Bizerte salées. Le premier verse ses eaux dans le second durant six mois de l'année, puis le contraire a lieu; le courant cesse de se diriger dans le même sens et le second lac s'écoule dans le premier durant six mois, sans cependant que les eaux de celui de Bizerte deviennent douces, ni celles du lac de Tinidja salées. Ceci est encore l'une des particularités de ce pays. A Bizerte comme à Tunis, le poisson est peu cher et très abondant.

De Bizerte à Tabarca, on compte 70 milles. Cette dernière est une place forte maritime, médiocrement peuplée et dont les environs sont infestés d'Arabes misérables qui ne gardent pas la foi donnée et ne sont pas fidèles aux engagements. Il y a un port recherché par les navires espagnols et qu'ils prennent (pour point de relâche) dans leurs traversées en ligne directe (*litt.* d'un promontoire à l'autre).

A peu de distance sur le chemin qui conduit de Tabarca à Tunis, on trouve Bâdja, jolie ville, bâtie dans une plaine extrêmement fertile en blé et en orge, en sorte qu'il n'est pas dans le Maghrib de ville de

1) Peut-être le *ج.ج.* de Forskal, p. 32 (spécies punier).

2) Forskal XVI, Silurus (myatus). comp. V de Bloue dans le *Journ. Asiat.* 1856. II, p. 316

cessé de couler par suite de la dépopulation de Carthage, et parce que, depuis l'époque de la chute de cette ville jusqu'à ce jour, on a continuellement pratiqué des fouilles dans ses débris et jusque sous les fondements de ses anciens édifices. On y a découvert des marbres de tant d'espèces différentes qu'il serait impossible de les décrire. Un témoin oculaire rapporte en avoir vu extraire des blocs de 40 empan de haut, sur 7 de diamètre. Ces fouilles ne discontinuent pas; les marbres sont transportés au loin dans tous les pays, et nul ne quitte Carthage sans en charger des quantités considérables sur des navires ou autrement; c'est un fait très connu. On trouve quelquefois des colonnes en marbre de 40 empan de circonférence.

Autour de Carthage sont des champs cultivés et des plaines qui produisent des grains et divers autres objets de consommation. A l'ouest est un district considérable, nommé Satsoura, qui compte trois villes dont la plus voisine de Tunis s'appelle Achlouna ¹⁾, les deux autres Tinidja ²⁾ et Binzart (Benzert, Bizerte). Cette dernière, bâtie sur les bords de la mer à une forte journée de marche de Tunis, est plus petite que Sousa, mais elle est bien munie, peuplée et il s'y fait un commerce assez actif en toutes espèces de commodités. A l'est de Bizerte est le lac du même nom dont la longueur est de 16 milles et la largeur de 8; il communique par une embouchure avec la mer. Plus il pénètre dans les terres plus sa surface s'agrandit, et plus il se rapproche du rivage plus il devient étroit.

Ce lac offre une singularité des plus remarquables. Elle consiste en ce qu'on y compte douze espèces différentes de poissons, et que, durant chacun des mois de l'année, une seule espèce domine sans mélange avec aucune autre. Lorsque le mois est écoulé, l'espèce de poisson

---

1) Ibn Haukal et le *Merâid* أنبلونا (Ampeluna)

2) Shaw *Thimida*. chez Ibn Haukal et dans le *Merâid* le nom est fort altéré. C'est le Tunisa, l'unica, l'unssa ou l'unsa des anciens. comp. *Manuel*, X. 2, p. 296.

l'univers. En effet cet édifice est de forme circulaire et se compose d'environ cinquante arcades ; chacune de ces arcades embrasse un espace de plus de trente empanx ; entre chaque arcade et sa pareille (*litt.* sa sœur) est un pilier haut de quatre empanx et demi ; la largeur du pilier avec ses deux pilastres est d'autant. Au-dessus de cha-
 113 cune de ces arcades s'élèvent cinq rangs d'arcades les unes au-dessus des autres, de mêmes formes et de mêmes dimensions, construites en pierres de l'espèce dite *caddān* d'une incomparable bonté. Au sommet de chaque arcade est un cartouche rond. et sur ceux de l'arcade inférieure on voit diverses figures et représentations curieuses d'hommes, d'artisans, d'animaux, de navires, sculptées sur la pierre avec un art infini. Les arcades supérieures sont polies et sans ornements. Il était anciennement destiné, d'après ce qu'on rapporte, aux jeux et aux spectacles publics qui avaient lieu chaque année à jours fixes.

Parmi les curiosités de Carthage, sont les voûtes (l'aqueduc), dont le nombre s'élève à vingt-quatre sur une seule ligne. La longueur de chacune d'elles est de 150 pas et sa largeur de 26. Elles sont toutes surmontées d'arcades, et dans les intervalles qui les séparent les unes des autres, sont des ouvertures et des conduits pratiqués pour le passage des eaux ; le tout est disposé géométriquement avec beaucoup d'art. Les eaux venaient à ces voûtes d'une source nommée Ain Choufâr ¹⁾, située à 5 journées de distance, dans le voisinage d'al-Cairawān. L'aqueduc s'étendait depuis cette fontaine jusqu'aux voûtes sur un nombre infini d'arceaux où l'eau coulait d'une manière égale et réglée. C'étaient des arches construites en pierre ; elles étaient basses et d'une hauteur médiocre dans les lieux élevés, mais extrêmement hautes dans les vallées et dans les bas-fonds.

Cet aqueduc est l'un des ouvrages les plus remarquables qu'il soit possible de voir. De nos jours il est totalement à sec, l'eau ayant

1) Comp. M. de Slane dans le *Journ. asiat.* 1858, II, p. 522.

communique avec la mer par un canal dont l'embouchure s'appelle Famo 'l-Wâdi (embouchure du fleuve). Ce lac n'existait pas anciennement, mais on le creusa dans la terre ferme de manière à l'amener jusqu'auprès de Tunis, ville qui, comme nous venons de le dire, est distante de la mer de 6 milles.

112

La largeur de ce canal creusé est d'environ 40 coudées; sa profondeur de 3 à 4 toises, fond de vase. La longueur du creusement auquel on donne le nom de *fleuve* est de 4 milles. Lorsqu'on y introduisit les eaux de la mer, elles s'élevèrent au-dessus du niveau de la hauteur d'environ un quart de toise; puis elles devinrent stationnaires. A l'extrémité du canal, sa surface s'agrandit et sa profondeur augmente. On appelle ce lieu Waccour (lieu de chargement?); c'est là que jettent l'ancre les navires de transport, les galères et les bâtiments de guerre; l'excédant des eaux introduites dans le canal creusé atteint la ville de Tunis qui est bâtie sur les bords du lac, mais les vaisseaux n'y parviennent pas. On les décharge à Waccour au moyen de petites barques susceptibles de naviguer à plus basses eaux; même l'introduction des navires de la mer dans le canal et jusqu'à Waccour ne peut avoir lieu qu'un à un, attendu le défaut d'espace. Une partie du lac s'étend vers l'ouest, en sorte que ses rives de ce côté ne sont qu'à 2 milles de Carthage, tandis qu'on en compte 3 et demi de l'embouchure du lac à cette même ville.

Carthage est actuellement ruinée, il n'y a qu'une seule partie élevée qui soit habitée. Ce quartier qui se nomme al-Mo'allaca est entouré d'un mur en terre et occupé par des chefs d'Arabes, connus sous le nom de Banou Ziyâd. Au temps où elle florissait, cette ville était l'une des plus renommées du monde, à cause de ses étonnantes édifices et de la grandeur de puissance qu'attestaient ses monuments. On y voit encore aujourd'hui de remarquables vestiges de constructions romaines, et par exemple le théâtre, qui n'a pas son pareil en magnificence dans

cents bains, dont la plupart se trouvaient dans les maisons particulières; le reste était destiné au public. Elle est maintenant totalement ruinée et dépourvue d'habitants. A 5 milles de distance du côté des châteaux de Raccâda, si hauts, si magnifiques, entourés hautes et loérardins du temps des Aghlabites qui y passaient la belle fossé qui se remprieuetuellement ruinés de fond en comble, sans espoir de plusieurs bains et ca

l'ouest, existe un vastais, on compte un peu plus de 2 journées de sion ruineuse des Arahière ville est belle, entourée de tout côté de bitants, qui étaient le produit principal consiste en blé et en orge, qu'ils produisaient; nmerce des Tunisiens avec les chefs arabes De nos environs de Zawila t florissante, peuplée et fréquentée par les popula- les habitants se par les étrangers de pays lointains; elle est environnée production etranchements en terre, et elle a trois portes. Tous les jar- quar-ruitiers et potagers, sont situés dans l'intérieur de la ville; il n'y a rien au dehors qui vaille la peine d'être cité. Les Arabes de la contrée y apportent du grain, du miel et du beurre en abondance, de sorte que le pain et les pâtisseries qu'on y fait sont d'excellente qualité. Tunis est une ville très ancienne, très solidement construite, et elle porte dans les anciennes chroniques le nom de Tarchich; ce furent les Musulmans qui, lorsqu'ils s'en emparèrent, la reconstruisirent et lui imposèrent son nouveau nom. On y boit de l'eau de divers puits, mais la meilleure provient de deux puits très vastes et très abondants, creusés par les soins de quelques pieux seigneurs musulmans. Cette ville n'est pas très éloignée de la célèbre Carthage dont le territoire produit les plus beaux fruits en abondance, et de plus du coton, du chanvre, du carvi et de la garance (ocfor); mais Carthage est actuellement ruinée et sans habitants.

Tunis est bâtie au fond d'un golfe qui est formé par la mer et auprès d'un lac creusé (de main d'homme); ce lac est plus large que long, car sa largeur est de 8 milles et sa longueur n'est que de 6. Il

entourée de vergers et de jardins. Les musulmans s'en emparèrent dès les premières années de l'hégire, et mirent à mort le grand roi nommé Grégoire. De là à Cafça on compte un peu plus d'une journée à al-Cairawân, 70 milles.

Al-Cairawân, la métropole du pays (de l'Afrique), était plus importante du Maghrib, soit à cause de son étendue, de sa population et de ses richesses, de la fertilité, des avantages que présentait son commerce, de ses ressources et de ses revenus, tandis que ses voisins, enorgueillis par leur esprit d'indépendance, par leur audace. Les hommes pieux de cette ville étaient sa gloire, leur persévérance dans le bien et leur fidélité aux lois, l'abandon des choses vicieuses et l'éloignement des passions; assidue de diverses sciences estimées, enfin par la tendresse de la culture; mais Dieu, en faisant tomber cette ville au pouvoir des Arabes, a répandu sur elle toutes sortes de calamités ¹⁾. Actuellement elle ne subsiste de son ancienne grandeur que des ruines; une partie de la ville est entourée d'un mur en terre; les Arabes y dominent et mettent le pays à contribution; les habitants y sont peu nombreux, et leur commerce ainsi que leur industrie sont misérables. Cependant d'après l'opinion des astrologues, cette ville ne doit pas tarder à recouvrer son ancienne prospérité. L'eau n'y est pas abondante; celle que boivent les habitants provient de la grande citerne qui s'y trouve et qui est d'une construction remarquable; elle est de forme carrée, chaque face a deux cents coudées et elle est toute remplie d'eau; au centre est une espèce de tourelle.

Al-Cairawân se composait autrefois de deux villes, dont l'une était al-Cairawân proprement dite, et l'autre Qabra. Cette dernière était le siège du gouvernement et on y comptait au temps de sa prospérité trois

1) Dans le texte il faut lire **الجواثيم** au lieu de **الحواثيم**.

grand soin qu'ils soient propres ainsi que leurs corps. Leur conduite est irréprochable, ils joignent à une connaissance commerciale très étendue une régularité louable dans les affaires. La ville est entourée, tant du côté de la terre que de celui de la mer, de murailles en pierre, hautes et fortes, et le long du premier de ces côtés, règne un grand fossé qui se remplit au moyen des eaux pluviales. Dans la ville on voit plusieurs bains et caravanserais (*fondoc*). Au dehors et du côté de l'ouest, existe un vaste enclos (*humā*), où se trouvaient, avant l'invasion ruineuse des Arabes en Afrique, les jardins et les vergers des habitants, qui étaient remarquables par la bonté et la beauté des fruits qu'ils produisaient; actuellement il n'y en reste plus rien. Dans les environs de Zawila sont plusieurs villages, châteaux et métairies, dont les habitants se livrent à l'agriculture et à l'éducation des bestiaux. Les productions du pays sont le froment, l'orge, les olives: on y gagne quantité d'huile de qualité supérieure, qu'on emploie dans toute l'Ifrikiya et dont on exporte beaucoup pour le levant. Les villes d'al-Mahdiya et de Zawila sont séparées l'une de l'autre par une aie de l'étendue d'un peu plus d'un jet de flèche et qu'on nomme al-Ramla (le sable). Al-Mahdiya est la capitale de l'Ifrikiya et le pivot de l'empire.

- 110 Mais avant de continuer la description de l'Ifrikiya, à laquelle nous sommes arrivés spontanément, il nous faut revenir sur nos pas et parler pour un instant du pays de Nafzâwa ¹⁾, pour dire que la ville de Sobaitala (Sufetula) était avant l'islamisme la ville de Grégoire (Djordjis), roi des Romains africains; elle était remarquable par son étendue ainsi que par la beauté de son aspect, par l'abondance de ses eaux, par la douceur de son climat et par la bonté de son sol. Elle était

---

1) Ceci est incert. Sobaitala est l'ancien chef-lieu de Camouda, le pays de Nafzawa est situé beaucoup plus vers le sud.

habitants sont généralement beaux et proprement vêtus. On y fabrique des tissus très fins et très beaux, connus sous le nom de tissus d'al-Mahdiya et dont il se faisait en tout temps une exportation considérable, car ces tissus étaient inimitables sous tous les rapports. Les habitants d'al-Mahdiya boivent de l'eau de citerne, l'eau des puits étant d'un goût désagréable. La ville est entourée de belles murailles en pierre et fermée au moyen de deux portes construites en lames de fer superposées sans emploi d'aucun bois. Il n'en existe point dans le monde habité d'aussi habilement ni d'aussi solidement fabriquées, et elles sont considérées comme une des curiosités les plus admirables de la ville. Il n'y a du reste ni jardins, ni vergers, ni plantations de dattiers; les fruits y sont apportés en partie des châteaux d'al-Monastir, situés à 30 milles de distance par mer. Ces châteaux, au nombre de trois, sont habités par des religieux auxquels les Arabes ne font aucun mal et dont ils respectent les champs cultivés et les vergers. C'est à al-Monastir que les habitants d'al-Mahdiya vont, par mer et au moyen de barques, en-cueillir leurs morts, car il n'y a point de cimetière chez eux, du moins je n'en connais pas.

De nos jours, al-Mahdiya se compose de deux villes, savoir, al-Mahdiya proprement dite et Zawila (Zoulia). La première sert de résidence au sultan et à ses troupes; elle est dominée par le château du prince, construit de la manière la plus solide. On voyait dans cette ville, avant qu'elle fût conquise par le grand roi Roger, les *voûtes d'or* dont la possession faisait la gloire des princes. Lors de la conquête, le prince régnant était al-Hasan ibn Ali ibn Yahya ibn Tamim ibn al-Mo'izz ibn Bâdis ibn al-Mançour ibn Zirî le Çanhâdjite. Zawila (Zoulia) est remarquable par la beauté de ses bazars et de ses édifices, ainsi que par la largeur de ses rues et de ses carrefours. Les habitants sont des négociants riches, doués d'une habileté et d'une intelligence admirables. Leurs vêtements sont ordinairement de couleur blanche et ils prennent

curer à bon compte. On y pêche beaucoup de grand et d'excellent poisson ; la pêche a lieu généralement au moyen de filets disposés avec art dans les eaux mortes. La principale production du pays consiste en olives, on y gagne une quantité d'huile comme nulle part ailleurs. Le port est beau et tranquille (l'eau en est morte) ; en somme, c'est un des lieux les plus considérables ; les habitants sont fiers et hautains. Cette ville fut prise par le grand roi Roger en 545 de l'Hégire (1148 de J. C.) ; bien qu'elle soit encore très peuplée, sa prospérité n'est plus ce qu'elle était autrefois.

De Sfax à al-Mahdiya, on compte 2 journées.

Cette dernière ville, où réside un gouverneur de la part du grand roi Roger, offre un port des plus fréquentés par les navires marchands¹⁾ venant de l'orient et de l'occident, de l'Espagne, de l'empire Byzantin et d'autres contrées. On y apportait autrefois des marchandises en
108 quantité et pour des sommes immenses. A l'époque présente le commerce y a diminué. Al-Mahdiya était le port et l'entrepôt d'al-Cairawân ; elle fut fondée sur les bords de la mer par al-Mahdi Obaidollah qui lui donna son nom. Pour s'y rendre de Sfax, on va premièrement à Raccâda du Cairawân et puis de Raccâda à al-Mahdiya. La distance entre elle et al-Cairawân est de 2 journées.

Al-Mahdiya était autrefois extrêmement fréquentée par les voyageurs ; on y apportait de tout côté une grande variété de marchandises, car on était sûr d'y trouver des chalands, et ses habitants jouissaient d'une bonne réputation chez tout le monde ; les constructions en sont belles, les maisons nettes et élégantes, les lieux de plaisance jolis, les bains magnifiques, les caravansérails nombreux, enfin la ville offre au dehors et au dedans un coup d'œil d'autant plus ravissant que ses ha-

---

1) La leçon des quatre manuscrits est للسفن الحجازية « par les navires du Hedjaz. Je crois qu'il faut corriger السفن الحجازية « vaisseau de transport. »

rivière de Cabis ; cette eau n'est pas très bonne , mais les habitants de Cabis sont obligés de s'en contenter.

La distance de Cabis à la mer est de 6 milles , du côté du nord , l'espace entre la lisière du bois de Cabis et la mer étant occupé par des sables contigus d'un mille d'étendue. Ce bois se compose d'une réunion de vergers , de vignes et d'oliviers , l'huile étant l'objet d'un grand commerce. On y trouve aussi des palmiers qui produisent des dattes d'une bonté et d'une douceur au-dessus de tout éloge. Les habitants de Cabis ont coutume de les cueillir fraîches et de les placer dans des vases (tonneaux) ; au bout d'un certain temps , il en découle une substance mielleuse qui couvre la superficie du vase. On ne peut manger de ces dattes avant que ce miel ait disparu , mais alors il n'est pas de fruit , même dans les pays renommés pour leurs dattes , qui 107 soit comparable à celui-ci.

Le port de Cabis est très mauvais , car on n'y est pas à l'abri des vents. Les bateaux jettent l'ancre dans la petite rivière de Cabis où l'on éprouve l'action du flux et du reflux et où les navires d'un faible tonnage peuvent mouiller. La marée s'y fait ressentir jusqu'à la distance d'un jet de flèche. Les habitants de Cabis ne se distinguent pas par la douceur du caractère , mais ils sont nets et propres ; ceux des environs sont insolents et voleurs de grand chemin.

De Cabis à Sfax , on compte , en suivant les bords du golfe , 70 milles.

De Sfax à Cafça , en se dirigeant vers le sud-ouest , 3 journées.

Sfax est une ville ancienne et bien peuplée ; ses marchés sont nombreux et il s'y fait un commerce fort actif. Un mur en pierres entoure la ville dont les portes sont revêtues d'épaisses lames de fer. Au-dessus du mur sont des tours de construction admirable destinées aux corps de garde. On y boit de l'eau des citernes. Les plus beaux fruits y sont apportés de Cabis , plus qu'il n'en faut à Sfax , et l'on peut s'en pro-

la montagne même, est pourvue d'eaux courantes, entourée de vignes qui produisent d'excellents raisins, et de figuiers. En fait de céréales, on y cultive de l'orge de première qualité avec lequel on fabrique d'excellent pain; les habitants de cette ville étant d'ailleurs les plus habiles boulangers du monde.

106 De Cafça à la ville de Sfax (Safâkis), 3 journées.

Entre la montagne de Nafousa et la ville (capitale) de Nufzâwa est située celle de Louhaca¹⁾ dont le territoire touche, du côté de l'ouest, à celui des villes de Biscara et de Bâdi.

Toutes ces villes, comme nous venons de le dire, sont à peu près également grandes, peuplées et commerçantes.

De la montagne de Nafousa à Wargalân, on compte 12 journées.

De Nafta à Câbis, 5 journées et quelque chose.

Câbis est une ville considérable, bien peuplée, entourée d'un véritable bois de vergers qui se succèdent sans interruption et qui produisent des fruits en abondance, de palmiers, d'oliviers, de terres cultivées et de métairies comme on n'en trouve pas ailleurs. Elle est ceinte d'un mur très solide, et entourée d'un fossé. Les bazars offrent une grande diversité de marchandises. On fabriquait autrefois de belles étoffes de soie dans cette ville, mais aujourd'hui une des principales industries consiste dans la préparation des cuirs destinés pour l'exportation.

La rivière qui coule à Câbis vient d'un grand étang, sur les bords duquel et à 3 milles de distance de Câbis est situé Caçr Saddja, petite ville bien peuplée dont le bazar se trouve du côté de la mer, et où l'on compte beaucoup de fabricants de soie. On y boit de l'eau de la

---

1) Ibn Haukal prononce le nom de ce lieu Louha (selon le *Werdid* Lioudja), Becri Toulga (طولعة), de même que Léon l'Africain (Teolaca). La différence semble plus grande qu'elle ne l'est en réalité, car la lettre *t* par laquelle le nom commence chez Becri et Léon, n'est sans doute que l'article hebreu, rendu ordinairement par *te* (dans Tâharî etc.)

sont les villes de Nigâous et de Djamounis. Toutes ces villes ont entre elles beaucoup de ressemblance, tant sous le rapport de la qualité des eaux, que sous celui de la nature des productions. On y recueille beaucoup de dattes, mais le blé y est rare et l'on est obligé d'en faire venir du dehors.

Cafça est un lieu central par rapport à divers autres, ainsi, par exemple: de Cafça à al-Cairawân, en se dirigeant vers le nord-est, on compte 4 journées.

Au sud-ouest (de Cafça?), et à la distance de 5 journées, est Bilcân¹⁾, ville bien pourvue d'eau, mais ruinée depuis l'époque à laquelle les Arabes se rendirent maîtres d'elle et de tout le pays environnant. Elle est à 4 journées de distance de Cafça.

De Cafça, en se dirigeant vers le midi et la montagne de Nafouss, à la ville de Zaroud²⁾, 5 journées.

De Cafça à Nafta, ville bien peuplée, dont les habitants s'adonnent au commerce, et dont les environs sont bien cultivés, arrosés par des eaux courantes et plantés de palmiers, 2 faibles journées.

De Cafça à Nafzâwa, dans la direction du midi, 2 journées et quelque chose.

De Tauzar à Nafzâwâ, une forte journée et demie.

De Cafça, en se dirigeant vers le midi, à la montagne de Nafouss, environ 6 journées.

Cette montagne est très haute et elle s'étend sur un espace d'environ 3 journées de longueur, ou un peu moins. Là sont situées deux villes, chacune avec un *minbar*, dont l'une, appelée Charous et construite sur

ville, ou plutôt deux quartiers de la capitale de Camouda, et qu'anciennement le dernier avait la plus grande importance.

1) L'orthographe de ce nom et la position du lieu sont également incertaines. Les variantes sont *Nilfân* et *Tilfân*. Je n'ai rencontré ce nom chez aucun autre écrivain.

2) L'auteur d'un *Katâbo 'l-Boldân* (manuscrit du Musée Brit. Rich. 7496) compte Zaroud parmi les états des princes Aghlabites.

les faire venir de loin, le pays ne produisant que fort peu de blé et d'orge.

Non loin de là, au sud-est et à la distance d'une petite journée, est située la ville d'al-Hamma, où l'eau n'est pas non plus de très bonne qualité; cependant on peut la boire sans dégoût et les habitants s'en contentent. On y trouve beaucoup de palmiers et de dattes.

De là à Takiyou, on compte à peu près 20 milles.

Takiyou est une jolie ville, située entre al-Hamma et Cafça. Les environs sont bien cultivés et produisent du henna, du cumin et du carvi, de belles dattes et beaucoup de légumes excellents. De là à Cafça, on compte 1 journée.

Cafça est une belle ville, entourée d'un mur; il y coule une rivière dont l'eau est meilleure que celle de Castilia (c'est-à-dire Tauxar). Au milieu de la ville est une source d'eau dite at-Tarmîdz ¹⁾. Les bazars de Cafça sont bien fournis et très fréquentés, et les fabriques dans un état prospère. On voit, autour de la ville, de nombreuses plantations de palmiers, qui produisent diverses espèces de dattes de qualité supérieure; des jardins, des vergers et des châteaux bien entretenus et habités embellissent la ville; on y cultive avec succès du henna, du coton et du cumin. Les habitants de cette ville sont devenus Berbères (se sont berberisés); la plupart d'entre eux parlent la langue latine-africaine ²⁾.

105 En se dirigeant vers le sud-ouest, on se rend de Cafça ³⁾ à la ville de Cécira, qui s'appelle aussi Madzcoura ⁴⁾, et à l'orient de laquelle

1) Le nom semble être la transcription arabe de Thermis. Beeri et Léon l'Africain donnent la description du bassin de cette source. Comp. Hartmann, p. 252

2) Je ne crois pas qu'il eût changer avec Joubert *ayiki* en *ayiki* (grecque). Plus loin Edrisi appelle les habitants de cette ville *الروم الافارقة* « les Romains africains ».

3) L'auteur aurait dû écrire « de Caravan », car la région de Camouda dans laquelle se trouvent les villes de Cécira etc. s'étend au nord-est de Cafça.

4) J'ai parlé de ce passage dans ma *Description al-Maghribi*, p. 76 et 77, mais je crois m'être trompé en préférant le texte d'Ibn Haukal à celui d'Edrisi. Je pense maintenant que les noms de Cécira et de Madzcoura (Madzoud, suivant Beeri) désignent la même

Hamma, Tunis (Tounis), Aclibia, Harcalia, Sousa, al-Mahdiya, Sfa (Safâkis), Câbis, Raghougha, Çabra, Tripoli (Atrâbolos) et Labda. Les forts, ports et lieux habités situés sur le littoral seront décrits à la fin de la présente section, s'il plaît à Dieu.

Bâghây est une grande ville entourée d'une double muraille en pierre; elle a un faubourg entouré également de murs où se tenaient autrefois les marchés qui se tiennent actuellement dans la ville même, le faubourg ayant été abandonné par suite des fréquentes incursions des Arabes. C'est la première ville du Pays des dattes (Bilâdo 't-Tamr ou Bilâdo 'l-Djarid). Il y coule une rivière qui vient du côté du midi et dont les habitants boivent les eaux; en outre on y trouve des puits dont l'eau est douce.

Autrefois la ville était entourée de campements de Berbers, de villages 104 et de terres cultivées, mais tout cela a bien diminué; actuellement les habitants des environs, dont les principales ressources consistent en blé et en orge, se trouvent en quelque sorte sous la clientèle des Arabes, quoique la levée des impôts et la conduite des affaires soient restées à leurs propres chefs.

Près de là, à la distance de quelques milles seulement, est la montagne d'Aurâs, longue à peu près de 12 journées, et habitée par des peuplades qui exercent une grande influence sur leurs voisins.

De Bâghây à Constantine, on compte 3 journées.

De Bâghây à Tobna, du pays du Zâb, 4 journées.

De Bâghây au chef-lieu de Castilia, 4 journées.

Cette dernière ville, dont le nom est Tazzar, est entourée d'une forte muraille, et ses environs sont couverts de palmiers qui produisent des dattes pour toute l'Ifrikiya. On y trouve également de beaux citrons d'une grosseur et d'un goût extraordinaires; la plupart des fruits que le pays produit sont de bonne qualité; les légumes y sont abondants et excellents. L'eau y est de mauvais goût et incapable d'étancher la soif. Le prix des céréales est ordinairement haut, attendu qu'on est obligé de

D'al-Mançouriya à Faddjo 'x-Zorzour, 12 milles.

De là au cap de Maxghitan, 11 milles. En tout, de Bougie au cap de Maxghitan, 45 milles.

De Maxghitan à Djidjil, 5 milles.

De Matousa à Faddjo 'x-Zorzour, en ligne directe, 25 milles.

De Faddjo 'x-Zorzour à Djidjil, en ligne oblique, 20 milles.

De Djidjil à l'embouchure de la rivière dite Wâdi 'l-Caçab (al-Wâdi-l-Cabir), qui vient de derrière Mila, en suivant la direction du midi, 20 milles.

De Wâdi 'l-Caçab à Marsâ 'x-Zaitouna, 30 milles en ligne oblique, et 20 en ligne droite. C'est ici que commencent les montagnes d'ar-Rahmân, montagnes et collines élevés sur les bords de la mer.

De là à al-Coll, lieu habité, mais seulement en hiver. Durant l'été, à l'époque de l'arrivée de la flotte, les habitants vivent dans les montagnes, ne laissant sur la côte que les hommes seuls.

D'al-Coll au port d'Astoura (Stora), 20 milles.

De là à Marsâ 'l-Roum, on compte 30 milles en ligne oblique, et 18 en ligne droite.

De là à Tocouch (Tocatua), *ribât* peuplé, 18 milles.

De là à Râso 'l-Hamrâ (Cap de Garle), 18 milles.

De Râso 'l-Hamrâ à Bone (Bouna), située au fond d'un golfe, et dont nous donnerons ailleurs la description, s'il plaît à Dieu, 6 milles.

La distance totale de Bougie à Bone est, en ligne directe, de 200 milles.

DEUXIÈME SECTION.

Cette section comprend plusieurs villes, pays, châteaux et forteresses et des peuplades d'origines diverses. Les principales villes et districts dont nous allons traiter sont Camouda, Bâghây, Miskiâna, Meddjâna, Bâdja, Bone (Bouna), Marsâ'l-Kharaz, Benzert, Laribus (Alorbos), Marmâdjanna, Castilia, Bilcân (?), Takîyouz, Zaroud, Cafça, Nafta, al-

Hour est le nom d'un petit village situé dans le fond du golfe, à quelque distance de la mer, et habité par des pêcheurs. Cette partie du golfe est très dangereuse; une fois tombé, on y périt sans ressource.

De l'extrémité du golfe de Hour à Alger (Djazair Banî Mazgannâ), dont nous avons parlé plus haut, 18 milles.

De là à Tâmadfoas (Matifou), port avec quelques habitations auquel 102 touchent des champs cultivés, 18 milles.

De là à Marsâ 'd-Daddjâdj, dont nous avons également parlé, 20 milles.

De là au cap des Banou Djannâd ¹⁾, 12 milles.

Du cap des Banou Djannâd à la ville de Tadallis (Dellis), dont il a été fait mention ci-dessus, 12 milles.

De Tadallis au cap des Banou Abdollah, 24 milles en ligne oblique, et 20 en ligne droite.

De ce cap au golfe de Zaffoun (Azaffoun), 20 milles en ligne directe, et 30 en ligne oblique.

De Zaffoun à ad-Dahso'l-Cabir, 30 milles en ligne oblique, et 25 en ligne droite.

De là à ad-Dahso'ç-Çaghîr, 8 milles.

De là au cap de Djarbaw²⁾, 5 milles. Le pays qui touche à ce cap est très bien cultivé.

De là à Bougie, par terre 8 milles, et 12 par mer. La ville de Bougie est située dans un golfe qui s'étend vers l'orient.

De Bougie à Matousa, 12 milles en ligne oblique, et 8 en ligne directe.

De Matousa à al-Mançouriya, située au fond du golfe, 10 milles en ligne oblique.

1) Les Banou Djannâd sont une tribu des Zowâwa. Ibn Haukal ne parle pas d'un cap, mais d'un port de mer, Bcri d'une ville des Banou Djannâd. En comparant la carte Carette, on s'aperçoit que cette tribu a reculé vers l'ouest, car son port de mer actuel, Ain Rahouna, est situé à l'orient de Dellis. (Comp. Carette, *Études sur la Kabylie*, II. p. 156).

2) Le man. B a Djatîya. La carte Carette Djeribia.

les Berbers des environs viennent apporter les productions du pays, di-
101 vers fruits, du laitage, du beurre et du miel. C'est un beau pays et
très fertile.

De Haudh Farroudj au cap de Djoudj ¹⁾, 24 milles, par mer en ligne oblique, et 12 milles, par terre. A partir de ce cap, le golfe s'étend en forme d'arc, vers le midi.

Du cap de Djoudj à Djazâiro 'l-Hamâm (I. de Colombi), 24 milles en ligne oblique, et 18 en ligne droite.

De Djazâiro 'l-Hamâm jusqu'à l'embouchure de la rivière de Chelif ²⁾, 22 milles.

De là à Colou'o 'l-Forâtain, au fond du golfe, 12 milles. (Le mot *colou'* signifie *collines blanches*).

D'al-Colou' à Tenès, 12 milles, en suivant les bords du golfe.

De là à l'extrémité du golfe, 6 milles. Ainsi, depuis le cap de Djoudj jusqu'à l'extrémité du golfe, on compte 76 ³⁾ milles en ligne oblique, et 40 en ligne droite.

De l'extrémité du golfe au port d'Amtacon, 10 milles.

D'Amtacon, en remontant le golfe, à Wocour, port étroit, situé à l'extrémité du golfe, et qui n'est abrité que contre les vents d'est, on compte, en ligne oblique, 40 milles, en ligne directe, 30 ⁴⁾.

De Wocour à Brechk, 20 milles. Nous avons déjà parlé de Brechk et de Cherchâl: dans l'intervalle de 20 milles, compris entre ces deux villes, en suivant le bord de la mer, est une montagne d'un accès difficile, habitée par une peuplade berbère dite Rabi'a.

De Cherchâl au cap d'al-Battâl, vis-à-vis duquel est une petite île, 12 milles. C'est à ce cap que commence le golfe de Hour, dont l'étendue est de 40 milles en ligne directe, et de 60 en ligne oblique.

1) Cap Khemis?

2) L'auteur tombe ici dans une très-grave erreur. L'embouchure du Chelif se trouve entre Mostaghânim et Haudh Farroudj.

3) Edrisi a écrit par mécompte 66.

4) Recrî dit que la distance entre Tenes et Wocour est de plus de 20 milles

mer, des golfes, des caps, et à indiquer les distances en milles, soit en ligne directe (d'un promontoire à l'autre), soit en ligne oblique (en suivant le golfe). Comme nous ne pouvons donner ici une description complète de la côte, une partie appartenant au quatrième climat, nous avons jugé convenable de mentionner dans chaque section la partie du littoral qui y est comprise.

Celle de la présente section commence à Oran, qui est située sur le bord de la mer, comme nous l'avons dit plus haut.

De là au cap de Maschâna, en ligne droite, on compte 25 milles, et 32 en ligne oblique.

Du cap de Maschâna au port d'Arzâw (Arzen), 18 milles. Arzâw est un bourg considérable, où l'on apporte du blé que les marchands viennent chercher pour l'exportation.

De là à Mostaghânim, petite ville, située dans le fond d'un golfe, avec des bazars, des bains, des jardins, des vergers, beaucoup d'eau et une muraille bâtie sur une montagne qui s'étend vers l'ouest. La largeur du golfe entre Arzâw et Mostaghânim est de 54 milles en ligne oblique, et de 24 en ligne directe.

De Mostaghânim à Haudh Farroudj ¹⁾, 24 milles en ligne oblique, et 15 en ligne directe. C'est une belle rade, près de laquelle est un village peuplé.

La ville la plus voisine de Haudh Farroudj, du côté de la terre et dans la direction de l'orient, est Mâzouna, située à 6 milles de la mer, et au milieu de montagnes, au pied d'une colline. Elle est bien arrosée; il y a des champs cultivés et des jardins; les bazars sont très fréquentés et les maisons jolies; il s'y tient aussi une foire à jour fixe, où

---

1) Le port de Haudh Farroudj, Ain Farroudj ou Marsâ Farroudj (quelques manuscrits ont Farroukh; comp. Aboulféda, p. 157) appartenait autrefois à l'état des Rostanites, princes de Tâbart. V. ma *Description*, p. 105—107. Je crois maintenant que M. de Slane s'est trompé en identifiant ce port avec le *Port aux poutres*, situé à mi-chemin entre Arzu et Mostaghânim (trad. de Becri dans le *Journ. asiat.*, 1859, t. p. 145).

Coll et de Bone (Bouna). Cette tribu est renommée par sa générosité et par l'accueil qu'elle fait aux étrangers. Ce sont certainement les gens du monde les plus hospitaliers, car ils n'ont pas honte de prostituer leurs enfants mâles aux hôtes qui viennent les visiter, et, loin de rougir de cette coutume, ils croiraient manquer à leur devoir s'ils négligeaient de s'y conformer; divers princes ont cherché à les y faire renoncer, même par des punitions très sévères, mais toutes les tentatives qu'on a pu faire ont été vaines. A l'époque où nous écrivons, il ne reste plus, de la tribu de Kitâma, jadis très nombreuse, qu'environ quatre mille individus. Ce détestable usage ne se pratique pas parmi les Kitâma des environs de Satif, qui ont toujours désapprouvé et considéré comme abominables les mœurs des Kitâma habitant les environs d'al-Coll et les montagnes qui touchent à la province de Constantine (Cosantinato'l-Hawâ).

A 2 journées de cette dernière ville on trouve Bilizma, petite forteresse avec un faubourg et un marché; on y trouve des puits abondants. Bilizma est située dans une vaste plaine et bâtie en grandes pierres, comme on en employait aux anciens temps. Les gens du pays disent que sa construction date du temps du Messie. Vu du dehors, le mur de cette ville paraît très élevé; mais, comme le sol intérieur est encombré de terre et de pierres jusqu'au niveau des créneaux, dès qu'on est entré dans la place, on n'aperçoit plus aucun mur, ce qui est très remarquable.

Hiç Bichr est un château peuplé dépendant de Biscara; c'est une 100 place très forte, environnée de champs cultivés, mais elle se trouve actuellement au pouvoir des Arabes.

On compte de Hiç Bichr à Bougie 4 jours de chemin, et 2 de Hiç Bichr à Constantine.

Nous venons d'énumérer les villes et les pays compris dans la présente section, et nous avons décrit avec les détails convenables ce qui nous a paru digne d'être remarqué. Il nous reste à parler du littoral de la

Faddjo 'z-Zorzour, au fort d'al-Mançouriya, sur le bord de la mer, puis à Matousa. Matousa est un village bien peuplé, où il y a une mine de gypse dont les produits sont transportés à Bougie. De Matousa à Bougie, on compte 12 milles. En tout, de Djidjil à Bougie (Bidjâya an-Nâciriya, ville d'an-Nâcir), 50 milles.

Pour revenir à Djidjil, cette ville a deux ports: l'un, du côté du midi, d'un abord difficile et où l'on n'entre jamais sans pilote; l'autre, du côté du nord, appelé Marsà 's-Cha'râ, parfaitement sûr, calme comme un étang, et d'un fond de sable, mais où il ne peut entrer que peu de navires.

De Djidjil à al-Coll, située à l'extrémité du pays compris dans la présente section, 70 milles. Al-Coll, autrefois une ville petite, mais florissante, n'est actuellement qu'un port avec quelques habitations et champs cultivés. Du côté de la terre elle est fermée par des montagnes.

D'al-Coll à Constantine, on compte 2 journées, en se dirigeant vers le sud et en traversant un pays occupé par les Arabes.

Non loin de Bougie, du côté du midi, est le fort de Satif; la distance qui sépare ces deux points est de 2 journées.

Hiçn Satif est une place grande comme une ville et fort peuplée, bien pourvue d'eau et entourée de vergers; parmi les fruits que les environs produisent, on remarque surtout des noix d'une excellente qualité; elles y sont tellement abondantes qu'on les vend à très bon marché et qu'on en exporte quantité au dehors.

De Satif à Constantine, on compte 4 journées.

Près de Satif est une montagne appelée Icdjân, habitée par des tribus Kitâmiennes. On y voit une citadelle bien munie qui appartenait autrefois aux Banou Hammâd. La montagne, qui est à la distance d'une journée et demie de Bougie, touche, du côté de l'ouest, à celle de 99 Djalâwa.

Les possessions de la tribu de Kitâma s'étendent au-delà des pays d'al-

d'environ 5 (4) milles. Les Arabes ne passent jamais cette montagne qui est comme une limite de leur territoire. En descendant, on arrive au pied de la montagne à une rivière appelée Wâdi Châl, dont on suit les bords à Souc Yousof, bourg situé sur le flanc d'une montagne escarpée d'où jaillissent diverses sources d'eau douce, 12 milles.

De là on se rend à Souc Bani Zandoui (le marché des Banou Zandoui) ¹⁾, château peu muni, situé dans une plaine, où se tient un marché à jour fixe fréquenté par les habitants des environs. Les Banou Zandoui, tribu qui habite cette contrée, sont des Berbers très farouches, qui sont toujours en guerre entre eux, et qui ne payent d'impôts que lorsqu'ils y sont forcés par des envois de troupes; ils marchent toujours armés de pied en cap, munis d'une épée, d'une lance et d'un bouclier Lamtien. De là on se rend à Tâla, place forte, actuellement en ruines, où l'on fait halte. De là à al-Maghâra, sur le rivage de la mer, à Masdjid Bahloul (la mosquée de Bahloul), à al-Mazâni, puis à Djidjil.

Djidjil est une petite ville avec un faubourg, située sur les bords de la mer, dans une presqu'île. La flotte du grand roi Roger s'en étant emparée, les habitants se retirèrent à un mille de distance, dans les montagnes, et y construisirent un fort; durant l'hiver ils revenaient habiter le port; mais dans l'été, à l'époque de l'arrivée de la flotte, ils se réfugiaient dans les montagnes, transportant toutes leurs possessions au fort, à quelque distance du rivage, et ne laissant dans la ville que les 98 hommes et quelques marchandises. Depuis cette époque, Djidjil est devenue déserte et ruinée, les maisons sont à demi détruites, les murs renversés. Cependant le pays est très fertile et la côte très poissonneuse; il y a abondance de laitage, de beurre, de miel, de céréales, et les poissons qui s'y pêchent sont grands et excellents.

De Djidjil on se rend au cap de Mazghitan, à Djazâiro 'l-'Afa, à

---

1) Un Khaldoun les nomme les Banou Zeldou (trad. I, p. 292 et suiv.). E. Zouhdî sur la carte du Depot de la guerre.

et d'orge. Dans l'intérieur de la ville à côté du mur d'enceinte, il existe un abreuvoir dont on peut tirer parti en temps de siège.

De Constantine à Bâghây (Bâghâya), on compte 3 journées.

De Constantine à Bougie, 6 journées, savoir :

De Constantine à Djidjil 4 journées, de Djidjil à Bougie 50 milles.

De Constantine à Abras, 5 journées.

D'Abras à Bougie, 4 journées.

De Constantine ¹⁾ à Cal'at Bichr, 2 journées.

A Tifâch, 2 fortes journées.

A Câlama, même distance.

A al-Cagrain 5 journées.

A Dour Madin 6 journées.

Au port d'al-Coll, 2 journées, en traversant une contrée fréquentée par les Arabes.

Voici l'itinéraire qu'on suit en se rendant de Constantine à Bougie :

De Constantine on passe à an-Nahr; de là à Fahç Fâra; de là au village des Banou Khalaf; de là à Hiçn Caldis, place forte sur un rocher qui domine les bords de la rivière de Constantine, ensemble 20 milles. Il n'y a, entre Constantine et Hiçn Caldis, ni montagne, ni ravin.

De Hiçn Caldis à la montagne de Sahâw, 8 milles. Au haut de ⁹⁷ cette montagne escarpée et remarquable par sa hauteur, est une citadelle qui porte le nom de . . . . ²⁾; on monte durant 5 milles environ, avant d'en atteindre le sommet qui forme un plateau dont l'étendue est

1) Le texte a seulement: *de là*, et Jauheit, I, p. 244, a cru devoir rapporter ici le pronom à Bougie et dans la suite à chaque nom de lieu qui précède immédiatement. Mais comme la distance entre Bougie et Cal'at Bichr est de 5 journées (voir ci-dessus, p. 106, et ci-après, p. 116), le premier pronom doit nécessairement se rapporter à Constantine; par conséquent les autres pronoms s'y rapportent aussi. Il est certain en outre que le dernier *هنا* se rapporte à Constantine; voyez ci-après, p. 115.

2) Ce nom propre manque dans tous les manuscrits.

Ces arches sont supportées par des piles qui brisent la violence du courant et qui sont percées, à leur sommet, de petites ouvertures (filles qui sont munies, à leur sommet, d'arches petites, comme si c'étaient les filles des autres) ordinairement inutiles. Lors des crues extraordinaires qui ont lieu de temps à autre, les eaux qui s'élèvent au-dessus du niveau des piles, s'écoulent par ces ouvertures. C'est, nous le répétons, l'une des constructions les plus curieuses que nous ayons jamais vues.

- 96 Dans toute la ville, il n'est pas de porte de maison, grande ou petite, dont le seuil ne soit formé d'une seule pierre; en général aussi les piliers des portes se composent soit d'une, soit de deux, soit de quatre pierres. Ces maisons sont construites en terre et le rez-de-chaussée est toujours dallé. Il existe dans toutes les maisons, deux, trois ou quatre souterrains creusés dans le roc; la température constamment fraîche et modérée qui y règne, contribue à la conservation des grains. Quant à la rivière, elle vient du côté du midi, entoure la ville du côté de l'ouest, poursuit son cours autour de la ville vers l'orient, puis tourne vers le nord, baigne le pied de la montagne à l'occident et retourne de nouveau vers le nord, pour aller se jeter enfin dans la mer, à l'ouest de la rivière de Sahar ¹⁾.

Constantine est l'une des places les plus fortes du monde; elle domine des plaines étendues et de vastes campagnesensemencées de blé

Il faut ajouter ici la négation, et lire « qui ne sont pas du côté de la ville », ou bien, il faut corriger plus haut الشرى (l'est) au lieu de الغرب (l'ouest) dans les mots « qui sont situées du côté de l'ouest ».

1) Cette remarque de l'auteur est assez ridicule, car il n'y a pas une seule rivière d'importance entre celle de Bougie et celle de Constantine, et l'embouchure du grand fleuve (al-Wâdi l-Kabir) dont il est question n'a pas le moindre besoin d'être déterminée. On comprend aisément qu'on ne peut penser à la rivière de Sahar qui, ayant ses sources non loin d'al-Ghadir, coule vers al-Masila et se jette ensuite dans le marais salé du Hodna (v. Becri, p. 67, 68 et 117).

Leurs magasins souterrains sont tellement excellents qu'ils y peuvent conserver le blé durant un siècle sans qu'il éprouve aucune altération. Ils recueillent beaucoup de miel et de beurre qu'ils exportent à l'étranger. Cette ville est bâtie sur une espèce de promontoire isolé, de forme carrée un peu arrondie ; on n'y peut entrer que du côté de l'ouest, où il y a une porte assez petite. C'est près de là que se trouve le lieu où les habitants enterrent leurs morts, et, de plus, un édifice très ancien, de construction romaine, conservé intact jusqu'à présent. De l'ancienne citadelle de la ville il ne reste plus que des ruines, mais le théâtre construit par les Romains, et dont l'architecture ressemble à celle du théâtre de Tzirna (Taurominium) en Sicile, subsiste encore.

Constantine est entourée de tous les côtés par une rivière ; ses murs d'enceinte, mesurés du côté intérieur, n'ont partout que trois pieds (la moitié de la taille parfaite d'un homme debout) de haut, si ce n'est du côté de Bâb Mila (la porte de Mila). La ville a deux portes : l'une, celle de Milà, du côté de l'ouest ; l'autre, la porte du pont (Bâbo 'l-Cantara), du côté de l'est. Ce pont construit par les Romains est d'une structure admirable. Sa hauteur, (au-dessus du niveau des eaux), est de plus de cent coudées *rarkâchî*. Il se compose d'arches supérieures et d'arches inférieures au nombre de cinq, qui embrassent la largeur de la vallée. Trois de ces arches, celles qui sont situées du côté de l'ouest, à deux étages, ainsi que nous venons de le dire, sont destinées au passage des eaux, tandis que leur partie supérieure (litt. leur dos) sert à la communication entre les deux rives. Quant aux deux autres, qui sont du côté de la ville ³⁾, elles sont adossées isolément contre la montagne.

---

3) Joubert a supprimé dans sa traduction ces mots qui en effet sont très embarrassants. Le pont étant du côté oriental de Constantine, les arches situées du côté de l'ouest doivent être également du côté de la ville. Pour obtenir un sens, il

figuration est celle d'un J (*lam*) recourbé vers ses extrémités; elle s'étend sur 12 journées de long. On y trouve beaucoup d'eau, des habitations et des cultures nombreuses, des peuples fiers, belliqueux et redoutables à leurs voisins.

De Tobna à Nigâous, 2 journées. Nigâous est une petite ville dont les environs sont plantés de divers arbres à fruit et surtout de noyers dont les fruits s'exposent au dehors. Il y a un marché bien fourni et plusieurs sources de bien-être.

De Nigâous à al-Masila, 3 ou 4 journées.

De Nigâous à Biscara, place bien fortifiée, située sur un tertre élevé, avec un marché et des champs cultivés, et produisant des dattes de qualité supérieure, 3 journées.

De là au fort de Bâdis ¹⁾, situé au pied de la montagne d'Aurâs, 3 journées. Bâdis est une belle place très peuplée, mais les Arabes sont maîtres de la campagne et ne laissent sortir personne qui ne se soit placé sous la protection d'un homme de leur tribu.

De là à al-Masila, on compte 4 milles.

A 4 journées à l'est de Cal'at Bani Hammâd (al-Cal'a) est située Mila, belle ville, bien arrosée, dont les environs sont plantés d'arbres et produisent beaucoup de fruits. Elle est peuplée de Berbers de différentes tribus, mais les Arabes sont maîtres de la campagne. Elle était soumise (il y a quelques années) à Yahya ibno 'l-Aziz, le prince de Bougie.

De Mila à Constantine (Cosantinato 'l-Hawâ), on compte 18 milles, en se dirigeant vers l'est à travers un pays de montagnes.

65 La ville de Constantine est peuplée, commerçante; ses habitants sont riches; ils ont des traités avantageux avec les Arabes et s'associent avec eux pour la culture des terres et pour la conservation des récoltes.

---

1) Berti, p. 57, et M. de Slane dans la *Table géographique sur l'Hist. des Berberes*, ont Bâdis. Ibn Haukal et le *Méridid* prononcent le nom comme *El-his*.

Les habitants de tous ces lieux vivent avec les Arabes dans un état de trêve qui n'empêche pas qu'il ne s'élève entre eux des rixes individuelles dans lesquelles l'avantage reste ordinairement aux Arabes. En effet, les troupes locales ont les mains liées, tandis que leurs adversaires peuvent impunément leur causer du dommage, car les Arabes exigent continuellement le prix du sang, tandis qu'eux-mêmes ne le payent jamais.

D'al-Masila on se rend à Tobna en 2 journées.

Tobna est la capitale du Zâb; elle est jolie, bien pourvue d'eau, située au milieu de jardins, de plantations de coton, de champs semencés de blé et d'orge, et entourée d'une muraille de terre. Ses habitants, qui sont un mélange de diverses peuplades, se livrent avec succès à l'industrie et au négoce. On y trouve des dattes en abondance, ainsi que d'autres fruits.

D'al-Masila on se rend à Maggara, petite ville, où l'on cultive des céréales et beaucoup de lin, 1 journée.

De Maggara à Tobna, 1 journée.

De Tobna à Bougie, on compte 6 journées.

De Tobna à Bâghây (Bâghâya), 4 journées.

De Tobna, on se dirigeant vers l'est à Dâr Malloul, 1 forte journée.

Cette ville était autrefois très peuplée et très commerçante; ses champs sont cultivés, et du haut de la citadelle on peut apercevoir une étendue de pays considérable, et observer les mouvements des Arabes qui rôdent dans cette contrée. Les habitants de Dâr Malloul boivent de l'eau de source.

Entre cette ville et Nigâous, 5 journées. A une forte journée de Dâr Malloul s'élève la montagne d'Aurâs. La distance de Dâr Malloul à al-Cal'a est de 3 journées.

Quant à l'Aurâs, on considère cette chaîne de montagnes comme faisant partie de celle de Daran (l'Atlas) du Maghrib occidental. Sa con-

De Hiçn Deer on se dirige vers Hiçn Wâfon, que l'on appelle aussi Wâfon (Râfon); puis vers le village d'al-Cağr ¹⁾, où l'on laisse la rivière de Bougie à l'ouest, pour se tourner vers le midi, du côté de Hiçno 'l-Hadîd, 1 journée.

On se rend ensuite à as-Cha'râ; puis à Cağr (Coçour) Bani Tarâkîch; puis à Tâwart, gros village peuplé, situé sur une rivière d'eau salée, et où l'on fait halte. Les habitants de ce lieu boient de l'eau de puits creusés dans le lit sec d'un torrent qui vient de l'est.

De Tâwart on se rend aux montagnes d'al-Bâb ²⁾, à travers lesquelles 93 coule la rivière salée; c'est un défilé dangereux pour les voyageurs, car les déprédations des Arabes s'étendent jusque là; puis au château d'as-Saçaîf; de là à Hiçno 'n-Nâthour; ensuite à Souco 'l-Khamîs (le marché du jeudi), où l'on fait halte; tout le pays est infesté par les brigands arabes.

Souco 'l-Khamîs est une place forte située sur le sommet d'une montagne où l'on trouve de l'eau de source. Cette place est suffisamment forte pour rendre vains les efforts des Arabes qui voudraient s'en emparer; du reste, il y a peu de champs cultivés et de ressources.

De là on se rend à al-Tamâta, qui est un plateau sur le hant d'une montagne; puis à Souco 'l-Itsnaïn (le marché du lundi), où l'on fait halte. C'est un château fort, autour duquel rôdent continuellement les Arabes, et défendu par une garnison.

De là à Hiçn Tafalcânat, place forte; puis à Tâzcâ (Tâzoggâ), petite forteresse; puis à 'Atiya, fort situé sur le sommet d'une montagne. On passe ensuite par trois lieux fortifiés et l'on parvient au fort d'al-Cal'a, 1 journée.

et Kêbir des cartes à l'orient de Djedjd est appelé par Edrisi Wadi 'l-Cağab (rivière des roseaux) v. p. 102 du texte arabe.

1) Sur la carte Dufour Beni-Mançour

2) Sur la même carte Bab-el-Kebur (Biban ou portes de fer).

mot, on n'y éprouve jamais de disette. Nous avons parlé plus haut de la ville en elle-même et de la nature de ses constructions ; il nous reste à dire qu'elle est adossée à une grande montagne qui la domine et qui est entourée de tous côtés par les murailles de la ville. Du côté du midi s'étend une vaste plaine où l'on ne voit ni montagne, ni colline quelconque. Ce n'est qu'à une certaine distance, et même après 92 avoir parcouru quatre journées de chemin, que l'on commence à en apercevoir confusément.

A 12 milles à l'ouest d'al-Cal'a, et dans la province de Tobna, est la ville d'al-Masila dont nous avons parlé plus haut. A l'est d'al-Cal'a et à la distance de 8 milles est située al-Ghadir, belle ville non ancienne dont les habitants sont des Bédouins qui se livrent avec succès aux travaux de l'agriculture, car le terrain fertile et partout cultivé produit d'abondantes récoltes. Al-Masila est distante de 8 milles d'al-Ghadir.

Voici l'itinéraire de Bougie à al-Cal'a :

De Bougie à al-Madhic ; puis à Souco 'l-Ahad (le marché du dimanche) ; à Wâdi Waht ; à Hiçn Tâcolât ¹⁾, où l'on fait halte.

Hiçn Tâcolât est une place forte située sur une hauteur qui domine les bords de la rivière de Bougie ; c'est un lieu de marché. On y trouve des fruits ainsi que de la viande en abondance. Hiçn Tâcolât renferme plusieurs beaux édifices, des jardins et des vergers appartenant au prince Yahya ibno 'l-'Aziz.

De là on se rend à Tâdaract (Tâdaraft) ; ensuite à Souco l'-Khamis (le marché du jeudi) ; puis à Hiçn Beer, où l'on fait halte.

Hiçn Beer est un château fort au milieu de vastes pâturages et sur les bords du grand fleuve ²⁾ qui en baigne le côté méridional. Il s'y tient un marché bien fréquenté.

1) Filât dans la *Table géogr.* de l'*Hist. des Berb.*, Carette, Etudes sur la Kabylie, I. p. 429.

2) Al-Wâdi 'l-Kabir signifie ici le fleuve de Bougie, le W. Sahel des cartes. Le W.

De Bilizma, d'un peu plus de 2 journées.

De Satif, de 2 journées.

De Baghâya, de 8 journées.

De Cal'at Bichr ¹⁾, de 5 journées. Cette dernière place dépend de Biscara.

De Tifâch, de 6 journées.

De Câlama, de 8 journées.

De Tebessa, de 6 journées.

De Dour Madin, de 11 journées.

D'al-Cağrain, de 6 journées.

De Tobna, de 7 journées.

C'est à la ruine d'al-Cal'a que Bougie doit sa prospérité. La ville d'al-Cal'a fondée par Hammâd ibn Bologgin a donné son nom à la dynastie des Hammâdites. Elle était dans son temps, avant la fondation de Bougie, la capitale de leur empire, l'entrepôt de leurs trésors, de leurs biens, de leurs munitions de guerre et de leurs blés. Il y avait pour ces derniers des magasins tellement excellents qu'on pouvait les garder une et même deux années, sans avoir à craindre la moindre altération. On y trouvait des fruits, d'excellents comestibles à prix modique, et une grande variété de viandes. Dans ce pays, ainsi que dans ceux qui en dépendent, le bétail et les troupeaux réussissent à merveille, à cause de l'excellence des pâturages, et les récoltes y sont tellement abondantes, qu'en temps ordinaire, elles excèdent les besoins des consommateurs, et qu'elles suffisent dans les années de stérilité : en un

---

.2) La distance entre ce lieu et Constantine est de 2 journées (p. 96 et 99 du texte arabe). Plus bas l'auteur dit que Hicm Bichr est éloigné de Bougie de 4 journées de marche. Comme la distance entre Bougie et Constantine est d'environ 6 journées, nous sommes en état de déterminer approximativement la position du lieu, dont aucun autre géographe ne fait mention. Il faut bien se garder de confondre Cal'at Bichr avec Cal'at Bosr (souvent écrit mal à propos Bichr), nom de la citadelle de Medjâna, et quelquefois employé pour désigner la ville même (comp. sur le dernier lieu ma *Descriptio*, p. 75).

autres semblables. On trouve sur cette montagne beaucoup de scorpions de couleur jaune, peu dangereux.

De nos jours, Bougie est la capitale du Maghrib central et la ville la plus importante (*lit.*: l'œil) des états des Hammâdites. Les vaisseaux y abordent, les caravanes y viennent, et c'est un entropôt de marchandises. Ses habitants sont riches par le commerce et plus habiles dans divers arts et métiers qu'on ne l'est généralement ailleurs. Les marchands de cette ville sont en relation avec ceux du Maghrib occidental, du Sahara et de l'orient; on y entrepose beaucoup de marchandises de toute espèce. Autour de la ville sont des plaines cultivées où l'on recueille du blé, de l'orge, des figues et d'autres fruits en abondance. Il y a un chantier, où l'on construit de gros bâtiments, des navires et des galères, car les montagnes et les vallées environnantes sont très boisées et produisent de la résine et du goudron d'excellente qualité. On s'y livre à l'exploitation des mines de fer qui donnent à 91 bas prix de très bon minerai; en un mot, c'est une ville très industrielle. A la distance d'un mille de Bougie coule une grande rivière qui vient du côté de l'ouest, des environs des montagnes de Djordjora, et qui, près de son embouchure, ne peut être traversée qu'en bateau; plus haut, dans l'intérieur des terres, les eaux de cette rivière sont moins profondes et on peut la passer à gué.

La ville de Bougie est un centre de communications. Voici les distances qui en séparent les villes principales du Maghrib central :

Bougie est éloignée d'Icdjân ¹⁾ d'une journée et demie.

1) Icdjân est la montagne des Kitâma, et c'est là qu'Abou Abdollah le missionnaire Fâtîmite, s'établit au commencement de sa carrière, voyez *Hist. des Berb.*, II. p. 512 et 514. La prononciation du nom de cette montagne est néanmoins incertaine. Le *Morécad* a Inkidjân (comp. Ibnô'l-Athîr, VIII. p. 17); selon les diverses leçons des manuscrits d'Edrisî, ici et ci-après, p. 98 du texte arabe, il paraît qu'il faut lire **انكيدجان** Itkiddjân; M. Juynboll, dans ses notes sur le *Morécad* (IV. p. 186) a adopté la leçon d'Aboulféda et de Nowairi. Icdjân ou Ikidjân. J'ai traduit **يوم وبعص** par set demie" en comparant le passage ci-après, p. 98.

Tâmadfous est un beau port auprès d'une ville petite et ruinée. Les murs d'enceinte sont presque entièrement renversés, la population peu nombreuse; on dit que c'était autrefois une très grande ville et on y voit encore les restes d'anciennes constructions, de temples et de colonnes en pierre.

De Tâmadfous à Marsâ 'd-Daddjâdj (Port aux poules), 20 milles.

Cette ville est d'une étendue considérable et entourée de fortifications; la population y est peu nombreuse; souvent même, pendant l'été, la plupart des habitants prennent la fuite et se retirent dans l'intérieur des terres, afin d'éviter les attaques des troupes ennemies qui débarquent sur la côte. Il y a un bon port. Le froment réussit à merveille dans ses environs; les viandes et les fruits y sont excellents et à bon marché; le pays produit surtout beaucoup de figues et l'on exporte au 90 loin des cabas remplis de ces fruits, soit secs, soit en pâtes (toub). La ville est célèbre pour cette raison.

De Marsâ 'd-Daddjâdj à la ville de Tadallis (Dellis), 24 milles.

Tadallis, située sur une hauteur, est entourée d'une forte muraille. Le pays environnant est fertile et présente un aspect riant par les maisons de plaisance des habitants. Tous les objets de consommation y sont abondants et à bas prix; le nombre des bœufs et des brebis qu'on y élève est tellement grand, qu'on les vend à très bon marché et qu'on en exporte une quantité considérable dans les pays voisins.

De Tadallis à la ville de Bougie (Bidjâya), on compte, par terre, 70 milles, et par mer 90.

Bougie, située près de la mer, sur des rochers escarpés, est abritée, au nord, par une montagne dite Masioun, très élevée, d'un difficile accès et dont les flancs sont couverts de plantes utiles en médecine, telles que l'arbre du *kodhad* (suc du lycium), le scolopendre, le berberis, la grande centauree, l'aristolochia, le costus (?), l'absinthe et

De Milyâna à Tâhart , 3 journées.

Brechk est une petite ville bâtie sur une colline et entourée d'une muraille de terre ; elle est voisine de la mer. Ses habitants boivent de l'eau de source qui y est douce. Elle fut prise par le grand roi Roger l'an 5 . . . Son territoire produit des fruits, beaucoup de blé et de l'orge.

De là à Cherchâl , 20 milles. Entre ces deux dernières villes est une 89 montagne d'un difficile accès, habitée par une tribu berbère appelé Rabi'a.

Cherchâl est une ville de peu d'étendue, mais bien peuplée ; on y trouve des eaux courantes et des puits d'eau douce et limpide, beaucoup de fruits et notamment des coings d'une grosseur énorme, comme si c'étaient de petites courges ; ce sont vraiment des merveilles dans leur espèce. On y cultive aussi des vignes et quelques figuiers ; du reste, la ville est entourée de familles bédouines qui élèvent des bestiaux et recueillent du miel en abondance, le gros bétail forme leur principale ressource ; ils sèment de l'orge et du blé, et ils en récoltent plus qu'ils ne peuvent en consommer.

De Cherchâl à Alger (al-Djazîr des Bani Mazghannâ) on compte 70 milles.

Alger est située sur le bord de la mer ; ses habitants boivent de l'eau douce provenant de sources près de la mer et de puits. C'est une ville très peuplée, dont le commerce est florissant, les bazars très fréquentés, les fabriques bien achalandées. Autour de la ville s'étend une plaine entourée de montagnes habitées par des tribus berbères qui cultivent du blé et de l'orge, mais qui s'occupent principalement de l'élevé des bestiaux et des abeilles. C'est à cause de cela que le beurre et le miel sont tellement abondants dans ce pays qu'on en exporte souvent au loin. Les tribus qui occupent cette contrée sont puissantes et belliqueuses.

D'Alger à Tâmadfous (Matifou), en se dirigeant vers l'est, 18 milles.

Oumànnou, les Sindjâsa ¹⁾, les Ghomort, les Hounân, les Ourmakisin, les Todjin, les Ouchiffân ²⁾, les Maghrâwa, les Banou Râchid, les Timilâs, les Manân, les Zaccâra et les Timanni. Toutes ces tribus sont issues des Zenâta. Maîtres de ces plaines, ces peuples changent souvent leur campements pour aller à la recherche de pâturages; cependant ils possèdent des demeures fixes; ce sont d'ailleurs des cavaliers dangereux pour la sûreté des voyageurs; ils sont remarquables par leur sagacité, par leur esprit et surtout par leur habileté dans l'art de lire dans l'avenir au moyen de pronostics tirés de l'omoplate des moutons. Voici la généalogie des Zenâta Djâna, le père de tous les Zenâta, était fils de Dharis ou ³⁾ Djâlout (Goliath) qui fut tué par David, sur qui soit la paix! Dharis était fils de Lowâ, fils de Nefdjâw qui est le père de tous les Nefzâwa. Nefdjâw était fils de Lowâ nîné, fils de Ber ⁴⁾, fils de Cais, fils d'Elyâs, fils de Modhar; par conséquent les Zenâta étaient originairement des Arabes de race pure, mais, par suite des alliances qu'ils ont contractées avec les Magmouda leurs voisins, ils sont devenus eux-mêmes Berbers.

Revenons maintenant à Oran (Wahrân) nous disons que cette ville est distante de Tenès de 2 journées de navigation, c'est-à-dire, de 204 milles.

De Tenès à Berch, on compte, en suivant la côte, 36 (66) milles.

De Tenès à Milyâna, par terre, 2 journées.

1) Ibn Khaldoun Sinjâsa (سِنْجَاسَا)

2) Ibn Khaldoun et Berri Qusilan (قوسيلان)

3) Plus haut Djâlout est nommé fils de Dharis

4) Le nom de Ber, par lequel les genealogistes berbers ont rattaché l'origine des Berbers à celle des Arabes, signifie en langue lamazigh « homme ». voyez Barth *Reisen*, I, p. 243 M. Barth est d'avis que *Afer* n'est qu'une autre forme de ce mot *Ber*. Sans vouloir le contredire, je ferai remarquer seulement que le nom de la branche la plus considérable des Zenâta, des Hren ou Horen, qui dominaient à l'époque de la conquête dans l'Ifrikiya et dans le Maghrib central (*Hist. des Berbers*, III, p. 199), semble offrir dans la forme du singulier (Her ou Hren) une analogie frappante avec le nom d'*Afer*.

qui fournissent des bêtes de somme et des coursiers ; on y élève beaucoup de bœufs et de brebis ; le beurre, le miel et toutes sortes de vivres y sont en abondance. La ville est bien pourvue d'eau, que l'on conduit dans la plupart des maisons pour l'usage des habitants ; elle est entourée de jardins et de vergers parfaitement arrosés et produisant beaucoup de fruits. C'est un très beau pays.

De Tâhart à A'bar, petit village situé sur les bords d'un ruisseau, 1 journée.

De là à Dîrassat, village petit, mais environné de champs cultivés et de pâturages, 1 journée.

De là à Mâmâ, petite ville entourée d'une muraille en briques et en terre et d'un fossé. Il y a une rivière d'eau douce dont les bords sont couverts de champs cultivés, qui produisent beaucoup de blé, 1 journée.

De Mâmâ au village d'Ibn Modjabbir, gros bourg où il y a des champs cultivés et de l'eau de source douce et qui est habité par des Zenâta, 1 journée.

De là à Achir Ziri, dont nous avons parlé ci-dessus, 1 journée.

D'Achir Ziri à Satiyat, village pourvu d'une source d'eau, 1 journée.

De là au bourg ruiné de Hâz, situé dans une plaine sablonneuse, mais possédant des sources, 1 journée.

De là à al-Masila, on compte 1 journée.

88

Voici les tribus qui habitent entre Tlemcen et Tâhart : ce sont les Banou Marîn, les Ourtatgir ¹⁾, les Zir ²⁾, les Ourtid ³⁾, les Mâni, les

occupe l'emplacement de Tâhart l'ancienne, tandis que les restes de la grande ville, la capitale des Rostémides, s'appellent actuellement Tagdemt

1) *Hist. des Berb.*, III p. 299.

2) Sont-ce les Zan (زاني) de l'*Hist. des Berb.*, I. p. 171 et 222 ?

3) Il faut lire très probablement Ourtenid (ورتنيدي), comp. l'*Hist. des Berb.*, III. p. 188, 282, 302 et IV. p. 25 (Ibn Khaldoun écrit aussi ورتنيص) ou bien Ournid (ورنيدي) *Hist. des Berb.*, II. p. 121, 177, III. p. 186, 187, 288, IV. p. 2.

que la ville fut attaquée (par les Mağmouda) et prise d'assaut ¹⁾.

Le pays est infesté par une multitude de scorpions noirs dont la morsure est mortelle. Les habitants font usage, pour se préserver de leur venin, d'une infusion de la plante dite le *folion harrânî* ²⁾: il suffit, à ce qu'on dit, d'en prendre deux drachmes pour se garantir durant une année de toute douleur causée par la piqure de ces insectes. La personne qui m'a raconté cette particularité avait été dans le cas de faire elle-même l'épreuve du remède. Elle me dit qu'ayant été piquée par un scorpion, elle but une infusion de cette plante et ne ressentit qu'une douleur passagère; et que, le même accident lui étant arrivé trois fois dans le cours de l'année, elle n'en fut nullement incommodée. L'alfolion croît abondamment dans les environs d'al-Cal'a.

L'itinéraire de Tlemcen à al-Masila est comme il suit :

De Tlemcen à Tâhart, 4 journées, savoir :

De Tlemcen à Tâdara, village situé au bas d'une montagne où se trouve une source d'eau jaillissante, 1 journée.

87 De là à Naddây, petit village situé dans une vaste plaine où sont deux puits dont l'eau est limpide et froide, 1 journée.

De là à la ville de Tâhart, 2 journées.

Tâhart est à 4 journées de la mer. Il y avait autrefois deux grandes villes de ce nom, l'une ancienne (al-cadîma), l'autre moderne (al-hadîsa); la première était entourée de murs et située sur un monticule peu élevé ³⁾. Tâhart est habitée par des Berbers qui s'adonnent avec succès au commerce et à l'agriculture; il y a d'excellents haras

1) Comp. pour ma traduction des mots ملكت منه au passage d'Ibn al-Athîr, VII. p. f1 فاراعم الودع النى ينبغى ان يملك منه.

2) Le nom arabe de cette plante est dj'âda (جددا). Il y en a trois espèces, dont celle qui croît en Syrie et qu'on appelle harrânî est la meilleure. Ibn Djâla et Rûsî nomment cette plante parmi les remèdes contre la morsure du scorpion.

3) Je crois avoir prouvé dans ma Description, p. 103 et suiv. que le Tâhet des cartes

De là à Achir Zirî, place forte, agréablement située dans un pays fertile, avec un marché bien fourni à jour fixe, 2 journées.

De là à Tâmazkîda, 1 journée.

De là à al-Masîla, 2 journées.

La ville d'al-Masîla est de nouvelle date. Elle fut fondée par Ali ibno 'l-Andalosî, sous le règne d'Idris ibn Abdollah ibno 'l-Hasan ibno 'l-Hasan ibn Ali ibn abi Tâlib ¹⁾. Elle est située dans une plaine, au milieu de champs cultivés dont les productions excèdent les besoins des 86 habitants. Il y a des pâturages pour les chevaux et le bétail qu'ils élèvent, des jardins qui produisent des fruits et des légumes, des champs destinés à la culture du coton, du froment et de l'orge. Les Berbers qui habitent la ville et ses environs sont : les Banou Berzâl, les Zandâg, les Houwâra, les Çadrâta et les Mezâta. Al-Masîla est commerçante, bien peuplée, et bâtie sur les bords d'une rivière peu profonde, mais dont les eaux, qui sont douces, ne sont jamais défaut. Il s'y pêche une sorte de petit poisson couvert de saies rouges, d'une espèce particulière à cette contrée, circonstance dont les Masiliens se vantent ; ce poisson est beau et long d'un empan ou moins ; on en prend une grande quantité qu'on vend à Cal'at Banî Hammâd (al-Cal'a), la distance entre cette ville et al-Masîla n'étant que de 12 milles.

Al-Cal'a (le château des Banou Hammâd) est une des villes les plus considérables de la contrée ; elle est riche, peuplée, remplie de beaux édifices et d'habitations de toute espèce ; on y trouve de tout en abondance et à bas prix. Elle est située sur le penchant d'une montagne escarpée qui est d'un accès difficile et entourée par les murailles de la ville. Cette montagne s'appelle Tâcarbast et est contiguë par l'un de ses côtés à une vaste plaine. C'est de ce côté

1) Anachronisme d'un siècle et demi. Al-Masîla fut bâtie l'an 313, sur l'ordre du prince Abou'l-Çâim, fils du khalife fatimide Oubdollah, tandis qu'Idris mourut en 175 de l'hégire.

A 3 jours de chemin de cette ville, vers le sud, s'étendent les montagnes de Wāncheris, habitées par les tribus berbères dont les noms suivent : Meenâsa, Harsonn ¹⁾, Auraba, Banou abi Khalil ²⁾, Ketâma, Matmâta, Banou Malilt, Banou Wârtoġân, Banou abi Khalifa, Islâtan ³⁾, Zoulât ⁴⁾, Banou Wâtanchous, Zowâwa, Nizâr ⁵⁾ Matgara, Wâratrin ⁶⁾, Banou abi Bilâl, Izgarou, Banou abi Hakim et Houwâra. Ces montagnes occupent un espace de 4 journées et se prolongent jusqu'au voisinage de Tâhart.

De Milyâna à Cazennâya ⁷⁾, 1 journée. Cazennâya est une place forte très ancienne, entourée de champs cultivés; elle est située sur la rivière de Cholif; il s'y tient un marché où l'on se réunit tous les vendredis.

De Souc-Cazennâya (marché des Cazennâya) on se rend au village de Righa, 1 journée. Le territoire de Righa est vaste, bien arrosé et bien cultivé. On y trouve des jardins et des vergers et il s'y tient un marché à jour fixe chaque semaine.

De là à Mâwargha, joli petit village, bien pourvu d'eau et entouré de champs cultivés, 1 journée.

1) Sont-ce les Harġa (حرس) de l'*Hist. d. Berb.* (I p. 251)?

2) Peut être la leçon de A et C est-elle la vraie. Ben, ce nom حليل serait pour بيل (comp. l'*Hist. d. Berb.*, II, p. 14). Ibn Khaldoun fut cependant mention d'une tribu nommée Banou Khalil (trad., II, p. 3).

3) Ibn Khaldoun et Beeri écrivent بصلتن ou بصلتن.

4) Ibn Khaldoun écrit comme les mss. A et C ذولات (ذولات).

5) Peut-être faut-il lire قرا (leira) et identifier ce nom avec celui de ليرا (ليرا) de

l'*Hist. des Berb.*, I, 172. Il n'est pas besoin de rappeler que ل et د ne sont souvent que deux manières d'exprimer la même voyelle, p. e. en فاهرت et تبهرت, تاكلات, تغبيرت, غبار, تغصكي et تاصكي, تيكلات, etc.

6) Les Banou Terin (ترين) de l'*Hist. des Berb.*, I, 173 et 258.

7) Sur les divers noms que ce lieu a portés, comp. ma *Description al-Magr.*, p. 94. La leçon du ms. d'Ibn-Baual (براز) est évidemment fautive, car Jacout qui nomme ce lieu Souc Carrân, cite le livre d'Ibn Baual comme autorisé.

où même les plus grands vaisseaux peuvent mouiller en toute sûreté, protégés contre tous les vents ; il n'en est pas de meilleur ni de plus vaste sur toute la côte du pays des Berbers. Quant à la ville d'Oran, ses habitants boivent de l'eau d'une rivière qui y vient de l'intérieur du pays, et dont les rives sont couvertes de jardins et de vergers. On y trouve des fruits en abondance, du miel, du beurre, de la crème et du bétail, tout à très bon marché ; les navires espagnols se succèdent sans interruption dans ses ports. Les habitants de cette ville se distinguent par leur activité et par leur fierté.

Voici l'itinéraire de Tenès à al-Masila, ville qui appartient aux états des Banî Hammâd dans le Maghrib central :

De Tenès à Banou Wârifan ¹⁾, 1 faible journée par des montagnes escarpées. Banou Wârifan est un gros village entouré de vignes et de jardins arrosés artificiellement au moyen de roues hydrauliques (*sâniâ*), où l'on cultive l'oignon, le chenevis, le henna et le cumin. Les meilleurs vignobles se trouvent sur le bord de la rivière de Chelif, qui est à 2 journées de distance de Tenès.

De Banou Wârifan à al-Khadhrâ, 1 journée. Al-Khadhrâ est une petite ville fortifiée, sur le bord d'un ruisseau qui coule au travers de champs cultivés et des vignes. Parmi les fruits que le pays environnant produit, les coings sont surtout remarquables. On y trouve un bain et un marché très fréquenté par les habitants de ces contrées.

D'al-Khadhrâ à Milyâna, 1 journée. Milyâna est une ville très ancienne, située agréablement dans un pays fertile et bien cultivé ; il y coule une rivière qui arrose ses champs, ses jardins, ses vergers, et 85 qui fait tourner des moulins ; ses environs sont baignés en partie par les eaux de la rivière de Chelif.

---

1) Trois des manuscrits ont Wâzrifan (C Wârican), leçon que ne paraît être qu'une faute de copiste. V. Ibn Haucal, Becri et l'*Hist. des Berb.*, III. p. 196.

De Souc Ibrahim à Bâdja ¹⁾ 1 journée. Bâdja est une jolie petite ville dont les environs sont plantés de figuiers. On fait, avec les fruits de cet arbre, une espèce de pâte en forme de brique et portant le nom de *brique* (toub), dont on remplit des cabas qui s'exportent dans les pays environnants.

De là à Tenès 1 journée. Tenès est à 2 milles de la mer; construite en partie sur une colline qui se trouve dans l'enceinte du mur, en partie sur un terrain égal, c'est une ville très ancienne, entourée d'une forte muraille. Les habitants boivent de l'eau de source. A l'est, coule une rivière dont l'eau est abondante et qui sert, durant l'hiver et durant le printemps, aux besoins publics. Le territoire de cette ville est fertile; il produit du blé en abondance et assez d'autres céréales pour en exporter au dehors; le port est fréquenté par des navires; on y trouve des fruits excellents et de toute espèce, et surtout des coings d'une grosseur et d'une beauté admirables.

84 De Tlemcen à Oran (Wahrân) sur le rivage de la mer, on compte 2 fortes journées, ou selon d'autres 3 journées. Voici comment: En quittant Tlemcen, on se dirige à Wâdi Wârau, où l'on stationne, 1 journée. De là au village de Tânit, une autre journée. De cette station on se rend à Oran.

La ville d'Oran, située dans le voisinage de la mer, est entourée d'un mur de terre construit avec ar. On y trouve de grands bazars, beaucoup de fabriques; le commerce y est florissant. Elle est située vis-à-vis d'Almeria, sur la côte d'Espagne, dont un intervalle de 2 journées de navigation la sépare. C'est d'Oran qu'on tire en grande partie les approvisionnements du littoral de l'Espagne. Aux portes de la ville est un port trop peu considérable pour offrir quelque sécurité aux navires; mais à 2 milles de là, il en existe un plus grand, al-Marsâ al-Kabir,

---

1) Ibn Naukal et Becri appellent ce lieu Lidjanna (le jardin).

De Bâbalout au village de Si, situé sur les bords du Marghit qui est une petite rivière, 1 journée. Le territoire de ce village est coupé dans toutes les directions par des canaux d'irrigation.

De là à Rahlo'ç-Çafâcif, station très peuplée sur les bords d'une rivière qui vient de l'est, c'est-à-dire du côté d'Afeccân. De cette station à la ville d'Afeccân 1 journée.

Il y avait autrefois à Afeccân (Feccân) des moulins, des bains, des palais et beaucoup de vergers, le tout entouré d'une muraille de 83 terre qui a été détruite et dont on ne voit actuellement que quelques restes. La rivière, qui divise la ville en deux parties égales, coule, après l'avoir quittée, vers Tâhart.

D'Afeccân à al-Ma'ascar (Mascara), gros bourg bien arrosé et riche en fruits, 1 journée.

De là, en passant au bas de la montagne de Farhân ¹⁾, au village d'Aino-ç-Çafâcif, qui produit beaucoup de fruits et de céréales, 1 journée.

De là à la ville d'Ial (Jalal), où l'on trouve de l'eau en abondance, servant à l'arrosage des vergers et des champs, et dont le sol est très favorable à l'agriculture et la végétation riche, 1 journée.

De là à Ghozza, ville de peu d'étendue, mais remarquable par une foire où l'on se réunit à jour fixe, 1 journée. Il y a dans cette ville un bain, de beaux édifices, et autour, des champs cultivés.

De là à Souc Ibrahim, ville de la même étendue que la précédente, située sur les bords du Chelif.

1) Ibn Haukal nomme cette montagne Djabal Toudjin (Tougén); comp. la *Table Géographique* qui précède la traduction de l'*Hist. des Berb.* Peut-être fant-il changer Farhân en Toudjân (Tougén). On sait que les auteurs arabes rendent le son *d* tantôt par *d*, tantôt par *t*. Plus bas Edrisi parle de la tribu de Wârtogân (وارتجان), dont Ibn Khaldoun écrit le nom ورتجين ou ورتكين (Trad. I. p. 174 et 246). La première syllabe de ce nom est l'équivalent de l'arabe Banou. Reste Todjân ou Todjin (Todjén), et l'on trouve assez souvent تاجين au lieu de توحين, p. e. dans le *Cartés*, p. 158.

le désert ; bien qu'elle soit peu fréquentée, nous l'indiquons ici :

82 De Tlemcen au village de Târou, 1 journée.

A la montagne de Tâmadit, 1 journée.

A Ghâyât, village ruiné, avec un puits dont l'eau est limpide et froide, 1 journée.

A Çadrât appartenant à une tribu berbère, 1 journée.

A Djabal Tiwi, ville ruinée, au pied d'une montagne, où est une source d'eau jaillissante, 1 journée.

A Fatât, nom d'un puits au milieu d'une plaine, 1 journée.

A Chi'bo 'ç-Çafâ, lieu situé entre la montagne de Daran et le cours d'une rivière qui vient de là et qui en est séparé par une distance d'une journée, 2 journées.

A Tendali, village habité, 1 journée.

Au village de Temesnân, 1 journée.

A Tacrabt, 1 journée.

A Sidjilmâsa, 3 journées.

La ville de Tlemcen peut être considérée comme la clé du Maghrib, car elle se trouve sur la grande route et on ne peut ni entrer dans le Maghrib occidental ni en sortir sans la traverser.

La distance de Tlemcen à Tenès est de 7 journées. On se rend de Tlemcen à al-Alawiin, gros bourg bien peuplé et bâti sur les bords d'une rivière, avec des jardins et des sources d'eau.

De là à Bâbalout ¹⁾, village considérable et fort peuplé, situé sur les bords d'une rivière où il n'y a pas de moulins, mais qui sert à l'arrosage des champs, 1 journée.

Schi'bo 'ç-Çafâ. Ce dernier nom se trouve sur les cartes de Kiepert et de Petermann sous la forme Aksâbi esch-Schurfâ.

1) L'orthographe de ce nom est fort incertaine. Les mss. d'Ibn Haukal ont تانلوت (Tânlout) ou تانلوت. Le *Merdeid* lit تانكوت (Tankout). C'est à tort qu'on a identifié ce lieu avec le Hîç Tânkiremt de Becri (p. vi).

de Fèz possède un territoire plus vaste, des ressources plus étendues et 81 des édifices plus importants ¹⁾.

De Fèz à Bani Tâwadâ, on compte 2 journées. Cette ville fut fondée par un émir sur l'ordre du prince Almoravide (al-Molattsim) et était autrefois florissante, son territoire produisant tout ce dont les habitants avaient besoin en fait de céréales, de laitage, de beurre et de miel, tandis que les bazars étaient bien fournis. Par sa situation dans le voisinage de la montagne de Ghomâra, ce lieu était comme une place frontière, formant une barrière contre les incursions des brigands de Ghomâra qui infestaient ces contrées. Entre elle et l'extrémité (méridionale) de la montagne de Ghomâra, il y a une distance de 3 milles. Entre Bani Tâwadâ et Fèz s'étend une plaine traversée par la rivière de Sabou. Du lieu où la rivière coupe la route de Bani Tâwadâ, à Fèz, on compte 20 milles. La plaine est habitée par des tribus berbères connues sous le nom de Lamta. Leur territoire s'étend depuis Bani Tâwadâ jusqu'à la rivière de Sabou et jusqu'au village d'Ocâcha. Entre ce village et Bani Tâwadâ, on compte 1 journée; entre ce même bourg et la ville de Fèz, 2 journées. La ville de Bani Tâwadâ fut entre celles du Maghrib la première victime des désastres qu'a causés la conquête des Maçmouda. Ils la ruinèrent de fond en comble, renversèrent ses murs et rasèrent ses édifices, de sorte qu'il n'en reste que l'emplacement. Cependant, à l'époque où nous écrivons, une centaine d'individus s'y sont fixés pour y cultiver les champs à cause de la bonté du sol, de la richesse de la végétation et de l'excellence du blé que ce pays produit.

Les caravanes qui partent de Tiemeen pour Sidjilmâsa vont d'abord à Fèz, puis à Çofroui, de là à Tâdala, ensuite à Aghmât, de là à Bani Dai'a, et enfin à Sidjilmâsa ²⁾. Il existe une seconde route par

---

1) *Icon l'Africain*, p. 193 A. «*nam quod Fessae multo sumptuosiora sint aedificia.*»

2) Plus haut (p. 87) l'auteur a dit que la route à partir de Tâdala passe par Dâï à

De là à Çà', petite ville ruinée par les Maçmouda, située au pied d'une colline, sur une grande rivière qui la traverse, 1 journée.

De là à Tornâna (Barcâna), place forte avec un marché florissant, des vignes et des jardins bien arrosés, 1 journée.

De là à al-Alawiin, gros bourg situé sur une grande rivière qui vient du midi, où les fruits sont excellents et abondants, 1 journée.

De là à Tlemcen (Tilimsân), 1 faible journée. Tlemcen est une ville très ancienne, entourée d'une forte muraille et divisée en deux quartiers, séparés l'un de l'autre par un mur¹⁾. Son territoire est arrosé par une rivière qui vient d'aç-Çakhratain (les deux rochers²⁾, montagne où s'élève un fort qu'avait fait construire le Maçmoudi (Abdo'l-Moumin), antérieurement à la prise de Tlemcen, pour y résider pendant le siège. Cette rivière passe à l'est de la ville, fait tourner plusieurs moulins et arrose les champs situés sur ses bords. On trouve à Tlemcen toutes choses en abondance et à bon marché, beaucoup de fruits et surtout de la viande excellente; on y fabrique des objets d'un débit facile, et on s'y livre avec succès au commerce; ses habitants sont les plus riches du Maghrib, en exceptant ceux d'Aghmât et ceux de Fèz. En effet, la ville

Abou'l-Aich en 259, était la résidence de son fils al-Hasan ibn abu 'l-Aich (comp. ma *Descript. al-Magr.*, p. 97). Toutefois je dois faire remarquer que la rivière sur laquelle cette ville est située, s'appelle Aïs, nom qui présente une certaine analogie avec le *أيس قيس* du texte.

1) Comp. *Ibno 'l-Athir*, X. p. fte.

2) Ici la version latine, (p. 79) contient un passage qui manque dans nos quatre mss., et que nous croyons devoir transcrire «Atque in isto monte, contra meridionalem urbis plagam portecto, sunt vineae, et ad ejus radices molendinac secus ingentem rivum aquae dulcis rapidaeque, qui rivus appellatur Rivus Annasiani (Christiani). Ad hunc rivum extructa sunt monasteria, oratoria aliaque religiosorum aedificia, cum viridariis amplissimis, et nomenclatur ibi rivus ille Alluara (scaturigo), et inde ad urbem usque se extendit. Non longe ab eadem urbe extat fons celeberrimus, Om-lahia dictus, e quo rivus in urbem influens concluditur in lacum, ac tum dispensatur in domos, irrigabones hortorum, balnea, cauponas et studia.» Comp. *Hartmann*, p. 192 et suiv.

terres labourées et situé sur une rivière qui vient du côté du midi et qui s'appelle Wâdi Inâwan ¹⁾).

Puis à Carânta ²⁾, ville ruinée, dont le territoire produit beaucoup de raisin et d'autres fruits; elle possède des champs cultivés arrosés artificiellement.

De là à Bâb Zenâta, rivière voisine de celle d'Inâwan, dont les bords sont parfaitement cultivés et offrent d'excellents pâturages pour les troupeaux qu'on y élève, 10 milles.

De là à Cal'at Gormata ³⁾, fort qui domine la rivière d'Inâwan, avec un marché, des champs cultivés et des pâturages, 1 journée.

De Gormata, en passant au bas de la montagne, à Mazâwir ⁴⁾, fort 80 de peu d'importance et presque abandonné, mais dont le territoire produit beaucoup d'orge et de froment, 1 journée.

De là à la rivière de Masoun, 1 journée; on passe par Tâbridâ, place forte, bâtie sur une colline qui domine les bords du fleuve de Molounya, lequel, après s'être uni avec celui de Çâ', se décharge dans la mer entre Djorâwa Ibn abi 'l-Aich ⁵⁾ et Malila.

donna son nom à ce lieu, est une tribu Zenaticienne, voir l'*Hist. des Berb.*, III. p. 186 et 285, Becri, p. 161 et son *Descriptio* etc., p. 113 et suiv.

1) Le nom de cette rivière a été souvent défiguré dans les manuscrits. Ibn Haukal et le *Merdeid* offrent l'orthographe véritable (qu'il faut restituer dans le texte du *Merdeid* sous كرماتة). Peut-être y a-t-il des rapports entre ce nom et celui de la tribu Ketamienne de ينادية (*Hist. des Berb.*, I. p. 192), ou plutôt encore celui des بنو ايفان (*?* اينان), dont il est fait mention dans l'*Hist. des Berb.*, II. p. 5.

2) Plus haut, p. 61, tous les manuscrits, et ici A. C. et D. lisent Cornâta. J'ai suivi la leçon de B. et du *Merdeid*. Ibn Haukal a كرناتة.

3) Becri, p. 142, كرمات; Ibn Khaldoun, كومات, lis. كرمات; Ibn Haukal, كرماتة.

4) Ibn Haukal, مواروا (Marârou). Les man. A. et C. portent Mazâwia (Mazâous), B. Marâwir, D. Marâwir. Sur la carte de l'Algérie par Dufour on trouve à l'orient du Molounya et sur les bords du Tafna un district appelé El-Mezauir, dont le nom pourrait bien avoir la même origine que celui de ce lieu.

5) Les quatre manuscrits portent Djorâwa Ibn Cais. Cette ville, construite par Isâ

à Salâ. La rivière d'Aulcos (Luccos) est une des plus considérables du 79 Maghrib ; elle reçoit les eaux d'un grand nombre d'affluents ; ses rives sont couverts de champs cultivés , de bourgs et de campements.

Fès est le point central du Maghrib occidental ; ses environs sont habités par des tribus berbères qui parlent l'arabe ; ce sont : les Banou Yousof, les Fandalâwa ¹⁾ les Bahloul, les Zowâwa, les Madjâça ²⁾, les Ghiyâta ³⁾ et les Salâldjoun. Cette ville est la grande capitale de l'empire, fréquentée par des voyageurs de tous les pays ; c'est le but auquel tendent les caravanes pour y apporter tout ce qu'il y a de beau et d'excellent en étoffes et en marchandises de toute espèce. Les habitants sont riches et jouissent de toutes les recherches du luxe et de toutes les commodités de la vie.

De Fès à la ville de Ceuta (Sabta), sur le détroit de Gibraltar (Bah-ro'z-Zocâc), en se dirigeant vers le nord, 7 journées.

De Fès à Tlemcen (Tilimsân) 9 journées ; voici l'itinéraire qu'on suit :

De Fès on se rend vers la grande rivière de Sabou, qui vient des environs de Cal'at Ibn Towâla (le château d'Ibn Towâla, c'est-à-dire Cal'at Mahdi), et qui, en poursuivant son cours, passe à 6 milles à l'orient de Fès, où il reçoit les eaux de la rivière de Fès (Fâs⁴⁾) avec ses affluents. Ses bords sont couverts de villages et de champs cultivés.

De là à Nomâlta ⁵⁾, 1 journée. Nomâlta est un village entouré de

1) *Carte*, p. v et 9..

2) *Comp. l'Hist. des Berb.*, II. p. 123, où M. de Slane propose sans nécessité de lire Medjekeça. J'ose croire au contraire, qu'il faut lire à la page 120 مَجْجَا au lieu de مَجْجَا, car partout ailleurs Ibn Khaldoun, de même que Becri, écrit le nom des Medjekeça avec un sin (مَجْجَا).

3) Ibn Khaldoun et l'auteur du *Carte* prononcent Ghiyâta (غِيَاة).

4) J'ai fait remarquer dans ma *Description al-Magrib*, p. 180, que Fâs est proprement le nom du fleuve qui sépare les deux villes ou quartiers dont la ville de Fès se compose.

5) Tamâlta (leçon du man. B.) est une branche de la tribu de Lantâ. Nomâlta, qui

Là où les demeures de Banî Atouch finissent, commencent les campements et les maisons d'une peuplade de Mecnâsa, appelée Banou Bornous, sur les bords du cours d'eau qui arrose Banî Atouch; les habitants y cultivent du blé, de la vigne, beaucoup d'oliviers et d'arbres à fruit. Les fruits y sont à très bas prix.

Au nord de Caçr Abî Mousâ (le château d'Abou Mousâ, c'est-à-dire al-Caçr) se trouve as-Souco 'l-Cadîma, marché florissant où l'on se rend de près et de loin tous les jeudis, et où se rassemblent toutes les tribus des Banou Mecnâs. Celles qui habitent cette contrée sont les Banou Sa'id et les Banou Mousâ. Il y a encore d'autres tribus berbères qui habitent la même contrée, mais qui ne font point partie des Mecnâsa, savoir: les Banou Basîl, les Maghîla, les Banou Maç'oud (Mas'oud), les Banou Ali, les Waryâgal, les Demmer, les Wârba et les Çabghâwa ¹⁾. Le territoire qu'elles occupent est remarquable par la fertilité du sol et la richesse de la végétation; l'éleveur du bétail y réussit à merveille. Les vêtements de tous ces Berbères consistent en des *kisâ's* (manteaux) et des *cardâs* (chapeaux). A l'ouest du pays de Mecnâsa et à 3 journées de distance est Caçr Abdi'l-Carim (le château d'Abdo'l-Carim), petite ville habitée par des Berbères de diverses familles de la tribu de Danhâdja, et située sur la rivière d'Aulcos (Luccus), qui, après l'avoir traversée, coule dans la direction du sud ²⁾. La ville est éloignée de la mer d'environ 8 (5) milles; elle en est séparée par un terrain pour la majeure partie sablonneux. Elle possède des champs cultivés et des pâturages; on y trouve du gibier et du poisson. Il s'y tient un marché fréquenté; les habitants se livrent à l'exercice de divers métiers.

De Caçr Abdi'l-Carim à Salâ, on compte 2 journées, savoir: d'al-Caçr (Caçr Abdi'l-Carim) à al-Ma'moura, une, et une d'al-Ma'moura

1) Comp. surtout avec la leçon des man. C. et D. les *Saghara* (صغارة) de l'*Hist. des Berb.* I. p. 251.

2) Au contraire, elle coule à partir d'al-Caçr dans la direction du nord-ouest.

De Maghila à la rivière de Sanât, puis à la plaine du palmier (Fah-ço'n-Nakhla), puis à Mecnâsa.

Cette dernière ville porte aussi le nom de Tâcarart; située sur un terrain élevé, elle n'a éprouvé aucun notable changement. C'est une belle ville, à l'est de laquelle coule une petite rivière qui fait tourner les moulins des habitants; tout autour on voit des jardins et des champs cultivés; le sol y est très fertile; les sources de bien-être diverses. Mecnâsa a été appelée ainsi d'après le nom de Mecnâs le Berber, personnage qui vint s'établir dans le Maghrib avec sa famille et qui mit en état de culture divers terrains contigus, qu'il distribua parmi ses fils. Du pays de Mecnâsa dépend la ville de Bani Ziyâd, ville peuplée, renfermant des bazars, des bains et quelques édifices remarquables; les rues sont arrosées par des ruisseaux d'eau courante. A l'époque des Almoravides (al-Molattsim), Bani Ziyâd était, après Tâcarart, la ville la plus florissante de cette contrée: ces deux villes sont distantes l'une de l'autre et de Bani Tâwra, d'un quart de mille. (Bani) Tâwra était autrefois une ville populeuse et riche, possédant plusieurs bazars et de bonnes fabriques; le pays produit une quantité de fruits qui excède les besoins de ses habitants; une grande rivière qui vient du côté du midi se divise, au-dessus de la ville, en deux branches, dont l'une fournit de l'eau dans toutes les rues et dans la plupart des maisons. Entre (Bani) Tâwra et Bani Ziyad se trouvent deux petites villes: l'une d'elles s'appelle al-Caçr (le château); elle est sur la route de Tâcarart à as-Souco'l-Cadima (l'ancien marché), à la distance de 2 jets de flèche. Elle fut fondée, entourée de murs et munie d'un château par l'un des émirs Almoravides; il n'y avait que quelques bazars et l'on y faisait
78 peu de commerce, sa seule destination étant de servir de résidence à cet émir et à sa suite. L'autre de ces deux petites villes, située à l'est de celle-ci, porte le nom de Bani Atouch; les palais y sont nombreux et entourés de jardins. Le pays produit des olives, des figues, du raisin et d'autres fruits en abondance, tout à très bon marché.

de toutes parts des fontaines surmontées de coupoles et des réservoirs d'eau voûtés et ornés de sculptures ou d'autres belles choses ; les alentours sont bien arrosés, l'eau y jaillit abondamment de plusieurs sources, tout y a un air vert et frais ; les jardins et les vergers sont bien cultivés, les habitants fiers et indépendants.

De Fèz à Sidjilmâsa, 13 journées. On passe par Çofrouï, on se rend ensuite à Cal'at Mahdi, à Tâdala, à Dâÿ, à Chi'bo 'ç-Çafâ, et l'on traverse la grande montagne (le Daran), puis on va du côté méridional de la montagne à Sidjilmâsa.

Çofrouï est à 1 journée de Fèz et à 2 de Cal'at Mahdi ; c'est une petite ville bien peuplée, mais où il n'y a que peu de bazars. La plupart des habitants sont laboureurs et élèvent du bétail ; les eaux y sont douces et abondantes.

Cal'at Mahdi est une place très forte, située au sommet d'une montagne élevée ; il y a des bazars et diverses sources de prospérité ; on s'y livre à l'agriculture et à l'éducation des troupeaux.

De Cal'at Mahdi à Tâdala 2 journées. Au sud de Cal'at Mahdi habitent diverses tribus de Zenâta, savoir es Banou Samdjoun, les Banou 'Idjlân, les Banou Tasegdalt ¹⁾, les Banou Abdolla, les Banou Mousa, les Banou Mârouï (Mâroufi), les Tacalammân, les Arilouchan, les Antacâcan et les Banou Sâmiri.

De Fèz à Mecnâsa (Méquinèz), on compte 40 milles, en se dirigeant vers l'occident. Mecnâsa (est la capitale du pays des Mecnâsa qui) contient plusieurs bourgs, et est située sur la route de Salâ. L'itinéraire de Fèz à Mecnâsa est comme il suit :

De Fèz on se rend à Maghila, ville autrefois populeuse, commerçante, possédant beaucoup de champs cultivés, située dans une vaste plaine parfaitement arrosée, convertie de verdure et de fleurs, d'herbes et d'arbres fruitiers, mais aujourd'hui ruinée. Le site de ce lieu est agréable et la température modérée.

---

1) La forme masculine جلال se trouve dans l'*Hist. des Berb.*, I. p. 294.

touche à la ville de Dâÿ, vit une peuplade de Çanhâdja appelée Amlou²⁾.

De Tâdala à Tatan-wa-Corâ, petite ville bien peuplée, habitée par des Berbers de tribus mélangées, où l'on cultive beaucoup de blé et où l'on élève des troupeaux, 4 journées.

De Tatan-wa-Corâ à Salâ, la ville sur le bord de la mer dont il a été fait mention ci-dessus, 2 journées.

De Salâ à Fèz (Fâs), 4 journées. La ville de Fèz consiste proprement de deux villes séparées par une rivière considérable, dont les sources sont connues sous le nom de *sources de Çanhâdja* (Oyoum Çanhâdja), et dont les eaux font tourner un grand nombre de moulins, où la réduction du blé en farine s'obtient à un très bas prix. La ville septentrionale se nomme al-Carawiin (ville des habitants du Cairawân), la ville méridionale al-Andalos. L'eau est rare dans cette dernière; il n'y a qu'un seul canal qui ne fournit qu'aux besoins de la partie supérieure de la ville. Quant à celle d'al-Carawiin, l'eau circule abondamment dans les rues, et les habitants s'en servent pour nettoyer leur ville durant la nuit, de sorte que, tous les matins, les rues et les places publiques sont parfaitement propres; on trouve, d'ailleurs, des fontaines, dont l'eau est plus ou moins pure, dans toutes les maisons. Chacune des 76 deux villes a sa mosquée *djâmi*³⁾ et son *imâm* particuliers; les habitants des deux quartiers sont en rixes continuelles les uns avec les autres et se livrent souvent des combats sanglants.

La ville de Fèz renferme beaucoup de maisons, de palais, de métiers; ses habitants sont industrieux, et leur architecture, ainsi que leur industrie, a un air de noblesse; il y règne une grande abondance de toute sorte de vivres; le blé surtout y est à meilleur marché qu'en aucun des pays voisins. La production de fruits est considérable. On y voit

---

vent Medâsa, avec les Mindâsa de la tribu de Mezâta; v. ma *Description al-Magribi*, p. 43, 126.

3) Peut-être est-il permis de faire un rapprochement entre ce nom et celui de *أملو* chez Ibn Khaldoun (trad. de M. de Slane, II. p. 160).

vents. Les vaisseaux y viennent chercher du blé et de l'orge. Elle est habitée par des familles Maçmoudiennes qui s'adonnent à l'agriculture et qui élèvent des bestiaux. Aux environs demeurent des Berbers Daggâla, tribu dont le territoire s'étend jusqu'à Marsâ Mâssat et à Taroudant du Sous ; il contient beaucoup de stations, de villages et d'aiguades, mais possède peu d'eau.

D'Aghmât on se rend, en suivant la direction du nord-est, aux deux villes de Dâÿ et de Tâdela, en 4 journées ; ces deux villes sont à la distance de 1 journée l'une de l'autre. Dâÿ est située au pied d'une montagne qui fait partie de la chaîne du Daran. On y exploite des mines de cuivre ; le métal est en général très pur, de qualité supérieure et de couleur blanchâtre ; il s'allie facilement avec d'autres métaux et on l'emploie dans la fabrication des mors d'argent. Lorsqu'on le bat, sa qualité s'améliore et il n'est pas sujet à se fendre comme les autres cuivres. Plusieurs personnes supposent que les mines de cuivre dont il est ici question dépendent du Sous ; c'est une erreur, car la ville de Dâÿ ne fait aucunement partie de ce pays, dont elle est éloignée de plusieurs journées de chemin. Le métal qu'on extrait de ces mines n'est pas seulement employé sur les lieux à divers usages, on l'exporte aussi au loin. 75

La ville de Dâÿ est petite, mais bien peuplée et fréquemment traversée par des caravanes. On y cultive beaucoup de coton, moins cependant qu'à Tâdela qui en produit une quantité considérable ; presque tous les tissus de coton dont on fait usage dans le Maghrib occidental se font avec le coton venu de ces pays. Les villes de Dâÿ et de Tâdela possèdent abondamment tout ce qui est nécessaire à la vie ; elles sont habitées par des Berbers de différentes tribus. A l'est de ces villes habitent les tribus berbères des Banou Walim (Walihim), des Banou Wizgoun et de Mindâsa ¹⁾. Sur le penchant de la montagne qui

---

1) Il faut se garder de confondre cette tribu, dont le nom s'écrit le plus sou-

De Fadhâla à Marsâ Anfâ, 40 milles. Anfâ est un port également visité par les vaisseaux marchands, qui viennent y chercher de l'orge et du blé. Le pays environnant est habité par des Berbers appartenant aux tribus des Banou Idfar, de Doggâl et autres.

D'Anfâ à Marsâ Mâzighan 65 milles en ligne directe (d'un promontoire à l'autre).

Entre Mâzighan et al-Baidhâ est un golfe, 30 milles. Un second golfe se trouve entre al-Baidhâ et Marsâ al-Ghait ¹⁾, 50 milles.

D'al-Ghait à Asafi (Asfi, Safi), 50 milles.

74 D'Asafi au cap formé par la montagne de fer (Djabalo'l-Hadid), 60 milles. De ce cap à al-Ghait ²⁾, dans le golfe, 50 milles.

Du cap Mâzighan à Asafi, en ligne directe, 85 milles; en ligne oblique (en suivant le golfe) 130 milles.

Asafi était anciennement la dernière station des navires; de nos jours, on la dépasse de plus de 4 journées maritimes (c'est-à-dire de 400 milles). Le pays adjacent est cultivé et peuplé de Berbers Radjrâdja, Zauda et autres. Les vaisseaux, après avoir opéré leur chargement, ne remettent à la voile que dans la saison favorable, aussitôt que le temps est calme et la mer Ténébreuse tranquille. Le nom d'Asafi fut donné à ce port, à cause d'un événement que nous raconterons quand nous aurons à parler de la ville de Lisbonne, située dans la partie occidentale de l'Espagne, persuadés que nous sommes que le mieux est de traiter chaque chose en son lieu. Dieu soit loué!

Du port d'Asafi à Marsâ Mâssat, à l'extrémité du golfe, on compte 150 milles.

Marsâ al-Ghait est un excellent port, abrité contre la plupart des

1) Sur la carte de Petermann (*Das mittell. Meer*) nous trouvons, au lieu de ce port, le nom de Walidisha, sur celle de Kiepert (*Sultanat Marocco*) al-Walidya.

2) Si l'on ne veut pas admettre qu'il y a deux ports du nom d'al-Ghait, il faut bien supposer qu'il y a ici un *lapsus calami* soit de l'auteur, soit du copiste. Peut-être le prénom علي qu'offrent trois des manuscrits, est-il le seul indice qui reste du nom propre perdu.

D'Iscis à la ville de Salâ, 1 journée. Salâ, dite la neuve, est située sur le bord de la mer. La ville ancienne, qu'on nommait Châla, était à 2 milles de la mer, sur les bords de la rivière d'Asmir ¹⁾, qui baigne aussi les murs de Salâ et se jette dans la mer auprès de cette ville; Châla, la ville ancienne, est maintenant inhabitée; on y voit seulement quelques restes d'édifices et de temples de proportions colossales, entourés de pâturages et de champs qui appartiennent aux habitants de la nouvelle ville. Cette dernière est située (comme nous venons de le dire) sur le bord de la mer, et inapprochable de ce côté; elle est belle et forte, bien que bâtie sur un terrain sablonneux, et possède 73 de riches bazars. Le commerce d'exportation et d'importation y est florissant, les habitants sont riches, les vivres à bas prix et en abondance; on y voit des vignes, des vergers, des jardins, des champs cultivés. Le port est fréquenté par des navires qui viennent de Séville et d'autres lieux de l'Espagne; le principal objet d'importation est l'huile; on prend, en échange, toute sorte de comestibles destinés pour le littoral de l'Espagne. Les navires qui abordent à Salâ ne jettent point l'ancre dans la rade, parce qu'elle est trop découverte; ils pénètrent dans la rivière dont il vient d'être question, mais jamais sans pilote, à cause des écueils qui obstruent son embouchure, et des détours qu'elle forme. La marée y monte deux fois par jour; les vaisseaux entrent au moment de la haute mer et ils en sortent avec le reflux. La pêche dans cette rivière est tellement abondante que le poisson se trouve quelquefois pas d'acheteurs.

De Salâ aux îles des oiseaux (Djazâiro-'t-Tair), on compte 12 milles, par mer, et de Salâ à Marsâ Fadhâla, en se dirigeant vers le sud, également 12 milles. Les vaisseaux d'Espagne et du littoral de la mer méridionale abordent au port de Fadhâla et y chargent du blé, de l'orge, des fèves et des pois, ainsi que des brebis, des chèvres et des bœufs.

---

1) A present W. Bu Regreg (Radgrâdq).

raire, ces animaux ont peur des hommes et évitent leur rencontre, se bornant à attaquer les personnes qui ne sont guère en état de se défendre, comme les muletiers etc.

D'Om Rabi', on se rend à Igisal (Algisal), joli village pourvu de sources dont l'eau jaillit du milieu des rochers et est employée à l'arrosage des champs, 1 journée.

De là à Anaccâl, village connu aussi sous le nom de Dâro'l-Morâbitin (*maison des Almoravides*), 1 journée. Il y a une source d'eau limpide qui est surmontée d'une voûte. Le site d'Anaccâl est agréable; il est entouré de champs cultivés; les habitants élèvent beaucoup de chameaux et de bétail. Auprès de là s'étend une longue plaine où les autruches se réunissent en troupes, paissent librement par centaines et se répandent sur les collines environnantes; on les chasse à cheval et on en prend une quantité considérable, grands et petits; quant aux œufs, le nombre de ceux qu'on trouve dans cette plaine est 72 vraiment incroyable. On en exporte au dehors, mais c'est une nourriture peu saine et qui gâte l'estomac. La chair de l'autruche est froide et sèche; on emploie la graisse avec succès contre la surdité en l'instillant dans l'oreille et contre d'autres maux extérieurs.

D'Anaccâl à Mocoul, 1 journée. Mocoul est situé sur le lit d'un torrent à sec, auprès de la plaine de Kharrâz, longue de 12 milles et sans eau. C'est un bourg bien fortifié, peuplé de Berbers, où il y a un marché bien achalandé et pourvu de tout ce dont les habitants ont besoin. Ils possèdent beaucoup de champs cultivés et de bétail.

De Mocoul à Icaïs, 1 faible journée à travers la plaine de Kharrâz. A l'extrémité de cette plaine, coule une rivière qui ne tarit jamais; elle est entourée de forêts peuplées de lions qui osent attaquer les hommes nuit et jour; il existe à Icaïs un bâtiment destiné à prendre ces animaux, où l'on en tue parfois trois ou quatre dans une semaine. Les lions craignent beaucoup la clarté du feu et ils n'osent jamais attaquer les personnes munies de flambeaux.

de mer, et dont les écailles sont employées par les habitants de ces contrées comme cuvettes et comme vases à pétrir la farine. De Ghafsié à Om Rabi', bourg considérable, habité par des Berbers de diverses tribus, telles que les Rahouna, une partie de Zenâta et des tribus du Têmsna (Tâmasna), 1 journée. Les tribus du Têmsna sont nombreuses et de diverse origine: on remarque parmi elles des Baraghwâta, des Matmâta (Mitmâta), les Banou Taslat, les Banou Wigmorân ¹⁾, les Zaccâra, et une branche des Zenâta, notamment les Banou Idjfach de Zonâtâ. Toutes ces peuplades sont adonnées à l'agriculture, élèvent du bétail et des chameaux, 71 et fournissent d'excellents cavaliers. L'extrême limite du pays qu'elles occupent (du Têmsna) est Marsâ (le port de) Fadhâla, sur l'océan; la distance entre ce port et le fleuve d'Om Rabi' est de 3 journées.

Le bourg d'Om Rabi' est situé sur un grand fleuve qu'on ne peut traverser qu'à l'aide de bateaux; le cours en est rapide et bruyant à cause de la pente du terrain, et il forme de fréquentes cataractes, son lit étant plein de rochers. Le bourg produit beaucoup de laitage et de beurre et jouit d'une grande prospérité; on y cultive avec succès le blé, qui y est à très bas prix, ainsi que diverses légumes, des farineux, du coton et du cumin. Vis-à-vis d'Om Rabi', qui est situé au midi de la rivière, il y a un grand bois marécageux où les tamaris (*tarfâ*) et les ormes, entrelacés par la lierre (*ollaic*) qui y croît en abondance, forment un touffu impénétrable, servant de repaire à des lions qui parfois attaquent les passants; cependant, les gens du pays n'en ont aucune frayeur; ils les combattent avec beaucoup d'adresse et corps à corps; ils les abordent presque nus, le bras enveloppé du manteau, sans autres armes que des bâtons (?) de la plante épineuse appelée *sîdra* (lotus) et des couteaux. Comme il arrive rarement qu'un lion a le dessus dans un tel combat, on ne les craint plus; au con-

---

1) Ce sont les *يغمراسين* (tribu de Houwâra) de Beeri, p. 171, comp. 177. Dans un des manuscrits le correcteur a effacé le 3.

leur avait défendu de s'établir à Maroc et même d'y passer la nuit, sous peine des châtimens les plus sévères. Il leur est permis d'y entrer le jour, mais seulement pour les affaires et les services dont leur nation s'occupe spécialement; quant à ceux qu'on y trouve après le coucher du soleil, leur vie et leurs biens sont à la merci de tout le monde. Par conséquent les juifs se gardent bien de contrevenir à ce règlement.

Les habitans de Maroc mangent des sauterelles; on en vend journalièrement trente charges, plus ou moins, et cette vente était assujettie autrefois à la taxe dite *cabâla*, qui se percevait sur la vente de la plupart des objets fabriqués et de diverses marchandises, telles que les parfums, le savon, le cuivre jaune, les fuseaux à filer, en proportion de la quantité. Lorsque les Maçmouda s'emparèrent du pays, ils supprimèrent entièrement ces sortes de taxes, en exemptèrent le commerce et condamnèrent à mort quiconque les exigerait; c'est pourquoi, de nos jours, on n'entend plus parler de *cabâla* dans les provinces soumises aux Maçmouda.

Au midi de Maroc habite la tribu Maçmoudienne d'Aïlân, et autour d'elle les Nafis, les Banou Idjar, les Daggâla, les Radjradja, les Zauda, les Hascoura, les Hazradja, toutes tribus berbères; la tribu Maçmoudienne de Warica habite à l'orient et à l'occident d'Aghmât.

De Maroc à Salâ, ville sur le littoral de la mer, on compte 9 journées; la première station, appelée Tounin, est un village situé à l'entrée d'une vaste plaine, qui s'étend en ligne droite sur un espace de 2 journées et qui est habitée par les tribus berbères de Gazoula, Lamta et Caddarâta (Caddarâta). De Tounin à Tîcatin 1 journée. De là au village de Ghafsié, situé à l'autre extrémité de la plaine, 1 journée. Le sol de cette plaine est couvert entièrement par l'espèce de plante épineuse dite *sîdr* (lotus), dont le fruit porte le nom de *nabic* ¹⁾. On y trouve des tortues de terre d'un volume plus considérable que celui des tortues

---

1) *Khammus nabec*; v. de Saey *Tred. d'Abdellatif*, p. 60 et suiv.

ce Yousof ibn Tâchifin ; mais, lorsque de nos jours les Maçmouda se rendirent maîtres de la ville, ils firent fermer la porte de cette mosquée et ne permirent plus d'en faire usage pour la prière ; en même temps ils en firent construire une autre pour leur propre culte. Ces changements furent accompagnés de scènes de pillage, de meurtre et de trafic de choses illicites, car, d'après la doctrine qu'ils professent, tout cela leur est permis. Les habitants de Maroc boivent de l'eau des puits, qu'ils n'ont pas besoin de creuser à une grande profondeur. Il n'y a que de l'eau douce. Ali ibn Yousof ibn Tâchifin avait entrepris de faire amener à Maroc les eaux d'une source distante de quelques milles de la ville, mais il ne termina pas cet ouvrage. Ce furent les Maçmouda qui, 69 après la conquête du pays, achevèrent les travaux commencés, amenèrent les eaux dans la ville et établirent des réservoirs près du *Dâro 'l-hadjar*, enceinte isolée au milieu de la ville, où se trouve le palais royal.

Maroc a plus d'un mille de long sur à peu près autant de large. A 3 milles de distance, coule une petite rivière appelée Tânsift (Tensift), qui ne tarit jamais. Durant l'hiver, c'est un torrent qui emporte tout dans sa fougue. Le prince des Musulmans Ali ibn Yousof avait fait élever, sur cette rivière, un pont d'une construction solide et ingénieuse ; il avait fait venir, à cet effet, des architectes espagnols et d'autres personnes habiles ; l'ouvrage fut construit et avec toute la solidité possible ; mais, au bout de quelques années, les eaux venant avec une force irrésistible, elles emportèrent la majeure partie des piles, disloquèrent les arches, détruisirent le pont de fond en comble et entraînèrent les matériaux jusque dans la mer. Cette rivière est alimentée par des sources qui jaillissent de la montagne de Daran, du côté d'Aghmât-Ailân.

Aghmât-Ailân est une petite ville, au pied de la montagne de Daran et à l'orient d'Aghmât-Warica dont nous venons de parler. Ces deux villes sont éloignées de 6 milles l'une de l'autre. Aghmât-Ailân est belle, riche et habitée exclusivement par des juifs. Ali ibn Yousof

habitants ont besoin pour arroser leurs jardins est amenée au moyen d'un procédé mécanique ingénieux dont l'invention est due à Obaidolla ibn Younos. Il faut savoir qu'il n'est pas nécessaire, pour trouver de l'eau, d'y creuser le sol à une grande profondeur. Or, lorsqu'Obaidolla vint à Maroc, peu de temps après la fondation de cette ville, il 68 n'y existait qu'un seul jardin appartenant à Abou 'l-Fadhl, olient (maulâ) du prince des Musulmans, dont il vient d'être fait mention. Le mécanicien se dirigea vers la partie supérieure du terrain attenant à ce jardin ; il y creusa un puits carré de larges dimensions, d'où il fit partir une tranchée dirigée immédiatement vers la surface du sol ; il continua son creusement par degrés, du haut en bas, en ménageant la pente, de telle sorte, que, parvenue au jardin, l'eau coula sur une surface plane et se répandit sur le sol, ce qui n'a pas discontinué depuis. Au premier abord, on n'observe pas une différence de hauteur suffisante pour motiver l'émanation de l'eau du fonds à la superficie, et on n'en comprend pas la cause ; il n'y a que celui qui sait que ce phénomène tient au juste nivellement de la terre, qui puisse s'en rendre compte.

Le prince des Musulmans approuva beaucoup cette invention, et il combla son auteur de présents et de marques de considération durant son séjour auprès de lui. Les habitants de la ville, voyant le procédé réussir, s'empressèrent de creuser la terre et d'amener les eaux dans les jardins ; dès lors, les habitations et les jardins commencèrent à se multiplier, et la ville de Maroc prit un aspect brillant. A l'époque où nous écrivons, cette ville est une des plus grandes du Maghrib occidental, car elle a été la capitale des Lamtouna, le centre de leur domination et le fil qui les tenait unis ; on y compte un grand nombre de palais construits pour les émirs, les généraux et les ministres de cette dynastie ; les rues sont larges, les places publiques vastes, les édifices hauts, les marchés bien fournis de diverses marchandises et bien achalandés. Il y existait une grande mosquée *djâmi* construite par le prin-

coutume de placer, aux portes de leurs maisons, des signaux destinés à indiquer l'importance de leurs richesses. Ainsi, par exemple, si quelqu'un d'entre eux possédait 8000 dénares, 4000 en caisse et 4000 employés dans son commerce, il érigait à droite et à gauche de la porte de sa maison deux soliveaux, qui s'élevaient jusqu'au toit. En passant devant la maison on comptait les soliveaux ainsi plantés, et, par leur nombre, on 67 savait quelle était la somme d'argent que possédait le propriétaire. Il y avait des maisons ornées de quatre ou de six de ces soliveaux, deux ou trois à chacune des deux postes de la porte. Leurs maisons sont pour la plupart en terre et en briques crues (*toub*), mais on en a construit aussi en briques cuites (*adjorr*) ¹⁾. A l'époque actuelle, la conquête du pays par les Maçmouda a fait éprouver aux habitants d'Aghmât des pertes considérables; cependant, on peut encore les appeler riches, opulents même, et ils ont conservé leur ancienne fierté et leur mine altière. On est fort incommodé, dans cette ville, par les scorpions, et la piqûre de cet insecte est souvent mortelle. Aghmât produit des fruits et toute sorte de bonnes choses; tous les vivres y sont à très bas prix.

Au nord d'Aghmât, à la distance de 12 milles, est Maroc (Marrâ-kich), fondée, au commencement de l'an 470 (1077 de J. C.), par Yousof ibn Tâchifin, sur un emplacement qu'il avait acheté fort cher des habitants d'Aghmât, et qu'il choisit pour sa résidence et celle de sa famille. Cette ville est située dans un bas-fond, où l'on ne voit qu'un petit monticule appelé Idjliz, dont le prince des Musulmans, Ali ibn Yousof ibn Tâchifin, fit extraire les pierres nécessaires pour bâtir son palais dit *Dâro'l-hadjar*. Comme le terrain sur lequel est construite la ville ne renferme pas d'autres pierres, les maisons sont bâties en terre, en briques crues, et en tapia ²⁾. L'eau dont les

1) Comp. de Sacy *Trad. d'Aldallatif*, p. 302.

2) Glossaire sur le *Bayâno'l-Maghrib*, p. 29 et suiv.

La ville d'Aghmât-Warica est bâtie, du côté du nord, au pied de cette montagne, dans une vaste plaine, sur un sol excellent, couvert de végétation, et sillonné par des eaux qui coulent dans toutes les directions. Autour de la ville, sont des jardins entourés de murs, et des vergers remplis d'arbres touffus. Le site de cette ville est admirable : ses environs sont gais, le sol est excellent, les eaux douces, le climat très sain. Une rivière peu considérable, qui traverse la ville, y apporte ses eaux du côté du midi et en sort au nord. Il existe des
 66 moulins à farine sur cette rivière dont on introduit les eaux dans la ville, le jeudi, le vendredi, le samedi et le dimanche ; les autres jours de la semaine, on les détourne pour l'arrosage des champs et des jardins.

La ville d'Aghmât est située, ainsi que nous venons de le dire, au pied (sous l'aile) de la montagne de Daran. Lorsqu'au temps de l'hiver, les neiges accumulées sur le Daran se fondent, et que les eaux glacées en découlent vers la ville d'Aghmât, il arrive souvent que la rivière se couvre, dans l'intérieur de la ville, d'une glace tellement épaisse qu'elle ne se rompt pas, quoique les enfants s'amuse à glisser sur elle. C'est un fait dont nous avons été plusieurs fois témoin. Les habitants d'Aghmât sont des Houwâra, tribu berbère d'origine arabe, naturalisée par suite de leur voisinage et de leurs rapports avec les indigènes. Ils sont riches et commerçants; ils se rendent dans le pays des nègres avec un grand nombre de chameaux chargés de cuivre rouge et colorié, de *kisâ's*, de vêtements (*toû*) de laine, de turbans, de *mizar's*, de toute sorte de colliers et de chapelets en verre, en coquilles et en pierres, de différentes drogues et parfums, et d'ustensiles en fer. Celui qui confie de telles commissions à ses serviteurs ou à ses esclaves possède, dans la caravane, cent, quatre-vingts ou au moins soixante-dix chameaux chargés. Durant la domination des Almoravides (*al-Molettisim*), il n'était pas de gens plus riches que les habitants d'Aghmât. Ils avaient

leur usage est aussi salubre qu'agréable. Il s'y trouve également des noix et des amandes. Quant aux coings et aux grenades, l'abondance en est telle que, pour un *kirât*, on peut s'en procurer une charge (d'homme). Les prunes, les poires, les pêches, les citrons et la canne 65 à sucre sont tellement abondants, que les habitants n'en font entre eux aucun commerce; ils possèdent en outre l'olivier, les caroubier, le *mochtahâ*, et diverses autres espèces d'arbres, parmi lesquelles on remarque celle qui s'appelle *ârcân* ¹⁾; la tige, les branches et les feuilles de cet arbre ressemblent à celles du prunier; le fruit, par sa forme, ressemble au fruit nommé *'oyoun* (sorte de prune noire ²⁾); lors de son premier développement, la peau en est mince et verte, mais elle devient jaune quand le fruit est mûr; il est d'un goût âpre et acide et n'est point mangeable; le noyau ressemble à celui des olives, car il est dur et pointu. On recueille ce fruit vers la fin de septembre et on le donne aux chèvres, qui l'avalent après avoir brouté l'enveloppe extérieure; elles le rejettent quelque temps après; on le ramasse, le lave, et après l'avoir cassé et broyé, on le presse et on en extrait beaucoup d'huile d'un très beau noir, mais désagréable au goût. Cette huile est d'un usage fréquent dans le Maghrib occidental, où elle sert même pour l'éclairage. Les marchands qui vendent des beignets (*osfondj*) dans les carrefours l'emploient pour la friture, et elle n'est pas désagréable dans cette pâtisserie, quoique, lorsqu'elle vient en contact avec le feu, elle exhale une odeur âpre et fétide. Les femmes Maçmoudiennes s'en servent à la toilette pour faire croître, tresser et teindre leurs cheveux; par ce moyen, ils deviennent lustrés et d'un très beau noir.

1) «*Elaeodendron Argan*. Voyez, au sujet de cet arbre, le *Specchio dell' Impero de Marocco*, p. 115." (Jaubert). Comp. la note de M. de Slane sur la traduction de Bocri dans le *Journ. Asiat.*, 1859, I. p. 482.

2) Ibn Baithar dit que les Maghribains et les Espagnols nomment la prune (*أجاص*) *ar de bany* (*أعيون البقر*).

64 laquelle le terrain devient tout à fait plat. Plusieurs personnes assurent cependant que cette montagne s'étend jusqu'à la Méditerranée et qu'elle se termine par le cap Autsân. Quoi qu'il en soit, elle produit toute sorte de fruits et est couverte de toute espèce d'arbres rares. Des sources d'eau y jaillissent de toutes parts et ses flancs sont embellis par des plantes toujours vertes. Sur les points culminants, on trouve plus de soixante-dix citadelles ou châteaux, parmi lesquelles il en est une placée d'une manière tellement avantageuse et construite si solidement, qu'elle est, pour ainsi dire, inexpugnable. Située, en effet, sur le sommet de la montagne, quatre hommes suffisent pour en défendre l'entrée, chose facile à concevoir, car le seul sentier qui y conduit est étroit, escarpé et semblable à une échelle; une bête de somme ne saurait y monter qu'avec beaucoup de peine. Cette citadelle se nomme Tânmallalt ¹⁾. C'était le quartier général du Maçmoudî Mohammed ibn Toumart, à l'époque où il parut dans le Maghrib; il la fortifia et la choisit pour en faire le dépôt de ses trésors et même le lieu de sa sépulture. Lorsqu'il mourut à Djabalo 'l-Cawâkib (mont des étoiles), les Maçmouda y transportèrent son corps et l'y enterrèrent. De nos jours, son tombeau est considéré par les Maçmouda comme un lieu saint, et il est pour eux l'objet d'un pèlerinage. Ce tombeau est surmonté d'un édifice élevé en forme de dôme, mais sans dorures ni ornements, conformément aux préceptes du *nâmons* (loi). Parmi les fruits que produit la montagne de Daran, on compte quantité de figues d'une douceur et d'une grosseur extraordinaires; des raisins de forme oblongue, d'un goût sucré (mielleux) et presque toujours sans pépins; séchés, ces raisins prennent place parmi les meilleures confitures sur la table des rois du Maghrib, parce que la peau en est tendre et que

---

1) Ibn Khaldoun Tînmallî; voyez l'*Annuaire ad Mardcid* de Joyntell, IV. p. 518. C'est bien à tort qu'on a identifié (l. c., p. 454) ce lieu avec le Tânmallalt de Becri, p. v^l.

habitants du Sous en considèrent l'usage comme permis tant qu'elle ne cause pas une complète ivresse.

Entre les deux villes du Sous, c'est-à-dire Târoudant et Tiouyouïn, on compte une journée de voyage à travers des jardins, des vignes, des vergers plantés d'arbres à fruits de toute espèce. Les viandes y sont abondantes et à très bon marché; les habitants (comme je l'ai dit) sont méchants et pétulants. De la capitale du Sous (c'est-à-dire de Taroudant) à la ville d'Aghmât on compte 6 journées; on passe par les campements des tribus berbères Maçmoudiennes dites: Anti Nitât, Bannou Wâsanou, Ancatoutâwan, Ansatit, Ar'an, Aguenfis et Antouzgit¹⁾, qui appartiennent toutes à la tribu de Maçmouda par laquelle cette contrée a été occupée. A la même tribu appartiennent aussi les Berbers qui habitent Nafis *de la montagne* et les alentours de cette ville, dont ils portent le nom. Nafis est une petite ville entourée de champs cultivés; on y trouve du blé, des fruits et de la viande en abondance. Il y a une mosquée *djâmi'* et un marché bien achalandé qui est fourni particulièrement en diverses espèces de raisins secs d'une saveur exquise et d'une beauté et d'une grosseur incomparables, qui sont très estimés dans le Maghrib occidental.

Pour se rendre de Târoudant du Sous à la ville d'Aghmât-Warica, on passe au pied de la grande montagne de Daran²⁾, remarquable par sa hauteur, par la fertilité du terrain, par le grand nombre d'habitations dont elle est couverte et par son étendue; elle se prolonge en ligne droite vers l'orient, depuis le Sous occidental, sur les bords de l'océan, jusqu'aux montagnes de Nafousa, où elle se nomme Djabal Nafousa; elle se confond ensuite avec la chaîne des montagnes de Tripoli, au bout de

---

1) La première partie de ce nom, *انت*, semble remplir la fonction du mot arabe *بنو*. Ibn Khaldoun parle trois fois de cette tribu, trad. de M. de Slane, II. p. 130, 159, 171 (les manuscrits ont *وارزكيت* ou *واركيت*).

2) L'Atlas voyez l'*Index géographique* de M. de Slane sur l'*Hist. des Berb.*

beauté parfaite et très habiles dans les ouvrages manuels. Du reste, le Sous produit du blé, de l'orge et du riz qui se vendent à très bon marché. Le seul reproche qu'on puisse faire à ce pays, c'est le défaut d'urbanité, la grossièreté et l'insolence de ses habitants. Ils appartiennent à des races mélangées de Berbers Maçmoudis; leur habillement consiste en un manteau (kisâ) de laine dans lequel ils s'enveloppent entièrement; ils laissent croître leurs cheveux, dont ils ont un très grand soin; ils les teignent chaque semaine avec du henna et les lavent deux fois par semaine avec du blanc d'oeuf et de la terre d'Espagne ¹⁾; ils s'entourent le milieu du corps de *mizar's* de laine qu'ils appellent *as-fâkis*. Les hommes sortent constamment armés de javalots dont le bois est court, la pointe longue et faite du meilleur acier. Ils mangent beaucoup de sauterelles frites et salées. Sous le rapport des opinions religieuses, les habitants du Sous se divisent en deux classes: ceux de Târoudant sont Mâleki avec quelques modifications ²⁾; ceux de Tiouyouin professent les dogmes de Mousa ibn Dja'far; de là vient qu'ils vivent dans un état continu de troubles, de combats, de meurtres et de représailles. Du reste ils sont très riches et jouissent d'un bien-être considérable. Ils font usage d'une boisson appelée *ân-az*, agréable au goût et plus enivrante encore que le vin, parce qu'elle est plus forte et plus spiritueuse; pour la préparer, ils prennent du

63 moût de raisin doux et le font bouillir jusqu'à ce qu'il n'en reste que les deux tiers dans le vase; ils le retirent alors du feu, le mettent en cave et le boivent. Cette boisson est tellement forte qu'on ne saurait en faire usage impunément sans y ajouter la même quantité d'eau. Les

---

1) Une des espèces de la terre appelée قَبْمُولِيَا (v. Freytag sous قمل). Il en existe deux sortes, l'une noire, l'autre blanche.

2) Sur la signification du terme حشوية, voyez le *Dictionary of the technical terms used in the sciences of the Musulmans* (dans la Bibliotheca Indica), t. p. ١٣٩١ et suiv.

réunion de villages rapprochés les uns des autres et de champs cultivés, appartenant à des familles berbères de race mélangée. Elle est située sur la rivière qui descend de Sidjilmâsa, et on y cultive le henna, le cumin, le carvi et l'indigo. Le henna y réussit surtout et parvient à la hauteur d'un arbre, de sorte que, pour en recueillir la graine, on est obligé de se servir d'échelles; cette graine est ensuite exportée dans tous les pays. Ce climat (le troisième) est le seul où l'on recueille la graine du honna. Quant à l'indigo, celui que l'on cultive à Dar'a n'est pas très bon, mais on en fait usage dans le Maghrib parce qu'il y est à bas prix: il arrive souvent qu'on le mêle avec de l'indigo étranger de bonne qualité et qu'on le vend ainsi mélangé.

On compte 4 journées de Dar'a au Sous occidental (al-Akcâ), pays dont la ville principale est Târoudant. Le pays du Sous contient un grand nombre de villages et est couvert de champs cultivés qui se succèdent sans interruption. Il produit d'excellents fruits de toute espèce, savoir: des noix, des figues, du raisin de l'espèce dite *adzârd* ¹⁾, des coings, 62 des grenades de l'espèce dite *am/lsî*, des citrons d'une grosseur extraordinaire et fort abondants, des pêches, des pommes rondes et gonflées, (comme les mamelles d'une femme) et la canne à sucre d'une qualité tellement supérieure, qu'on n'en voit nulle part ailleurs qui puisse lui être comparée, soit sous le rapport de la hauteur et de l'épaisseur de la tige, soit sous celui de la douceur et de l'abondance du suc. On fabrique dans le pays du Sous du sucre qui est connu dans presque tout l'univers et qui porte le nom de son pays; il égale en qualité les sucres appelés *solaimânî* et *tabarzaï*, et il surpasse toutes les autres espèces en saveur et en pureté. On fabrique dans le même pays des étoffes fines et des vêtements d'une valeur et d'une beauté incomparables. Les habitants sont de couleur brune; les femmes sont, en général, d'une

---

¹⁾ اطراف العداری est le nom du raisin blanc de Taïf (Zamakhezi) sous *طريف*.

de la même manière que le sont celles du Nil chez les Égyptiens. Les récoltes sont abondantes et certaines ; il arrive souvent qu'après quelques années consécutives d'inondation abondante, la terre produit spontanément du blé de la même espèce que celui qu'on a moissonné l'année précédente. Ordinairement cependant, après l'inondation annuelle, les habitants ensemencent les champs et, la récolte faite, ils laissent les éteules jusqu'à l'année suivante, lorsqu'elles poussent de nouveau et fournissent une seconde récolte. Ibn Haucal raconte ¹⁾ qu'il suffit de semer une fois pour que l'on puisse moissonner ensuite pendant sept années consécutives, mais il ajoute que le froment ainsi produit finit par dégénérer en une espèce de grain qui tient le milieu entre le froment et l'orge, et qui s'appelle *irdan izwâw*. La ville possède beaucoup de dattiers et produit diverses sortes de dattes, entre autres l'espèce nommée *al-bornî*, de couleur très verte, dont les noyaux sont très petits et qui surpasse 61 en douceur tous les fruits. Les habitants de Sidjilmâsa cultivent aussi le coton, le cumin, le carvi et le henna ; ils exportent ces divers articles dans le Maghrib et ailleurs. Les constructions de cette ville sont belles ; mais, durant les derniers troubles qui ont eu lieu de nos jours, une grande partie a été ruinée et brûlée. Les habitants mangent du chien et du lézard de l'espèce *kirdsaun* ²⁾, appelée par eux *âgzim*. Les femmes supposent que c'est à cette nourriture qu'elles doivent l'embonpoint qui les caractérise. D'ailleurs, il y a dans ce pays peu d'habitants qui soient exempts d'ophtalmie ; la plupart ont la vue faible et les yeux leur pleurent sans cesse.

La distance qui sépare Sidjilmâsa d'Aghmât Warica est d'environ 8 journées, et de Sidjilmâsa à Dar'a, on en compte 3 (fortes). Cette dernière n'est entourée ni de murs, ni de fossés ; c'est seulement une

---

1) J'ai parlé de ce passage dans ma *Description al-Maghribi sunta ex libro regionum al-Jagubî*, p. 134.

2) Comp. de Sacy *Trad. d'Abdallatif*, p. 159, 164.

vêtements (kisâ) appelés *safsâria* et des *bornos* dont une paire se paye environ cinquante dénares. Les habitants possèdent beaucoup de vaches et de moutons, et ont, par conséquent, du laitage et du beurre en abondance. C'est dans cette ville que les peuplades de cette contrée viennent se pourvoir de ce dont ils ont besoin.

Parmi les tribus de Lamta, on compte celles de Massoufa, de Wachân, et de Tamâlta; parmi celles de Çanhâdja, les Banou Mançour, les Tamiya, les Goddâla, les Lamtouna, les Banou Ibrahim, les Banou Tâchifin, les Banou Mohammed etc.

La ville d'Azoggâ (Azoggi), qui appartient au pays des Massoufa et des Lamta, est la première station ¹⁾ du Sahara; de là à Sidjilmâsa on compte 13 journées de marche, et à Noul 7. Cette ville n'est pas grande, mais elle est bien peuplée; les habitants portent des *mocandarât*, vêtements de laine qu'ils nomment *cadâwir* (gandour). Un voyageur qui a visité cette ville prétend que les femmes non mariées, lorsqu'elles ont atteint l'âge de quarante ans, se prostituent au premier venu. La ville s'appelle Azoggâ (Azoggi) en langue berbère, et Coucadam dans la langue de Guinée ²⁾. Celui qui veut se rendre à Sillâ, à Tacroun ou à Ghâna du pays des nègres, doit nécessairement passer par ici.

Quant à Sidjilmâsa, c'est une ville grande et populeuse, fréquentée par des voyageurs, entourée de vergers et de jardins, belle au dedans et au dehors; elle n'a point de citadelle, mais elle consiste d'une série de palais, de maisons et de champs cultivés le long des bords d'un fleuve venant du côté oriental du Sahara ³⁾; la crue de ce fleuve, pendant l'été, ressemble à celle du Nil, et ses eaux sont employées pour l'agriculture

1) Littera "marche de l'échelle."

2) Jaubert "en génois." Voyez Cooley, p. 19. 20. Dans le man. n° 331, f. 141r., on lit السودان الجنائنة. Comp. sur Coucadam l'*Histoire des Berbères*, II, p. 65 et l'index géographique du tome premier, p. LXXXVIII, Cooley, p. 19 rem. 34.

3) Il s'appelle Zila.

voisins de la mer Ténébreuse. Ils se fixèrent dans ces contrées, et c'est là que leurs descendants mènent une vie nomade jusqu'à nos jours, divisés en plusieurs peuplades. Ils possèdent des troupeaux de chameaux et des dromadaires de race noble ; ils changent souvent de campement. Les deux sexes font usage de *kisâ's* de laine et portent des turbans de la même étoffe dits *carâsî* ; ils se nourrissent de lait de chameau et de la chair de ces animaux séchée au soleil et pilée. Les marchands étrangers leur apportent du blé et surtout du raisin sec dont ils extraient une boisson très douce en broyant les raisins, les macérant dans l'eau, puis décantant la mixture. Leur pays produit beaucoup de miel, avec lequel ils préparent un mets qu'ils nomment *asallou* et dont ils sont très friands. Voici de quelle manière ils s'y prennent : ils font griller du blé à un degré modéré, le broient ensuite grossièrement, y ajoutent la même quantité de beurre et de miel, le pétrissent et le font cuire ; lorsque cette pâte est ainsi préparée, ils en remplissent leurs sacs à provisions. C'est un mets délicat et tellement nourrissant, qu'une personne qui n'en aurait mangé le matin qu'une poignée, en y joignant un peu de lait pour boisson, pourrait marcher jusqu'au soir sans éprouver la moindre faim.

Il n'existe dans le pays d'autre ville dans laquelle ces peuplades puissent se retirer, que celle de Noul Lamta et celle d'*Azoggâ* (*Azoggi*) qui appartient aussi aux Lamta. Noul est à la distance de 5 journées de la mer et de 15 journées de Sidjilmâsa.

Noul est une ville grande et bien peuplée, située sur une rivière qui vient du côté de l'orient, et dont les rivages sont habités par des tribus de Laintouna et de Lamta. On y fabrique des boucliers connus sous le nom de boucliers Lantien, qui sont les plus parfaits qu'on puisse imaginer à cause de leur solidité et de leur élégance. Ces boucliers étant d'une très bonne défense et pourtant très légers à porter, les peuples du Maghrib s'en servent dans les combats. On fabrique aussi dans la même ville des selles, des mors de cheval, des bâts de chameau, des

se nommait al-Miswar ibne 'I-Motsannâ ibn Cola' ibn Aïman ibn Sa'id ibn Himyar, et qui reçut le surnom de Houwâr, à cause d'une expression (tirée de la langue arabe) dont (son père) fit usage dans une occasion. Un long voisinage des tribus d'origine arabe avec les tribus berbères a fait adopter aux premières la langue berbère, de sorte que toute distinction de race a disparu.

Il arriva qu'un jour un émir arabe nommé al-Miswar, qui habitait avec sa tribu dans le Hidjâz, ayant perdu quelques chameaux, sortit pour aller les chercher; il passa le Nil, alla dans le Maghrib, et s'étant aventuré jusque dans les montagnes de Tripoli, il demanda à l'esclave qui l'accompagnait, dans quel pays ils se trouvaient, à quoi l'autre répondit qu'ils étaient en Afrique (Ifrikiya). En ce cas, nous sommes fous, répondit le maître, en employant le mot de *tahauwarna*; or *tahauwor* est synonyme de *homoc* (être sot) ¹⁾. Voilà d'où dérive ce nom de Houwâr. Al-Miswar cependant, au lieu de retourner dans son pays, se fixa parmi une peuplade Zenâtienne avec laquelle il conclut une alliance. C'est là qu'il vit Tâzoggây, mère de Çanhâdj et de Lamt, dont il vient d'être fait mention; il devint éperdument amoureux de cette dame, qui était jolie, d'un bel embonpoint, d'une taille élancée, bref d'une beauté extraordinaire; il la demanda en mariage et l'obtint. A l'époque dont il est question, Tâzoggây était veuve de Lamt et avait auprès d'elle ses deux fils Çanhâdj et Lamt. Elle eut d'al-Miswar un enfant mâle qui fut nommé al-Motsannâ, et qui, après la mort de son père, resta, avec ses frères utérins Lamt et Çanhâdj, chez sa mère Tâzoggây et chez ses oncles de la tribu de Zenâta. Lamt et Çanhâdj eurent chacun beaucoup d'enfants, et leur famille parvint à soumettre de nombreuses peuplades; ce fut alors que les tribus berbères s'étant réunies pour s'opposer à leur domination, les vainquirent et les refoulèrent jusque dans les déserts.

---

1) التَّحَوُّرُ الوُضْعُ فِي الشَّيْءِ يَعْلَمُ مَيْلًا. Djaub.

Nafousa, les autres dans le Maghrib occidental (al-Maghribo 'l-Akça), où les tribus de Maçmouda se joignirent à elles et peuplèrent le pays. Voici les noms des principales tribus berbères : Zenâta, Dharisa, Maghila, Magdar ¹⁾, Banou Abd Rabbihi, Warfadjoum, Nafza, Nafzâwa, Matmâta, Lamta, Çanhâdja, Houwâra, Kitâma, Lowâta, Mezâta, Çadrâta, Içlâsin, Madiouna, Zabboudja ²⁾, Medâsa, Câlama, Auraba, Hotita ³⁾, Walita, Banou Manhous, Banou Samdjoun, Banou Wârgalân, Banou Isdarân, Banou Zirdji, Wardâsa, Zarhoun ⁴⁾, et d'autres que nous aurons occasion de nommer ci-après, s'il plaît à Dieu, lorsque nous traiterons des terres qu'elles occupent.

Quant aux pays du Noul occidental (al-Akça) et de Tâzoccâgh ⁵⁾, ils appartiennent aux Lamtouna du Sahara, tribu de Çanhâdja. Çanhâdj (père des Çanhâdja) et Lamt (père des Lamta) étaient deux frères dont le père s'appelait Lamt ibn Za'zâ' ⁶⁾, descendant de Himyar, et la mère Tâzoggây (Tâçoggây) la boiteuse (al-'ardjâ), issue de la tribu de Zenâta. Çanhâdj et Lamt avaient encore un frère utérin dont le père

1) Probablement faut-il lire Madgar (مدقر) - c. à. d. Madgaia (مدغرة, مدغرة; مدكوة) comp. ma *Descriptio al-Magribi*, p. 98 et suiv.

2) Corrigez le *بوجة* du texte arabe. Dans notre man. des *Hol. la 'l-Manachsa*, f. 37 r., on lit *بوحه*. Un nom de lieu Zabboudj se trouve chez Caette, *Etudes sur la Kabylie*, II. p. 233.

3) Ibn Khaldoun écrit le nom de cette tribu *أوليتا*. Trad. de M. de Slane, I. p. 171, 275.

4) Peut-être faut-il lire Rahoun (رحون) avec Ibn Khaldoun (II. p. 160 de la traduction). Plus bas (p. v.), notre auteur parle de la tribu de Rahouna. Chez Besci, p. 318, nous trouvons l'une et l'autre leçon.

5) Il est remarquable qu'Edrisi appelle cette ville des Lamtouna tantôt Tazoggar't (prononc. véritable), tantôt Azoggi ou Aroggi. Je me tiens persuadé qu'il y a des rapports entre ce nom et celui que les généalogistes donnent à la mère de ces tribus, Tâzoggây. M. de Slane prononce ce dernier nom fiski (le texte d'Ibn Khaldoun portant *نصكى* ou *نصكى*). Peut-être avons-nous le même nom dans l'*Hist. des Berb.*, II. p. 64, où le texte a *تركا*, que M. de Slane considère comme le singulier de Tonareg, opinion au moins fort disputable.

6) *Hist. des Berb.*, I. p. 273, II. p. 2, 116.

renferme 27,000 îles peuplées et non peuplées. Nous n'avons parlé ici que de quelques-unes d'entre celles qui sont situées dans le voisinage de la terre ferme et qui jouissent d'un certain degré de culture et de civilisation ; quant aux autres, il n'y a rien qui nous engage à les mentionner.

La présente section comprend les villes de Noul Lamta, Tazocçàht et Agharnou ¹⁾, qui appartiennent au territoire du Sahara ; Taroudant, Tiouyouin ²⁾ et Tânnalalt, qui font partie du Sous occidental (al-Akçà) ; puis elle comprend dans le pays des Berbers les villes de Sidjilmâsa, Dar'a, Dîy, Tâdela, Cal'at Mahdi ibn Towâla, Fès (Fâs), Mecnâsa, Salâ et autres ports de l'océan ; les villes de Tlemcen (Tilimsân), Tatan wa Corâ, Çofrouy, Maghila, Aguersif, Carânta, Wadjda, Matila, Oran (Wahrân), Tâhart et Achir ; dans le Maghrib central (al-Gharbo'l-Ausat) Tenes, Brechk, Alger (Djazâir Bani Mazghannâ ou al-Djazâir), Todles, Bougie (Bidjâya), Djidjil, Milyâna, al-Cal'a, al-Masila, al-Ghadir, Maggara, Nigâous, Tobna, Constantine (al-Cosantina), 57 Tidjis, Baghâya, Tifâch, Douir Madîn, Bilizma, Dâr Malloul et Mila.

La plupart des villes que nous venons d'énumérer sont peuplées d'hommes d'origine berbère. Ces peuples habitaient anciennement la Palestine, à l'époque où régnait Djâlout (Goliath), fils de Dharîs, fils de Djâna, qui est le père des Zenâta du Maghrib et qui est lui-même fils de Loway ibn Ber ibn Cais ibn Elyâs ibn Modhar. David (sur qui soit la paix) ayant tué Djâlout le Berber, les Berbers passèrent dans le Maghrib, parvinrent jusqu'aux extrémités les plus reculées de ce pays et s'y répandirent. Les tribus de Mezâta, de Maghila et de Dharîsa s'établirent dans les montagnes ; celle de Lowâta dans la terre de Barca ; une portion de la tribu de Houwâra dans les montagnes de

1) Becri, p. 101 et 102. أجروا Agrou, mais W de Slane a noté (J. A. 1859, I. p. 416) la variante Agzon (أجزنو ?)

2) Becri, p. 100. تيومتين (Tioumetin), Ibn Khaldoun Tiounounin.

seaux (Djazirato 't-Toyou). On dit qu'il s'y trouve une espèce d'oiseaux semblables à des aigles, rouges et armés de griffes; ils font la chasse aux animaux marins dont ils se nourrissent, et ne s'éloignent jamais de ces parages. On dit aussi que l'île de Râcâ produit une espèce de fruits semblables aux figues de la grosse espèce, et dont on se sert comme d'un antidote contre les poisons. L'auteur du *Livre des merveilles* rapporte qu'un roi de France, informé de ce fait, équipa un navire qu'il envoya vers cette île pour obtenir de ces fruits et de ces oiseaux, parce qu'il avait été informé des propriétés médicales de leur sang et de leur foie; mais le vaisseau se perdit et ne revint jamais.

Aux îles de cette mer appartient encore l'île d'as-Sâciland (l'Islande?), dont la longueur est de 15 journées, sur 10 de largeur. Il y avait autrefois trois villes grandes¹⁾ et bien peuplées; des navires y abordaient et s'arrêtaient pour y acheter de l'ambre et des pierres de diverses couleurs; mais, par suite des dissensions et des guerres civiles qui eurent lieu dans ce pays, la plupart de ses habitants périrent. Beaucoup d'en-
 50 tre eux franchirent la mer pour se transporter sur le continent de l'Europe, où leur race subsiste encore très nombreuse, à l'époque où nous écrivons; nous en reparlerons quand il sera question de l'île d'Irlande.

Lâca, autre île de cette mer, produit, dit-on, beaucoup de bois d'aloës; on prétend qu'il est sans odeur sur les lieux, mais qu'il acquiert du parfum aussitôt qu'il est exporté et qu'il a traversé la mer. Ce bois est noir et très lourd. Autrefois les marchands se rendaient à cette île pour se procurer du bois d'aloës qu'ils vendaient ensuite aux rois du Maghrib occidental. On raconte qu'elle était alors habitée et même bien peuplée; mais elle a cessé de l'être, et les serpents ont envahi l'île entière, tellement qu'à présent on n'y saurait aborder sans danger. D'après ce que nous apprend Ptolémée le Claudien, cette mer

---

1) En des quatre manuscrits à petites, c'est aussi la leçon de la version latine.

riissent ensuite. Une autre île de cette mer se nomme l'*île des deux frères magiciens*. On raconte que ces deux frères, dont l'un s'appelait Chirhâm et l'autre Chirâm, exerçaient la piraterie sur tous les vaisseaux qui venaient à passer auprès de l'île; ils faisaient périr les navigateurs et s'emparaient de leurs biens; mais Dieu, pour les punir, les métamorphosa en deux rochers que l'on voit s'élever sur les bords de la mer. Ce ne fut qu'après cet événement que l'île devint peuplée. Elle est située en face du port d'Asafi, et à une distance telle que, lorsque 55 l'atmosphère est tout à fait sans brouillard, on peut, dit-on, apercevoir du continent la fumée qui s'élève de l'île. Cette particularité ayant été racontée à 1) Ahmed ibn Omar surnommé Racamo 'l-Iwaz, que le prince des Musulmans Ali ibn Yousof ibn Tâchifin avait chargé du commandement de toute sa flotte, il voulait y aborder avec les navires qui l'accompagnaient; mais la mort le surprit avant qu'il eût pu accomplir ce projet. On a recueilli des détails curieux, relativement à cette île et à la raison pourquoi le port d'Asafi reçut ce nom, de la bouche des *aventuriers* (al-mogharriron), voyageurs de la ville de Lisbonne en Espagne, qui y abordèrent. Le récit de cette aventure est assez long, et nous aurons l'occasion d'y revenir quand il sera question de Lisbonne. *

Dans cette mer il existe également une île d'une vaste étendue et environnée d'épaisses ténèbres. On l'appelle l'*île des moutons* (Djafirato 'l-Ghanam), parce qu'il y en a des troupeaux énormes; ces animaux sont petits et leur chair est amère, à tel point qu'il n'est pas possible d'en manger. Nous devons ce renseignement au récit des *aventuriers* 2). Près de cette île est celle de Râca, qui est l'*île des oi-*

---

1) Jaubert a traduit, « cette particularité a été racontée par. » J'ai cru devoir prononcer ^{وَقَدْ} *waqad* à cause des paroles suivantes.

2) Voyez sur les rapports qui existent entre ces récits d'Edisi et la légende de Saint Brandan, M. d'Avezac, *Les îles fantastiques de l'Océan occidental* p. 9 et suiv.

l'usage de sortir par un seul endroit ou par plusieurs ?" demanda Alexandre. — »Par un seul." — »Indiquez moi donc le lieu." — Ils l'y conduisirent, en apportant en même temps les deux taureaux qu'ils placèrent au lieu ordinaire ; aussitôt le monstre s'avança semblable à un nuage noir ; ses yeux étaient étincelants comme des éclairs et sa gueule vomissait des
54 flammes ; il dévora les taureaux et disparut. Alexandre ayant fait placer, le lendemain et le jour suivant, pas autre chose que deux veaux auprès de sa caverne, pour lui causer une faim extraordinaire, ordonna aux insulaires de prendre deux taureaux, de les écorcher et de remplir leurs peaux d'un mélange de résine, de soufre, de chaux et d'arsenic, et de les exposer à l'endroit indiqué. Le dragon sortit de sa retraite, comme de coutume, et dévora cette nouvelle proie ; quelques instants après, se sentant empoisonné par cette composition, où l'on avait, d'ailleurs, eu soin de mettre aussi des crochets en fer, il faisait tous les efforts imaginables pour la vomir, mais les crochets s'étant embarrassés dans son gosier, il se renversa la gueule béante pour reprendre haleine. Alors, conformément aux dispositions faites par Alexandre, on fit rougir des morceaux de fer et, les ayant placés sur des plaques du même métal, on les lança dans la gueule du monstre ; la composition s'enflamma dans ses entrailles et il expira. C'est ainsi que Dieu fit cesser le fléau qui affligeait les habitants de cette île ; ils en remercièrent Alexandre, lui témoignèrent une grande affection et lui offrirent des présents consistant en diverses curiosités de leur île ; ils lui donnèrent, entre autres choses, un petit animal qui ressemblait à un lièvre, mais dont le poil était d'un jaune brillant comme de l'or ; cet animal, appelé *bagrádj*, porte une corne noire et fait fuir par sa seule présence tous les animaux, même les lions et d'autres bêtes féroces, et les oiseaux.

Dans la même mer se trouve l'île de Calhàn, dont les habitants sont de forme humaine, mais portent des têtes d'animaux ; ils plongent dans la mer, en retirent les animaux dont ils ont pu se saisir et s'en nour-

plutôt à des femmes qu'à des hommes ; les dents canines leur sortent de la bouche, leurs yeux étincellent comme des éclairs et leurs jambes ont l'apparence de bois brûlé ; ils parlent un langage inintelligible et font la guerre aux monstres marins. Sauf les parties de la génération, nulle différence ne caractérise les deux sexes, car les hommes n'ont pas de barbe ; leurs vêtements consistent en feuilles d'arbres. On remarque ensuite l'*île de la déception* (Djazirat Khosrân ¹), d'une étendue considérable, dominée par une montagne au flanc de laquelle vivent des hommes de couleur brune, d'une petite taille et portant une longue barbe qui leur descend jusqu'aux genoux ; ils ont la face large et les oreilles longues ; ils vivent des végétaux que la terre produit spontanément et qui ne diffèrent guère de ceux dont se nourrissent les animaux. Il y a dans cette île une petite rivière d'eau douce qui découle de la montagne. L'île d'al-Ghour (al-Ghaur), également considérable, abonde en herbes et en plantes de toute espèce. Il y a des rivières, des étangs et des fourrés qui servent de retraite à des ânes (sauvages) et à des bœufs qui portent des cornes d'une longueur extraordinaire. Du nombre de ces îles est ensuite celle *des suppliants* (al-Mostachkin). On dit que cette île est peuplée, qu'il y a des montagnes, des rivières, beaucoup d'arbres, de fruits, de champs cultivés. La ville qui s'y trouve est dominée par une citadelle. On raconte qu'à une époque antérieure à Alexandre, il y avait dans cette île un énorme dragon qui dévorait tout ce qu'il rencontrait, hommes, bœufs, ânes et autres animaux. Lorsqu'Alexandre y aborda, les habitants se plaignirent des dommages que leur causait ce dragon et ils implorèrent le secours du héros. Le monstre avait fait de tels ravages dans leurs troupeaux, qu'ils avaient résolu de s'imposer plutôt une taxe quotidienne de deux taureaux qu'on plaçait auprès de sa tanière ; il sortait pour les dévorer, puis se retirait jusqu'au lendemain, en attendant un nouveau tribut. » Est-il dans

---

¹ Ibn al-Warid الحسرات جزيرة « l'île des suppliants ».

TROISIÈME CLIMAT

PREMIÈRE SECTION.

Après avoir décrit, dans les livres précédents, les pays compris dans les deux premiers climats, nous avons jugé convenable d'observer dans celui-ci la même méthode relativement à la description des villes et des provinces, des villages et des capitales, en indiquant leurs distances respectives en milles et en journées. Nous traiterons séparément de chaque pays, en ayant soin de faire connaître son état actuel, ses importations et ses exportations, les mers, les rivières, les étangs et les lacs qui s'y trouvent, les montagnes qu'on y remarque, avec l'indication de leur étendue; nous parlerons aussi des plantes, des arbres, des mines, des animaux; nous indiquerons les sources des fleuves, leurs cours et leurs embouchures, d'après les notions et les relations existantes: le tout en son lieu, d'une manière claire et concise, conformément au plan que nous nous sommes tracé, et avec le secours du Tout-Puissant.

La première section du troisième climat commence à l'océan qui baigne la partie occidentale du globe terrestre. Du nombre des îles de cet océan est celle de Sâra, située près de la mer Ténébreuse. On raconte que Dzou 'l-Carnain y aborda avant que les ténèbres eussent couvert la surface de la mer, y passa une nuit, et que les habitants de cette île l'assailirent, lui et ses compagnons de voyage, à coups de pierre et en blessèrent plusieurs. Une autre île du même océan se nomme

85 *l'île des diablesses* (Djâzirato 's-Sa'âli), dont les habitants ressemblent

et de cette dernière ville à Dilâç, située sur la rive orientale du Nil, mais à 2 milles du fleuve, on en compte environ autant.

Dilâç est une petite ville florissante où l'on fabrique les mors de cheval qui s'appellent *dilâçîya* et divers ouvrages en fer. Du temps des anciens Égyptiens, elle était comptée au nombre des villes les plus considérables, mais à présent elle est petite et n'a que peu d'habitants, son territoire ayant été pillé et ravagé par les Berbers de la tribu de Lowâta et par des Arabes vagabonds.

Le canal se termine au Faijoun, et décharge ses eaux dans le lac d'Acnâ et Tanhamat: nous en parlerons dans le troisième climat. Tarfa et Samistâ sont des châteaux et des métairies, situés à 2 milles du Nil. Ces endroits sont très peuplés; on y cultive la canne à sucre; on y fabrique du sucre et du candi en quantité suffisante pour en pourvoir 52 presque toute l'Égypte.

Tout ce pays est tellement peuplé que les villes ne sont distantes l'une de l'autre que d'une journée, ou de deux au plus, et que les champs cultivés se succèdent sans interruption sur les deux rives du fleuve.

De Miçr à Syène, on compte 25 journées.

---

ayant des dattiers et produisant toutes sortes de fruits excellents, d'un goût et d'une beauté incomparables, 1 journée de navigation ¹⁾).

D'Armant à Syène, dont nous avons parlé dans le premier climat, 1 journée de navigation.

Pour revenir au canal dérivé du Nil dont il a déjà été question, nous dirons qu'il a son origine sur la rive gauche auprès de la ville de Çoul, où il porte le nom d'al-Menhâ, qu'il se dirige ensuite par le nord-ouest vers al-Bahnasâ, ville florissante et bien peuplée, à 4 journées de distance de Çoul, sur la rive occidentale du canal, et à 7 sortes journées de Miçr.

C'est à al-Bahnasâ qu'on fabrique depuis longtemps et aujourd'hui encore les tissus précieux qui tirent leur nom de celui de cette ville : des rideaux, des pièces d'étoffe (*macâti'*) d'une splendeur royale, de grandes couvertures de tente (*madhârîb*) et des vêtements exquis. Il y a des fabriques de particuliers et d'autres qui appartiennent à la commune. La valeur de ces tissus sert aux marchands de base pour établir le prix des étoffes précieuses. La longueur d'un rideau est de 30 aunes, plus ou moins, et le prix s'en élève à environ 200 mitscâl 31 [d'or ²⁾] la paire. On ne fabrique aucun de ces tissus, soit en laine, soit en coton, sans y inscrire le nom de la fabrique d'où il soit; tel est l'usage dans les fabriques de particuliers aussi bien que dans celles de la commune : il est ancien et il subsiste encore de nos jours. Du reste, ces étoffes sont partout très estimées, soit pour vêtements, soit pour meubles.

Le canal descend ensuite, vers le nord, à Ahnâs, petite ville située à 2 journées de la précédente. Cette ville est très peuplée et abonde en ressources; son territoire est fertile, les vivres y sont à bas prix, et le négoce y est considérable. De là à al-Lâhoun 2 journées de marche,

1) Le man. C. ajoute en marge: «il y a un très grand barbé.»

2) Supplée par al-Manmâ.

tive d'excellentes légumes et beaucoup de céréales ; la viande y est grasse, belle et délicieuse. Mais à côté de tous ces avantages, l'air n'y est pas sain, le teint des habitants est pâle, et peu d'étrangers échappent aux maladies causées par l'insalubrité du climat.

De Coug à Damâmil, belle ville de construction récente, riche en froment et autres céréales, en très bon air, sur la rive orientale, environ 7 milles. Les habitants de Damâmil sont de races mélangées, surtout de Maghribins ; ils sont en général très hospitaliers, l'étranger y est honoré, protégé et respecté. De là à Camoula 5 milles.

Camoula est un bourg considérable, abondamment pourvu de tout ce qui contribue au bien-être de la vie. Un voyageur contemporain digne de foi rapporte que, parmi les fruits de toute espèce qu'on y recueille, il y a vu des raisins d'une beauté et d'une grosseur incomparables ; il ajoute qu'il lui prit envie d'en peser un grain qui se trouva être du poids de 12 drachmes. Il y a aussi des melons (*dollâ'*), diverses sortes de figues bananes d'une grosseur extraordinaire, des grenades, des coigns, des poires (*iddjâr*), et en général des fruits de toute espèce, qui se vendent à très bas prix.

Au nord de ce bourg est une montagne courant du sud au nord jusqu'à Asiout, et qui s'appelle Borrân, où sont les trésors, dit-on, du 30 fils d'Achmoun, fils de Miçrâm, qui sont encore de nos jours l'objet de recherches.

De Camoula à Isnâ, sur la rive gauche du Nil, 1 journée de navigation. Isnâ est une ville des plus anciennes, bâtie par les Égyptiens (les anciens Coptes). Elle est entourée de champs labourés et de jardins délicieux ; l'aisance et la sécurité y règnent ; le raisin y est en telle abondance et d'une qualité si supérieure, qu'on le fait sécher pour le transporter ensuite dans toute l'Égypte. Il existe à Isnâ des restes curieux d'anciens édifices bâtis par les Égyptiens.

De là à Armant, sur la rive droite, belle ville également ancienne.

tiques et de couleur mélangée ; et, passant leur tête à travers la fente, et puis la retirant, s'envolent, jusqu'à ce que la fente se ferme sur l'un d'entre eux, qui, s'y trouvant pris, bat des ailes pendant quelque temps jusqu'à ce qu'il meure ¹⁾ ; alors les autres oiseaux s'envolent pour ne revenir qu'au même jour de l'année suivante. C'est un fait très connu en Égypte et constaté dans beaucoup d'écrits.

De la montagne d'at-Tailamoun, dont nous avons parlé, à Asiout, ville considérable et peuplée sur la rive occidentale du Nil, riche en toutes sortes de bonnes choses, ayant de beaux jardins et des terres étendues, abondant en céréales de toute espèce, belle enfin et nette, on compte 1 journée de navigation.

D'Asiout à Akhmim, en remontant le fleuve, 1 demi-journée de navigation, et de la dernière à Kift autant, si on se sert d'un bateau à voiles.

Kift est une grande ville, située à une petite distance de la rive orientale du fleuve, peuplée d'hommes de race mélangée, entre autres de quelques familles grecques (Roum). Les habitants sont Chiïtes. On y cultive beaucoup de légumes, particulièrement des raves et des laitues dont ils recueillent la graine pour la cuire et en extraire de l'huile, avec laquelle ils fabriquent diverses sortes de savon très estimé pour sa pureté, qu'on emploie dans toute l'Égypte et qu'on exporte au loin ²⁾.

De là à Couç, également à l'est du Nil, 7 milles.

Couç est une ville considérable avec un *minbar*, de grands bazars et un commerce florissant. C'est un rendez-vous pour les marchands ; l'importation et l'exportation y sont considérables ; les marchandises s'y vendent à bon prix. Les habitants boivent de l'eau du Nil. On y cul-

1) Sur la marge du man. C. on lit cette note : son raconte qu'un jour un oiseau ayant réussi à se dégager, les autres le frappèrent à coups de bec et d'ailes, jusqu'à ce qu'il fût repris ; après quoi ils s'envolèrent."

2) Sur la marge du man. C. on trouve ajouté ceci : et y a aussi un grand *darbâ*."

d'Isnâ, celui de Dendara ; mais celui d'Akhmim est le plus solidement construit et le plus remarquable par la beauté de ses sculptures ; et, en effet, on y voit non seulement la représentation de quelques astres, mais encore celle de divers arts et artistes, et un grand nombre d'inscriptions. L'édifice est situé au milieu d'Akhmim, comme nous l'avons dit.

Au-dessus (au midi) de l'embouchure du canal dit al-Menhâ, et sur la rive occidentale du Nil, est la ville de Zamâkhir, remarquable par ses édifices, ses jardins, ses eaux courantes et la variété de ses productions. Elle est extrêmement jolie. De là, toujours sur la même rive et à 5 milles de distance, est la montagne d'at-Tailamoun, qui, venant de l'ouest et divisant le pays, obstrue le cours du Nil, en sorte que les eaux ne peuvent franchir cet obstacle qu'avec des efforts impétueux, ce qui intercepte la navigation entre Miqr et Syène. Les Zamâkhiens disent que Dahiya ¹⁾, la magicienne, demeurait jadis sur le sommet de cette montagne dans un château dont il ne reste que de faibles vestiges. Ils 48 rapportent qu'en prononçant certaines formules elle empêchait les navires de passer sous la montagne, malgré la violence du courant qui les poussait en avant. Aujourd'hui encore le passage du Nil en cet endroit est très difficile, comme tout le monde sait.

De cette montagne à celle de Tânsif, on compte environ 2 journées. Dans le flanc de cette dernière il existe un endroit à surface unie où l'on voit une fente très étroite ²⁾. C'est là qu'un certain jour de l'année se rassemblent des troupes d'oiseaux, de l'espèce dite *boukîr*, aqua-

---

désigner des monuments des anciens Égyptiens et des tours très élevées." (Quatremère, *Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Égypte*, p. 48).

1) C'est-à-dire, « la rusée. » La reine célèbre des Berbers, la Cahna, portait aussi ce nom ou plutôt ce sobriquet, v. l'*Hist. d. Berb.*, t. p. 198, 340. Macriai, t. p. 37
جبل زماجير الساحرة.

2) Macriai, t. p. 37 شعب الموقيرات.

est couvert de jardins et de champs ensemencés, environ 5 milles.

De là à Çoul, gros village et très peuplé, où il se tient des marchés, qui abonde en dattes et autres fruits et possède diverses ressources environ 1 journée. Çoul est situé à l'embouchure du canal dit al-Menhâ, qui aboutit à l'orient des oasis, qui sert à l'arrosage de beaucoup de terres, et d'où dérivent les canaux du Faiyoum dont nous parlerons ci-après.

Du village de Çoul à Akhmim, ville sur la rive orientale, et à environ 2 milles du Nil, 1 journée. Akhmim et al-Bolaina sont deux villes qui ont à peu près le même nombre d'habitants. Il y a beaucoup de dattiers et on y cultive les cannes à sucre. A Akhmim on voit l'édifice nommé *barba*, construit par le premier Hermès avant le déluge. Ce personnage avait prévu par son art que le monde devait périr dans une catastrophe; mais il ne savait pas si ce serait par l'eau ou par le feu: il fit donc construire d'abord des édifices de terre, qui n'avaient pas été exposée à l'action du feu, et le soleil ayant séché cette terre, il fit orner ces édifices de peintures et d'emblèmes scientifiques, dans la pensée que,

47 si le monde périssait par le feu, ces édifices subsisteraient et gagneraient même en solidité, et que la postérité pourrait lire ce qu'il avait écrit. Puis il ordonna qu'on lui construisit d'une manière très solide des édifices de pierre; il y fit représenter toutes les sciences qu'il jugeait être nécessaires aux hommes, et il dit: Si la catastrophe a lieu pas les eaux, les édifices de terre seront dissous, mais ceux-ci subsisteront, et les sciences ne périront pas. Lorsque le déluge arriva et que les eaux couvrirent la terre dont elles firent périr tous les habitants, les édifices construits de terre tombèrent en dissolution, mais ceux de pierre subsistèrent avec tout ce qu'Hermès y avait fait peindre et ils se sont conservés jusqu'à présent. C'est à eux qu'on donne le nom de *ba'âbâ* ¹⁾. Il y en a plusieurs, comme celui

---

1) C'est le mot copte *ap'epu* qui signifie proprement le temple et qui s'emploie pour

De Monyat Ibn'l-Khacib à al-Achmouni, belle petite ville, entourée de jardins et abondante en dattes, en blé, et en toutes sortes de fruits et de céréales, bien peuplée et riche, où l'on fabrique des étoffes bien connues, 1 demi-journée ou un peu plus.

Vis-à-vis ¹⁾, au nord du Nil, est Boucir, ville petite, mais entourée de cultures. On dit que c'est de là que la plupart des sorciers de Pharaon étaient originaires, et en effet on y trouve encore actuellement quelques personnes qui s'occupent de prestiges.

De Boucir à Ancinâ, ville ancienne, située à l'orient du Nil, entourée de beaux jardins et de lieux de récréation, riche en fruits et autres produits, et connue sous la dénomination de *ville des enchanteurs*, parce que ce fut de là que Pharaon fit venir ceux qu'il voulait opposer à Moïse le jour de la conférence, 6 milles. C'est à cette hauteur que se trouvent, à 2 milles de distance environ du Nil, divers petits endroits, parmi lesquels on distingue an-Nadjâsia, village très peuplé, riche en blé et en fruits; et vis-à-vis, sur la rive occidentale du Nil, Masnâwa (ou Minsâra), village entouré de jardins et de palmiers, 46 riche en champs cultivés et en pâturages; puis, au-dessous d'al-Achmouni, Takhâ ²⁾, ville célèbre, où l'on fabrique des rideaux et des *kisâ's* de laine, qui portent le nom de la ville.

On dit que le crocodile est nuisible sur la rive d'al-Achmouni, mais non point sur celle d'Ancina, à cause, dit-on, d'un talisman qui la protège.

D'Ancina à al-Marâgha, petit endroit entouré de palmiers, de plantations de canne à sucre, de champs cultivés et de plusieurs jardins, sur la rive occidentale du Nil, environ 5 milles.

D'al-Marâgha à Tizmant, sur la même rive, ville dont le territoire

1) Ibu Hancal a **أجنيبها** au lieu de **ألمها**

2) *Verrière* et d'autres **نخاع**.

Cet al-Wâh ¹⁾ comprend de nos jours un grand nombre de petits villages peuplés de races mêlées, où l'on cultive l'indigo et la canne à sucre, et situés à côté de la grande montagne qui sépare l'Égypte du désert contigu au Soudan.

D'al-Bahrain à Santariya 4 journées.

La ville de Santariya est petite, mais possède un *minbar* ; elle est peuplée de Berbers et d'Arabes de diverses tribus, à demeure fixe, et située sur les confins du Sahara, à 9 journées au sud de Lacca (Lac), qui est un port de la mer Méditerranée ²⁾. L'eau que les habitants boivent provient de puits et d'un petit nombre de sources ; ils possèdent beaucoup de dattiers.

De Santariya à la montagne de Calmarâ, où est une mine de fer de qualité excellente, on compte 4 journées. C'est par Santariya qu'on passe pour aller, soit dans le Couwâr, soit dans le reste du Soudan, et pour se rendre à Audjala vers l'ouest, qui en est éloignée de 10 journées de marche.

C'est dans cette contrée qu'on trouve la montagne rouge, dite Badîm (Barîm), dans laquelle on a, dit-on, taillé les deux obélisques d'Alexandrie.

La ville d'al-Cais, située sur la rive occidentale du Nil, est ancienne et bien bâtie. On y cultive la canne à sucre en grande quantité, et diverses sortes de dattiers. La ville est très prospère.

D'al-Cais à Dahrout, vers le nord, on compte environ 18 milles.

De la même ville à Monyat Ibnî 'l-Khacib, village charmant sur la rive orientale du Nil, entouré de jardins et de champs où l'on cultive la canne à sucre et la vigne, de belles villas et de lieux de récréation, 1 demi-journée.

1) Oasia parva.

2) Aboulfeda, p. 178, donne la distance de Santariya au *catatholus parvus* (Ras el-Caïus) à 8 journées de marche.

nentes, des dents canines et molaires, et s'avance lentement. Il se tient dans les cavernes ou dans les sables, et tue et dévore quiconque se présente devant lui et ose l'attaquer. Dès qu'on le fait sortir de ce pays, il meurt. C'est un fait notoire et bien connu.

Quant aux oasis intérieures (al-Wâhât ad-Dâkhila), elles sont habitées par des Berbers et des Arabes qui ont des demeures fixes et qui y cultivent l'indigo en grande quantité dans les lieux arrosés. Cette substance est renommée pour sa qualité supérieure et connue sous le nom d'*indigo des oasis* (al-Lawâhi). Le pays, comme la partie du district de 44 Syène qui y est contigue, produit aussi une espèce d'ânes aussi petits que des moutons, et tachetés de blanc et de noir. Ils ne sont pas susceptibles de servir de monture, et ils meurent inévitablement lorsqu'on les fait sortir de ce pays. Il existe dans le haut-Ça'id une variété de ces animaux qui est très maigre, mais extrêmement légère et rapide. On trouve dans les sables d'al-Wâhât et dans le pays d'al-Djifâr, qui en est voisin, beaucoup de serpents, qui se cachent dans le sable et qui, quand les chameaux des caravanes viennent à passer, savent s'élancer dans les litières pour attaquer les personnes qui se trouvent dedans. Leur morsure est mortelle.

Le pays d'al-Djifâr ¹⁾ est plus bas (c'est-à-dire: plus au nord vers la mer) que les oasis. Il est actuellement désert et inculte, mais autrefois il était très peuplé, florissant et riche. On y cultivait principalement le safran, l'indigo, le carthame et la canne à sucre. Il n'y subsiste plus que deux bourgs, l'un dit al-Djifâr, et l'autre al-Bahrain, entre lesquels il y a une distance de 2 journées; ils sont entourés de dattiers et abondamment pourvus d'eau douce. D'al-Djifâr à al-Wâh, on compte 3 journées sans eau.

---

1) Il faut se garder de confondre ce pays avec celui du même nom qui se trouve entre l'Égypte et la Syrie. Je crois qu'Edrisi a eu vue ici l'Oasis Bahiya (sur la carte Kiepert).

Nous disons donc que la partie supérieure (méridionale) de la contrée décrite dans cette section et située du côté de l'occident, où se trouve le reste du pays des Tadjowin, n'est qu'un grand désert, inhabité à cause des sables mouvants que les vents transportent çà et là, quoiqu'il y ait plusieurs étangs. Nul ne peut y rester à demeure fixe, à cause de ces sables continuellement poussés par les vents. Ces sables s'étendent 43 d'un côté jusqu'aux oasis extérieures (al-Wâhât al-Khâridja), dont ils envahissent le territoire et dont ils abiment les derniers restes de culture, de l'autre côté, c'est-à-dire du côté de l'ouest, jusqu'à Sidjilmâsa et au-delà jusqu'à l'océan.

Ce pays des Wâhât Khâridja ¹⁾, aujourd'hui désert et sans aucun habitant, quoiqu'on y trouve de l'eau, était jadis fertile en palmiers, habité et fréquenté; il y avait jusqu'à Ghâna des routes frayées et des aiguades bien connues, mais il n'en subsiste plus rien. On trouve encore dans ces Wâhât Khâridja des moutons et des vaches devenus sauvages, ainsi que nous l'avons dit plus haut. De là jusqu'aux frontières de la Nubie, on compte 5 journées de distance, par une contrée déserte. Ces oasis sont traversées par une montagne dite Alsâni, dont la cime est élevée et d'une largeur égale à celle de sa base; dans cette montagne il y a une mine de lapis lazuli, pierre qu'on transporte en Égypte pour la travailler. C'est dans ces oasis que vit le dragon qui ne se trouve nulle part ailleurs. Les gens du pays disent qu'il est d'une grosseur si énorme, qu'on le tient pour une grande colline, et qu'il avale un veau, un mouton et même un homme; ce monstre a la forme d'un serpent en ce qu'il marche sur le ventre, mais il a des oreilles proémi-

---

1) Tel est le texte des quatre manuscrits. Dans le man. B, le meilleur de tous, on trouve sur la marge ici et dans la suite : Wâhât Dâkhila ou lieu de Wâhât Khâridja, et par contre Wâhât Khâridja au lieu de Wâhât Dâkhila. C'est en effet, selon les cartes, la véritable leçon, mais j'ai cru devoir conserver celle des manuscrits, parce que je crois qu'Édrisi lui-même a écrit ainsi.

ce ; elle n'est qu'un lieu de repos et un asile pour les habitants quand ils reviennent de leurs expéditions.

Au nord de cette région est Zâla ¹⁾, ville fortifiée et gouvernée par un chef indépendant. Celui qui part de cette ville dans la direction du nord-ouest, du côté de la mer, arrive à Sort (Çort) après 9 journées de marche. De Zâla à Waddân, on compte 8 journées, et de Zâla 42 à Zawila, 10, en se dirigeant vers le sud-ouest.

QUATRIÈME SECTION.

Cette section comprend le reste des oasis al-Khâridja (les extérieures) et la partie du pays des Tadjowîn qui en est limitrophe au sud ; puis la majeure partie du Djifâr et du Bahrain, en retournant vers Santariya (que nous avons mentionnée incidemment plus haut), passant par les campements des Bani Hilâl, et descendant à côté de la montagne dite de Goliath le Berber, ainsi nommée parce que l'armée de ce géant y fut défaite, et qu'il y vint chercher un refuge avec les siens. À l'est de cette montagne s'étend une grande partie de l'Égypte; elle est arrosée par le Nil, qui y descend de la Nubie supérieure. Nous décrirons ces pays dans le plus grand détail, n'omettant rien des choses mémorables qu'ils contiennent, s'il plaît à Dieu, ainsi que tous les lieux habités dans le voisinage du Nil, jusqu'à Ahrit, Charouna et Bayâdh, qui touchent aux campements des Bali, des Djohaina et des Çofâra (?), et jusqu'aux extrémités du Çâ'id (de la Haute-Égypte), où il touche à al-Allâki. Enfin nous parlerons des demeures des Taim, des Bodjoum et des Cop-tes, qui sont contiguës à la partie inférieure de cette section.

---

1) Boert, p. IV, écrit Zelâ (زلي); «cette ville porte, sur nos cartes, le nom de Zella" (de Slave)

dans le voisinage de Talavera en Espagne, et qui est une poudre de
41 couleur verte terne¹⁾, pour ôter la gale des yeux. Cette dernière est très
célèbre dans toute l'Espagne, l'expérience ayant montré son efficacité.

Cette contrée est voisine des oasis al-Khâridja (les extérieures), maintenant connues sous le nom de pays de Santariya, à cause de la ville de Santariya qui s'y trouve et qui a été fondée dans ces derniers temps : nous en reparlerons ci-après. Au sud de cet endroit sont les ruines d'une ville jadis florissante et peuplée, nommée Chabron²⁾ : ses édifices sont détruits, ses eaux se sont absorbées dans la terre, ses animaux domestiques sont retournés à l'état sauvage, sa disposition est devenue méconnaissable ; il n'y reste que des décombres, des débris qui disparaissent de plus en plus, et quelques palmiers qui ne donnent plus de fruits³⁾. Souvent les Arabes y pénètrent dans leurs excursions. Au nord-est de la ville est une montagne de peu d'élévation, mais très raboteuse et inaccessible, les pierres se détachant quand on essaie de la gravir. A son pied est un lac considérable d'eau douce d'environ 20 milles de circonférence, mais peu profond, au milieu duquel croissent des roseaux. On y trouve une sorte de poisson désagréable au goût et rempli d'arêtes. Ce lac est alimenté par une source d'eau venant du sud. Sur ses bords sont des campements de Couwâiens nomades, qui parfois sont attaqués à l'improviste par des Arabes qui leur causent du dommage. Dans le même pays est la ville de Marinda, subsistant encore de nos jours et très peuplée. C'est bien rarement que des voyageurs y arrivent, à cause du défaut de productions et du peu d'industrie et de commier-

1) Les quatre manuscrits portent ماخر. Je crois qu'il faut lire en transposant une consonne ماخر. On rencontre plusieurs exemples de ce genre de corruption dans les quatre manuscrits d'Edrisi.

2) Becrî, p. 10, nomme ce lieu Çobrou (صبرو).

3) Le mot ماحل (stérile) ne se dit ordinairement que du terrain. Peut-être faut-il lire avec transposition des consonnes حاملة «qui portent encore des fruits», ou bien لامكة «qui apparaissent ici et là».

tent que cette substance croît et végète continuellement à mesure qu'ils en extraient, et s'il n'en était pas ainsi, tout le pays disparaîtrait, telle est la quantité d'alun qu'on en tire annuellement pour l'exportation ¹⁾.

Non loin et à l'ouest d'Abzar est un lac considérable et profond; il a 12 milles de longueur sur 3 de largeur ²⁾. On y pêche un poisson très gros, qui s'y trouve en abondance et qui ressemble au *bouri*; il est gras et procure un mets délicieux. On appelle ce poisson *bacac* (bacan). La quantité qu'on en pêche est tellement considérable, qu'on le sale pour le transporter dans tout le Couwâr, où il se vend à très bon marché.

Quant à la partie du pays des Tadjowin, comprise dans cette section nous avons parlé d'eux plus haut, dans la description du premier climat, comme d'un peuple nègre infidèle et sans croyance. Nous y ajoutons qu'ils sont fort nombreux et possèdent beaucoup de chameaux, car leur pays offre des pâturages excellents. Ils sont nomades et changent continuellement de domicile. Leurs voisins ne cessent jamais de faire des incursions dans leur pays et tâchent de les surprendre pour les réduire en captivité. Ils n'ont que deux villes, qui sont Tadjowa et Samina (Samiya), dont nous avons parlé ci-dessus. Au nord le pays est borné par une montagne de forme demi-circulaire ³⁾, dont la couleur est grise tirant sur le blanc, et qui contient des veines d'une espèce de terre douce qu'on applique avec succès à la cure de l'ophthalmie qui s'appelle chassie, de même qu'on emploie la poussière de la caverne qui se trouve

1) Il semble qu'Edrisi a été mal instruit au sujet des produits du Couwâr. Le docteur Barth n'a jamais vu l'alun parmi les marchandises apportées de ce pays. Mais le Couwâr est très riche en mines de sel, dont il approvisionne tout le pays des nègres. Comp. *Reisen*, I. p. 392, 511 (note), 532, 571.

2) C'est bien sans doute le lac Tadj que l'auteur décrit ainsi. M. Barth (III. 27) appelle le poisson de ce lac bouni (carpe). Le bouri (*mugicephalus*) est un poisson du Nil (ci-dessus, p. 22).

3) Peut-être faut-il traduire «par la montagne de Macouwa (*Macouwan*)»

la rivière. Ancalàs est, sans contredit, la ville la plus considérable et la plus commerçante du Couwâr. Il y a dans les montagnes près de cette ville des mines abondantes d'alun pur, de qualité supérieure; pour le vendre les habitants d'Ancalàs vont du côté de l'orient jusqu'à l'Égypte, du côté de l'occident jusqu'à Wârgalân et les autres pays du Maghrib occidental. Ils portent des *mocanderât* tissues de laine et attachent sur la tête des *carâz* de la même étoffe, dont les bouts leur servent à se voiler le visage et à se couvrir la bouche. C'est un usage ancien parmi eux et dont ils ne s'écartent jamais. Ils ont actuellement un chef indépendant né dans le pays, entouré d'une grande famille qu'il soutient et qui l'appuie à son tour. C'est un personnage généreux, d'une conduite irréprochable et qui gouverne légalement. Il est musulman.

D'Ancalàs à Abzar, petite ville située sur une colline de terre, entourée de palmiers et possédant des puits d'eau douce, 2 journées. Il y a, dans le voisinage de cette ville, une mine d'alun d'excellente qualité, mais très mou et qui se laisse aisément émiet¹⁾. Les habitants portent la *fouta* et le *mizar* de laine, et vivent du commerce de l'alun.

D'Abzar à Tamalma (Talamla)²⁾, on compte 1 journée de marche. Tamalma est également une petite ville. L'eau y est rare, ainsi que les palmiers, mais les dattes y sont excellentes. Il y a une mine d'alun de médiocre qualité, attendu qu'elle est sillonnée par diverses veines de terre, mais on mêle ce qu'on en tire avec de meilleures sortes d'alun et on le vend ainsi aux marchands. Cette ville dépend du Couwâr: nous en avons parlé dans le premier climat.

Dans tout ce pays de Couwâr l'alun est très abondant et d'une qualité supérieure. La quantité qu'on en exporte chaque année est immense, et cependant les mines ne s'épuisent pas. Les gens du pays rappor-

1) Peut-être faut-il corriger dans le texte يتخرق « se fend ».

2) Comp. ci-dessus, p. 11.

uns disent qu'il prend sa source dans les montagnes de Lounia et qu'il coule du côté du sud jusqu'à Caucau, pour se diriger ensuite vers le Sahara; d'autres disent que cette rivière n'est qu'un affluent du fleuve de Caucau; que ce dernier prend réellement sa source au pied d'une montagne dont l'autre extrémité touche au Nil. On rapporte que le Nil se perd sous cette montagne pour reparaitre de l'autre côté, qu'il coule ensuite jusqu'à Caucau, puis se dirige du côté de l'ouest vers le Sahara, et qu'il finit par se perdre dans les sables.

Le pays limitrophe de cette contrée à l'orient est en grande partie celui de Couwâr, très connu et très fréquenté. C'est de là qu'on tire l'alun qui est célèbre sous le nom de Couwârî et qui surpasse toutes les autres sortes par sa qualité. Le pays de Couwâr est entouré par le lit d'une rivière courant du sud au nord, où l'on ne trouve point d'eau, si ce n'est qu'en creusant on y obtient de l'eau limpide et froide en abondance. Sur les bords de cette rivière il y a une petite ville nommée al-Caçaba (*le chef lieu*)¹⁾, bien bâtie et entourée de palmiers et d'autres arbres du désert. Les habitants sont à demeure fixe; ils portent pour vêtements la *fouta*, l'*iszâr* et les *cadâwir* de laine. Ils sont riches et font de fréquents voyages à l'étranger pour le commerce. Ils boivent de l'eau de puits, qui chez eux est douce et très 39 abondante.

De là à Caçr Om Isa (*le Château de la mère de Jésus*), on compte 2 journées vers le sud. C'est une ville peu considérable, mais dont la population, qui est très riche, possède beaucoup de chameaux qui lui servent à se transporter à l'orient et à l'occident. Leur principale richesse et le premier article de leur commerce est l'alun. Autour de la ville sont des palmiers et des sources dont ils boivent les eaux qui sont douces.

De là à la ville d'Ançalàs, on compte 40 milles, en suivant le lit de

---

1) Le nom propre de cette ville est Bjâwân (جاءان). Beusi, p. 139.

bitée par quelques familles de nègres, vivant misérablement, au pied de la montagne de Tantano, avec un très petit nombre de chameaux, et tirant pour la plupart leur nourriture de la racine d'une plante nommée *agrostes*, la même que les Arabes appellent *nadjil* ¹⁾, qui se plaît dans les terrains sablonneux. Ils la font sécher, la réduisent en farine au moyen d'une pierre, et en font du pain pour se sustenter. Les notables d'entre eux vivent de chair de chameau séchée au soleil et leur boisson est le lait de chameau. Ils emploient la fiente de ces animaux avec certaines plantes épineuses comme combustible, le bois étant très rare parmi eux.

Au nord de cette ville (Dâwoud) est celle de Zawila, fondée par 58 Abdollah ibn Khattâb al-Houwârî en 506 de l'hégire (918 de J. C.), pour servir de résidence à lui et à sa famille. Elle porte le nom de ce personnage (c'est-à-dire Zawila Ibn Khattâb) et c'est de lui qu'elle tire sa célébrité. Elle est actuellement florissante, et nous la décrivons, s'il plaît à Dieu, dans le troisième climat du présent ouvrage.

Dans la montagne de Tantano il existe une mine de fer excellent. Au sud sont les lieux de campement et les pâturages des Azgâr, peuplade berbère, qui erre, comme nous l'avons dit ci-dessus, dans ces contrées pour faire paître ses chameaux. Nous avons déjà mentionné quelques particularités de cette tribu.

La partie méridionale des pays qui entrent dans cette section comprend le reste du pays de Caucau et le Damdam ²⁾ avec une partie de la montagne de Lounia, qui est formée de terre blanche et molle, et où l'on voit, dit-on, de petits serpents à deux cornes. Selon d'autres il y a des serpents à deux têtes.

Les opinions sont très partagées au sujet du fleuve de Caucau. Les

¹⁾ Espèce de graminée. Le nom générique est نَجِيل, نَجْم (ou selon la prononciation maghrilienne نَجِيم), et enfin le nom grec de Dioscoride أغروسطيلى ou أغرسطيلى.

²⁾ Comparez Couley, p. 112.

le pays des Berbers et dans leurs nombreuses tribus, il n'en est aucune de plus versée dans cette science. Lorsque l'un d'entre eux, grand ou petit, a perdu quelque chose, ou qu'une pièce de son bétail s'est égarée, il trace des signes dans le sable, et au moyen de ces signes il devine où est l'objet perdu, se dirige vers ce point et le retrouve. Si un voleur dérobe un objet quelconque, et l'ensouit sous terre, près ou loin, le propriétaire trace des caractères pour connaître la direction qu'il doit suivre, puis d'autres pour trouver le lieu précis de la cachette, et il retrouve ainsi ce qu'on lui a pris. Il y a plus : par ces caractères il sait aussi quelle est la personne qui a commis le vol ; il rassemble donc les chefs de la tribu, qui tracent eux aussi des signes magiques et discernent par ce moyen le coupable de l'innocent. C'est une chose connue qui fait souvent le sujet des discours chez les Maghribins. Un 37 d'eux racontait avoir vu à Sidjilmâsa un homme de cette tribu qui se soumit à trois expériences successives, et qui réussit trois fois à retrouver, au moyen de caractères magiques, un objet caché dans un lieu qu'il ne connaissait pas ; et c'est une chose d'autant plus surprenante, que ces hommes sont d'ailleurs fort ignorants et fort grossiers. Mais en voilà assez sur ce sujet.

TROISIÈME SECTION.

Les pays dont la description est contenue dans cette troisième section sont : une partie du Waddân ; la majeure partie du Conwâr ; une partie du pays des Tadjowin idolâtres ; la majeure partie du Fezzân.

Le Waddân se compose d'oasis plantées de dattiers et ayant la mer (Méditerranée) au nord-ouest. Avant l'époque du mahométisme ce pays était très peuplé et gouverné par un roi indigène et héréditaire. Mais à l'arrivée des Musulmans, la crainte qu'en éprouverent les habitants les porta à fuir et à se disperser dans le Sahara. Il ne subsiste actuellement que la ville de Dâwoud, à demi ruinée et ha-

tre, et égales en grandeur et en population. On y boit de l'eau de puits. Il y croît des palmiers, du millet et de l'orge, qu'on arrose au moyen d'une machine qui porte le nom d'*indjafa*¹⁾ et que les habitants du Maghrib appellent *khattāra*. Il y a une mine d'argent dans une montagne nommée Djerdjis, mais cette mine est trop peu productive pour valoir la peine d'être exploitée, et on l'a abandonnée. Elle est située à environ 3 journées de Tessāwa. De ce dernier lieu à la tribu berbère appelée Azgār²⁾, on compte environ 12 journées vers 36 l'orient. Cette tribu nomade, qui possède beaucoup de chameaux et de laitage, se compose d'hommes très braves, très disposés à se défendre; ils vivent en paix avec ceux qui vivent en paix avec eux, et ils oppriment ceux qui cherchent à leur nuire. Ils passent le printemps et l'été dans les environs de la montagne dite Tantano, de laquelle découlent diverses sources d'eau vive et au pied de laquelle il y a des étangs où les eaux se rassemblent. Sur les bords de ces étangs on trouve d'excellents pâturages où les chameaux trouvent à se nourrir jusqu'au moment où la peuplade retourne à sa demeure habituelle.

De la montagne autour de laquelle errent les Azgār jusqu'à la terre de Begāma, on compte 20 journées par un pays désert, aride, peu frayé, et dont l'air est corrompu. Des Azgār à la ville de Chadānes, 18 journées. De la même tribu à la ville de Chāma, environ 9 journées. On trouve dans l'intervalle deux solitudes arides où l'eau est rare et où elle fait totalement défaut lorsque le vent du désert se joint à la chaleur extrême de l'air.

Les Azgār sont, à ce qu'on dit dans le Maghrib occidental, les hommes les plus instruits dans la connaissance des caractères magiques dont on attribue l'invention au prophète Daniel, sur qui soit le salut! Dans tout

---

1) Je crois qu'il faut changer le كك du texte arabe en كك; voyez le Glossaire.

2) Voyez sur cette tribu les intéressantes recherches du docteur Barth, *Reisen*, I, p. 249 et suiv.

soit formée d'une terre blanche et molle. Nul ne peut, sans périr, approcher de la caverne qui se trouve sur son sommet, attendu, d'après ce qu'on assure, qu'on y trouve un dragon d'une grosseur énorme qui dévore toute personne qui, ignorant son existence, s'approche de sa retraite. Les habitants du pays évitent cette caverne. Des sources d'eau découlent du pied de cette montagne, mais leur cours ne s'étend pas loin. Près d'elles est le séjour ordinaire d'une tribu nomade Zaghâwienne, appelée Sagwa. Les chameaux que cette tribu élève se distinguent par une fécondité extrême. Avec le poil de ces animaux ils fabriquent des manteaux de fentre (*mosouh*) et les tentes où ils demeurent, et ils se nourrissent de leur lait, de leur beurre et de leur chair. Chez eux les légumes sont rares; ce n'est pas qu'ils n'en cultivent point, mais ils les laissent brouter par leurs troupeaux. La principale production du Zaghâwa, en fait de 35 grains, est le millet : on y apporte quelquefois du blé du Wârgalân et d'ailleurs.

A 8 journées vers le nord de cette résidence de la tribu de Sagwa, est une ville ruinée qu'on appelle Nabrante. Elle était anciennement très célèbre; mais, d'après ce qu'on rapporte, elle a été envahie par les sables, qui ont couvert les habitations et les eaux, en sorte qu'il n'y reste plus aujourd'hui qu'un petit nombre d'habitants, qui sont trop attachés à leur pays natal pour pouvoir quitter ces ruines. Au nord de cette ville est une montagne dite Gorga, où, d'après l'auteur du *Livre des merveilles*, on trouve des fourmis de la grosseur d'un moineau, dont se nourrissent les serpents de cette montagne, lesquels, dit-on, quoique très gros, ne sont presque pas nuisibles. Les nègres les poursuivent et s'en nourrissent, ainsi que nous l'avons dit plus haut.

De Nabrante à la ville de Tircâ (Tireccâ) du Wangâra, pays de l'or, on compte 17 journées.

Au Zaghâwa confine le Fezzân, où sont les villes de Djerma et de Tessâwa. Les nègres nomment cette dernière *Djerma la petite*. Elles sont situées à un peu moins d'une journée de distance l'une de l'au-

monde, si ce n'est de satisfaire à leurs besoins physiques.

Les deux villes les plus considérables du Zaghâwa sont celles de Saggawa et de Châma. On y trouve une tribu nomade appelée Çadrata, qui 34 passe pour être berbère ¹⁾. Les individus qui la composent ressemblent aux Zaghâwiens dans toute leur manière d'être, et sont devenus comme une de leurs peuplades. C'est à eux que les Zaghâwiens ont recours pour tous les objets qui leur sont nécessaires, et pour leur négoce. Châma est une petite ville, ou plutôt un gros bourg; elle est mal peuplée aujourd'hui, les habitants s'étant transportés pour la plupart à Cancau, ville située à 16 journées de distance. Les Châmiens boivent beaucoup de lait, leurs eaux étant saumâtres, et mangent de la viande, tant fraîche que coupée en lanières et séchée au soleil. Ils se nourrissent aussi de serpents, dont ils font une chasse abondante et qu'ils font cuire après les avoir écorchés et leur avoir coupé la tête et la queue. Ces peuples sont très sujets à la gale, qui ne quitte jamais leur cou, en sorte qu'à ce signe, dans tout le pays et dans toutes les tribus du Soudan, on reconnaît un Zaghâvien. S'ils s'abstenaient de manger du serpent, la lèpre les consumerait ²⁾. Ils vont nus et cachent seulement leurs parties honteuses au moyen de cuirs tannés de chameau et de chèvre, qui sont coupés en diverses formes et couverts de divers ornements.

Il y a dans la partie supérieure (méridionale) de ce pays une montagne nommée Lounia, très haute et d'un difficile accès, bien qu'elle

1) Les Çadrâta ou Çaddarâta appartiennent à la tribu de Lowâta, les Zaghâwa, selon Ibn Khaldoun (*H. d. Berb.*, II. p. 64), aux Çanhâdja, porteurs de voile. Barth (*Arisson*, II. p. 293, III. p. 381) paraît classer les Zaghâwa tantôt parmi les Têda ou Têbu, tantôt parmi les Berbers du désert, qu'il distingue des Berbers-Mazigh.

2) Jaubert au contraire traduit : « ils en seraient totalement exempts. » Si ma traduction n'était pas justifiée suffisamment par le texte arabe, je ferais remarquer qu'elle est en harmonie avec les idées des peuples orientaux, qui considèrent le serpent comme le symbole de la vertu médicale. Comp. le *Zeitschrift d. d. m. G.* XVIII. p. 812 et suiv. note.

chair de chameau ; ce qui compose , dit-on avec raison , un mets des plus excellents.

DEUXIÈME SECTION.

Cette section comprend le reste du désert de Nisar , et une grande partie du Fezzân et de ses villes comme du pays des nègres Zaghâwa. La majeure partie de ces contrées se compose de déserts contigus sans habitants , de solitudes sauvages , de montagnes âpres et stériles , sans végétation et où l'eau est très rare. Le peu qu'on peut s'en procurer 55 ne se trouve qu'au pied des montagnes et dans les parties basses des marais salés ; on est obligé de s'en approvisionner de station à station. Les habitants , qui mènent une vie errante , servent de guides aux voyageurs.

On trouve dans les plaines diverses peuplades d'hommes nomades , qui parcourent le pays en tous sens pour chercher de la pâture pour leurs troupeaux. Ils n'ont aucune demeure fixe , passant leurs temps à voyager , sans toutefois sortir des limites de leur territoire , sans se mettre en contact avec d'autres peuplades , sans se fier à leurs voisins. Chacun prend garde à soi et ne s'inquiète que de soi-même. Les habitants des villes voisines , qui sont de même race , dérobent les enfants des nomades du désert , les emmènent chez eux dans l'obscurité de la nuit , et les tiennent cachés jusqu'au moment où ils peuvent les vendre à vil prix aux marchands forains , lesquels les transportent aux extrémités du Maghrib occidental (al-Akça) , où il s'en vend annuellement des quantités très considérables. Cette coutume de dérober les enfants est générale et constante dans le Soudan , et l'on n'y voit aucun mal.

Ces peuples sont en général très corrompus et polygames , et ils procurent un si grand nombre d'enfants des deux sexes , qu'il est rare de rencontrer une femme qui n'en ait pas au moins quatre ou cinq. Au reste , ils vivent comme des animaux , sans s'inquiéter en rien des choses du

sel, de l'eau et de l'absinthe, ce qui pour eux est un régal.

C'est en automne que les caravanes traversent ce désert. Voici la manière de voyager : on charge les chameaux de très bonne heure et on marche jusqu'au moment où le soleil s'est élevé sur l'horizon, au point de communiquer à l'air et à la terre une chaleur insupportable. Alors on s'arrête, on décharge les chameaux et on les entrave ; on déballe les marchandises et on dresse des tentes en tâchant de se procurer de l'ombre, afin d'éviter l'influence fâcheuse de la chaleur des rayons solaires. A trois heures et demie après midi (*al-'arr*), c'est-à-dire lorsque le soleil commence à baisser, on repart et on marche jusqu'après la nuit close (*al-'atma*), époque à laquelle on s'arrête de nouveau, quelque part qu'on se trouve, et on se repose durant le reste de la nuit, jusqu'au crépuscule du matin, quand on reprend le voyage. Tel est l'usage constamment suivi par les voyageurs qui se rendent au Soudan, car les 52 rayons du soleil seraient mortels pour quiconque s'exposerait à leur action lorsqu'ils tombent verticalement.

A cette section appartient aussi la partie septentrionale du pays de Ghâna où se trouve Audaghocht, petite ville située dans un désert où l'eau est rare. Elle est, comme la Mecque, bâtie entre deux montagnes : la population en est peu nombreuse et le commerce peu considérable. Les habitants élèvent des chameaux, dont ils tirent leur nourriture.

D'Audaghocht à Ghâna, on compte 12 journées ; d'Audaghocht aux villes du Wârgalân, 51 journées ; d'Audaghocht à Djerma, environ 25 journées ; d'Audaghocht à l'île d'Ouilil, où est la mine de sel, 30 journées.

Un voyageur digne de foi qui a parcouru le Soudan, rapporte que dans le territoire d'Audaghocht on trouve, près des eaux stagnantes, des truffes dont le poids s'élève jusqu'à 3 livres et au-delà. On en apporte en abondance à Audaghocht, où on les fait cuire avec de la

cette montagne, on trouve des sources d'eau douce; on se munit de cette eau et on la transporte au loin dans des outres.

Dans le pays qui dépend de Naghîrâ et à l'est-sud-est de cette ville, est située la montagne de Banbawân, l'une des plus hautes du globe. Elle est stérile et de couleur blanche; il n'y croît d'autres végétaux que des abinthes et des alcalis ¹⁾. Quant à l'élévation de cette montagne, l'auteur du *Livre des merveilles* rapporte que la pluie n'en atteint jamais le sommet, les nuages ne se résolvant en pluie que dans la partie inférieure de la montagne.

C'est à cette contrée que confine le désert ²⁾ de Nisar dont nous avons déjà parlé et par où passent les voyageurs qui se rendent à Audaghocht, à Ghâna et ailleurs, comme nous l'avons dit. Ce désert est peu fréquenté et sans habitations. On n'y trouve que peu d'eau, et il faut s'en approvisionner avant d'entrer dans ces solitudes arides parmi lesquelles la plus connue est celle de Nisar, dont nous avons dit plus haut qu'elle s'étend en longueur l'espace de 14 journées pendant lesquelles il n'y a pas la moindre trace d'eau. On trouve dans ce même désert des serpents d'une longueur et d'une grosseur énormes. Les nègres les tuent à la chasse, leur coupent la tête et mangent le reste accommodé avec du

1) Le nom générique est *ashân* ou *ashân* (اشنان) en persan, *horodh* (حُرُودْ) en arabe. L'espèce qu'on appelle *ghdsoul*, parce qu'on emploie ses cendres à laver (*ghasula*) les habits, se nomme اشنان العفاري ou اشنان الفتاري (Man. n. 19, (هو حشيشة اعلى ومنها يصنع شب العصف). Comp. Ibn Baithar et Carwini, I. p. 172.

2) Pour bien comprendre ce qui suit, il faut remarquer la différence entre les mots *sahra* (désert) et *madjda* (solitude aride). Le premier est le nom générique pour désigner un ensemble de sables, de steppes, de terrains rocailleux; le second n'en désigne que ces parties qui sont couvertes de sables mouvants et qui manquent absolument d'eau. Ce mot, qui manque dans le Lexique, se trouve aussi chez Yacoubi, p. 58, et chez Becri, p. 131, 132, 133. Jaubert, en le traduisant par *mare d'eau* ou *puits* s'est appuyé sur un passage d'Edrisi qui se trouve à la dernière ligne de la seconde page du texte arabe, mais où la négation لا manque dans les manuscrits.

minelles et dans les querelles; mais, avec le temps, ces institutions se perdirent; la discorde prévalut au milieu d'eux; les incursions des tribus environnantes désolèrent le pays; les habitants s'enfuirent, et cherchèrent un refuge dans les montagnes ou se dispersèrent dans les déserts, tombèrent sous le joug de leurs voisins ou se mirent sous leur protection, en sorte qu'il ne reste plus qu'un petit nombre d'individus appartenant aux Camnouriens, et vivant, dispersés dans ces déserts ou sur le rivage, de laitage et de poisson. Ils mènent une vie pénible, ayant à peine de quoi subsister, et errant sans cesse, mais ils sont aujourd'hui en paix avec leurs voisins qui leur permettent de passer leurs jours en tranquillité.

Entre le pays de Camnouria et Sillà et Tacrour, il y a des routes peu fréquentées, dont les traces et les bornes commencent à se perdre. On n'y trouve de l'eau qu'à de grandes profondeurs, et c'est à peine qu'on reconnaît les lieux où elle se trouve. La distance entre la Camnouria et Sillà et Tacrour est de 15 journées. De Naghirà à Sillà on compte environ 12 journées et autant de Naghirà à Azoggà (Azoggi¹), du pays des Lamtouna. L'eau y est très rare; les voyageurs qui passent par cette route sont obligés de s'en approvisionner et de creuser des puits pour s'en procurer.

Dans le pays de Camnouria on voit la montagne de Mânân²), qui touche à l'océan. Elle est très haute, d'un accès difficile et de couleur rouge. On y trouve des pierres brillantes qui éblouissent la vue à tel point, qu'aux rayons du soleil il est impossible d'en supporter l'éclat. La couleur de ces pierres est d'un rouge brillant. Au bas de

---

1) Sur les différentes manières dont on écrit et prononce ce nom, voyez Cooley, p. 19 et p. 49, rem. 87. Dans l'édition de Becri on lit اركى que M. de Slane prononce *Argui*. Voir la justification de ma prononciation dans la première section du troisième climat.

2) Mayân, Watan.

accouchements, et celles au moyen desquelles, en faisant un signe à des femmes ou à des enfants, on s'en fait suivre. Ils (les Lamtouna) possèdent beaucoup de pierres semblables et sont renommés pour les opérations magiques qu'ils pratiquent à l'aide de ces pierres.

La présente section comprend le reste du Magzàra, pays de nègres, où, comme nous l'avons dit, l'eau est rare et la culture nulle. Les voyageurs ne le traversent qu'exceptionnellement, car, à cause du manque d'eau, ils sont obligés d'emporter avec eux celle qui leur est nécessaire pour pénétrer, soit dans cette contrée, soit dans la partie limitrophe du pays de Camnouria.

Ce dernier pays, qui est situé au nord du Magzàra, confine du côté de l'occident à l'océan Ténébreux, et du côté de l'orient au désert de Nisar, à travers duquel est la route des marchands d'Aghmât, de Sijilmâsa, de Dar'a et du Noul occidental (al-Akça), quand ils se rendent à Ghâna et à la partie du Wangàra, pays de l'or, qui en est limitrophe.

Il existait autrefois dans la Camnouria des villes connues et des résidences remarquables, appartenant aux nègres, mais les Zaghâwa et les Lamtouna du désert, qui habitaient les deux côtés de ce pays (je veux dire de la Camnouria), en entreprirent la conquête, exterminèrent la plupart des habitants et dispersèrent le reste.

Les habitants du pays de Camnouria, d'après le rapport des marchands, se prétendent juifs. Leur religion est un mélange confus de toutes choses; ils ne sont rien et n'ont pas de croyance bien déterminée; ils n'ont pas de roi eux-mêmes et n'obéissent pas à un roi étranger, mais ils sont le jouet de toutes les tribus voisines. Anciennement il existait dans la Camnouria deux villes florissantes, dont l'une était connue sous le nom de Camnouri, l'autre sous celui de Naghira. Elles étaient l'une et l'autre très peuplées; il y avait des chefs et des chaikhs qui administraient les affaires et rendaient la justice dans les affaires cri-

Quant à Masfahân, l'auteur du *Livre des merveilles* rapporte qu'au centre de cette île est une montagne ronde, au-dessus de laquelle on voit une colonne de couleur rouge, élevée par Asad Abou Carib al-Himyarî, le Dzou 'l-Carnain dont Tobba fait mention dans ses poésies, car on donne cette épithète à quiconque est parvenu aux deux bouts du monde. Abou Carib al-Himyarî fit placer là cette colonne, afin d'indiquer aux navigateurs qu'au-delà de ce point il n'y a point d'issue, point de lieu de débarquement. L'on ajoute que dans l'île de Lagoon on voit aussi une colonne de construction très solide, et qu'il est impossible de parvenir à son sommet. On dit que Tobba Dzou 'l-Marâsid ¹⁾, qui la fit élever, y mourut, et que son tombeau s'y trouve dans un temple bâti en marbre et en verre de couleur. Le même auteur raconte que cette île est peuplée de bêtes féroces, et qu'il s'y passe des choses qu'il serait trop long de décrire, et dont l'admission répugne à la raison.

Sur les rivages de cette mer on trouve de l'ambre de qualité supérieure, qui semble provenir de ces îles et d'autres, ainsi que la pierre dite *baht* ²⁾, renommée dans l'Afrique occidentale, où elle se vend à très haut prix, surtout dans le pays des Lamtouna, qui prétendent que celui qui en est porteur réussit dans toutes ses entreprises. On dit aussi que cette pierre jouit de la propriété de lier la langue. On y trouve encore un grand nombre d'autres pierres de formes et de couleurs variées, qu'on recherche beaucoup et qui passent de père en fils par héritage, attendu, dit-on, qu'elles s'emploient avec succès dans le traitement de plusieurs maladies. Telles sont celles que les femmes dont les mamelles sont malades suspendent sur leur sein et qui en calment promptement la douleur; telles sont encore celles qui facilitent les

1) Comp. Masrizi, I. p. 107^m.

2) Comp. Casiri, I. p. 111 et 112^m (وبهتة et باحت).

DEUXIÈME CLIMAT

PREMIÈRE SECTION.

Après avoir décrit avec les détails convenables , dans chacune des dix sections dont se compose le premier climat , tout ce qu'il y a de remarquable en fait de villes , de villages , de montagnes , de contrées cultivées ou incultes , ainsi que les animaux , les minéraux , les mers et les îles , les rois et les nations , les mœurs , coutumes et religions des peuples , il convient de donner dans ce deuxième climat la description des pays , châteaux , grandes et petites villes , des lieux incultes et déserts , des mers et des îles , des peuples et des distances qui les séparent , comme nous l'avons fait pour le premier climat.

Nous allons donc commencer à présent , à l'aide du secours divin , par la première section du deuxième climat , en disant que cette section commence à l'extrémité de l'occident , c'est-à-dire à la mer Ténébreuse ; on ignore ce qui existe au-delà de cette mer. A cette section appartiennent les îles de Masfabân ¹⁾ et de Lagous , qui font partie des six dont nous avons parlé sous la désignation d'al-Khâlidât (les îles Fortunées) et d'où Ptolémée commence à compter les longitudes et les latitudes des pays. Dzou 'l-Carnain (l'homme aux deux cornes) , c'est-à-dire Alexandre le Grand , alla jusque-là et c'est de là qu'il commença son retour.

---

1) Ténériffe, le Convallis de Plin. L'île de Lagous paraît être Canarie, le *Planaria* du même auteur.

ils se vendent et s'achètent les uns aux autres ce qu'ils ont pu recueillir, et les marchands transportent l'or dans les contrées étrangères. C'est l'occupation habituelle de ces peuples ; ils ne cessent pas de s'y livrer, et ils en retirent leur subsistance et leur bien-être.

- 27 Du Wâdi 'l-Allâli à Aidzâb (Idzâb), qui dépend du pays des Bodja, on compte 12 journées.

Du pays des Bodja dépend aussi le pays de Bokhta. Bokhta est un bourg habité ; on y trouve un marché, mais ce n'est pas du commerce que les habitants tirent leur prospérité. Autour du village sont des haras de chameaux, et c'est là la source de leur subsistance et de leurs profits. Les chameaux qu'on élève ici et qu'on appelle Bokhtiya, d'après le nom du village, sont les plus beaux, les plus patients à supporter la fatigue, et les plus rapides de tous les chameaux du monde. Ils sont renommés en Égypte à cause de ces diverses qualités.

Entre le pays des Bodja et la Nubie, il existe un peuple nomade, qu'on appelle les Belionn. Ces hommes sont braves et audacieux ; tous ceux qui les entourent les craignent et s'efforcent de vivre en paix avec eux. Ils sont chrétiens jacobites, ainsi que tous les peuples de la Nubie, de l'Abyssinie et la plupart des Bodja, comme nous l'avons déjà dit.

L'Abyssinie confine du côté de la mer avec le pays de Berbera, qui obéit aux Abyssins, et où l'on trouve un grand nombre de villages, dont le premier est Djowa. De là à Bâcati on compte 6 journées ; à Battâ du désert 7. La ville de Battâ, dont nous avons fait mention ci-dessus, est située au-delà de la ligne équinoxiale, à l'extrémité des terres habitées.

---

du midi. La seule industrie et le seul commerce consistent dans l'élevé et la vente des chameaux.

A 8 journées de Bâcati, on trouve Battâ, dont le territoire touche à celui de Berbera, pays dont le premier village est Djowa, qui n'est pas très éloigné de Battâ.

Tous les Abyssins s'occupent à élever des chameaux, en font commerce, boivent leur lait, s'en servent comme de bêtes de somme et ont soin de la propagation de ces animaux. C'est leur marchandise principale; en outre ils font un commerce d'enfants qu'ils se dérobent les uns aux autres, et qu'ils vendent à des marchands qui les conduisent en Égypte, par terre et par eau.

L'Abyssinie confine du côté du nord avec le pays des Bodja, lequel est situé entre l'Abyssinie, la Nubie et le Çâ'id (l'Égypte supérieure). C'est une vaste plaine stérile dans laquelle il n'existe ni villages ni cultures. Le lieu de réunion pour les habitants de ce pays et pour les marchands, est le Wâdi 'l-Allâki, où se fait le commerce entre les habitants de la haute Égypte et les Bodja. Cette vallée est très peuplée.

Al-Allâki n'est en soi qu'un gros village. L'eau qu'on y boit et qui est douce, provient de puits. Les mines d'or célèbres, dites nubienues, sont situées au milieu de ce pays, dans une plaine qui n'est point entourée de montagnes et qui est couverte de sables mouvants. Dans les premières et dans les dernières nuits du mois arabe, les chercheurs d'or se mettent en campagne durant la nuit. Ils regardent la terre, chacun à l'endroit qu'il s'est choisi, et là où ils aperçoivent des scintillations produites par la poudre d'or dans l'obscurité, ils marquent l'endroit pour pouvoir le reconnaître le lendemain. Ils y passent la nuit, et lorsque le jour survient, chacun se met à l'œuvre dans la portion de sable qu'il a marquée, prend ce sable et le transporte sur son chameau, jusqu'auprès des puits qui se trouvent là. Ensuite on procède au lavage dans des baquets de bois, d'où on retire le métal; puis on le mêle avec du mercure et on le fait fondre. Après cette opération,

plée. On y voit beaucoup de voyageurs étrangers, car la plupart des navires de Colzou y abordent avec les diverses sortes de marchandises qui conviennent à l'Abyssinie. L'exportation consiste en esclaves et en argent. Quant à l'or, il y est rare. Les habitants boivent de l'eau de puits, et portent pour vêtements des *isâr's* et des *nocanderât* de laine et de coton.

On va de Zâlegh à Mancouba en 5 journées par terre, et en moins de temps par mer. Sur la même hauteur, mais à 12 journées de distance, on trouve dans l'intérieur, une ville qui s'appelle Caldjoun. De Mancouba à Acant 4 journées par terre. Cette dernière est située sur le bord de la mer au midi. On peut s'y rendre par mer aussi, mais les barques d'un faible tonnage et peu chargées peuvent seules y aborder; car toute cette mer, du côté de l'Abyssinie, est semée d'écueils et de bas-fonds contigus qui s'opposent à la navigation, ainsi que nous l'avons dit plus haut. La ville d'Acant est petite, mal peuplée et presque totalement ruinée. Ses habitants se nourrissent, en majeure partie, de millet, d'orge et de poisson; ils se livrent beaucoup à la pêche. Le bas peuple vit de la chair des coquillages cachés dans les récifs sous-marins; on les sale pour s'en servir avec du pain (litt. comme d'*oh-sonium*).

D'Acant à Bâcati, 5 journées.

Bâcati est une très petite ville ou plutôt un gros boug non entouré de murs, mais construit sur une colline de sable à une portée de flèche de la mer. Ses habitants voyagent peu et ne voient aborder chez eux 26 que peu d'étrangers, à cause du défaut de ressources de ce pays. Les objets de commerce y sont apportés du dehors. Les plaines y sont arides ¹⁾, les montagnes sont nues et dépouillées de toute végétation. Excepté ce qui se trouve dans le voisinage de cette ville, on ne rencontre plus aucun village ni champ cultivé en allant dans la direction

---

1) Je crois qu'il faut corriger en transposant une consonne *سبيد*

cultivés des villages de Berbera. Les habitants de tous ces endroits se nourrissent du produit de leur pêche, de laitages, et de céréales apportées des villages situés sur les bords de la rivière dont il vient d'être fait mention.

An-Nadjâgha est une petite ville située sur les bords de cette rivière. Ses habitants sont agriculteurs; ils cultivent le millet et l'orge tant pour leur propre usage que pour l'exportation. Le commerce y est peu considérable et l'industrie à peu près nulle. On y trouve beaucoup de laitages et de poisson. On va d'an-Nadjâgha à Marcata, ci-dessus indiquée, en 6 jours, quand on descend la rivière; il en faut plus de 10 en la remontant. Les barques dont on se sert sont petites, à cause de la rareté du bois. Il n'existe au-delà de ces deux villes, du côté du midi, ni champs cultivés ni ressource aucune.

Djonbaita est à la même distance, de 8 journées, d'an-Nadjâgha et de Marcata. Comme nous l'avons dit, elle est située dans un désert et isolée de la terre cultivée. Ses habitants ne boivent que de l'eau de puits, et encore ces sources sont-elles pour la plupart du temps à sec. La majeure partie de la population de cette ville se livre à l'exploitation des mines d'or et d'argent; c'est leur principale occupation et leur ressource la plus importante. Ces mines sont placées dans la montagne de Mouris, laquelle est à 4 journées de Djonbaita, et à 15 journées environ de Syène.

25

De Djonbaita à Zâlegh (Zeyla), ville située sur le rivage de l'Abysinie, on compte environ 14 journées.

Zâlegh est sur les bords de la mer salée, qui touche à la mer Rouge. Cette mer est tellement rempli de bas-fonds jusqu'à Bâb el-Mandeb, que les grands bâtiments n'y peuvent naviguer, et que souvent, lorsque les petits s'y hasardent, ils y périssent surpris par la tempête. De Zâlegh à la côte du Yémen, il y a juste 3 journées de navigation.

Zâlegh est une ville d'une étendue peu considérable, mais très peu-

la ville de Bilâc, comme nous l'avons expliqué ci-dessus. Elle est large, profonde et d'un cours lent; sur ses bords on voit des champs cultivés qui appartiennent aux Abyssins. La plupart des voyageurs se sont trompés lorsqu'ils ont pris cette rivière pour le Nil, voyant que sa crue, ses inondations et sa diminution avaient lieu à la même époque. Bien qu'en effet ce phénomène ait lieu à une époque et d'une manière identiques, ces personnes ont commis une erreur lorsqu'elles ont confondu avec le Nil la rivière en question, par suite des observations qu'elles avaient faites des particularités qui caractérisent le Nil, ainsi que nous l'avons expliqué. La vérité de notre assertion (que ce n'est point le Nil) est confirmée par les ouvrages qui traitent de cette matière et parlent de cette rivière, de sa source, de son cours et de son embouchure dans un bras du Nil auprès de la ville de Bilâc. C'est ainsi que s'explique Ptolémée le Claudien dans son livre intitulé *Géographie*, et Hasân ibno 'l-Moudzin, dans l'endroit du *Livre des merveilles* où il traite des rivières, de leurs sources et des lieux où elles déchargent leurs eaux. C'est une chose qui ne peut former l'objet d'un doute pour les personnes instruites, et relativement à laquelle ne sauraient errer celles qui ont jeté les yeux sur les ouvrages où la matière est discutée. C'est sur les bords de cette rivière que les habitants de la campagne en Abyssinie cultivent ce qui est nécessaire à leur subsistance et capable d'être emmagasiné pour servir au besoin, comme de l'orge, les deux espèces de millet appelées *daoua* et *dohhn*, des haricots et des lentilles. Cette rivière est très considérable; on ne la traverse qu'au moyen d'embarcations, et il y a sur ses bords, comme nous l'avons dit, beaucoup de villages et de champs cultivés qui appartiennent aux Abyssins. C'est de ces villages que les villes de Djonbaita, de Caldjoun, de Battâ, et tous les villages de l'intérieur tirent leurs provisions. Quant aux villes maritimes, elles s'approvisionnent par eau dans le Yémen.

Au nombre de ces dernières, il faut compter Zâlegh (Zeyla), Mancouba, Acant, et Bâcatî, au territoire de laquelle touchent les champs

ruinés sans habitants. Il en est de même de toute la région qui s'étend depuis les Oasis jusqu'au pays de Couwâr et de Caucau ; on ne cesse d'y trouver des oasis plantées de palmiers et des ruines d'habitations. Iba Haucal rapporte qu'on y trouve encore des chèvres et des moutons devenus sauvages, fuyant l'approche des hommes, et qu'on chasse comme toute autre espèce de gibier. La majeure partie des Oasis s'étend vers la mer à côté de l'Égypte, et on y voit diverses ruines d'édifices. Nous en parlerons ci-après, s'il plaît à Dieu.

De la ville de Bilâc à celle de Marcata, on compte 30 journées. Cette dernière est peu considérable et sans murs d'enceinte, mais très peuplée ; on y trouve de l'orge, qui constitue la nourriture principale des habitants, du poisson et des laitages en abondance. C'est là qu'arrivent les marchands de Zâlegh (Zeyla), ville située sur le bord de la mer Rouge. Nous parlerons de ce pays en son lieu, s'il plaît à Dieu.

CINQUIÈME SECTION

Cette section comprend la description de la majeure partie de l'Abyssinie et de l'ensemble de ses provinces ¹⁾.

25

La plus considérable de toutes les villes de ce pays est Djonbaita, ville populeuse, bien qu'elle soit située dans un désert, loin des autres lieux habités. Ses champs et ses pâturages s'étendent jusqu'aux bords de la rivière qui traverse l'Abyssinie et qui passe auprès des villes de Marcata et d'an-Nadjâgha, pour se jeter ensuite dans le Nil. Cette rivière a sa source au-delà de la ligne équinoxiale, à l'extrémité des terres habitées du côté du midi ; elle coule dans la direction du nord-ouest jusqu'en Nubie, et décharge ensuite ses eaux dans la branche du Nil qui entoure

---

1) Il faut que je répète les paroles de Ludolf, déjà citées par Hartmann, p. 88 : « verum ita de Habessinibus duxerit (Edisius) ut ut scribi possit, quid vellet. Quippe plurima peregrina locorum atque urbium nomina adfuit, quae nec apud veteres, nec hodiernos scriptores reperiantur. »

de melons de l'espèce *dollâ* ¹⁾, de légumes, de bœufs, d'agneaux, de chèvres ²⁾ et autres viandes excellentes, grasses et délicieuses, toujours à bon marché. C'est là que sont les entrepôts des marchandises destinées pour la Nubie. Les environs de ce pays sont quelquefois sujets aux incursions des cavaliers noirs connus sous le nom d'al-Belloun ³⁾. On dit que ce sont des Grecs (Roum) qui professent la religion chrétienne depuis le temps des Coptes, antérieurement à l'apparition de l'islamisme, à cela près qu'ils sont hétérodoxes et jacobites. Ils errent dans le pays qui se trouve entre les Bodja et les Abyssins, et viennent jusqu'en Nubie; ce sont des nomades sans résidence fixe, 22 comme les Lamtouna du désert dans le Maghrib occidental (al-Akçâ).

À l'orient de Syène, les Musulmans n'ont d'autre pays limitrophe que la montagne d'al-Allâkî, au bas de laquelle est une vallée sans eau; mais en creusant la terre on trouve bientôt de l'eau limpide et froide en abondance. Il existe dans ce pays des mines d'or et d'argent, et beaucoup de gens s'y livrent à la recherche de ces métaux.

Non loin de Syène, au midi du Nil, est une montagne, au pied de laquelle se trouve une mine d'émeraudes. Elle est située dans un désert éloigné de toute habitation. Il n'existe dans l'univers aucune mine d'émeraudes autre que celle-ci, qui est exploitée par un grand nombre d'individus; les produits de cette mine sont ensuite exportés ailleurs.

Quant aux mines d'or (du Wâdî'l-Allâkî), elles sont situées à 15 journées au nord-est de Syène dans le pays des Bodja. À l'ouest de Syène, sont les Oasis aujourd'hui désertes et sans habitants, jadis florissantes et bien arrosées; on y voit encore quelques arbres et des villages

1) Comp. de Sacy, *Trad. d'Abdallatif*, p. 126, 128.

2) Suit dans le texte un mot qui signifie de même l'agneau, mais à un âge différent.

3) Ce sont les Blemmies, que M. Quatremère, *Mém. géogr. et histor. sur l'Égypte*, II, p. 131 suiv., a identifiés à tort avec les Bodja.

sinie, lequel est très considérable, et se décharge dans le Nil, auprès de la ville de Bilâc, dans le bras même (du Nil) qui entoure la ville. Sur les bords de ce fleuve sont les champs cultivés des Abyssins et plusieurs de leurs villes, dont nous parlerons ci-après. Il ne tombe pas de pluie à Bilâc et il en est de même dans tous les pays des noirs; dans la Nubie, dans l'Abyssinie, dans le Cànem, dans le Zaghâwa et autres, où il ne pleut pas, et dont les habitants n'ont reçu de la Divinité d'autre bienfait et d'autre ressource que l'inondation du Nil, qui leur permet de cultiver leurs terres. La nourriture des habitants de Bilâc consiste en millet, en laitages, en poissons, et en légumes, toutes choses très abondantes.

De cette ville à la montagne des Cataractes (al-Djanâdil), on compte 6 journées par terre, et 4 en descendant le Nil. C'est à cette montagne des Cataractes qu'est le terme de la navigation des noirs; c'est de là qu'ils rétrogradent, ne pouvant pénétrer jusqu'à la ville de Miçr. La cause de cette impossibilité est que Dieu (dont le nom soit exalté) a créé et interposé cette montagne de peu d'élévation du côté de la 21 Nigritie, mais très haute du côté de l'Égypte. Le Nil coule des deux côtés et se précipite du haut en bas de cette montagne par une cataacte effroyable, à travers des pteries entassées et des rochers dentelés. Lorsque les navires des Nubiens et d'autres noirs sont parvenus à ce point du Nil, ils ne peuvent passer outre à cause du danger extrême auquel les navires seraient exposés. Alors les marchands débarquent leurs marchandises, les chargent à dos de chameau, et se rendent à Syène (Oswân) par terre. Depuis cette montagne jusqu'à Syène, on compte environ 12 journées de marche de chameau. Cette ville de Syène est une place frontière du côté des Nubiens, qui la plupart du temps vivent en paix avec leurs voisins. De leur côté, les navires de l'Égypte ne remontent le Nil que jusqu'à Syène, qui est la limite méridionale de l'Égypte supérieure (Ga'id). Cette ville (de Syène) est petite, mais peuplée; on y trouve beaucoup de blé et d'autres céréales, de fruits,

rois de la Nubie. Sa capitale et sa résidence est la ville de Dongola, située à l'occident du Nil et sur le bord du fleuve, dont les habitants boivent les eaux. Ils sont noirs, mais les plus beaux d'entre les noirs, tant sous le rapport de la figure que sous celui des formes du corps. Ils se nourrissent d'orge et de millet; les dattes leur sont apportées des pays voisins; ils font usage de la boisson extraite du millet, qui s'appelle *miar* (bierre), et de viande de chamæau fraîche ou séchée au soleil et pilée, et qu'ils font cuire avec du lait de chamælle. Le poisson est très abondant chez eux. Il y a dans ce pays des girafes, des éléphants et des gazelles.

Au nombre des villes de la Nubie est celle de Alwa, située sur le bord du Nil, au-dessous de Dongola, à 5 journées en descendant le fleuve. Les habitants de cette ville boivent les eaux du Nil sur les 20 bords duquel ils cultivent l'orge, le millet et divers légumes, tels que le navet, l'oignon, le raifort, le concombre et le melon d'eau. L'apparence et la construction de Alwa, les mœurs et le commerce de ses habitants, sont semblables à ceux de Dongola. Les habitants de Alwa font des voyages en Égypte; la distance qui les sépare de Bilâc est, par terre, de 10 journées, et moins longue quand on descend le fleuve.

La longueur totale de la Nubie, le long du Nil, est d'un peu plus de 2 mois de marche. Les habitants de Alwa et de Dongola font aussi avec leurs navires des voyages sur le Nil et descendent le fleuve jusqu'à Bilâc, ville de la Nubie, située entre deux branches du Nil. Les habitants de cette ville ont des habitations fixes et de bonnes ressources. Le froment leur est apporté ordinairement du dehors, mais l'orge et le millet sont très abondants chez eux. C'est dans cette ville de Bilâc que les marchands de la Nubie et ceux de l'Abyssinie se rassemblent; ceux de l'Égypte s'y rendent de même, lorsque la paix règne entre eux et ces peuples. L'habillement des habitants se compose de l'*izâr* et du *mi-sar*. Le pays est arrosé par le Nil et par le fleuve qui vient de l'Aby-

aussi le fleuve, et nommé le *chabbout*¹⁾; c'est une variété du châbil 19 (alose), si ce n'est qu'il est beaucoup plus petit, car il n'a que la longueur d'un empan. Au reste, plusieurs autres espèces de poissons pénètrent de la mer dans le fleuve. On prend encore dans le Nil inférieur, entre Rosette et Fouwa, une espèce de poisson à coquille. Il fraie (il vit) à l'embouchure du fleuve, c'est-à-dire au point où s'opère le mélange de l'eau douce avec l'eau salée. Ce poisson à coquille, qu'on appelle la *dafinas* (telline²⁾), est petit. Au-dedans du coquillage il y a un morceau de chair marqué d'une tache noire, qui est sa tête. Les habitants de Rosette le salent et en expédient dans toutes les provinces de l'Égypte. Nous donnerons plus loin, s'il plaît à Dieu, des détails plus circonstanciés sur le Nil et sur les choses curieuses qui caractérisent ce fleuve.

Quant à la Nubie, dont nous avons déjà parlé, on compte au nombre de ses villes Coucha l'intérieure, distante de 6 journées de Nowâbia (Nowâbu). Cette ville, peu éloignée du Nil, est située au-delà³⁾ de la ligne équinoxiale. Elle n'est ni très peuplée ni très commerçante; son territoire est aride et d'une sécheresse extrême. On y boit l'eau de sources qui se déchargent dans le Nil. Elle obéit au roi de la Nubie, qui s'appelle Câ-il* (Câmil), nom qui passe en héritage à tous les

1) Quelques auteurs prononcent le nom de ce poisson *subbout*. Il est fréquent dans le Delta (Damiri). Nowâbi appelle le *chabbout* (الشبابوط) le plus excellent des poissons, et donne le second rang au *hanni*. Comp. Carwint, I p. 148.

2) Damiri le nomme *dafinas* (الدافناس), ce qui évidemment n'est qu'une faute.

3) Jaubert a traduit «en deçà». A la vérité le mot ثوب (au-dessus), comme le grec ἐνί, se prête à une double interprétation. Mais Edrisi, comme Strabon, en opposition en cela avec Ptolémée (comp. Mannert, X. 2. p. 557 suiv.), l'emploie évidemment pour désigner une direction méridionale; comp. p. 14 du texte arabe à la quatrième ligne de la fin, et p. 15 à la sixième ligne, où Jaubert (I. p. 27 et 28) a traduit également «au delà», en ajoutant que les cartes jointes au man. B. ne laissent aucun doute sur la position qu'Edrisi assigne aux montagnes de la Lune et aux sources du Nil, position d'ailleurs conforme aux idées de Ptolémée. La même faute se trouve encore chez Jaubert, I. p. 37, comp. p. 23 du texte arabe, et p. 13, comp. p. 27 du texte arabe.

des mains, et du crocodile en ce qu'il porte une queue lisse et arrondie, tandis que celle du crocodile est aigüe. Sa graisse est comptée parmi les remèdes aphrodisiaques, ainsi que le sel qu'on a employé pour le conserver. Le sacancour ne se trouve nulle part ailleurs que dans le Nil, jusqu'à Syène. 20° Le crocodile (*timsāh*), qui n'existe non plus dans aucun fleuve ¹⁾ ni dans aucune mer autres que le Nil d'Égypte. Il a la tête allongée de telle sorte, que la longueur de cette tête est à peu près égale à celle de l'autre moitié de son corps; sa queue est écailleuse. Il a des dents d'une telle force que, s'il a saisi soit un animal féroce, soit un homme, il est sûr de l'entraîner avec lui dans le fleuve. Il est amphibie, car souvent il passe un jour et une nuit à terre en marchant avec ses pieds et ses mains. Il est dangereux à terre aussi, mais moins qu'il ne l'est dans l'eau, qui est son véritable élément. Cependant le Tout-Puissant lui a suscité un ennemi dans un petit animal, du nombre des animaux du Nil, appelé le *lachk* (ichneumon), qui le suit et l'observe au moment où il ouvre la gueule; alors il s'y introduit, pénètre dans ses entrailles, lui dévore le foie ainsi que les intestins, et le fait périr ²⁾.

Il existe un poisson remontant de la mer salée dans le Nil; on l'appelle le *bours* (mugicephalus); il est d'une jolie couleur, bon à manger, de la largeur du rai (saumon), et il pèse de 2 à 5 livres. Il en est un autre, venant également de la mer au Nil, et qu'on appelle le *châbil* (alose); il est long d'une coudée, et même davantage; il est très bon à manger, d'une belle chair et gras. Enfin un troisième, remontant

---

1) Les anciens géographes arabes en savaient davantage, et comme ils trouvaient ces animaux dans l'Indus, ils croyaient même que cette dernière rivière n'était qu'un bras du Nil (Comp. ma *Description* p. 11).

2) Damiri raconte la même particularité du chien aquatique (الكلب البحري) et de la belette (ابن عرس).

il est très gras, et atteint quelquefois le poids d'un quintal, plus ou moins; on vend sa chair coupée par morceaux. 9° Les *nānāriāt* ¹⁾, poisson qu'on pourrait presque ranger parmi les poissons longs, à museau allongé comme le bec d'un oiseau. 10° *Om Obaud*, poisson sans écailles qui a des écoulements menstruels. 11° Le *djalbira*, poisson sans écailles, du poids d'une livre environ; venimeux. 12° Le *chāl* ²⁾, poisson qui porte sur son dos une arête dont la piqûre est promptement mortelle. 13° L'*ancalis* (anguille), poisson qui ressemble à un serpent, et qui est venimeux ³⁾. 14° Le *djirri*, poisson dont le dos est noir, ayant des moustaches, la tête grosse et la queue mince. 15° Le *cāfou* ⁴⁾, poisson rond qui a une peau rude dont les femmes se servent pour carder le lin. 16° La *ra'āda* (torpille ⁵⁾, poisson rond comme une boule, à peau rude, venimeux à un tel point que, si une personne le touche, la main de cette personne reçoit une vive secousse, et qu'elle est obligée de lâcher prise. Il conserve cette propriété (fâcheuse) tant qu'il est vivant, mais quand il est mort, il ressemble en tout aux autres poissons. 17° Les chiens aquatiques (*kilābo 'l-mā*), 18 qui ont l'apparence de chiens, et qui sont de couleurs variées. 18° Le cheval aquatique (*faraso 'l-mā*), qui ressemble au cheval sous le rapport de la figure, mais il est petit et a des pattes comme celles du canard; il les contracte quand il veut les élever, et les ouvre quand il les abaisse; il porte une longue queue. 19° Le *Sarancour*: c'est une espèce de crocodile. Il diffère des poissons en ce qu'il a des pieds et

1) Jaubert a lu *nānāriāt* et explique le nom par *Mormyrus oxyrinchus*.

2) Jaubert donne l'explication de Geoffroy-Saint-Hilaire. » *Pimelodes*."

3) Damiri dit que les noms d'*ancalis* ou d'*imcalis*, de *djirri*, pl. *djarriri*, et de *djirrits*, pl. *djardat*, designent tous le poisson que les Persans appellent *mārmāhi*, c'est-à-dire l'anguille. On voit qu'Edrisi distingue le *djirri* de l'*ancalis*. Comp. Caswini, L. p. 117us et suiv.

4) » *Tetodon lineatus* ou *Fahaka*" (Geoffroy-Saint-Hilaire).

5) *Nelaptemurus electus* Comp. de Sars, Trad. d'*Abdullah*, p. 115, 167.

aussi l'animal aquatique nommé le *porc* ¹⁾, dont le museau est plus grand que celui du buffle ; il sort vers les lieux voisins du Nil, se nourrit des végétaux qui y croissent, et retourne au fleuve. On trouve aussi dans le Nil : 1° un poisson rond à queue rouge, nommé *lâch* ; il est très charnu, bon à manger, mais rare. 2° L'*abramis* ²⁾, poisson blanc et rond à queue rouge : on dit qu'il est le roi des poissons ; il est très bon à manger, frais ou salé, mais il est petit, de la longueur d'un palme, et large de moitié. 3° Le *rai* (saumon), grand poisson de couleur rouge. Il y en a de grands et de petits : les grands pèsent quelquefois environ 3 livres. Il est bon à manger, à peu près à l'égal de l'*abramis*. 4° Le *bonaï* ³⁾ (carpe), grand poisson d'un goût très délicat ; on en trouve du poids de 5 à 10 livres, plus ou moins.

17 5° Le *balaff*, poisson rond de l'espèce du *afar* qu'on trouve dans le lac de Tibériade ; il a peu d'arêtes et est bon à manger ; on en trouve parfois du poids de 5 livres. 6° Le *loutis* (latus), poisson qu'on nomme *farkh* (perca) en Égypte ⁴⁾, bon à manger, très huileux ; on en trouve, mais rarement, du poids d'environ un quintal. 7° Le *lobaïs* ⁵⁾, poisson très bon à manger, d'un goût agréable, et ne conservant pas, lorsqu'il est cuit, l'odeur du poisson. On l'emploie dans la cuisine à toutes espèces de mets et de la même manière que la viande. Sa chair est ferme. Il y en a de grands et de petits ; on en trouve même du poids de 10 livres. Tous ces poissons ont des écailles. On trouve (dans le Nil) d'autres poissons qui n'en ont pas. Parmi ceux-ci est 8° le *samous* : c'est un poisson dont la tête est grosse ;

---

1) L'hippopotame. Comp. de Sacy, Trad. d'Abdallatif, p. 144 et 165.

2) Comp. de Sacy, Chrest. ar. II, p. 27 (αβραμίσ).

3) Cyprinus Bynni (Forsk., p. 71, n. 103). Meischer, ann. ad Mercur., VI p. 46.

4) C'est le *Latus* de Strabon, et le *Perca nilotica* Linn., *Perca latus* (Note de Geoffroy-Saint-Hilaire dans la traduction de Janbent).

5) Cyprinus niloticus (Forsk., p. 71, n. 104).

torranée, et la quatrième dans le lac salé qui se termine auprès, c'est-à-dire à 6 milles d'Alexandrie. Ce dernier lac n'est pas contigu à la mer, mais il est formé par l'inondation du Nil; il s'étend sur un espace peu considérable dans une direction parallèle à celle du rivage; nous en parlerons en son lieu, s'il plaît à Dieu.

A partir de la montagne de la Lune, on compte, en allant vers le nord, après avoir passé les dix ruisseaux et les lacs, jusqu'au grand lac, 10 journées de marche. La largeur de ces deux petits lacs, de l'est à l'ouest, est de 6 journées de marche. Dans ce pays (de 10 journées d'étendue) qui vient d'être décrit, il existe trois montagnes, dont la direction est de l'est à l'ouest. La première, qui est la plus proche du mont de la Lune, fut appelé par les prêtres de l'Égypte *le Mont du temple des images*. La seconde, qui suit celle-ci du côté 16 du nord, a reçu le nom de *Mont d'or*, parce qu'il s'y trouve des mines de ce métal. La troisième, voisine de la seconde, s'appelle, ainsi que le pays où elle est située, *la Terre des serpents*. Les habitants du pays rapportent qu'on y voit de grands serpents qui tuent par leur seul aspect. Il y a aussi des scorpions, gros comme des moineaux, de couleur noire, et dont la morsure est suivie d'une mort instantanée. Ceci est rapporté par l'auteur du *Livre des merveilles*. Codama, auteur du *Kitabo'l-akhisâna* ¹⁾, dit que le cours du Nil, depuis sa source jusqu'à son embouchure dans la Méditerranée, est de 5634 milles. La largeur de ce fleuve dans la Nubie est d'un mille, d'après ce que rapporte encore l'auteur du *Livre des merveilles*; cette largeur, vis-à-vis de Migr, est de la troisième partie d'un mille. Dans les petits lacs, et au-dessous dans le Nil, on trouve des crocodiles. On y trouve

---

1) Un ouvrage de Codama intitulé *كتاب الخزانة* ne m'est point connu. Je pense qu'il faut lire ici et dans le passage de la quatrième section du troisième climat, qui est la répétition de celui-ci, *كتاب الخراج*. Il y a tout lieu de croire que ce livre contenait le passage cité Comp. *Warrior* I p. 570.

équinoxiale. Le Nil tire son origine de cette montagne par dix fontaines, dont cinq s'écoulent et se rassemblent dans un grand lac; les autres descendent également de la montagne vers un autre grand lac.

- 15 De chacun de ces deux lacs sortent trois rivières qui finissent par se réunir et par s'écouler dans un très grand lac ¹⁾ près duquel est située une ville nommée Termâ (?), populeuse, et dont les environs sont fertiles en riz. Sur le bord de ce lac est une statue tenant les mains élevées vers la poitrine; on dit que c'était un méchant homme qui fut transformé ainsi.

On trouve dans ce lac un poisson dont la tête, ayant un bec, ressemble à celle d'un oiseau; il y a aussi d'autres animaux redoutables. Ce lac est situé au-delà, mais très près de la ligne équinoxiale. Dans la partie inférieure (c'est-à-dire septentrionale) de ce lac qui reçoit les eaux des (six) rivières, est une montagne transversale, qui sépare en deux la majeure partie du lac, et qui s'étend vers le nord-ouest. À côté de cette montagne un bras du Nil, qui coule du côté de l'ouest, sort du lac, et c'est là le Nil du pays des Noirs, sur les bords duquel s'élèvent la plupart des villes de ce pays. Un autre bras sort du lac à côté du revers oriental de la montagne. Celui-ci coule vers le nord, traverse la Nubie et l'Égypte, et se divise, dans l'Égypte inférieure, en quatre branches dont trois se jettent dans la mer Méditerranée.

---

1) Macrisi (L. p. 64re) cite sur ce lac un passage d'Edrisi qui ne se trouve pas dans nos manuscrits. Le voici: « Ce lac s'appelle le lac Couwarî (كوري) d'après le nom d'une peuplade nègre qui habite autour. Ce sont des gens sauvages qui mangent les étrangers qui tombent entre leurs mains. C'est de ce lac que sortent la rivière de Ghâna et celle de l'Abyssinie. Le Nil en quittant le lac parcourt le domaine des Couwarî (كوري) et puis celui des Ina (إنا, le man. de Leyde 372a porte ئينا), peuplade nègre qui demeure entre Cînem et la Nubie. Arrivé à Dongola (دنقلا, le man. de Leyde 372a porte دنقلا), la capitale de la Nubie, il tourne à l'occident de cette ville et entre dans le second climat. Les Nubiens habitent ses rives, et sur les îles formées par le fleuve on voit des villes et des villages. Puis il se dirige vers l'orient et parvient aux Cataractes. »

pureté de son accent, soit à cause de la douceur de sa prononciation. Ayant été élevée en Égypte, elle s'était singulièrement perfectionnée sous tous les rapports.

De la ville de Nowâbia (Nowâba) à Coucha, on compte 8 petites journées.

QUATRIÈME SECTION.

Cette section comprend la description de la Nubie, d'une partie de l'Abyssinie, du reste de la partie méridionale du pays des Tadjowin, et d'une partie des oasis intérieures.

Les résidences les plus connues et les villes les plus renommées sont, dans la Nubie, Coucha, Alwa, Dongola, Bilâc, Soula¹⁾. Dans l'Abyssinie, Marcata et an-Nadjâgha. Dans les oasis intérieures et dans une partie de l'Égypte supérieure, Syène (Oswân), Aïfou²⁾ et ar-Rodaini.

C'est à cette section qu'appartient le lieu où s'opère la séparation des deux branches du Nil : c'est-à-dire 1° du Nil d'Égypte, qui traverse ce pays, en coulant du sud au nord ; la plupart des villes de l'Égypte sont bâties sur ses bords et dans les îles que forme ce fleuve ; et 2° de la branche qui coule à partir de l'est, et se dirige vers l'extrémité la plus reculée de l'occident ; c'est sur cette branche du Nil que sont situées toutes ou du moins la majeure partie des villes du Soudan.

La source de ces deux branches du Nil est dans la montagne de la Lune, dont le commencement est à 16 degrés au-delà de la ligne

1) Je n'ai pu retrouver ailleurs le nom de cette capitale, que les quatre manuscrits donnent de la même manière. Peut-être faut-il lire نوابية ou نوابية (Nowâbia ou Nowâba).

2) On écrit également Aïfou et Aïfou, voyez *Add. ad Mercator*, IV. p. 65. Le lieu suivant, dont le nom peut être prononcé aussi bien ar-Radaini, est appelé par Aboulféda (p. 1.re) Machhad (Μαχρίδος) ar-Rodaini.

nom du roi de la Nubie, s'est rendu à Samina, l'a brûlée et ravagée, et en a dispersé les habitants de tous côtés. Cette ville est actuellement ruinée. La distance entre elle et la ville de Tâdjowa est de 6 journées.

De Tâdjowa à Nowâbia (ou Nowâba), 18 journées. C'est de cette dernière ville que les Nubiens tirent leur nom. Elle est petite, mais ses habitants sont riches. Ils se vêtent de peaux tannées et de manteaux (*isâr*) de laine. De là au Nil, 4 journées. On y boit de l'eau de puits; on s'y nourrit de millet et d'orge; les dattes y sont apportées du dehors, mais le laitage y est abondant. Les femmes y sont d'une beauté ravissante et circoncises. Elle sont d'une bonne race, qui n'est aucunement la race des nègres. Dans toute la Nubie, les femmes sont d'une beauté parfaite; elles ont les lèvres minces, la bouche petite, les dents blanches, les cheveux lisses et non crépus. On ne trouve aucune chevelure comparable à celle des Nubiennes dans tous les pays des noirs, ni dans le Magâra, ni dans le pays de Ghâna, ni chez les habitants du Cânem, ni chez les Bodja, ni chez les Abyssins, ni chez les Zindjes. Au surplus, il n'est point de femmes qui leur soient préférables pour le mariage; c'est ce qui fait que le prix d'une esclave de ce pays s'élève jusqu'à 300 dénares ou environ, et c'est à cause de ces qualités que les princes de l'Égypte désirent tant en posséder, et les achètent à des prix très élevés, afin d'en faire les mères de leurs enfants, à cause des délices de leurs embrassements et de leur beauté incomparable. On raconte que le vizir espagnol Abou 'l-Hasan al-Mochafi possédait une de ces Nubiennes telle qu'on n'en avait jamais vu de pareille, sous le rapport de l'élégance de sa taille, de la beauté riante des joues, de la grâce du sourire, de la gentillesse
 14 des paupières, enfin une beauté accomplie. Ce vizir était tellement amoureux d'elle, qu'il ne pouvait presque pas la quitter. Il l'avait achetée 250 dénares (dénares des Almoravides). Indépendamment de toutes les perfections dont cette fille était ornée, elle parlait de manière à ravir d'admiration ceux qui l'écoutaient, soit à cause de la

De Tamalma à Mânân ¹⁾, qui dépend du pays de Cànem, 12 journées. Mânân est une ville petite, sans industrie et de peu de commerce. Ses habitants possèdent des chameaux et des chèvres. De Mânân à la ville d'Endjimi ²⁾, 8 journées. Cette dernière ville dépend aussi du Cànem; elle est très petite et a un petit nombre d'habitants, gens abjects et misérables. Ce pays avoisine la Nubie du côté de l'est. On compte d'Endjimi au Nil 3 journées, en se dirigeant vers le sud, et du même lieu à Zaghâwa, 6 journées. On y boit de l'eau de puits.

La ville de Zaghâwa est la capitale de plusieurs districts et très peuplée. Autour d'elle vivent plusieurs familles de la même race qui ont soin de leurs chameaux. Ils font un petit commerce et fabriquent divers objets pour leur propre usage. Ils boivent de l'eau de puits, se nourrissent de millet, de viande de chameau séchée, du poisson qu'ils peuvent prendre, et de laitages qui sont très abondants parmi eux. Ils s'habillent de peaux tannées. Ce sont les hommes les plus galeux d'entre les nègres.

De Zaghâwa à Mânân, 8 journées. C'est à Mânân que réside le prince ou le chef du pays; la plupart de ses soldats sont nus et armés d'arcs et de flèches. De Mânân à Tâdjowa ³⁾ 13 journées. C'est 13 la capitale des Tâdjowin, 'peuple infidèle, sans croyance aucune, et dont le pays touche à la Nubie. Une autre ville de ce pays est Samina ⁴⁾, qui est petite. Quelques personnes qui ont voyagé dans le Couwâr rapportent que le prince de Bilâc ⁵⁾, commandant au

1) Ibn Saïd (Aboulféda, p. 172) a مَانَان, Mânân; comp. Barth, III. p. 430.

2) M. Barth l'appelle Ndjimié. Ibn Saïd chez Aboulféda (p. 104 et 191^m), Ibn Khaldoun (trad. de M. de Slane, II. p. 109) et Macriâi la nomment Djimi.

3) V. Juynboll, *Aan ad Merdeid*, IV. p. 446, Cauley, p. 30. M. Barth (III. p. 381) prononce Didiyô.

4) Dans la troisième section du second climat, trois des manuscrits portent Samiya, le man. D. Samia. Comp. Barth, *Bruen*, II. p. 307.

5) Les manuscrits B. et C. ont constamment Yalâc. Quatremère a prouvé suffisamment que cette leçon n'est qu'une faute de copiste, Bilâc étant la transcription arabe de *Πιλαρ* ou *Φιλαρ*.

sitôt, et que la personne qui tient ce bois peut prendre avec la main autant de serpents qu'il veut sans en éprouver aucun dommage. Au contraire, elle sent naître en elle une force supérieure à celle qu'elle avait auparavant. C'est une chose reconnue parmi les peuples du Maghrib occidental et les habitants de Wârgalân, que les serpents n'appréhendent jamais de celui qui tient ce bois à la main, ou qui le suspend à son cou. Ce bois ressemble au pyrèthre ¹⁾, en ce qu'il est couvert de tubercules et tortu, mais il est de couleur noire.

De la ville de Caucau à celle de Ghâna, on compte un mois et demi de marche, et, du même point à Tamalma ²⁾, en se dirigeant vers l'est, 14 journées. Cette dernière ville est petite; elle dépend du pays de Couwâr, et elle est très peuplée, mais point entourée de murs. Elle est gouvernée par un homme qui commande de sa propre autorité. Tamalma est située sur une montagne de peu d'élévation, mais d'un difficile accès parce que ses pentes sont partout fort roides. Il y a dans le territoire de la ville des palmiers et des bestiaux; les habitants vont tout nus, et ils vivent dans un état misérable; ils boivent de l'eau des puits qu'ils sont obligés de creuser à une grande profondeur. Ils possèdent une mine d'alun de médiocre qualité, qu'on vend dans le Couwâr, où les marchands le mêlent avec du bon alun, pour le transporter ensuite de tous côtés.

---

1) عافرورجا. (Les copistes des manuscrits l'écrivent en deux mots; comp. Fleischer, *Ann. ad Merâpid*, VI. p. 163 et suiv.). Le mot berber est تَغْنَدَسْت (تاغنديست) ou تَغْنَدَس. On lit dans le man. 19 (عن ابن النجار) وهو عافر كرهان وعافر قرهان وبالرومية: (عن ابن النجار) عافرون وبالفارسية كوكا. Ibn Bathar rapporte qu'il trouva cette plante en abondance au midi de la ville de Constantine (Cosantinato 'l-Hawâ) dans un lieu nommé مبراته.

2) Dans la troisième section du second climat, cette ville est appelée Talamla. J'ignore à laquelle des deux lectures il faut donner la préférence. Peut-être le lieu ne diffère-t-il pas de Nélme, ville sur les bords du lac Filiri (Barth, III, p. 549), en ce cas la lecture Tamalma est la véritable.

La route dont nous venons de parler, celle qui mène de Cougha à Caucau par le pays de Begâma, traverse deux solitudes sans eau, qui ont chacune une étendue de 5 à 6 journées de marche. La ville de Caucau ¹⁾ est l'une des plus renommées du pays des noirs; elle est grande, située sur le bord d'une rivière qui, venant du côté du nord, passe par Caucau, et dont les eaux servent aux besoins des habitants. Plusieurs d'entre les nègres affirment que cette ville est située sur les bords du canal; d'autres disent que c'est sur une rivière qui se décharge dans le Nil: mais ce qu'il y a de plus certain, c'est qu'avant d'arriver à Caucau, cette rivière coule durant un grand nombre de jours, et qu'ensuite elle se perd dans les sables du désert, de même que l'Euphrate, qui traverse l'Irak, se perd dans les Batâih (marais des Nabathéens).

Le roi de la ville de Caucau est absolu et fait la *khotha* dans son propre nom; il a beaucoup de domestiques, de revenus, d'officiers et de soldats; sa garde-robe est complète et sa parure est riche. Ses sujets montent des chevaux et des chameaux, et ils sont très redoutables et supérieurs en force à leurs voisins. La masse des habitants de Caucau se servent de peaux pour couvrir leur nudité; mais les marchands portent des *cadâwîr* et des *kisâ's*; ils se couvrent la tête de bonnets qu'on appelle *carâqî* et ils ont des ornements en or; quant aux personnes considérables et notables, elles portent l'*isâr*. Celles-ci, loin de se séparer de la classe des marchands, les visitent, s'asseyent auprès d'eux et leur fournissent des fonds pour leurs entreprises commerciales, en leur confiant des marchandises et en recevant en retour une partie du gain.

Il croît dans le pays de Caucau une espèce de bois qu'on appelle bois des serpents ²⁾. Ce qui caractérise ce bois c'est que, si on le place au-dessus du trou où un serpent est caché, le reptile sort aus-

1) Le Gogo ou Gârho de Barth (voir surtout, IV. p. 605).

2) Ibn Baitha dit que le nom berber de cette plante est *أصغيفير*. Elle ne croît qu'en Nigritie.

et où l'on trouve les produits des arts et métiers nécessaires à ses habitants. Les femmes de cette ville se livrent à l'exercice de la magie, et l'on dit qu'elles sont très versées, très habiles et très renommées dans cet art, de sorte qu'on parle de magie couchienne. De Cougha à Samacanda, on compte 10 journées en se dirigeant vers l'ouest; de Cougha à Ghâna, environ un mois et demi; de Cougha à Domcola (Dongola), un mois; de Cougha à Châma ¹⁾, moins d'un mois; de Cougha à la ville de Caucau, en se dirigeant vers le nord, 20 journées de marche de chameau.

Le chemin passe à travers le pays de Begâma. Les Begâmiens sont des Berbers noirs, brûlés par le soleil, ce qui a changé la couleur de leur peau. Ils parlent la langue berbère et sont des nomades. Ce qu'ils boivent, c'est l'eau des puits qu'ils creusent de leurs mains dans la terre, d'après la connaissance qu'ils possèdent des sources, et l'expérience qu'ils ont acquise en cela. Un voyageur digne de foi, qui a parcouru le Soudan pendant environ 20 ans, rapporte qu'étant entré dans ce pays, c'est-à-dire dans le pays de Begâma, il y vit un de ces Berbers marchant avec lui dans un terrain sablonneux, désert, et où il n'existait aucune trace d'eau ni d'autre chose; que le Berber prit une poignée de terre, l'approcha de son nez, et l'ayant flairée, se mit à
 II rire et dit aux voyageurs de la caravane: »Descendez, l'eau est avec vous ²⁾." Ceux-ci descendirent, déchargèrent leurs bagages, entravèrent leurs chameaux et les laissèrent paître. Alors le Berber se dirigea vers un certain lieu, et dit: »Creusez ici la terre." Les hommes (de la caravane) se mirent à l'œuvre, fouillèrent à moins d'une demi-brasse, et trouvèrent de l'eau douce en profusion, ce qui les étonna beaucoup. Ce fait est notoire et connu des marchands du pays, qui s'en entretiennent souvent.

---

1) Ibn Haukal et Becri prononcent Sâma. Comp. Barth, *Reisen*, IV, p. 605. Dans la deuxième section du second chapitre l'auteur dit que cette ville appartient aux Zaghâwa.

2) Comp. Becri, p. 1, 8 (*Journ. Asiat.* 1859, I, p. 189).

du côté du midi; ses habitants boivent de l'eau du Nil, se vêtent de laine, et se nourrissent de millet, de poisson et de lait de chameau. Ils se livrent au commerce des divers objets qui ont cours parmi eux.

De la ville de Gharbil (Gharantel), en se dirigeant vers l'ouest, à Ghiyâro, 11 journées. Cette ville de Ghiyâro est située sur le bord du Nil; elle est entourée d'un fossé. Ses habitants sont nombreux, braves et intelligents. Ils font des incursions dans le pays de Lamlam, d'où ils enlèvent des captifs qu'ils emmènent chez eux, et qu'ils vendent aux marchands de Ghâna. Entre Ghiyâro et le pays de Lamlam, on compte 15 journées. Ces peuples montent des chameaux excellents; ils s'approvisionnent d'eau, marchent de nuit, arrivent de jour, puis, après avoir fait leur butin, retournent dans leur pays avec le nombre des esclaves du Lamlam qui, par la permission de Dieu, leur sont échus en partage.

De Ghiyâro à la ville de Ghâna, on compte 11 journées, durant lesquelles on trouve peu d'eau.

Tout le pays dont nous venons de parler obéit au prince de Ghâna. ¹⁰ C'est à lui qu'ils payent les impôts, et c'est lui qui les protège.

TROISIÈME SECTION.

Les villes les plus renommées de cette section sont Cougha, Caucau (Gaugau), Tamalna, Zaghâwa, Mânân, Endjimi, Nowâbia et Tâdjowa.

Cougha ¹⁾ est située sur le bord septentrional du Nil, dont ses habitants boivent les eaux. C'est une dépendance du Wangâra, mais quelques-uns d'entre les noirs la placent dans le Cànem. C'est une ville bien peuplée, non entourée de murs, commerçante, industrielle,

---

1) Ahmed Bâhâ nomme le lieu kùkia, v. Barth, *Reisen*, IV, p. 60 et 606.

la terre. Ils se couvrent d'*isâr's*, de *kisâ's* et de *cadâwîr*. Ils sont d'une couleur très noire.

Au nombre des villes du Wangâra est Tircâ (Tirecca), qui est très grande et peuplée, mais sans mur et sans enclos. Elle est sous l'obéissance du prince de Ghâna, au nom duquel on fait la *khot-ba*, et auquel on s'adresse pour les jugements en dernier ressort. De Ghâna à Tircâ, 6 journées de marche en suivant le Nil; de Tircâ à Madâsa, 6 journées.

Madâsa est une ville de médiocre grandeur, très peuplée et d'une industrie florissante. Les habitants sont doués de sagacité. Elle est située sur le bord septentrional du Nil, dont ils boivent les eaux; il y croît du riz et du millet dont le grain est gros et procure une excellente nourriture. La pêche dans la rivière et le commerce de l'or font la base de leur subsistance.

De la ville de Madâsa à celle de Seghmâra 6 journées. En se dirigeant de Madâsa à Seghmâra vers le nord le long du désert, on trouve une peuplade qui se nomme Begâma ¹⁾; ce sont des Berbers nomades qui ne résident en aucun lieu, et qui font paître leurs chameaux sur les bords d'une rivière venant du côté de l'est, et se jetant dans le Nil. Les laitages y sont abondants et font la principale nourriture des familles. De Seghmâra à Samacanda ²⁾ 8 journées. Cette ville de Samacanda est petite et située sur les bords du fleuve. De là à Gharbil (Gharantel), on compte 9 journées. De Seghmâra à Gharbil (Gharantel), 6 journées, en se dirigeant vers le sud.

La ville de Gharbil (Gharantel) est située au bord du Nil. C'est une petite ville, placée sur la pente d'une montagne qui la domine

1) Probablement les *البيكم* (El-Bekem) de Becri, p. lva. Marmol (*ayud* Cooley, p. 38 et 39) les appelle *Begama* ou *Bagana*. Cooley, p. 85, les identifie avec les *Baidama* d'Ibn Batouta.

2) V. Barth, *Reisen*, IV, p. 375 et suiv.

qu'on trouve dans le Soudan. Les habitants de Ghâna ont, dans le Nil, des barques solidement construites, dont ils se servent pour la pêche, et pour communiquer de l'une des deux villes à l'autre. Leurs vêtements sont l'*izâr*, la *fouta* et les *kisâ's*, chacun suivant ses facultés.

Le pays de Ghâna touche du côté de l'ouest à celui de Magzâra, à l'est au Wangâra, au nord au grand désert (Sahara) qui sépare le Soudan du pays des Berbers, au sud au pays des infidèles du Lamlam et 8 autres.

Depuis la ville de Ghâna jusqu'aux premières terres du Wangâra, on compte 8 journées. Ce dernier pays est celui qui est renommé à cause de la bonté et de la quantité de l'or qu'il produit. Il forme une île de 300 milles de longueur sur 150 de large, que le Nil entoure de tous côtés et en tout temps. Vers le mois d'août, lorsque la chaleur est extrême et que le Nil est sorti de son lit, l'île ou la majeure partie de l'île est inondée durant le temps accoutumé; ensuite le fleuve commence à décroître. Aussitôt les nègres de tout le Soudan se rassemblent, et viennent vers cette île, pour y faire des recherches, durant tout le temps de la baisse du Nil; chacun ramasse la quantité d'or, grande ou petite, que Dieu lui a accordée, sans que personne soit entièrement privé du fruit de ses peines. Lorsque le fleuve est rentré dans son lit, chacun vend l'or qui lui est échu en partage, et ils se le revendent les uns aux autres. La majeure partie est achetée par les habitants de Wârgalân, et par ceux du Maghrib occidental, où cet or est porté dans les hôtels des monnaies, frappé en dénares, et échangé dans le commerce contre des marchandises. C'est ainsi que la chose se passe tous les ans. C'est la principale production du pays des noirs: grands et petits, ils en tirent leur subsistance. Il y a dans le pays du Wangâra des villes florissantes et des forteresses renommées. Ses habitants sont riches; ils possèdent de l'or en abondance, et on leur apporte les meilleures productions des parties les plus éloignées de

manière certaine et incontestable, c'est que ce roi possède dans son château un bloc d'or du poids de trente livres et d'une seule pièce. C'est une production entièrement naturelle, et qui n'a été ni fondue, ni travaillée par la main des hommes; on y a cependant pratiqué un trou et on y attache le cheval du roi. C'est un objet curieux et dont personne ne peut faire usage excepté le roi, qui s'en glorifie auprès des autres rois du Soudan ¹⁾. Du reste, ce prince passe pour être le plus juste des hommes. Voici ce qui prouve qu'il est juste et qu'il a l'abord facile. Tous les matins ses officiers se rendent à cheval à son château, chacun portant un tambour dont il bat. Arrivés à la porte de cet édifice, ils cessent le bruit, et lorsqu'ils sont tous réunis auprès du roi, ce prince monte à cheval, et, précédant sa troupe, passe par les rues de la ville et en fait le tour. Si quelqu'un a à se plaindre de quelque injustice ou de quelque malheur, le roi s'arrête et reste là présent jusqu'à ce que le mal soit réparé; ensuite il retourne au château, et ses officiers se dispersent. Après midi, lorsque la chaleur du jour commence à tomber, il remonte à cheval accompagné de troupes; mais alors personne ne peut l'aborder ni s'approcher de lui. Cet usage de faire deux promenades à cheval tous les jours, est une chose connue et une belle preuve de sa justice. Il porte un *szir* de soie avec une ceinture, ou bien il s'enveloppe d'une *borda*. Des caleçons lui couvrent le milieu du corps et il porte aux pieds des souliers garnis de courroies ²⁾. Pour monture il ne se sert que du cheval. Il possède de beaux ornements et de riches habits, qu'il fait porter au-devant de lui les jours de fête. Il a plusieurs bannières, mais il n'a qu'un seul drapeau. Il se fait précéder par des éléphants, des girafes et par d'autres animaux sauvages des espèces

---

1) Ibn Khaldoun (*Hist. des Berb.* II, p. 115) nous apprend qu'au huitième siècle un prêtre fort prodigue de Ghinn vendait cette pierre d'or"

point où il se jette dans le Nil, on trouve plusieurs peuplades de nègres qui vont tout nus et qui se marient sans dot et sans légitime. Il n'existe pas d'hommes qui donnent le jour à un plus grand nombre d'enfants. Ils possèdent des chameaux et des chèvres dont le lait sert à les nourrir; ils mangent aussi des poissons et de la chair de chameau séchée au soleil. Ils sont toujours en butte aux incursions des peuples des pays voisins qui les réduisent en captivité, au moyen de diverses ruses, et qui les emmènent dans leur pays, pour les vendre aux marchands par douzaines; il en sort annuellement un nombre considérable, destinés pour le Maghrib occidental (al-Akçâ). Tous les habitants du Lamiam portent à la figure un stigmate de feu; c'est un signe auquel ils se reconnaissent les uns les autres, comme nous l'avons déjà dit plus haut.

De la ville de Mallel à celle de Ghâna la grande, on compte environ 12 journées de marche dans des sables plus ou moins mouvants où l'on ne trouve pas d'eau. Ghâna se compose de deux villes situées sur les deux rives du fleuve, et c'est la ville la plus considérable, la plus peuplée et la plus commerçante du pays des noirs. Il y vient de riches marchands de tous les pays environnants et de tous les pays du Maghrib occidental; ses habitants sont musulmans, et son roi, d'après ce qu'on rapporte, tire son origine de Çâlih, fils d'Abdalla, fils de Hasan, fils de Hasan, fils d'Alî, fils d'Abou Tâlib; tout en reconnaissant l'autorité suprême du prince des croyants de la race des Abbâsides, il ne fait mention dans la *kholba* que de son propre nom. Il possède sur le bord du Nil un château solidement construit, bien fortifié, et dont l'intérieur est orné de diverses sculptures et peintures, et fenêtres vitrées; ce château fut construit en l'an 510 de l'hégire (1116 de J.-C.). Le territoire de ce roi est limitrophe au pays du Wangâra ou pays de l'or, qui est renommé à cause de la quantité et de la qualité de ce métal qu'il produit. Ce que les gens du Maghrib occidental savent d'une

(bâzaroun) et de diverses espèces de faux onyx fabriqués avec du verre.

Tout ce que nous venons de dire de leur manière de se nourrir, de se désalterer, de se vêtir et de s'orner, s'applique à la majeure partie des habitants du Soudan, pays extrêmement aride et brûlant. Quant à l'agriculture, ceux qui habitent des villes cultivent l'oignon, le concombre et le melon d'eau, qui devient là d'une grosseur énorme. Ils n'ont guère de blé ni de céréales autres que le millet, dont ils retirent une espèce de boisson. Au reste leur principale nourriture consiste en poissons et en chair de chameau séchée au soleil.

DEUXIÈME SECTION.

Les villes comprises dans cette section du premier climat sont Mallel, Ghâna, Tircà (Tireccà), Madâsa ¹⁾, Seghmâra, Ghiyâro, Gharbîl ²⁾ et 6 Samacanda. Quant à la ville de Mallel, qui dépend du pays de Lam-lam, et que nous avons mentionnée plus haut, c'est une ville petite, non entourée de murs, ou plutôt c'est un gros bourg; elle est construite sur une colline de terre de couleur rouge et forte par sa position. Les habitants s'y mettent à l'abri des attaques des autres noirs; l'eau qu'ils boivent sort d'une source qui murmure sans cesse et qui jaillit d'une montagne située au midi de la ville; mais, loin d'être d'une douceur parfaite, cette eau est saumâtre. A l'ouest de cette ville et sur les bords de ce cours d'eau, à partir de la source jusqu'au

---

1) Ici et ailleurs les manuscrits portent mal à propos *Mardsa*, comp. Becri, p. 18 et suiv. Au temps de Yacoubi la tribu de Madâsa habitait beaucoup plus vers le nord; v. ma *Descriptio al-Magribi*, p. 136.

2) Dans l'édition de Becri (p. lxx) le nom de cette ville est écrit غرنتل «Gharental»; comp. Cooley, p. 36. Le man. D. a plus bas Zaghbîl, leçon qu'on retrouve une seule fois dans les man. A. et C.

l'orient. Barisâ est donc située à mi-chemin entre Ghâna et les villes de Sillâ et de Tacrou. La même distance de 12 journées sépare Barisâ de la ville d'Andaghocht, qui est au nord de Barisâ. On ne voit dans le pays des noirs aucuns fruits, ni frais ni secs, autres que les dattes de Sidjilmâsa et du pays du Zâb, qui sont apportées par les habitants de Wârgalân du désert. Le Nil coule dans cette contrée de l'orient à l'occident. Le roseau dit *charkî*¹⁾, l'ébénier, le buis²⁾, le saule et ces espèces de tamaris qui portent le nom de *tarfâ* et d'*atsl*, croissent sur les bords du fleuve en forêts épaisses; c'est là que les troupeaux viennent se reposer au milieu du jour, c'est là qu'ils cherchent l'ombre quand la chaleur est excessive. Dans ces forêts on trouve des lions, des girafes, des gazelles, des hyènes, des éléphants³⁾, des lièvres et des porc-épics.

Il y a dans le Nil diverses espèces de poissons, soit grands, soit petits, dont la plupart des noirs se nourrissent; ils les pêchent et les saient; ces poissons sont extrêmement huileux et épais.

Les armes dont ces peuples font usage sont l'arc et les flèches; c'est sur elles qu'ils fondent leur sécurité. Ils se servent aussi de massues, qu'ils fabriquent de bois d'ébène avec beaucoup d'art et d'intelligence. Quant aux arcs, aux flèches et aux cordes d'arc, ils les tirent de l'espèce de roseau nommée *charkî*. Leurs maisons sont construites en argile, les pièces de bois larges et longues étant rares parmi eux. Ils se parent d'ornements en cuivre, de breloques, de colliers de verre, de pierres nommées *loâbo's-chaukh* (bave de vieillard) ou *badzouc*

1) Peut-être faut-il lire الشوكى, roseau épineux, et entendre par là la plante épineuse dite *adra*, dont il est question dans la première section du troisième climat. Comp. cependant la traduction de Jaubert, I, p. 179.

2) Ibn Buthar sous اهل الشام يسمونه الشمشار وهو باليونانية بقميس : πνεος).

3) Le man. B a des albanèques.

De la ville de Tacroun on remonte le fleuve dans la direction de l'orient, et on arrive après 12 jours à la ville de Barisâ, ville petite, non entourée de murailles, et qui ressemble plutôt à un village populeux. Les habitants sont marchands ambulants et obéissent au prince de Tacroun. Au sud de Barisâ, est le pays de Lamlam¹⁾, éloigné d'environ 10 journées. Les habitants de Barisâ, de Sillâ, de Tacroun et de Ghâna font des incursions dans le Lamlam, réduisent en captivité les habitants, les transportent dans leur propre pays, et les vendent aux marchands, qui y viennent et qui les font passer ailleurs. Il n'y a dans tout ce pays de Lamlam que deux villes, qui ne sont pas plus grandes que des bourgs. L'une d'elles s'appelle Mallel, et l'autre Daw²⁾. Elles sont éloignées l'une de l'autre de 4 journées. D'après ce que rapportent les gens de cette contrée, les habitants sont juifs, mais pour la plupart ils sont plongés dans l'impiété et dans l'ignorance. Lorsqu'ils sont parvenus à l'âge de puberté, ils se stigmatisent la figure et les tempes au moyen du feu. Ce sont des signes qui servent à les faire reconnaître³⁾. Toutes les habitations de leur pays sont construites sur les bords d'une rivière qui se jette dans le Nil. Au-delà du Lamlam, vers le sud, on ne connaît pas de pays habité. Celui de Lamlam touche du côté de l'ouest au Magzâra, à l'est au Wangâra, au nord au pays de Ghâna, au sud à des déserts. La langue des habitants du Lamlam diffère de celle des Magzâriens et de celle des Ghâniens.

De Barisâ à Ghâna, on compte 12 journées dans la direction de

1) Cette peuplade semble être identique avec les *Bradem* anthropophages de *Beeri* et avec les *Yemyem* de *Hutchison* (*apud Ratter, Africa*, p. 327). Comp. *Coolcy*, p. 135.

2) *Beeri*, p. lva, dit que *Daw* est le nom des princes de ce pays, et que ceux de *Mallel* portent le titre de *Moslemâni*. Je crois que *Daw* est le *Bitu* ou *Bido* de *Barth* (IV, p. 613).

3) Comp. *Münzinger, Ost-Africanische Studien*, p. 166

La ville de Sillâ est située sur la rive septentrionale du Nil. C'est une ville populeuse et un lieu de réunion pour les noirs. On y fait un bon commerce et les habitants sont courageux. Elle fait partie des états du sultan de Tacrou, prince puissant qui possède des esclaves et des troupes, et qui est connu par la fermeté, la sévérité et la justice de son caractère. Son pays est sûr et tranquille; le lieu de sa résidence et sa capitale est la ville de Tacrou, située au midi du Nil, à 2 journées de marche de Sillâ, soit par terre, soit par le fleuve.

Cette ville de Tacrou¹⁾ est plus grande et plus commerçante que la ville de Sillâ. Les habitants du Maghrib occidental (al-Akça) y portent de la laine, du cuivre, des breloques, et en retirent de l'or et des esclaves. Les habitants de Sillâ et de Tacrou se nourrissent de millet²⁾, de poisson et de laitages; leurs troupeaux se composent à l'ordinaire de chameaux et de chèvres. Les personnes du commun se vêtent de *caddwîr* de laine et portent sur leurs têtes des *carâzî* de la même étoffe; les gens riches portent des vêtements de coton et des manteaux (*misar*)³⁾.

De Sillâ et de Tacrou à Sidjilmâsa, on compte 40 journées de marche de caravane. La ville la plus voisine d'elles dans le pays des Lamtouna du désert, est Azoggâ (Azoggi), située à 25 journées de Tacrou⁴⁾. En faisant ce trajet on s'approvisionne d'eau tous les deux, quatre, cinq ou six jours. De même, de l'île d'Oulil à la ville de Sidjilmâsa, on compte environ 40 journées.

1) L'identité de Tacrou avec Zâgha a été prouvée par Cooley, p. 97 et suiv.; comp. Barth, *Reisen*, IV, p. 607.

2) De l'espèce dite *dsora*. La culture de l'autre espèce appelée *dolha* est moins fréquente dans ces contrées.

3) Luez dans le texte المازر au lieu de المازر.

4) Nous verrons plus tard que la distance entre Azoggâ et Sidjilmâsa est de 13 journées. Entre Sidjilmâsa et Tacrou on compte par conséquent 38 journées. Et comme Sillâ est à 2 journées de Tacrou, nous obtenons 40 journées pour la distance entre Sidjilmâsa et Sillâ.

tiennent au pays de Magzàra ¹⁾ du Soudan. L'île d'Oulil est située dans la mer, non loin du rivage. C'est dans cette île qu'on trouve cette saline si renommée, la seule qu'on connaisse dans le pays des noirs. Le sel qu'on en tire se transporte dans tout le Soudan au moyen de navires qui viennent charger le sel dans cette île; ensuite ils repassent la distance d'une journée qui sépare l'île de l'embouchure du Nil et remontent ce fleuve pour décharger à Sillà, Tacroun, Barisà, Ghàna, dans les villes du Wangàra, à Cougha, enfin dans toutes les villes du Soudan. La plupart de ces pays ne sont habitables que sur les bords du Nil même ou sur ceux des rivières qui se jettent dans ce fleuve, car le reste des contrées qui avoisinent le Nil est désert et sans habitations.

3 Il y existe des solitudes arides où il faut marcher deux, quatre, cinq ou douze jours avant de trouver de l'eau; une de ces solitudes est celle de Nisar ²⁾, située sur la route de Sidjilmàsa à Ghàna, qui s'étend en longueur l'espace de quatorze journées pendant lesquelles on ne trouve pas d'eau; en sorte que les caravanes sont obligées d'en porter dans des outres à dos de chameau. Il y a dans le Soudan plusieurs de ces solitudes arides. Du reste la majeure partie de ce pays se compose de sables soulevés et transportés çà et là par les vents. L'eau y manque absolument; la chaleur y est extrême, tellement que les habitants du premier climat, du second et d'une partie du troisième, brûlés par le soleil, sont de couleur noire et ont les cheveux crépus, contrairement à ce qui a lieu chez les peuples qui vivent sous le sixième et sous le septième climat. De l'île d'Oulil à la ville de Sillà, on compte 16 journées de marche.

---

1) Cooley, p. 57, a tâché de démontrer que le nom de Magzàra n'est qu'une corruption de Maghràwa; sur sa carte il a même substitué ce dernier nom à celui de Magzàra. Les raisonnements sur lesquels il appuie son opinion ne me semblent pas concluants. Plus loin on trouvera employé le pluriel de مَغَارِزَة — مَغَارِزَة.

2) L'orthographe de ce nom est incertaine. Quelquefois les manuscrits portent Tisar. Comp. Cooley, *The Negroland of the Arabs*, p. 14.

PREMIER CLIMAT

PREMIÈRE SECTION.

Le premier climat commence à l'ouest de la mer occidentale, qu'on appelle la mer des Ténèbres. C'est celle au-delà de laquelle personne ne sait ce qui existe. Il y a dans cette mer deux îles, nommées al-Khâlidât (les îles Fortunées), d'où Ptolémée commence à compter les longitudes et les latitudes. On dit qu'il se trouve dans chacune de ces îles une colonne construite en pierres, et de cent coudées de haut. Sur chacune de ces deux colonnes est une statue en cuivre qui indique de la main l'espace qui s'étend derrière elle. Les colonnes de cette espèce sont, d'après ce qu'on rapporte, au nombre de six. L'une d'entre elles est celle de Cadix, à l'ouest de l'Espagne; personne ne connaît de terres habitables au-delà.

Dans cette section que nous avons tracée sont les villes d'Oulil, de Sillâ, de Tacrou, de Daw, de Barisâ¹⁾ et de Moura²⁾. Elles appar-

---

1) Macrisi I, p. cv. بريسا. Aboulféda écrit p. بريسا, mais p. برسنا. Quatremère, dans ses extraits de Becri, a donné برسي, mais dans l'édition de M. de Slane, p. lvv, on lit برسمي (Ire-mi), leçon qui est confirmée en partie par le man. B., d'après lequel il faut prononcer soit Yaroyai ou Baroyai, soit Yoraiyi ou Boraiyi. Comp. Cooley, *The Negroland of the Arabs*, p. 36, 52. M. de Slane compare le *Barchi* برشي de Deuham et Clapperton.

2) Au lieu de Moura, le man. A. porte Madara, leçon qui trouve un appui dans un passage de Léon l'Africain (p. 4 a de l'édition d'Anvers, 1556), où un des états nègres est appelé Medera

tres qui traitent de l'Afrique, a pu faire usage des quatre manuscrits. M. Dozy, au contraire, qui a eu pour sa part la description de l'Espagne, n'a pas pu se servir du man. D., qui ne contient pas ce chapitre; il a donc dû faire son travail sur les trois autres man.; encore le man. C. lui a-t-il été d'un faible secours, parce que, dans cette partie, il est fort mauvais, et, en outre, endommagé. Heureusement B. et A. suffisaient pour donner une édition correcte.

Nous avons cru devoir noter toutes les variantes des manuscrits; mais comme nous n'avions pas l'intention de donner un long commentaire, nous n'avons, en général, ajouté à la traduction que les notes strictement nécessaires. Au reste, notre travail n'est pas une œuvre faite en commun; chacun de nous a publié et traduit indépendamment de l'autre, de sorte qu'il n'est responsable que de sa partie. Il n'y a que cette Introduction et le Glossaire qui soient le résultat d'une collaboration. Dans ce dernier nous avons tâché de noter tous les mots et toutes les significations qui manquent dans le Dictionnaire de Freytag et qui se trouvent dans notre texte.

périale, le n° 892 du supplément arabe. Il est en caractères *meskâf* et semble avoir été écrit en Egypte ou en Syrie. On y trouve soixante-neuf cartes géographiques, mais il y manque quelques feuillets.

Le man. d'Oxford, Grav. 5837—42, que nous avons désigné par la lettre D., appartient, pour ainsi dire, à la même famille que le man. B. C'est un superbe et ancien man. en grandz caractères africains et orné de très-belles cartes; mais ce n'est que le premier volume et il ne contient que trois climats. Il n'est pas exempt de défauts: souvent il y manque des mots; les noms propres sont écrits sans beaucoup de soin et souvent ils sont altérés; enfin, il contient quantité de fautes, surtout dans les pronoms; cependant c'est, après B., le meilleur manuscrit. Il offre plusieurs particularités qui proviennent du dialecte: ainsi le copiste écrit souvent ت au lieu de ث, et par contre il écrit toujours يستنرون au lieu de يستنرون; de même souvent ن au lieu de د, comme dans بالنادر, ط au lieu de ظ (مثل pour مثل), ع au lieu de غ (عرس pour عرس, غميف pour غميف; chez Alcalá cette racine est aussi constamment غميف). Dans les pluriels féminins le ة est souvent omis: جنات au lieu de جنات; ظلمت au lieu de ظلمت; de même اصكب pour اصكب.

Les man. C. et A., qui ont entre eux plusieurs points de ressemblance, appartiennent à une autre famille que B. et D.; en général ils sont moins corrects.

Le premier (man. d'Oxford, Porocke 375, dans le Catalogue, t. I, n° DCCCLXXXVII) a été écrit au Caire en 860 de l'hégire (de J. C. 1456). Dans une note sur l'article qui traite de Tripoli en Syrie, le copiste donne quelques renseignements sur lui-même, et sur la marge du chapitre qui traite de l'Egypte, il a noté parfois les changements survenus dans ce pays après l'époque où Edrisi écrivait. Ce man. a été copié sur un man. africain, comme le prouvent plusieurs fautes qui s'expliquent de cette manière, p. e. ف au lieu de في, ا au lieu de à etc.

Le man. A. (de la Bibliothèque impériale, n° 895 du supplément arabe) a été écrit à Almérie en 744 de l'hégire (de J. C. 1343—4). Il est très-médiocre et le copiste a souvent fait les fautes les plus singulières; ainsi il écrit constamment à la fin des chapitres: »ici se termine telle et telle mer," au lieu de »telle et telle partie" (جزء pour جزء).

M. de Goeje, qui s'est chargé du texte et de la traduction des chapitres

qui veut se rendre à Médine prend d'abord à *droite* par'' etc. Jaubert a donc pris l'expression à *droite* pour un nom propre, et l'on trouve aussi ce Dhat el Iémin, à *droite*, comme un nom de lieu sur la carte de M. Kiepert. Cette méprise ridicule nous rappelle un conseil que le capitaine Burton donne aux voyageurs en Orient ¹⁾. Il leur recommande de ne pas noter la première réponse qu'ils recevront, puisqu'il est arrivé qu'un voyageur ayant demandé le nom d'un village situé sur les bords de l'Euphrate, on lui répondit *M'adré (je ne sais pas)*, nom qui figure à présent sur une de nos cartes.

Il résulte de ce que nous avons dit qu'une édition du texte d'Edrisi et une nouvelle traduction de l'ouvrage sont fort nécessaires. Nous avons fait ce que nous pouvions pour que l'une et l'autre parussent. Nous ne nous sentions pas en état d'accomplir seuls cette tâche, car l'ouvrage d'Edrisi embrasse tout le monde connu des Arabes, et parmi les pays qu'il décrit il y en a plusieurs dont nous n'avons pas fait une étude spéciale. Mais ce que nous n'étions pas à même de faire seuls, nous pouvions le faire avec le concours d'autres orientalistes. Aussi deux de nos amis s'étaient associés à nous pour la publication et la traduction de l'ouvrage entier, lorsque des raisons qu'il serait inutile d'exposer ici, ont fait échouer notre projet. Nous nous sommes décidés alors à donner du moins une partie de l'ouvrage, la description de l'Afrique et celle de l'Espagne, qui, avec le chapitre sur la Sicile, que M. Amari a publié dans sa *Biblioteca Arabo-Sicula*, en forment peut être la partie la plus intéressante et la plus originale, parce qu'en décrivant ces pays, notre géographe parle souvent d'après ses observations personnelles, tandis que, dans les autres parties de son grand travail, il se borne ordinairement à copier ses devanciers.

Grâce à l'obligeance des conservateurs de la Bibliothèque impériale, grâce aussi à la libéralité du gouvernement hollandais, qui a bien voulu charger M. de Goeje d'une mission scientifique en Angleterre, nous avons pu faire usage des quatre manuscrits d'Edrisi qui existent en Europe et sur lesquels nous devons entrer dans quelques détails.

Le manuscrit qui en général offre le texte le plus correct, est celui que Jaubert a désigné par la lettre B.; c'est, dans la Bibliothèque im-

---

1) *Pilgrimage*, t. I, p. 234

dans le second passage, Jaubert n'a pas compris le mot *حافة*, qui ne signifie pas *vallon*, mais *rocher*¹⁾. Il y a plus: plusieurs savants ont répété quelques-unes des bévues les plus étranges de Jaubert. Ainsi on lit dans sa traduction²⁾ qu'Almérie est bâtie sur deux collines, et que »sur la première est le château si connu sous le nom de Hissana حصان." Cependant on ne trouve nulle part que ce château portait ce nom, et Jaubert a pris, comme cela lui est arrivé tant de fois, un nom appellatif pour un nom propre. Le texte dit: *قصبته المشهورة بالحصانة*, »le château de la ville, renommé par sa forte position³⁾." La bévue, comme on voit, est assez lourde; cependant M. Simonet écrit à deux reprises⁴⁾ que le château d'Almérie s'appelait al-Hiçâna. Dans la description de la mosquée de Cordoue, Jaubert⁵⁾ fait dire à son auteur: »Au-dessus du sanctuaire est une coupole," et M. de Schack⁶⁾ dit la même chose d'après Edrisi; mais le texte porte: »Au fond du sanctuaire est un réservoir," *على رأس المحراب خصة*⁷⁾. Parfois on retrouve les bévues de Jaubert même sur les cartes. Ainsi il donne⁸⁾ un nom propre *Beidha-Djoun*, et ce nom se trouve, d'après Edrisi, sur la carte de M. Kiepert; mais on n'a qu'à jeter les yeux sur le texte⁹⁾ pour se convaincre que le nom propre est al-Baidhâ, et que l'autre mot, *djoun*, est un nom commun, *golfe*, qui n'a rien à faire avec ce nom propre. Dans un autre endroit, on lit chez Jaubert¹⁰⁾: »Celui qui veut se rendre à Médine prend d'abord par Dhat el Iémin ذات اليمين, puis par" etc. Le texte porte: *ومن اراد المسير الى المدينة سار ذات اليمين الى الخ*, c'est-à-dire: »Celui

1) Voyez notre Glossaire.

2) Tom. II, p. 11.

3) Comparez, p. c., p. [v], l. 8 a f. de notre édition.

4) *Description etc.*, p. 99, 101.

5) Tom. II, p. 61.

6) *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, t. II, p. 130: »Der Haupt mûhrab, der nach oben in eine riesige Marmormuschel auslief."

7) Voyez notre Glossaire sous les mots *رأس* et *خصة*. Jaubert a donné ce dernier mot dans une note, et M. Tornberg, dans ses notes sur le *Curios* (p. 367), a déjà observé qu'il l'a mal traduit.

8) Tom. I, p. 220.

9) Pag. vi^u, avant-dern. l. de notre édition.

10) Tom. I, p. 158.

»de Bâghây la route *se continue* jusqu'à el-Masila." Dans un autre endroit ¹⁾ on trouve : »Chacun se met à l'œuvre dans la portion de sable qu'il a reconnue, prend ce sable et le transporte à Nedjibé نَجِيبَة."

Le texte dit عَلَى نَجِيبَة, »sur son chameau," de sorte que son *chameau* est devenu le nom propre *Nedjibé*. Plus loin ²⁾ Jaubert écrit : »Ses princes, connus sous la dénomination d'Olou Abas اولو اباس (les Abazes)." Mais le texte porte: وملوكها اولوا بلس شديد ومنعة وحزم الخ, et les mots que Jaubert a traduits par *Olou Abas*, signifient : *très-courageux*; »ses princes sont très-courageux." Enfin Edrisi dit, après avoir nommé deux villes de l'île de Chypre : وكلتا عمارا مدينتان حسنتان, »toutes les deux sont des villes agréables." Jaubert a vu dans ce *toutes les deux* une troisième ville, que par conséquent il nomme *Kalla* ³⁾.

Nous regrettons d'avoir été dans la nécessité de faire ces remarques. Jaubert, nous aimons à le croire, était, sous beaucoup de rapports, un homme estimable, et nous aurions mieux aimé faire son éloge que de le critiquer. Mais c'était pour nous un devoir indispensable, car si le livre dont il s'agit a fait avancer les études géographiques, il a aussi répandu une foule d'erreurs, et si l'on ne s'en défie pas, il pourra en répandre encore bien d'autres. Les fautes du traducteur ont été attribuées aux copistes des manuscrits, ou à Edrisi lui-même. Ainsi M. Simonet ⁴⁾ a écrit une note pour prouver que, dans un passage de notre géographe ⁵⁾, un nom propre doit être بَجَنْد, et non pas بِجَانَة; mais la bonne leçon se trouve dans tous les manuscrits, et بِحَانَة n'est qu'une faute de Jaubert. Ailleurs le traducteur fait dire à Edrisi, d'abord que la forteresse de Vera est située sur une montagne, ensuite qu'elle est située dans un vallon ⁶⁾. M. Simonet ⁷⁾ a remarqué cette contradiction et l'a attribuée à Edrisi lui-même. Le fait est qu'Edrisi ne se contredit pas; il dit dans les deux endroits que Vera se trouve sur une montagne, mais

1) Tom. I, p. 41.

2) Tom. II, p. 395.

3) Tom. II, p. 130.

4) *Description del reino de tiaranda*, p. 97.

5) Pag. lvf, dern. l. de notre édition.

6) Tom. II, p. 40 et 43.

7) *Description etc.*, p. 112.

suivre, le traducteur semble avoir été d'avis que ce mot était superflu. Plus loin ¹⁾ on lit chez Jaubert: »On y trouve le lacca (sorte de plante dont le suc sert à teindre le maroquin).» Malheureusement le texte dit: »C'est là que se trouve le port qui s'appelle Locca,» **وهناك تكون لكّة**. Ici il a donc pris le nom d'un port, non pas pour un nom d'homme, mais pour le nom d'une plante, ce qui ne vaut pas mieux.

Le nombre des verbes et des noms communs, dont Jaubert a fait des noms propres, est fort considérable; nous n'en mentionnerons qu'un petit nombre. »Valence,» lit-on chez Jaubert ²⁾, »est située à trois milles ou environ de la mer où l'on parvient en suivant le cours d'un fleuve qui se nomme Djar **جار** (Guadalaviar).» Le texte dit: **وهي على نهر جار**, ce qui signifie, comme tout le monde sait: une rivière qui coule toujours, où il y a toujours de l'eau. Ainsi Jaubert a pris ici un participe pour un nom propre. Quant au Guadalaviar, son nom, en arabe, est **الوادي الأبيض**, *la rivière blanche*; mais il faut observer que, chez Edrisi, c'est le nom de la Segura, c'est-à-dire, de la rivière qui coule à Orihuela et à Marcie. Dans un autre endroit on trouve chez Jaubert ³⁾: »La montagne dite Ferhan Mara.» Le nom de la montagne est Ferhân; mais le second mot, **مارًا**, est le participe du verbe **مَرَّ**, comme on pourra s'en convaincre en consultant notre texte ⁴⁾. Ailleurs Jaubert écrit ⁵⁾: »Au nombre de ces villages sont ceux de Meida **ميد**, de Djenbié" etc. Aucun manuscrit ne donne **ميد**; ils portent tous **مير**, et **هذه القرى** **ميرة جنبيتة** signifie: »C'est de ces villages que la ville de Djonbaita tire ses provisions." On voit donc que Jaubert a fait du substantif *provisions* le village de Moïda, qui n'a jamais existé. Plus loin ⁶⁾ la traduction porte: »L'itinéraire de Timadi **تيمادي** à Baghaï et à Almasila est tel que nous l'avons indiqué." Ce *Timadi* n'est rien autre chose que l'aoriste d'un verbe; **الطريق تيمادي**, comme portent tous les manuscrits;

1) Tom. I, p. 123.

2) Tom. II, p. 36.

3) Tom. I, p. 220.

4) Pag. 8me, l. 3

5) Tom. I, p. 38.

6) Tom. I, p. 271.

extrêmement défectueuse. Il est fort singulier, par exemple, qu'il n'ait pas connu le sens du mot الملتَم, « les hommes au voile, les Almoravides, » qu'il a pris pour un nom d'homme. Ainsi, quand Edrist dit qu'une ville fut fondée par un émir « sur l'ordre du prince Almoravide, » من قِبَل الملتَم, Jaubert, qui prononce قِبَل au lieu de قِبَل, traduit : « Cette ville fut fondée par un émir qui vivait antérieurement à el-Molensem. »¹⁾ La même bévue se trouve dans un autre endroit²⁾, et Jaubert ne semble avoir déconvert qu'assez tard le véritable sens de ce terme. Ailleurs³⁾ il traduit : « un chef nommé Belac, » au lieu de « le prince de Bilâc, » car Bilâc est le nom d'un pays. Ici il a donc pris

Le nom d'un port pour un nom d'homme.

Mais ce ne sont que des péchés véniels; ce qui est plus grave, c'est que le traducteur, dans un grand nombre d'endroits, n'a pas su distinguer les noms propres des noms communs ou des verbes. Il écrit, par exemple⁴⁾ : « Abou-Kerb el-Harri, dont il sera question ci-après, » quand le texte porte : « Abou-Carib al-Himyari, le Dzou-'l-Carnain dont Tobba' fait mention dans ses poésies, » أبو كرب الحميري وهو ذو القرنين الذي ذكره تبع في شعره. Jaubert a vu تبع; il a cru que c'était un verbe (*susure*), et il a fait de ce nom propre *ci-après*; puis, comme les mots : « dans ses poésies, » ne s'accordaient pas avec ce *ci-après*, il les a omis. A la même page il a fait, pour la seconde fois, la même bévue. Le texte dit : « On rapporte que celui qui la fit élever (qui fit élever la colonne), à savoir Tobba' Dzou-'l-marâtsid, mourut dans cette île, et que son tombeau s'y trouve; » mais Jaubert traduit : « On dit que celui qui la fit élever y mourut, et que ses héritiers lui élevèrent un tombeau. » Ces héritiers proviennent, à ce qu'il paraît, du nom propre Dzou-'l-marâtsid (ذو مراثير dans A., مراثير dans B.), et probablement Jaubert a pensé au verbe ورث, *hériter*. Quant au nom propre Tobba', il a été omis; pensant toujours à تبع,

1) Tom. I, p. 227.

2) Tom. I, p. 189, dern. l.

3) Tom. I, p. 25.

4) Tom. I, p. 105.

Tom. I, p. 206. On lit ici qu'une ville située sur les confins du territoire des Berbères et de celui des nègres, porte un nom berbère et un nom *génois*. Jaubert lui-même ajoute dans une note le terme arabe بالجنابية, et il aurait dû comprendre, ce semble, qu'il s'agit de la langue de la Guinée.

Tom. I, p. 264. » On y trouve (facilement) des compagnons de voyage." Le texte porte وبها مرافق, » on y trouve les commodités de la vie." On voit que Jaubert, au lieu de prononcer مَرافق, a prononcé مُرافق, qui signifie réellement *compagnon*; mais comme c'est un singulier, il aurait dû traduire: » on y trouve un seul compagnon," ce qui, à coup sûr, donne un sens assez ridicule.

Tom. I, p. 270. »Peuplés en certains endroits de Musulmans non mêlés (avec d'autres races)." Le texte dit tout autre chose, à savoir: ويعمر منه في أماكن قوم عباد مسلمون متقودون, » en divers endroits on y rencontre des hommes pieux, dévots et qui vivent dans la solitude," c'est-à-dire, des hermites.

Tom. I, p. 287. Barca »est située sur une côte stérile." Ceci est la traduction des paroles d'Edrisi: وحى برية ببحرته, qui signifient: »elle unit le commerce par terre au commerce maritime."

Tom. II, p. 25. En parlant du miroir de la reine Merida: »On dit qu'il avait été fabriqué par (ordre de) Merida pour correspondre avec la femme d'Alexandre, qui exerçait ses talents dans le phare d'Alexandrie." Nous ne comprenons pas comment une reine qui vivait en Espagne pouvait correspondre, au moyen d'un miroir, avec une dame qui se trouvait à Alexandrie. Aussi le texte n'en dit rien; on y lit que Merida avait fait fabriquer ce miroir »à l'imitation de celui qu'Alexandre avait fait fabriquer dans le phare d'Alexandrie," لتحاكى به مآد ذى العزى التى صنعها دى مبار الاسكندرية. On voit bien que Jaubert a eu le malheur de prononcer مَرآة, *femme*, au lieu de مِرْآة, *miroir*; mais ce qui est plus difficile à comprendre, c'est qu'il a traduit le verbe حاكى, *imiter*, par *correspondre*, et التى صنعها, qu'il avait fait fabriquer, par *qui exerçait ses talents*.

C'est surtout dans les noms propres que la traduction de Jaubert est

Tom. I, p. 17. On lit ici que les officiers du prince de Ghâna se rendent tous les matins à cheval au château de leur souverain, »chacun portant sur sa tête un tambour dont il bat." Voilà, à coup sûr, un spectacle bien bizarre, et ces tambours que les officiers portaient sur la tête et dont ils battaient, doivent leur avoir causé une violente migraine; mais quand on consulte le texte, qui porte: *ونكّل فائد منهم طبل يضرب*, on voit que *على رأسه* se rapporte aux tambours et non pas aux officiers; que par conséquent ces derniers ne portaient pas leurs tambours *sur leur tête*, et qu'il faut rayer ces mots dans la traduction.

Tom. I, p. 19. »Elle n'est pas dans un état florissant ni prospère." Le texte dit: »Elle n'a ni mur ni enclos," *ليس لها سور ولا حطيرة*.

Tom. I, p. 24. »Ce sont les coureurs les plus agiles d'entre les noirs." Dans le texte on lit au contraire: »Ce sont les hommes les plus galeux d'entre les noirs," *وهم اكثر السودان جرّا*. Probablement Jaubert a lu *حربا*, de *حربى*, courir, mais il aurait dû savoir que *اكتر* *جرها* ne peut pas se dire.

Tom. I, p. 25. »Les femmes y sont d'une beauté ravissante (littéralement, de phénix)." Le texte porte *فائف*, et tous les arabisants connaissent cet adjectif qui n'a rien de commun avec le phénix. Jaubert aurait-il lu *فادى* et aurait-il cru que ce mot signifie *phénix*?

Tom. I, p. 52. Jaubert traduit: »une espèce de poisson appelée *sarf* صرف," ce qu'il explique dans une note de cette manière: »*sparus sarba* (espèce de sargue)." D'après cela, on serait tenté de croire que la signification de ce mot *صرف* est certaine. Il n'en est rien pourtant: le mot *صرف* ne désigne jamais une espèce de poisson; Jaubert, qui l'affirme hardiment, ne l'a trouvé nulle part, et quand on consulte le texte, on voit qu'il porte: »une espèce de poisson à coquille," *له صدق*. L'auteur donne immédiatement après le nom de ce poisson: c'est *dall-nas* (telline).

Tom. I, p. 202. Ptolémée le Claudien, *الاعلندي*, est devenu ici Ptolémée de *Peluse*. Il paraît donc que Jaubert a lu *الاعلندي* et qu'il a cru que *العلون* signifie *Peluse*.

Tom. I, p. 203. »Autrement appelé Abou-Zenana le Moghrebin." Le texte dit: »Il est le père de toutes les tribus zenatiennes du Maghrib," c'est de lui que descendent toutes ces tribus.

A en croire Çafadî, qui, dans son grand Dictionnaire biographique, a consacré un article à Roger de Sicile, Edrisi ne se rendit pas de son propre mouvement à la cour de ce monarque, mais ce dernier l'invita à venir auprès de lui, afin de l'assister dans les recherches géographiques auxquelles il se livrait depuis bon nombre d'années. Accueilli à la cour de la manière la plus honorable, Edrisi construisit pour le prince une sphère céleste et une représentation du monde connu de son temps, sous forme de disque, l'une et l'autre en argent. D'après Çafadî, elles n'absorbèrent qu'un peu plus du tiers du métal que le roi lui avait fait remettre; mais celui-ci lui abandonna tout le reste pour prix de son zèle; il y ajouta même cent mille pièces d'argent et un navire qui venait d'arriver de Barcelone, chargé des marchandises les plus précieuses. Ensuite il invita Edrisi à demeurer près de sa personne. »Comme tu es issu de la famille des califes," lui dit-il, »si tu habites un pays musulman, le prince du pays prendra de l'ombrage et cherchera à te faire mourir. Reste dans mes Etats et j'aurai soin de ta personne." Edrisi s'étant laissé persuader, le roi lui fit un état de prince. Un jour il lui dit: »Je voudrais avoir une description de la terre, faite d'après des observations directes, et non d'après les livres." Là-dessus le roi et Edrisi firent choix de quelques hommes intelligents, qui se mirent à voyager, accompagnés de dessinateurs. A mesure qu'un de ces hommes revenait, Edrisi insérait dans son traité les remarques qui lui étaient communiquées. Il le termina, comme il dit dans sa préface, dans les derniers jours du mois de chawâl, l'an 548 de l'hégire (mi-janvier de l'an 1154 de J. C.); mais plus tard il y fit des additions.

Edrisi est aussi l'auteur d'un autre ouvrage sur le même sujet, mais plus considérable, qu'il intitula *روض الانس وزوجه النفس*. Il le composa pour Guillaume Ier, fils et successeur de Roger. Aboulféda, dans sa Géographie, s'est servi de ce livre, auquel il donne le titre de *كتيب الممالك*; aujourd'hui il semble perdu. Il en est de même d'un traité des médicaments simples, intitulé *المعردات*, ou *الادوية المعردة*, dont parle Ibn-Sa'id ¹⁾ et dont Ibn-Baitar a fait usage. Edrisi a aussi composé des vers qui existent encore, mais qui n'ont pas été publiés ²⁾.

1) *Apud Naccari*, t. II, p. 125; le même passage, t. I, p. 934.

2) Voyez sur la vie et les ouvrages d'Edrisi. M. de Slane, dans le *Journal asiatique*,

Son bisaïeul, Edris II al-'Aali bi-amri-'l-lâh ¹⁾, de la famille des Hammoudites, qui se distinguait par une grande bonté de cœur aussi bien que par une extrême faiblesse de caractère, avait régné sur la principauté de Malaga et porté le titre de calife, de commandeur des croyants, titre qui, à cette époque, avait perdu sa valeur, puisque des princes d'une mince importance se l'attribuaient ²⁾. Edris II mourut en 1056; deux années après, Malaga fut annexée au royaume de Grenade, et tous les Hammoudites furent exilés. Peut-être le grand-père de notre auteur se rendit-il alors à Centa, où le Berbère Sacaute, un affranchi de sa famille, régnait alors; Casiri ³⁾ affirme du moins que notre auteur naquit dans cette ville, l'an 403 de l'hégire, 1100 de notre ère, c'est-à-dire, à une époque où Centa était au pouvoir des Almoravides, qui l'avaient enlevée à Sacaute. Il est vrai que Casiri ne nous apprend pas où il a trouvé ce renseignement; mais rien ne nous empêche de l'admettre comme exact, et Casiri peut aussi fort bien avoir raison quand il ajoute qu'Edrisi fit ses études à Cordoue, car, comme l'a observé Quatremère, » si l'on considère le soin que notre géographe a pris d'en donner une description complète, de relever, en termes pompeux, les avantages de sa situation, la magnificence de ses monuments, l'abondance et la richesse de sa population, on restera convaincu que l'auteur avait vu cette capitale dans les plus grands détails, qu'il y avait longtemps séjourné, et qu'il y avait, en effet, passé les plus belles années de sa jeunesse." Plusieurs passages de son livre montrent aussi qu'il avait visité beaucoup d'endroits de l'Espagne, du nord de l'Afrique et même de l'Asie mineure, où il se trouvait, selon son propre témoignage, l'an 510 de l'hégire (de J. C. 1116—1117), à l'âge de seize ans, supposé que la date de sa naissance, indiquée par Casiri, soit exacte. » Mais, » comme le fait observer Quatremère, » rien ne donne à penser que, soit dans cette occasion, soit plus tard, il ait poussé au delà de cette limite ses excursions vers l'Orient, ni qu'il ait visité l'Egypte, la Syrie et les autres contrées soumises à la domination musulmane ou à celle des chrétiens."

1) Dans la suscription du man. C. (d'Oxford), l'ouvrage est appelé: تاليف أبي عبد الله محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس أمير المؤمنين العالي بامر الله.

2) Voyez sur Edris II, Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, IV, p. 60—67.

3) *Bibliotheca Arab.-Hisp. Escorialensis*, II, p. 13.

les plus ordinaires semblent avoir été inconnus au traducteur. Quand il trouve dans son texte le mot *cheval* ou *à cheval*, على الظهر ou على الفرس, il traduit *trône*, ou *en suivant ses bords*¹⁾; quand il rencontre le mot *blé*, قمح, il traduit *charbon*²⁾. Faut-il d'un peu d'attention, il commet les fautes les plus singulières. Il écrit, par exemple³⁾: « puis au fort de Meradouba, où est la station, » quand le texte porte: ومنها الى حصن مراد و به انحنول. « puis au fort de Morad, où est la station. » Morad, aujourd'hui Moratalla, est assez connu; mais il est difficile de le reconnaître dans Meradouba, et l'on voit que, quoiqu'il n'y ait pas la moindre faute dans les manuscrits, le traducteur a lu deux fois les lettres و به. Ailleurs⁴⁾ il dit dans une note: « Le man. A. porte في أول حروس الشرقية, » aux premiers *feuilles* du vent oriental. Si le man. A. présentait réellement un contre-sens si ridicule, il eût été superflu de le remarquer; mais il porte حلاوس comme les autres, et ce mot signifie *souffle*⁵⁾. A chaque instant Jaubert fait dire à son auteur le contraire de ce qu'il dit réellement. Il écrit⁶⁾: « dépourvue d'eau douce. » quand l'auteur dit qu'il y en a beaucoup, et quand Edrisi affirme que, dans un certain endroit, il y a peu d'eau, Jaubert lui fait dire qu'elle y est abondante⁷⁾. Ailleurs⁸⁾ il traduit: « ils sont braves et enclins à combattre leurs voisins, auxquels ils portent envie, et qu'ils cherchent, par force ou par ruse, à réduire en captivité; » mais quand on consulte le texte, on voit qu'Edrisi accuse les voisins de tout cela. Dans un autre endroit⁹⁾ Edrisi dit que, lorsque Mahdia fut prise par Roger, Hasan y régnait, et Jaubert traduit: « Mahdia avait (anciennement) été prise par Hasan. »

Voici encore quelques autres échantillons de la manière dont Jaubert a traduit son auteur :

1) Tom. I, p. 16, l. 11, p. 7, p. 7, l. 4, et p. 191 de notre édition.

2) Tom. I, p. 259; p. 19, l. 4 a f. de notre édition.

3) Tom. II, p. 57; p. 25 de notre édition.

4) Tom. II, p. 27.

5) Voyez notre Glossaire.

6) Tom. I, p. 118; p. 19, l. 1 de notre édition.

7) Tom. I, p. 260; p. 11, l. 6 a f. de notre édition.

8) Tom. I, p. 119, p. f., l. 5 a f. de notre édition.

9) Pag. 19, l. 5 de notre édition, Jaubert, t. I, p. 258

justement dans ce morceau, qui est réellement très-difficile, que nous avons cru devoir apporter le plus de changements à la traduction de Jaubert.

En général le travail de Jaubert, nous sommes bien forcés de le dire, est souvent fait avec une nonchalance vraiment incroyable. Les mots

très-juste; nous y ajoutons seulement que, dans le premier passage, les deux man. de Paris portent réellement عمان, de même que ceux d'Oxford, et que, dans le second (qui manque dans A.), B., C. et D. ont aussi عمان. Ici il ne s'agit donc que d'une faute de Jaubert, et Quatremère, s'il avait consulté les man., n'aurait pas eu besoin d'avancer une conjecture.

Jaubert, t. I, p. 357. « A quatre milles au midi de Tripoli, est un retranchement qui fut construit par Ebn-Mikhal le Franc ابن ميخيل الأندلسي, et au moyen duquel il s'empara de la ville. » Quatremère pense qu'au lieu de ميخيل, il faut lire سنجليل *Sindjil*, et reconnaître ici le fort que Bertrand, fils de Raymond, comte de Toulouse et de Saint-Gilles, fit élever pour resserrer la ville de Tripoli et hâter la prise de cette place, que les chrétiens tenaient bloquée depuis dix ans. Le fait est que la mauvaise leçon, donnée par Jaubert, ne se trouve dans aucun man.; A. porte أبس ميخيل (*sic*), B. ابن صنجيل; c'est ainsi qu'il faut lire, et il est facile de reconnaître dans A. la trace de cette leçon. C'est donc à tort que Quatremère a attribué cette faute, « soit à l'auteur arabe lui-même, soit aux copistes », c'est encore une faute du traducteur.

Jaubert, t. II, p. 59. Edrizi dit ici, selon le man. A., que tout le bois de la mosquée de Cordoue provient des pins de Tortose, من عيدان الصوبر أنترنوشي, et cette leçon est bonne, car auparavant l'auteur avait fait l'éloge de ces pins. Cependant Jaubert l'a rejetée dans une note, en disant que la vraie leçon est celle du man. B., à savoir الطرموس, qu'il traduit : « de Tarsous »; en outre il a altéré le mot عيدان des man. en faisant imprimer عيون. Quatremère croit devoir lire المرصوص au lieu de الطرموس, et traduit : « des pins fortement assujettis. » Cette conjecture est loin d'être heureuse, et la leçon الطرموس de Jaubert ne se trouve dans aucun man., la leçon de B. étant الطرسوسي.

Jaubert, t. II, p. 131. Le fleuve qui coule près d'Antioche est nommé ici أدرابط, et Quatremère observe : « Il s'est glissé ici une petite erreur, qui a peut-être été commise par l'auteur lui-même. Au lieu de أدرابط, il faut lire أدرنت (l'Oronte). » La faute est de Jaubert; les man. A. et B. portent أدرنت, et le point qui n'est pas à sa place, est sans doute une erreur des copistes.

En concluant cette note déjà trop longue, nous observons encore que Quatremère a changé mal à propos la leçon معنلة qui se trouve chez Jaubert, t. I, p. 333, et qui est confirmée par les deux man. d'Oxford, et la leçon موار, t. II, p. 17.

dit que » le traducteur a surmonté avec honneur les graves obstacles que présentait la description de la grande mosquée de Cordoue, » car c'est

وَقَمَّ بَعْبِدُون. بَعْبِيَّةٌ، بَعْبِيَّةٌ، بَعْبِيَّةٌ، بَعْبِيَّةٌ. Les paroles d'Edrisi : « Les habitants adorent un tambour, aussi grand qu'une tour, et nommé *ar-adjim*. » Nous observons encore que la leçon *الرجيم*, avec le *djim*, se trouve dans trois man., tandis que *الرحيم*, avec le *hu*, ne se trouve que dans un man. d'Oxford (D.), dont Jaubert n'a pas fait usage.

Jaubert, t. I, p. 159. « La troisième *derdoun* [gouffre, mais il faut prononcer *dordoun*] est situé à l'extrémité de la Chine, entre *Siraf* سِيرَاف et *Mascat-Serf* bon-Lassoûf مَسْعُوف سِيرَاف, vers un cap qui s'avance dans la mer et qui se termine par une petite île. » Ce passage est sans doute bien étrange, puisque l'auteur semble placer l'extrémité de la Chine dans le golfe Persique, et Quatremère observe ceci. « Il est évident que, dans ce passage, il ne saurait être question de la Chine proprement dite [P], ainsi on peut prononcer que le texte est ici altéré. Je lis *منه* منه, et je traduis : à l'extrémité de Minan. Et, en effet, il existe une ville appelée *Minan* ou *Minab*, située à l'extrémité orientale du golfe Persique, et qui se trouve placée dans une position intermédiaire entre la ville de *Siraf* et celle de *Mascat*. » Or Quatremère avait seulement jeté un coup d'œil sur le texte, il n'aurait pas écrit cette remarque, et il se serait aperçu à l'instant même que Jaubert a fait dire un non-sens à son auteur, parce qu'il a omis une copulative. Le texte porte : *والدردور السائر منها سر شي آخر* والدين، وتيما بين سمراف ومسعود سبب أنس أصدافى وحوا انص قائم فى البحر وباراة جريده صغيرا. En traitant du golfe Persique, Edrisi parle d'un gouffre qui s'y trouve, à cette occasion il mentionne deux autres gouffres, dont le dernier est situé à l'extrémité de la Chine, puis, revenant à la description du golfe Persique, il dit : « Et entre *Siraf* et *Mascat* se trouve *Sif d'Ibn-af-Gaffar* [dans le *Varucid*, t. II, p. 79, *Sif des Bonou-Gaffar*], qui est un cap » etc.

Jaubert, t. I, p. 336. La chaîne de montagnes que les Grecs et les Latins désignent par le nom de *Laurus* est appelée ici *ألدرام*. Quatremère observe avec raison qu'il faut lire *اللكرام*, al-Lorram, mais cette leçon se trouve dans tous les man., c'est de nouveau une faute du traducteur.

Jaubert, t. I, p. 338. Quatremère remarque : « Il est fait mention ici d'un lieu appelé *Asan* هسان, ou, comme on lit plus bas (t. I, p. 341), *Ghasan* غسان. Le traducteur fait observer qu'un des manuscrits offre le mot *Aman* عمان : et je n'hésite pas à adopter cette leçon. En effet, tel est le nom par lequel les Arabes désignent encore aujourd'hui les ruines de l'antique capitale des Ammonites; et plus bas (p. 340), en effet, la même ville est désignée par le nom de *Ammun* عمان. Cette observation est

contient plusieurs conjectures superflues ou mal fondées.¹⁾ Nous nous tenons convaincus aussi que, s'il avait lu le texte arabe, il n'aurait pas

1) Nous donnerons dans cette note quelques preuves de ce que nous avons avancé dans le texte :

Jaubert, tom. I, p. 57, en parlant de la côte de Zanguebar : « Les habitants adorent un tambour nommé *ur-rakim*, aussi grand que *أجيد*. » Le traducteur avoue qu'il n'a pu déterminer la signification de ce dernier mot, et Quatremère propose de lire *اللب*, parce qu'Edrisi avait dit auparavant (chez Jaubert, t. I, p. 44) que les tortues marines portent, chez les habitants de Berbera, le nom de *اللب* ; il traduit par conséquent : « aussi grand que la carapace d'une tortue marine. » Cette conjecture, il faut bien le dire, est malheureuse en tout point. En premier lieu, la leçon *اللب*, la ou il s'agit des tortues marines, ne se trouve dans aucun man., ce n'est rien autre chose qu'une faute de Jaubert. Le man. A., qu'il a cru copier, porte *الجب* ; les trois autres donnent *الجب*. En second lieu, ce mot désigne, non pas la carapace d'une tortue, mais les tortues marines elles-mêmes (*أكثر عيشهم من لحوم السلاحف المستحرة ونسقى عند عم*). Peut-on admettre, enfin, qu'Edrisi, voulant indiquer la grandeur d'un tambour, se soit servi d'un mot barbare, qu'il avait mentionné dans un autre endroit, il est vrai, mais qui au reste était inconnu à ses lecteurs et que probablement ils avaient déjà oublié ? Quant au passage où il est question du tambour, nous devons remarquer que la leçon donnée par Jaubert ne se trouve non plus dans aucun manuscrit. D. omet le mot, A. porte *أجيد* (sic), B. et C. donnent *البتين*, et ce mot, qu'il faut prononcer *البَتِين* ou *البَتِين*, est le véritable. Il est vrai qu'il manque dans nos dictionnaires, mais il signifie un tonneau. Alcala donne *botia* ou *butia*, au plur. *batia* ou *butia* sous *boti* de nao, sous *caudota* *rasaja* de l'*aula* et sous *cahu para uno*, chez Domby, p. 101, on trouve : *dolum magnum* *بَتِين*, Boetker et Berggien ont *بَتِين* sous *tonneau* ; le Dictionnaire berbère (*tonneau*) a la forme berbétise *بَتِين*, et on lit chez Mohammed el-Foussy (*Voyage au Ouadai*, trad. par Porron, p. 63) « *Butyôh*, c'est-à-dire, on oundaven, baquet de bois assez profond, de forme carré long, ayant à chaque côté le plus éloigné deux trous en guise d'anses ou d'oreilles, munies chacune d'une chaîne. » Beaucoup d'autres langues ont le même mot pour indiquer un vase qui contient des liquides, une *botto* ou une *bouteille*, comme l'a déjà observé M. Diez (*Etymol. Wörterbuch der roman. Sprachen*, p. 65), qui cependant n'a pas comparé l'arabe. Dans cette dernière langue on trouve *بَتِين*, un sac ou une boîte de cuir dont on se sert pour transporter les liquides (comparez Lyon, *Frævel in Northern Africa*, p. 157, Barth, *Reisen*, I, p. 402), mais aussi une cruche, une bouteille (Domby, p. 93, Berggien sous *bouteille*, Warcel sous *bouteille* et sous *cruche*), et une tonne, de même que *بَتِين*, car Warcel

المعطين, ce qui ne signifierait rien ici, au lieu de العطين, comme portent les deux manuscrits dont il s'est servi. Toujours est-il que Jaubert a considéré le nom du Taurus, al-Loccâm, qui se trouve souvent chez Edrisi, comme un nom commun, auquel il a attribué, nous ne savons comment, le sens de fosses. Dans la description des poissons du Nil, on lit chez Edrisi ¹⁾: ويدخل ايضا منه حيث يسمى الشبوط وهو ضرب من النابل الا انه صغير في طول الشبر. Jaubert traduit ²⁾: » Enfin un troisième, remontant aussi le fleuve, et nommé es-chanbout الشانبوت [cette leçon fautive ne se trouve dans aucun manuscrit, comme on peut le voir dans notre édition]: c'est une variété de l'aloze, si ce n'est qu'il est plus petit. Il est de la longueur du chibir الشبر; » et dans une note il explique ce dernier mot de cette manière: » Espèce voisine de la sardine. » Malheureusement سم n'a jamais été le nom d'un poisson; aussi Quatremère observe-t-il avec raison qu'il faut prononcer شبر, et traduire: » de la longueur d'un empan. » Dans un autre endroit ³⁾, l'auteur, en parlant d'une idole, dit: يقال انه مسخ وانه تان, رجلا شالما, et Quatremère remarque: » M. Jaubert, à l'exemple du traducteur latin, a vu ici un nom d'homme, et traduit: » on dit que c'est Masakh مسخ (ou Masnah مسنح). » Pour moi, je crois qu'il faut lire مسيح et traduire: » il fut métamorphosé. » Il est fort heureux que ce dieu Masakh ou Masnah ait échappé jusqu'à présent à l'attention des mythologues!

Quatremère, s'il l'avait voulu et s'il s'était donné la peine de comparer la traduction avec le texte, aurait pu facilement multiplier ces remarques; mais un examen attentif de ses deux articles nous a donné la conviction que, bien que dans d'autres publications il ait quelquefois cité les manuscrits d'Edrisi, il ne les a jamais consultés lorsqu'il rendait compte du livre de Jaubert, et c'est pour cette raison que son travail

1) Pag. 19, l. 1 de notre édition.

2) Tom. I, p. 32.

3) Pag. 10, l. 4 de notre édition.

des bérues bien étranges. On lit, par exemple, dans la traduction de Jaubert ¹⁾, qu'une ville est bâtie «sur le sommet d'une montagne inaccessible, où les habitants se défendent contre les attaques des magiciens de Russie خزان روسية». Ces magiciens font ici un singulier effet, et Quatremère observe avec raison qu'il faut traduire: «des agresseurs russes»; il aurait pu ajouter qu'il faut lire avec les manuscrits: طزان, car الروسية, comme donne Jaubert, serait contre les règles de la grammaire. Ailleurs ²⁾ on lit dans l'article qui concerne les Russes: «Quelques-uns se rasant la barbe, d'autres la réunissent et la tressent à la manière des Arabes du Douab اعراب الدواب». Ces «Arabes du Douab» sont parfaitement inconnus à tout le monde, et Quatremère remarque: «Le mot اعراب est, si je ne me trompe, une mauvaise leçon introduite par la négligence des copistes. S'il m'est permis de hasarder une conjecture, je crois qu'il faut lire اعراف et traduire: «comme les crinières des chevaux.» Cette correction est excellente, et si Quatremère avait consulté les manuscrits, il aurait vu que, si la dernière lettre du mot اعراب est un peu indistincte dans A., le man. B. porte au contraire très-lisiblement اعراف; mais il n'en est pas moins vrai que Jaubert, au lieu de traduire: «les crinières des chevaux», a traduit: «les Arabes du Douab.» Dans un autre passage de la traduction ³⁾, on trouve ces paroles: «Entre cette ville (Tarson) et la frontière de Roum il existe des montagnes entrecoupées de fossés (pulae Ciliciae) qu'on dirait destinés à servir de lignes de défense aux deux provinces», avec cette note: «Voici le texte de ce passage intéressant: بينها وبين حد الروم جبال متشعبة من اللكام كالصاحر بين المعملين». Quatremère substitue متشعبة à متشعبة (ce qui peut-être n'est qu'une faute d'impression), et il traduit: «des montagnes qui se détachent du Loccâm», c'est-à-dire, de la grande chaîne du Taurus. Si cette fois encore il avait consulté les manuscrits, il aurait vu qu'ils donnent réellement la leçon qu'il propose, et il aurait corrigé une autre faute de Jaubert, qui donne

1) Tom. II, p. 433.

2) Tom. II, p. 402.

3) Tom. II, p. 133, 134.

traduire un auteur tel qu'Edrisi. La connaissance de l'Orient, tel qu'il est de nos jours, est d'une importance secondaire pour remplir une tâche de cette nature, qui demande en premier lieu des connaissances philologiques d'une certaine étendue. Au premier abord, Edrisi semble un auteur très-facile; mais cette apparence est trompeuse. Sa langue, loin d'être la langue classique, la seule que donnent nos dictionnaires, est une langue entièrement différente; pour la comprendre, pour déterminer le vrai sens des mots, il faut consulter les dictionnaires de la langue moderne, et comparer entre eux plusieurs passages, soit d'Edrisi, soit d'autres auteurs. Jaubert, qui ne connaissait l'arabe que par Golius ou Freytag, ne semble pas même avoir soupçonné ce qu'il avait à faire sous ce rapport, et quand il rencontrait des mots ou des phrases qu'il ne comprenait pas, il les traduisait au hasard, ou bien il les sautait sans en avertir. L'étude des manuscrits lui était si peu familière, qu'ayant à sa disposition le meilleur des quatre manuscrits d'Edrisi, celui qu'il a désigné par la lettre B., il a cependant suivi de préférence le manuscrit A., le plus mauvais de tous. Enfin, quoiqu'il nous en coûte de devoir le dire, il ne savait pas même copier exactement, et presque toutes les citations arabes qu'il donne sont fautives.

Nous nous croyons obligés de prouver, par quelques exemples, que ce jugement, si sévère qu'il soit, n'est pas injuste; en premier lieu, parce que nous nous trouvons en désaccord avec un juge dont nous admirons la vaste érudition; ensuite, parce que les orientalistes d'aujourd'hui, quoiqu'en général ils n'aient pas une bien haute idée de la traduction de Jaubert, la considèrent cependant quelquefois comme meilleure qu'elle ne l'est en réalité; ce qui s'explique par la circonstance que le texte est inédit. Nous laisserons de côté les fautes innombrables dans les noms propres, car sous ce rapport tout le monde se plaint de la négligence de Jaubert, et nous nous attacherons exclusivement à la partie philologique.

Sous ce rapport, l'article de Quatremère, le seul, à notre connaissance, qui entre dans des détails sur le livre en question, est fort instructif. D'une courtoisie parfaite et toute française, même quand il s'agissait des travaux de ceux qu'il n'aimait pas, cet illustre savant ne pouvait être bien sévère pour un livre composé par un ami et qui lui était dédié; cependant, tout bienveillant qu'il est, son article signale

la facilité élégante de cette traduction. Elle n'est pas littérale, nous en convenons, mais elle ne pouvait pas l'être sans cesser d'être lisible, et Jaubert lui-même a dit avec raison dans sa préface : » La version, quoique exacte et fidèle, devait cependant être exempte de cette sécheresse qui naît de la servilité, et qui n'est le plus souvent propre qu'à rebuter les lecteurs les plus patients. » Nous admirons aussi le courage et la persévérance du traducteur. Son entreprise était vaste, difficile et souvent aride ; car si le livre d'Edrisi est utile et instructif, il n'est nullement piquant, comme le sont, par exemple, les Voyages d'Ibn-Batouta. Le style d'Edrisi, il faut bien le dire, est souvent d'une monotonie fatigante, et pour le traduire en entier, il faut avoir une grande patience. Elle n'a pas manqué à Jaubert. Enfin, ayant été le premier à faire connaître l'ouvrage complet, il a rendu à la science un service important.

D'un autre côté, toutefois, nous hésiterions à dire avec Quatremère : » Personne n'était plus propre à ce travail que M. Jaubert, qui réunit à l'érudition puisée dans les livres un avantage inappréciable, celui d'avoir par lui-même, dans le cours de ses importantes missions, exploré une bonne partie de l'Orient, étudié à fond la topographie, les mœurs, les institutions des peuples de cette contrée, et dont on peut dire avec vérité :

Qui mores hominum multorum vidit et urbes ¹⁾ . »

Nous ne voyons pas que les voyages de Jaubert aient beaucoup profité à sa traduction d'Edrisi, et nous pensons plutôt que toute sa carrière le rendait peu propre au travail qu'il a entrepris. Désigné, dès l'âge de dix-huit ans, pour une place de jeune de langues à Constantinople, attaché ensuite comme interprète à l'armée d'Orient, chargé plus tard par l'empereur de diverses missions en Turquie et en Perse, nommé enfin conseiller d'État et pair de France, sa vie a sans doute été fort utile pour sa patrie, mais jamais, ce nous semble, ce n'a été celle d'un homme de cabinet, d'un philologue, ce qu'il faut être cependant pour

---

1) Il est vrai que Quatremère ne se sert de ces expressions qu'en parlant des remarques placées au bas des pages, » que le traducteur aurait pu facilement multiplier, s'il l'avait voulu ; » mais ce qu'il dit des notes semble pouvoir s'appliquer aussi à la traduction, puisque celle-ci était moins difficile à faire que les notes.

sur cet abrégé que fut faite la version latine, publiée à Paris, en 1619, par deux Maronites, Gabriel Sionita et Jean Hebronita, qui ont eu la malheureuse idée de donner à l'auteur le nom de *géographe de Nubie*, sous lequel il a été longtemps connu ¹⁾. D'autres travaux, parmi lesquels celui de Hartmann sur l'Afrique est sans contredit le plus remarquable, ont été faits aussi d'après l'abrégé. Enfin, la Bibliothèque de Paris ayant acquis deux manuscrits de l'ouvrage complet, Amédée Jaubert en publia une traduction, dont le premier volume parut en 1836, le second en 1840.

Cette traduction a été appréciée diversement. Quatremère, à qui elle est dédiée et qui en a rendu compte dans deux articles du *Journal des savants* de 1843, était d'opinion que »le texte a été traduit avec une fidélité scrupuleuse, une facilité élégante." M. Amari ²⁾, au contraire, pense qu'elle renferme »beaucoup d'inexactitudes." M. Reinaud ³⁾ est d'avis que, »beaucoup de noms de lieux y sont altérés, et que beaucoup de passages ont été mal interprétés," et M. Barbier de Meynard ⁴⁾, en énumérant les livres dont il s'est servi pour la publication d'une partie de Yâout, s'exprime en ces termes: »La traduction si médiocre du traité d'Edrisi, par Am. Jaubert, mérite à peine d'être citée parmi ces auxiliaires."

Quant à nous, nous aurions mauvaise grâce de ne pas reconnaître les mérites de la traduction de Jaubert, car dans la nôtre nous en avons conservé autant que possible. Jaubert était à coup sûr un homme d'un goût exquis et qui connaissait parfaitement les finesses de sa langue. Aussi croyons-nous que, pour ce qui concerne les passages qu'il a compris, il serait bien difficile de les traduire mieux, et jusqu'à un certain point, nous souscrivons volontiers au jugement de Quatremère, quand il loue

---

1) » L'auteur décrivant le cours du Nil et son entrée dans la Nubie, le texte arabe imprimé offre ces mots: بِشَقِ اَرْضِنَا, *secut terram nostram*. Les traducteurs crurent pouvoir conclure, de ce passage, que la Nubie avait été la patrie de l'écrivain arabe: la critique a fait justice de cette hypothèse hasardée. Il est bien reconnu aujourd'hui que, dans le texte, au lieu des mots اَرْضِنَا, *terram nostram*, il faut lire اَرْضِهَا, *illius terram*." Quatremère.

2) *Storia dei Musulmani di Sicilia*, I, p. XLIV.

3) *Géographie d'Aboulféda*, Introduction, p. CVIX, CXII.

4) *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse*, Pichon, p. XII.

Par conséquent, nous ne possédons de lui que le traité géographique qu'il composa pour Roger. Ce livre présente sans doute des défauts, surtout dans la partie qui traite des contrées orientales; mais il a aussi de grands mérites. L'auteur a consulté un nombre très-considérable de traités géographiques arabes qu'il énumère dans sa préface et qui pour la plupart sont aujourd'hui perdus; mais ce qui donne à son ouvrage un caractère tout à fait exceptionnel, ce sont les renseignements, en général exacts, qu'il contient sur les contrées de l'Europe occupées par les chrétiens. Il se trouvait, à cet égard, dans une position toute particulière, puisqu'il pouvait faire usage des renseignements recueillis par un roi qui professait cette religion. Aussi tous les savants sont d'accord pour vanter les mérites de l'ouvrage. M. Reinaud, qui l'a jugé le plus sévèrement, dit néanmoins que, » pris dans son ensemble, il est, comme celui de Strabon, un véritable monument élevé à la géographie" ¹⁾. » Edrisi," dit M. de Slane ²⁾, » s'acquitta de sa vaste tâche avec un talent remarquable. Il n'est, sur le même sujet, aucun ouvrage antérieur qui puisse soutenir la comparaison avec le sien, et encore aujourd'hui, malgré la grande étendue que les connaissances géographiques ont acquise, il y a encore des portions de la terre où l'historien et le géographe resteraient sans guide si le patronage éclairé de Roger avait manqué aux travaux d'Edrisi." » On doit tomber d'accord," dit Quatremère ³⁾, » que cet ouvrage renferme une foule prodigieuse de renseignements qu'on ne trouve, au même degré, dans aucune autre compilation rédigée par les Arabes." Enfin M. Amari déclare ⁴⁾, avec raison à notre avis, que le travail d'Edrisi tient le premier rang parmi tous les travaux géographiques du moyen âge.

Pendant longtemps l'Europe savante n'en a connu qu'un maigre abrégé, publié, l'an 1592, à Rome, par l'imprimerie des Médicis. C'est

avril 1841, p. 372 et suiv.; Quatremère, dans le *Journal des savants* de 1843, p. 306 et suiv., p. 469 et suiv.; M. Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, Introduction, p. cxiii et suiv. Le texte de l'article de Cafadi sur Roger a été publié par M. Amari, *Bibl. Arab. Sicula*, p. 657, 658.

1) *Géographie d'Aboulféda*, Introduction, p. cxv.

2) *Journal asiatique*, avril 1841, p. 385.

3) *Journal des savants* de 1846, p. 749.

4) *Storia dei musulmani di Sicilia*, I, p. xlv.

un point, ce point était mis par écrit. » Il s'occupa de ce travail, » dit Edrisi dans sa préface, » pendant plus de quinze ans, sans relâche, sans cesser d'examiner par lui-même toutes les questions géographiques, d'en chercher la solution et de vérifier l'exactitude des faits, afin d'obtenir complètement les connaissances qu'il désirait. »

Le savant qui fut chargé de mettre en ordre tous ces matériaux, s'appelait Abou-'Abdallah Mohammed, fils de Mohammed, fils d'Abdallah, fils d'Edris, généralement connu sous le nom d'as-cherif al-Edrisi. Il descendait, comme son titre de cherif l'indique, d'Ali et de Fatime; mais nous savons très-peu sur sa vie, et l'on cherche en vain des renseignements sur ce sujet dans les historiens et les biographes arabes qui, à ce qu'il semble, auraient dû en donner ¹⁾. Ce silence peut surprendre au premier abord, parce qu'Edrisi jouissait comme géographe d'une grande réputation en Asie, en Afrique et en Espagne; mais feu M. Quatremère ²⁾ a fait observer avec raison que, lorsqu'on y regarde de près, cette circonstance s'explique d'elle-même. L'écrivain qui avait quitté le pays de sa naissance pour aller chercher un asile à la cour d'un roi chrétien, était regardé comme perdu pour les musulmans. En outre, il avait osé faire un éloge pompeux de Roger; dans tout le cours de son ouvrage, il montre, à l'égard du christianisme et des chrétiens, la plus rare impartialité, et cela à une époque où les conquêtes des croisés dans la Palestine et celles des Castillans dans l'Espagne avaient exaspéré les musulmans au plus haut degré. » Les musulmans rigides, » dit Quatremère, » ne purent voir de sang-froid ce qu'ils regardaient comme une sorte de trahison contre l'islamisme. Quand on se représente que cet ami des chrétiens, ce panégyriste de Roger, était un cherif, un descendant du prophète, on conçoit que sa conduite dut exciter un profond scandale, et que les dévots musulmans crurent faire encore grâce à l'auteur en taisant son nom, en enveloppant dans un oubli insultant tout ce qui concernait sa personne et ses actions. »

Ce que nous savons sur la vie d'Edrisi, se réduit donc à ceci :

---

1) M. de Shaze. dans le *Journal asiatique*, avril 1841, p. 373—375, énumère un grand nombre d'ouvrages qu'il a feuilletés, mais sans succès, dans l'espoir d'y trouver une notice biographique sur notre auteur. Nous croyons pouvoir affirmer que les manuscrits de la Bibliothèque de Leyde n'en contiennent pas non plus.

2) Dans le *Journal des savants* de 1843, p. 214, 215.

INTRODUCTION.

L'histoire du moyen âge chrétien offre peu d'exemples d'une tolérance aussi large que celle des princes normands qui ont régné sur la Sicile. Il est vrai qu'ils étaient obligés de ne pas persécuter les musulmans, puisque ceux-ci formaient la majorité de leurs sujets ; mais on ne peut nier qu'ils n'aient accepté franchement le rôle de protecteurs des musulmans, que les circonstances leur avaient imposé. Le comte Roger de Hauteville, le conquérant de l'île, ne souffrait pas qu'un musulman embrassât le christianisme, et un de ses successeurs, Guillaume II, surnommé le Bon, exhortait ouvertement ses sujets musulmans à adresser leurs prières à Allâh. On peut même dire que ces princes étaient à demi arabes : leur manière de gouverner, le cérémonial de leur cour, leurs diplômes, les légendes de leurs monnaies, tout enfin, jusqu'aux inscriptions de leurs palais, portait à un très-haut degré le cachet oriental ; même le harem ne leur manquait pas.

Ils aimaient aussi les arts et les sciences ; ils se plaisaient à s'entourer de poètes et de savants arabes, et c'est à l'un d'entre eux, au roi Roger, que nous sommes redevables de l'ouvrage d'Edrisi, auquel les auteurs arabes donnent souvent le titre de *livre de Roger*. Parmi les sciences dont l'étude occupait les loisirs de ce prince, la géographie tenait le premier rang, et il semble avoir montré, pour ce genre de recherches, un goût qui était porté jusqu'à la passion. Il rassembla autant de traités géographiques arabes qu'il put ; puis, comme il y trouvait, au lieu de renseignements clairs et précis, beaucoup d'obscurités et de motifs de doute, il fit rechercher dans tous ses États des voyageurs instruits, les interrogea, et toutes les fois qu'ils tombaient d'accord sur

DESCRIPTION
DE L'AFRIQUE ET DE L'ESPAG

PAR

Edrîsî

TEXTE ARABE PUBLIÉ POUR LA PREMIÈRE FOIS D'APRÈS LES MAN. DE PARIS ET D'OXFORD
AVEC UNE TRADUCTION, DES NOTES ET UN GLOSSAIRE

PAR

R. DOZY ET M. J. DE GOEJE

LEYDE E. J. BRILL,

Imprimeur de l'Université.

1866.

